TITUS LIVIUS.

(TITI LIVI)

AB VRBE CONDITA

LIBRI.

EDIDIT

MARTINUS HERTZ.

VOL. II.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

LIPSIAE MDCCCLX.

ADNOTATIO CRITICA.

MARTINUS HERTZ
ALFREDO FLECKEISEN S.

Tibi, vir doctissime atque amicissime, laborum meorum in Gellio et in Prisciano recensendis atque emendandis positorum fido egregioque olim socio, lubens merito hoc volumen eo ipso die do, dono, dedico, quo tu ante hos sex annos elegantissimam tuam de veterum poetarum Latinorum reliquiis apud Gellium servatis ad me misisti epistulam. neque ipsa haec studia Liviana ope tua omnino caruerunt, cum pro constanti tua erga me benevolentia observationes nonnullas a te partim ipso institutas, partim olim excerptas mihi transmiseris. eodem vero nomine gratiae mihi agendae sunt et Mauricio Hauptio et Guilelmo Weissenbornio, qui sua de nonnullis locis iudicia benigne mecum communicaverunt. adiutus praeterea sum Gustavi Beckeri beneficio in tertia hac decade Liviana recensenda altero exemplari collationis librorum XXIIII—XXVIIII cum cod. Puteaneo ad ed. Weissenbornii Teubnerianam ab ipso institutae; altera eiusdem v. d. collatione usus erat Weissenbornius eamque ad calcem voluminum V et VI editionis Weidmannianae a se procuratae textus sui rationibus accommodatam proposuerat. utraque collatione inter se comparata vidi quam sollerter et quam religiose uterque v. d. opera sua functus sit: raras enim et plerumque satis leves discrepantias inveni; quas ut enotarem singulis lectionibus collationis meae a Weissenborniana dissentientibus asteriscos apposui. per libros XXI—XXIII et XXX collationibus eiusdem cod. ms. sive ab Alschefskio sive pro Alschefskio institutis utendum erat; ex eiusdem schedis etiam per rell. libros nonnullas lectiones a Beckero excerptas et ab eiusdem collatione discrepantes enotavi. de ipso codice hoc praestantissimo reliquisque huius decadis codicibus breviter dixi vol. I. p. XXXVI. hic addendum est cod. Puteaneum (P) saec. VIII literis maioribus scriptum praeter laceras quasdam prioris lib. XXI et posterioris lib. XXX particulas continere hanc decada inde a vocc. lib. XXI, 41, 13 'salute esset certamen' usque ad verba lib. XXX, 38, 2 'indutiae quae carthagi' (sic). prima eius codicis scriptura, quae una genuinum ac firmum recensionis praebet fundamentum, variis manibus correcta est, ita tamen ut prima (P pr. corr.), quae vix ab ipso librario videtur profecta esse, ab altera (p) Beckero teste non ubivis satis tuto possit dignosci. Lubentissime totam optimi libri collationem et ipse addidissem: quod cum adnotationis huius rationes defenderent, ut iustum aliquod specimen scripturae Puteaneae exhiberem, plenam eam per libri XXI partem in codice superstitem proposui; per reliquos libros notabiliora inde excerpsi tantum non omnia. ad Puteaneum, ita tamen, ut saepius cum alterius manus lectione conspirent, proxime accedere Colbertinum (C) saec. XII et Mediceum (M) saec. XI inter omnes constat: uterque passim olim collatus est, universa vero varia lectio ex Colbertino non nisi per lib. XXX partem posteriorem a Millero in usum Alschefskii et per libros XXI—XXIII ab Alschefskio enotata est, ex Medi-

ceo vero ab eodem Alschefskio per unum lib. XXI. ubiubi igitur lectioni post notam: propositae auctorem additum non invenies, per priorem partem libri XXI usque ad initium cod. P scriptura illa extat in CM, per reliquam in PCM, per libros XXII et XXIII in PC, per XXIIII usque ad extremam libri XXX partem in P, in ipsa hae extrema parte in C et Bambergensi (B), qui codd. MC est paulo inferior. inter codd. reliquos, ne de perparvo quodam libri XXVI fragmento Gottingensi saec. XII loquar, cuius lectiones potiores suo loco adnotatas invenies, cum Petavianus eminet ab I.F. Gronovio saepius in usum vocatus tum Cantabrigiensis a Iac. Gronovio collatus, qui haud quidem raro optimi libri lectiones servavit, non minus saepe tamen interpolationibus scatet. quibus ne purissimus quidem textus Liviani fons omnino caret, per recentiores vero libros latissime propagatae sunt, ita tamen, ut hic illic lacunae ab optimo libro relictae ex genuino aliquo fonte Puteaneo pleniore in deteriore hac codicum classe (ς) expletae esse videantur, ut lib. XXVII, 34, 13; XXVIII, 23, 8; XXVIIII, 21, 4; XXX, 4, 6. vix igitur ubivis certo definiri poterit, quid ex limpido hoc fonte haustum, quid ex ingenio a librariis additum sit; pleraque tamen eius generis ad hos revocanda esse patet, quae eo sane non meliora fiunt quod ante aliquot saecula excogitata sunt: sed cum ne deteriora quidem inde fiant, ea servavi, ubicumque meliora iis nec ab aliis substituta inveniebam nec ipse substituere poteram. uncis quadratis [ ] ea quae ex codd. vel deterioribus recepta sunt tum demum inclusi, si apertissimam interpolationis notam prae se ferrent. praeterea in decade hac recensenda eandem normam secutus sum quam in prima observaveram, a superstitione aeque abhorrens atque a prava licentia; in rebus quibusdam minutioribus imprimis orthographicis hic illic optimi libri lectiones in adnotatione tantum commemoravi, ne sive tironibus sive evocatis molestias crearem. scripturae compendiis in adn. crit. praeter codd. notas supra laudatas, quibus eaedem literae minores accedunt singulorum codd. manus alteras significantes, et praeter uncos cum rotundos tum quadratos, quorum illi eximenda, hi recens addita significant, usus sum his: Bas. a = ed. Basil. a. 1531, Bas. b. = ed. Basil. a. 1535, I.F. Gr. = Ioannes Fridericus Gronovius, Drak. = Drakenborchius, Alsch. = Alschefskius (per lib. XXX Alsch. a ed. a. 1839 Alsch. b ed. a. 1844) F = Fabri, cuius praeter librorum XXI ac XXII (1837) et XXIII ac XXIIII (1840) editiones et excerpta ex cod. Bambergensi olim laudata huc pertinet programma scholasticum Norimbergense a. 1842 'emendantur ex Livii libro vicesimo sexto loci circiter centum,' Bött. = I. F. Böttcheri ed. T. Livii de rebus Syracusanis capitum Dresd. a. 1839, Bött. a = eiusdem praefatt. libelli de reb. Syrac. ap. Liv. et Plut. Dresd. a. 1838; W = Weissenbornius (cuius nomini si nihil additum est significatur, ut in priore volumine, lectio in utraque ed. vel recepta vel proposita, Wt = ed. Teubneriana, Ww = ed. Weidmanniana, Ww2 = ed. Weidm. lib. XXI—XXIII altera, Wa = emendationes ad eosdem libros in ed. Alschefskiana maiore III, 868 sqq. propositae, Wl = lectiones Livianae), H = Heerwagenius (Hf = ed. lib. XXI et XXII Fabriana altera; Hm = iudicia eiusdem de edd. aliisve scriptis ad literas Livianas pertinentibus nuntiis erudit. Monac. inserta, Hw = observationes a Weissenbornio commemoratae privatimque, ut videtur, cum eodem communicatae). quae et hi et alii ex recentioribus ad emendandos hos libros attulerunt sedulo inspexi indeque quae vel vera vel probabilia viderentur in verborum ordinem recepi, quae

utilia certe vel saltem memorabilia essent in adnotatione excerpsi; aliis his in rebus nimis liberalis, aliis nimis parcus fuisse videbor et gaudebo, si tu recto iustoque modulo mensum me esse censebis; quod deliramenta Ljungbergiana, ex quibus huc ea pertinent quae ann. phil. et paed. Dietschianorum vol. LXXX p. 409. 437 sq. leguntur, non excerpsi, nemo hercle reprehendet; similiter a Kaestnerianis fere abstinui, quae sana artis ratione carent, commenta Ottoniana diligentius fere excerpsi quam par erat. sed haec ac talia facile mihi condonabuntur — utinamne in gravioribus venia cum aliorum hominum philologorum tum tua nimis saepe indigeam! Vale meque, ut facis, amare perge.

Scr. Gryphiswaldiae d. VII. m. Apr. a. MDCCCLX.

Lib. XXI. *in periocha:* In Italiam] ς: In italia *Naz.* ς, *quod periochae lib. XX adiunxit I.F.Gr.* Initia *O. Iahnius* || acta narrat ς ortum narrat ς facta [in Hispania] narrat *ci. O. Iahnius* || sociorum] *ed. princ.: om. Naz.* ς || permagna vexatione] *O. Iahnius:* per magnam uexationem *Naz.* ς per maximam uexationem ς || Magone] *Hannonem vocat Liv. c. LX.* || II, 2. cui] Hw 2 *Loewius act. gymn.* 1859, 341: qui *codd.* quae Bas. b || altam] ς (*lib. Sig.*): aliam CMς bonam ς || (profecto animi)] *scripsi:* (profectus animi) *Gruterus* profecto animi CM profecto annis *Cant.* ς profectu animi *vel* animi profecto *vel* animi *etc.* ς profectus animi ς? *Moguntini*, *Aldus in erratis* provecto annis *Lipsius* provectus annis *Klockius et sic vel* provectior annis *Dukerus* || gener regis erat W1 I, 27 *n.* 12. || (ei) *I.F.Gr.; ad hoc c. et sqq. cf. S. Nyhoffium act. Trai. III*, 194 *sqq. IV*, 300 *sqq.* || 6. interfecti ab eo domini obtruncat mς || III, 1. praerogativam militarem, qua ... sequeretur] cς: praerogatiua militaris quam ... sequebatur MC ob praerogatiuam militarem (*sqq. ut vid.* qua ... sequeretur) ς (*Harl.*) [praetorem crearet] praerogativa militaris, quam — extemplo ... erat — ... sequebatur *vel* quam [postquam] extemplo ... erat sequebatur Ww *cf. ann. ph.* 67, 187. || 2. fuerat. Barcinis — opes,] *sic recte distinxit H. Sauppius ap.* Ww. || succederet] al. succresceret M *in mg.* || 3. et *ante* aequum (m aecum MC) *om.* ς (*Recanat.*), *del.* ς (*Lov.* 2) *H. Sauppius ap.* Ww. || 5. speciem] ς? *edd. vett.:* spem || sint] sunt *I. F. Gr. cf. eius ad cap. XXI*, 5 *adn.* || IIII, 2. momentum] ς *Laur. Valla:* monimentum ς (*Lov.* 1) monumentum MCς || 3. decerneres *I.F.Gr.* || 6. desiderio naturali voluntate *H. Sauppius ap.* Ww. || voluptate] ς: uoluntate || 8. conserto] confecto ς. || V, 3. in ditionem C. || iungendaque *Cant.* iungendisque *vel* iungendo quoque *vel* iungendo (*sic Fr. Sanctius*) ς iungendoque ulteriora *vel* proxima quaeque *ci.* W iungendoque ceteras, *Bött. p.* 77 iungenda *Kleinius progr. Wetzlar. a.* 1849 *p.* 11 (iungendoque) *A. Fleckeisenus* || iungendoque tractus coactus ad *Kindscherus act. gymn.* 1856, 723. || 4. Cartaiam ς *Iac. Beckerus act. antiq.* 1851, 455 *sq.* Cartattam C; *al. v. ap. Drak.*; Altheiam (*immo* Althaeam *Drak.*) *ex Polyb. III*, 13 *Sigonius* || 5. primo vere *Wexius Tac. Agr. p.* 85 *at v. c. XXI*, 8. || 6. Arbocala eorum] CARTA *Fr. Sanctius:* ARBOCALA EORVM *archetypus v. Alsch. adn.* || 9. praeducto *Lipsius at v. Kreyssigium mel. II*, 9. || 10. peditum] *cf.* §. 14: impeditum Hf *cf. nunt. d. Monac. XXIIII*, 802 *sq.* || . peditum agmen in ripa *cum* ς *pars edd.*, *tum* et elephantos *Pithoeus*, *I.F.Gr.* elephantosque *Drak.* ('*Madvig*' *teste Ingerslevio*) elephantos ante eos *ci.* Wt. || (elephantes autem quadraginta erant) *Handius Tursell. I*, 566. *cf. tamen p.* 570. || autem] ante ς *pars edd.* || 11. Carpentanorum *h. l.* MC *cf. Alsch.* §. 8. *adn.* || 16. a tanto] Hfm *XXIIII*, 803, *at v.* W *ann. ph.* 67, 186: tanto MCς ex tanto mς || VI, 1. tudetanis C m. pr. Edetanis *Niebuhrius schol. de hist. Rom. II*, 70.

ed. Isler. ‖ 2. orantes *om.* M '*et aut* oratum *aut* oraturi *exspectatur*' Wt. ‖ 8. Baebius Tamphilus] '*vet. aliquot lib.*' *Sigonius:* fabius pamphilus ‖ VII, 2. Zacyntho] *edd. vett.:* zagunto ꞩ (*Lov.* 1) sagunto MCꞩ ‖ mixtique—nam ab A. R. quidam—generis *Nyhoffius l. l. III*, 202, *at cf. Walchium em. Liv. p.* 76 *sq.* ‖ quidam] quondam M m. tert. in mg. ‖ 3. (seu maritimis) *Lipsius, at. v. Kreyssigium mel. II*, 10. ‖ 6. muro] ꞩ *ed. Ascens. a.* 1513: muros MCꞩ muris ꞩ ‖ 10. incautus M m. pr. ‖ subiit aduersus C ‖ VIII, 4. obeunda [dum] multifariam IIf *cf.* Hm *XXIV*, 803. ‖ [coepti] coeptis] *scripsi:* coepti sunt *libri* coepti (sunt), *nisi potius paulo ante* qui *vel* quod *post* oppidani *exciderit* W *v. ann.* Ww2. ‖ 4 *sq.* . Et non (et non ꞩ) sufficiebant — iam enim feriebantur arietibus — muris *I. F. Gr. cf. G. Lorentzium progr. gymn. Fr. Guil. Colon.* 1838 *p.* 3. ‖ tris deinceps turris] M: tris deinceps turres C ‖ 7. conciri ꞩ (*Lov.* 3) *Alsch.:* consciri ‖ 8. referenti C. ‖ inmitterent C. ‖ 9. conferti *I. F. Gr.* ‖ magis *om.* M. ‖ pugnabant] mꞩ: oppugnabant M pugnabatur Cꞩ. ‖ 10. abiegno] *Cant.* ꞩ: ab ligneo ‖ cetera] *ed. Ascens. a.* 1513: cetero ‖ liniebantque] *Cant.* ꞩ *Bekkerus*, *Büchnerus ad Cic. pro Roscio Am. or. p.* 236: liniebanturque M C m. tert. liniebant ꞩ linebanturque C linebaturque c linebantque *edd. vett.* ‖ 11. habebant M ‖ VIIII, 3. eos ad se adituros *coni.* Wt. ‖ efferatarum ꞩ *Laur. Valla.* ‖ 4. Carthaginem protinus] M: protinus Carthaginem *rell.* ‖ populo Romano] *Ant. Perizonius* ('*Perizonius og Madvig*' *Ingersl.*) *Dobraeus adv. II*, 380. *cf. Kreyssigium mel. II*, 10 *sq.* *W. act. ant.* 1837, 1201 *sq.*: pro romanis ‖ X, 1. sunt] M m. tert. ꞩ *Lipsius v. Kreyssigii melet. II*, 11: non sunt ‖ 2. adversus senatum] *Alsch.:* adversu senatum M aduersum senatum C aduerso senatu mꞩ auerso senatu ꞩ (*Lov.* 4.) ‖ non cum adsensu] *Otto div. Liv. p.* 17 *sq.*, *Alsch.:* cum adsensu MCꞩ non adsensum ꞩ? non assensum *Lipsius l. l.* non assensu *olim vg.*, *I. H. Vossius Anm. u. Randgl. p.* 267 (*qui proxime sqq. etiam manum admovit*) *prob. Walchio em. Liv. p.* 78 *sqq.* nec cum adsensu *ci.* Wat *cf. ann. phil.* 31, 179. ‖ (cum assensu audientium) *Gruterus.* ‖ 3. per deos] ꞩ: per eos C reos *post ras.* M. ‖ testes monuisse ꞩ: testes hannonis suadentis senatum optestans ne romanū cum saguntino suscitarent bellū monuisse C testis (*tum ras.*, *qua vocc.* hannonis suadentis *videntur ab* m *deleta esse*) senatum obtestans ne romanum cum saguntino suscitarent bellum monuisse M testis. oratio Hannonis suadentis senatum. obtestantis, ne Romanum cum Saguntino suscitarent bellum. monuisse ꞩ (*Voss. Lov.* 1); *cum* M *fere concinit mg. Oxon. N cf. Hearnii adn.; cum* m *puncto post* bellum *posito facit Alsch.; equidem lemma insiticium iterum expunxi* ‖ 4. (aluistis — ardetis) *Kiehlius mnemos. I*, 97. ‖ 6. nos] M *Cant.:* uos Cꞩ. ‖ repetuntur] repetunt ꞩ repetunt ut *Ant. Perizonius* ('*Perizonius og Madvig*' *Ingersl.*) ‖ *post* foedere repetuntur *vocc.* de re repetuntur *add.* MCꞩ, *alia alii cf. Kreyssigium l. l.* ‖ 7. quae] et quae ꞩ (*Hav.*) quaeque *Ant. Perizonius.* ‖ 8. (id est Italia) *Kiehlius mnemos. I*, 97. ‖ Sagunto] M m. tert. ꞩ: sagunti MC *Cant.* ꞩ. ‖ 9. hominesque] homines *Madvigius op. acad. alt. p.* 360 *cf.* W *ann. ph.* 67, 187. ‖ 12. deposcat ꞩ depoposcerit *ci.* Wt. ‖ accidere *I. F. Gr.* ‖ XI, 1. arguebat C m. pr. ‖ 3. iram *H. Sauppius ap.* Ww. ‖ stimulanda *I. F. Gr. at v.* F *quaestionum Liv. decas Norimb.* 1834 *p.* 5 *sq.* ‖ 9. quam qua] *Alsch.* Wa: quam qui M qua qua C quam *Cant.* ꞩ *Gebhardus*, *I. F. Gr.; rell.* ꞩ *lect. v. ap. Drak.* ‖ 11. in dies] ꞩ (*Hav. et fort. Lov.* 1) *Laur. Valla:* in diem ‖ 12. tam] ꞩ: iam ‖ XII, 2. aliquantum] C M m. tert. ꞩ (*Berol.*): aliquantulum M? *rell.* F *l. l. p.* 6 *sq.* ‖ 4. Alco] ꞩ? *et sic certe c. XIII*, 1: alcon M *Cant.* alconus C. ‖ insciis] ꞩ: inconsciis ‖ se precibus *Kiehlius mnemos. I*, 97 *sq.* ‖ victore] ꞩ? *edd. vett.:*

auetore || 5. urbem C. || singulis] *cf. c. XIII*, 7: binis *Kieserlingius de rer. R. script. quibus Liv. usus est diss. Berol.* 1858 *thes.* 5. || 6. alia] *fort.* arma *I. F. Gr.* || 8. Alorco] Cς: alorci M *Cant.* ς. || XIII, 1. condicionis C m. pr. conditionis M. || venissem] veni. Sed *Madvigius ap. Ing.* || 3. nec cum ullius *Cant.* nec causa ullius *Otto div. Liv. p.* 18 *sq.* || 5. audietis] *I. F. Gr.:* audiatis, *ad praecedens* ut *sc. adaptatum libri* || et] W *cf. ann. ph.* 31, 194: sed MC *Cant.* ς (*Harl.*) et si ς (*Lov.* 4) si ς. || 7. binis] singulis *c. XII*, 5 privis *Lipsius* || 8. potestas ei facta erit *vel* potestatem ei feceritis *coni. I. F. Gr.* || quam ut trucidari *Herwerden obs. crit. in fr. com. Gr. thes. LXIV, p.* 139. || XIIII, 2. imperatori] *mg. Oxon. N, Valla:* imperator || XV, 4. Ti.] ς *et sic* MC §. 5 *et* 6: t. || XVI, 2. esset] CM m. tert. ς: ēēt M m. pr. essent ς (*Gaertn.*) || 5. trium et viginti] XVIII. *Sigonius* || XVII, 1. uenit M m. pr. || 3. ducentae viginti quinqueremes] ς: CCXXV. remes (riemes C) quinque MC; *fort.* ducentae vivinti quinque quinqueremes *Alsch.* || 6. Ti.] ς *v. c. XV*, 4: t. || 9. decem milia] *i. e.* CCIↃↃ *I. F. Gr.:* CCLCC MC xxIIII c. || eodem [dein] versa] *scripsi:* eodem uersa *libri*, eo dein versa *Lipsius v. Kreyssigium Sall. lib. III. p.* 70 *sq. mel. II*, 13 et ea deinde *vel* et ea dein W nondum versa *I. F. Gr.* eodem anno versa *edd. aliquot vett.* || in Punicum bellum] Mς *rell.:* in punicum C || XVIII, 3. Romanis, postquam *I. H. Vossius l. l. p.* 268. || 4. verbis lenior est, re adhuc asperior *Crevierius* || 8. itaque quoniam] itaque non iam *Lipsius* at quoniam *H. Sauppius ap.* Ww itaque quod non iam *coni.* Ww; *fort.* itaque quoniam non iam || quoniam discerni non placet *vel* quoniam secerni non placet *Dobraeus animadv. II*, 381. || 10. fecit] *Alsch.:* iecit MCς icit ς. || 11. fecit] *Alsch.:* iecit MCς icit ς. || 14. îs] iis M. || XVIIII, 1. derecta] *Alsch.:* decreta MC directa ς. || exciso ς *Madvigius obs. ad gramm. Lat. p.* 21 *sq.* || 3. esset] est M sit Wat || censuisset] *fort.* scivisset Ww. || 6. sic uti iis C sie uti his c. || ut in] et aut in *I. F. Gr.* et in ς (*Lov.* 3) in *Cant.* || 8. inde est uentum ad uolcianos C. || ad Vescitanos *Doujatius* || 9. Saguntinos ς. || 11. ita] itaque ς. || Gallias *Kreyssigius* Galliam ad ** *populi alicuius nomen excidisse censens praeeunte Glareano Sigonius* || XX, 1. In his cς *fort.* In Arvernis *I. F. Gr.* || In his *etc.*] Ruscinone terribilis species *I. Gr.* || quod Arverni armati *Heusingerus* || 4. (censere) *I. F. Gr.*, '*Madvig' teste Ing.* || 6. in italiae M in Italia *secundum I. F. Gr. ex* M *refert et tueri conatur* Wt. || pendere] ς? *Aldus:* pendi || 8. omnia] omni re *ac deinde* cognitum *I. F. Gr.* || *a* [cu]ius auidissima *inc.* P. || 9. populisq. P m. pr. terris (*vel* gentibus) populisque Wt. || in exspectione Mς in exspectationem ς exspectatione Hf, *Ingerslevius* || XXI, 2. divenditis] *scripsi:* diuidentitis Pp diuidentisq. M diuidendisq. Cm diuenditisque (*ni et ipse voluit* divenditis) *Laur. Valla* divenditisve Wa. || reliquis PMC *cf. Lachmanni ad Lucr. V*, 85 *comm.*, *Linkeri emend. Sall. p.* 16 *adn.* 1. || conuocant P m. pr. || 3. cernere] genere P m. pr. || audfiniendam P m. pr. || 4. haec P m. pr. *cf. adn. ad lib. I*, 30, 5. || 5. ab MCp. || modo P m. pr. || quae] p que' P. || 6. primo vere] *ex* promoueri *corr.* P. || praedaeque *ex* praedequae *corr.* P. || 8. aut iam] ς: aut et iam PMC *fort.* aut ante iam Wt. || exaustos C. || exauriendos P *cf. Lachmannum ad Lucr. V*, 516. || primo vere *Wexius Tac. Agr. p.* 85, *at cf.* W *epist. p.* 8. || 9. votis *om.* ς (*Recan.*), *del. A. Perizonius* || prospere uenissent M prospere evenissent ς. || 10. in *add. I. F. Gr.* || adque P. || Galliasque] *ex* galliams- (s) que *corr.* P galliamque *fort. archet. cf. c. XVIIII*, 11. || firmaret P. m. pr. firmare et *I. F. Gr.* || 11. pitiit P. || Hispani] *om.* P m. pr., *h. l. add.* ς W *cf. act. ant.* 1847, 1011 *sqq.*, *post* Africa C *Cant.* pm, *post* melior M. || 13. *in* has copias partim *expl.* P *fol.* 1 *v. c. XXVIIII*, 6 [in]tegro bello || conscripti *Cant.* || XXII, 1. id eo] *Doe-*

ringius: ideo *voc. sq. eraso C m. pr.* ideo *I. F. Gr.*, *Lipsius* id eo (*vel* ideo) haud Mς F *cf. quaest. Liv. dec. p.* 12 *sq.* ideo aut *vel* ideo et haud *vel* ideo quod haud ς ideo hanc *Heusingerus* ‖ 2. D] *ex Polyb. III*, 33 *add. Sigonius*, quingentis *Glareanus* ‖ 3. cccc et MC *Cant.* ς: ccc et ς ccccL *ex Polyb. l. l. I. F. Gr.* quadringenti quinquaginta et *Alsch.* ‖ quod] ς*? edd. ante Iac. Gr.:* quid ‖ XXI *cum Polyb. l. l. ex* XIIII. X *m. pr. corr.* C: XIII. * M XIIII ς XXIIII ς (*Lov.* 5) ‖ 4. ad tuendā maritumā orā *pr. m. corr. in* C: adtuende maritume orae C *ante corr.* adtuenda * maritumae ora * M tuendae maritimae orae ς; *al. v. ap. Drak.* ‖ 5. redit C. ‖ praeter maritimam oram Etovissam urbem ad Hiberum *H. Sauppius ap.* Ww: praeter Etovissam urbem maritimamque (maritimamque *pleraeque edd.*) oram ad Iberum *Kleinius l. l. p.* 12; maritumam oram (*v. l. v. infra*) *post* Hiberum *collocant libri et edd. ante* Ww; *fuit cum conicerem* praeter Etovissam urbem ad Hiberum (maritumam oram) ‖ maritimam oram Mς maritima ora *Iac. Gr.* praeter maritimam oram ς (*Havn. Haverc.*) per maritimam oram Wt, *act. ant.* 1847, 1006 maritima inde ora Wa. ‖ Etovissam] Bas. a: omissam MC. ‖ 7. cura: caussa ς (*Lov.* 5) more *A. Perizonius* natura *Walchius em. Liv. p.* 212. ‖ nequiuisse. tum uidisse ς*? edd. ante Alsch.* ‖ XXIII, 2. Bargusiosque] *Moguntini*: bargutosque Mc barguntosque C. ‖ Lacetaniam] *Sigonius:* aquitaniam M aquitanoā C. ‖ subigit] Mς (*Berol.*): subegit ‖ 6. ipsos *Muretus at v.* F *l. l. p.* 13 *sqq.* ‖ militias M m. pr. militiam *I. F. Gr.* ‖ XXIIII, 3. et *om.* ς (*num* M*? cf. Alsch.*) ‖ XXV, 3. C. Servilius] *coll. XXX*, 19, 7 *et fast. Cap. ad a. u. Cap.* 550 *Sigonius:* ā. ‖ Annius] ς: annilus ‖ 4. pro Annio Servilioque M. Acilium] W *act. ant.* 1847, 1011 *et sic* Wtw, *nisi quod* M'. *pro* M.: pro aulo seruilio quem̄ acilium (acilio M m. pr.) ‖ P. Papirium Masonem *vocat Asc. in Cic. Pis. p.* 3, 20 *Or.* ‖ Masonem] Bas. a: nasonem C nassonem M. ‖ 5. sint an] (ς *cum Cant.?*) Bas. a: sint incertum an ‖ 9. praecipitatur *vel cum edd. vett.* multa *I. F. Gr.* ‖ ad ** cecidisse] adcecidisse M *Cant. exc. Pith.* adcecisse C ad c. cecidisse ς (*Gud.*), *de rell. v. Drak.* ad D cecidisse *I. F. Gr.* ad DC cecidisse *Strothius*, *Heusingerus* ad ∞ cecidisse *Drak.*; *maiorem numerum excidisse merito statuere videntur* Ww *et H. O. Simon fast. Rom. spec. Berol.* 1857. *p.* 10. ‖ 11. patentia] ς*? edd. vett.:* inpactentia M inpacientia C. ‖ apparuit] *altera archetypi lectio* (*Sigonius*, *Glareanus*), *altera* comparuit, *quod recte perspexit Drak.:* cum apparuit ‖ 12. dcc Cς: dcc * (c) M dccc ς*? vg.* ‖ 14. *coni.* Brixellianorum *adversatur* Ww2. ‖ XXVI, 3. erat, scripta] W, *qui* olim (Wa) erat, conscripta: trascripta C transcripta M. ‖ 6. amnis armis] '*utrum v. l. est an scribendum* amnis armati?' *I. F. Gr.* (amnis armis) *praeeunte Drak. Büttnerus obs. Liv. p.* 49, *Cobetus mnemos. I*, 98 (amnis) armis *I. H. Vossius Anm. u. Randgl. p.* 268. ‖ 7. eorum] Volcarum *Büttnerus l. l. p.* 48 *sq.* ‖ XXVII, 4. Galli edocent] m: galliae docent MC. ‖ Galli, inde . . . transitum ostendere *I. F. Gr.* Galli educunt (*sic* ς) — ferme. Supra — ostendêre *Büttnerus l. l. p.* 49 *sqq.* Galli, educentes — ferme, supra — ostendêre *idem p.* 51. ‖ 5. superimpositis W *act. ant.* 1837, 1204. ‖ 6. . Castris *Lipsius* ‖ fessi, *cui in sqq. respondere debet* reficiuntur, (*v. Kreyssigium mel. II*, 15) *Lipsius* ‖ 7. ex loco praedicto (prodicto ς: *Berol. m. alt.*) *Kleinius progr. gymn. Wetzlar. a.* 1849 *p.* 13 *Osannus ann. phil.* 77, 215 *sq.* ex loco edito (debito ς: *Lov.* 5) *Clericus* e loco, ex praedicto *Kreyssigius mel. II*, 15 ex praedicto *ci.* Wt, ex edicto *Brandstaeterus philol. VIIII*, 710 ex loco propinquo *I. F. Gr.* ‖ ex loco prodito fumo] *i. e.* ex loco, prodito fumo *cf. Walchium em. Liv. p.* 21 *sqq. et* F, *non* ex loco prodito (= edito), fumo *cum Alsch.* ‖ 8. *virgulam post* lintres *pro distinctione maiore posuit Madvigius ap. Ing.* ‖ '*dele* propter equos nantes'

Dobraeus adv. II, 381. ‖ naves;] *Madvigius l. l.* (H *teste* Ww): nantes ‖ nantes navium agmine *coni.* Hf. ‖ XXVIII, 2. terrebant M *Alsch.*, *Welzius adn. cr. p.* 16: terrebat ‖ 4. utroque *Cant. Iac. Gr. cf.* F *l. l. p.* 15 *sq.*: ultroque MC ultroc ‖ 5. variat memoria *Mehlerus mnemos. I*, 98. ‖ refugientem et in aqua nutantem *I. H. Vossius l. l. p.* 268. ‖ nando sequeretur *Bauerus* nando insequeretur *Walchius em. Liv. p.* 81 *sq. at cf. Büttnerum l. l. p.* 53 *sq. et* F *l. l. p.* 17 *sq.* inde nantem sequeretur *olim* W *v.* Wl *I*, 21, *n.* 7 *act. ant.* 1837, 1204. ‖ altitudine *Vossius l. l.* ‖ 8. (ut eum) *ex* vel eum, *v. l. ad* ubi *fort. ortum uncis inclusi:* ut eum MC ut quum ς (*Oxon. N*) et *Ingerslevius cf. eiusdem adn.*, ut quum ** (*fort. coll. Pol. III*, 46, 4 *add.* opus facto esset, facile posset solvi) Hf; *vel* utique *vel* utrimque *vel aliud quid quod ad* copulata *pertineat inesse quaerens corruptum esse censet* Ww. ‖ 11. ubi M m. pr. ‖ trepidationis] ς: trepidationi M trepidacioni C. ‖ XXVIIII, 3. ad centum quadraginta *coll. Pol. III*, 45 *I. F. Gr. cf. Lipsium ap. Kreyssigium l. l. p.* 16. ‖ pars Galli *Dukerus* ‖ 5. Scipioni] ς (*Hav.*) *Sigonius:* scipionis ‖ sententiam M. ‖ 6. *ab* [in]tegro bello *iterum inc.* P (*fol.* 2) ‖ XXX, 1. ire] iter *I. H. Vossius l. l.* ‖ adque P. ‖ aduocatam PM. ‖ uariae PM. ‖ 2. terrae] *sic vel* terre c: terrase (*'i. e. vel* terras *vel* terrae' *Alsch.*) P terras eas MC. ‖ 3. traiecisset PMC m. pr. ‖ 5. partem] mc: partem in ‖ pyrineum PMC. ‖ rhodani C. ‖ tantum] ς *Laur. Valla:* iam tum ‖ milibus] c: militibus ‖ Italia *I. H. Vossius l. l.* ‖ 6. pyrenei PMC. ‖ 7. inexsuperabiles] m inexuperabiles c: exsuperabiles M exuperabiles PC. ‖ paucis esse, exercitibus invias *ed. Mediol.* paucis, esse exercitibus invias *Sigonius* paucis, et exercitibus esse *F. C. Wolffius* (*obss. et emend. Liv. p. I. II. Flenopoli* 1826 *sq.*, *quas non vidi*) *teste Kreyssigio l. l.* faucis (*i. e.* fauces) esse exercitibus Hf. ‖ esse, [esse et] exercitibus] *Madvigius ap. Ing.*: esse exercitibus *libri* (inuias *add. in mg. Pal. tert.*) esse, non exercitibus? *I. F. Gr.* esse — et exercitibus? *Alsch.* esse et exercitibus Ww *cf. act. ant.* 1837, 1204 esse, non esse exercitibus *ci.* Wt esse, [pervias esse] exercitibus H *nunt. d. Mon. XXIV*, 807 *sq.* esse, [pervias] exercitibus *de Leutsch phil. X*, 218 *sq.*, Ww2 esse nec exercitibus invias *Strothius* esse; nec invias esse exercitibus *Heusingerus* ‖ 8. cernant] mc: certant ‖ 9. exaustum PM m. pr. exautum C. ‖ 11. *in* Gallos ea *expl.* P *fol.* 2 *cf. c. XXXXI*, 13. ‖ desperet.] *non* desperet? *v. Madvigium opusc. acad. alt. p.* 213 *sq.* ‖ *de* cederent — sperent *non inmutandis v. Nipperdeium qu. Caes. p.* 84. ‖ XXXI, 4. ibi Isara] *Cluverius Ital. ant. I*, 33, 367 *cf. Cramerum et Wickhamium de Alp. transgressu Hannibalico p.* 52 *sq.* 104 *vers. Germ. Berol.* 1830 *Rauchensteinium der Zug Hannibals üb. d. Alpen p.* 8 *n.* 4: ibisarar M bisarar *Cant.* ibi ara ς (*Lov.* 3) ibi arar Cm Isara *Iac. Gr.* ‖ mediis] ς: in mediis MCς inde mediis *Iac. Gr.* ‖ 6. (et) qui *A. Perizonius* qui et *Crevierius* ‖ poterant ς (*Lov.* ς) *I. F. Gr.* ‖ 7. delata esset] M m. tert. ς: delatasset m delectasset M delecta esset C delicta esset c deiecta esset ς reiecta esset ς. ‖ 8. quam] ς: quod ‖ 9. sedatis hannibal certaminibus C. ‖ iter instruit C. ‖ ad laevam] *cf. Rauchensteinium l. l. p.* 9: a laeva *Lipsius* ad dextram *Glareanus* obliquâ *I. H. Vossius l. l. p.* 269. ‖ ad laevam — flexit *post* Rhodani §. 2 *collocant Cramerus et Wickhamius l. l. p.* 107 *sq.* ‖ 11. est via] M m. pr.: via est ‖ glomerosa ς (?) *Sigonius* globosa ς glareasve *vel* glareasque *I. F. Gr.* ‖ XXXII, 2. praegressos ς (*Oxon. N m. alt.*, *Voss. in mg.?*) *I. F. Gr.* progressus M m. pr. ‖ ad naues *Cant.* ‖ 7. prius, qua incerta in maius vero ferri solent] *edd. vett.*: prius qua incerta in maius omnino uero ferri solent ς (*Gaertn.*) priusquam incerta (in cetera M) inmanis vero ferri solet MC (prius?) quae incerta inmanis uero ferri solet m quae incerta in maius vero ferre solet

I. F. Gr. quae incerta in maius vero ferri solet *Welzius comm. crit. p.* 22 *sq.* ‖ percepta cm *Welzius l. l. p.* 23. ‖ inanimaque *Laur. Valla* ‖ 10. vim] uiam ς. ‖ XXXIII, 4. per diversa rupibus] *Büttnerus em. Liv. p.* 55 *sqq.:* peruersis rupibus *libri tantum non omnes* (*Walchii censor act. lit. Lips.* 1815, 205, 1637 *sq.*) diuersis rupibus ς (*Pal.* 2) *Kreyssigius* per diversa e rupibus *F. C. Wolffius* per transversae rupis *I. F. Gr.* diversi rupibus *Walchius em. Liv. p.* 11 *sqq.* adversis rupibus *Kleinius progr. l. p.* 15 *sq.* ‖ iuxta inuia ac deuia] *libri* (*Walchii censor l. l.*): iuxta ad invia ac devia *v. d. act. lit. Ien.* 1811, 19, 150 iuxta in invia ac devia *Büttnerus l. l.* iuxta invio ac devio *Walchius l. l.* iuxta per invia ac devia *Kleinius l. l.* per iuxta invia ac devia *Ingerslevius* ‖ 5. quoque tendente] *Freinsheimius:* quoque tendenti ς (*Voss.*) cuique tendenti MC *cum rell. fere omnibus* ‖ 6. equi] et equi C *Alsch.* & quis M equis m ‖ 7. deruptaeque] *Turnebus:* diruptaeque ‖ maxime C, *Dukerus* ‖ devolvebantur] m (*teste I. F. Gr.*) *rell.:* ² (*i. e.* ur) *post* onerib. M; *del. I. F. Gr.* ‖ 9. suis] *Laur. Valla:* quis MC equis m. ‖ 11. capto cibo ac pecoribus] *scripsi et sic, ut postea vidi, I. H. Vossius l. l.:* captiuo ac pecoribus MC *rell. fere omnes* captivo cibo ac pecoribus *Conr. Heusingerus* captivo * ac pecoribus *vel* captivis pecoribus *vel* captivo pecore *I. F. Gr.* captivo frumento ac pecoribus *G. H. Martinius* (*v. Kreyssigium l. l. p.* 18 *sq.*) *Strothius* captivorum pecoribus *Laur. Valla* captis ibi pecoribus *F. C. Wolffius* ‖ nec a montanis *Bauerus* ‖ nec montani proelio (proelio *Laur. Valla*) perculsi nec loca (*Cant.* ς) magnopere impediebant *I. F. Gr.* ‖ primo [impetu] *Bauerus* ‖ XXXIIII, 4. aspernandum ratus] C: aspernandos ‖ incomposito ς (*Cant.? Voss. m. alt.*) ‖ 5. sollicitus ς*? edd. vett.*, '*Madvig*' *teste Ingerslevio* ‖ 8. demittere] ς: dimittere ‖ 9. interrupto] *Glareanus, I. F. Gr.:* erupto MCς perrupto ς*? Sigonius* ‖ una *om.* M m. pr. ‖ XXXV, 2. praegressi *Lipsius* ‖ 3. praecipitesque *Lipsius et sic vel* et praecipites *Crevierius* praecipue *I. H. Vossius l. l.* ‖ praebebant] *Moguntini:* p̄cedebant C precedebant M. ‖ 4. valles] calles *Lipsius* ‖ 9. tum] '*Fort.* iam' *I. H. Vossius l. l.* ‖ summum] *I. F. Gr.:* summo ‖ 12. lubrica] ς: publica MC p̄rupta c. ‖ et iumenta et homines ς. ‖ XXXVI, 1. rectis saxis, ut aegre] *Laur. Valla:* rectis ac siis tu degre (aegre m) M; *post ras.* qudaegro C (o *superscr.*) erectam qud aegre c rectis ac si istud aegre ς rectis ut aegre ς (*Lov.*) ‖ tentabundus manibus, retinensque *inter al. Kleinius l. l. p.* 18. ‖ 2. in pedum mille] *Laur. Valla:* impeditus dum ille M impeditus *** ille C impeditus cum ille c impeditus in mirandam ille M m. tert. ‖ longitudinem *Whitackerus course of Hannibal ascertained II,* 126. ‖ 3. cum velut] ς*? edd. vett.:* uelud *sq. ras.* C uel cum M ueluti cum M m. tert. ς. ‖ 5. intactam] *cf. Rauchensteinius l. l. p.* 12 *n.* 3: intacta *Crevierius* ‖ 6. tabem] ς (*Lipsii lib. quidam ms. ap. Kreyssigium l. l. p.* 21) *I. F. Gr.:* labem c M m. tert. ς lauem MC. ‖ 7. via] *H. Sauppius ap.* Ww: ut a MC ita Hf. ‖ pedes] *Drak.:* pede se *libri* pedem *I. F. Gr.* ‖ laevi *Kiehlius mnemos. I,* 98! ‖ 7 *sq. varia h. l. temptarunt et veteres intpp. a Drak. allati et recc., Walchius em. Liv. p.* 83 *sqq., cui adde cens. Lips. act. lit.* 1815, 1641 *sq. et adn. Heusingeri, Büttnerus em. Liv. p.* 57 *sqq. F. C. Wolffius v. Kreyssigium l. l. p.* 21 *sq. Kleinius p.* 18 *sq.* Wa *cf. etiam* W *act. ant.* 1837, 1204 *sq.* ‖ 8. etiam iam] *in loco desperato temptavi:* et iam tam Mς etiam tamen Cς *prob. Handio Tursell. II,* 554 etiam tum *edd. princc.* etiam (tum) F et (etiam Wa) in tabe (*vel* per tabem) *ci.* W. ‖ infirmam *Turnebus;* '*med Madvig*' *Ingerslevius* ‖ connitendo ς*? cf. Lipsium ap. Kreyssigium l. l. p.* 22 *Tan. Faber:* continendo ‖ XXXVII, 5. apricosque quosdam] W: apricos quosdam M apricos *** qum (quo *eras.?*) C apricos magis quam c et apricos quosdam *Cant.* ς. ‖ 6.

data. triduo inde Ww. ‖ et iam] M, *I. F. Gr.*: eciam C iam et *Crevierius* ‖ XXXVIII, 3. me moveret M m. tert. ς. ‖ 4.—in Italia magis] *Conr. Hermannus obss. crit. Lips.* 1839 *p.* 27 *sq.*, *Alsch.*: in italia magis C in italiam magis M in Italiam: magis *edd. ante Alsch.* ‖ verisimile est] *Laur. Valla:* uerissimū ē MC; *cogitavi de* verisimilius est ‖ e Taurinis] *Lipsius et sic olim* W *cf. act. ant.* 1837, 1205 *sq. Rauchensteinium l. l. p.* 15 *n.* 3: taurinis MC taurini e taurinisque M m. tert. ‖ Taurini ..... proxima gens erat in Italiam degresso. Id quum *post* Taurini *voc.* Semigalli *excidisse censens Madvigius ap. Ing.* Taurinis, quae Gallis proxima gens erat, in Italiam degresso. Id quum *I. F. Gr.* Taurini Galliae proxuma gens erat in Italiam degresso. id cum Ww. ‖ In Taurinis, quae Gallis p. g. e., in Italiam degresso—id quum—montani appellant.—peropportune ad principia rerum, Taurinis, (*c. sq.* §. 1) *Heusingerus* ‖ (ne Galli proxuma gens erat)] *scripsi:* ne galli proxuma gens erat M * (*certe* ne *eras.*) galli proxima gens erat *in* gallie proxima gens erat *mut.* C gallis proxima gens erat M. m. tert. quae Galliae proxima gens erat *Cant.* ea *aut* haec Galliae proxima gens erat *coni.* Wt. ‖ degressum] *Drak.*: digressum *Lipsius* digresso *libri* ‖ 6. ei] *I. F. Gr.:* et ‖ 7. dicere transisse] ς *Lipsius*, *Bekkerus:* diceret transisse C diceret transisset M. ‖ Salyes] *ci.* Ww: Salyas *vel* Salassos *Lipsius* saltos M saltus CM m. tert. *rell.* ‖ si duxerīt C deduxerunt ς deduxissent ς*? edd. vett.* deducturi erant Hf. ‖ 9. ulli Seduni vel Veragri *I. H. Vossius l. l.* ‖ Seduni Veragri] *vel* Sedunoveragri *vel* Seduni et Veragri *I. F. Gr.*, Seduni vel Veragri *Lipsius*: sed uno uel acri ‖ a deo] *Gisb. Cuperus*: ad eo ς (*Lov.* 5) ab eo MC *rell.* ab deo *Drak.* ‖ XXXVIIII, 2. erat *om.* ς: erat ‖ erat ... tabeque, quae ... movebant Wa. ‖ 3. et ut in *Ienickius ap.* Wt. ‖ 4. volentes] *I. F. Gr.*, *cf.* W *act. ant.* 1837, 1017 *Bött. p.* 77 (vocantis *Bött. a p.* 9 *sq.*): uolentis ‖ veniebant] ς: ueniebat ‖ 5. et iunxisset] *Alsch.:* iunxisset MCς iunxissetque ς ac iunxisset *coni.* Wt. ‖ 6. incertos] ς Bas. a: incertus ‖ presentes M m. tert. praesentem se *Cant.* ς. ‖ 7. sicut *Wexius ad Tac. Agr. p.* 97. ‖ 9. Hannibali, Hannibal] *I. F. Gr.*: hannibali MCς hannibal ς. ‖ 10. (adhortandorum militum causa) *Lipsius* ‖ XXXX, 1. Galliam M m. pr. ‖ 4. voluntarius *Kiehlius mnem. I*, 98. ‖ 7. (duabus—amissis) *Kleinius l. l. p.* 20 *sq.* ‖ quo] Hf *cf. nunt. Mon. XXIIII*, 808 *sq.:* qui MC *al.* quum (*sic vel* cum ς) *et* quod *I. F. Gr.* quia *Alsch.* ‖ (qui plures—supersint) *Gruterus* (*qui censet ad oram scriptum fuisse* quod plures Poeni *etc.*) *et sic post alios multos veluti F. C. Wolffium prob. Kreyssigio l. l. p.* 24 *et* W *v. act. ant.* 1837, 1206 *sq.*, *Cobetus mnem. I*, 98 *nov. lect. p.* 69. ‖ duplo *ante* plures *fort. excidisse censet Strothius* ‖ (paene) *vel* plane (*hoc certe secundum Lipsium v. Kreyssigium l. l. p.* 24) *Ph. Rubenius*, *I. F. Gr.* sane *I. H. Vossius l. l.* ‖ (hominum) *Lipsius*, *qui per sqq. frequenter passim insiticia codd. mss. ope expungens, passim genuina immerito abiciens obelo utitur v. Kreyssigium l. l. p.* 24 *sqq.* ‖ torpida *Lipsius*, *ut taceam impostorem Rubenium* ‖ 10. habetis M Wat. ‖ quam ne] ς (*Lov.* 5 *Gaertn.*) *Drak.:* ne cum quam ne *Cant.* nec umquam MC necuiquam M m. tert. ‖ XXXXI, 4. immodum CM. ‖ neque] atque *coni. Drak. om.* ς *Sigonius* ‖ [progresso ulterius]] ulterius progresso *add. proposuit* Ww, *ni alterum membrum or. post* erat *exciderit cf.* Hf: *om. libri* ‖ erat *om.* ς *Sigonius* ‖ 5. declinaret *Eichhoffius animadv. gramm. et crit. III*, 3 *sqq.* ‖ 9. qui decedens Sicilia] mcς: qui decedens sicilia * (m. *eras.*) M qui decedens sicilia qui *Cant.* ς qui decedens siciliam qui C qui decedere Sicilia, qui ς (*Lov.* 1) *? edd. vett.* ‖ 13. *inde a* salute esset *iam integer est* P. ‖ 14. possione *P.* ‖ 15. est obtandum PC est optandum M. ‖ 16. agitet] M: agitetet PC. ‖ XXXXII, 1. exercitum P. ‖ ecquis, si] ς (*Pal. pr.*): etquis ‖ eqū P. ‖ 2.

deiecta] ς: delecta || quam fortunam PC m. pr. || 3. et ut] *vel* ut *Laur. Valla:* et || alacher P. || 4. his PC. || XXXXIII, 1. Cum] Quum ς (*Gaertn.*) *I. F. Gr. cf.* W *act. ant.* 1847, 1019 *sq.* Hm *XXIIII*, 804: dum || aliquod P. || 2. extemplo P. || 4. *maiore distinctione post* circumdederint *sublata vocc.* dextra — claudunt *et* nullum — habentibus. *sedem mutare iubet Kleinius l. l. p.* 21 *sq. at v.* W *ann. phil.* 67, 178. || leuaque P. || maria [viam] *coni.* W. || claudunt [iter] *Kreyssigius gloss. Liv. s. v. habere; al. v. ap. Drak.* || habentis *vel* habentes *Doujatius, I. F. Gr.. A. Perizonius* || circa] contra ς (*Berol.*), *I. Perizonius, Iac. Gr.* || maior ac ς *edd. vett., Fabrettus* || 5. et] at *Lipsius* || anpliora P. || 6. ac] ad P. || praetia P. || omnes P. || 9. opere praetia PC. || 11. difficile PC. || sepe P. || 11 *sq.* suntunam P. || 13. utut P. || hoc P. || 14. tironae P. || 15. anmae P. || prope natum] *Laur. Valla:* prope notum M probe notum PC. || desertorem P. || 17. sepe militarem P. || 18. tum] C: cum || laudastis m || a me] *Cant.:* me || donastisque M donastis C *Cant.* || alumnus] C: alumnum PM alumpnum *Cant.; totum h. l. restituit Alb. Rubenius* || in] c *Lov.* 4: *om.* || acie ς. || XXXXIIII, 1. quodcumque P m. pr. || 2. cum patriam P cum pro patria *vel* cum propter patriam (Ww) *coni.* W. || 3. argentis P. || 4. accendat *Lipsius* || stimulet *Lipsius* || dolor iniuriae *Lipsius* || 5. cum quibus pacem] ς: quibus pacem || censet] ς: censent || 6. ad] cis *coni. Crevierius* at cis *coni.* Ww; *num* ante *vel* ad (*i. e.* at) ante? || (ad Hiberum est Saguntum.)] Ww: *om.* ς (*Lov.* 5.) ad Hiberum et Saguntum *Freudenbergius ann. phil.* 71, 726 *sqq.* || 7. adimis] P *m. pr.*: adimit MCp adimis? [adimis] Ww2 ademisti? [adimis] Hfm *XXIIII*, 808. || adimit: etiam in Hispanias et, inde cessero, in Africam transcendet. transcendet *Freudenbergius l. l.* || spanias P. || africa P. || transcendens C transcendet ς. || transcendes] *I. F. Gr.:* transcendisse || usquam] ς: umquam || ut unquam nobis relictum esset *Ienickius ap.* Wt. || vindicarimus *I. F. Gr.* || 8. habet P. || quos ς. || tuta] ς: tota PMC tot c || adubitabit P m. pr. titubabit *Ienickius ap.* Wt. || 9. bene fixum *uncis inclusi cf. vv. ll. Drak., quae dittographiae suspicionem movent* || omnibus, si destinatum Hf, *H. Sauppius ap.* Ww. || nullum] non telum *G. H. Martinius* (*v. Kreyss. l. l. p.* 27.) || incitamentum] *Laur. Valla:* contemptum PM contemtum c conceptum ς contemtu sui *post Graevium* (*v. infra*) *Martinius* momentum *I. F. Gr.* hortamentum F eo telum *Iac. Gr.* enim telum *F. C. Wolffius, Alsch.* eo contemptu telum *ci.* W contemtu mortis telum *Strothius* contemptu vitae telum *M. Hauptius; erat cum cogitarem de* concitamentum, *quo voc. L. Seneca utitur de ira III*, 9, 2. || contemtu ad vincendum hominem (hominem *om. Pal.* 2) ς (*Pall.*) vitae contemtu ad vincendum homini telum *Heusingerus* || contemtu ... acrius telum datum *ed. Camp.* contemtu sui ... acrius telum datum *Graevius* || XXXXV, 1. hiis P. || ponte] m: pontem PCM || 2. quingetis P. || 3. Victumulis] *Strothius cf. F. Lachmannum de font. Liv. II*, 92. 94 *Kreyssigium mel. II*, 27 *Th. Mommsenium d. nordetrusk. Alphabete* (*Mitth. d. ant. Ges. z. Zürich VII*) *p.* 251 *adn.* 110. || 4. maharbali adque P. || instare] c: inspectare PCM. || praenuntiat PC. || 5. maluissent ei C maluissent eis c. || 6. rediere P. || mutata P. || uellet PC. || 7. quodque P. || dominos] Mc: domino PC. || 8. praecatus PC. || et *om.* Bas. a: et || 9. potiendas P. || XXXXVI, 1. hautquamquam P. || 2. et examen] ς: examen || consederat *ex* cosederat *pr. ut vid. m. corr.* P. || 3. ex propinquo copiasque] *I. F. Gr.:* ex propinquo copias c ex quo propinquo copias PCM exque propinquo copias *Laur. Valla* ex loco propinquo copias ς *Petrarca* exque loco propinquo copias *Muretus* ex loco propinquo, copiasque *Kleinius l. l. p.* 22. || 4. densior] c: densor PC. || equorumq; c et equorum W, *at cf. eund. act. ant.* 1847 *p.* 1009 *et* 1013

et ipsam adn. ed. w. ‖ moriens P. ‖ pulvis] p: pulsis P. ‖ ad] c *et teste I. F. Gr.* PM: *om.* PC *teste Alsch.* ‖ 5. annibal P. ‖ 6. inter subsidia *om. Cant., del. Iac. Gr.* ‖ —. ad secundam aciem] *Heusingerus:* ad secundam aciem. *vg.* ac secundam aciem. *praeeunte quodammodo Iac. Gr. ci. Drak.* ‖ aliquandiu PC. ‖ praemi P. ‖ ad pedes] *I. F. Gr.:* ad des P anceps p *rell.* ‖ ad pedes — iverat] ea pugna desierat *ci.* Wt. ‖ venerat] *I. F. Gr.:* iuerat P erat *rell.* ‖ 7. his PC. ‖ propulsatum ϛ. ‖ 8. erat C. ‖ paenes Cp aenes P. ‖ 10. et fama] m *al.*: sed fama ‖ optinuit PC. ‖ XXXXVII, 1. quo] cm: quod PCM quo id W *act. ant.* 1837, 1207. ‖ (et) equitatu *H. Sauppius ap.* Ww. ‖ alpes quae P. ‖ 2. ticinio P m. pr. ‖ adque P. ‖ traiicerent *I. H. Vossius l. l. p.* 270. ‖ 3. ad DC *coll. Pol. III*, 66 *I. F. Gr.*: ad haec, *quod potius ex* ad DCC (ad acc) *videtur ortum esse* PM ad hec C haud c. ‖ moratus c. ‖ ripa Padi] *I. F. Gr.:* rapadi P ripa p *rell.* ‖ labentem PC. ‖ 4. trasnasse p tramnasse P. ‖ annibalem P. ‖ 5. nam neque] ϛ: namque PCMϛ neque ϛ. ‖ ut iam *tuetur Walchius em. p.* 86 *sqq.* ‖ et] sed PC. ‖ fuerunt] ϛ (*Gud.*) *I. F. Gr.* '*Madvig*' *ap. Ing.*: fuerint PCϛ fuerant ϛ. ‖ 6. potiores] c: posteriores PC. ‖ ratem PCM. ‖ 7. circa] citra *Moguntini* ‖ dies] c: die PC *cf. Gell. VIIII*, 14, 25 *C. L. Schneideri gramm. Lat. II*, 1, 356 *sq.*, Hf *ad h. l. adn.* ‖ 8. aciem P. ‖ XXXXVIII, 1 *sq. vocc.* gallis facta est ad duo *iterat* P, *alterum* gallis facta est *del.* p. ‖ 2. accessos P pr. ‖ dimissit p dimissis P. ‖ 4. gauis P pr. ‖ treuiam PC. ‖ iam in] ϛ (*Lov.* 3): iam Pϛ in CMϛ. ‖ collisque] *Alsch.:* collesque *Valla* colusque P locusque CMp. ‖ equiti] ϛ *Valla:* equites ‖ 5. praede P. ‖ 6. praetio P. ‖ 7. iactati] *Doujatius, N. Heinsius:* iactanti PM iactanti' C iactantis ϛ. ‖ 8. uictoriaequaestri P. ‖ diessexcipiebat P. ‖ 9. praetio P. ‖ Dasio] *I. F. Gr.:* dasiro PM datipro m dati p. r. C. datis p. r. c. ‖ tribiam P. ‖ XXXXVIIII, 1. triuiam P. ‖ 2. liparas] c: liparias PCM *Bött. p.* 75 ad Liparas *Iac. Gr.* ‖ ad *om.* ϛ*?* Bas. a. ‖ 3. ab] ad P pr. ‖ operiens PC. ‖ 5. lylibei P. ‖ tempestatem P. ‖ ad egatis p degatis P. ‖ 6. sicut haudita P. ‖ praescribit PC. ‖ monetque ut — teneret] M *teste Drak.* ϛ: monetque et lylibaeum firmo tenere (tenerae P) PC monetque — tenere ϛ *cum Lov.* 4 monetque et — teneret ϛ *cum Cant.* monetque et suadet . . . tenere W. ‖ 7. et circa a praetore] m *Sigonius cf. Schadebergium ann. phil. suppl. I*, 422: et circa praetore PM et circa praetorem Cϛ et a praetore circa Wa, *Madvigius ap. Ing.* a praetore et circa Ww et circa *Handius Tursell. II*, 60 *sq. H. Sauppius ap.* Ww. ‖ ad civitates] ϛ (*Handius*, Ww): a ciuitates m a civitate PCM civitates *H. Sauppius*, Ww, *Madvigius* ‖ tribunique suos ... intendere] *H. Sauppius:* tribuni — ubique suos ... intenderent *sqq. usque ad* faceret *parenthesi includens Bött. l. l. cf.* W *act. ant.* 1840, 91 *sq.* ‖ suos] qui c qui suos ϛ W *cf. act. ant.* 1837, 1196 *sq. Madvigius* ‖ intenderent *libri* ‖ teneri] tueri *H. Sauppius* teneretur *F. C. Wolffius* tenerent *Kleinius l. l. p.* 23 *sq. totum h. l. multis conii. pertemptans* ‖ paratum bello] *F. C. Wolffius*, Hf: apparatum belli PC adparatum belli *Bött. l. l. Alsch.* ad apparatum belli ϛ*? edd. vett.* apparatu belli m *H. Sauppius* apparatus belli c instructum apparatu belli *ci.* Ww *cf. ann. ph.* 67, 186. ‖ coacta PCM. ‖ ciuaria P. ‖ 8. ne quid ϛ *Sigonius, Madvigius; pro praecedente* et *tum vel* (et) *cum Drak. vel* ut *cum* H *legendum esse admonet* Ww. ‖ oram] p: moram PC. ‖ qui] (qui) *vel* uti (*sic H. Sauppius*) *I. F. Gr.* qui erant ϛ *Walchius em. p.* 89. ‖ aduentante P. ‖ classem missi.] Ww: classem simili PCϛ classem signum c classem. simul ϛ (*sic H. Sauppius*) classem dimissi. Hf classem missis. *Madvigius; erat cum de* classem [missi]. simul *cogitarem* ‖ 9. de] ide P pr. ‖ moderati *Haenischius progr. gymn. Ratibor. a.* 1832 *p.* 5. ‖ lylibaeum PC. ‖ 10. et extemplo Wa. ‖ datum ex (*al.* c) speculis signum] ϛ: datum expeculis M datum e speculis C allatum ex speculis *ci.* Wt, *act. ant.* 1847,

1010. || opido PC. || innanibus P. || 11. haut] c: aut PC. || se] set P pr. || armentis P pr. || aptandaquae P. || 12. recipere P. || 13. detrectauere] c: detrectabere PC. || L, 1. romanus PMC pr. romani c. || 2. et alte P. || mabiumque p natiumque P. || 3. adfatim] ς *cf. adn. Drak. et Bött. p.* 76: adfatim minus || militem PCM. || hautquamquam P. || anima aduersum P. || suas auxit P pr. || 5. capti ς, *at v. Madvigium op. ac. II*, 221. || 6. nobiles *post* classis *iterat* P pr. || 7. messanai erant P messana ierant C. || ti.] ς (*Lov.* 1. 2)? *cf. intpp. ad c.* 6, 3: 1. (t *post* erant *om.*, I *in* L *mut.*) || 8. ornatam armatamque] *ex Alsch. ci.* armatam ornatamque *scripsi:* ornatamque PC ornatam ς. || regiam P. || exercitum P. || praecatusquae P. || quo ς: ut quo PCM ς utique, quo Hw *cf.* Wt. || 10. sese] m: esse PCM se c. || praeuiturum PC. || lylibaeo PC. || 11. qui P. || lylibaeum PC. || classē P. || lylibaeum PC. || accipere P. || LI, 1. lylibaeocoshieronem P. || 2. duo PCM. || millibus P. || a praetore] Cp: praetore P *cf.* W *act. ant.* 1847, 1006 *sq.* || 4. depulatioque uiuoniensi PC. || 5. excensio PC. || uiuoniensem PC. || 6. simīl P. || maris P pr. || uibonensem C bibonensem P. || 7. exercitum P pr. || coniugitur P pr. || LII, 1. romanorum P. || 2. (uno) *Crevierius* una *Sigonius* || minutus *edd. vett.*: et minutus PM eminutus Cpm deminutus Wa, *Alsch.* comminutus *Drak.* aeger et minutus Hf. || mallebat P. || 3. uictor spectantes P. || 4. mouerint PCM. || 5. millia P. || popul'ri P. || 6. consules] *Lipsius, Drak.:* consulem || 7. ut illa] *ci.* Wt: ob utilia Cp obiutilia P ut alia ς? *edd. vett.* || abolevissent] *Alsch.:* absoleuissent PCM obsoleuissent ς. || 8. primos qui eguissent] *I. F. Gr.:* primosque qui coissent PCM primos quosque qui eguissent *Alsch.* primos quicunque eguissent *ci.* Wt, *act. ant.* 1847, 1023. || 9. cum collegam cunctantem PCM cum uidet collegā cunctantē c. || 10. carauis P (*teste Gr.*) C. || inuasisset P. || 11. sequentes cedentesque cum] *Alsch.:* sequentes cumque PC sequentes queeum c sequentes quaecumque (M?) *vel* quacumque *vel* quocumque ς sequentes quamquam *Aldus* sequente quamquam *Lipsius, Iac. Gr.* cedentes sequentesque quamquam *I. F. Gr. Fr. Sanctius* sequentes cedentesque quamquam *Heusingerus* cedentes sequentesque cum W *act. ant.* 1837, 1207 *sq. ann. ph. XXXI*, 195 (— sequentes cedentesque — cumque *idem act. ant.* 1847, 1009 *cf. adn.* Hf sequentes utrimque cum *id. l. I*, 22 *n.* 8.) || hostium Romanis] ς (*v. d. act. lit. Lips.* 1815, 1646): hostium romanos PC hostium romanorum c hostium Romano W quam hostibus Romanis *Tan. Faber* quam hostium Romanis *I. H. Vossius l. l.* quam hostium Romanorum *Alsch.* hostium fuga Romanis *Walchius em. p.* 168 *sq.* || LIII, 1. ceterum romanos fama victoriae fuit ceterum P pr. || maiora P pr. || etferri P. || 2. quid dilatam P pr. || 3. exceptari P pr. || 4. eis] C: his || 5. ingemescant PM. || inquid P. || 6. propinqum P. || occansio P. || 7. necquicquam P. || pareri P pr. || adque P. || consules] C: consulem || 8. ferocius quae P. || 11. taliaquae P. || explorandam P. || uellent PCM. || utriusque PC *cf. ad h. l.* W *act. ant.* 1847, 1018. || LIIII, 1. peraltus PC praealtis (M?) ς *Moguntini* || opsitus P. || equiti ς. || tegendos m. || 2. adque P. || quibus] ς (*var. lect. in cod. Voss.*) *Valla*: uiribus PCM quorum uiribus ς (*Lov.* 4.) || 3. uti] *Alsch.:* ute PCM ut et ς ut ς. || habebitis ς *Aldus* || 4. Ita cum m. e. Magone, m. p. dimisso *Madvigius ap. Ing.* || (Magoni)] *H. Sauppius ap.* Ww: magoni *libri* cum Magone *A. Perizonius* || commissis *vel* permissis *I. A. Roëllius* || in *om.* PCM. || eligere PC. || 5. pranderet P pr. || 6. postremo P. || consilium ς locum consilio ς (*Berol. m. alt.*) || certamen eduxit *ci. I. F. Gr.* || 7. appenninoque PC. || paludum C. || 8. adque P. || 9. insequentis PC. || essent M?ς. || et simul lassitudine] ς: et similitudine PCM simul ieiuni, *I. F. Gr.* (ex lassitudine); et simul *Kleinius l. l. p.* 25. || *alterum* et *om. I. F. Gr., Kleinius* || LV, 1. fatis P. || per]

prae P. ‖ adque P. ‖ 2. baleares C. ‖ levem] *cf.* W *act. ant.* 1837, 1208: levemque ς *v. Pol. III*, 72 ac levem, *in quod et ipse incideram*, *Heusingerus* ‖ firme P. ‖ decem millia P. ‖ divisos] ς*? Aldus in erratis:* diuersos ‖ 3. effuse] *I. A. Ernestius*, *I. H. Vossius l. l.:* effusoes P effusos *rell.* ‖ ad P a C. ‖ refugientibus et resistentibus *coll. Pol. l. l. ci.* W. ‖ 4. romani ς*? ed. Mediol. a.* 1505 romanorum ς *Moguntini* ‖ 5. a Baliaribus] ς (*Gaertn.*): ab alpibus PCM ab alcribus c. ‖ deducte P diductae *Drak.* ‖ 6. effecit] Cm: efficit PM. ‖ millibus P. ‖ millia P. ‖ ab alcaribus C abalaribus PM a baliatoribus m. ‖ 7. ab P. ‖ imminentes *Eichhoffius animadvv. III*, 5 *sq.* ‖ 8. quas] ς *Valla:* quam ‖ 9. baleares PC. ‖ intulerant ς (*Lov.* 5.) ‖ latebris ς (*Lov.* 3.) ‖ praelata *Gebhardus adn. ad lib. II*, 14, 7. ‖ aliquandiu P. ‖ elepantos P. ‖ 11. velites] P: pedites p *rell.* ‖ ad id] P *teste Gr.* ς: ad P *teste Alsch.* CM ad h c. ‖ uerrutis P. ‖ auersus P. ‖ LVI, 1. prope] in prope, *quod ex sq.* in suos *recte derivat* Hf, P propeque ς (*Lov.*3) *Ascensius* ac prope *H. Sauppius ap.* Ww et prope *F. G. E. Rostius op. Plaut. I*, 308 *Alsch.* inde prope *vel* inde propeque Wa inde et prope *ci. Alsch.* ‖ e media *I. F. Gr.* a media *Lipsius et sic vel* media ab *Rupertius* ‖ admininistrum P pr. ‖ cornum PCM. ‖ Hannibal] Mς: hannibal * C hannibali P hannibale c Hannibal. ii *Alsch.* Hannibal. ibi W. ‖ aut P. ‖ eoque] W: quoque ‖ nouus quoque m *Cant.* ‖ eoque — additus] additusque novus terror *I. F. Gr.* ‖ 2. millia P. ‖ alibi] W: alii PCMς aliter ς alia *Aldus in err. I. F. Gr.* ‖ mediam Afrorum aciem, qua *I. F. Gr.* ‖ 3. nequae prae P. ‖ qua suis] ς: qua uis c sua uis PCM suis ut m. ‖ 4. adsumpti P. ‖ 6. adsumpsit PC. ‖ 8. reliquum [sauciorum] ex Hf; *vel lacunam h. l. statuendam vel* strage *pro* parte *scribendum esse ci.* W. ‖ traiiceret *I. H. Vossius l. l.* ‖ 9. haut quia p haut qua P. ‖ sentire — tacito *om.* C. ‖ praemeretur P. ‖ LVII, 1. (Romanam) *I. F. Gr.* ‖ quo a] Hf: qui a C qua PM quo ς. ‖ 2. atticinum p atticinium P. ‖ duces quas alias *post* alios *om.* C. ‖ 3. *distinxi ex F. Haasii ad schol. Reisig. p.* 356 *sententia cf.* W *ann. phil. XXXI*, 201 *LXVII*, 177. ‖ 4. iterum, *quod ob* ceterum *excidisse vidit Heusingerus*, *add. Glareanus* ‖ 5. et ut quaeque] F: et quaeque P (M?) et q^e quae C et qua *I. F. Gr.* atque quae *Drak.* et qua quaeque *ci.* Wt. ‖ subueheret PM. ‖ 6. expugnandi] P, *Perizonii*, *Lipsius:* oppugnandi ‖ adhortus P. ‖ 8. egreciae P. ‖ 9. inde] ς: in PC *del.* c. ‖ Victumulas] *Th. Mommsenius:* uictumuias P◡M *cf. adn. ad c.* 45, 3. ‖ 10. frequentaberant P. ‖ conpulerat] c: conpulerant ‖ 14. omnis] c: omnes ‖ LVIII, 1. longi inde temporis] *I. F. Gr.:* longis inde temporibus ‖ 2. adiungiturus PCM. ‖ 3. appenninum PC. ‖ prima C primao P primo C *sup. lin.* p. ‖ arma] omnia *coll.* §. 8 *Kleinius l. l. p.* 25 *sq.* ‖ 4. neg' P. ‖ auersi' P. ‖ 5. celum PC. ‖ capti] ς: captis ‖ 6. uissenti esset P pr. ‖ loca PC. ‖ nececessarium P pr. ‖ 8. leuato PCM. ‖ gelidam P pr. ‖ essent P. ‖ 9. extollere] P: atollere (*sic* C) *vel* attollere *vel* adtollere *rell.* ‖ torrentibus PCM. ‖ vix] m *in mg.* ς: uis P suis CM suis uix *Cant.* ‖ nō poterant c. ‖ 10. recepere] ς*? ed. Mediol. a.* 1505: recipere ‖ locis] c: locus ‖ 11. hiis PC. ‖ adsumpti P. ‖ LVIIII, 1. degressus] ς *I. F. Gr.:* digressus ‖ appennino PC. ‖ millia P. ‖ 2. adque P. ‖ 4. expectare *Fleckeisenus* ‖ 5. ora P. ‖ nequicquam P. ‖ nullam P pr. ‖ 6. robore mediis] P *m. pr. corr.*, *Lipsius:* roborē diis P *ante corr.* robore de his C *rell.* robore medius *I. F. Gr.* robore e mediis *I. H. Vossius l. l.* ‖ 7. magis ulla saeva aut] *scripsi:* ulla magis saeva et *Laur. Valla* magis ulla saeva et WHf magis ulla' aea ut P magis ulla ea aut C ulla magis dubia et *I. F. Gr.* ‖ ea dies ς *Valla* ‖ sivisset] ς (*Lov.* 2)*? Vallae adversarii Facius et Panormita:* quiuisset P *teste Alsch.* ς *Valla* quisset C uisset P *teste Gr.* sisset *ci. I. F. Gr.* ‖ 8. et sicut] sicut C. ‖ 9. aliquod P. ‖ sunt erfecti P in *spscr.* p. ‖ 10. crederent

PCM. || LX, 2. rodani C. || pyreneosque P. || Emporis] ς (*Harl.*): emporiis c temporis PCM. || 3. Laletanis *ci. Doujatius cf. F. Lachmannum de font. Liv. II*, 86 Iaccitanis *Lipsius cf. Kreyssigius mel. II*, 34 lusitanis C. || nobis PM pr. || 4. gratia] *add.* Hf: facilitatis *add.* W lenitatis (*vel* liberalitatis *vel* comitatis *ed. min.*) *add. Alsch.* || clementiae cm. || iam] *v. Walchium em. p.* 90: etiam *I. H. Vossius l. l.* || eosed P. || parta ς *A. Perizonius* || aliquod P. || hiis PC. || 5. Hannonis cis] ς (*mg. Voss.*) n en *Sabellicus:* annonis cis P hannoni * cis * C hannoni cis ς (*Pal.* 2) annon insciens M. || ad] ac P. || 6. annone P. || messe P pr. || malleque P. || aduersos duos P. || 7. millia P. || aliquod principiis P. || Cissis] *Alsch. v. c. LXI*, 1: scissis || 8. superlex PC pr. || 9. pyrreneum P. || LXI, 1. fama acciperetur *Kiehlius mnemos. I*, 98. || ad Cissim] P: ad scissim CM (*Cant.?*) *del.* c *om. rell. prob. I. H. Vossio l. l.* || 2. tharracone PC. || palantis C. || neclegentiam P. || 4. et spicio P pr. || fama P. || navium] *I. F. Gr.:* pauium *ex* pauiu *corr.* P paulum CM *Cant.* paululum ς. || 5. Ilergetum] ς (*Gaertn.*): ille argentum || 6. hostico cis] *Alsch.:* stoicosis PCM stoicohis *vet. cod. Sabellici* hosticosis *Sabellicus* || uersus m. || caedit PC. || invasisset — quae *om.* C. || 7. multatos] mς: multos || 8. ausetadnos P pr. || adque P. || urbem PC. || obiressa PCM. || Laccetanos *cf. c. LX*, 3 *et Kreyssigium l. l. p.* 35. || urbe] ς *Ascensiana:* urbem || intrarent uellent PC. || 9. ad] an P. || 9. utabatur *si recte Alsch. intellego* P pr. || 10. coniectistis P p. || 11. amusiciis PC *fort.* Amusicis *vel* Amusicius (*sic* ς) *Alsch.* || deduntur. Tarraconem] deducuntur. tarrachonē C deducuntur tharraconem P deducuntur tarraconem. M *al.* || LXII, 1. aut] et *I. F. Gr.* et *Alsch.* || multam P. || religionem] c: regionem || 2. triumphum] *sic etiam Val. Max. I*, 6, 5, *etsi mancis h. l. codd., videtur legisse:* io triumphe '*Belgophilus*' (*P. Burmannus? cf. Drak. ad* §. 20) *obs. misc. V*, 201 *a Drak. l. — Cobetus mnemos. I*, 98. || clamasset PC pr. || 3. bobem PC pr. || adque P. || tumultum PC. || 4. hastam] *Sabellicus:* hostiam *libri rell.* hostia P. || *fort.* (se) *A. G. Cramerus not. ms. ad Gell. IIII*, 6, 2. || adque P. || puluinari ς (*Lov.* 3.) || 5. species — uisas ς (*Hafn.*) Bas. b. || nec] et c. || ullo] illos PCM illis *etc.* ς. || pluvisse] *sic etiam Prisc. X*, §. 11 *p.* 881 *P, quo modo si vv. dd. inst. gr. libros citare vellent, nec Krehliana pagina nec mea opus esset* || extenuatae PCM *al.* || 6. decemuiris PC pr. || 7. urissis PM, *quod vet. dittogr.* urps (*vel* urbs) s. is (seu urbis *sc.*) *videtur innuere* || 8. Lanuvium ad Iunonis] *I. F. Gr.:* lanuium et iunoni PCM ς lanuuium (lauinium *al.*) iunoni ς Lanuvinae Iunoni *H. Sauppius ap.* Ww. || Aventino] c: aduentino P adauentino C. || dedicaverunt] *Lipsius cf. Kreyssigium mel. II*, 36: edicauerunt P edificauerunt (*vel* aedificauerunt) p *rell.* || (ubi sortes adtenuatae erant) *Kiehlius mnemos. I*, 98 *sq.* || erat P. || 11. uota quae P. || sybillinis P. || ex] et P. || LXIII, 1. hae] PC: eae || 2. hic] PCς (*mg. Oxon. N*): huic cς hac ς (*Lov.* 3.) || provinciam Mcς. || certaminum] irarum c. || 3. quamq; *vel* quamque *vel* quam claudius ς quamque gladius m quemque cladius PC quemque gladius M. || aduerso senatu tantumque uno *vel* adversante senatu, uno *ci. I. F. Gr.* || cuive senator] *I. A. Roëllius:* quiue senator P quiue senatoris p *rell. fere omnes* cuive senatorius *Lipsius* (*cf. Kreyssigium mel. II*, 37), *Strothius* || amphorum *ex Charis. p.* 41 P. (*cf. Prisc. VII, 9 p.* 733 *P. inc. fr. de nom. et pron. p.* 128 *Eichenf. Osannum Beitr. z. gr. u. r. Littgsch. II*, 327 *sq.*) *ne quis confidentius huc inferendum putet, Livii nomen a cod. Charisii abesse admoneo cf. H. Keilii ad Char. p.* 56, 4 *sqq. adn.* || 4. adfluctus P. || suasori] c: suasore || plebem] c: pleuem || 5. feriarum mora] p: feriarumora P. || 7. adque P. || ne nunc C. || conscientia spretorum] *I. F. Gr.:* conscientia spraetorum P conscientias praetorum CMς. || 8. solemne P. || 9. pro-

fecturus, *Lipsius* ‖ capitoliom P. ‖ paludatis PC (*cf. Kreyssigium ann. ad lib. XLI—XLV p.* 24) paludatus paludatis *ci.* Wt *cf. act. ant.* 1847, 1022. ‖ in—profectum *om.* C. ‖ profectus Mp. ‖ audaliter P. ‖ cauca P pr. ‖ 10. magistratum] c: magistratuum ‖ paenates P. ‖ 12. senatū P. ‖ 13. magistratuum PC. ‖ proripisset PM pr. prorupisset C. ‖ 14. (in) *I. F. Gr.* ut *Dukerus* ‖ 15. consule] c: consulem ‖ in] et in PCM. ‖ appennini pc appenninum PC.

Lib. XXII. *in periocha* ruperant *Naz.* ς. ‖ ab Atherbale] adherbale ς a maharbale ς *ed. princ. cum Liv. c.* 6, 11. ‖ *post* mortuae sunt: quod subito et nimio quis gaudio moriatur *add. Naz.* ‖ territum *add. Aldus* ‖ pugnae] pugnare *Naz.* ‖ inter pasilianum *Naz.* ς. ‖ nonaginta] octuaginta ς (*Leid.*) octoginta *Liv. c.* 49, 17. ‖ Opimia] ς *Liv. c.* 57, 2: opima *Naz. Guelf.* oppimia *vel* opinia *vel* oppia *vel* opia ς. ‖ Floronia *Liv. c.* 57, 2. 3: florentia *libri* ‖ I, 1. ver] *Laur. Valla*: uero ‖ adpetebat, atque] *ci. Alsch.* Wat: adpetebatque P appetebatque C appetebat, cum *Valla* appetebat, et ς (*Hafn.*) ‖ movit] ς *Valla:* metuit ‖ et nequicquam *Valla:* et neque eo qui iam
a
PM & neque eo q iam C et nequiquam iam *ci. Alsch.* ‖ 2. Galli] cς: gallis ‖ 3. in] ς: *om.* ‖ petitusque] ς Bas. a: petitusque est ‖ principium P. ‖ 5. esse?] ς *Lipsius:* esset ‖ 8. autem] cς: audes PCM Sulcis *Iac. Gr.* sudes *vel* rudes ς *Stinnerus animadv. ad nonnullos Liv. locos in progr. gymn. Glac. a.* 1833 *p.* 1 *sqq.* ‖ 10. ipsum] ς: ipsorum PCM ipsius ς; *nomen propr. subesse opinatur* W. ‖ manasse respersum] C: manasse spersum P manasse sparsum *rell.* ‖ in Antiati] *I. F. Gr.:* in antii PCMς antii ς. ‖ 11. sortes adtenuatas unamque sua sponte excidisse *Fleckeisenus* ‖ 12. ac] ad ς. ‖ 15. lactentibus] c: lactantibus ‖ 16. cordi dis esse *Heusingerus et sic vel* cordi esse dis *et in proxime sqq. ex* C praeferretur *ci., sed sprevit Alsch.* ‖ esse] mς: esset ‖ divis carmina] *M. Hauptius nunt. soc. lit. Sax. cl. h. ph.* 1850 *p.* 104: diuinis carminibus *libri* Divis carminibus ς (*Recan.*) *prob. Iac. Perizonio* Divi suis carminibus *vel* Divi in carminibus *Iac. Gr.* di divinis carminibus *Alsch.; erat cum* divinis carmina numinibus *conicerem* ‖ profarentur] *I. F. Gr.:* praefarentur *libri* preferetur *unus* C. ‖ 17. decemvirorum] ς *I. F. Gr.:* id uirorum ‖ 18. quantum] Mς: quintum PC quantam *I. F. Gr.* ‖ conferrent quique PCM. ‖ quin] Mς: que PC *del.* c. ‖ inde PC pr. ‖ 19. (et eum) *I. F. Gr.* ‖ 20. io Saturnalia *P. Burmannus, cf. misc. obs. V,* 201 saturnialia P. ‖ clamata] c *I. F. Gr.:* clamatam PC clamatum *rell.* ‖ II, 1. Romae diis habendoque *Crevierius:* Diis Romae habendoque ς (*Berol.*) *ed. Ascens. a.* 1513 romae distrahendoque PCMς. ‖ praeuenisse PC. ‖ 2. Arnus] *cf. F. Lachmannum l. l. II,* 89 *sqq.* ‖ 3. at spanos P at hyspanos C; at *ex* inundauerat *iterari vidit Alsch.* atque hispanos *ci. idem* ac Hispanos ς *I. F. Gr.* hac Hispanos ς. ‖ et id] Hm *XXIV,* 796 f: et *libri* id *I. F. Gr.* ‖ erat *om.* CMς. ‖ 5. emergentesque *I. H. Vossius l. l.* ‖ 6. neque prolapsi adsurgere *Crevierius* ‖ neque aut] *A. Perizonius:* aut *libri* nec aut Ww. ‖ (aut) animos *I. F. Gr.* ‖ sustinebant] *num* sustinere? ‖ 8. aquas] aquis Cς aqua ς *Finckhius rhet. Gr. ed. Walz. IX,* 748, *act. ant.* 1855, 168. ‖ 9. aut] *vel* aliis *addi posse, sed non addenda esse censet Walchius em. p.* 178 *sq.* vel *add. Dukerus* ‖ cubili Cp *Alsch., at cf.* Hm *XXIV,* 805 cumbili P. ‖ 11. tamen] tandem ς *D. Heinsius* ‖ III, 1. incirca M iam circa Wa. ‖ 2. cognouisse C. ‖ erat] *sic teste Gron. et* P: erant PCM *teste Alsch., at v.* Wtw *coll. act. ant.* 1847, 1017 *et* Hm *l. l.* ‖ 4. maiestatem C. ‖ 6. a Faesulis Senam (*vel* Cortonam) petens *ci.* Ww a Faesulis per patentia *F. Lachmannus l. l. II,* 88 *sq.* ‖ Faesulas petens, medio inde *ci.* Wa Faesulas petens, inde medio *ci.* Wt. ‖ a Faesulis medios Etruriae agros *I. H. Vossius l. l.* a Faesulis per medios Etruriae agros *C. E. Putschius ap.* Ww2. ‖ et, a Faesulis

profectus, laeva (*vel* et Faesulis profectus, a laeva) relicto hoste Etruriae agros praedatum petens *Cluverius Ital. ant. II*, 3 *p.* 509. 580. ‖ 7. posquam C. ‖ 9. iratus] ς: ratus ‖ cum proposuisset] *ci.* Hf: cum PCMς cum dedisset ς (*Harl.*) proposuit. Quin ς? *edd. vett.* ‖ 11. labsum PC pr. ‖ 13. uetænt c uetent ς. ‖ obtorpuerint Cς. ‖ 14. dissenserant a consule *Mehlerus mnem. I*, 99. ‖ IIII, 1. qua magis PMς. ‖ 2. infra Trasumennus subit] *scripsi:* in trasymennum (thrasymennum P) subit PCM in Thrasimenum sidunt *I. F. Gr.* in Trasumennum subsidunt Hm *XXIV*, 797 in Trasimenum (*al. al.*) subeunt ς Trasimenus subit *edd. vett.* ‖ id] ς: om. ‖ 4. decepere] *Lipsius:* deceptae PM decoepte C. ‖ 6. qua cuique] ς *Prisc. X*, 43 *p.* 901 P: quaque ‖ collibus] *Lipsius:* uallibus ‖ eo magisque M eo magis *Heusingerus* ‖ 7. cum clamore c. ‖ prius, undique orto, quam *distinxit Büttnerus l. l. p.* 60 *sq.* undique orto prius, quam *Rupertius* undique orto, prius quam *Walchius l. l. p.* 131 *sq. at cf.* Wl *I*, 5. ‖ quam *om.* C. ‖ sentit P pr. ‖ V, 1. re] c: *om.* ‖ trepida re ς. ‖ vertente] C *I. F. Gr.*: uertentes ‖ adire audirique] ς? *Gebhardus:* adiri audiriquePMς (*Pal.* 2) audireque C *om.* ς. ‖ stare ac] P *pr. corr.*: sta ac P stare et *rell.* ‖ 2. non enim *ci. Alsch.* ‖ 3. ordiuem sed (*i. e.* ordi-s-nem et) PCM pr. ordinem miles et *Alsch.* ‖ noscerent] ς (*Pal. pr.*) *edd. vett.*: nosceret PCς nosceret miles ς. ‖ 4. strepentium] terrentium *Heusingerus* ‖ 5. reuertebat M uertebat C retro vertebat Wa. ‖ 6. capti] P ('*optimi*' *I. F. Gr.*): facti P *pr. corr.*, *rell.* ‖ 8. (animorum) *Doujatius* armorum ς (*Gud.*) *I. F. Gr.* ‖ VI, 2. labore C labare c. ‖ 3. hostem PCM. ‖ consul en] *I. F. Gr.*: consulem Pς consul Cpς consulem : en W *cf. ann. phil.* 67, 182. ‖ 4. triari PC. ‖ 5. evadunt] P *pr. corr.*: uadunt ‖ et] c: ut ‖ 6. umeribus P umerisve (*vel* humerisve) Wt, *act. ant.* 1847, 1013, *ann. phil. l. l.* ‖ 7. aut nequidquam fessi vada retro *I. F. Gr.*: haud necquidquam festi uadarentro P haut nequiquā (haud nequidquam p) festinauerant retro Cp. ‖ 8. exaltu P exalto C e saltu *ci. Alsch.* ‖ 9. denique *I. F. Gr.*: adinique P adinique P; *aliter olim locum temptavit* Wl *I*, 24 *n.* 9. ‖ tum] ς: cum ‖ 10. ne] nec PC ac ne *coni. Alsch.* ‖ partim PCM. ‖ VII, 2. caesas P caesa sunt *Alsch.* ‖ aversis] ς *I. F. Gr.*: aduersis PCMς diuersis ς. ‖ 3. duo milia] mille (M)ς *Pol. III*, 85. ‖ (utrimque) *Iac. Perizonius* ‖ 4. haustum] austum PC (*v. modo Lachmanni ad Lucr. p.* 295 *comm.*) auctum *Walchius l. l. p.* 159 *sqq. at v.* Wl *I*, 2 *sqq.* ‖ 5. corpora suorum] ς: corpora eorum PCMς; *coniciat quis* corpora Poenorum ‖ 7. atlata PC. ‖ 10. dispreti C dispracti P distracti Wt, *act. ant.* 1847, 1011. ‖ 13. conplexu] *Val. Max. VIIII*, 12, 2 *Alsch.*: conspexu P (t *sup.* x *add.* p) couspectu C *rell. cod. Val. Guelf.* 889. ‖ 14. orto] Pς *Valla:* ortu ‖ curiam PMς W *l. l.* 1005. ‖ quibus copiis ς. ‖ VIII, 1. propraetore missa] propere missa *vel* propere praemissa *ci.*, *sed merito sprevit Alsch.* ‖ ab] a p. ‖ 3. quam in valido *ci.*, *sed repudiavit Drak. cf. v. d. act. lit. Ien.* 1811, 20, 153. ‖ ualitudo CMς ‖ 4. incideret *ci. Ingerslevius* ‖ 5. sed quia et *Muretus* ‖ populo P pr. ‖ 6. prodictatorem] ς (*Lov.* 2) ? *ed. Ascens. a.* 1513 *v. c.* 31 §. 8 *sqq.*: dictatorem ‖ 7. pro urbe ac penatibus] F, *Alsch.*: ac penatibus (paenatibus PC) pro urbe PCMς ac cum penatibus pro urbe ς *Stinnerus l. l. p.* 7 *sqq.* ad penatis (*vel* penates) pro urbe *I. F. Gr.* a penatibus pro urbe *Iac. Perizonius* ‖ VIIII, 2. nimis] ς: minus Mς minu' c minue PC. ‖ 5. quietis] *I. F. Gr.*, *Doujatius:* quieti (*cf. Stinnerus l. l. p.* 9 *sq.*) ‖ 6. collegae exercitusque] Bas. a: collegae et exercitus *ed. Ascens.* collega exercitusque PC (ς?) collega et exercitus Mς. ‖ 7. auspiciorumque quam] ς ('*vet. lib.*' *Sigonii*) ? *Sigonius:* auspiciorum PDMς auspiciorumque ς. ‖ 8. non ferre P pr.; *fort.* non fere *Alsch.* ‖ 9. Marti] ante *Ph. Rubenius* ‖ 10. ver] ς: ueri PCMς ueneri cς. ‖ 11. ex collegii] ς? *edd. vett.*: ex collegio PCMς

cum collegis ex *Pighius ann. Rom. II*, 155 *et vel sic vel* et collegas de *I. F. Gr.* ‖ X, 1. collegium praetore] *Lipsius cf.* W *ann. phil.* 67, 182: collegio praetorum ‖ 2. (ne hacc sic fieri) *Lipsius* ‖ (haec sic fieri) *Vrsinus* ‖ proximum stet ut uelim W *cf.* Wl. *I*, 23 *act. ant.* 1837, 1210; 1847, 1008, *ann. phil. l. l. p.* 183, *ni lacuna hoc loco statuenda sit* (Ww.) ‖ sicut velim eam esse salvam, servata erit] *M. Hauptius:* sic uelim eamque saluam seruauerit PMς sic uelim eā si saluam seruauerit C sic ualidam saluamque seruauerit (*vel* seruauerint) ς sicut uelim eam, salua seruata erit *Vrsinus* sicuti mea, quae salva est, servata erit *vel* si urbs Roma, quae salva est, servata erit *vel* sicuti maxime, cum salva est, servata erit *I. F. Gr.* ‖ quod duellum — Alpis sunt] *huc collocant Lipsius, I. F. Gr. et voc.* ut *post* sunt *inserto Crevierius: post* datum — Quiritium *exhibent codd.;* donum datum (*sic*) — Quiritium *post* iusserit *ponit Vrsinus* ‖ 3. exuiillo P exui illo C e suillo *ci. Alsch.* ‖ bovillo] m *teste I. F. Gr. obs. IV*, 14 *p.* 693 *ed. Lips.*, *Sigonius:* nouillo P nouello C. ‖ 4. faxi P. ‖ 5. clepsit] *tironum causa scripsi cum* ς: clepset PMς *cf. Corssen üb. Aussprache etc. I*, 212 *sqq.* W *act. ant.* 1847, 1008 cleps. et C. ‖ coeptum PM ceptum C. ‖ 6. prope PC. ‖ antidea] ς (*cod. Lips.*) *Vrsinus cf. C. L. Schneiderum Elementarlehre I*, 260 *Ritschelium mus. phil. VII*, 566: ante id ea ‖ 8. supplicatumque iere cum] *I. F. Gr.:* supplicatum qui regum P supplicatūq. regū C. ‖ publicae *I. F. Gr.* ‖ 10. editum] Bas. b: edictum ‖ XI, 1. quoduel P quotque ς (*Berol. m. alt.*) *Bisschopius mnemos. I*, 99. ‖ esset PCς. ‖ 3. permageiequitum P. ‖ 4. ut ii] *vel* ut hi *I. F. Gr.:* uti ‖ et ex agris *ci.* Wt. ‖ dimigrarent P. ‖ 5. rei ei *Gruterus* ‖ progredientem] ς (*Oxon.* D, *gloss. Berol.*): prodientem PCMς prodeuntem ς (*non* '*optimus*') *I. F. Gr.* ‖ viatorem misit] ς: uiatore misso PCMς substitit (*vel* procedit) viatore misso *ci.* W. ‖ 6. consanum PCMς. ‖ 7. navibusque quae ad] ς (*Harl.*) *I. F. Gr.:* nauibusq. (*vel* nauibusque) ad PCς nauibusque ut ad c nauibus ad ς navibus quae ad W *act. ant.* 1847, 1013. ‖ 8. et] ς: ita ‖ XII, 1. diem] ς (*Berol.*) *ed. Ven. a.* 1495: die ‖ 3. Aecis *coll. Polyb. III*, 88, 9 *I. F. Gr. cf. du Rieu de gente Fabia p.* 319. ‖ 4. victos tandem? quo Martios animos Romanis? debellatumque et concessum Poeno propalam W *act. ant.* 1847, 1012 *sq.* ‖ (quos)] *Valla:* quos *libri*, *Kaestnerus quaest. Liv. p.* 6 *sq. B*(*ernaysius*) *mus. phil. V*, 308 *sq.* suos *Salmasius*, *I. Perizonius* quoque *I. F. Gr.* illos *M. Hauptius nunt. soc. lit. Sax. cl. h. ph. a.* 1850 *p.* 104 antiquos *Ienickius ap.* Wt, Hf aliquando *ci.* Ww quamvis *Otto div. Liv. p.* 19 *sq.* quondam *olim Alsch.* ‖ quos Martios haberent animos *ci. Alsch. ed. min.* ‖ Martios animis Romanos *I. F. Gr.* ‖ habere credebat *sup.* Romanis de *add.* c. ‖ debellatumque quin et concessum Quinto propalam *B. l. l.* ‖ debellatumque, concessum quum (*vel* quod) propalam ... esset *Kaestnerus l. l.* ‖ concessum] *edd. vett.:* concessumque PC concessum quae c concessum quasi *Otto l. l.* ‖ 5. incensus] ς: incensum PCMς incessit *Muretus* ‖ 6. novi dictatoris] *Madvigius ap. Ing.:* novi ductoris *I. F. Gr.* non uim dictatoris *libri* ‖ 7. aequom P. ‖ obsistebat PC. ‖ 8. necessari P pr. necessarius *Hauptius l. l. p.* 104 *sq.* necessarii W *ann. phil.* 67, 183 w. ‖ cogerent W *ll. ll.* ‖ 10. finitimo receptu] *Lipsius:* finitimorum receptumquae P *cf.* Wt *II. p. XV.* finitimorum receptūque Cc. ‖ 10. in his PC, *om.* M *teste Drak.*, ς? trinis *I. F. Gr.* ‖ 11. impar erat] *Iac. Gr.:* imperabat ‖ 11 *sq.* habebat, ferox — consiliis: ac *Heusingerus* ‖ 12. pro cauto] ς: et cauto PCς et pro cauto Mς. ‖ et premendo W *ann. phil.* 67, 183 *sq.* ‖ premendoque superiorem, quae] *I. F. Gr.:* premendorum superiorum quae cς premendorum (praemendorum P) superiorumque PC. ‖ XIII, 1. cladibusque ς et cladibus ς (*Lov.* 4?) ac cladibus *ci.* Wt. ‖ 3. Campanos] campanis P

campania C campaniā c. ‖ 6. *post* nominum pro: nuntiatione os Casilinum pro] *add.* W *et Madvigius teste Ing.:* nuntiatione oris vitium Casilinum pro *add. Hauptius mus. phil. I,* 474; *aliter h. l. alii cf. adn. Drak. et Alsch. ac Bezzenbergerum emend. del. p.* 21. ‖ Caiatinumque] *G. Stierius act. ant.* 1852, 204 *sqq., Kiehlius mnemos. I,* 99: calatinumque ‖ 8. eodem die eς eodem PCMς. ‖ 9. maherbalem PC. ‖ 10. aquas uesanas PC. ‖ XIIII, 1. quum *I. F. Gr.:* quam *libri* postquam *Alsch.* ‖ ducente tam prope, de *Putschius ap.* Ww2. ‖ prope ad seditionem accensi quidam. Siluerant Hw2. ‖ seditio accensa] *Lipsius:* seditio (sedicio C) ac de seditione (sedicione C) accensi *libri tantum non omnes* seditione accensi *praeeunte quodammodo* ς (*Berol.*) W *ann. ph.* 67, 184 w. ‖ 2. quieverant] *I. F. Gr.:* quidam fuerant *libri fere omnes* quieti fuerant *Lipsius* ‖ 3. ventum, et] *I. F. Gr.:* uentum est ‖ 4. spectatum istuc] Wa: spectatum est hoc PCM spectatumne huc ς *vg.* spectatum huc m; *num* spectatum istoc? ‖ 5. Samnis] samnitis PC. ‖ 6. praeter quam oram illi ς? Bas. a: praeterquam per oram illi suam PCς praeterquam quod per oram illi suam M?ς praeter quam nuper oram illi suam W *v. act. ant.* 1847, 1010. ‖ 7. indignantes *Herwerdenius obs. crit. in fragm. com. Gr. thes. LXV. p.* 139. ‖ et hannibalem PCMς (*Lov.* 4), *unde excidisse aliquid arbitratur* Wt. ‖ lenti ς. ‖ 11. Veios allatum est] *I. F. Gr.:* Veios allatum ς (*Lov.* 5) Veios allatum esset ς (*Pal.* 2) uelos allatus Cp ueluos altus P Veios allatus est nuncius *etc.* ς. ‖ altum] ς? *Valla:* alium ‖ qua] q. P que C quae Mς *prob.* W (*v. act. ant.* 1847, 1005), *cui tota haec sententia glossema videtur esse haustum ex lib. V,* 48, 3; *pro gloss. habet etiam Cobetus nov. lect. p.* 69. ‖ 14. arma capias] *Madvigius ap. Ing.:* armari capias P armari copias *rell.* ‖ armari copias oportet et deducenda res *vel* armes copias oportet et deducas *I. F. Gr.* ‖ et descendas] Hf, *Madvigius:* et deducendas *libri* deducendas Bas. a. ‖ iis PC istis *ci.* Wt. ‖ segnibus] ς: sensibus ‖ 15. suffragium PCMς. ‖ ducem] *I. F. Gr.:* duci ‖ XV, 1. illis] *ed. Paris. a.* 1573 *cf.* W *act. ant.* 1847, 1020: iis ς (*Harl.*) aliis *rell. Stinnerus l. l. p.* 14 *sqq.* ‖ iam et Romae *I. H. Vossius l. l. p.* 271. ‖ aestimantis reliquō P. ‖ 2. summa ope petiti] *Alsch.:* summa oppetiti P *teste Alsch.* Cς summoppetiti P *teste Gr.* summopere petiti *I. F. Gr.* ‖ 3. Callieulam] Bas. b *v. c.* 16, 5: gallicanum ‖ diremptā C pr. ‖ afalernumacampanum P a falerno a campanum M pr. a falerno a campano C pr. a falerno ac campano mc. ‖ diuiditur MC. ‖ 4. exploratore C. ‖ 5. ubi] urbis P urb' C urb'e c ubi vidit *ci. Alsch.* ‖ vidit *post* vicos *inserit Otto div. Liv. p.* 21. ‖ vidit] ς: *om.* ‖ 6. quiquem tuto PC. ‖ 7. ipsa eum cum *ci.* W. ‖ 10. itaque et ipse et *I. F. Gr.* ‖ (rursus) *I. H. Vossius l. l.* ‖ 11. nae P. ‖ ab Sinuessa] *I. F. Gr.:* ad minuessa C adminuissea P adminuisse Mp *al.* ‖ XVI, 2. [peditibus] equitibusque Wl *I,* 22 *adn.* 8, *praeterea in h. l. distinguendo sibi non constans cf.* Watww2; *emendandum censuerunt aliter alii cf. I. F. Gr. et edd. inde a Drak. adnott. et I. H. Vossium l. l. p.* 271; *optimorum librorum lectionem recte distinctam servavi cum Madvigio ap. Ing.* ‖ captim P camptim C. ‖ procurando PC. ‖ 4. capuamet P căpania et C. ‖ poenisl'us (*i. e.* poenis vel poenus, *quod vidit Alsch.*) P Poenis abditus (*vel* inclusus) W *act. ant.* 1847, 1010 *sq.* poenis tunc CMp. ‖ Formiana] *Sabellicus:* fortuna minas P fortunae minas CMp. ‖ Literni] *Sabellicus:* literne P liternae M liternas C. ‖ stagnaque et] PC (*al.?*): stagnaque ‖ perhorridas] P: perhorrida ‖ silvas] (*vel* situ oras) W *act. ant.* 1847, 1011 *cf. ann. ph.* 67, 184: situas P situ p *rell.* ‖ 6. ludibrium oculorum speciem terribilem PCMς ludibrio oculorum speciem terribilem *ci. Alsch.* ‖ 7. fallacis consiliis P pr. fallacibus consiliis *ci. Alsch.* ‖ *verbum, fort.* colligantur, *ante* praeliganturque *excidisse censet* W *l. l.* 1013 *sq.* prae [paran-

tur al]liganturque *id. ann. ph. l. l.* || 8. (primis tenebris) nocte] *vel* (primis tenebris) per noctem W *cf. act. ant. l. l. p.* 1014 *ann. ph. l. l.:* primis tenebris nocte C primis tenebris noctem, *ead. m. add.* noctes P primis tenebris noctis ς primis tenebris (noctis) *Herwerdenus l. l. thes. LXVI.* || id armentum] ad sarmēta C. || agere P uertiem C. || XVII, 2. accensis in cornibus sarmentis armenta Wl *I*, 22 *n.* 8. || armenta aut id in PM. || ex capite] ex capite a capite C ex campite a eapite p excampiacapite P. || ad imaque] ς (*Oxon.* N *m. alt.*), *edd. vett.:* diuatimaque P diu adimaque *ex* diu adique *corr.* C diu ad imaque Mς citimaque *vel* extimaque *I. F. Gr.* intimaque *Doujatius* ad intimaque Wl *I*, 22 *sq. n.* 8 medullamque Hf. || 3. circuma (*i. e.* circum *vel* circa) P. || (virgulta)] *Madvigius ap. Ing. cf.* Ww *v. tamen Plut. Fab. Max.* 6 *Zon. VIII*, 26. || capitumque irrita quassatio *I. F. Gr.:* captumqueritaquaesatio P captūquerit aque ratio C captum quaerit aquae ratio M captumque sitaque ratio m capitumque cita quassatio *Iac. Gr.* || hominum] fulminum *Heusingerus; coll. Plut. l. l. excidisse aliquid videri possit velut* cum facibus *vel* ignivomorum *vel* flammas spirantium *vel simile quid cf. praeter ipsum Heusingerum* F, *Alsch.*, W, *at v.* Hfw. || 4. insidendos CMp insidendo c. || conspexeretP conspexere et *ci. Alsch.* || qua minime densae micabant flammae] *I. F. Gr.:* quamnimdensemicabant flammae P ng *sup.* md *spscr.* p qua ingens emicabat flamma C *rell.* || tutissimo itinere *ci. I. F. Gr.* || 6. cum] dum *I. F. Gr.*, *Otto l. l. p.* 22. || maiore tumultu] *vel* maiore motu *vel* maiore metu (*sic* c) *I. F. Gr.:* maiore multo PCM maiore multo metu *Otto l. l.;* tumultu maximoque strepitu *affertur ex* ς (*Lov.* 5.) || concitantes *ci.* Wa *cf.* Ww. || 7. albano PCMς. || XVIII, 2. venisset m uenissent M supervenisset *I. F. Gr. et sic vel* praevenisset *Doujatius* || 3. ac leuiorque PC ac leuior quam M atque levior W ac levior quam Romani Wa. || 6. medios PM. || 7. Gereonium] *Alsch.*: *fluctuant libri inter* gereonium, gerionium *etc. cf. v. l. ad h. l. et ad c.* 23, 9; 24, 5. 10; 32, 4; 39, 16 *Γερούνιον Graeci*, *Pol. III*, 100. 102. 107. *exc. Const. ibid. V*, 108 *Steph. Byz. s. v.*, *quo teste Γερυνίαν Quadratus*, Geronium *ap. Liv. vg.* || 9. medicos] *vel* medici *Valla:* medico || quiete] M*? Valla:* quippe || 10. ac resperasse PC ac respirasse (*altero* s *post* re *spscr.*) c *** (*fort.* cladibus acquievisse: *ann. ph.* 67, 187) ac respirasse *ci.* W acceptis respirasse Hf. || XVIIII, 3. terra P terrae *ci. Alsch.* || 5. ad] ς*: om.* || 6. uniuersos cς. || offuso *Walchius em. Liv. p.* 157. || 7. primos P primis C. || 8. tentoris P. || 9. e terra] Cm: eterrarum PM *cf.* W *ann. ph. l. l.* et errantium *Salvinius* (e terra) *Bisschop mnemos. I*, 99. || 10. cum — evehuntur *om.* C. || in ancoras] ς: in hanchoras P in ancorams M in anc(*vel* anch)oram *vel* in ancora *vel* ut ancoram *vel* ancoram ς. || evehuntur] *I. F. Gr.:* eveherentur PMς reuehuntur ς (*Harl.*) uellunt *et* euellerent ς evecti (*vel* evehentes) tenerentur (*vel* morantur) W *cf. act. ant.* 1847, 1020 *ann. ph. l. l.* evecti haerent *id. act. l. l.* Hfm *XXIIII*, 806 || ac praepropere *ci. Drak.* || prohibebatur] *cf.* W *act. ant.* 1847, 1006: prohibantur C prohibatur c prohibetur ς *vg.* || 11. turbati et] PCMς: turbati ς. || 12. amnis os] *I. F. Gr.:* adnisos || XX, 2. quadraginta] *Alsch.:* ex XL *Glareanus*, *Sigonius* ex XXX. *libri* || 4. Carthaginem [novam] inde *Herwerdenus l. l. thes. LXVII. p.* 140. || 5. iniuncta] ς: inconiuncta *vel* coniuncta (*cf.* W *ann. ph.* 67, 184) *vel* iuncta *etc.* ς inconpta (inconcta *teste Gr.*) P incompta Cp incomta M. || 7. nec in continentis modo proiectas oras *Alsch. ed. min.* || praelecta est ora *Madvigius ap. Ing.:* periectas oras PM proiectas oras C praevecta est (*vel* praevecta Wa, *act. ant.* 1847, 1007; praevecti sunt Wl *I*, 23 *n.* 8) oram (oras Wt) W *cf. ann. ph. l. l.* 184 *sq.* proiectas (*sic Valla*) oras praetervecta *vg.* per obiectas oras [vagati] Hf. || ibi] ς (*Lov.* 5): ubi || 10. Iberum accolunt

vel cis Iberum incolunt *I. F. Gr.*, *at v.* Hf. || 11. viginti] ς (*Ox.* B *m. alt.*): uiginti milia (*vel* millia) || XXI, 1. reliquom PC. || 3. sociorum Romanorum ad populandum] p: socios romanorum ad populandum C sociosromanorumadpopulandam P socios Romanorum depopulatum *I. F. Gr.* || 4. tribunus militum] *I. F. Gr.:* tribus milibus C tribus militibus P. || missis c. || fudere hominibus] Hfm *XXIV*, 819: fuderemomnis P fuderemomnibus p funderent omīb C fudere omnes *Salmasius* fudere hostis Ww. || 6. Ilergavonensium] *Alsch. ed. min. cf.* Hf: lergauonensium || 7. miserant legatos] Ww: legatos miserant *I. F. Gr.* (P *teste Gron.*) legatos P *teste Alsch. rell.* legarant *Ph. Rubenius* || pugnant: ad] Hf: pugnantac P pugnantes Cς puguant M. || XXII, 1. cum uiginti ς (*Lov.* 2.4) *Pol. III*, 97. || 6. exsolvit. Abelux erat] *Iac. Gr.:* exsoluit Abelox erat mς (*Lov.* 5) ex sollicitat atelux erat PM exsollicitat. deduxerat Cc. || 10. ea ex parte] *scripsi:* ex ea parte *Alsch.* ex parte PCM ea parte *Cant.* ex portu ς. || 11. ad eum C. || hispaniarum PCM. || 13. id et] ς (*Ox. N*) *I. F. Gr.:* id ς de P inde CMς id enim ς (*Lov.* 5) Wa. || nomen] momentum *Madvigius ap. Ing.* || 15. expromit] (Mς?) Bas. b: exprimit || 18. eundem ordine] P: eundem (eumdem *al.*) ordinem C *rell.* eundem eodem ordine *ci.* Hf, Ww eum eodem ordine *ci.* Ww2. || 20. habelox PCM. || 21. hiemps PC. || quoque et carthaginienses quoque P. || *post* quoque *sqq.* et Carthaginienses — in Hispania quoque *om.* C. || XXIII, 3. laetoverius] *I. F. Gr.:* laetoueprius P letoue prius C. || 4. omnem] omnium PCM. || 6. quod sic] Cς Hfm *XXIV*, 798 *sq.*, *qui h. l. recte distinxit:* quosii P quo sic C. || Romanum] ς *I. Perizonius*, *Iac. Gr.:* romanosum P romanos C. || plus] ς: prius PCMς plures *ci. Valla*, *I. F. Gr.*, Wt. || 7. erogaretur] ς *I. F. Gr. cf. Pluygersium mnemos. VI*, 149 *sq.* 160: rogaretur || 8. Quinto] *I. F. Gr.:* qui P, *om. rell.* || 9. haud pauca] *coll. Pol. III*, 100 W (atw *ann. ph.* 67, 185), *Guil. Tell philol. XI*, 102: cauca P pauca p *rell.*; *fuitne* hau pauca? || reliquerat] ς: legi qua erat CMς legi qua' erat p legiquaeratra P. || in stativis erat] *I. F. Gr.:* instituiseserant P institui' seserat (*in* senserat *corr.*) p institui senserant Cς statiua habebat *et* statiua tenet *inter al.* ς. || XXIIII, 4. (quod minime quis crederet), *ni verba corrupta essent*, *Crevierius* || 5. hosti conspectum] *edd. vett.:* hostium conspectum PCM pr. hostium in conspectu mς in hostium conspectu *vel* hostibus conspectum *ci. Alsch.* || 6. haud quia dubie C haud quia dubiae P haud dubie quia M. || (ceperunt) *I. F. Gr.* || 7. deiecissent] *I. F. Gr.:* iecissent PCMς reiecissent *vel* eiecissent *etc.* ς. || 8. utique] W: ut itaque PC itaque c itaque ut *vg.* || (a castris Hannibalis) *I. F. Gr.:* e castris hannibalis PC [ne conspici posset] e castris Hannibalis *ci.* Ww2. || 9. *post* paucitate *verba* pars exercitus aberat *ex* §. *sq. collocat Crevierius* || 10. fabiis PCM. || Fabii, dum pars exercitus aberat, ferme sedendo *I. F. Gr.* Fabii — pars exercitus aberat iam ferme — sedendo *Heusingerus; aliter Ios. Fischerus comm. Liv. I. p. IV sqq.* || (pars exercitus aberat) *R. H. Schelius*, *Fr. Sanctius* || (pars exercitus aberat iam fame) *ego* || ferme ς *Sabellicus vg.* fame [cogente] *ci.* Ww. || 11. Numerii Decimii *Sigonius:* numeris deciri PCM numeriis decimi ς (*Havn.*) || uentu PM euentu C. || 12. diuitiis] *ex* diuitis *corr.* P pr. || mille (*i. e.* ∞) equites adducentem] *Alsch.:* & equites adducentem PCM et equites ad D ducentem *vel* et equites D ducentem *I. F. Gr.* || parti utriusque PC pr. partis utriusque c. || XXV, 2. et] ς *cf. Wexium Tac. Agric. p.* 89: *om.* || 3. Metilius *Plut. Fab. Max. c.* 7. 8. 9 (*c.* 7 μετέλλου qx *ap. Sint.*), *Sigonius*, *Pighius ann. II*, 156 metellius ς (*Lov.* 2.) || id enimvero *Wexius mus. phil. XII*, 632 unum enim vero *edd. vett.* || 4. exercitū P. || 6. quarum] ς: quorum PCς *Heusingerus* quum *I. H. Vossius l. l.*, *ni malis* quorum... (praetore) *cum Crevierio* || 7. concessum] mς? *edd. vett.:* congessum p con-

gressum P *rell. fere omnes* ‖ sit et] ς: sititet P sit it sed C sit item et M sit sed et mς sit sed c. ‖ sedenti Cp edenti P. ‖ 10. antiquos P. ‖ dein *om.* ς *v.* Hm *XXIV*, 798 *sq.* ‖ 12. populari] ς (*Lov.* 3) *I. F. Gr.:* popularis ‖ audibatur P. ‖ cum] *scripsi:* huncum P hunc cum CMpς hic cum *et* nunc cum ς tunc cum ς? *edd. vett.* unum cum Hfm *XXIV*, 795. ‖ 13. magister equitum] *cf.* H m. *l. l.* ‖ 14. imperatori c *at v. Welzium em. Liv.* p. 27 *sq.* ‖ 15. *prius* et] ς (*Pal.* 2) *Alsch.:* set PM sed C se c se et *I. F. Gr.* ‖ 17. placeret c. ‖ XXVI, 1. ut primum] *I. Perizonius*: utrum; *aliter alii cf. adn. Drak. et Alsch., I. H. Vossium l. l., Stinnerum l. l. p.* 18 *sq., Ottonem l. l. p.* 23 *sqq.* ‖ animos .. fecit] *I. F. Gr.:* animos .. iecit PCM animum .. fecitς animum .. iecit ς animum .. adiecit *Ascensius* ‖ 4. petit PCM. ‖ 5. [ut] in contumeliam *A. Perizonius* ‖ 6. seuientem P seuiente C saevientis ς *Ascensius* ‖ 7. senatusque consulto] *I. F. Gr.:* s. c. PC senatus consulti ς? *vg.* (senatusconsulti) *Gruterus* senatus ς *Lipsius* consulis ς (*Pal.* 2); *fort.* ex s. c. ‖ cumque] cum ς *I. F. Gr., Crevierius, Bött. a* p. 6. *Bött. p.* 77 *at v. I.* (*I. C. Iahnium*) *ann. phil. XXVI*, 210 *sq.* aeque *Silligius in adn. ms. ad mg. Bött. a.* ‖ XXVII, 4. secuturum] ς: secuturumque PC, *ante quod voc. alterum verbum* (*velut* dimicaturum W *act. ant.* 1847, 1013 non defuturum Hf) *excidisse censent* WHf. ‖ si dictator in contatione *I. F. Gr.:* si dictator in cunctationi *Alsch.* se dictatoris cunctationi PCM ne dictatoris cunctationi c. ‖ 7. non consilio solum] *Alsch.:* solum non consilio PC non solum consilio ς *vg.* ‖ occansionem P. ‖ 8. fortunam eam habitura quamcunque *Madvigius ap. Ing.:* enim fortunam eam habitura quamcumque *Burmannus* fortunam eram habituram quaecumque M fortunam enim habituram quaecumque (quecumque C) PC enim fortunam habitura quaecumque ς. ‖ 10. esset inter se] ς? *vg.:* est set inter P esset inter Cp est, se inter *Alsch.* ‖ XXVIII, 1. multa non indicantibus P. ‖ 3. minucii et poenorumque eum P. ‖ 6. tegendis] Bas. a: detegendis ‖ 7. poterat PCM pr. ς. ‖ equitumque] *coll. Pol. III*, 104 '*Numquid igitur et Livius*: equites quingentos?' *I. F. Gr.* ‖ 9. hostes ac locum capiendum. Dux *I. Perizonius* ‖ 10. (dimittit) *vel* emittit *I. F. Gr.* ‖ conferto] ς *Fr. Modius:* conserto ‖ 11. ut] C *Alsch.:* aut ‖ certabatur cς. ‖ 14. nec] necui P neque ς. ‖ XXVIIII, 1. deprendit] P: deprehendit ‖ 8. rem] (Mς)? *Ascensius:* re ‖ sciat] mς: nesciat, *olim probatum* W *act. ant.* 1847, 1006. ‖ 10. cum tulerimus] contulerimus PC cum contulerimus W. ‖ maiestate (eius) *I. F. Gr.* ‖ 11. arma dextere exerunt C dextereq; erexerunt c arma dextera texerunt M arma dexteraeque texerunt ς *vg.* ‖ XXX, 1. ad] ς? *edd. vett.: om.* ‖ di ** catoris P. ‖ 3. meis, dictator] ς? *Aldus:* dictator meis ς mediis dictator PCM dictator c *Handius Tursell. III*, 644. ‖ quo] quod *I. H. Vossius l. l., at v.* F *potius quam Walchium em. Liv. p.* 81. ‖ 4. sum] *h. l. add.* W, *post* honoratus *add.* ς: *om.* ‖ (quod)] *F. V. Reizius Berichte d. sächs. Gesellschaft d. Wsch. h. ph. Kl.* 1850, 103, '*Madvig*' *ap. Ing. cf. adn. Dukeri:* quod ‖ exercitibusque] *sic* M *et teste Gr.* p exercitusque P, *cui altera m. nihil esse adscriptum testatur Alsch.* exercituique C exercitibus utrisque Hf *cf.* W *ann. ph.* 67, 187. ‖ 5. magisterium equitum, hos ordines suos] *I. F. Gr.:* mag̃. equitum hos ordinibus suis ‖ magistrum .. hos in ordinibus ... tenere Wa magistrum .. hos ordinibus ... reddere *ci.* Wt magistrum .., hos ordinibus ... tendere Hf. ‖ 7. vulgi *I. F. Gr.* ‖ 9. (eam)] *v. d. ad mg. ed. Curionis* '*Madvig*' *ap. Ing.:* eam ‖ 10. sidere P pr. W *act. ant.* 1847, 1005. ‖ XXXI, 1. navium [c] *scripsi*, c *ante* circumvectus *excidisse ratus:* c. et xx. navium *ex Pol. III*, 96 *Lipsius* navium cxx *Alsch. ed. min.* nauium *libri* ‖ 2. escensiones CMp. ‖ Cercinam] *Lipsius:* circanã P circa eam p *rell.* ‖ 3. in *add.* W *act. ant.* 1837, 1198 *Otto div. Liv. p.* 28 *sq.* ‖ 4. et ignari ab locorum gnaris] W *Alsch.:* ad locorum et ignari

gnaris PM ad loeorum et ignari p id locorum & iguarı C ab locorum gnaris ignari *I. F. Gr.* || 5. amisso] c, *codd. Drak.:* amissum PC. || cursum] circum PC. || 6. Sura] *rell. codd. ex silentio (?) vg.*: circa C circi P, *quod quomodo emendem nescio; num* Cincio? || 9. in galliā provinciā C. || 10. eo [denique?] decursum est Wa. || est] esse ς? *edd. vett.* || 11. augentis titulum imaginis] *I. F. Gr.:* augendis titulum imagines PCM et ad augendas titulorum imagines ap̄ c. || ut Quintus pro dictatore haberetur (*vel* duceretur) W *act. ant.* 1837, 1212. || pro dictatore fuisset, dictator crederetur] Ww: pro dictatore esset, dictator crederetur *Otto l. l. p.* 29 *sq.* pro dictatore esset, dictator crearetur *I. H. Vossius l. l.* pro dictatore creatus esset, dictator haberetur (*s.* crederetur) Wa pro dictatore crederetur (*sic* c; cederetur CM caederetur P) PCM. || XXXII, *in libris mss. verborum ordo h. l. ita perturbatus est, ut* §. 1. 2 *postponerentur* §. 3, *quod agnovit et correxit* Bas. a. || medium] *I. F. Gr. cf. Th. Mommsenium röm. Gesch. I,* 572 *ed. alt.:* quom P cum MCp initium *Stinnerus l. l.* 19 *sq.* Wa, *act. ant.* 1837, 1212 (*at post aestatem exactam v. c.* 15, 1, *sat multa evenerant v. c.* 23 *sqq.*) extremum ς (*cod. aliquis Crev.*) *Drak.* || 3. et ad id inopiae est redactus *I. F. Gr.* ad idque inopiae est redactus *Drak.* eoque inopiae est redactus *P. Burmannus* || inopiae'st *Alsch.* || timuisset] ei fuisset *Madvigius ap. Ing.* || 4. XXX C. || 5. scire sese populi] ς *Valla*: scire res esse populi PCM scire se populi c scire res esse populi Romani *vel* scire se populi Romani *vel* scire res esse Romani populi *etc.* ς scire se reipublicae *altera Vallae coni. cf. Otto div. Liv. p.* 30 *sq.* scire se (*al.* sese) Romani populi *vg.* || et] id *I. F. Gr.* || iuxta] ***** C bella c. || gerantur PCMς. || 6. aequom P. || 7. opem] *cf. Walchius em. Liv. p.* 179: aliam opem *Dukerus* operam *Heusingerus* || 8. re] ς: rem || XXXIII, 1. deprehensus C. || 2. acti in campo Martio, quod *Madvigius ap. Ing.* || Martio ** Ww *cf. eiusdem et Dukeri adn.* || 5. illyrico C illyricos c. || proferri] *Madvigius l. l.:* proferre || 6. nulli PM. || longinque C longinquae *I. H. Vossius l. l. p.* 272. || 8. ambaemilio M pr. ab M. Aemilio *Drak.* || 9. eodem p. r. PCM. || si is PC. || 10. a *om.* PC pr. || 11. M.] M' *perperam Sigonius, vid. fast. Cap. ad h. a.* || 12. res] *om.* PCM *al., partim h. l.* (*Hav.*), *partim ante* rediit *add.* ς. || XXXIIII, 1. proditi] ς: proditius P prodicius C prodiutius M proditi sunt ς. || C] *Sigonius:* cn. || Centho] *Sigonius:* cento || 2. plebi insectatione] ς? *Aldus:* plebis (pleb's C) insectationi PCM. || ab Q.] atque Q. *I. H. Vossius l. l.* || concusso] ς (*Lov.* 1): concussum || (millia) *Crevierius*: milia PCM militum ς. || posse] ς: posset || posse apparuisset *Moguntini* posse, id apparuisse Wa. || 8. a patribus m. || 9. non (id) *I. F. Gr.* || 10. id postea] et postea *ci.* Ww. || is P. || 11. habere] *Ph. Rubenius*: haberet || haberent igitur interregnum [suum?], consulatum Wa. || 11. esset Pmς esse, et *I. F. Gr.* || mature] *Kiehlius mnemos. I,* 99, '*Madvig*' *ap. Ing.:* magis ς magis vere PCM vere *H. Valesius* || XXXV, 2. nobilium *Freinshemius, Crevierius* || familiarium P. || plebei' C. || 3 *sq.* compellit. is *edd. vett.:* conpellit is ius PC compulsum. (?) is ius M; *in alia omnia abeunt* ς, *Stinnerus l. l. p.* 20 *sqq.* compulit summis studiis *s.* compulsum substituit Wa. || 5. praetorium PC pr. || M.] *recte libri cf.* §. 7 *cum c.* 7, 8: M'. *Pighius ann. II,* 160, *Gruterus* || Philus *add. Alsch.* || 6. L.] a PCMς *at cf. Drak.* || 7. apsentes P. || nulli novus] mς: null' nouus C nullis nouos PM. || XXXVI, 1. additae] *sic etiam* M *ad mg.:* adtutae M adiunctae m. || sunt] PCM *at v.* W *act. ant.* 1847, 214 *sq.* || ausim. ς. || 3. treceni] cccc *Lipsius at cf. Pol. III,* 107 *Marquardtii ant. R. III,* 2, 249 *adn.* 1373. || peditis] *vel cum* ς (*Lov.* 4) peditem *Drak.:* pediti PM pedites C. || 4. (septem — Cannas est) Ww. || octoginta quinque millia ς octoginta fuisse millia *Heusingerus* || cc] ς? *edd. vett.:* ducentos || Romanis fuisse

cum *Madvigius ap. Ing.* ‖ esset, ad Cannas *edd. ante Ald.* ‖ essent] *scripsi:* est PC esset ς (*Gaertn.*) ‖ quidam] fuisse *vel* fuisse (*nam hoc certe addendum esse censuit*) iidem *I. Perizonius* ‖ 7. multa *Fleckeisenus* ‖ signa] Signiae *Lipsius* ‖ Caeretes] *I. F. Gr.*: caedes PMς caedis ς (*I. C. Iahnius ann. phil.* 26, 211) cecidisse ς (*Lov.* 5), *in* C *rasura*, sed et c Caedis *Bött. a. p.* 6 *sq. Bött. p.* 77 Cediis *a.* 1844 *Bezzenbergerus in progr. et ipso Dresdensi emend. del. p.* 21 Caedicis *Bött. l. l.; de vico cf. Osannum act. ant.* 1850 *p.* 214 *sq.* ‖ aquas fonte calido gelidas] *Alsch.:* aquas fonte callidos PM aquas fonte calidos c aquas fonte calido C aquasque e fonte calidas ς aquas e fonte calidas *vg.* ‖ 8. formicata PCM. ‖ XXXVII, 1. Ostiam C. ‖ 4. tamen se] *I. F. Gr.*: mense P missa a se *rell.* ‖ a bonis] adonibus P pr. ‖ iuuare P pr. ‖ misisse] P: *del.* p *om. rell.* ‖ p. CC. ac XX P *teste Alsch. cf. tamen Dübnerum ap. Bött. p.* 76: ** p. c * ac C pondo trecentum viginti ς *vg.* ducenta et XL (ducenta et L *cod. Bern. ex corr. et sic Iul. Paris*) pondo *Val. Max. III*, 8 *ext.* 1. ‖ 7. armorum] *I. F. Gr.:* armatorum ‖ 8. III mille ('*potius scribendum foret* tria millia' *Drak.*) *ex Sil. Ital. VIII*, 613 *Ph. Rubenius* ‖ baleares C. ‖ 9. consilium] *edd. vett.:* consilio PCMς consilia ς consiliom *Alsch.* ‖ traieceret P. ‖ 10. regis est P regi'st *ci. Alsch.* ‖ 13. sagittariosque P. ‖ navium c classem] *Bött. l. l.:* ** navium classem *I. F. Gr.* nauium classem *libri* ‖ T.] *Aldus:* m̄. ‖ erat ς *ed. princ.* ‖ traicerent PC. ‖ XXXVIII, 2. (milites — abituros)] Hf: (iussu — abituros), *ni tota haec sententia post* fuerat §. 3 *collocanda esset, quod etiam Crevierius opinatus erat*, *om.* milites *voc. Drak.* milites — abituros (sine *sup.* iussu *add.* c; conuenturas C; habituros PC) PC; *de toto h. l. cf.* W *act. ant.* 1837, 1213 *sq.* ‖ 3. et] At *Crevierius* ‖ (ad) *Lipsio et Schelio praeeuntibus Dukerus prob. Walchio em. p.* 179 *sqq.* ad diem *Th. Mommsenius de soll. et sod. p.* 58 aut Wa. ‖ decuriandum aut centuriandum *Madvigius opusc. acad. alt. p.* 360 *sq.* ‖ 4. *vel* (sumendi aut) petendi *vel* sumendi aut repetendi *Crevierius* sumendi, valli petendi *Heusingerus* ‖ 5. ac] W, '*Madvig*' *ap. Ing.:* ad *libri fere omnes* et ad ς (*Gud.*) *I. F. Gr.* ‖ 6. denuntiantis] c: denuntiantes, *prob.* W *act. ant.* 1847, 1005. ‖ 8. ab] mς: in ‖ 9. qui] *M. Hauptius*: quod nequi PM quod neque C quod ne quis m quomodo (*vel* quemadmodum) quis *Valla* qui numquam *I. F. Gr.* quod neque *Stinnerus l. l. p.* 23 *sq.* quod novus F W *act. ant.* 1837, 1214 quomodone W *ibid.* 1847, 1021 quidem qui Ww2. ‖ togatus] *Muretus, prob. cum aliis tum Crevierio:* locatus ‖ (in urbe) *Crevierius* ‖ 13. id sua] et sua *I. F. Gr.* ‖ XXXVIIII, 2. indicente] ς (*Lov.* 5) *I. F. Gr.:* indigentes ‖ fideque] *I. Perizonius:* fide *libri* ac fide *Drak.* ‖ 4 *sq.* maneat te et F. ‖ maneat quum cum *Otto l. l. p.* 31 *sq.* ‖ 5. sis certaturus, et] P (?) ς *teste Gr.:* si certaturus est P *teste Alsch.* certaturus es C si certaturus es *Alsch.* certaturus es et ς. ‖ 6. in petendo consulatum P in petendo (consulatu) *I. F. Gr.* ‖ 7. quia] qui ς quum *Wichertus lat. Stillehre p.* 197. ‖ cieat *vel* ciat *Wichertus l. l.* ‖ 9. et] Bas. a: ut ‖ 10. sed (eadem) W *ann. phil.* 67, 179 w1; *cf. de h. l. Ios. Fischerum l. l. p. VII sqq., v. d. in allg. Schulzeitung* 1855, 153. ‖ res eadem PM pr. ‖ 13. capto PCMς. ‖ 14. fames quam ferrum absumpsit ς fame quam ferro absumpti Hf fame quam ferro amisit Ww. ‖ absumsit PC. ‖ uictus ς. ‖ suppedia PCM. ‖ 16. sedet!] *Valla, prob. Madvigio ap. Ing. et, ni ἀποσιώπησις statuenda sit*, *I. F. Gr.:* sed *libri* sedet. sed *A. Perizonius* ‖ quidem ego] C: quideme P quidem de me *Alsch.* ‖ quid de me gloriandi M quid de me ego glorier *Otto l. l. p.* 33. ‖ 17. Cn.] ς? *Moguntini:* p. ‖ atque m̄. atilius ς et M. Atilius *I. F. Gr.* ‖ tibi magis quam] ς (*Lov.* 3) *Doujatius:* sibi quam magis ‖ 18. rumorisque P. ‖ 19. nimis] ς *Muretus cf. Walchium l. l. p.* 26 *sq.:* nimis is PCM nimis his c nimis ius m. ‖ gloriam quam qui ς gloriam vanam qui *Muretus* (*Cobetus mnem.*

I, 99.) ‖ [vanam] veram *Otto l. l. p.* 32. ‖ veram] vere eam *Alsch.* ‖ 21. ego rogo] *scripsi:* ego *libri* (*deficit h. l.* C) ego id ago Wa eo *Valla* ‖ moneo *post* agatur *add. Petrarca* ς, uelim *post* fortuna (fortunauaetuae *ex dittographia* P) *I. F. Gr.* ‖ (sis) *I. H. Vossius l. l.* ‖ occansionem P. ‖ XXXX, 2. consuli] ς? *Florebellus:* consilia PC consilii ς. ‖ virium] P *Florebellus:* uirum ‖ 3. semiustum C. ‖ prospera ueniret PCMς prospera euenirent m. ‖ at] ς: et PC at *vel* sed Hf. ‖ caperet PCMς. ‖ 4. plebes] plebe PCM. ‖ turba quam dignitate conspectior. ς *vg.* ‖ dignitas deesset *protulit, sed reiecit* F; '*Madvig*' *ap. Ing.* ‖ 6. consulum] *Crevierius:* consultum P (C?) M consulem cm tum consulum *vel* consulum tum *etc.* ς. ‖ 7. aduentum PC. ‖ 8. reliqui erat] *Moguntini:* reliquerat *libri; fort.* reliquerant *Alsch.* ‖ omnibus PC. ‖ XXXXI, 1. praepropero] ς? *edd.*: prospero PMCς propero cς perpropere ς (*Ber.*) praepostero *ci. Alsch.* ‖ ac] ex *I. H. Vossius l. l.* ab *Walchius l. l.* 158 *sq. at v.* Wl *I*, 15. ‖ 4. credere] gaudere *Pluygersius mnem. VI*, 146. ‖ 6. ferente secum milite] Ww, *qui alia olim protulit act. ant.* 1847, 1023: ferenti secum milites C ferentis secum milites PC ferentes secum milites ducens *vg.* ‖ 7. impedimenta] īpe *i. e.* ipse *Pluygersius l. l. p.* 145 *sq.* ‖ convallem] *I. F. Gr.*: cornuallem P cornua C cornua in Mcς convallem in *I. H. Vossius l. l.* ‖ medium agmen] Mς *I. F. Gr.:* medium agnem c medium amnem PC mediam *Madvigius ap. Ing.* ‖ XXXXII, 2. iam] tum C. ‖ 6. quae vergat] ς: quae uergant PCM qua vergant *Gebhardus* ‖ ad] C *pr. corr.* M: adin PC *ante corr.* in ς. ‖ impromptu C. ‖ velut] C *Aldus:* uel PM *om.* ς. ‖ 7. deterrendos] *I. F. Gr.:* deterendos P detenendos Mp detinendos Cς. ‖ 8. obnunciari *Sabellicus, at v.* Hf, Ww, *ann. phil.* 67, 180. ‖ 9. religione animos cς regione animos PC. ‖ 12. prava indulgentia maiestatem] mς: prauam indulgentiam maiestate PM pr. prauā indulgentiā maiestatem C per pravam indulgentiam maiestatem *ci.* Wt. ‖ XXXXIII, 3. fuissent PC. ‖ 5. quod quo] *Alsch.* Watw: quod PCM quo ς ut quo ς? *Ascensius* ‖ 7. de insequendo eo] *Lipsius:* die sequenti eo PCM die insequenti eo *etc.* ς. ‖ 11. offuso *Walchius l. l. p.* 158. ‖ XXXXIIII, 1. et] *I. F. Gr.:* ut PCM ubi ς. ‖ 2. aufidus C. ‖ utriusque PC. ‖ 3. aufidum C. ‖ 4. dirigit C. ‖ 5. fabii ς. ‖ 6. velut] M *I. F. Gr.:* uel ‖ usu cepisset] *coni. assecuti erant et Cuiacius et Florebellus* ‖ 7. omnis tamen euentus M. ‖ tam] P *teste Gr.* C: *om.* P *teste Alsch., rell.* ‖ XXXXV, 3. in stationem] ς? *edd. vett.:* stationem *libri fere omnes, quo servato* invecti *ci.* Wt. ‖ 4. dirigerentque C. ‖ 5. (cui — erat) *Kiehlius mnem.* 1, 99. ‖ 6. instruncta acie P instructa acies: Wa instruunt aciem: W (*cf. act. ant.* 1837, 1198 *sq.*) instruunt cunctam aciem *ci.* Hf. ‖ deinde] medii *I. F. Gr.* ‖ 7. laeuiom P pr. ‖ tenuerunt. iaculatores cum ceteris] *Doujatio praeeunte Drak.:* tenuerunt (.*sq.*?) iaculatores ex ceteris (*in corrupta archet. scriptura* iaculatores ceteris *perperam es syllaba pro* c *litera* (c̄) *duplicata*) *libri* (tenuerunt). Iaculatores et caetera (*tum* auxilia) *I. F. Gr.* tenuerunt iaculatores. ex ceteris *edd. vett.* tenuerunt: iaculatores ex (et ex Wa) ceteris *Alsch.* ‖ facti *Drak.* ‖ 8. tenuerunt] Cm: tenuerent P tenerent p; *fort.* tenuere *Alsch.* ‖ *fort.* (pugua) *I. F. Gr.* ‖ XXXXVI, 1. balearibus C. ‖ 2. romanos PC Romanorum *ci. Alsch.* ‖ 5. formae] romae PC. ‖ sane et alius habitus] *I. F. Gr.:* ant et alius habitus (*praecedit* s) m ante talis habitus *in ras.* c antetaliushannibatus P ant et alius hanimatus Mp sane talis habitus ornatusque *ci. Alsch.* ‖ cum] C: tum ‖ 6. acie, millium *I. F. Gr.:* aciem illum P acies illum p acies illa C. ‖ 8. stetere] *sic Doujatius et inter alia conamina I. F. Gr.:* statere P stare C staret M starent ς (*Lov.* 2.) ‖ 9. aduersis P pr. ‖ XXXXVII, 1. ab] ς? *edd. vett.: om.* ‖ que *om.* PC. ‖ 4., primo .. par, dum] *Madvigius ap. Ing.:* . primo .. parum PC . primo .. pares ς primo

.. parumper Wt *cf. act. ant.* 1847, 1010. ‖ 5. connisi aequa ς (*Lov.* 3) *I. F. Gr.*: connixi aequa ς (*Lov.* 5) connisi obliqua *Lipsius* consiliaequa (consiliaeque *teste Gr.*) P consilioqua CMp. ‖ cuneis PC. ‖ 6. institere *I. F. Gr.* ‖ agmen] ς *I. F. Gr.*: agmine ‖ 7. media qua Galli] ς: mediaque galli CM mediaquaefalli P mediaque qua Galli *ci. Alsch.* ‖ dein cedendo] *Alsch.*: deindetendo P deinde nitendo p *rell.* deinde nutando F dein declinando W *act. ant.* 1837, 1199 deinde cedendo *Alsch. ed. min.* ‖ etiam in sinum PCM. ‖ ibruentibusque P ruentibusque C. ‖ 9. et] *om.* ς etiam ς iam *Crevierius* ‖ 10. eo] (*sq. cum* ς *tantum non omnibus* quicquam (*al.* quidquam) iniquam (*al.* iniquum) ς (*Lov.* 5): in eo ‖ XXXXVIII, 1. romani P. ‖ 2. praeter parmas] *scripsi:* praeterita arma PCM *Cant.* praeter consueta arma *rell.* praeter solita arma *N. Heinsius I. Perizonius* praeter iusta arma *I. F. Gr.* praeter sua arma Wl *I*, 23 praeter aperta arma Wa praeter cetera arma *Alsch.*; armas *pro proxime sq.* parmas P *pr. ante corr.* ‖ 4. corporumistrata P *i. e.* corporum strata *v.*, *ne multus sim, adn. meas ad Prisc. XII*, §. 17 *XVIII*, §. 236, *non* corporum humi strata *cum Alsch. cf.* P *XXIII*, 48, 4; *XXIIII*, 8, 18; 10, 10; 25, 3; *XXV*, 11, 20; 22, 16; *XXVII*, 21, 9 (*ex coll. Alsch.*); 25, 2 (*ex coll. Alsch.*); *XXVIII*, 32, 1; *XXX*, 26, 11. ‖ 5. in malā iam spē C. ‖ 5 *sq.* Hasdrubal *etc.*] *locum vel Livii vel librariorum socordia deformatum intactum reliqui, nisi quod* §. 6 equites *pro* pedites, *quod vitium ad librarios certe pertinet, scripsi cum I. F. Gr.; ceterum Glareani, Sigonii, Gr., A. Perizonii, Crevierii sententias v. ap. Drak., add. Heusingerum et I. F. Wittium in comm. de Liv. XXII*, 48 *fin. in progr. gymn. Soltisquell. a.* 1832. ‖ qui ea parte aderat *Matthiae* qui ea iam parte praeerat *Alsch.* qui in eam partem pervenerat Wt. ‖ subductis ex laeva acie equitibus, Numidas F, *at v.* W *act. ant.* 1837, 1213. ‖ quia] qui P qua *Alsch.* ‖ 6. equites] *v. supra*, milites *Cant.*, *fort.* (pedites) F. ‖ XXXXVIIII, 3. equom PC. ‖ uiris P. ‖ tum deinde tianti C tum deinde nuntianti C *corr. Alsch.* tum renuncianti *I. F. Gr.* tum nuncianti *Crevierius* ‖ quam mallem] c: quam mallent P quam mallem ut C mallem, quam *Bezzenbergerus em. del. p.* 21. ‖ traderet] ς (*Recanat.*, *sqq.* equites. tum pedestre *cum* ς *fere omnibus;* traderet. equitum *Aldus in err.*): traderent ‖ 7. (et) *I. H. Vossius* ‖ et comes (*virgula post* equum *posita*) *inter al. proposuit Walchius l. l. p.* 189 *sq.*, *tum Alsch.*, *recepit* Ww — '*efter Madvigs forslag*' *Ingerslevius* ‖ 9. sine hoc] ς: si hoc PCM sine hac *I. F. Gr.* ‖ morando] c *Alsch.*: mirando PC miserando ς. ‖ 10. adueniat cς. ‖ 11. adhuc et] C *Alsch.*: et adhuc et ‖ memet W(a): me et ‖ (existam ut) *I. F. Gr.* ‖ 12. exigentis] C: exagentis PM exigentē c (ex)agentis *ut* ex *ex* haec *repetitum sit* Ww agentes '*er Madvigs Conjectur*' *Ingerslevius* ‖ obruerunt] M: obruerent PC obruere '*optimi*' *teste Gr.* ‖ inter tumultum] *I. F. Gr.*: in tumulum PCM in tumultu ς (*Lov.* 2) in tumultum Wa. ‖ Tum undique] *Alsch.*: tum unde PC tum demum Wt *cf. act. ant.* 1847, 1023. ‖ 13. tegente] ς *edd. vett.*: tegentes ‖ 14. insertus] *Bauerus*, *Alsch.*: infestus ‖ septuaginta *cum Pol. III*, 117 *Liv. XXV*, 6, 13 *et hic et c.* 52, 3 *Alsch.; at v.* W *act. ant.* 1847, 1006. ‖ 15. duo] tria *Heusingerus* ‖ et tanta] etanta P et aequa (*vel* tanta prope civium, quanta sociorum pars) *I. F. Gr.* ‖ 16 *sq. cf. Th. Mommsenium nunt. soc. Sax. cl. h. ph. a.* 1854 *p.* 153 *sq.* ‖ 16. XXIX *I. F. Gr.*: uigintiunudece P uiginti unus dece C uiginti decem M triginta *periocha* unus et viginti (*al.* et uiginti unus) de (*sq.* tribunis) ς *Drak.* ‖ 16. ante aliquot annis Wa. ‖ [consul] *secundum Gronoviorum vestigia Alsch.*: *om.* ‖ 17. XC *periocha* ‖ L, 1. est] ς *I. F. Gr.*: ex ‖ Cannensis, Alliensi cladi *I. F. Gr.*: aliiensi' (aliiensi P aliiensis p *teste Gr.*) clade P cannensi clades C *similia* ς. ‖ 2. ceteris C. ‖ ut illis, quae] ς (*Lov.* 5) *Valla*: utilisquae P utilis que C. ‖ 3. alterius mortem prope

totus exercitus luit *I. F. Gr.* || totius P. || fugit *vel* fugiit *vel* fugerat ς. || 4. semiarmis PC sine armis *ci.* Ww. || proelium P. || 6. sententia] ς: sententia est PCM sententia haec *vel* sententia visa est (*al.* est visa) ς sententiam ς sententia ipsa *ci. Alsch.* || 7. tumulati C. || 8. portas PCM ante portas Wa. || 9. via] Mς: *om.* || disiicias *I. F. Gr.:* uisscias PCM disi(i)ciamus *Otto l. l. p.* 34 *sq.* || 10. Haec — hostis *Enniana esse censet inque Ennianorum fragm. ordinem recepit* (*VIII*, 8) *Th. Hugius Q. Enn. ann. lib. VII—IX fr. p.* 7. 26 *sq., at cf. Vahlenum quaest. Enn. p. LXIV.* || 12. quos] *Bauerus, I. H. Vossius l. l.:* quem ς (*Gaertn.*) *vg.* quod *rell.* || LI, 2. diequinti, *coll. Catone et Coelio ap. Gell. X*, 24, 6 *sq., Moguntini, Sigonius* || 2 *sq.* praecedam. Hannibali nimis laeta res est visa] *I. F. Gr.:* praecedant hanni|balinimicis. l. aetare | set uisa P praecedant (p̄cedat c) hannibal inimicis eta ē res Cc. || 3. maior quae | quam P & maior quae quam Cc. || capite P. || possent PC, *at v.* W *act. ant.* 1847, 1018. || prensandum ς (*Voss.*) || 4. dii] in P. || 6. iunxerant PMς. || 7. succisos PC. || iubentes] *I. F. Gr.:* libentes || 8. superiecta] *I. F. Gr.:* subiecta super *ex dittographia* || 9. subtractus] subractus M substractus ς substratus Bas. a. || numidae C numide pς (*Lips.*) || Numidae ... Romanus (*sic etiam cod. Lips.*) *Kreyssigius obsvv. in auct. R. class. I*, 13 *sqq. ep. ad Goell. p.* 419 *sq., meliora edoctus a* W1 *I*, 6 *v. de Sall. hist. lib. III. fr. p.* 72. || LII, 1. diei lectis] ς (*Pal.* 2) *Valla*: delectis *libri*, *fort.* die lectis *Alsch.* || brachio obiecto flumine] ς (*Oxon. N*) *I. F. Gr.:* bracchio flumine obiecto PC brachio flumini obiecto *Sigonius* brachio a flumine obiecto *ci. Alsch.* || 2. ab hominibus *Crevierius* || 3. pactos *I. F. Gr.* || triceuis PCM. || 4. aut animi] ς: ut nimis PC et animi W animique *Alsch.* || ducenti equites] Cp: ducentiamiliaequites P ducenti iam equites MWa. || 5. parata PC. || praeter uiros equos et C. || 7. Apula] *Lipsius*: apaula P paula p *rell.* || senato P. || LIII, 1. *Fabii praenomen desiderat* Ww2. || 3. adolescentem et ad ς: *om.* PC (*qui pro* Ap. *exhibent* ap. p.) M et ad *Cant.* iuvenem admodum et ad Wt. || 5. L.] *sic et* §. 12: M. *XXIIII*, 18, 3 *XXVII*, 11, 12 *Val. Max. II*, 9, 8 Q. *libri ibid. V*, 6, 7 (*cf. utrubique Kempfii adn. et Liv. XXIIII*, 43, 2.) || 7. (ait) *Iac. Gr.* || esse :] esse scipio. PCMς *fere omnes* || 8. nullo loco] ς (*Lov.* 4, *unus Crev. cod. m. alt.*): nullo in loco ς nullo PCM nulla *Bauerus, I. H. Vossius l. l.* || 11. tu me ς *Iac. Gr.* || optimus maximus] *Drak.:* optime (obtime C) maxime *libri* || adfaciat C adfacias c adficias *vel* afficias *perpauci* ς (*Lov.* 2. 4 *ex sil.*) *Ascensius Iac. Gr.* || LIIII, 5. utrumque PC utrumne *Alsch.* || 6. secernei | eisi P se certe ii et si *Alsch.* || 7. occisum cum coss. duobus exercitum] *scripsi* occisum cum duobus consulibus exercitum *I. F. Gr.:* occisum cum duobus exercitibus PCM occisos cum duobus exercitibus c occisos consules cum duobus exercitibus ς (*Ber.*) occisos cum duobus exercitibus consules *Sigonius* occisum consulem utrumque cum duobus exercitibus W. || 8. ne *add. I. H. Vossius l. l.* || faciam] *I. H. Vossius l. l. Alsch. ed. min.:* facie P faciebant *in ras.* c facio *edd. vett.* fecero *I. F. Gr.*, *fort.* fecerim (*act. ant.* 1847, 1009) *vel* facerem Wt. || 9. (consule — amisso) *Wexius mus. phil. XII*, 632. || omisso PC. || nunc vulnus ..., et multiplex *I. F. Gr.* || duo] ς *Crevierius*: cum || 10 *sq.* essetcomparesset P esset. compares et *I. F. Gr.*, *at v.* Wt. || 11. cessere, inde vectigalis] *Alsch.:* cessere. inuecti gallis PC cessere, hinc vectigales ς *vg.* cessere (in) (*fort.* cesserunt), vectigalis Ww. || LV, 4. profecto .. fore] c *Iac. Gr.* (fore *etiam* ς: *Pal.* 1): profectos .. forte *rell.*, *unde* qui, obvios percunctando aliquos profectos ex fuga, passim dissipatos, forte referant *vg.* || 5. (imperii) *I. H. Vossius l. l.* || Romani nominis] Cm: roman nomiuis P romano nominis Mp romano nomini ς. || quo] ς: quae P qua CMp. || 7. expectet C. || 8. *fort.*

(recte) Ww repens *ci.* Wt. || tumultus, recte tum *edd. vett.* || LVI, 1. per magistratus] *Ascensius:* magistratus *libri fere omnes* magistratibus ς (*Pal.* 1) *I. F. Gr.* || magistratus turba et Patres diversi *altera eiusdem ci.* turba, magistratus et Patres diversi ς (*Lov.* 3) *Drak.* || 2. decem] quatuordecim *coll. c.* 54 *I. F. Gr.* xv *Heusingerus* || 3. Poenum] *I. F. Gr.*: menum P me nunc CMp. || in] an PC. || nundinantem] *I. F. Gr.*: nuntiantem || 7. vellet, nuntiatum sibi esse] *Moguntini:* uellent nuntiatum (nunciatum M?) his est PCM *Bött. p.* 77 uellent nunciatum est his (*vel* nunciatum his esse *vel* nunciatum his) ς sui (*vel* naves suae) vellent, nuntiatum his (*vel* iis) esse Hf a se missi vellent, nuntiatum his esse Ww. || insulam PC. || 8. versum ad] ς? *edd. vett.:* aduersum || essetisi P esset si p; *hic fort. aliquid excidisse censent Alsch.* Ww. || LVII, 1. perlectis (*al.* lectis) censuerunt (*al.* censent) *variis locis add.* ς *et grammatici recc.; cf. ad h. l. Heusingeri et Alsch. adn., Ottonem l. l. p.* 34 *sq., coll. Kaestnero act. ant.* 1842, 468 *sq.*, Wt *II. p. XVII: om.* || M.] marcium P mapium p apium CM Marcellum *Heusingerus* || 3. *fort.* pontificius *coll. Cassio Hemina ap. Prisc. VII,* 11 *p.* 733 *P., et sic olim, ut post vidi, vel cum* ς (*Ox. N*) *et edd. aliquot vett.* pontificum *Vaassenius animadv. in fast. R. sacr. p.* 134. || nunc] non PC (nunc) *Vaassenius l. l.* || 6. Gallus et Galla] *Ascensius*: callusegalia P pr. callus et galina p gallus et gallina CM. || conseptum Bas. a: consectum || iam ante] *I. F. Gr.*: uiamante P ubiamante p ubi (*pauci* ibi) ante *rell.* VII. an. ante *I. Perizonius* decem iam annis ante *Heusingerus* || hostiis] *sic etiam pr. m. corr.* P hostis *ante corr.* P. || 7. quod P quot *Alsch.* || 8. tertia] *fort.* septima *Heusingerus* || 9. Inde] *Crevierius:* in P *del.* p *om. rell.* || ab annis septemdecim] *cf. Niebuhrium h. R. I,* 464. || quottuor .. legiones] *cf.* Ww2 *ad lib. XXIII,* 14, 4 *adn.* || 10. vetera] uespa P (te) vetusta W *act. ant.* 1847, 1011. || 11. militare, redempta] W *act. ant. l. l.* tw1: militaretempta P militare empta (*al.* emta?) C *rell.* militare, et empta *Alsch.* || 12. redimere] *praeeunte quadamtenus Alsch.*, Ww: redime P redimi p *rell.* redimendi *Ascensius* || LVIII, 4. centenos] ς (*cod. Sig.*): centum || 5. in aliquantum Pς (*Harl.*) enim aliquantum ς ita aliquantum *ci. Alsch.* || quo] quod mς || 7. inclinaret animus] ς (*Lov.* 5): inclinaret animos PCM inclinarent animos ς inclinarent animi *A. Perizonius* || 8. veluti] *Alsch.:* uelut Cς uelutillut P uelut illud Mς (*fidissimus e regiis ap. Crev.*) velut illic *I. F. Gr.* || LVIIII, 1. principes. m̄. iuniusq. P; *de lacuna et Alsch. cogitat et* Ww. || 2. ali PC. || neclegendi PCM pr. || nos] alios PM. || 7. condiciones] C conditiones ς (*Harl.*): condicione P conditionem *rell.* (M?) || ad captiuorum PCς ad hostem (*vel* Pyrrhum) captivorum W *act. ant.* 1847, 1014 *cf.* Wt ac captivorum *ci. Alsch.* || gratiam ς. || 8. atqui et ad Alliam *I. F. Gr.*: atquietaliam P atque italiam CMp. || 9. ne in acie quidem *I. F. Gr.* ne in castra quidem *vel* ne ex acie quidem *A. Perizonius* || refugerunt] fuerunt *quondam Alsch.* || 10. velim] uidear ς al' uelim uidear ς. || nobismet] *Alsch.:* nobisme P nobis p *rell.* || 11. illis ut bonis] Mς: illis et bonis PC et illis bonis *Crevierius* et illis et bonis *si recte intellego I. H. Vossius l. l.* illis et nobis bonis Hf. || illis et bonis et fortibus *Drak.* || 13. tamen] C: tam P *rell.* iam (*num* sed iam *an* si iam, *quod recepit* W, *non satis dispicio*) *Valla* || facietis *Valla, I. Perizonius* || 14. (vos)] F: uos PCM nos ς suos *Crevierius* || 17. set ** si (*num fuit* set etiam si? *Alsch.*) P. || simus] *Muretus, I. F. Gr.*: sumus || 18. quondam] quam P qu* C qui c. || 19. suus cuique animus] c: suum quisque animum C *rell.* suum quisque habet animum *vg.* suum quisque animum habet *Alsch. et sic vel* suum quisque sequitur animum Wa. || LX, 2. in foro] (turbae huic virorum in foro *edd. vett.*) *I. F. Gr. h. l.:* in foro ac PCM (in foro) *I. H. Vossius l. l. p.* 273 in foro ac ** Ww. || 5.

uideatur P uideuatur p uidebatur C. ‖ 7. etiam ab iis PC. ‖ 9. Sed *I. F. Gr.:* et ‖ 9. perrumpere *I. F. Gr.* ‖ per] *add. Alsch.* ‖ 10. '*forte* perveniri' *I. F. Gr.* ‖ 11. si] *add. Wexius mus. phil. XII*, 632. ‖ 12. nec viros quidem nec] *v. Scheibium philol. V*, 135 *sq.* ‖ 13. demonstrat, reducit] *Lipsius:* demonstraret duces PCM demonstraret ducẽs c. ‖ 16. post paulo] *sic certe etiam* PC, *non* paulo post *coll. ipsa adn. Alsch.* ‖ 17. enim modo Cp. ‖ 18. et quorum PCM. ‖ 19. sescentis tot milia hostium] *M. Hauptius:* sescenta (sexcenta M?) milia hostes lia PM sescenta. m. hostium C sexcentis millia hostes m sexcentis hostes *Ingerslevius* sexcenta milia hostium ς sexcentis milibus hostes Wa *cf. act. ant.* 1847, 1023 quadraginta millia hostium *Sabellicus* ‖ 20. agminis PM. ‖ triginta ς (*Hav.*) prope viginti *I. Perizonius* duo et viginti *Heusingerus* ‖ fortium et fidelium *et* fortium fideliumque ς (*Lov.* 4. 3.) *fort.* fortium, fidelium *vel* fortes fideles *I. F. Gr.* ‖ 21. ut] qui ς (*Ox. N*) tum Ww *cf. adn.* aut *Wexius l. l.* ut qui *A. Schottus* ‖ quin erumperent] ς: quinecrumperent P qui nec erumperent CMp qui ne erumperent ς Ww *Wexius* ne erumperent ς *Schottus* ‖ sint; at non *Lipsius* ‖ 22. at ad] *Wexius l. l. p.* 631 *sq.:* at enim ad (ς: *Voss.?*) *Ascensius, vg.* ad *libri* ‖ 23. armis] *I. F. Gr.:* arma ‖ abessent] *I. F. Gr.:* abdesunt (*i. e. vel* absunt *vel* desunt) P desunt CM deessent ς (*Cant. Berol.*) ‖ 24. accessum] ς: accessit PCM; *lacuna inesse videtur* Ww accessum est *ci. Alsch.* ‖ 25. istorum] W: ipsorum ‖ in] (ς: *Lov.* 5?) Bas. a: *om.* ‖ decuerat] C, *Ascensius:* decuerit PCM decuit *ci.* Ww. ‖ 26. ego vos] W *act. ant.* 1847, 1012: quos PCM uos m et vos *Alsch.* ac vos Wa. ‖ LXI, 2. qua] ς: quam PC quia ς *vg.* ‖ 3. fletibus questibus] C fletibusquaestibus P: fletibus questibusque c *rell.* fletibusque ac questibus *ci.* Wt. ‖ 5. iis] is P his Cp. ‖ 8. is P his C. ‖ 10. ea res indicio [est (sit *ed. min.*), quod fides socio]rum] *Alsch.:* ea res indicio [est quod qui socio]rum *Ascensius* (quod *om. edd. vett.*) ea res inditiorum M decaresindiciorum P ea res iudicio C declaret fides sociorum *I. F. Gr.* fides indicat sociorum *Salmasius* de ea re iudicari potest, quod fides sociorum *in adn. ci. Alsch.* ‖ quae] est quod *spscr. m. pr. in* C. ‖ ad eam diem] ς? *edd. vett.:* eadem die CM eadem diem P eam ad diem *I. F. Gr. pr. ed. not.* ad eum diem *Salmasius* ‖ firmi steterant *edd. vett.* ‖ labare] c: labrare C laborare PM. ‖ 11. *fort.* Calatini [Campani] Ww. ‖ 12. Vzentini] P *cf. Mommsenium unterit. Dial. p.* 51 *sq.:* surrentini p *rell. tantum non omnes* Sallentini *I. F. Gr.* ‖ 15. qui si] ς: qui PCM. ‖ qui si ... nihil ei recusandum *vel* cui si ... nihil recusandum *Valla.*

Lib. XXIII. *in periocha:* barcinae *Naz.* ‖ clxxvii. *c.* 23, 7. ‖ Marcellus proconsul Hannibalis *Heusingerus* ‖ Cn. Scipionibus, in Sardinia a] *add. O. Iahnius* ‖ I, 1. Inter haec] *ci.* Ww: Haec PCM Nec ς (*Lov.* 2 *etc.*) His ς (*Oxon. L*, 1) Haec *Valla* Aecis *I. F. Gr., fort.* Haec Romani. *vel* Haec Romae acta. F Et *Alsch.* ‖ , castra capta ac direpta] *Vallae adversarii* (*B. Facius et Ant. Panormita*): capta ac direpta PCM castra directa ς (*Lov.* 2) captis ac direptis ς (*Ox. L*, 1) *I. F. Gr.* castraque direpta *Valla* castraque capta ac direpta *ci. eidem perperam tributa a Doujatio, fort.* ac castra direpta *Alsch.* ‖ a *om.* M. ‖ Statio Trebio] *I. F. Gr.:* statio PCM statione c. ‖ pollicentes se PC. ‖ tradituros c. ‖ 2. compsinorum CMp. ‖ 3. *fort.* [ii] post *vel* urbem [hi] ‖ [Mopsiani] Compsam *ci.* Ww1 Mopsii *vel* Mopsiani *I. F. Gr.* ‖ 6. insidis P pr. ‖ 8. propinquom P. ‖ II, 4. incolomi C pr. ‖ init] PM: iniit ‖ 6. Romam] ς: roma PM romae Cm. ‖ 8. si [se] permittant sibi *Ascensius* ‖ III, 2. nunc] (*Voss. Lov.* 1)? *edd. vett.:* *om.* ‖ praesidiis *ex* praesidis *corr.* P pr. ‖ 3. meritus] ς: temeritus PC emeritus cς peremeritus M promeritus Wal *II*, 14 *ann. phil.* 31, 195 demeritus *ci.* Wt, *quod spreverat act. ant.* 1847, 1010. ‖ 5. nouō P. ‖ 6. strenum P. ‖ nouom P pr. ‖ 9. date igi-

tur] C: datae igitur p datae igitum P data cicitur M. ‖ 13. audiendam P audiendum *ci. Alsch.* ‖ obcurrerant *I. H. Vossius l. l.* ‖ IIII, 2. adulari] *Salmasius:* aduari P adfari p *rell.* ‖ 5. plebeis (*i. e.* plebei *vel* plebis) PM plebis p. ‖ 6. uerecundia fuerat *ci. Alsch.* ‖ 8. et (quod) *Crevierius, I. H. Vossius l. l.* ‖ impraesidia C. ‖ V, 5. deest] ς: est ‖ 6. binis] *I. F. Gr.:* uinis P ruinis CMp. ‖ 8. Sidicinum *suspectum* Ww. ‖ ad Saticulam] *Alsch.* W: apud Saticulam *Sigonius* satricula PCM apud satriculam ς (*exc. Pith.*) ‖ 9. equom P. ‖ dediticiis] *vel* dediticis *Alsch.:* dedistis *codd. tantum non omnes* deditis *I. F. Gr.* ‖ leges nostras ς. ‖ parti uostrum PC. ‖ communicavimusque conubium vobiscum *vel* communicavimusque vobiscum conubium *vel* communicavimusque vobiscum remp. (w2) W (communicavimusque vobiscum) *C. Scheibius philol. III*, 560 *sq.* ‖ 10. arbitrarierse PCM arbitrarier sed c arbitrarier esse ς (*Ox. L* 1.) ‖ 11. indigenam ς. ‖ his *om.* M hos ς. ‖ 14. Campani] ς: campanis (*at v.* W *act. ant.* 1847, 1015.) ‖ Romana ς (*Hafn.*) *Freinsheimius* ‖ 15. scribi posse] *Lipsius:* scripsisse ‖ VI, 1. [Ab] hac *I. F. Gr.* ‖ Vibius Virrius *I. F. Gr.:* ubius uirrius P subius uirrius CMp *cf. v. l.* §. 3 *et lib. XXVI*, 13 *sq.; Ἰούβιος Οὐίριος Zon. VIIII*, 6 *p.* 214, 14 *Pind.;* uirrius *etiam Sil. Ital. XI*, 65 *cod. Colon. cf. inscr. bull. Neap. nov. ser. V*, 111 *p.* 100. *in Mommsenii inscr. Neap. Virios sat multos invenio, Virrium nullum cf. etiam Mommsenii unterital. Dial. p.* 260. 267; *et* uiri *quidem* PB *XXXVI*, 14, 1; *at id a* viro *potius quam a* Virio *deduxisse videntur librarii cf.* PC *h. l.* §. 3. ‖ 2. quin] *sic etiam teste Gr.* P: quia P *teste Alsch.* C. ‖ deportet et PCM; deportet Romae et W *act. ant.* 1847, 1014; *fort.* deportet, et .... relinquat *I. F. Gr.* ‖ 3. uiri loquentis P uiro loquenti C. ‖ 4. plebis PC plebs M. ‖ 8. alii id haud *Aldus:* aliisitaut P aliis ita ut C alii ita ut c. ‖ VII, 1. pacisque (pactique *Lov.* 5) cum eo conditiones ς pacemque cum eo conditionesque ς. ‖ conditionibus *I. F. Gr.:* condicionis P conditionis CM *Conr. Hermannus obs. crit. p.* 28 *cf.* W *ann. phil.* 31, 199 his conditionibus *vel* conditionibus his ς W *l. l. cf. act. ant.* 1840, 90. ‖ 2. captivis] ς: captiuis captiuis P captiuos Cp. ‖ 3. haec] nec PC. ‖ illa] alia ς. ‖ facinera P. ‖ fervore] foetore ς (*cod. Sig.*) *cf. Minervinium bull. Neap. nov. ser. V*, 104 *p.* 43. ‖ 5. pyrrhi P. ‖ 6. romanis. sed haec c romanos. sed haec C se romanis. haec ς. ‖ 7. occulte mς. ‖ 8. Blossium] Ww *cf. adn.:* blosium ‖ 10. '*An non* privato?' *I. F. Gr.* ‖ inambulabit P inambulabat C. ‖ 11. ne quid eo die seriae rei gereret] *Modius:* ne quid id eodieserei | rei gereret P ne quid id eo die serie gereretur p ne quid eo die serere gereret C. ‖ VIII, 1. inclitos C. ‖ 3. abstractum abs (a W) Deci (*sic Alsch.;* Decii *Gr.*) Magii] *I. F. Gr.:*

ecum i
abstractum ats deci magit latere Pp abstractum a se cum decio ait C abstractum a se decio ait M. ‖ 5. Vibelliumque] P: iubelliumque C *rell. fort. recte cf. Mommsenium unterital. Dial. p.* 266 *sq.* ‖ 6. domo (*sic secundum Vallam*) diti ac variis omnium voluptatium inlecebris instructa] *scripsi cf. adnott. sqq.:* modo diu ad uariosa omnib. uoluptatium incelebris instructum PC. ‖ diti (diuite *coniecerat Sigonius*) ac luxuriosa *Kreyssigius comm. de l. Gell. N. A. VI*, 1 *p.* 10 *cf. act. ant. Ien.* 1831, 154, 271 *sq. Sall. hist. lib. III. fr. p.* 55 diu luxuriosa *C. Heusingerus* luxuriosa *I. F. Gr.* ‖ diu ad uarias omnium uoluptatum illecebras instructum *hisve similia* ς *cf. adn. Drak.* diu ad varios usus (ad uarios terrae usus ς) omnibus voluptatium inlecebris instructa *ci. Alsch.* ‖ instruc-

l
ta] *Lipsius* ‖ 7. hannibicus Pp. ‖ calaui Cp. ‖ perpelli ad vinum potuit] Wa *cf. Alsch. adn.; sic scripsi, cum meliora non haberem:* Perolla perpelli (*sic certe Ber.*) ad vinum potandum potuit ς (*Ber.*)? *Alsch.* perhola uinum potui P perholla uinum potui p perholla uini impotui C

perolla uini impotu c Perolla uinci potuit ς? *edd. vett.* Perolla pelli ad vinum potuit (*sqq.* cibumque *etc.*) *inter al. Valla* per illa (*sqq.* vinci potuit?) *Huschkius monum. ling. Osc. et Sab. p.* 408 Perolla ad vinum potandum impelli potuit *Alsch. ed. min.* permoveri ad vinum potuit *altera ci.* Wa provocari ad vinum (*vel* vino) potuit *ci.* Ww perpelli ad vinum potandum potuit Wt perpelli vinum ut potaret potuit Ww. ‖ patrem P pr. ‖ perturbationem] *Valla:* iterturbationem P interturbationem *rell. ut vid. omnes* ‖ causante.] P *teste Alsch. I. F. Gr.:* causa ante *Gronoviani* '*omnes*' causā ante C. ‖ 8. conuinio p sanguinio P. ‖ 9. veniam .. impetraturi] *Valla:* uenia .. impetraui P uenia impetrari P *corr.* CM uenia .. impetrari possit c. ‖ quod fecimus PCM pr. ‖ VIIII, 1. audivit viditque] *Alsch.:* audiuiditque P uidit audiuitque C *rell.* ‖ amens] *I. F. Gr.:* amen P tam̄ C. ‖ 3. obstrinximus. Obstrinximus, ut *vel* obstrinximus: et ... armaremus? *Büttnerus obss. p.* 61 *sqq.* (obstrinximus: et ... armamus? *Rupertius*) ‖ manus] *Iac. Gr.:* mansis ‖ 6. *aliter l. distinxit F. Iacobsius ep. ad Goellerum p.* 404. ‖ torpescentne ς. ‖ 7. non armati exercitus sustinerent Cc (non *add.* c) *Alsch.* nec armati exercitus sustinuere *vel* sustinerent Wat, *ann. phil.* 31, 198 *act. ant.* 1847, 1009 *sq.* armati exercitus vix sustinerent *ci. Alsch. in adn.* ‖ sustinere nequeunt, quem] *vel* sustinere nequeunt *I. F. Gr.:* sustineren|quem P sustinerem quem M. ‖ ut alia] *Drak.:* et alia C *I. F. Gr.* italis P et ut alia *Bauerus* ‖ 8. atqui ς. ‖ 11. defectionis ab] *I. F. Gr.:* defectione|inissa ab P defectione inmissa ab C defectionem inisti ab *edd. vett.* ‖ 12. hostium inii, quoniam] *A. Rubenius:* hos|trimini quoniam (me *sup.* quoniam *spscr.* p) Pp hostiminime quoniā C. ‖ X, 2. (et) *Bauerus* ‖ 6. id] it P se m. ‖ 8. aduentu Pc. ‖ 9. uociferanti ς *I. F. Gr.* eo uociferante c. ‖ commoueri CM cum commoveri Wa. ‖ 10. primam *I. F. Gr.* ‖ soci *ante corr.* P. ‖ alexandriam Cp. ‖ 11. erat PC. ‖ 12. quum eum *I. F. Gr.:* dum eum ‖ XI, 1. divi divaeque] *ci. Bekkerus:* diuidique P diuique p diuinūque C Divi quoque *Aldus* ‖ 2. meliores felicioresque ς. ‖ 5. corona *om.* ς (*Cant.*), *del. Iac. Gr.* ‖ 7. in] ς: *om.* ‖ ut quaeque *Crevierius* quaecunque *ci. Ingerslevius* ** quaeque (*fort.* Apulorumque quae) *ci.* Wt, *act. ant.* 1847, 1014 quaeque ex Apulis *C. E. Putschius ap.* Ww2. ‖ 11. ad nos *ci. Drak. ad c.* 13, 3. ‖ Hannibali tradidisse se] *ci. Alsch.:* hannibalilli|tradidisse Pp hannibali tradidisse C Hannibali se tradidisse ς. ‖ 12. uictoris *ante corr.* P. ‖ verum] '*quidam*' *ante Glareanum, I. F. Gr.:* atrum P sacrum CMpς aecum *Alsch.* ‖ esse grates] *I. F. Gr.:* esse graes P *del.* p *om.* CMς. ‖ XII, 1. aceruos P. ‖ 2. haud C paulo *coll. h. l. periocha I. Perizonius* ‖ equitum PC *at v.* W *act. act.* 1847, 1021. ‖ 4. acies] Bas. a: actis ‖ 5. mittendam] mittenda *Iac. Gr.* ‖ 9. paeniteatne] *Alsch.:* paeniteatme PCM paeniteatne me ς. ‖ 11. tam laeta *I. F. Gr.* ‖ sint *Bauerus, Rupertius* ‖ 15. seu Himilco seu Mago] *edd.:* ut himilco seu mago ς (*Ber.*) ut mago seu himilco ς (*Hav.*) seuhimilcoseo P seu himilco CM. ‖ XIII, 1. scitu est] cς. scitumst P scitum est Cp. ‖ 3. p. r. priore *Heusingerus* ‖ Punico] *v. Walchium l. l. p.* 216: (Punico) *vel* Romano *vel* Italico *vel* pugnatum *I. F. Gr.* ‖ 4. nunc, dum vincimus *I. F. Gr.* ‖ 5. ego] P *ante corr.:* ergo P *corr. pr.* CM ergo ego *ci.* Wt *act. ant.* 1847, 1011. ‖ inani spe] ς (*Ber.*) *I. F. Gr.:* inanique P inaniquae CM inaniaque p inania quae cm. ‖ 6. barcina (e *sup.* a *spscr.* p) P barcinae C barchinae c. ‖ 7. *post* Hannibali: viginti peditum *add. ci. Drak.*, viginti quatuor peditum *Heusingerus* ‖ xxx elephanti C. ‖ et mille argenti] *Alsch.:* et argenti mille *I. F. Gr.* et argenti PCM et argenti multa ς et argenti M. veta (*i. e.* mille quingenta) *Muretus* et argenti ML (*vel* ML^{ta}) talenta *Kreyssigius* ‖ 7 *sq.* talenta d. dīctatorque *altera ci. Alsch.* talenta dicta. Arisque (*vel* senatorque *vel* quaestorque *vel* prae-

torque) *Ios. Fischerus l. l. p. IX sq.* talenta D. Bostarque *ci.* Ww2. ‖ XIIII, 2. Pera] *I. F. Gr.:* per ‖ equom PC. ‖ 3. descendit] PC, *idque assecuti erant Lipsius et Freinsheimius:* descendit equo ς. ‖ descendite dixit quique capitalem M. ‖ pecuniae] M? ς: pecunia ‖ 4. spolis PC. ‖ 5. ut] P, *Glareanus, I. F. Gr.:* et ut ‖ 7. patienda] *sic etiam* P: petienda P *pr. corr.* perpetienda W *act. ant.* 1847, 1011. ‖ 8. secunda simulando] C *et sic vel* obsecundando *I. F. Gr.:* secunda simulandas simulando P secum dissimulanda simulando M obsecundando ac simulando W *ann. phil.* 31, 199 se obsecundare simulando *Freudenbergius ibid.* 71, 728 *sq.* si clam simulando *vel* sed clam dissimulando *vel* secunda clam simulando *vel* assensum simulando ς clam simulando *edd. vett.* secum clam (dissimulando, simulando) *v. d. act. lit. Lips.* 1815, 1640 *sq.* clam (simulando) *Kiehlius mnem. I*, 99 *sq.* clam secunda simulando *Strothius* clam stimulando *Walchius l. l. p.* 36 *sqq.* ‖ 10. Canusii *et* §. 13 a Canusio *Sigonius* ‖ 13. Caiatiam] *G. Stierius v. lib. XXII*, 13, 6: galatiam ‖ petit et inde .. per agrum *Otto l. l. p.* 36 *at v. I. Fischerum l. l. p. IX.* ‖ Saticulanum] ς: sauculanum PMc saulanū C Austriculanum Ww1. ‖ Trebulanumque *Cluverius Ital. ant. IV*, 5 *p.* 1183 trabianūque C. ‖ XV, 3. vi [usus] *C. E. Putschius ap.* Ww2. ‖ 4. remanserint] ς (*Lov.* 5): remanserant PCMς remanerent *vel* remanere *I. F. Gr.* remansissent *edd. vett.* ‖ 5. nec ea] Mς: ne ea Pc, *at cf. Scheibium philol. V*, 135 neaea C. ‖ quo quemque *I. F. Gr.* ‖ 7. praesidi] P pr. ‖ quem conscientia tentatae *I. F. Gr.:* quem conscientia attemptatae ς (*Ox. N.*) ‖ 9. consensuatem | tatem P q. consensu adtemtantem p q; c̄sensū adtemptantē C qui consensu adtemptantem M quem consensus temptatae *Alsch. cf.* Wt *II. p. XVIII.* ‖ ad id] *I. F. Gr.:* adie P ea die P *corr. pr.* C. ‖ 15. equom P. ‖ XVI, 1 *sqq. recte distinxit Heusingerus* ‖ 4. coeptae, Romanorum] ς (*Ber.*) *Valla:* romanorum coeptae (coeptae *corruptum esse videtur* Ww.) ‖ provocantis] m: procantis MC progantis P procurrentes *ci. Drak.* ‖ 5. cotidiana] *I. F. Gr.:* coditia | iam P comitia iam Mp continua iam *in ras.* c cotidiana iam *Alsch.* ‖ 6. portis prodiret] *scripsi:* portis iret *libri fere omnes* portis foret ς? *I. F. Gr.* portis staret *vel* portis in acie staret (Wa) *vel* portis in ordines iret (Ww) *ci.* W portis esset *ci. M. Hauptius* ‖ 7. iniuriave] *I. F. Gr.:* iniurise P iniuris Cmp (*alterum* u *sup.* u *add.* c) iniuriis *vel* intus *vel* in muris *vel* intus muris *etc.* ς in urbe W *v. ann. phil.* 31, 199 *Alsch.* ‖ intus exoreretur *vel* intus urbis exoreretur *ci. idem Alsch.* ‖ oriretur M orirētur c. ‖ 8. sociorum] ς *Valla:* suorum ‖ 9. destinata] et stationes *I. F. Gr.* ‖ *vel* (destinata) *vel* (data) *Crevierius* ‖ datae C *I. F. Gr.* ‖ 10. idque per C. ‖ 11 *sq.* moturamum (*i. e.* moturam *vel* moturum) P moturam tum CMp moturam dum *edd. vett.* ‖ 15 *sq.* Romanorum amissis: sed *Alsch.:* romanorum amisisset P romanorum amisisse C Romanum amisisse *I. F. Gr.* Romanum suorum amisisse, sed *ci.* Ww1 *act. ant.* 1847, 1011. ‖ 16. gesta est *vel* gestast] *Freinshemius, Madvigius ap. Ing.:* gesta sit *libri* gesta (sit) *Gruterus, I. H. Vossius l. l.* gesta fuit *I. Perizonius* ‖ vincentibus] *vitiosus h. l. videtur Madvigio l. l.* tum vincentibus (*Lov.* 5) *vel* tunc vincentibus ς. ‖ XVII. *ad hoc cap. dicitur pertinere comm. quaedam Heroldiana Isleb. a.* 1798 *emissa* ‖ 4. (inde)] Ww1 *cf.* Wt *II. p. XVIII: h. l.* inde PC, *post* obsidere *collocant* ς in fide *C. E. Putschius ap.* Ww2. ‖ 7. casino] PC (*Alsch.* W): casilino *vg.* ‖ eminus aspici] *Lipsius:* nimis accipi PCm accipi M novas acciri ς (*mg. Gud.*) *Valla* Cumis accipi ς (*Lov.* 4), *Vallae adversarii* a Sidicinis accipi *ci.* Ww2 laetis animis accipi *Putschius ibid.* Casilinum acciri *Alsch.* ‖ quid ς (*Hav.*) *Lipsius, altera ci. I. F. Gr. v. sqq.* ‖ oreretur tumultus], *ut et ipse conieceram,* F: orere | currunt P recurrunt Cp recurreret c occurreret *Lipsius* orereretur motus *prior ci. I. F. Gr.* moveretur *al-*

tera ci. eiusd. oreretur terror (*olim* rumor) W *act. ant.* 1840 *p.* 78 oreretur metus *vel* terror incuteretur *Heusingerus; al. v. ap. Bött. a. p.* 7 *sq. Bött. p.* 77 *I. Fischerum l. l. p. XI sqq.* ‖ 8. compulerat *Doujatius:* contulerat ‖ 9. adgregantibus] *Crevierius:* adgregantur PCM; *aliter locum expedire conantur* Wa, *ann. phil.* 31, 198 *et* F. ‖ 10. ut (*vel* uti W *ann. l. l.*) ... habuere] *Crevierius:* ita ... habere PM que ita ... habere C et iam ... haberent *Otto l. l. p.* 36 *sq.* atque ... haberent F iamque (*sic edd. vett.*) ... haberent (*sic Lov.* ς) *Sigonius* iamque (?) ... haberent; quos suspectos habuere *Heusingerus* ‖ 11. itqueP. ‖ praesidium Cp. ‖ XVIII, 1. nomine Isalca] *edd. vett.:* nomine isisalcae Pp nomine ei sisalca C nomen ei sisalca c nomen ei Isalca Wa. ‖ vi] Hw: ut PCM *om.* ς tum Wat. ‖ 5. eopis P. ‖ 6. elephantorum] caetratorum *I. Fischerus l. l. p. XIII sq.; aeque ac* cataphractorum *repudiat* Ww. ‖ 9. deerat sociis Romanorum. Propugnacula *I. F. Gr.* ‖ excepere PC. ‖ 14. discipulinae P discipilinae p. ‖ 15. suppellibus P. ‖ XVIIII, 1. ducto CMp. ‖ continua] P: continuata ‖ 4. Acerranorum] Avellanorum (*immo* Abellanorum *Drak.*) *I. F. Gr.* ‖ 9. aequaliterque] P pr.: aequaliter ‖ 13. muribus aliove (*sic* p, abiove P) animali] Pp: morib **** animali C moribidis animalib; c. ‖ 14. (hostes) *I. H. Vossius l. l. et sic Madvigius ap. Ing., nisi* obarassent *corruptum sit* ‖ 16. *fort.* (Cumas) Ww2 summa *Rob. Titius* domos *ci.* Waw. ‖ 18. M. Anicio] *Heusingerus:* manicio (*ac similiter* §. 19.) ‖ 19. (et tria signa) *F. S. Huldricus* (*indice* W *in progr. gymn. Turic. a.* 1816 *p.* 6.) ‖ XX, 1. est] et M; *cf.* W *ann. ph.* 31, 195. ‖ 4. ex bruttis P. ‖ 6. M. Aemilio] *sic etiam c.* 22, 4: M. Pomponio *Glareanus* M'. Pomponio *Glareanus teste Gebhardo, I. F. Gr.* Manio *Sigonius, at cf.* Ww. ‖ reliquom PC. ‖ pro *add. Madvigius ap. Ing.* ‖ 10. relata .. re tenuerunt] *Crevierius:* relaxa .. retinuerunt PM re laxata .. retinuerunt P *corr. pr.* Cm re laxata .. tenuerunt ς *I. F. Gr.* re iactata .. tenuerunt *F. Iacobsius ap. Goellerum in ed. lib. XXXIII. p.* 400. ‖ XXI, 2. P] *Glareanus, Sigonius:* l. ‖ militi ac] W *v. ann. phil.* 31, 195 *Alsch.:* militiae PM miliciae C. ‖ sociis] copiis Mς. ‖ 4 *sq.* consulere. T.] *I. F. Gr.:* consuleret P consulerent CMp consulere. et *ci.* Wat. ‖ 5. mensium ς. ‖ 6. mensarii] c: mensari ‖ rogatione M.] *Iac. Gr.:* rogationem ‖ 7. ceciderat PC. ‖ XXII, 3. senatuelectus P senatus electus CMp. ‖ 4. praetor, dictatore] prodictatore P pro dictatore C dictatore c. ‖ inopiam illam] *vel* inopiam patrum *conieci:* inopiam *libri, cf. Walchium l. l. p.* 182 *sq.* inopiam senatus ς inopiam senatorum W *v. ann. phil.* 31, 193. ‖ paucitatem, sed inopiam etiam *Dukerus* ‖ in patres] impetres P. ‖ 5. cum populo Romano magnopere] *Crevierius:* cumpromagnore' P cum pro magna re CM. ‖ quibus] (*vel* queis *Vossius*) *I. H. Vossius l. l. p.* 274, *eoque laudato* W, *v. ann. phil.* 31, 195; *ex 'praeclara Madvigii ci.' Ingerslevius: om.* PCM quos ς si ς. ‖ 6. haut equioribus p hut | iusequioribus P. ‖ 7. T.] *I. F. Gr.:* ni P *teste Alsch.* $\overset{i}{\text{TN}}$ P *teste Gr. del.* p *om.* C. ‖ manliū C. ‖ 8. itactum P id tactum M ? ς. ‖ 9. prodicto P pro dicio C prodicioni c pro indicto *Alsch. ed. min.* ‖ mentio non est *du Rieu de gente Fabia p.* 223. ‖ 10. censoris PC. ‖ 11. ex] *edd. vett.:* ea ex PM cum ex C. ‖ et nocte PC. ‖ XXIII, 1. Dictator ubi], *ut et ipse ob praecedens* dixit *conieceram, ci.* Wat: rubi P ubi CM is ubi ς. ‖ 2. dictatorem sine ς. ‖ nisi nec rei P pr. sibi non rei *ci.* Ww non rei Wt, *act. ant.* 1847, 1011. ‖ 3. ex iis quos] ς: ex quos PC ex quo Mς. ‖ 4. senatoris P pr. ‖ subfecturum] W *act. ant.* 1847, 1011 suffecturum m: subuecturum PCMς sublecturum ς. ‖ 5. primus *edd. vett.:* senatus primus PCMς senator primus ς magistratus primus *I. F. Gr.* ‖ 6. qui — cepissent *om. Ascensius* ‖ hautdum] *addidi* (*fort. scr.* magistratum hautdum *admonet* W): *om. libri, Bött. a p.* 10 non *add. Sigonius* alios *Strothius*

minores *idem et Bött. p.* 77; *num* hautdum suscepissent? ‖ 7. omnium *edd. vett.* ‖ 9. rediit Cp. ‖ XXIIII, 3. ac modice] ς: ac demodice PM ac demodieo C ac permodice *I. F. Gr.* atque modice *Drak.* ‖ aedilis curulis erat] C *Crevierius:* ead. cur. erat P eadcurrerat M. ‖ '*Fort.* creantur' *I. H. Vossius l. l.* ‖ 7. inciderant ς. ‖ caderent ς conciderent *I. F. Gr.* ‖ 11. ouantis PC. ‖ 12. is PC. ‖ (erat) *I. F. Gr.* ‖ sacerdotibus] *Alsch.:* sacerdotis PCM sacerdoti ς. ‖ sacerdotibus *pro* sacerdotis esse *ci.* Ww. ‖ esse] *om.* ς*(Harl.) del. Freinshemius* essetc *Alsch.* deae esse *Putschius ap.* Ww2. ‖ XXV, 3. quae ad ... attinerent *Madvigius ap. Ing.* ‖ attineret] *I. F. Gr.:* attinet ‖ 6. nec unde] *I. F. Gr.:* necundo P ne secundo (*cf. adn. Gr.*) p nec secundo C. ‖ 7. exercitu M.] *Alsch.:* exercitum P exercitu CM. ‖ 7. donecitalia P donec Italiae *ci. Alsch.* ‖ 8. ex Iuni] (*vel* ex Iunii Wl *I*, 18 *II*, 14, *act. ant.* 1840, 80) W: exin PC ex c ex M. ς (*Ox. N*) ex M. Iunii *Alsch. ed. min.* ‖ legitimorum esset] Mp: legitimorum essent c legitimorus esset P. ‖ 10. cōs ... sumeret Cp. ‖ 11. prorogari ς (*Kiehlius mnem. I*, 100.) ‖ XXVI, 2. mille] *i. e.* ∞ *Alsch.:* et mille *id. ed. min.* & PC et quingenti ς (*Lov.* 5) ? *vg.* ‖ 5. (*itemque* §. 6) cartesiorum *etc.* ς Carpesiorum *Moguntini* ‖ is P. ‖ 6. se tenentem] C: sete|tenentem P sede tenentem M sese tenentem *I. F. Gr.* ‖ 7. equitum] *Ios. Fischerus l. l. p. XIV sq.* ('*Weissenborn og Madvig' Ing.*): peditum *libri* equites et peditum Wa. ‖ dimisit et ut *Heusingerus* dimisit, simul ut *Fischerus l. l.* ‖ 10. tutum (tutumque ς) flumine etiam obiecto, tum] *libri cf. Walchium l. l. p.* 197: flumine etiam obiecto tutum Hw, *exc. e cod. Bamb. p.* 11 '*Madvig' ap. Ing.* tutum flumine etiam obiecto (tum) *Crevierius* ‖ recipit ς. ‖ permuniit ς permuniuit ς. ‖ XXVII, 2. urbem Massiam *Iac. Gr.* ‖ 4. tumultuose nuntii refugientes] *Alsch.:* tumultuose nuntiares (nunciares M?) fugientes PM tumultuose nunciare (*nonne* nuntiare?) fugientes m tumultuose nuntii fugientes C tumultuose (*sic* tw, *olim* tumultuosi) nuntii (*olim* nuncii) ac refugientes W *cf. l. I*, 18 *ann. phil.* 31, 197. ‖ tumultuose nunciavere refugientes (fugientes *Drak.*) .... (attulere) *I. F. Gr.* ‖ 7. corpora corporibus adplicant armaque W *v. l. I*, 18: corporibus applicant armaque P *pr. corr.* CM corporibus applicantur|maque P corpora corporibus applicantur armaque ς. ‖ 9. in pacto] *Strothius:* in pacato *libri*, *statu scilicet*, *vel* pacata *I. F. Gr.* inde pacata Hm *XXIV*, 806 Wt *II. p. XVIII.* ‖ 10. vero] movere *Crevierius* ‖ 11. pro se imperatores esse Cp pro se: eos imperatores esse *vel* prope eos imperatores (esse) *I. F. Gr.* ‖ 12. ut] *I. F. Gr.:* *om.* PCM si ς. ‖ prosperae C. si prosperae c ‖ etuenirent P; *fort.* ut venirent *vel* ut evenirent *Alsch.* ‖ XXVIII, 4. [cui] cum... edocuisset Hm *XXIV*, 807. ‖ edoctus esset] W *act. ant.* 1840, 75 (*ipse Vallae tribuens*) F: edocuisse P edocuisset *rell.* edidicisset *vel* edoctus fuisset *Valla* ‖ rediit Cp. ‖ 9. conferrent] conservent M? ς. ‖ an satis] *Valla:* antis P anuī C tantis M ς satis *mg. Voss.* ‖ 10. Hiberam] *cf. F. Lachmannum de font. Liv. II*, 85: liberam C. ‖ 11. in] ne P nd C ad c. ‖ XXVIIII, 2 *sq.* descensum. triplex M ς. ‖ 4. Afris] ς: afros PC Afro Ww. ‖ apponit] ς (*Ber. m.* 2) *A. Rubenius:* opponit ‖ 5. equom P pr. ‖ 10. segnibus P. ‖ in cornibus ς; *ad h. l. cf. I. Fischerum l. l. p. XV sq.* ‖ urguet P. ‖ 12. iam ante] *vel* iam tum *I. F. Gr.:* tanidante P tandem Cp *teste Alsch.* tandantem P *teste Gr.* ‖ 15. (et) *I. F. Gr.* ‖ 16. in Hispania] Cm: hispania PM Hispaniae *Crevierius* ‖ spem reliquerat] m ς: spem relinquerat M sperelinquerat P spēs reliquerat C spes reliqua erat *I. F. Gr.* ‖ XXX, 3. quadripedum P quadrupedum bipedumque *ci. Alsch.* ‖ suetae insuetaeque] W *v. ann. phil.* 31, 180 *et sic vel* insuetae suetaeque *vel* ceteraeque F: suetaeque; *al. nuper ci. Otto l. l. p.* 37 *sq.*, *I. Fischerus l. l. p. XVI sq.* ‖ foliis] *Alsch.*, W: rohis PM radicibus *in ras.* c rubis ς (*Pal.* 2) *Ascen-*

sius || 7. vasta] P pr. *Lipsius:* uastata || 12. oportuna C. || 14. primum honorem] *Drak.:* honorem cς hono C ibono p ibo P primo honorem *Alsch.* primum consulatum (t) *vel* consulatum (w) *ci.* W. || 15. (per triduum)] *Crevierius:* per triduum || 18. martis PC pr. || ante II. *I. Perizonius:* antea *codd.* antea bis *Alsch.* || XXXI, 1. eo] C. *pr. corr.* Bas. a *cf. Th. Mommsenium d. r. Tribus p.* 28: quo eo PC quo die eo M quoniam eo *ci.* Wt quocunque *Huschkius Serv. Tull. p.* 503 *cf.* W *ann. phil.* 31, 295. || 3. eae] *I. Perizonius:* eaex P sex C *rell.* || 6. metilius ς; *genti igitur Maeciliae, non Metiliae, cuius nominis nullum continet vestigium, assignandus erit nummus, de quo cf. quos l. Teuffelius enc. real. IIII,* 1896, *add. Cohen descr. gén. etc. tab. XXVII, p.* 215. || 9. decretae PC. || 10. latum] *Crevierius:* latim P delatim p delatum CM dein latum *Sigonius cf. I. Fischerum l. l. p. XVIIsq.* || essent [ex a. d.] pridie *I. F. Gr.* || 11. in eam quam PC *cf.* W *act. ant.* 1847, 1007 in ea in quam *ci. Alsch.* || 12. rediit Cp. || 13. videri] ς: uiderunt PCM uideri eum ς (*Pal.* 2), Wa. || XXXII. 1. diviserunt] *Drak.:* tiusserunt P iusserunt C partiri iusserunt *ci. Alsch.* || Teani] F: trani P Cp veteranus *vel* urbanus *vel* Romanus *olim* W, *cf. l. I,* 23 *ann. phil.* 31, 197 *sq. act. ant.* 1847, 1023 *sqq.* || praeterfuerat PC. || Sempronio volonesque fierent] ς: semproniouolonesque fierent P sempronio uolones qui fierent C ut (ita ut *ed. min.*) Sempronio tirones volonesque fierent *Alsch.* Sempronio volones qui ibi erant (*sic etiam ni f.*, *non* cui, *quod editum est*, '*Madvig*' *ap. Ing.*) *vel* Sempronio MM. Romanorum (*s.* liberorum *cf. act. ant. l. l. p.* 1025) volonesque fierent *vel* ut Sempronio D. Romanorum (*s.* liberorum) fierent *s.* Sempronio D̄ Romanorum (*s.* liberorum), qui ibi erant W praeter volones, qui (H) Sempronî fierent (*Pu.*) *ex Heerwageni et Putschii ci.* Ww2. || 5. XII peditum. & equitum C. || mille (M. *sc.*, *quod post* peditum *excidit*) et quingentos] *scripsi:* et d Pm & M et mille quingentos *Aldus* mille quingentos *Alsch.* || 7. auerterant PC. || 8. paruom P pr. (C?) || 9. grauii P gravique *ci. Alsch.* || *num* pressis nihil deesse? || 14. ad diem PC. || 16. militem Tarentum] *addidi:* exercitum Tarentum *add. Madvigius ap. Ing.*, Tarentum *Dukerus* || 16 *sq.* legatorum: cui (*vel* ei) et *ci. Drak.* || 17. naves M (*immo* P. *cf. Iac. Gr.*) Valerio datae ς. || XXXIII, 2. quod] quo ς. || 4. tertiam uictoria P tertia iam victoria *Alsch.* || custodiis] c: custodis || 5. Luceriam] *Glareanus:* numeriam || 6 *sq.* populumque Romanum. praetor] *Muretus:* p. que r. PC praetor ς. || 7. hostes] M *I. F. Gr.:* hoste P hostem C. || 11. in Italia, Italia] *Alsch.:* initalia PC ,Italia ς. || 12. regi] *I. F. Gr.* (*Cobetus mnemos. I,* 100): regibus *libri* regi civitatibus *ci.* Ww. || placeret gererent] ς: placerent PC *pr. corr.* placeret C. || XXXIIII, 1. ictus P pr. iectum C; *fort.* ictum'st *Alsch.* || 2. regiis P pr. regi m. || firmandas fide *Dukerus* || 3. a] M? ς: *om.* PC e W. || classē romanā C. || 4. ualerius. q. CM Q. Valerius ς P. Valerius ς? *Glareanus* || uinci se senserunt ς (*Lov.* 4), *Putschius ap.* Ww2. || 7. et pacta] Cpm: et pactae M et pactae et pactis P et pacta pacis *I. F. Gr.* et pactum pacis ς (*Ox. D.*) || 9. separatim] ς (*Lov.* 1. 5)? Bas. b: partim || 10. in insula esset] insula esset P; *fort.* insulae esset *Alsch.* || 11. tam impericulosum PC. || belli munia sustinenda] W *cf. act. ant.* 1847, 1011: bellumunisustinenda P belli uim sustinendam C *rell.* || 12. ita imparem bello *Madvigius ap. Ing.* || 13. quinque millia *edd. vett.:* uet P u*i in ras.* C uel M. || 15. in I (*i. e.* in primo) consulatu *Pighius ann. II,* 95. || XXXV, 2 *sq.* conparant. [erat] Ww2. || 6. uolonum erat ς volones erant *I. F. Gr.* || 7. maxima erat cura] C: maximam erat cura Mp maximameratcura | cura P maxima inerat tum cura *I. F. Gr.* maxima inerat cura *Drak.* || 9. ea non] eore PC eo res C *pr. corr.* || qua militibus PC quam militibus *Alsch.* || 10. is P. || 11. triduo] *F. V.*

Reizius l. l. p. 103: triduum ‖ 13. Hamae inde] cum aede PM cuaede C cum inde m cumae inde c. ‖ alpius PC. ‖ medix tuticus] edixit uti cui PC. ‖ qui summus *Valla* is summus *C E. Putschius ap.* Ww2. ‖ (summus—Campanis) *Lipsius* ‖ 15. tridum P pr. ‖ (triduum — Hamas)] Hw2. ‖ sacrificandum *I. Perizonius* sacrificatur (*ed. mai.*) *et* sacrificabatur (*ed. min.*) *Crevierius* ‖ 16. ante decimam .. horam *I. F. Gr.*, F: an decuma .. horam PM ad decuma .. horam p ad decumam .. horam C ad decimam .. horam ς; *nec hoc nec* ab decima .. hora *repudiat I. F. Gr.* ‖ XXXVI, 1. in Tifatis] ς (*Ber.*) *I. F. Gr.:* antifatis ‖ 2. futuri] *I. F. Gr.:* fuituiri Pp fuit uiri M uiri C. ‖ seruoruorum Pp seruorumque ς et servorum *Alsch. ed. min.* ‖ 3. dato] *Lipsius:* duo PCM suo c. ‖ 8. suam] '*Num* eius?' *Alsch.* ‖ XXXVII, 2. superiectis *Heusingerus* ‖ sublicis] *Valla*, (*Ant. Panormita*): subliciis (*Pal.* 2) *et* sublitiis (*Ber.*) ς supplicatis PC. ‖ 8. Hannibal, laetum] *I. F. Gr.:* hannibale tum PCM hannibal tum c. ‖ *fort.* inter Ww. ‖ 12. quinque milia] *Alsch.:* uel (*i. e.* u ∞) l C mille ς *vg.* ‖ 13. exercitusque Luceriam] *Glareanus:* exercitus Luceriam *I. F. Gr.* exercitusque curiam PCM. ‖ XXXVIII, 7. condi iussis] *I. F. Gr.:* conditussis P conditis Cp. ‖ viginti (quinque) *Iac. Gr.* ‖ viginti quinque] *Iac. Gr.*, *I. Perizonius:* xx. PC triginta Wa *cf. adn.* Ww. ‖ parari] m *et sic vel* (paratis) *I. F. Gr.:* paratis PC paratas c *cf. Th. Schmidium ad Hor. epp. II*, 2, 80 parandas *I. H. Vossius l. l.*, *Heusingerus* ‖ 8. triginta [quinque] Wa *cf. adn.* Ww. ‖ 9. Apustius] *sic nomen exhibet* §. 11 P: aputius P api**i' C appi**i' c; *vel hic et* §. 11 Antistius *vel* §. 12 *cum edd. vett.* Apustius *scribendum esse satis probabiliter censet Bött. p.* 77. ‖ 9. quinquaginta quinque] LU PM: *immo* quinquaginta *et sic Aldus* LII ς ** C. ‖ 10. indicis PC pr. ‖ 11. Apustio] ap**io Cc. ‖ 12. regi; haec] Cm W *ann. phil.* 31, 195: regiex Pp (ab, hc written above) regiae; haec ex M regi: ea ς *I. F. Gr.* ‖ XXXVIIII, 1. Romam missae] ς: romam missa C romae missae M romae missa P Roma missae, *ipse* Romam missae *praeferens Drak. cf. adn.* Ww2. ‖ cursu] custodia *I. Fischerus l. l. p. XVIII sq.* ‖ rex, ecquae] *vel* rex, quae *I. F. Gr.:* exquae P hecquae p ex haec quae M ex hoc quae C et quae Wl *I*, 27; *fort.* ecquae ‖ 3. (cui Scotino cognomen erat) *I. F. Gr.*, *Cobet. mnemos. I*, 100. ‖ Crito Boeotius] *I. F. Gr.:* crito boeus otius PM critoboeus ocius C. ‖ 6. Austiculam] Saticulam *Cluverius Ital. ant. IV*, 5. *p.* 1183. ‖ 8. Suessulam] *Cluverius l. l.:* besumiam P besuuium CMp Vesuvium *etc.* ς. ‖ XXXX, 2. socis P pr. *ante corr.* ‖ 3. copis PC. ‖ 4. Hostus] *Drak.; sic Sil. Ital. cod. Col. XII*, 347. 413 (Ostum *id. I*, 437): hostius (*i. e.* hostus *vel* hostis) P *semel c.* 41, 3 hostis PC, *altera scriptura in* P, *ubi nonnulla verba h. l. iterata sunt*, *et* C c. 41 *l. l. Sil. Col. XII*, 403. ‖ 9. deinceps] *cf. Handii Turs. II*, 237: deinde ς *I. F. Gr.* dein deinceps *vel* tum deinceps *Alsch.* deinde per *Madvigius ap. Ing.* ‖ XXXXI, 9. a] ς: *om.* ‖ 10. cum milibus P pr. quatuor millibus *I. F. Gr.; numerum excidisse censet* Ww. ‖ et commeatu] ς *I. F. Gr.:* comeatu C comeatu P ac commeatu W *act. ant.* 1847, 1012. ‖ 11. aestuque suo] P *teste Alsch.* CMς *I. F. Gr.:* aestuquae suo *teste I. F. Gr.* P aestu suo ς aestuque seruato ς (*Lov.* 5) aestu secundo ς? *edd. vett.* aestuque summo *E. Kaestnerus* aestum secutus *I. Fischerus l. l. p. XIX* [vento] aestuque suo W *ann. phil.* 31, 199 *sq.* ‖ 14. antiquam rum claium P pr. antiquam cladium *Alsch.* ‖ XXXXII, 2. quoad] ς: quod ‖ 3. prope LX. *Sigonius* ‖ quo tu] *Alsch.:* quodu P quod Cp quo ς. ‖ 5. incolomi C pr. ‖ cum ploratum] ς: conploratum P comploratum C. ‖ velut aculeo emisso] *I. F. Gr.:* veluti aculeo emisso *Freinshemius* velutaculegemisso P uelutiaculogemisso p uelit iaculo emisso C uelut iaculo emisso c *al.* ‖ 6. centum cum] *i. e.* c. cum ς

(*Lov.* 3): cum PCM prope centum cum *etc.*ς.‖ 9. *de l. distinguendo cf. Büttnerum l. l. p.* 63 *sqq.* ‖ 10. propraetoris] *Walchius l. l. p.* 92 *sqq.*: propri P proprii CMp prope ς. ‖ 12. norim, nisi] *vel* norim, ni *Valla:* norim si PC. ‖ sciam, ei] ς: suam et PC sciam, et *Alsch. at v.* W *act. ant.* 1847, 1012. ‖ 13. simul nobis et Nolae ademeris] F: misul nobis et nolae ademdemeris P missum nobis et nolae ademeris C miseris simul nobis et Nolae ademeris *Madvigius ap. Ing.; al. v. ap. edd.*, *Heusingerum*, *I. H. Vossium l. l.*, *Walchium l. l. p.* 97 *sqq.*, *Iacobsium ep. ad Goell. p.* 405 *sq.*, Wl *I*, 19 *sq.*, *ann. phil.* 31, 198. ‖ haud *Valla:* at it P at id C ad id M. ‖ XXXXIII, 3. sese] m: esse ‖ is populandis P. ‖ ab his PC. ‖ 5. exercitu ire Nolam] ς: exercituireuato noiam Pp exercitu ire nouato iam C exercitui renouato iam M. ‖ 7. ita egerat] *Alsch.*: itagerat P itagebat C ita agebat c ita gerebat pς. ‖ fuerant *Crevierius* ‖ 10. obterit] *Ascensius:* obtergit ς (*Lov.* 5) obtegit m obteget CMp obteg** P. ‖ 11. captos in campos PCM. ‖ 12. posset *desiderat Alsch.* ‖ 13. poteretur] P: potiretur ‖ 14. casura] *Nipperdeius philol. I*, 669: cessura ‖ XXXXIIII, 1. poeniteret *ed. Ven. a.* 1495. ‖ fuerit] *I. F. Gr.*: fuerat ‖ 1 *sq.* eam. an] W (. an *altera ci.* Wt) '*Madvig*' *ap. Ing.*: eam ‖ eam. dedituris ... non fuisse ... praesidium: ς. ‖ 5. Eo die '*Num* Ideo?' *I. H. Vossius l. l.* ‖ modico] modo *I. Fischerus l. l. p. XIX.* ‖ tamen] tam P nam Ww. ‖ eeciderant *Heusingerus* ‖ amplius quadringenti] Wt, *ann. phil.* 31, 200: haut plus quam triginta PC haud plus quam trecenti *I. F. Gr.* (Ww) amplius trecenti Wa haud plus quadringenti *Drak.* (haud) plus quadringenti F, *Fischerus l. l. p. XX.* haud minus quadringenti *Heusingerus* plus (*vel* amplius) quam triginta *Könighoffius crit. et exeg. alt. Trev.* 1854 *p.* 17 *sq.* ‖ 5 *sq.* Romani quinquaginta. imber] *I. F. Gr.*: romanili^n^ber Pp romani. imber CM Romanorum nullus. imber ς Romani nulli. imber *Könighoffius l. l.* ‖ 7. et sunt] ut sunt ς (*mg. Pal.* 1) ‖ *fort.* eoneueurrerunt *Drak.* ‖ 8. is P. ‖ 9. abstinere, ni] ς (*Lov.* 3, *Harl.*) *I. F. Gr.*: abstinerent PCM abstinerent nisi m abstinerent ni *ci. Alsch.* ‖ XXXXV, 1. (ab) eodem *I. H. Vossius l. l.* ‖ instari *Vossius l. l.* ‖ 2. sed] et *Alsch.* ‖ 3. delapsa PCM et lapsa *ci.* Wt. ‖ 5. exprobrando hosti] C(m?)ς: exprobrandam hosti PM exprobranda hosti p exprobrando in hostem *I. F. Gr.* exprobrando in hoste *Drak.* ‖ 10. en minor res est] *vel* en iam minor res est (*vel* res) W *cf.* Wa, *ann. phil.* 31, 200: en minor est res ς (*Cant.*) *et sic vel* en nunc minor est res *Valla* enim minor res est P *teste Alsch. et sic post alios vel* en hic minor est res *Heusingerus* enim minor est res *teste Gr.* P enim minor res es M en minor res *Handius Turs. II*, 398; *om. haec cum sex vocc. proxime praecedentibus* C. ‖ XXXXVI, 3. milites (c; miles C) r. *δ.* marcellus PC. ‖ 4. VCIↃ caesa eo *I. F. Gr. cf. Plut. Marc.* c. 12: uel causa eo P uel caesa eo, u *sup.* saeo *spscr.* p uel eaesa. ū. C. ‖ 5. indutis PC. ‖ 6. CCCXXII *coll. Plut. l. l. ci. Alsch.* ‖ et Hispani] W: ispani P hispani C hispanique ς; *num* Hispanis? ‖ 7. agere hispanis Cp ager et Hispanis *ci. Alsch.* ‖ et Numidis] Numidis ς? Bas. b. ‖ causa locus datus CMp. ‖ 9. tenendum] ς (*Crev. unus*) *I. F. Gr.*: petendum PCM tutandum c tuendum ς; *fort.* retinendum ‖ 11. *distinxi sec.* F: habebant, ped. inbellem: *vg.* ‖ laeessiebant P *cf.* Ww *ad XXVII*, 12, 13 *adn.* ‖ 12. *fort.* Cerrinius *Th. Mommsenius unterit. Dial. p.* 270. ‖ iubellius C. ‖ aequarit *ci. Drak.* ‖ 13. hunc] *sic etiam, in sqq.* (Claudius Asellus) *scripturus, vel* hic *cum* ς *Crevierius:* tunc *Walchius l. l. p.* 139 *sq.* ‖ XXXXVII, 3. exierunt C. ‖ repleuerant ς *ed. Bas. a.* 1554. ‖ 4. iam] ς: in PCM hinc em inde *ci.* W *ann. phil.* 31, 200 *Alsch.* ‖ prospectantis PC. ‖ extrahebant P pr. extrahere *I. F. Gr.* ‖ 6. equom P. ‖ delegit PCM; *num* diregit? ‖ 7. ea via] *A. Perizonius:* ex uia CMp exua P. ‖ nullo] quia

nullo PC; *fort.* quippe nullo *ni ex* equitasset *ortum sit* quia (*cf.* Wt *II. p. XIX.*), W *act. ant.* 1847, 1021. ‖ 8. vera sit] *I. F. Gr.*: uetatis PCM veram *I. Perizonius* satis certam *Valla* ‖ (certe)] *Valla, I. F. Gr.*: per me *I. Perizonius* ‖ portâ *Ingerslevius* ‖ XXXXVIII, 5. sumatq. P pr.; *fort.* sumatur *Alsch.* ‖ teneri] ς (*Lov.* 5): ateneri P atteneri Mp attineri C retineri *et* obtineri ς eam teneri *ci.* Wat. ‖ 7 *sq.* suppeditareum ipsum P pr. ‖ suppeditare ς (*Harl.*) *I. F. Gr.* ‖ 8. (eum)] *Ingerslevius:* eum p (*et quadamtenus* P *v. supra*) *rell.* verum eum *Ascensius* verum quum *Moguntini* tum Ww et (Wt) *vel* et eum *vel* et id *ci.* W. ‖ (et) *Alsch.* ‖ et] ς: *om.* PC *Alsch. cf.* W *act. ant.* 1847, 1012. ‖ tum *post* inminutum (*vel* imminutum) *add.* ς? *edd. vett.* ‖ 9. res publica ς. ‖ 10. ad tempus ς. ‖ 11. ea] *Sigonius:* ex ‖ edixit, quoque die] W: edixit quo PCM edixit quo die ς (*Lov.* 5): edixitque qua die *I. F. Gr.* edixit, quaque (*vel* et qua) die *Drak.* edixit diemque quo *Madvigius ap. Ing.* ‖ XXXXVIIII, 2. unum, ut militia vacarent, dum] *I. F. Gr.*: unū | mihiiauacarent (miliia uocarent *teste Gr.*) | tum P unū mih*a*atarent tum p unū missi at tarentū C unum mihi tarentum M. ‖ 3. *fort.* ii Ww. ‖ 4. nec quicquam sequius quam] *scripsi e ci.* Wat (*v. ibi t. II. p. XIX.*): nec quicquam secus quam *I. F. Gr.* nec sequius quam: nec quicquam PC nec quicquam ac M nec secus quam *Valla* nec quicquam quam *Alsch.* nec quicquam secus militibus datum quam Ww. ‖ Hannibale] hamilcare C. ‖ 6. scipionis P. ‖ 8. rei *A. Perizonius* ‖ 9. romanos c romani ς (*Lov.* 3) romanorum ς (*Lov.* 3) *et sic vel* a Romanis (w2) *praefert* Ww Romana *in adn. Ingerslevius* ‖ 11. signa, VII. elephantos *I. F. Gr.*: signauit (*sic* P *teste Alsch.*) elephantis PM, *unde* signa, septem elephantis *Alsch.* (*at v.* Wt *II. p. XX.*); signa elephantis Cp. ‖ potiti sint *I. H. Vossius l. l.* ‖ 13. duo] *I. F. Gr.*: ti P q. *vel* que CMp. ‖ 14. multoque] ς: modoque.

Lib. XXIIII. *in periocha*: pater] avus *ex Liv. c.* 4 *Aldus* ‖ Celtiberi — habuerunt *post* dirimuntur. *collocat Aldus* ‖ in Hispaniam ad Scipionem] in Maurusios *ex Liv. c.* 49 *I. F. Gr. cf. Heusingeri ad h. l. adn.* ‖ I, 1. Bruttis] P: bruttiis p. ‖ 2 *sq.* et iam, ne — esset, in *I. Fischerus l. l. p. XX.* ‖ hoc modo ii modo] *scripsi:* hoc modo Mς obmodo c *sup.* b *spscr.* P hi modo ς hec modo ς (*Lov.* 2) ii modo *vg. cf.* Ww. ‖ 3. portasque ς ac portas ς *vg.* portas ... (*sq. verbo praecedenti* reficeret *respondente*) *ci.* Ww. ‖ 4. bomilcar ς (*tres, infra* §. 9 *unus*) ‖ uiolari P. ‖ * exduderent P exducerent M. ‖ 5. capto] *I. F. Gr.*: casto P *Pet.* castra Mpς castra ponit ς. ‖ euocare ς (*Lov.* 5) *vg. fort. recte* ‖ 8. prolatam PC propalam *Walchius l. l. p.* 39 *sq. cf. Büttnerum p.* 65 *sq. et adn.* F. ‖ 9. L] ī P. ‖ prae-
b ri
sidi] P. ‖ 13. urspateret P urbs pariter et Mς urbs pariter ipsis pateret et *ci.* Ww. ‖ locrensesque P. ‖ II, 3. urbem ac portum moenibus validum F urbem portu ac moenibus ualidam ς *I. F. Gr.* ‖ 6. et *om.* PM. ‖ deiecisset Mς daeiecisset P. ‖ 7. enim] eo PMς. ‖ uolebat M (m?) ς. ‖ sperabat PM (m?) ς. ‖ 8. unus] ullius P. ‖ 9. auctorem] uictorē P. ‖ lataque] PM: lateque ς *vg.* laxaque *I. F. Gr.* ‖ (omnibus) *F. Iacobsius ap. Goellerum p.* 404 *sq. cf.* Ww, *act. ant.* 1840, 73. ‖ raras] *I. F. Gr.*, *Madvigius ad Cic. de fin. p.* 730: * paras P parasset Mς *et in* * paraset *corr.*, *si recte Beckerum intellego*, p passim ς raras et *prior Gr. ci.* ‖ eas P. ‖ 10. omnem] ς (*Voss. v. l.*) *I. F. Gr.*: omnes PMς omnia (*sic* W *act. ant.* 1840, 74) *vel* omne *vel* locos omnes ς. ‖ III, 2. arx] *Salmasius:* aros (*i. e.* arcs) P agros C ?ς agris c arx erat *ci.* Wtw *cf. act. ant.* 1840, 74 arx sita (*vel* sita arx?) *ci.* Ww. ‖ 2 *sq.* arx procul eis quae habitabantur, et sex *altera ci.* Wt. ‖ quai p qua C. ‖ habitabatur c. ‖ 3. sedecim] *Alsch.*, *a Leutsch philol. X,* 215 *sqq.*: sex *libri* XVIII. *I. F. Gr.* ‖ (in)] *vel* in ... *vel* in ora Ww: in *libri* inde *I. F. Gr.*, *a Leutsch l. l.* ab *vg.* ‖ (urbe) *a Leutsch l. l.* ‖ nobili] P *I. F. Gr.*: nobile p *rell.* nobilissi-

mum *a Leutsch l. l.* || urbe] P(?) *I. F. Gr. cf.* Wt, *act. ant. l. l.*: urbe erat p (P?) *rell.* || 5. separatique *I. F. Gr.* || greges sui cuiusque] *scripsi et sic* Wt: egressui cuiusque P egressi cuiusque Cp greges sui quisque *Drak.* greges sui quique *I. F. Gr.* egressi cuiusque generis greges ς egressi greges sui cuiusque Ww *cf.* Wt *III. p. IV.* 1 *I*, 23 *act. ant. l. l.* greges egressi cuiusque *a Leutsch l. l.* || 7. ac] ad P. || affingunt, ut *Freinsheimius, I. F. Gr.*: adfinguntur || nullo unquam moveri vento *I. F. Gr.*: nullo (nullus *corr. pr.*) umquam moueuento (uentos | et *scripsit, sed* s *ad sq.* et *pertinet*) P nullus umquam mouet uentus M nullus umquam moveat ventus ς (*Lov.* 3)? *vg.* || 8. aros P agros p. || cinctast] *scripsi:* cinctas P cincta pς cincta est '*optimi*' *I. F. Gr.* (*? ex codd. Drak. sic nullus*) *vg.* || 11. eo *ante* recipere *om.* ς (*Ox. L* 1) *annuente Crevierio* || 15. ad id ipsum] m: at id ipsum C at it ipsut p attipcū P ad id ipsum cum M?ς. || crotonem PM pr. || 16. hiemps P. || IIII, 2. ea aetas, id] *Salmasius:* aeetasit P aea aetatesit p ea etate sit C ea aetas et F; *aliter quos l. Drak., Heusingerus,* W *act. ant. l. l. p.* 75 *t. III. p. IV.* || et] est et C. || 3. Adranodorum (*sic post alios annuente* P *c.* 5, 7 *a Leutsch l. l. p.* 213 *sq.*) — Syracusanorum] W: andranorum P Andranodorum et Zoïppum, (*sic scribendum esse docuit I. F. Gr.*) nam ii tutorum *ex ci. Vallae vg.* || 4. a privata] *Strothius:* priuata P priuatam CMp. || 5. pueri P pr. || seruarentur P. || discipulinae P. || eductus] *T. Faber, cum vet. quadam ed. I. F. Gr.*: edoctus || 6. Post haec mandata quum expirasset, tutores prodeunt ς. || His mandatis (*vel* Haec mandans) quum exspirasset, tutores ... funus faciunt regium *I. F. Gr.* || per tutores] ς (*Ber. Hav.*) *Iac. Gr.*: tutores PCM *Bött.* F Ww res capessunt tutores *Alsch.; locus nondum sanatus* || 7. *post* timentibus *vocc. quaedam, fort.* munus suscipiunt. tum *excidisse censet* Ww. || 8 *sq.* celebre. brevi] *Crevierius*: celebreui P celebre.ui C celebre. ς. || V, 2. uitis P. || 3. conspexere] ς? Bas. b: et conspexere PMς ei conspexere W *cf. act. ant. l. l. p.* 76. || 5. dicta, rari] *I. F. Gr.*: dictari P dicta p *al.* || 6. praeuerteret P. || 7. quidem] quibus PM. || 8 *sq.* adolescentis: cum (*antea* adolescentis. Tum *cum* m) *I. F. Gr.*: adulescentium P adolescentium Mς. || 9. Callonem] *F. C. Matthiae Bemm. z. d. Liv.-Pol. Beschreibungen d. Schl. b. Cannae u. d. Belagerung v. Syr. p.* 14 *cf. Kreyssigium act. lit. Ien.* 1831, 154, 272: calonem *libri* Gelonem *Coetierius* || adsumtum *Ruhnkenius ad Vell. II*, 29, 5 adscitum *idem mnem. III*, 58, *quamvis ibi dicatur* adscitus *pro* appellatus §. 10 *coniecisse, Walchius l. l. p.* 183 *sq. cf. Bauerum* || 13. ausuros, appellat ab latere tyranni] *scripsi et sic, ut postea vidi, ci. I. Fischerus l. l. p. XXI:* hausuros ab latere tyranni tyranni (*hoc voc. iterat teste Dübnero ap. Bött.*) P ausuros ab latere tyranni *rell. et sic vario modo distinguentes I. F. Gr., Kreyssigius, Fischerus l. l. p. XX sq.* || ab latere inde eos nominat tyranni *edd. vett.* fuisse ceteros, ab latere tum addit tyranni *Bött.* ab latere tyranni addit *ci.* Wt fuisse, addit deinde eos ab latere tyranni Ww. || VI, 1. *defectionem respectabat P. || 2. nobile P. || 7. pacta P. || qui ferme dividit Siciliam] *scripsi* (*cogitavi etiam de* qui universam Siciliam ferme dividit): qui ferme insulam dividit *vg.* qui ferme dividit insulam Ww qui ferme diuidit P qui fere eam dividit *ci.* Wt. || 8. cedititaliae P. || VII, 4. datae] ductae P. || ianuae] iam viae *a Leutsch l. l. p.* 150. || in augustis P. || 5. latum Pm. || 6. iam haud dubie obstantem *Valla:* *tamhautdubiobstantem P. || inter quae] ς (*Lov.* 5) *I. F. Gr.*: inque || 9. *hic inc. excerpta Fabriana ex* B. || ad provinciae] *Pighius:* provinciam *libri fere omnes* provinciam armat, ad *vel* provinciam firmat, ad partem mediterraneam *Bött.* Murgantiam in *a Leutsch l. l. p.* 211 *sq.* || 10. coemptum P. || 11. ex itinere] *Valla:* edixitinere P edixit inire Bp. || 12. Aniensi iuniorum] *I. F. Gr.* Anien.

iuniorum *Oct. Pantagathus:* aniesiludionum P antesi iuniorum ς (*Lov.* 2) ante siludiorum MB; *ad formam* Aniesis *cf. Corssenium üb. Ausspr. etc. I,* 98. ‖ VIII, 1. aut id] (*i. e.* aut it) Ww: aut ‖ cumque] *I. F. Gr.:* cumque PM. ‖ vestrae] *om.* B, Ww *adn.* ue P uel p. ‖ liberatis P. ‖ 2. ab illo P. ‖ decet et] demetet P deme *sup. lin. add.* tet B. ‖ 4. Anienis T. Manlium] ς? *I. F. Gr.:* anienet. manilium P aniene manlium m anienem manlium M anienem. manilium Bp. ‖ 5. (ob) *Dukerus, Crevierius* ‖ haud ς? *Valla:* ut PB. ‖ arma capienti adversus similiter provocantem ad certamen Gallum *Valla* ‖ (ad) *I. H. Vossius l. l.* ‖ 6. sin minus B *corr.* ‖ * pareste Pp pares certe *ci.* Ww. ‖ 7. angustis P pr. ‖ 8. tantum non *ci. I. F. Gr.* ‖ 11. soro * uxorēxorē (*in* e *corr.*) atq. P. ‖ priuatique P privatis .... que *ci.* Ww. ‖ 13. re sumus] 'P' *I. F. Gr.:* pemusus P ope sumus p. ‖ 14. popularentur MB popul**rentur p popul**remtur P. ‖ 15. etiam *om.* ς (*Lov.* 2), *del. Crevierius* ‖ placato PMB. ‖ quaevis] ς (*Lov.* 5 *Rec.*): quibus PMB quaelibet ς. ‖ 16. opponant] Bς: oppugnabant PM oppugna *sq. ras.* C oppugnando opponam c oppugnandum opponere debeant *vel* oppugnando exponant *ci.* Ww; *al. Otto p.* 38 *sq.* ‖ 18. oro suadeoque] *scripsi:* suadeoque PM suadeo ut m suadeo ς moneo suadeoque *Alsch.* suadeo, Quirites, *ci.* Ww. ‖ istantibus P. ‖ in acie (*sic* mς) et armatis *vel* in acie cum armis *I. H. Vossius* ‖ 20. triste B. ‖ exempla set] exemplar et MB exemplaria et m. ‖ praecavendas clades similes utilia] *scripsi:* praecauenda similes utiles PM praecauenda similes utili m praecauenda simile utiles B praecauendum simile utilia ς *Queckius päd. Revue XLVI,* 145 praecavendas similes clades utiles *Strothius* pracavendos similes duces *I. F. Gr.* praecavendas similes clades F praecavendas similes utique clades *ci.* Ww praecavenda similia utique *ci.* Wt praecavenda similia utiles W *act. ant.* 1840, 77. ‖ praeco, Aniensem] ς (*Ox. N*) *I. F. Gr.:* praeconiensem PMB. ‖ VIIII, 3. Interim] Iterum *Oct. Pantagathus, I. F. Gr.* ‖ 4. nouiali P novi tres *et* tres alii ς novi tres alii *I. F. Gr.* ‖ 6. Aquae magnae bis] 'P' *I. F. Gr.:* atque magnae bis P atque magnaenibis p atque magnae niuis MB atque magnae niues mb. ‖ pecorumque hominum PB pecorum hominum ς pecorum hominumque ς hominum pecorumque Ww. ‖ 8. Rullianum *Cobetus mnem. I,* 100. ‖ 9. exercitusm Pp. ‖ ipsi comitia habenti *Rinkesius de or. I. in Cat. thes. XLIV. p.* 65. ‖ cosulatus P pr. ‖ 10. inquireret *ci.* Ww. ‖ 11. seque tum PMBς seque tun b. ‖ ex] ea *vel* ex ea (*sic v. d. ad mg. ed. Curion.*) *Dukerus* ‖ X, 2. compararentque MB conpararenturquae P. ‖ 4. praetores] *I. F. Gr.:* p̄r. P pr. MB praetorum *ci. Drak.* ‖ 4. P] ς? *Aldus:* c. ‖ 6. Lanuvi] Bp: lani (*non* iani) ‖ 7. * creta et *extat in* P. ‖ 8. *fort.* e fonte .. aquam Ww. ‖ vi aquarum] *Valla:* uiaquam P in aquam ς. ‖ erant provoluta, *Queckius l. l. p.* 146. ‖ impetu *ci. I. F. Gr.* ‖ 9. Vacunae] *scripsi:* uocem *libri* arcem *Vallae aemuli* nucem *Valla* ‖ nucem in Carinis *Queckius l. l. p.* 146. ‖ 10. infantem utero PB. ‖ expoleati PB. ‖ ispeciesq. P. ‖ 11. secundum *etc.*] *cf.* Ww, *act. ant.* 1840, 78. ‖ (quod—rarum) *Lipsius* ‖ imianiculo P pr. ‖ cum qui] *Alsch. teste* Ww: qui cum PB qui tum M?ς. ‖ negauerunt Mς negarunt ς. ‖ 12. hostis P pr. ‖ deiis P. ‖ essent] *I. F. Gr.:* exsint PMB sint *etc.* ς exstent F *v. progr. Norimb. a.* 1847 *p.* 4; *videatur alicui indicari* escint ‖ XI, 7. tanta res esset] P, *quem assecutus est* Wt, *ann. phil.* 31, 197, *act. ant.* 1840, 78: tanta esset MB res tanta esset *vg.* ‖ 9. xxx milia dierum coptis (copiis Bp) ciuariis (cybariis B) PB. ‖ XII, 3. ab Arpis *ci.* Ww. ‖ attifata P. ‖ 6. (is—erat) *du Rieu de gente Fab. p.* 358. ‖ ad] (*vel* at *quod post* erat *facillime excidere poterat*) *add. I. H. Vossius l. l.* ‖ 7. (profecti), ... praeesset, *I. F. Gr.* ‖ XIII, 1. * thrasymenum (um

sup. lin. add.) p thrasymen P. ‖ 2. pertulisse M perculisse PB. ‖ 3. in potestatem eius tradatur.] *add.* Ww: in potestatem eius veniat (*vel* dedatur). nam *add. ci.* Wt dedatur *add.* ς. ‖ 5. cum Brundisium ς*? vg.* ‖ 10. M equites praesidio senatui ut] *scripsi:* equites praesidio senatui PB equitesque cccc (*vel* tricentos), qui praesidio senatui *vel* equitesque trecentos, praesidio qui senatui *etc.* ς equites trecentos (t; D w), qui praesidio senatui W qui praesidio senatui *Alsch.* ‖ 11. tempta re B temptare P. ‖ XIIII, 3. * palam meruerant PB. ‖ querentium P *edd. vett. cf.* W *act. ant.* 1840, 79. ‖ 4. quiquam P quidquam p. ‖ 7. eum] cum P. ‖ * exemplo PB. ‖ in] m: et in PMB. ‖ 8. libertati auctorem PB. ‖ 9. adsensust] *sic* P pr. ‖ 10. diei reliquum ς (*Lov.* 1) *I. F. Gr.:* que relicum P quod relicum P *pr. corr.* C quod reliquum MB tergendisque quod reliquum *ci.* Wt tergendisque diei relicum Ww. ‖ consumunt] *I. F. Gr.:* * conmuni' P communi CMB communicāt c. ‖ XV, 1. copiams Pp. ‖ 4.* ut quiq. P ut quique MB. ‖ 5.* cladis P cladiis p. ‖ 7. quibuscum .. cum concurrissent *ci. Drak.*, W *act. ant.* 1840, 79. ‖ occurrissent ς. ‖ XVI, 1. ira] *I. F. Gr.:* ita *libri* iterum *Heusingerus* ‖ accendit. renovato] ς (*cum Gaertn.*) *I. F. Gr.:* accendit ut renouato C (*an* renouata C*?*) ς *Sigonius, Otto l. l. p.* 39 *sq.* accendit renouata B accenditurenouata P accendit ut renouata p accendit. et renouato ς W *act. ant.* 1840, 79 *I. Fischerus l. l. p. XXI.* accendit. Itaque renovato *ipse Gronovii sententiam praeferens Drak.* ‖ ali P pr. ‖ intulerint] ς (*Gaertn.*) *Sigonius etc.* ‖ 3. angustis P. ‖ 4. ali P. ‖ 7. militum advocata] aduocata ς *I. F. Gr.* ‖ 8. prout] ς: ut pro PMBς ut probata *ci.* Ww. ‖ 9. indignos ς (*Cant.*) *Iac. Gr.* ‖ omnis eo B omnes eo P. ‖ 11. libertas aequasset] *scripsi:* libertatis aequasset PBMς libertatis aequassem ς. ‖ 13. cui morbus] W *cf. act. ant.* 1840, 80: que morbus P q̃; moribus B que moribi M quibus morbi m queis morbus *I. F. Gr.* quibus *vel* quis (quîs *Drak.*) *vel* qui (*sic ci.* F) morbus Ww *adn.* ‖ 15. celebri festoque die] m: celebrem festumque diem PMB per celebrem festumque diem ς*? Vascosanus* ‖ 16. omnis B. ‖ 17. permisit ut ς permisit si *Sigonius* ‖ 18. cuique *ci. Drak.* cuiusque *ci.* Ww *cf. act. ant.* 1840, 80. ‖ aliaccubantes P. ‖ 18 *sq.* uescescebantur. Quae digna B. ‖ XVII, 1. Dum (*sic* ς *vg.*) ... movit *I. H. Vossius l. l. p.* 275, *at v. Walchium l. l. p.* 185. ‖ 2. Pomponio] *nomen fort. corruptum, v. Glareanum cf.* F, Ww *Simonem fast. R. spec. p.* 33. ‖ 3. se] p: e P. ‖ obiceret P (*pr. corr.?*) B obigeret P (*pr. corr.?*) ‖ 6. Romanis minus cccc PB, *quod al.* quadringentis *esse censent* (*sic* Ww), *al.* quadringenti (Wt, *ann. phil.* 31, 194 *Alsch.*): Romani minus quadringentis *I. F. Gr. et sic vel* Romani minus quadringenti *vel* a (*seu* e) Romanis minus quadringentis F. ‖ 7. increpatus MBp. ‖ 8. descendi PB. ‖ confectione PB. ‖ XVIII, 2. signunt P pr. ‖ eo nata] c: aeanata P ea nata Cp nata ς acanata *teste Gr.* P, *unde ortae ci. Gronoviorum,* Wl *I,* 23, *act. ant.* 1840, 80, F, *I. Fischeri l. l. p. XXI.* ‖ 3. *lacunam post alios explevi cum Lov.* 5; *ego tamen nec haec verba pro Livianis habeo cum Ottone l. l. p.* 43 *sqq., nec quae alii libri interpolati praebent cum Walchio l. l. p.* 50, *castigato a Madvigio op. ac. alt. p.* 126, *et cum Wexio ad Tac. Agr. p.* 156; diem de Italia deserenda coniurasse *add. ci.* Wt. ‖ 4. pugnari PB. ‖ verba] uideri ς (*exc. Pith.*) videri verba *Drak.* ‖ 5. perdituros PB. ‖ 6. adempti ς. ‖ equom P. ‖ 9. tam tetricae *Alb. Rubenius, quod literis* ce *sqq. proxime ad codd. scripturam accedit:* tamerici P tamerci p tā merci C merci B inerti ς, *Heusingerus* tam meritae *I. F. Gr. in pr. not. ed.*, Wt tam acri *Bött. a. p.* 8 tam tristi F tam rigidae *I. Fischerus l. l. p. XXI; alia v. ap. Drak.* ‖ 11. (locarent) *Cobetus nov. lect. p.* 69 locarentque ς. ‖ 14. perscribebantur PB. ‖ 15.* accepissent B (*non* P). ‖ XVIIII, 2. armabat] *edd. vett.:* armat *libri fere omnes* armarat ς (*Lov.* 2.) ‖ 4. te-

neret] *I. H. Vossius l. l.*: teneret et || [se] si W *act. ant.* 1840, 81. || se *del.* p *om.* MBς (W *l. l.*) || 6. inceptum] ς *I. F. Gr.*: inceptu PB (*fort.* = inceptui *I. F. Gr.*) inceptus M inceptis ς. || incepta procederent W *l. l.* || 7. irrito ς: inmerito P in merito B merito M. || 9. omnia PMB. || 10. [Ita] Casilinum *vel* Casilinum [ita] *I. Fischerus l. l. p. XXI sq.* || occansionem P. || 11. quiue PB. || XX, 5. occupatae *vel* expugnatae *I. F. Gr.* || 7. gestum. marcellus B; '*fort.* M. Marcellus' F *progr. l.* || 8. Herdoneas] ς: dardaneas P ardoneas p Herdonias ς Herdoneam *Glareanus* || 9. * m̄ aliis P aliis atque aliis *I. F. Gr.* alia aliis W *act. ant.* 1840, 81, *Ienickius ap.* Wt alia in aliis Ww. || 10. usquam via] ς? *edd. vett.*: usquam viam ς (*Pal.* 3) *I. F. Gr.* usque iam uim PMB usque iam ui m. || nisi] ς: usi PMB iussu sed m. || 11. prope moenibus accessisset] ς (*mg. Voss.*): propemodo quis accessisset PMB prope muros accessisset ς propemodo muris successisset *I. F. Gr.* prope moenibus successisset W *v. act. ant.* 1840, 82 F propemodo equis accessisset *Queckius l. l. p.* 147; *locus nondum persanatus* || primi ς. || 13. M. Livius] *praeeunte Sabellico Glareanus cf. Madvigium ad Cic. de fin. p.* 440: ibis P * is pM his B. || inpigre] Ww: in priore PMB propere *Ienickius ap.* Wt primore *I. F. Gr.* || stationes PB. || iuxta] *Crevierius:* puuia P pluuia MB *teste Alsch.* p pluria B *teste Fabr.* perinde *ci.* Wt ad omnia F per omnia *Queckius l. l.* || hospitibus P. || 13 *sq.* tentandum. quare] *I. F. Gr.*: tentandumq. P temtaudumq. p tentandumque M tentandum (*vel* temptandum). Que B temptandum sperandumque. Ww tentandum ς. || 14. auernae PB. || 14 *sq.* movit, tum .. Tarentino; quamquam .. absistens. Salapiam *distinguendum ci. Drak.* || 15. iam enim] *I. F. Gr.*: iameni P iammedi P *m. tert.* iam media ς. || 16. dimissis PB dimissi sunt *Alsch.* || XXI, 1. nequicquam P nequiquam Bp. || 3. (dulce) *Queckius l. l.* || auditu] ς (*mg. Vict.*) *I. F. Gr.*: auditum || militiaeque fungendae potioribus] *Kreyssigius:* militi atque fungendae (fungende B) potioribus PMB militiaeque fungendae potioris *I. F. Gr.* militi militiaeque potioris *idem pr. ed. not. cf.* W *act. ant.* 1840, 82, t *II. p. V.* militi militiaeque fungendae potioris *Kindscherus act. gymn.* 1853, 656 militi atque ... fungendae potioribus *ci.* Wt. || ducibus; *Queckius l. l.* || 4. cumceperitex P. || regis P. || 5. regis PMB. || 6. praesidis P. || 9. olympi P olimpi B. || dona Pς. || 11. inter cetera] interea *ci. repudiata at auctore* W *act. ant. l. l.* || praesidis P. || firmarat] *Crevierius:* firmat *libri* firmata habebat (*s.* tenebat) *Bött.*, *nisi totam hanc narrationem librarii contraxerint; at v.* W *l. l. p.* 82 *sq.* || XXII, 1. ex *om.* M (B?) || princeps B. || 2. servitutis turpitudines] Wt: seruitudinis *libri* servitudines *ci.* F servitii acerbitudines *Bezzenbergerus em. del. p.* 21 servitutis formidines Ww, *al. v. ap. Drak.*, *Ottonem l. l. p.* 40 *sqq.*, *Queckium l. l.* || 4. sit] si PB si et ς (*Dresd.*) siet *Bött.* || portas] *sic etiam* M: portus *inter versus id.* || portae insulae pateant, recedat *altera I. F. Gr. ci.* || insule P. || aperiat] *I. F. Gr.*: areat *vel* aseat (apeat *teste Gr.*) P pateat P *m. tert.* pateant MB. || 7. vel munitissima] *I. F. Gr.*: velut munitissima *libri fere omnes* (munitissima *Lov.* 1) munitissima, velut *Kreyssigius ep. ad Goell. p.* 440 *sq. lib. XXXIII. p.* 344. || 8. regis P. || Dionysio tyranno *Dukerus* || 9 *sq.* esse. spatium] *Iac. Gr.*: essespauum P essespaulum p esse. Paulum B. || 14. simul PMB. || gladis P. || libertatis PMB. || 15. animaduerti P *pr.* animadverterit *I. F. Gr.*, *at v. Walchium l. l. p.* 194. || mediis PMB. || 17. paciet] *inter al. Valla:* faciet PC faciaet B. || resp.] *Sigonius:* res || XXIII, 1. praetoribus creandis] cm: praetorum (pretorum P *et fort.* B) creandis PCMB praetorum creandi *Salmasius* praetorum creandi sunt *Alsch.* || 3. auditis iis] Bp: auditiis P pr || Syracusas] syracusis P siracusis B. || id] *add. corr.* B *m.*

pr. ς: *om.* PMB. ‖ 4. (Achradinam) *Queckius l. l. p.* 148. ‖ tradita] delata W *act. ant.* 1840, 83 *sq.* ‖ deplecta PB. ‖ libertatem pacemque] *scripsi:* libertatemque P libertatem quae C libertatem ς libertatem concordiamque *ci.* W libertatem ... que *vel* libertatem. Atque *Alsch.* ‖ 6. occausionem P. ‖ 7. praedicant *om.* ς (praedicant) *Bött.* ‖ 11. id] *I. F. Gr.:* ut PMB *del. ni f.* m *om.* ς et ς. ‖ molliri B. ‖ XXIIII, 1. confluebant B. ‖ 2. libertate] M: libertati PB. ‖ regis stipendis (stipendiis b) passus PB. ‖ et alta PMB. ‖ adsueuerat B. ‖ 3. priorem potioremque] *Alsch.:* potioremque PC potiorem ς antiquiorem potioremque *ci.* Wt. ‖ 5. atrociore] m ? ς: atrocior MB p acrocior P atroci *ci.* Ww. ‖ causam aliis] m ? ς: causamalis P causa malis MB. ‖ 6. (et) *Doeringio praeeunte Bött.* ‖ 9. minitantem in vestibulo curiae, corpora *distinguit I. F. Gr.* ‖ exposita *vel* proiecta *vel* visa *ante* in *add. id. pr. ed. not.* ‖ *fort.* [conspecta] corpora *Bött.* ‖ XXV, 1. ageret, ab ante] ς *I. F. Gr.:* agebante P agebat ante P *tert.* MB. ‖ 2. Hieronymum? puerum *Bött.*: Hieronymum puerum, *edd.* Hieronymum, aut puerum *ci. Drak.* ‖ ac] aut *ci.* Wt. ‖ uix B pr. ‖ magistros] ς (*Pal.* 1 *corr.*) *I. F. Gr.:* magistratos P magistratus Bς. ‖ 5. ne *om.* PB. ‖ 8. haec] ac Cp a P ea F ita *Bött.* ‖ struere] *scripsi v. excurs. phil. clin. p.* 48 *sq.:* stupere PMB studere m spernere *vel* cupere *vel* suscipere ς usurpare *Bött.; al. v. ap.* Ww. ‖ 9. suppliciorum] ς: publiciorum PMB, *quod inepte defendit Bött. p.* 79 *cf.* W *act. ant.* 1840 *p.* 88 publicorum C*p plebeiorum ς? *Ascensius* publicanorum ς humiliorum *vel* vulgi civium *I. F. Gr.* popularium *ci.* Ww. ‖ 10. accepta quae prius *I. Perizonius* ‖ omnis regia stirpis interficerentur M pr. B pr. ‖ 11. appraetoribus P. ‖ XXVI, 1. ptolomei (*et sic vel* ptolomaeus *saepius*) P. ‖ 2. veniri *I. F. Gr.* ‖ *ob spatium in* P, *ut assolet, vacuum relictum* [veste et] alio *Bött.* [omni] alio F. ‖ 3. (nunc) *Crevierius; cf. de h. l. praeter Heusingerum, Bött.*, F, Ww *Walchium l. l. p.* 186 *sq.*, *Büttnerum l. l. p.* 66 *sqq.*, W *act. ant.* 1840, 90 *sq.* ‖ [nunc] ne *Bött.* ‖ 6. cui] ς: qui P quid B. ‖ 7. falli] *I. F. Gr.:* fallit P *et ut vid. omnes* ‖ 8. a *del.* ς (*Ber. m. alt.*) *I. F. Gr.* ‖ in orbitate degentibus] ς? *vq.:* in orbitatem decedentibus PMB in orbitatem decidentibus *Bött.* ‖ timeri ς. ‖ 9. adsportari PC absportari *Alsch.* ‖ 10. , cassene tempus tererent, ut] *scripsi et sic Roëllius* (*cf. Handium Tursell. II,* 7 *sq.*), *nisi quod* tereret: cassae ne tempus terrerentur PB; *aliter alii cf. cum quos l. Drak., tum Ruhnkenium ab Handio l.* (*cf.* W *act. ant.* 1840, 86), *Heusingerum, I. Fischerum l. l. p. XXII sq.* questa, ne tempus tereretur, Wt in cassum questa. ne tempus tererent, Ww *cf. adn.* ‖ 11. precibus, puellis] precipueuelis P. ‖ 12. eo cursu] *Florebellus:* occursu PB. ‖ 14. caedemque de se] MB *cf.* Wt *III. p. V. et Bött.:* caedemquidese (se *eras.*) P caedemque per se ς? *Ascensius* caedem quidem Ww. ‖ 16. nequiaquam Pp. ‖ XXVII, 1. * status esset statutus essent Pp statutus (?) essent M *Pet.* statutus *ci.* Wt statutus est inde *I. F. Gr.* ‖ * nenecopinantibus B. ‖ haec P pr. a Bb. ‖ 2. turbus P pr. turbis *I. F. Gr.* ‖ 3. trahendam rem esse Bς trahendam rem esse censere ς trahendam rem censere *I. H. Vossius l. l.* in trahenda re esse *Dukerus* trahendae rei esse *Rupertius*, *Ienickius ap.* Wt. ‖ 4. inpetratisenilios P impetratis enilios B impetrati senilios M. ‖ 5. Murgantiam] *cf.* Ww *adn.*, (*sic* murgantiam P *etiam c.* 39, 10): mulgantiā *idem c.* 36, 10 murgentiam *XXVI*, 21, 17 *idque indicatur ibid.* §. 14 *ubi v. v. l.* ‖ quonam] m *I. F. Gr.:* quoniam PMB. ‖ 8. ut] it P yt p At B. ‖ quo aliae] P pr. *Pet. teste Gr.* ς: quid aliae P *teste Beck.* (p *Gr.*) M quo et aliae *Heusingerus* quo alterius (*vel* suae) *ci.* Wt quo italicae *ci.* Ww. ‖ *fort.* animos accenderet ‖ ‖ XXVIII, 1. perturbatione ς (*Ber.*) W *act. ant.* 1840, 86 *sq.* ‖ contione P. ‖ tenerent PMB. ‖ 2. ciuitati umquam B. ‖ 3. ac beatiorem] *Salma-*

sius: creatiorem (greatiorem *teste Alsch.*) P gratiorem CMB (p *teste Alsch.*) gratioremq. c. ‖ 4. alii] *I. F. Gr.:* ali P alia MBp aliae m. ‖ trahant] CM: trahanç Pp trahat B. ‖ utraque] ς (*Lov.* 3) 'P' *I. F. Gr.:* utiaque P uniaque p unaquaeque Bς. ‖ 5. levioris momenti] m *I. F. Gr.:* acleores monēti P ac leores monenti M adeores monenti B. ‖ 6. vel] et *I. F. Gr.* ‖ 9. magnis] *I. F. Gr.:* maenis P maediis P *tert.* mediis B *et ut vid. rell. omnes* ‖ romani P. ‖ placuit cum eis mittique legatos *Roëllius* legatos ad rem cum eis *I. F. Gr.* cum primum tris legatos ad pacem *Besslerus act. ant.* 1845, 460 *sq.* ‖ 3. (cum) *I. H. Vossius l. l.* ‖ eis] mandatis *Drak.* Marcelleis *Bött. at v.* W *act. ant.* 1840, 90. ‖ XXVIIII, 1. quae] ....q. e *ex* P *I. F. Gr.:* l. quae Pp l. q. Cc L. BM; *de Bött. commentis v.* W *act. ant.* 1840, 90; *num* quinquaginta; quae? *de* caque *cogitat Hauptius* ‖ 2. auxilis P. ‖ 4. cumattuendos P. ‖ praesidiumom Pp. ‖ 6. siracusis B syracusas PCM siracusas c Syracusanis *Crev.* Syracusiis *Bött. p.* 71 *adn.* 5. ‖ 7. * ut] *sic* P (et *typoth. errore* Ww.) ‖ libertate] ς? *vg.:* liberatos PMB libertatis ς. ‖ 8. aequō P. ‖ ducitabsyracusas P duci ab siracusis B ducibus (?) ad syracusas M ducibus ab Syracusanis Ww. ‖ concursum sit] Ww *cf. adn. et sic ni f. volebat* F *progr. l. p.* 6: concursum P *al.* sit concursum ς *vg.* ‖ XXX, 1. conditionem *ci. I. F. Gr.* ‖ 2. recipere B pr. ‖ 3. ceterum *I. H. Vossius* ‖ 4. quicquam puberum] *I. F. Gr.:* quicquam puberem PMB quemquam puberem mς. ‖ 6. terroris] *I. F. Gr.:* terrori *Pet.* erroris PB errori *I. H. Vossius* ‖ 14. armorumque habitu] Bas. a: armatorum habituque PCMB armorum habituque *edd. vett. I. F. Gr. Bött.* habituque armorum *Alsch.* ‖ supplicium] PB: supplicia ς supplicum *Ascens. mg.* ‖ XXXI, 2. *post* Epicyden: esse *add.* ς (*Ber.*) advenire *Vallae aemuli* adesse *edd. vett.* adesse omnes ordines *vel* adesse per omnes ordines Ww *adn.* ‖ 3. illosque B illosequae P illis et quae *Alsch.* ‖ serendo PB. ‖ 4. catenis B. ‖ Hippocrati] m: hippocratis PM hippocraten B (Hippocrati) *I. F. Gr.* ‖ crentibus P pr. Cretibus *I. F. Gr.* ‖ 7. Syracusani cos.] *I. F. Gr. cf. Walchium l. l p.* 195 *sq.:* syracusanos PM siracusanos B. ‖ 8. suo esset] superesset *ci. Bött.* ‖ 10. abequitaverint] *sic* PMB. ‖ 11. et] sed *vel* set *Dukerus* ‖ 14. vana] una PB. ‖ aut] et *A. Perizonius* ‖ Mylan] W: mylas PM milas B Mylam ς *vg.* ‖ XXXII, 1. monuit PMB. ‖ avaritiem] P pr.: auaritiam * p *rell.* ‖ 2. omnis temere PB. ‖ odisset PB. ‖ ad militare genus omne partemque] *I. F. Gr.:* admilitare senus (genus * *corr. pr.*) omnē partemq. P admilitares senus omnem partem quam B. ‖ 5. unis] imis *F. C. Matthiae l. l.* ‖ 6. ad id omnium] Ww: ad it omnium (*sic potius quam* ad homnium *vel* ad hominum) P adeo (*sic vel* ad ea, *non* adhaec p) omnium CBp ad haec omnia *I. F. Gr.* ad ea omnia *Bött.* ‖ toto] F, *Alsch.:* tuto PCMB totum *Dukerus, Crevierius; erat cum cogitarem de* tū toto ‖ XXXIII, 3. quingentos] D *del.* p, *om.* B, *add.* b. ‖ passibus P *m. tert.* B. ‖ 5. is P. ‖ eis] *sic* P. ‖ 6. perfugerint *Strothius, I. H. Vossius l. l., at v. Walchium l. l. p.* 190 *sqq.* ‖ pateret ac ς? *edd. vett.* pateat *Crevierius, I. H. Vossius l. l.* ‖ 8. lacesserent] ς (*Ber. m. alt.*) W *v. ann. phil.* 31, 195: lacessent PMB lacessant ς. ‖ XXXIIII, 2. (is) *I. F. Gr.* ‖ quibus si quid] W: quibus PMB quibus quae ς quibus ea quae ς (*Lov.* 1)? *vg.* quicquid ς (*Pal.* 2.) ‖ 3. murus — ductus] *cf.* W *ann. phil.* 31, 200: murum — ductum ς. ‖ alta] alia PB. ‖ difficilis aditus *I. F. Gr.* ‖ aditus PCMB. ‖ adire] *sic* PCMB: adiri ς. ‖ ut *om.* PCB. ‖ 4. LX *Bött. cf. Pol.* 8, 6: ex LX *F. C. Matthiae l. l.* ex *libri* ‖ 5. (navibus) *Bött.* ‖ *fort.* (quorum — est) Ww. ‖ peritis ς (*Cant.*) (imperitis) *vel* impeditis *Lipsius* impetitis *vel* petitis *Schelius* imparatis *Salmasius* inprimis *ci. a* Ww *allata* ‖ 6. statio P statim P * *pr. corr.* B. ‖ binae] F: bine C binaea P binae ad Bς binae ad octo *Sigonius; post* binae: erant VIII *vel* eae erant

VIII *vel* eae VIII *add. Bött.*, eae VIII erant W *cf. Pol. l. l. Plut. Marc. c.* 14. ‖ 7. una navis] *Crevierius:* unaues Pp naues *rell. ut vid. omnes* ‖ 9. suum P. ‖ cubitalibus] cubitalibus introrsum, extrorsum palmaribus *Heusingerus* tricubitalibus *vel* (*add. p.* 74) tricubitalibus intus, extrinsecus palmaribus *Bött. cf. Pol.* 8, 7. ‖ cavis] ς? *Valla:* caueis PMBς. ‖ (cava) *du Rieu de gente Fabia thes. XLV.* ‖ 10. quae] quum *Dukerus* qua *Bött.* (quae *revocans p.* 79) *cf.* W *act. ant.* 1840, 85 *sq.* ‖ quaedam] moenia *I. F. Gr.* etiam *vel obiectum ad* subibant *pertinens inesse censet* Ww *cf. l. l. p.* 86 quidem ς *om.* ς *del. Crevierius* ‖ quo] quod *I.F.Gr.* quom *ci. Drak.* ‖ tollenone] *Sigonius*: tollennō|e P tollendō|e p. ‖ gravique libramento plumbum recelleret] *H. I. Hellerus philol. XII*, 696 *sq.:* grauique libramento plumbi recelleret *libri*, *post quod vel* ille *vel* tolleno *excidisse censet Bött.* graveque libramentum plumbi recelleret *vel* gravi libramento plumbum recellente *I. F. Gr.* ‖ 12. omnisque spes eo versa] *scripsi secundum Bött.:* omnisquaeip|sese aduersa Pp (s *alteri* i *spscr.* P *tert.*) omnisquae spes ÷ (*i. e.* est) uersa C omnis quae isse se aduersa (auersa m) M omnis Quaeissese aduersa B omnisque eis (*vel* Romanis) spes (*fort. add.* est F) eo versa *Bött.* omnisque spes ad id versa *Alsch.* omnesque spes eo versae *I. Fischerus l. l. p. XXIV.* omnisque vis est aversa ς? *edd. vett.* omnisque vis est eo versa *I. F. Gr. cf. Büttnerum l. l. p.* 13. ‖ *fort.* (totis viribus) *Büttnerus l. l.* ‖ 16. quum (*i. e.* quom) *edd. vett.:* quo *libri fere omnes* quod ς (*Lov.* 5) quoniam *Alsch.* quo minus *ci.* Wt. ‖ XXXV, 4. et postquam] P: Sed postquam ς *vg.* is postquam *Queckius l. l. p.* 149. ‖ adiutusque] P pr., *quod assecutus erat Lipsius* ‖ 6. intra] traicerentur inter PB. ‖ inde *om.* M. ‖ 8. custodis P. ‖ XXXVI, 1. quae erat aduersus ς. ‖ praeparata erat] Ww: praeparat P praeparata P *tert. al.* ‖ et eos *Fischerus l. l. p. XXIV.* ‖ 2. deficientes] m? ς? Bas. a: defugientes PMB. ‖ Anapum] *Cluvierius, I. F. Gr.:* anatim (anaum P *teste Dübn.*) *libri* ‖ 3. classis cum Bomilcare *B(ernaysius) mus. phil.* 5, 308 *sq.* ‖ (classis) *Kaestnerus* classis praefecto ς classis magistro ς (*mg. Pal.* 1) *Otto l. l. p.* 49 *sq.* ‖ 4. bellum. Adeo — intentus fuisse *distinxerunt ante Clericum* ‖ adeo — intentus] erat *desiderat Queckius l. l.* ‖ intentus fuit, videri *ci. Bekkerus* ‖ 7. classe aduentantibus ς classe advectantibus *Otto l. l. p.* 50. ‖ habentibus] p: habentitibus, tan *sup.* nt *spscr.*, P aduentantibus Bm haud-uentantibus M. ‖ utili in PC pr. MB. ‖ 8. copis P. ‖ occansio P. ‖ cernebant fraustra P cernebat. frustra B. ‖ XXXVII, 3. proditionis PB. ‖ 4. die ac nocte] *scripsi:* die PB nocte ac die Ww nocte dieque ς *vg.* ‖ uigilis P. ‖ 5. praesidi] *sic ut vid.* P pr.: praesidii p. ‖ occansioni P. ‖ palam rati] *Valla:* patuerat P placuerat CMBp aperte ac propalam placuerat ς (*Lov.* 4)? *edd. vett.* placuerat ui ς (*Ber.*) palam rentur ς (*mg. Voss.*) vi rati *Alsch.* aperte rati W aperte statuerant *id. act. ant.* 1840, 86 palam statuerat *ci.* F palam erat *Lipsius* per vim erat *Salmasius* ‖ 6. portarumque, que *eras.* P arcis portarumque *Alsch.* ‖ acquom P. ‖ 9. *post* esse *lacunam statuit Bött. cf.* W *act. ant.* 1840, 91. ‖ et *etc.*] id nece .. suorum iam parentes *Iac. Gr.* ‖ nece] *edd. vett.:* nec *libri* ‖ eam noxiam] Ww: eam *libri* eam legem *edd. vett.* eam rem *inter al. Klockius* eam noxam Wt ea *Alsch.* ‖ parentes] *edd. vett.*: patentes P petentes CBp *rell. ut vid. omnes* ‖ sanxisset P sancxisset B sanxisse. Sed *Bött.* sanxisse. Et F. ‖ arbitri P pr. ‖ [res] esset *ci.* F. ‖ 11. at illi] *I. F. Gr.:* adilli P aid illis p ait illis B *rell. cf.* Ww *adn.* ‖ grauaremur P grauamur MBp. ‖ denuntiatio] *I. F. Gr.* : denuntia P denuntiata P *tert.* B *et sic vel* denunciata *rell.* ‖ consensa] *vel* concessa *I. F. Gr.:* consensum PCB *cf. Queckium l. l. p.* 149. ‖ consensum .. concilium *Alsch.* ‖ *fort.* consensa (*vel* concessa) .. concione, postquam

I. F. Gr. ‖ XXXVIII, 1. convocata contio] *scripsi et sic ni f. cum adn. conscriberet voluit* Ww: conuocatio quibus PCMB conuocatis militibus ς conuocatis militibus omnibus ς (*Ox.* N) convocata militum contio *Alsch.* convocatis quis (*antea* ocius) *I. F. Gr.* convocatis omnibus *Iac. Gr.* convocat suos, quibus *Bött.* ‖ 2. nec faciendo] *Valla*: in faciendo PB. ‖ posset] F: potest P possit *vg.* ‖ 3. qua usi] quam si PMB. ‖ 4. quo M. ‖ nos certiores P pr. ‖ 5. praeoccupati spem ullam] ς *Valla:* praeoccupatis peculium PMB praeoccupati praesidii *ed. princ.* praeoccupati perfugii (perfugium *malit Drak.*) *Crevierius* ‖ 7. cuius aut] *Alsch.:* quiusaaut P a quibus aut P* *tert.* CM a quibus aut ut B. ‖ fraudi P pr.‖ 8.* colittisti uta (it *sup.* a *spscr.* p) nobis Pp. ‖ propitibus Pp propitiique *Alsch.* ‖ XXXVIIII, 1. alia P (alia P *teste Dübn.*) CBWw. ‖ ad obsidenda itinera] mς (*Harl.*) *Valla:* ad opsidendis itine(ribus *sup. lin. add.* p) P ad obsidendis itineribus MB; *de Bött. cf.* W *act. ant.* 1840, 87; *al. Drak.* ‖ oppositurі se] *Bött.:* * opponit'is (*i. e.* opponituris, e *a voc. sq.* exitus *facillime hauriri poterat*) P opponitis MB oppositis m oppositi ς oppositi sunt *vel* opponuntur W *act. ant. l. l.* opponitur Ww. ‖ opponitur exitus pars, maxima *Queckius l. l.* ‖ spectaculo contionum] *Alsch.:* spectaculum (*sic etiam* C) contionum (*ex* contionom *corr.*) P spectaculum contionem B spectaculis concionum *vg.* ad spectacula contionum *ci.* Wt. ‖ 2. dixisset, et] *Dukerus*, *Crevierius:* dixis- is seet Pp dixisset, *vg.* ‖ 4. in *om.* PB. ‖ auersam] *I. F. Gr.:* aduersam *libri* ‖ 5. alii *om.* PB. ‖ sauci P pr. ‖ 6. turbam] *Vallae aemuli*, *I. F. Gr.:* turb iuream Pp iure turbam CB iur turbam c. ‖ 7. deterritos] *cf. I. Fischerum l. l. p. XXIV sq.:* deterritos a ς (*Ber.*) deterritos temperaturos ς [fore] deterritos a *Alsch.* ‖ 8. uestigis P pr. ‖ 13. quinque milia] mille et quingentis *Cluverius* ɪɪ millia *Bött. cf.* *Thuc. VI*, 97. ‖ XXXX, 2. propraetorem *I. Perizonius* ‖ [Aoo] adverso *Heusingerus* ‖ 3. tardior spe] ς Bas. b: tardiore spe MB * tardiore'spe P. ‖ moeniis PMB. ‖ uiriis P. ‖ 4. mari ac terra a maritimis urbibus] *Rubenius:* maeacterra|ac terra ac maritimis uirib. P terra ac maritimis uiribus MB terra ac maritimis urbibus ς; *al. I. F. Gr.*, *Heusingerus*, *I. Fischerus l. l. p. XXV sq.* ‖ arcerent PB. ‖ 5. ᴍᴍ praesidio relicto praepositoque eis] W: ∞ ∞ praesidioque eis PCMB; *al. I. F. Gr.*, *Otto l. l. p.* 51 *sq.*, F (*cf.* W *ann. phil.* 31, 197), *Alsch.* ‖ P.] ς *Glareanus cf. XXIII*, 16, 13; 38, 7: t. PMB. ‖ 6. rex recedens] F: recedens *plerique* recedent P. ‖ [rex] reliquerat *I. F. Gr.* ‖ 8. duo milia] ∞ MB. ‖ 9. ad crateram P. ‖ regis P. ‖ 10. diem insequentem] M: diem insequente P die insequente B. ‖ 11. perveniri *Dukerus* ‖ 13. etiam] *cf.* Wt *III. p. VI*, *ann. phil.* 31, 195: etetiam Pp etiam B sed etiam *vg.* ‖ 15. attuenda P. ‖ 17. navibus aut incensis] PMB *cf.* Ww: aut incensis nauibus ς atque incensis navibus *Dukerus* ‖ XXXXI, 3. Album] *coll. Diod. exc. XXV*, 2 *Drak.:* altum *libri tantum non omnes* ‖ 4. inuersatum PMB. ‖ 9. socis P. ‖ 10. mille] *sic* ∞ PB. ‖ 11. socii (*vel* soci) et hi] *scripsi:* socie et hi P socia et hec p socia et haec ς *vg.* ‖ erat ς *vg.* ‖ XXXXII, 1.* mindam P. ‖ 3. dubia PB. ‖ ipsas PMB; *l. fort. lacunosus* Ww. ‖ 6. Magone .. a fratre misso] *Dukerus*, *Crevierius*, *Drak.:* magonem .. fratrem isse PMB; *al. I. F. Gr.;* Magone .. cum fratre misso *Otto l. l. p.* 52 *sq.* — Magonem .. frater miserat — *nisi l. lacunosus sit ci.* Ww. ‖ animosque id ad *vel* animos quod ad *ci. Drak.* ‖ 7. alii] Galli *Valla* Athi *I. F. Gr.* ‖ sicut] ς: sique PCMB siquidem cς iique *Valla* hique *ci.* F sicuti Ww. ‖ priores (*Valla I. F. Gr.*), ita (ς) eodem (ς)] F: pr. (pr̃. B) orta eodemque PMB. ‖ *fort.* eodem quoque F. ‖ 8. Moeniacoepto (?)] Ww: moeniacoepta P. ‖ quismaro P *tert.* ‖ 9. tam prosperae res] *Madvigius ad*

Cic. de fin. p. 660: tam res prosperae *I. Perizonius* iam prosperae res ς res iam prosperae m iam properes B iam properae M iam propere P. ‖ octavum] quintum *Glareanus* ‖ 10. ex iis vis] *I. F. Gr.:* et suis uis P et suis M et suos B eius vis *ci.* F. ‖ 11. deleuerunt P *tert.* B. ‖ XXXXIII, 2. M. Metello] *edd. vett. cf. Kempfii ad Val. Max. II*, 9, 8 *adn.:* metellum PMB. ‖ 3. deserendae] ς: desereddactus P deseret actus P *tert.* desertae actus M deserte actus B deserendae ductu eius H *act. ant.* 1846, 532; *al. I. F. Gr., Otto l. l. p.* 45 *sq.*, F *cf.* Wtw *adn.* ‖ demissique fuerant PB dimissique fuerunt *Crevierius* dimissi quieverunt *Walchius l. l. p.* 41 *sq. cf. Büttnerum p.* 68 *sqq. censoremque Walchii act. lit. Lips.* 1815, 1641. ‖ 6. M. Atilius et] ς (*Ber.*)? *edd. vett. cf. c.* 44, 2: cito PMB. ‖ 8 *sq.* hostes duxit. Iis] W: hostes auxiliis MBp hostestes auxiliis P hostes auxiliis euasit ς hostes euasit ς hostes evasit. Iis *Alsch.* hostes duxit. W *ann. phil.* 31, 200. ‖ 9. auctore] *Pet.* ς (*Pal.* 2) *I. F. Gr.:* *aut'ere P autere MB. ‖ XXXXIIII, 1. unus quem] *I. F. Gr.:* unus cumque PB unus eumque M (P *teste Gr.*) unus eum quem m. ‖ 2. permacrina PM parmacrina B. ‖ 3. item] ς (*Lov.* 1)? *Aldus:* isdem ‖ 5. Q.] m̄. PBς. ‖ cui] Mς *I. F. Gr.*: qui ‖ ad] (w) *vel* ac W: *om. libri* et *I. F. Gr.* ‖ 8. Antii] *vel* Anti *Kreyssigius melet. II*, 31: *om. libri* ‖ (tactae) *I. F. Gr.* Atellae *Alsch.* Anagniae *Otto l. l. p.* 53 *sq. cf. Drak. et* Ww. ‖ et Ariciae *om.* M. ‖ aedis] *Alsch.:* dies PB aedes *vg.* ‖ tacto P pr. ‖ fuerant PCB. ‖ 8. qua nulla erat] *scripsi:* qua nullae erant *G. Beckerus thes. IIII. post diss. de Isid. Hisp. de nat. rer. lib.* quenullaerat P quae nulla erat B. ‖ Vicilini] *sic teste Beckero etiam* P: uisilini '*uterque optimus*' *i. e.* P *Pet. teste Gr. Huschkius d. osk. u. sab. Sprachdenkm. p.* 11. ‖ flumen Aternum *Cluverius* ‖ 10. fili] filio P. ‖ XXXXV, 1. Arpinus] ς *cf. v. l. c.* 47 *ap.* Ww *adn.:* arpianas PMB. ‖ 2. cum] *h. l. add. Perizonius: om.* PMB, *variis locis add.* ς. ‖ descisset] ς *I. F. Gr.:* discesset P discessit B discessisset ς. ‖ 3. quoniam] ς *Alsch.:* quam PMB quia m. ‖ proditiis Pp. ‖ olim: qui aliunde stet semper] *I. F. Gr.:* * polliuii. uira | liiudicioestet semper P polli vīī uirali iudicio est et semper B; fallaci vir iudicio, qui stet semper aliunde Ww; *al. v. ap. I. F. Gr. obss. IV. c. XI. p.* 644 *Lips. et ap. Drak.*; *locus nondum sanatus* ‖ aliumde P. ‖ sociis P *ante corr.*, *Alsch.* ‖ uana P *ante corr.* ‖ hostiis P pr. hostibus *Alsch.* ‖ 5. ut] Ww: et PMB Q ς (*Ber.*) *om.* ς Qui *I. F. Gr.* ‖ cū illut P quod illis *I. F. Gr.* ‖ cogitandum] *I. F. Gr.:* eos agitandum PB eos cogitandum ς eis cogitandum ς? *Valla* inter eos cogitandum ς (*Hav.*) ‖ socii p sociî B. ‖ a *om.* PM *pr.* B *I. F. Gr.* ‖ populi Romani *I. F. Gr.* ‖ id non cogitent] *I. F. Gr.:* et non uocitent PB. ‖ 7. (con)secuturum] Ww. ‖ 8. servari ς (*Lov.* 1)? *Aldus:* eum seruari PMB. ‖ 9. Calenisque legatis] Ww: catenisq. legatis PB catenisque ligatis M catenisque ligatus ς catenisque ligati ς *I. F. Gr.* ‖ secum (tum) *ci.* Ww: secutum P secum tum *vg.* ‖ 12. quia et] qui aut P. ‖ 13. crudelitatem] PM: crudelitati Bς. ‖ pravitati] *Conr. Hermannus l. l. p.* 28 *sq.:* grauitati M grauitatem PB rapacitati *I. F. Gr.* aviditati *Strothius* ‖ 14. habitae primum P. ‖ Altinii dein *I. F. Gr.:* aliindein P aliunde in P *tert.* M alium deiñ B. ‖ XXXXVI, 1. a quingentis] *I. F. Gr.:* ad P m. B. ‖ quia] qua ς. ‖ eam *ci.* Ww. ‖ 3. murum, aperire] *Crevierius:* amurumperire (*literae ge a m. tert. literis ri spscr.*) P ad murum pergere *rell.* ‖ aut] et, *postea* vi *I. F. Gr.* ‖ ceterae] b *vg.:* gerere PB. ‖ 5. accidens] Bas. a: accedens *libri* ‖ 7. id] et PB. ‖ XXXXVII, 2. armarant *Dukerus* ‖ 3. portam] *ci. Drak.:* porta PB portae ς. ‖ 4. se *om.* PB. ‖ 5. aut] aut ob ς (*Hafn.*) autem ob ς (*Pal.* 2) ob *edd. vett.* autem *Dukerus* (aut) *Handius Tursell. I*, 555. ‖ stipendia militariam italiam P stipendia militaria italiam MBp. ‖ 7. armaṣe Pp armati se *ci.* Ww. ‖ 14. aternum ς Cliternum *Iac. Gr.* Claternum *Clu-*

verius Atria *vel* Atrianum *Drak.* || septem millia *Sabellicus:* LↃↃMM P *teste Beck.* UI ∞∞ PC *teste Alsch.* XII ∞∞ CL,, ∞∞ B lr ∞∞ M LXX millia ϛ || 15. Iugarioque] ϛ (*Lov.* 5)?, *Sabellicus*: iugularioque *rell.* || Matutae intra portam, Seiae et Spei extra *Bött. p.* 78. || Spei] ϛ (*Ber.*)? *edd. vett.: cf. XXV*, 7, 6: *om. rell.* || XXXXVIII, 1. spem ostenderunt PMB || 5. tum [hoc] *vel* tum [id] *Crevierius* || (ut) duo *I. F. Gr.* || 5. resideret] ϛ: retieret P rediret MBc rediraet P *tert.* redire C retineretur *E. Kaestnerus* resisteret Ww fieret *ci.* Wt, *ann. phil.* 31, 200 || 6. insuetum] Bϛ: insuetus P insuetos M? ϛ || 7. ordinandique ϛ || congregata, turba sua vasta] F *in adn.* || sua vasta] *cf. adn. praec.:* suasca P sua isca B suaiscia P *tert.* sua inscia ϛ vasta *A. Rubenius Is. Vossius* vesca *I. F. Gr.;* sua *retinendum esse censuit Dukerus* || 8. imperatoris P || 9. Q. Statorio] *vg.:* questorio PB Statorio Ww. || legatis (*et sic vel cum A. Perizonio* (relata) *I. F. Gr.*) Numida (*sic* ϛ)] *ed. Iuntina:* relata. Numidas B relata numidis PM rex tres Numidas *Alsch.* rex Numidas Ww rex laetus (*vel* re oblata *vel* re data) Numidicos (*vel* Numidas) *I. Fischerus l. l. p.* XXVI *sq. cf.* Wt *adn., ann. phil.* 31, 200 *sq.* reliquis Numida ϛ; *locus nondum sanatus: erat, cum mihi arrideret* pro re nata Numidas || 10. essent] ϛ: *om.* PMB militarent *ci.* Wt. || 11. [in] instruendo *H. I. Hellerus phil.* XII, 697 || XXXXVIIII, 1. septem decem] cf. *F. Lachmannum de font. Liv.* II, 82 *sq.:* XXVII. *Wesselingius et sic vel* XXV *Dukerus* || maius] *vel* latius *I. F. Gr.:* iaius P eius CBp || 2. docent] *Valla:* donec *libri fere omnes* || 5. (Numidas) *Muretus* Numidis *Sigonius* ||, Numidarum extremi *Strothius* || 6. cum] rum P utrum MBp. || priusquam] *add. Alsch.:* antequam ϛ ne Wt *III. p. VII. om.* PBMϛ Ww. || [interim] Masinissa Ww. || 8. ad] adit P. || inter] PMB *Iac. Gr.:* qui inter mϛ || eius] eris PB.

Lib. XXV *in periocha* qui postea *ci. O. Iahnius* || praesidium Romanorum fugerat] *h. l. Sigonius: post* simulaverant *collocant libri* || cepit] petit *Naz.* ϛ || viginti] sedecim *secundum Liv. c.* 21, 10. || ducentis *om. Naz.* || se *om. Naz.* || exitium *Naz.* || triginta septem *Liv. c.* 39, 12. cum mille octingentis] *scripsi, ut quodam modo tirones intellegerent:* ex mille octingentos *Naz.* ex mille octingentis ϛ *cf. Liv. l. l.* || I, 1. * comsumpsit P. || ac Sallentinorum] W: salentinorum *libri* et Sallentinorum *Rubenius* Salentinorumque *Alsch.* || 2. Thurini ϛ Terinaei *Sigonius* || 3. et in agro] PB: in agro ϛ; *cf.* Wtw *adn.* || coacto] ϛ: acto coacto (* *prius* o *adras. in* P; actu coacto P. *teste Gr.*) PMB ad id coacto *et* raptim coacto *I. F. Gr.* actutum coacto Wl I, 18. || 7. abolebantur] *I. F. Gr.*: abotetebautur (* o *adras.; al.* s *sup.* ot, ne *sup.* ba *enotaverunt*) P ab hoste tenebantur MB *al.* abostenebantur *Pet.* || 9. et iam ad *Alsch.* || ac] Ww: ad PMB et ad ϛ || 10. emovere] *Valla:* emoueri PMB. || 11. Aemilio] *sic etiam c.* 3, 12; 12, 3: *immo* Atilio, *et sic Sigonius* || his] *edd. vett.*: et is P et his MB eis W. || 12. vaticinios] PB: vaticinos *vg.* || II, 1. L. F. Masso *Bas. a:* lemasso *libri* || 3. (a)] *F. V. Reizius nunt. soc. Sax. l. l. p.* 103. *I. H. Vossius l. l.:* a *om.* ϛ (*Ber. m.* 2), *defendit Walchius l. l. p.* 89. || 5. C.] ϛ *Sigonius: om. fere omnes* || 6. Africano] *I. F. Gr.*: africanos PM africanus mϛ affricanus B. || 8. *congiorum numerum desiderat I. H. Vossius; fort.* C congi || viros *I. Perizonius* || singulis *ci.* Ww. || III, 4. ipsi scriberent] ϛ *Crevierius:* ipse scriberet PMB. || 5. Gallia ϛ Bas. b. || 16. siteillaque P site illaque B. || allata *Beroaldus et sic vel* delata *I. F. Gr.* || ubi Latini] *v. Niebuhrium h. R.* II, 86. 89 III, 620 *Mommsenium act. soc. lit. Sax.* III, 408 *adn., unde concidunt vv. dd. cii.:* tribus, ac dein *I. F. Gr.* tribus ac statim Wtl I, 32 *cf. p.* 29 *sqq., ibique Strothii et Heusingeri cii.*, tribus et statim *Huschkius Serv. Tull. p.* 649 ubi libertini *Göttlingius h. reip. R. p.* 396 tribus atque inde *Alsch.* || 18. (in) summoto] *vel*

in summoto *cum libris A. Rubenius prob. I. F. Gr.; cf. deh. l. Kreyssigium Sall. hist. lib.* III, p. 61 *I. H. Vossium l. l.* ‖ locum cuneo] ς (*Ox.* L 1) *A. Rubenius:* locuneo P locu in eo p loco in eo *vel* loco in eos Mς. ‖ IIII, 2. secutura] *Alsch.:* secura P secuta *vg.* ‖ ab iratis] ς: arbitratis PB. ‖ 4. instruxisse] ς (*Vict.*) *I. F. Gr.:* intruxisse P introduxisse B *vg.* ‖ 5. quod] qui *I. F. Gr.* ‖ 6. ipsi *vel* ipsi sua *Dukerus* ‖ 7. accepta] *Madvigius op. ac. alt. p.* 362: acta *libri* iacta *Vrsinus, I. F. Gr.* ‖ 9. rogaverunt] *I. F. Gr.:* rogarunt *Sigonius* locauerunt PMB. ‖ V, 3. tres] ς *Valla*: res *vel* . Res PMB. ‖ P. *om.* PMB. ‖ 4. Calussam] Scapulam *Sigonius* Caesullam *I. F. Gr.* ‖ 5. ut *om.* PB. ‖ 6. pagis] Pm *I. F. Gr.*: pacis P *teste Gr.* MB. ‖ 8. minoris PB. ‖ septemdecem, *non* septemdecim, *utrubique* P. ‖ 9. senatus consulto] *vel* sc ς: se PMB sunt m. ‖ 11. reportaretur ς. ‖ VI, 3. nos senatui] *Bentleius ad Hor. carm. III,* 6, 20: nostratui PMB nostris tui m nostris senatui ς *Crevierius* senatui Ww nos patriae *I. F. Gr.* nos Patribus *Doujatius* ‖ 3. a] *vg.*: *om.* PB. ‖ 7. cui post] ς: qui post PMB. ‖ a Cannis per] *Alsch.:* ab Cannis (*vel* ad Cannas) per *I. F. Gr.* actamnis (actannis *teste Gr.*) per P actam nisi per MBp. ‖ 9. saevire libet] *scripsi:* saevire * * *ci.* Ww saeuiret PM seuiret B saeuire p saevi *I. F. Gr.* saevitis ς. ‖ et *non om.* P. ‖ 10. Caudinas ne] caudinosque PB. ‖ 11. ulla] ς *Valla:* illa PMB *Welzius em. Liv. p.* 16 *sqq.* ‖ is] PM: in eis *Welzius l. l., at v.* Hm XXVI, 438 *sq.* ‖ et] ς (?) Bas. a (*ubi* Romae *in sqq.*): eat PM ea Bp etiam *Valla* contra *ci.* Wt. ‖ 13. plus quadraginta *coll. XXII,* 49, 15 *I. Perizonius* ‖ millia P. ‖ 15. fuerunt *I. H. Vossius l. l.* ‖ 16. Et nemo M. ‖ 23. fuit] quit P. ‖ VII, 1. nec potestatis] *vg.:* potestatis PB potestatisue b. ‖ 3. videre, cur] *I. F. Gr.*: uideretur PMB. ‖ esset] *sic* PM: esse B. ‖ 4. hostis intra Italiam ς. ‖ italiam P. ‖ 5. [et] turribus W. ‖ 6. Matutae] *add.* ς (?), *edd. vett.* ‖ (sed) et Ww Seiae et *Bött. p.* 78. ‖ 8. reste PB. ‖ uol ruber P * uela rubere p uel rubere MB. ‖ 9. dies unus b. ‖ supplicatio] m: supplicio PMB. ‖ 11. Thurinos] P *v. c.* 15, 7: tarentinos Cp *rell. ut vid. omnes* Tarentinos et Thurinos *Heusingerus h. l. et ad c.* 15, 8 (*Alsch.*) ‖ 12. civitatibus *Alsch.* ‖ 13. conloquis P. ‖ cum] * qui cum PB. ‖ * tenetris P *pr.* ‖ 14. deducti in comitio virgisque] *libri cum* PCB *Walchius l. l. p.* 90. *Bött. p.* 78 (*cf. tamen* W *act. ant.* 1840, 81): deducti, virgisque in comitio *T. Faber* reducti, in comitio virgis *I. F. Gr.* reducti, virgisque in comitio *Crevierius* ‖ comitium *Alsch.* ‖ VIII, 3. * princips P. ‖ 4. urbe] PB: urbem M. ‖ 8. praesidia] praesidio B presidio P. ‖ 11. sibiloco PMB; *num* sibilo, quo? ‖ 13. signis P. ‖ VIIII, 1. millibus P. ‖ in ea expeditione *A. Perizonius* in expeditionem *Crevierius* ‖ 3. acto] *Sigonius:* facto *libri* ‖ 4. enunciato *I. Perizonius* pronunciato *Clericus* ‖ pergeret *Sigonius, I. Perizonius* ‖ 7. ab eo intenta] *I. H. Vossius l. l.:* ob id intenta *Lipsius* oboedienter P obedienter MB. ‖ 10. spectat, busta (*hoc voc. debetur Iac. Gronovio*) aliquantum . . . includuntur] Ww: spectabest(bast p)aliquantum ... includunt (includuntur ς; *de* P *perperam testatur Gr.*) P spectabat aliquantum ... includunt B; *al. Sigonius, Gronovii, Drak., Heusingerus, Bött. p.* 78, *Alsch.*, Wt, *ubi cf. praef. p. VII.* ‖ 11. adortus] *I. F. Gr.*: adportus P ad portas Bp. *rell.* ‖ 13. dicente PMB *Welzius em. Liv. p.* 30 *sqq.*: dicenti ς dicentis ς. ‖ 16. ducesque iis addit *post* dimittit *add.* W. ‖ ducesque singulis partibus addidit binos] *addidi coll. Pol.* 8, 32, *secutus fere Bött. p.* 78, *qui add.* iis (?) addit duces binos ‖ . itinera] W: et itinera *I. F. Gr.* et infra *libri; varios vv. dd. ad h. l. conatus v. ap. Drak. cf. Bött. l. l.* ‖ X, 4. errore P terrore P. *m. tert.* ‖ scienter ς (*cod. Sig.*) [non] inscienter *ci.* Wt. ‖ 5. inluxit] * *sic* P. ‖ [tum] et Romanis *Walchius l. l. p.* 196 *sq.* ‖ (tum) *Crevierius* omnem *Dukerus* iam *ci.* Ww. ‖ 7. cedentis] *sic* * PB. ‖, cedentes

in arcem, *distinguunt Drak. al.* || 9. tenebant] ς (*Pal.* 2) *Lipsius:* tenebat PMB ς. || 10. notate foris PB. || XI, 1. a] *add. I. F. Gr.* (P ?) || 3. praesidi] P *pr.* || tarent P tarentum P * *tert.* B. || 5. nec] eo PB. || 7. intra eam] *cf. Walchium l. l. p.* 132 *sqq.:* intra ea PB. || 8. simul ut in perficiendo] *I. Perizonius, Alsch.*: simul interficiendo P simul interfaciendo MBp quod simul interfaciendo m. || 9. *post* altitudine *ex* §. *sq.* ea parte *transposuit Walchius l. l. p.* 135 *sqq. et vel sic legendum vel* ea regione *hic add. esse ci. Bött. p.* 78 *sq.; at cf. Walchii cens. act. lit. Lips.* 1815, 1643 *sq.* || ut ceterae *Crevierius* a terra *Heusingerus* || 10. ea parte] *cf.* §. 9: aperte *Heusingerus* || 12. Tarentinis] *sic* PMB *cf. de h. l. Welzium em. Liv. p.* 22 *sqq.* || 13. exemplo haut P. || arce cessuros] *I. F. Gr.*: arcessuros PMB. || 15. ecquem] *I. F. Gr.*: et quem MB etque P quem ς. || 17. in portum] *nisi quid exciderit* (*fort.* inde a portu) Ww: in portu PMB ex portu *coll. Polyb.* 8, 36 *Sigonius* || a mari] Ww: ad mare *libri* || 18. subducendasque Pp. || 20. facto sit inde | uersum P. || XII, 3. urbani] ς: urbem PM urbis Bm. || 4. post rem actam editi] *Valla:* postraē | me acta dediti P postra est (. ē B) acta dediti MB. || 5 *sqq. voc.* fere *edocemur, haec a Livio non satis accurate propagata esse* (*v. G. Hermannum et R. Westphalium ll. laudandis, G. Corssenium origg. poes. R. p.* 14); *numeris tamen suis haec et sqq. fragmenta*, §. 9 *sq., includere studuerunt vv. dd.: et Saturniis quidem versibus G. Hermannus elem. d. metr. p.* 614 *sqq. epit. d. metr. p.* 222 *sq. ed. tert. et R. Westphalius d. Form d. ältesten lat. Poesie p.* 58 *sqq., singulis vel compluribus hexametris tituli loco inscripta videntur Goettlingio h. reip. R. p.* 213, *hexametros continuos praeeuntibus Alciato et Scaligero, ap. Drak. ll., agnovit O. Ribbeckius ann. phil.* 77, 204 *sq.* || Troiugena] ς *Sabellicus:* troiugenam PMB. || (Romane)] *eiecerat G. Hermannus, nunc certatim damnant cum Batavi Blanchenay mnem. I.* 100 *Rinkes diss. l. thes. XLV Cobetus nov. lect. p.* 69 *tum Ribbeckius l. l.* || flumen ii] *Alsch.*: flumini P flumen *vg.* || §. 9 *sq. cf. v. l. ap. Macr. sat. I,* 17, 28 *coll. Welzio em. Liv. p.* 34 *sqq. Prellero mythol. Rom. p.* 269 *n.* 3. || 10. hostis P pr. || dium] *sic* PMB Dius ς (Ber. *m.* pr.) divos (*sic Paris.* 6371) *vel* divus *Macr. l. l.* || pascunt] ς *Macr.*: pascit PMB * pasciit P *corr. pr.* || 11. expiaudum] P, *quod assecutus erat Sigonius:* explanandum p *rell.* || decem viri libros de ludis *edd. vett.*, *quod coll. Macr. l. l.* §. 29 *probant Dukerus, Crevierius, Drak., H. Iordan quaest. Cat. thes.* 5. || 13. hostis P pr. || [Dianae] capris duabus *Iac. Gr.* capris [Dianae] duabus *Heusingerus* (Dianae *non extat ap. Macr. l. l.*) || 15. factosque Bpm factoque M. || XIII, 6. praestu P *pr. cf. v. l. XXVI.* 26, 1. *inscr. Or.-Henz.* 6097, *Curt. Val. ap. Cassiod. p.* 2289 *P. Osannum act. ant.* 1855, 317 *sq.* || 7. quadraginta ς (*cod. Sig.*), *Sigonius* || curasm Pp. || 8. ad consules circa Bovianum, ubi] ς: circa ad consules bouianum PB ad consules — circa Bovianum (M?) *vg.; al.* ς, *Otto l. l. p.* 78 *sq.* || 9. beneuentio moenio (o *extr.* a *spscr.* p) P. || 10. [ad] duo *ci. I. F. Gr.* || alias *I. H. Vossius l. l.* || 11. iis exterris Bp iis ex terris *vg.* iis exterritis *ci.* Ww; *al.* ς, *Otto l. l. p.* 79. || 13. defendere] *Alsch.*: defenderent PC defenderant Bc defenderunt *vg.* || XIIII, 2. legatis] *add. Alsch.* || tribunis *vg.* || castra] *add. Crev. ed. min.*, W. || castros M castro se Bm castris se ς. || 4. proxime portae] *non* proxime portas (*sic teste Gr.*) P *cf. adn.* Ww: proxime portas *vel* proxime portam *I. F. Gr.* || Paeligna] * *sic hic quoque* P. || Accaus] *Aem. Huebnerus quaest. onom. Lat. p.* 23 Ww: acaus P *del.* p *om.* B accaeus PB §. 13. || 6. castrorum *om.* PMB. || 8. ab] ad *eras.* P ad M a m || revocando remorando (*vel* restando) que] Ww: reuocandoque PB reuocando M? ς. || 11. decem] *sic* x *ex* ex *rasura facto* P: sex *vg.* || isset] esset PMB. || 13. T.] W: *om.* PMB et *vel* et T. ς. || 14. comino PMB. ||

XV, 1. Campani] ς: legati campani PMB. ‖ 4. praesidique] P pr. ‖ 5. Metaponti qui fuerant] *ci.* Wt: *om.* PCMBς qui Metaponti erant ς (*Lov.* 3. *Ber.*)? *vg.* a Metaponto Ww. ‖ 6. mora Pp in ora *Alsch.* ‖ 7. nuper] super PB. ‖ 9. thuris P. ‖ 10. (tectus) *I. H. Vossius l. l.* septus *Iac. Gr.* advectus *ci. Walchii ab ipso repudiata l. l. p.* 212 *sq.* ‖ apte ad tegendas] *Alsch.*: aptegendas P ad abtegendas M ad obtegendas m ad tegendas *vg.* apte (?) ad abdendas *ci.* Wt. ‖ 11. hostilium *I. F. Gr.* ‖ 13. prope] ς *Crevierius:* propere P *al.* ‖ 14. urguebant ς, *non improb. Drak.* ‖ 15. hostis urbis P. ‖ 16. in fide alii manendum, alii] *scripsi secundum I. F. Gronovii in pr. not. ed. ci.* in fide manendum alii, alii: inde alii *libri* alii urbem tuendam, inde alii *edd. vett.* alii urbem tuendam, (inde) alii *Crevierius* (inde) alii tuendam urbem (*vel* fidem servandam *vel* tuendam fidem) Ww. ‖ recenserent PB. ‖ 18. beniuento P pr. ‖ herbis] *Iac. Gr.*: hibernis *libri* ‖ 19. tertium] quintum (*sic etiam Sigonius, Rinkes diss. l. p. XXXVIII*) *vel* quartum *Glareanus* ‖ 20. praeficere ς *I. F. Gr.* ‖ XVI, 1. sacrificanti] *cf.* Hm XXVI, 435: sacrificante M *Welzius l. l. p.* 34. ‖ 2 *sq. cf. Welzium l. l. p.* 51 *sqq. coll. eiusd. comm. crit. p.* 1 *n.* * ‖ 2. ad|adlapsi P. ‖ adedere] *vel* ambedere *coll. Val. Max. I,* 6, 8 *I. F. Gr.*: anacre PC anere MB mandere m. ‖ iocur P pr. ‖ 3. exta reservarentur] MB: extare (re *eras.*, *sed m.* 4 *iteratum*) | se (se *eras.*) reseruarentur Pp exta resecta (resecata ς: *Ox. L.* 1) servarentur *Heusingerus; al. v. ap. Drak.* ‖ tradunt libato] *I. F. Gr.*: tradunt libatoque PMB venisse tradunt libatoque ς? *edd. vett.* tradunt adlapsos libatoque W; (*fort.* tradunt libato ... que). ‖ 5. Flavius *App. Hannib.* 35; Flavi *gen. ambiguus legitur ap. Val. Max. l. l.* ‖ Lucanus] lucanis PMB. ‖ eo anno (*partim om.* iam) ς [altero] anno *vel* [tertio] anno *ci.* Ww *cf.* Wt *praef.* ‖ 7. iis] is Bς. ‖ 8. eo cum] *addidi; alia fort. post* locum *exciderunt:* cum *add. Clericus, Fischerus l. l. p. XXVII sq.* eo se cum W illo cum *I. F. Gr. pr. ed. not.* quo cum *altera Clerici ci., Alsch.* (*idem pro* in locum *I. F. Gr.*) ‖ pacis B. ‖ adducturum|a Pp ait ducturum *I. F. Gr.* adducturum ait *Alsch.* adducturus ς, *vg.* ‖ 8. Mago, ubi . . . armasset, caperet eas latebras] *I. F. Gr.*: mago ibi ... armareset capereeas latebrae P mago ibi ... armare sed (et b) capere eas latebre B Mago ibi ... armaret et caperet eas latebras *Fischerus l. l.* Magonem ibi (Magonemque iubet *Alsch.*) ... armare et capere eas latebras (iubet *post* occuleret *add.* ς? *vg.*) ς? *vg. Alsch.* Magoni ... armare suadet et capere eas latebras Ww *cf.* Wt, *ann. phil.* 31, 190. ‖ ubi *etc.*] quae .. occulerent *I. F. Gr.* ‖ 9. flauos P. ‖ 10. ait] alii P. ‖ perficiendum PCMB, *at cf. Madvigium gramm. lat. p. XI sq. ed. tert.* ‖ 11. quandoquidem res Romana *I. H. Vossius l. l.* ‖ 12. veteri] *cf. Walchium l. l. p.* 197 *sq.* ‖ 13. ab sese dicta *Crevierius* ‖ sic] Ww: sin PM sint B in (t *post* n *sup. lin. add.*) m ait ς? *Ascensius* sane *I. F. Gr.* iis Wt. ‖ 14. consciis] *I. F. Gr.*: conciliis PCB concilio iis *Alsch.* ‖ 15. in *om.* PB. ‖ praecipitatus PB. ‖ 19. praebentes] ς (*Pal.* 2, *cod. Pierii*) *I. F. Gr.*: praesentes PB *al.* ‖ toti] ς (*cod. Crev. unus*) *I. F. Gr.*: toto PB toto animo ς? *vg.* ‖ uerso B. ‖ 21. laevum] laebuti Pp. ‖ 22. ex celsioribus B. ‖ coniectus esset ς: * coiecusesset P quo iecus esset M quo iecur esset B. ‖ 25. si] *add. Cobetus mnem. I.* 100 = *nov. lect. p.* 185 *sq.* ‖ vera] mς *vg.* (*Cobetus*): quaera P fera MBp ferae C fere W que vera *Alsch.* ‖ XVII, 1. beniuentauo P pr. ‖ ostendant] contendant *A. Rubenius et sic vel* obtineant *ci.* Ww. ‖ 5. tripudis P. ‖ suae cuique] ς *cf. Wexium ad Tac. Agric. p.* 325: suae quique PMB suae q̄mque ς (*Gaertn.*) suae quemque *Drak.* unicuique *I. F. Gr. cf. etiam* W *act. ant.* 1840, 74 *sq.* ‖ XVIII, 2. multique *I. F. Gr.*, *at v.* Ww *adn.* minutisque *Rubenius* ‖ 4. T.] l. PB §. 9. ‖ fuerat curatus B. ‖ 5. is tum] *Crevierius:* stum p

stu P tum *vg.* ‖ 5. vocari] uocabat P pr. ‖ 7. occurrerit] *Alsch.*: occurrit PCB obcurrat *vel* occurrat *vg.* ‖ 8. in *om.* PB. ‖ 9. duobus] ducibus, *Iac. Gr.* ‖ hospitium] hostium PB. ‖ 11. pertulere PM perculere Bm. ‖ 15. consulem Ppr. ‖ XVIIII, 5. ceciderant *I. H. Vossius l. l.* ‖ 6. capuam P a Capua Ww. ‖ 11. et quibus] ς: est quibus PM se quibus B quibus m. ‖ inuectorem P. ‖ 13 propinqueocto millia P. ‖ itinere] in itinere in via ς (*Lov.* 5) in itinere *ci.* Ww. ‖ 14. nouom P. ‖ 15. et, donec] donec ς et M etiam donec ς *Valla* ‖ stetisset, Romana acie] *Valla*: stetisset (stetitsset Pp) romanam aciem Pp CB stetisset romana acies ς stetisset romana acie, m uicta e stetit, invicta Romana acie *Alsch. cf.* Wt *praef.* ‖ 17. adeo ne fugae] ς (*Lov.* 3)? *edd. vett.*: ad se neruae P ad se nerue MB ad fugam minime ς (*Hafn.*) ‖ XX, 2. castellum communitum quod ante ς (*Hafn.*) castello communito, quodque *I. F. Gr.* castello communito, quodque ante *Drak.* ‖ in eo et Puteolis] *add.* Ww: — Puteolos *add. Cluverius*. Puteolis, *Crevierius* alteri *Strothius; fort.* in eo et Puteolis tum ‖ ante] alterum *alt. ci. I. F. Gr.* ‖ essent *om.* PB. ‖ 3. quodque M. Iunius] *Glareanus:* quodque mutinius MB quotque mutinius P. ‖ 4. cladem quae] eademque P. ‖ 5. ut] PMB: in ς ut in ς (*Hav.*) ‖ occansionem P. ‖ XXI, 1. iussu PMB. ‖ facturos *Conr. Hermannus l. l. p.* 29. ‖ 2. signi PB. ‖ vocantis] ς (*Lov.* 3) uocatis PMB. ‖ 3. millia P. ‖ 4. duoque (DVOQ.) ferme milia] *scripsi:* duo ferme milia (millia PC) PCB ac duo ferme millia ς cum duobus ferme millibus ς (*Pal.* 2) duobus ferme milibus W. ‖ 5. ipsa] PB: *om.* M. ‖ 8. et] At *I. H. Vossius l. l. p.* 276. ‖ similis dux] *I. F. Gr.*: similisdua P similia sua MB. ‖ 9. hau|quaquam P. ‖ 10. inde a tergo] Ww: in tergo PMB a tergo ς? *vg.* tergo *Iac. Gr.* ‖ aliis PB. ‖ millibus *et* millia *et hic et saepius in sqq.* P. ‖ XXII, 1. Hae] p: haec PB. ‖ prospere rem] *I. F. Gr.*: prosperem P *Pet.* prospere B *al.* ‖ 2. M.] * mi P me B. ‖ 4. iisque] b *vg.*: ique P que B. ‖ 6. Casilini] ς *I. F. Gr.*: casilino B *al.* Ww calisino P. ‖ omnia deportantem Ww. ‖ 8. copis P pr. ‖ ita] ibi *Alsch.* ‖ 11. inde ferrent] Ww: inferrent PB auferrent *vg.* ‖ XXIII, 3. ut quam] *I. F. Gr.*: umquam PCM quam B cum eam m umquam, quam *Bött.*, *Welzius em. Liv. p.* 41 *sqq.*, *at v.* Wt, *act. ant.* 1840, 91. ‖ 4. conloquis P. ‖ 5. conloquii] * p: conloqui P. ‖ 6. dein] deinde in ς? *edd. vett.* (*Bött.*) ‖ pistoria P. ‖ retinentibus P. ‖ ad octoginta] septuaginta *XXVI*, 30, 3, *ubi cf.* Ww *adn.* ‖ 7. et] At *vel* Sed *Rupertius* ‖ omnes] omnesi (*i. e.* omnes *vel* omni) B. ‖ cruciati] P *teste Beck.*: cum cruciati P *teste Gr.* concruciati MB cum cruciatu mb *I. F. Gr.* ‖ 8. damnippus PMB. ‖ 9. Epicydae] *Gruterus:* epicyde PM epicydi * P *tert. C. L. Schneiderus gr. Lat. II.* 1, 45 epicidi B. ‖ quibus] P *ex sil. Beck. et sic vel* queis *I. F. Gr.*: cuius P *teste Gron. et ut vid. Dübn.* MB. ‖ lacaedemoni P. ‖ 10. portam ς. ‖ Trogilorum] *ex* tragilarum *corr. pr.* B: trogylorum (trogyllorum *teste Dübn.*) P Trogiliorum *Cluverius* ‖ 11. quid *I. F. Gr.*: qui *libri* ‖ 15. id ubi] quod ubi m dubia PMB. ‖ 16. de] *add. Lipsius* ‖ 17. ali P pr. ‖ XXIIII, 1. [turrim et muri] partem *desiderat* Ww *adn.* ‖ cetere admote CB caeteri admoti *I. F. Gr.* ceterae copiae admotae *Heusingerus* ‖ caeteri admotis pluribus (que *om.* ς: *unus ex Crev. codd.*) scalis *Muretus* ‖ sunt copiae] *add.* Ww; copiae *h. l. add.* Wt. ‖ 2. quo] que P qua B. ‖ inproviso oppressos] *scripsi:* inpressos PMB oppressos ς *Gebhardus*, *I. F. Gr.* inermes oppressos *Bött.*, *at v.* W *act. ant.* 1840, 91 inopinatos oppressos Ww. ‖ 3. vi] ς? *edd. vett.*: ut PMB vi et *Bött.* ‖ vi aperta *I. F. Gr.* ‖ 5. rati alii] ς: alii PMB rati *Iac. Gr.* ‖ 8. nasson PMB. ‖ 15. inpellerent] Ww impellerent Wt: pellerent PB perlicerent *vg.* ‖ XXV, 1. passi[sunt] *ci.* Ww. ‖ 2. in extremam partem *F. V. Reizius l. l. p.* 103. ‖ aversus *ci.* Ww. ‖ percommode situs] ς *I. F. Gr.*: percommodestus PMB. ‖ 3. argius

PB. || Marcello Sosis] marcellosis PB. || 4. legiones] PB: legionesque *vg.; fort.* ac legiones || 5. nomina ea partium] *I.F.Gr.*: nomine apertium * PMB. || 7 *sq.* futura . *** castraque tectis partium urbis saepta. *Bött.*, *at v.* W *act. ant.* 1840, 91. || 8. *fort.* castraque tectorum parietibus *I.F. Gr.*, *cuius adn. cf.* castra contextis parietum *Heusingerus* castra obiectu parietum (*vel* obiectis parietibus) *Strothius* castra obiectu arietum *Otto l. l. p.* 58 *sqq.*, *at v.* W *ann. phil.* 31, 179 *sq.* castra circumiectu parietum H *act. ant.* 1846, 533 *sqq.* || castraque pro muro tectis parietum ς castra pro tectis parietum muro *Cluverius* || 9. retractisque PB. streperent a] streperentia PB. || 11. uītantempestatis P. || 12. epicyde P̈. || XXVI, 1. libera MB. || 4. litore PM littore B. || inter] in PB. || 7. ab pestilentia] *Salvinius:* ad pestilentia PM ad pestilentiam Bς pestilentia ς. || averteret a] p: auerteret et a PB. || in urbem toleranda P. || toleranda MB. || 8. adsidentes ς (*Lov.* 3? *Ber. m. pr.*) *edd. vett.*: insidentis PCB insidentes M insuper adsidentes *Bött.* integros adsidentes *ci.* Wt, *qui cf.* || uis PB vi sui *Bött.* || 12. diu] quae diu mς (*Pal.* 2) *Gebhardus* nam diu *Dobraeus advers.* 2, 381. || coelo ς *Gebhardus:* caedo P cedo B caede ς. || adsuerant — affecerat magis *Bött.:* ad suerant magis PMB affecerant magis *et* affecerat magis ς assuerant (*vel* adsuerant) magis, (*vel* —) affecerat ς (*Pal.* 2) *Gebhardus I. F. Gr.* adsuerant magis - invasit *Alsch.* || 13. ex hostium] et hostium PMB et ex hostium *Alsch.* et [...... isset] hostium, *h. fere modo:* et si mansissent (*vel* ni abissent) totum absumpsisset (*vel* ad nihilum redegisset) *lac. explens, Bött.* || 14. et] PB: at *vg.* || XXVII, 1. fuerant [....] haud] *Bött.* (ceperant *vel* occupaverant *extremum lac. voc. fuisse censet* W): fuerant haud PB fuerant in haud *vg.* fuerant in ıı haud *Heusingerus* || — tria milia .. abest —, eo *edd. recc. pleraeque* || abest . eo] P *I. F. Gr.*: ab osteo CP *tert.* ab ostio B ab hoste c. || 4. sed itidem *Heusingerus* || 5. mora eum] moram eum P. || 9. syracusanorum P siracusanorum B. || 11. primo] *Dukerus:* prima *libri* || 12. inde] *Bött.:* in *libri* (in) *A. Perizonius* iter in *ci. Drak.* || 13. ad obsidionem] Ww: obsidione PB in obsidionem *vg.* || XXVIII, 4. ad eos] *I. Perizonius:* adeo PCM ab eo B. || 6. famem inopiamque quae] *ci. Bött. ab ipso repudiata:* inopiamque quae PC *teste Dübn.* M inopiamque que C *teste Alsch.* B inopiamque qua c *teste Dübn.* et inopiam qua (*vel* quam) ς et inopiam qua et *Crevierius* inopiam quaeque *Alsch. cf. ann. phil.* 40, 315 tabem inopiamque, quae *Bött.* iniurias inopiamque, quae Ww. || occultius *Bött.* || uegarunt] ς Bas. a: negarent PCMB. || 8. incolomis B. || 9. — eam . . . fore —, simul libertas] *Strothius*: eam...fore, si simul liberatas *libri; al. al. cf. Drak., Bött., I. H. Vossius l. l. p.* 276. || eam . . fore: si simul liberatas .. apparuisset Syracusas (*hoc voc. add. esse* W *quoque censuit, v. act. ant.* 1840, 89), . . . esset . *Bött. v. p.* 79 eam ... fore, si simul ** liberatas... apparuisset Ww *cf. adn.* || XXVIIII, 1. audita ea oratio] *I. F. Gr.*: audita coratio Pp auditee oratio C pr. audita eo ratio M. audita oratio B audita eius ratio m audita oratio ς || 3. quicquam dicere potes PB. || 4. arbitri P. || iam imposita] *Alsch.:* iam posita PCB imposita *vel* inposita *vg.* || 5. urbium *Dukerus*, *Bött.*, *at v.* W *act. ant.* 1840, 89. || 6. *distinxi cum Heusingero; al. al. cf. de h. l. edd., Eichhoffium l. l.* 3, 9, *Bött.* || quo quisquis terra quisque mari] PC *pr.:* quo quisque terra quisque mari *vg.* (c?) *cf. edd.* quae, ut quisque terra, quisque mari *Madvigius ad Cic. de fin. p.* 848 *cf.* Wt *praef.* || ab] c *Bött.: om.* PCB de *vg.* || *fort.* [salvas] incolumesque *Sigonius* stantes incolumesque *Bött.* || 7. etiam *add.* b. || re sensistis] *Bött.* resensistis P: presensistis P *tert.* praesensistis MB praesentia sensistis *ci.* Wt. || 9. interficere .. diripuerunt] PCM *Welzius em. p.* 40: interfecere .. diripu-

erunt B (* p *teste* Ww) m *cf. Walchium l. l. p.* 73. ‖ 10. ac Naso] agnasso P agnas B. ‖ XXX, 3. libeat ς: iubeat PB. ‖ 4. secretus] *Aldus et sic vel* secreto *cum* m *Bött.*: secretum PCB secretim *vel* in secretum *I. F. Gr.* ‖ 6. *recte distinxit Madvigius em. in Cic. lib. phil.* 1, 174: sunt partibus dividundis: ipsi *vg.* ‖ 7. ad Achradinam] *at cf. Bött. et* Ww *adn.* ‖ 9. nasso *et sic saepius in sqq.* PB. ‖ 11. in ullis] ς (*Hav.*) *Madvigius opusc. ac. alt.* 362 *sq.*: ullis *rell.* ‖ in transfugis] PCMB *Welzius em. p.* 38 *sqq.*: transfugis ς. ‖ e] *ci.* Ww: se *libri* ‖ 12. videt] *Bött.*: *om.* PB *cum rell. fere omnibus* adiunctum vidit ς (*Lov.* 5) vidit *Alsch.* comperit Ww didicit *edd. vg.* ‖ cum] ς (*Lov.* 3)? Bas. a: *om.* PB *rell., ut vid., omnes* ‖ ne] c ς (*Dresd.*): *om.* PCB *et, ut vid., rell.* ‖ XXXI, 1. ut] et ς *vg.* ‖ est] ς: est et P *vg.* esset B. ‖ 2. petenteis Pp. ‖ incolomitatem B. ‖ 4. malificia P. ‖ 5. Romanus servam] ς *Sigonius*: reseruatam * PCMB. ‖ alienigenarum] *add. Alsch.* ‖ que] PC: *del.* p, *om. vg.* ‖ 7. quod .. potuisset] PCMB: quam ... potuisse ς (?) *vg. I. Fischerus l. l. p. XXVIII Wiedemannus observv. ad nonnullos T. Livii locos Blankenburgi* 1853 *p.* 1 *sq., at cf.* H *ann. phil.* 71, 192 *sq.* (quam) ... potuisse *I. H. Vossius l. l.*; *post* potuisset *fort. add.* quam quod in patriam libertatemque ipsos restituisset *Bött.* ‖ 8. urbs] ς (*Pal.* 3. *Hav.*) *I. F. Gr.*: *om.* PB *vg.* Achradina Ww, *qui plura h. l. excidisse censet* ‖ est] c: est et PCM est. Et B. ‖ 9. quantus captae urbis .. cieri *Wakefieldus* ‖ capta urbs] ς (*Lov.* 2. 3)? *vg. cf.* Wt *praef.*: captae urbis PCMB captae terror urbis *Bött.* captae pavor urbis Ww captae urbis strepitus *Alsch.* capta ea urbs *Otto l. l. p.* 63. captae urbes *Hearnius* ‖ poterant ς (*Ox. N, Ber. m. alt.*) *Hearnius* ‖ in discursu] discursus c. ‖ diripiendum PCB ad diripiendum *Bött.* ‖ discripserat] PB *cf. Buchelerum mus. phil. XIII*, 598 *sqq.* ‖ 15. pernicior PM pernitior B perniciosior ς (*Lov.* 2). ‖ XXXII, 2. adisid P ad his id B. ‖ 3. excitatorum] *scripsi*: excitatum PCM excitaturũ c excitatu C excitata ς? *Ascensius* excitorum *I. F. Gr.* excita. tum Ww excita. hostium *Alsch.* ‖ 5. vetus] *vg.*: uenus PB veteranus *Alsch.* ‖ 5. Amtorgim] PM *et* B §. 9: amtorgin B antorgem P §. 9, *ubi de* M *non constat* ‖ 9. conspectum PBm. ‖ XXXIII, 2. (omnium) *I. F. Gr.* ‖ 3. commercio] ς *edd. vett.*: *om.* PMB *al.*, *plura fort. excidisse arbitratur* Ww. ‖ 4. procello satis PB. ‖ 5. sivi] *I. F. Gr.*: sibi PMB. ‖ XXXIIII, 2. eo] qui eo ς. ‖ (erat) *I. F. Gr., at v. Welzium em. p.* 43 *sqq.* aberat B. ‖ (quem) *I. F. Gr.* ‖ *parenthesin usque ad* amicitia *continuat* Hm *XXVI*, 431 *sq.* ‖ 6. si se] sese P. ‖ 10. , [et] contracto *Walchius em. p.* 169 *sq.* ‖ 11. plurimus labor] ς *vg.*: plurimum labor PCMB plurimum laboris *Drak.* ‖ 12. ea pervagata] *Alsch.*: aperuagatam (ea peruagatam *ex Beckeri sil.?*) P ac pervagatae B haec pervagata *vg.* ‖ 13. auxilia res haud *Heusingerus* ‖ difficile ς difficilis res ς (*Lov.* 3 *Ber.*)? *vg.* ‖ (erat) *I. F. Gr.* ‖ 14. atque (*i. e.* atq.) aequantium] *scripsi*: aequantium P aequantiumque *vg.* ‖ XXXV, 1. si se coniunxissent] *Heusingerus, Bött., ut et ipse conieceram*: coniunxissent PMB cum iunxissent b quum coniunxissent se ς (*Hafn.*) quum coniunxissent ς *et sic vel* si coniunxissent *Crevierius* cum se coniunxissent W se quum iunxissent *ci. Drak.* quum iuncti essent *I. F. Gr.* quum copias (copias eo *Ber.*) iunxissent ς *edd. vett.* ‖ 2. *cf. Madvigium ad Cic. de fin. p.* 817. ‖ 2. tacta P. ‖ 4. et oratione ac suspicione PB. ‖ 5. defunctos suo] P *Pet. teste Gr., I. F. Gr.*: defuncto suo PMB. ‖ 7. et (inde) una *I. F. Gr.* ‖ 8. hostes et praemissis PB; *num quid excidit?* ‖ 9. tuto] *cf. Walchium em. p.* 199: (tuto) *Crevierius* ultro *ci.* Wt. ‖ XXXVI, 1. revocat] PMB: revocat a (*vel* ab Ww) *Alsch.* revocat e *vg.* ‖ 2. sed editiorem] *Alsch.*: seditiorem P editiorem p *rell.* ‖ 5. circumiicere *vel* circumiacere ς. ‖ ducendo PB. ‖ 6. natura] futura PMB. ‖ 8. nova] nouari P nouitate rei *Alsch.* ‖ 9. * uociferentur P pr. uociferantur *A. Peri-*

zonius ‖ 11.. tardatis diu] ς *vg.:* traditisdibi P traditis dibu B traditis ibi M. distractis iis *ci.* Wt trepidantibus. Ww. ‖ *sic* tardatis diu quum amoliti *primus ni f. Schadebergius Studien etc. p.* 71. Tardati sunt diu. Quum amolitis *Heusingerus cf. etiam Ottonem l. l. p.* 63 *sq.* ‖ amolita ς amoliti milites H *act. ant.* 1846, 532. ‖ (amoliti obiecta onera) armatis *ci.* Wt amolita (obiecta onera armatis) *Bekkerus* ‖ 13. ali in P. ‖ quam nulla PB. ‖ octavo] *v. c.* 38, 6, *Wexium ad Tac. Agr. p.* 196. ‖ 14. quamque per P pr. B quam qui per *Alsch.* ‖ 16. quod] B ς: quo PM *I. F. Gr.* ‖ primis B. ‖ ediderat] *ci. I. F. Gr.*: diderat P dederat Bp *vg.* ‖ XXXVII, 1. res perditas] m (ς: *Lov.* 3?): res ponditas PMB. ‖ 2. in *om.* PB. ‖ 4. hic et ex m (ς: *Lov.* 3 *Ber.*?) is et ex Ww. ‖ deductis is] *scripsi:* deductis *libri* ‖ 5. exercitus] PMB *Welzius em. p.* 46 *sqq.:* exercituum B *vg.; fort.* exercitu Hm 26, 432. ‖ 6. L.] **sic* L̄. P. ‖ detulerunt PB. ‖ 7. militis B. ‖ 9. pugnam] Bm: pognam M poenam P; *fort.* Poenum *I. F. Gr.* ‖ 10. *cf. Walchium em. p.* 184. ‖ mulcante PBM inculcante *ci., sed ipse repudiavit I. F. Gr.* ‖ quod] quid ς? *I. F. Gr.* ‖ 11. excuditur PB. ‖ uersu PB. ‖ in iram] intra PB ‖ 13. tam] *Sigonius:* iam PB *rell.* ‖ 14. temerabilis PMB. ‖ 19. haut B. ‖ si *om.* PB. ‖ erecturum] *A. Perizonius, cf. Dukeri adn.:* erecepturum P recepturum *vg.* refecturum *ci. Drak.* ‖ sui] siti P sui hosti *ci.* Ww. ‖ XXXVIII, 1. terrorem etiam P terrorem et iam B terror metu iam *ci. I. F. Gr.* terror et *Lipsius* terror et iam *I. Perizonius, qui* consilium *casu primo accipit prob. Heusingero, adversantibus I. Fischero l. l. p. XXVIII sq. Wiedemanno p.* 2 *sq.* ‖ 3. consulere] consolari *Sabellicus, adversante Wiedemanno p.* 4 *sq.* ‖ 4. possem] PMB: possim ς (*Lov.* 3 *Ber.*)? *vg.* ‖ licet *I. F. Gr.* ‖ 8. vivunt enim (enim *add.* ς: *Ber.*) viventque '*veterem lectionem*' *praefert Lipsius* vivunt viventque *Hofman-Peerlkamp ad Hor. carm.* 4, 2, 39. ‖ quotienscumque [pugnaturis, duce quocumque,] *Heusingerus* ‖ 12. occasiones B occansiones P. ‖ occansionis P. ‖ 13. et ipsos] ipsos PB ‖ tuti] uti PMpr cauti ς. ‖ 15. potes PB. ‖ facilius erit] MB *I. F. Gr.* (*Welzius em. p.* 49 *sqq.*): facilius erat P facillimum erit ς. ‖ 18. tenui spe] P *quod assecutus erat Lipsius:* tenuis per MB. ‖ 19. nunc] num PB. ‖ spes aliqua] ς, *Gebhardus; ci. assecutus erat I. F. Gr.:* per aliqua PMB. ‖ 20. omnis copiae P. ‖ 21. ut uidendo P. ‖ 23. audire] PB *Alsch.:* audiere *vg.* ‖ XXXVIIII, 1. spatio] *Sigonius, I. F Gr.:* statio PM stadio *edd. vett.* ‖ statio (cohors) *I. H. Vossius l. l.* ‖ 2. intersepto *Oudendorpius* ‖ 3. ignes easis] Mp *Lipsius:* signæs easis P. ‖ 7. raptim a] *I. F. Gr.*: raptiua P *Pet.* raptim *vg.* ‖ 10. tenuisset] ς *Ascensius:* tenuissent PB. ‖ 11. ita [una] nocte *ci.* Wt. ‖ oppugnata PMB. ‖ 12. * ∞ d̤cccxxx Pp. ‖ 13. clipeum P. ‖ 16. nomen magnum B. ‖ XXXX, 1. ornamenta urbis, signa] ς (*Lov.* 3)? *Ascensius:* ornamenta signa urbis *libri* ornamenta (urbis), signa *Bött.* ornamenta, signa [..] artis *ci.* Wt. ‖ 5. Hippacritanus] Ww: hippacinatus P hippacinatis B Hippacri natus *Bött.* Hippacrites *Iac. Gr.* ‖ 6. ferendosque M pr B. ‖ 8. ad id tempus *Crevierius, at v. Bött.* ‖ magis quam fiducia Muttinis *ci.* Ww. ‖ 13. secunda] PM: secundae B ς. ‖ XXXXI, 2. instruente exercitum] *Bött. Welz. em. p.* 26 *sq.*: instruente exercitu PBM instruenti exercitum *I. F. Gr.* ‖ cccc PB, *at v. c.* 40, 11. ‖ 3. quod] *vg.:* quo PB. ‖ 4. ordines] ς *T. Faber, I. F. Gr.*: ordinem PB *al.* ‖ 5. quod ς: quod quia PMB (quod) *Bött.* quod iam Ww. ‖ suomet] W: suo et P *rell. fere omnes* ‖ 6. haud magni certaminis fuit] *substantivum veluti* res *vel* proclium *excidisse videtur* Ww. ‖ 7. captaque et] *vg.:* capta et PB; *fort.* capta, capti et ‖ 9. magna PB. ‖ 11. Servii] Bas. b: serg. PM ser G. B. ‖ 12. L. Cornelius Lentulus, M. Cornelius] *Sigonius* (M. Cornelius '*vetus liber*' *teste eod.*?): L. Cornelius Lentulus, Cornelius *Aldus* L. Cornelius Lentulus *Moguntini* cornelius PMB. ‖

C. Sulpicius] *num* C. Pupius? *v.* §. 13. *XXVI*, 1,9. ‖ C.Calpurnius Piso] *Aldus:* pisos P piso p *rell.* ‖ 13. urbana . pupio urbana sicilia MB. ‖ Sulpicio] pupio P.

Lib. XXVI *in periocha* Capenam] Collinam *ex c.* 10, 3. *I. Perizonius* ‖ biduum *Livius c.* 11. ‖ [...] nam *coll. Liv. c.* 11, 4 *Crevierius; fort.* [Ea res in religionem vertit.] Nam *Heusingerus* ‖ I, 1. martis P pr. ‖ 2. oppugnassent PMB *cf.* Ww *adn.* ‖ 3. cam . Tum B. ‖ curam cura Pp. ‖ 5. in] ς (*Lov.* 5)? *edd. nonnullae vett.*: n Pp *om.* M B *rell.* ‖ in] P (*Lov.* 5?): *del.* p *om.* MB *rell.* ‖ 6. reliqua] PM: reliquias B ς. ‖ 9. C. Sulpicio] ς (*Voss. m. alt.*), *pars edd. vett.*: c . pupio PM ς c . B c . puppio b. ‖ 12. Sicilia] *Alsch.*: siceili P siculi p *vg.* ‖ II, 1. pro. pr. PB pro praetore M? ‖ 2. auspiciatorum P auspicandorum *Madvigius op. ac. alt. p.* 361 auspiciis habendorum *ci.* Ww. ‖ 4. propr. P. ‖ relinquerant P *cf.* Ww *adn.* ‖ 7. multos imperatores] m *I. F. Gr.*: multo imperatores PM multa imperatoris B ς. ‖ perduxisse] b *vg.*: perduxisset B praeduxisse P. ‖ 10. inter Cn. Fulvium et inter] Ww: inter Fulvium et inter *ci.* Wt. inter hunc et inter *ci. Drak.* inter hunc et ς (*Pal.* 2) inter P *vg.* hunc et *I. F. Gr.* ‖ 11. (Quiritium) *I. Perizonius* ‖ ut] et PB. ‖ inbellis B. ‖ 12. esse cessisse] *Alsch.*: esse *libri, Bekkerus* cessisse, *postea* non stare *vel* fugere *I. F. Gr.* esse fugisse *ci.* Wt esse non stetisse *Otto l. l. p.* 65. ‖ in acie non stetisse cum ς. ‖ 14. decesserit] Pb: discesserit ς. ‖ 16. (peccaverint) quam (quod) *I. F. Gr. cf. Drak.* ‖ imperatores P. ‖ III, 1. aeque PB (aeq. P.) ‖ 2. fugerunt PB Wt *praef.* ‖ 3. potuisse] *I. F. Gr.*: potuisset PB. ‖ 4. incaute] incauta incaute B incauta incautae P. ‖ circumventum] *vg.*: circum P. ‖ 6. ducis] *Aldus:* uocis PMB. ‖ ira] ita P. ‖ 9. pr. urb. P. ‖ 10. adesse] B *rell.*: * adessem Pp adesse in P *teste Gr.* Ppr *teste Beck. ap.* Ww *I. F. Gr., fort. recte* ‖ capuae ipotiundae P. ‖ 12. essesquid|plebs P. ‖ IIII, 2. professus] B *vg.*: profectus P. ‖ praestaret promissum] PB F. *em. lib.* XXVI (F) *p.* 1 *sq.*: promissum praestaret M? ut promissum praestaret, ς. ‖ 3. *fort.* pedite *I. F. Gr.* ‖ vinci] uince P uincere p ‖ 5. sese et] *vg.*: seset Pp sese B ‖ 10. quiinnauium Pp. ‖ V, 2. (defectio ab Romanis) *I. F. Gr.* ‖ 4. pos|tifata P. ‖ 5. namque] ante *Aldus, at v.* F *p.* 2. ‖ adgressuros P ‖ 8. * pro p̄. r̄. P. ‖ * quaessuessulam P. ‖ equitato P pr. ‖ 9. pugnatium P. ‖ 10. a] P: *om.* MB. ‖ 11. includeretur] PMB: intercluderetur m ς *ed. Mediol. a.* 1505. ‖ 13. *fort.* quam [in] F *p.* 3; (*fort.* condensam [in]) ‖ inrupissent] *cf.* F *l. l.*: rupissent *Crevierius* ‖ 14. dum paveat Romanus] P ς *Faernus:* dum paueat romanis M(?)B dum paueat romanos m; *al. v. ap. Drak., I. H. Vossium l. l.* ‖ 16. speculum PB. ‖ 17. acies uera P. ‖ VI, 4. quam *I. F. Gr.*: quam quo PCMB quam quod ς *edd. vett. pleraeque cf. Wopkensium adv. crit. II.* 406 *Fr.* quamquam m. ‖ 5. caeso ictu PB. ‖ 11. inuissis P inuisis B. ‖ habitu Italico] Ww: habuit alico P habuit aliquem B habuit aliquot M pr. (?) *Aldus; rell. v. ap. Drak.* ‖ 13. medixtuticus *Hier. Columna* (medixtutichus *Lipsius*): mediatuticus PMB. ‖ Loesius] PB *et hic et* §. 17 *et c.* 13, 1: Lesius *vg., fort.* Laesius *coll. Mommsenio unterit. Dial. p.* 272. Ww. ‖ 15. agnoscentem *vg.*: adonoscentem P adagnoscentem B. ‖ ne tu] Ww nae tu ς (*Ber. m. pr.*) *Moguntini, Aldus, Latinius, Lipsius*): notu P noctu CB tu c non tu *Alsch.* ‖ 16. posse iis qui nati] *add. Alsch.* (iis qui nati *ed. Colon. a.* 1525): *om. libri* ‖ VII, 3. quo iam] quonam ς *Muretus, at v.* F *p.* 4. ‖ 5. ambo] PM: ambos B ς. ‖ 6. agenda] *vel* adeunda *add. Alsch.; fort.* subeunda Ww *adn.* ‖ audendaquae C audenda *vg.* ‖ 8. paucos] M(?)B *teste* Wt: pacem PC eis do *spscr.* c paucos modo *Alsch., at v.* Wt. ‖ 9. comprehensas subigi ad id *I. F. Gr.*: conprehensas (comprehensas M?) ubi gladio PM comprehensas duci gladio B ς comprehensas duci ad id *Valla* comprehensas duci Casilinum *pars edd. vett.* comprehensas duci in (*al. om.* in)

Galatiam ς *Glareanus cf.* Wt *praef.* || 10. nocte et traici P *teste Alsch.* B. || VIII, 4. *del. interpungendo cf. Madvigium op. ac. alt. p.* 214. || 7. si ita] *Alsch.:* sieta PC si et *vg.* || 8. prohibendum B F. *p.* 5. || 9. collega .. aegro digrediundum] Ww: * collega .. aegrediundum Pp collegae (college B) .. egrediundum (egrediendum *al.*) MBς collega .. aegro eundum *Aldus* || 10. Setiam] *Moguntini:* sediam PMB. || Coram] PMB, *quod asseuctus erat Cluverius* || Lanuvium *Cluverius* || VIIII, 1. die] M? ς: de PB. || Vulturnum] P *teste Alsch.* m: uulturno PMB F. *p.* 5. || 2. Suessanum] *Cluverius*: suessulam (suesulam *al.*) *libri* || sub Casinum . ibi] *ci.* Ww. *adn.:* sub casinum * P *rell.* sub Casino Ww. || 5. iri] P *et sic ci. A. Perizonius:* ire *vg.* || 6. nustius PMB. || quam quod adlatum *ci.* Wt. || cursu] PMB F. *p.* 5 *sq.*: cursus ς. || totam per urbem c. || concibat] *Salmasius I. II. Vossius l. l.*: conciliat PCMB concitat mς conciuerat ς *vg.* concilia c. || 8. urbem romam M. || 9. consule P consules MB. || 10. procos P. || Capua] PMB: a capua ς *cf.* Wtw F. *p.* 6. || 12. Algido] ab Pedo *Iac. Gr.* || X, 2. Edilis B. || 3. ad portam Collinam] B F. *p.* 6 *sq.*: ac portam collinam P a porta collina ς. || 7. punicam P. || effusura se] *vg.:* effusa se P effusae B effusa b. || hostilibus] *ci. Drak.:* hostibus PMB pro hostibus ς. || incensebant B. || 10. nocti P *tert.* noti P. || exercitati P. || XI, 2. (in) qua *Dukerus* || 5. spem eius (*vel* illius) et] *Valla:* per|meius set P permetus et B per medium et M. || parva magnaque] ς *I. F. Gr.:* paruae magnaque PB paruae magnaeque M? ς. || 6. per] *vg.: om.* PB. || 8. *fort.* [et] templum Ww. || 9. aliique] *Alsch., vocc.* accolae eius erant *parenthesi secludens*, W: alique PMB Faliscique accolae, *vocc.* eius erant *inductis*, *altera ci. I. F. Gr.* aliique qui C? *I. F. Gr. Doujatius* qui *Cluverius post* erant *virgulam ponentes* antiqui *Walchius l. l. p.* 148 *sqq. cf.* Wl I, 21 *n.* 7 t. || iis] Is B. || spoliatum] *spscr. pr. ut vid.*, spoliauit B. || religione inducti] *cf. Bött. a. p.* 10 *Bött. p.* 79: religione intacti *Walchius l. l. p.* 151 *sqq. prob. Büttnero l. l. p.* 70 *sq. cf. tamen act. lit. Lips.* 1815, 1645 *sq.; al. Otto p.* 55 *sq.* || 10. ab Ereto] *Sabellicus*: ac freto PMB. || Cutiliisque] ς? *Glareanus:* cupiliisque PMB. || 11. * preterque P. || Marrucinos] PM, *quod assecutus erat Sabellicus* || 12. tanti ducis] *add. ci.* W. || tantique] PB: tanti *vg.* || XII, 2. ex Lucanis] *Aldus:* et lucanos PMB et Lucanis ς (*Lov.* 3) ex Lucano W per Samnium et Lucanos *ci.* Ww *cf.* t *praef.* in Lucanos *Alsch.* || Regium] ς (*Lov.* 4): regiis PMB Regium is *Alsch.* || 3. obsessa] ς? *Lipsius:* oppressa PM opressa B. || 6. fide] fine PB. || 7. consulebatur] ς? *edd. vett.:* constitebatur PB constituebatur B *corr.* confitebatur M consulebat ς (*Gaertn.*) || 8. deseruerant] PMB *cf.* F. *p.* 7 *sq.:* deseruerat mς. || 10. summae curae P summe curae B summa cura M. || imbostharem P. || praefecto praesidi P. || 11. se quoque et] *vg.:* ne quoque PB sed omne quoque *Alsch.; at. v.* Wt *praef.* || brutios P. || 14. tarsumennum P. || 15. ueuirent *ante corr.* (b?) B. || tam] iam *Sigonius* || 16. Numidas] ς? Bas. a: numida P numidam MB. || 17. id per unum *v. d. ad mg. ed. Curionis* || 18. (et) additum *Dukerus* || 19. mulcati] *Lipsius:* multati PB *et sic vel* mulctati *rell.* || XIII, 2. egerent P. || Vibius] *et hic et c. sq.* §. 3. *Drak. v. XXIII,* 6, 1: uiuius *utrubique* PB. || 3. meminisse nequid PB. || 4. dedidimus] ς (*Lov.* 5)? *Modius*: dedimus || 6. inimice] P (5?) *I. F. Gr.*: inimici MBς F. *p.* 8 *sq* || 7. agequacontraq. illi P. || in Italia] *vg.:* italia PB. || 8. pericula et] *Alsch.:* periculae P pericula ac P *teste Gr.*, *I. F. Gr.* pericula B *rell.* || trucidati ac] *Alsch.:* trucidatiac P trucidati et *vg.* || 9. inexpiabilis *add. Alsch. et sic* (*vel* implacabilis Ww) W. || execrabilisque] P exsecrabilisque B: exsecrabilis *vg.* || 11. * passum] *sic* P. || monia P myuia P *tert.* || 14. nec recusare B. || sperat] perat M parat m *cf.* Wtw. || 15. deinde in carcere] *vg.:* deinde in carcerem PB dein deducar (*vel* deducar inde) in car-

cerem *vel* deinde in carcerem condar (*vel* includar) *vel* deinde in carcere enecer *certatim Alsch.* F. (*cf. Thomas nunt. d. Mon. XVI*, 195) Wt || ad *om.* PB. || matris PB pr. || 16. stirps] ς, *et sic tironum causa scripsi ut I*, 1, 11: stirpis PM(B?) || 17. tot tam] M (P *teste Gr.*): totam P tota B. || 18. a cruciatu] B: acicruciatu P ab cruciatu *vg.* || inliciant B inluciant P. || XIIII, 1. uiri PB *cf. v. l. XXIII*, 6, 1. || 3. (facere) *Dukerus* || 4. aliut P. || 5. dieinsequentis P. || cum] is cum *teste Alsch.* P hiscum B. || 8. *de numeris ad* P *exactis cf.* F. *p.* 10. || XV, 3. sociorum, Latini nominis, municipiorum] *distinxit Niebuhrius h. R. II*, 85: sociorum Latini nominis et municipiorum *I. F. Gr.* sociorum Latini nominis (municipiorum) *Madvigius op. ac. p.* 239 *sq.* || adiuti] pς (*Ox. L*, 1) *Crevierius cf. Madvigium l. l.* Wt, *act. ant.* 1841, 853: cad (*sic*) municipiorum adiuti P et ad municipiorum adiuti MBς et municipiorum adiuti ς et adminiculo adiuti *Niebuhrius l. l.* || 4. neque quid dicerent] *Alsch.: om. libri, post* neque quid facerent *add. Ascensius* || 6. duob. ∞ ∞ P; *falsus igitur Otto l. l. p.* 68. || 8. productiones uirgisque P. || 9. contionem totam B. || his B F. *p.* 11. || 10. tuum Pp. || lectae] legataeṣ Pp. || operadproperata Pp opera adproperata *Alsch.* || 11. campanos P. || turbam] PMB *Aldus:* urbem turbamque ς. || 13. (diceret) *I. H. Vossius l. l.* || XVI, 1. attinet et P. || 2. cum .. deligatur] *Drak. adn.*: cum .. deligatus *libri* dum .. deligatur Bas. b cum .. deligatus quiritaret W cum .. deligatus quaedam vociferaretur *Alsch.* || quae vociferabatur] c: quae uociferatur PC que uociferantur B, *h. l. om. Alsch.* || 6. ad LXXX *Glareanus* || 7. sciscentibus] *I. F. Gr.*: suscentibus B sescentibus PM censentibus m *vg.* || 9. senatum ς *edd. ante Aldum, Dukerus* || 12. incolomitate B. || 13. auxilii] Mb: auxilia PB. || esset] M: esse PB. || XVII, 3. L. Marcio *edd. vett. et merito praenomen videtur excidisse* Ww; *fuerit vel* T *vel* M. || 4. Ausetanis] Oretanis *Glareanus, et cf. F. Lachmannum l. l. II.* 87, Ww *adn.* || 5. in huius saltus fauces cum in arto res ēēt caduceatorem misit hasdrubal qui c. || 5. Nero insedit. Hasdrubal cum] *ipse merito dubitans* W: nero PMB nero obsederat (*Gron. reg.*) *vel* nero obsederet (*Cant.*) ς Nero occupavit. Hasdrubal ne ς? *edd. vett.; al. v. ap. Drak.*, Wl *II*, 2, *Alsch.*, *Ottonem l. l. p.* 64 *sq.* || esset] p: esset set P esset sed MB. || 6. (Romam)] W: romam PMB romani m Romanae ς. || Romanae (*al.* Romam *vel* Romani) leges conscriberentur ς. || tradendis] ς *Valla:* trahendis PB. || 9. loquendi PB. || 11. consumptae B pr. || 13. extemploque] P: extimploque B extemplo *vg.* || 16. tamen] tantum *Muretus* || XVIII, 1. rediebant PB. || 3. tamen] tam ς (*Ber. m. alt.*), *I. F. Gr.*, *F. V. Reizius l. l. p.* 103. || 6. consiui P. || in Hispania ς (*Lov.* 2) *I. F. Gr.* || 7. P. Cornelius, Publii Cornelii *Alsch.*: p. cornelius PMB P. Cornelius, Publii, *I. F. Gr.* p. cornelius illius ς p. cornelii m. || 9. suffragium] PM(B) *Aldus cf.* Wl *I*, 33 *sq.*: confusum (*al.* confisum *et* confixum) suffragium ς *non improbante Goettlingio h. reip. Rom. p.* 354 confestim suffragium *ed. Campan.*, *quod nec* Wl *l. l. displicuit* || 10. residerat M pr. B *cf.* Wt *praef.* || num] ς *I. F. Gr.*: noui PMB novi, quod *olim vg.* novi? num Wl *I*, 34 w *cf. adn.* novi? quid *Doujatius fort.* novi? qui (NOVIQVI) || 11. sepulchra P. || XVIIII, 2. residerat M pr. B. || et impleret] *vg.*: impleret || 4. aut] ut *Moguntini* aut ut *praeeuntibus Dukero*, *aliis* Ww. || nocturna visa et species *Dobraeus advers.* 2, 381. || visas] F. *p.* 11 *sq. cf. Thomas l. l. p.* 196: uisa *libri* || mentem * P pr. MB. || mota *I. Perizonius*, *Dobraeus l. l.* || exsequerentur] *I. F. Gr.* * essequerentur P assequerentur MB. || 5. aedem [Iovis] *desiderat Dukerus* aedem [Concordiae] *Otto l. l. p.* 69. || secreto] (P *ex sil. Beck.*) M: secretu P *teste Gr.* secretum B. || 6. quem] *add.* Wt. || omnem [eum] *ci. idem in praef.* || servabat] PM: seruabatur CBm seruatus ς *I. F. Gr.* || ut stirpis PMB. || ut stirpis .. esse

[crederent] *vel* ut stirpis . . censerent *Alsch.* || 7. prodigi P pr. || 8. Huius miraculi *I. F. Gr.* || *fort.* abnuentis *et* adfirmantis *idem* || 9. nunc PMB. || mōlem rerum P molem rerum *vg.* || 10. mille] *Alsch.*: et PB et mille *vg.* || propr. P. || 11. atque] neque PB. || circumuentus PB. || et ipsi] *locus lacunosus videtur Crevierio,* W. || 12. eius] PMB F. *p.* 12: aduentus eius ς. || 14. cum] quecum P. || XX, 5. oborti temere] *I. F. Gr.*: oborti temere, eo *Salmasius* oborta temere, eo ς (*Hafn.*) *I. F. Gr. pr. ed. not.* oportetemere P oportet emere MB eo forte temere *Rubenius* || 7. qua] (P *ex sil. Beck.*) *I. Perizonius:* quo *vg.* || ad *om.* PMB. || arcendos] b: argendos P arcentos B. || praesidi P praesidio romano m. || 8. hostibus] c *Alsch.*: hostis PCB hosti *vg.* || 11. classis dimissa annonam haud multo *I. F. Gr.* || XXI, 3. minus] nimis P. || 3. — c. 24, 7 *vv. ll. laceri cuiusdam fragm. Gotting. s. XII ed. v. Leutschius phil. XI,* 171 *sqq.* || 4. non] ς: num Pp *om.* MB *assentiente Bött.* || 8. fabrefacti] MB: fabraefacti P fabrefacta ς. || vis, alia] P: uasalia (*sed primo a spscr., tum vero iterum eras.*) p uasa alia MBς. || 10. praesidi P *Gott.* || 13. trasitionem P. || 14. ad eos] a *sq. ras.* C. || Murgentia et Ergetium urbes defecere] Ww: murgeniae (*sic Gron. Dübn. Alsch.* murgentiae *Beck. test.*) terre P murgeniae terrae CMB *Gott., cui* m *litera dempta est,* Murgeniae terrae defecerunt ς Murgeniae desciverunt terrae ς (*Ber.*) Murgantini descivere *I. F. Gr.* Murgentia et Herbita defecere *ci.* Wt; *al. Iac. Gr., Bött. cf.* Wt *act. ant.* 1840, 88 *v. Leutschium phil. X,* 212. || defensionem PCB sunt urbes defensionē c. || Magella] *vel* Macella *Sabellicus:* marcella *libri fere omnes* (*Voss. Ber.?*) || sunt ignobilioresque] *sq.* quae *ci. Bött., Alsch.:* stignobilioraes Pp **** nobiliores (stig) C st (*ad voc. praeced. annexum*) ignobiliores *Gott.* ignobiliores B sunt et ignobiliores *vg.* et ignobiliores Ww. || 15. urgebant Pp. || 17. nunc castigando] non castigando P *Gott.* || Murgentiam] *sic* PB. || debebatur ex senatus consulto, attribuit *distinguunt al.* || XXII, 1. prouincias] prouincia P prouinciam MB F. *p.* 13. || 2. iuniorum declaravit T. ς. || 2 *sq.* absentem — Manlium] *add.* W: absentem consules dixit. Itaque Manlius *vel* consules dixit. Absens Otacilius creabatur; Manlius F *l. l.* nominavit. Manlius *Alsch. om. libri* || 3. erat] erat nominauit cum c. || erat quum turba gratulandi caussa *et* erat quum iam gratulandi caussa turba ς. || [cum] coiret F *l. l.* || 3. turba] turisa * PM pr. *Gott.* turma B. || ualitudinem B. || 6. aliorum] *edd.:* post alium PB *Gott.* (M) post aliorum *Cant.* ς. || 7. meminisse] *edd. ante Aldum, Iac. Gr.:* meminisset *libri* || 8. arserint] *Alsch.:* asserint PCMB accesserint m adsederint ς ascenderint Wl *II,* 14. || 9. inquit uestros B. || in *om.* P(?)B *Gott.* || 11. iis] uis P. || 12. , M. Valerium Laevinum egregie *vg.* || rem gessisse] ς (*Ber.*): rēcessisse M recessisse P res gessisse B *vg.* || 14. aut] ut PMB. || temperantioresque] ς? *Sigonius:* temperatioresque P. || censeam] Bas. b: censeant *libri* || XXIII, 1. Vulso] *Sigonius* Volso *Aldus:* ualens PMB. || 3. referente] ς (*Brancal.*) *P. Manutius:* repetente M repente PB *al.* || imperpetuum B. || 4. antefixis erant] Mς (*Pal.* 1): antefixi erant P antefixerant B antefixe erant b. || 5. et flagellis PB. || et freti PMB. || 6. hostis M pr. || 7. M'.] *Sigonius:* m̄. *vel* m. *libri* || Pomponi] PB *Gott.:* M'. Pomponii *vg.* || 8. Q. Claudius *coll. lib. XXVII,* 22, 3 *Heusingerus; et certe, ut perspexit Sigonius, eadem est persona* || flamonio PB *Gott.* || XXIIII, 2. in fidem rerum in Sicilia . . . *I. H. Vossius l. l.* || Sicilia Italiaque] *I. F. Gr.*: italiaque PCB *plerique* italia ς. || 5. et iam] *I. F. Gr.:* etiam *vg.* || redacturum] (P *ex sil. Beck.?*) *I. F. Gr.*: redactum P ('*omnes libri*') *teste Gr.* MB *Gott.* || 6. restiturum P. || 9. ut si placeret] uisi placerent P. || 11. incipienti] *sic etiam* P *corr.* * *pr.*: incipiente P *ante corr.* || essent PB. || 12. fore] *Muretus:* eorum *libri* fore eam *ci.* Wt. ||

15. Oeniadas] *Glareanus:* oloniadas PM holoni adas B moeniadas PB *plerique cap. sq.* §. 10. ‖ 16. Philippumque satis *ci.* Ww. ‖ XXV, 2. ut] *add. Alsch.* ‖ cis] eius PBς. ‖ ab tergo] *Salmasius, A. Rubenius:* saltergo P alterno p *rell.* ‖ quietas] PCB*:* quictas ut *vg.* ‖ Oricinorum] *Sabellicus:* originorum Pb *al.* origionorum B. ‖ 3. Sintiam] *A. Rubenius:* sitam *libri* ‖ 5.: ad] *vg.:* mead Pp inde ad *Alsch.* metu ad Wt. ‖ 6. Maedos] uiaedos PMB. ‖ 8. frangendos] ς F *p.* 15: frangendas PMB frangendos eos Wl *I*, 28 frangendam *Alsch.* ‖ iamphorynnam PM *cf.* Ww *adn.* iam forinnam B. ‖ 10. quos ς*?* Bas. a ‖ se] PMBς *Alsch.: om.* ς *vg.* ‖ imparem] (P *ex sil. Beck.?*) *Alsch.:* impar P *teste Alsch. vg.* ‖ amissas] *I. F. Gr.:* amissa *libri* ‖ 12. mensa lare tecto B. ‖ 13. adliberentque P adscriberentque *ci. I. F. Gr.* ‖ 15. iamphorina perditionem P. ‖ XXVI, 1. antecyram P anteciram B. ‖ praestu P *teste Alsch.* ‖ 2. Locride] ς (*Voss.*)*? edd.:* locide PM loci de M; *num* Phocide*?* Ww *adn.* ‖ intranti. breve] *Alsch.* intrantib|reue P: intrantibus. breve *vg.* ‖ 7. edita, ficta] PCM *Bött.:* edita fictaque *Sabellicus* edicta. Ficta B edicta facta ς. ‖ 10. exhaustam] PB: et exhaustam *vg.* ‖ prope quotannis] *I. F. Gr.:* prore (prope *ex sil. Beck.?*) quodannis P prore (prope p?) quod cannis MBp. ‖ caesus PB. ‖ 11. ambo] PM: ambos B. ‖ XXVII, 1. quinque] vet. ς (*lib. Mur.*) veteres *Muretus cf. Beckeri ant. R. I. adn.* 502. ‖ 3. post eas privata *I. H. Vossius l. l.* ‖ 4. * defensaesit Pp. ‖ ac die] P: et die MB. ‖ *fort.* continuum *Madvigius gramm. Lat. p. XII. ed. tert. cf. op. ac. alt. p.* 221. ‖ 7. Manus ei] MPB: mannus ei ς Manio *I. F. Gr.; fort.* Marius (*praenom. Osc.* Maras) ei ‖ comprendantur *Alsch.:* conprund*ntur (a?) P comprehendantur *vg.* ‖ 16. secutisque W (l I, 23) *Alsch. lib. XXX p. LXIV:* seculisque P sieulisque B *rell. fere omnes* Aetolisque *I. F. Gr.* (Siculisque) *Sigonius* ‖ , Romam praeivit] *I. F. Gr.:* romam praebuit PB *rell.* Romam pervenit *Sigonius* Romam, rumorem (*vel*, rumorem *vel* Romam, sermones *vel*, sermones) praebuit Ww. ‖ celeberrimi nominis viris *ci.* Ww. ‖ (ae)] *Sabellicus cf.* Wt *praef.:* ac PMB Ww a ς. ‖ adducens] *Valla edd. vg.:* adducentis P Ww adducentes Bς. ‖ XXVIII, 3. consulum de] consultum de P consultum. De B. ‖ 6. rogato PB. ‖ 8. et cccc equites *ci.* Ww. ‖ 11. l. quinctio PB. ‖ 13. fuissent] fuisset ς (*Ox.* D). ‖ XXVIIII, 1. sortiri] CB: sortirii * P *teste Dübn.* sortiti (P *ex sil. Beck.?*) M*?* ς. ‖ sortitis provincias consulibus *I. F. Gr.* sortiri provincias consules iussi ς (*Hafn.*) ‖ 3. Circuibant MB. ‖ senatum] *vg.:* senatorum PB; *num* senatorum [...]*?* Ww. ‖ sed *vg.:* et P. ‖ 7. possit *I. H. Vossius l. l.* ‖ potestatem ς. ‖ 8. extra sortum (tem p) conlege optionem dare provinciae inicum extra sortem conlege optionem dari provinciae iniquum Pp. ‖ dare B *vg.* ‖ 9. decresset] P: decreuisset p *teste Alsch.* B *rell.* ‖ 10. post adversa secundae] *scripsi:* post aduersae PB aduersae *vg.* post tot adversas secundae *Alsch.* post adversissimas secundae Ww. ‖ XXX, 1. gl. *vel* glo *ter inductum ante* gratiam *in coll. cod.* P *Dübneriana collatoris, non librarii, lapsui videtur tribuendum esse* ‖ vertentes *I. F. Gr.* ea vertentes *Bött.* W *act. ant.* 1840, 86. ‖ 2. prope] *edd. vett.:* pro PMB ς *del.* m. ‖ 3. septuaginta] *cf. XXV*, 23, 6. ‖ 10. ut ne nunc quidem salvi *I. F. Gr.* ‖ reliquiis direptae fortunae] *Rhenanus cf.* Wt *praef.:* reliquis direptae fortuita aut ne nudo quidem solo reliquiis direpta fortunae Pp reliis direptae fortunae *cod. Rhenani* reliquis (*al.* reliquiis) direptae (*al.* direptis) ne B *rell.* ‖ compareant] Bas. a: comparent PMB comparerent *Aldus* ‖ 11. ex templo] p: extimplo MB et templo P. ‖ XXXI, 1. Reductis] ς*? edd. vett.:* eductis PMBς. ‖ deuicturus PCB de ui dicturus *Alsch.* ‖ 2. *post* venit: quem (nam *Bött.*), quicquid in hostibus fecit, ius belli defendi (defendit *Rhen. Bött.*) *add. cod. Rhen., Rhenanus, Bött.* ‖ quam quid

isti] *I. F. Gr.*: nam quidquid (quicquid MB) isti PMB nam quidquid isti passi sunt dubium non est quin Ww. ‖ debuerant Bϛ. ‖ 3. disciuerunt PCB. ‖ a populo Romano, hostibus aperuerunt portas] Ww: portas PCMBϛ *om.* ϛ a pop. ro. F. *v. progr. gymn. Norimb. a.* 1848 *p.* 7 a populo romano ac *Alsch.* a nobis, hostibus nostris aperuerunt portas *Bött.* ‖ 4. tantam crederem rem] *Bött.*: tantam crederem P *teste Gr.* MB tamen crederem C tantum crederem (P *ex sil. Beck.?*) *I. F. Gr.* tanta crederem *vel* rem tantam crederem *vel* tantam rem crederem ϛ. ‖ 5. hic] his PMB. ‖ 6. vellet] *I. F. Gr.*: uelit et PMB uelit ϛ. ‖ 8. victos] C *teste Doujatio? Doujatius:* uictose PC *teste Dübn.* M uictos se Bmϛ uictos sese ϛ victos secum *I. F. Gr.* victos socios *Bött.* victos scilicet *ci.* Wt. ‖ 9. exornarem] exortem P. ‖ scio] socio P. ‖ 10. necne] ϛ: ne PMBϛ (= nae *Iac. Gr.*) ‖ quippe mea] PC: quippe B mea quippe *vg.* ‖ 11. dimissi Siculi] *Alsch.*: dimissi siculis P dimissi Siculis *vg.* ‖ XXXII, 1. diu de] *libri tantum non omnes*: diu ϛ? *I. F. Gr.* ‖ 4. imperio romani P imperio romano CMBp. ‖ respexerit] *sic* PMB *v. Madvigii op. ac. alt. p.* 102, *Bött.* ‖ 6: acta M. Marcelli] Ww *cf.* t *praef.*: ctam marcelli P tam marcelli CBp caussa Marcelli: *vg.* in gratiam Marcelli: *Alsch.* ‖ ut] * ui Pp uti *Bött.* ‖ 8. orantes] *add.* W. ‖ et] PB: *om. vg.* ‖ opsecrantes P. ‖ clientelamque] p: et clientelamque PB. ‖ pollicens hoc] *Bött.*: potens hoc M potens oc P potens . Oc B poteus C post ea c post haec m? petentes hoc ϛ potens sui *Alsch.* potens senatus consulto *ci.* Wt potens irae Ww. ‖ eos] B *rell.*: *om.* P *teste Gr.?* ‖ XXXIII, 2. meritos *ci. Dukerus* ‖ poenorum P. ‖ 3. superesse] *Alsch.*: superior esse P superiores esse MBpϛ *tantum non omnes* superstites esse ϛ? *edd. vett.* super iis esse *I. F. Gr.* ‖ 4. consul erat, ut] *vg.*: consul erat; B consuleret P. ‖ 5. fratrem] ϛ (*Ber.*)?: fratres *rell.* ‖ eius] *ignorant 'Gallicani' teste Gr.; at certe nec* P *ignorat nec* M *nec rell. ut vid.; unde concidit I. F. Gr. coni.* ‖ 6. ex his B F *p.* 11. ‖ 7. arbitror] *cf. Walchium l. l. p.* 200 *sqq.* ‖ 8. Faculam ϛ *Val. Max. V*, 2, 1 Paculam *Mommsenius unterit. Dial. p.* 284 *prob. Huschkio osk. u. sabell. Sprachdenkm. p.* 223. 395. ‖ 9. esse] *I. F. Gr.*: cisse P *teste Beck.* eisse P *teste Gr.* uicisse MBP *tert.* fuisse ϛ. ‖ 10. satrianis *utrubique* PMB. ‖ sciscetque *I. F. Gr.* ‖ 13. quosque . . dedidere quaeque . . dedidere] *sic* P (* quaeque una secum de *teste Beck.*, quaeque una secum dedidere *teste Alsch.; del.* p) *idque quadamtenus assecutus erat* F *p.* 17 (*cf. Thomas nunt. d. Monac. XVI*, 197.): quosque una secum dedidere MB. ‖ quaeque (una secum) Wt *cf.* w *adn.* ‖ 14. qui assient *Cobetus mnemos. I*, 100 qui adsint W: qui adsidens PMB qui adsidetis *etc.* ϛ cui adsides *vel* cui adsidetis *praeeunte Klockio Huschkius l. l. p.* 75 qui adsint in senatu *ci.* Ww; *al. v. ap. Drak.* ‖ iubemusque] *vg.*: iubemusqueque P iubemusque quae C ('*codd.*' *teste Alsch. ad lib. XXIIII*, 23) iubemusque atquae c iubemusque . atque *Alsch.* ‖ XXXIIII, 4. summa ϛ (*Gaertn.*) *Dukerus* ‖ 5. uiriles sexus PB uirile secus *Iac. Gr.* ‖ 10. posterive] posterius PB. ‖ nisi in Veiente] *vg.*: nisi in ueniente (*teste Alsch.* ueiente *ex sil. Beck.?*) agros P nisi *sq. ras.* agros i n C nisi domos uel agros n c nisi in uentente agro B agros nisi in Veiente *Alsch.* ‖ 11. Calatiae] galatae B galetae p galeae P. ‖ Sabatinorum *nomen excidisse videtur* Ww ‖ uenirem Pp uenirent *Alsch.* ‖ XXXV, 3. cibariisque] ϛ? *edd.*: dariisque PM dari.isque B. ‖ 4. mage] PC: magis *vg.* ‖ 6. superesse] ϛ *edd.*: superior esse P superius esse MBp *rell. fere omnes* ‖ 8. et expediendam] *Alsch.*: expediendam PB expediendamque *vg.* ‖ 9. cur aequa] cum B cum equa b curaeque C *teste Doujatio, Salmasius* ‖ XXXVI, 2. praestent, ita] p ϛ: praestēttita P praestitit ita MB. ‖ duces] '*optimi*' *teste Gr.* (?) *I. F. Gr.*: ducem PB *Drakenborchiani* '*omnes*' ‖ 3. si] *post* velis *addidi*: *om.*

PCB, *post* tuos *add.* ς. ‖ in te] ante PMB. ‖ ex] *add. Ascensius* ‖ 4. classes habere atque ornare volumus populum Romanum] m *I. F. Gr.*: classes habeatque ornare uolumus p. r. (populus romanus M) PM classes habeat populus que ornare romanus B classes habeat que ornare p romanus b classes (*vel* classem) si habere atque ornare volumus populum Romanum *Alsch.* ‖ 5. aes] *add. Moguntini* ‖ omne *I. F. Gr.* omne aes *Alsch.* ‖ filiaeuae P filiaeque *I. F. Gr.* ‖ 6. et bilibras *vel* et binas libras *praeeunte quadamtenus I. H. Vossio l. l. ci.* Ww. ‖ salinum] *Valla*: alinum P alignum p lignumque Bb lignum *rell.* ‖ 11. et argentum et aes *unus ex mell.* (B?) *teste* Ww. ‖ 12. coercitione] *I. F. Gr.*: coercitatione B coercitationē P. ‖ XXXVII, 1. magis *om.* ς, *del. I. F. Gr.*, *A. Perizonius* ‖ magis *del. Sigonius* ‖ 5. velut] ς? Bas. a.: uel PB. ‖ 8. spem] ς (*Lov.* 5?), *edd. vg.*: spe PMB *rell. fere omnes* spei *Alsch.* ‖ plus] *edd. vett.*: pl.i.bus P p̄. (. *add.* b) l Ibus Bb. ‖ XXXVIII, 4. pernicies] *add. ci.* W: damnum *add. Alsch.* calamitas *vg. om.* PCB. ‖ 10. fingenti sit. ita] *I. F. Gr.*: fingentisitia P fingentis (; B) ita MB*p. ‖ 11. tamen tam] *I. F. Gr.*: tament P tamen B tam *vg.* ‖ quingenti] *add. Sigonius* ‖ autem] ubi b. ‖ numediae B pr. ‖ XXXVIIII, 1. praesidii] praesidium P pr. ‖ 5. classem viginti] ς (*Lov.* 1)? *Moguntini*: classe xxx P clases xxx B classem xxx *vel* classem triginta *rell.* ‖ 6. pari (classe) *Crevierius* ‖ Sacriportum] *vg.*: sapriportem P Sapriportum *Alsch.* ‖ 12. gereretur res] *inter al. I. F. Gr.*: quereretur res P quereretur Mp quaereretur B. ‖ 13. pedestres] F *p.* 19: pedestris *libri; alterum formam dedi tironum causa* ‖ 16. ille atque] illo simul ut ς (*Oxx. duo*) ille ut ς (*Lov.* 5) atque ille *edd. aliquot* ille simul, *ni voc. excidit* (*cf. Heusingerum*), Ww ille ut F *p.* 19 ille labat atque *Otto l. l. p.* 56 *sq.* ‖ *post* proram *vg. ponitur distinguendi nota maxima* ‖ 17. trasgressus P. ‖ conglobati] *ex* coglobati *mut.* P. ‖ 21. et quingentis] *Alsch.*: et P; *om. vg.* ‖ ne urbs eodem impetu caperetur] *post* semiapertis *collocat T. Faber*, *gloss. ad* semiapertis *videntur I. H. Vossio l. l. p.* 277 [....], (*fort.* [idque impedivit]), ne — caperetur Ww parumque abfuit, ne — caperetur ς (*Pal.* 2) *cf. Kreyssigium ann. phil. suppl. I*, 58 *sq. Sall. hist. lib. III. p.* 75 nec multum afuit, quin urbs — caperetur *Alsch.* ‖ 23. Romanis victoribus terra, Tarentinis victoribus mari] *scripsi:* Romanis victoribus terra, Tarentinis mari ς (*Lov.* 5)? *ed. Mediol. a.* 1505 romanis uictoribus mari PCMB romanis terra uictoribus mari Tarentinis c terra Romanis victoribus, Tarentinis mari *Alsch.* ‖ XXXX, 1. Syracusis] ς (*Ox. L* 1): syracusus P syracusanus Mp syracusanas m syracusanis B. ‖ 4. sociis ad romanorum Pp. ‖ 5. auctorem — propter *in mg. add.* B. ‖ latae PM gratae m. ‖ 6. (propter)] *Bött. om.* ς (*Pal.* 1. 2.): propter PMB propterea ς propter quae ς? *edd. vg.* propere ς (*Lov.* 2) quapropter *Otto l. l. p.* 66. ‖ ei] *Aldus*: et *libri tantum non omnes* ‖ Numidas se erepturum *I. H. Vossius l. l.* ‖ 8. id *om.* PMB. ‖ 9. non] n P. ‖ 10. ad iactum *A. Perizonius* ‖ 11. comite] M: comitem P comite M. ς *cf. Drak.*, *Bött.* ‖ 17. civitatebus P pr. ‖ et et postquam P. ‖ ac] at P. ‖ 18. laeuianus insula (* *litteris* la *supscr.* i *dicit* Ww) P leuinus insula B. ‖ XXXXI, 4. vobis] nouis P. ‖ 6. parem P patrem M pr. B. ‖ 8. sint *I. F. Gr.* ‖ 9. ea] eo M? Bp. ‖ quodam data] *I. F. Gr.*: quodam nata PB quo damnata M. ‖ 11. tharsumenus P. ‖ 12. in portis]* impertis P. ‖ 13. esset] set P. ‖ 15. in ditionem *Aldus* ‖ 16. brutti P. ‖ incolomi B. ‖ 18. quae *add.* ς. ‖ luctu quam armauerat *tum aliquot litterarum spatio rel.* cum terra *c.* 44, 1 P *et sic sine lacunae nota* MB ς luctu quam uestro transissent. Sed quoniam *c.* 43, 9 ς; *media in paucis admodum extant codd. recc.* (*Pal.* 2, *Pet. altero*, *Ber. m. alt.*, *Lov.* 3, *Gaertn.*, *Recan.*, *Oxx. praeter N.*) *cf. Drak.*, *Alsch.*, Wtw *adn. coll. Alsch. üb. d. krit. Behandlung etc. p.* 3. ‖ qui *om.* ς. ‖ (dari)

Dukerus || 19. esse] fore *ci.* Wt. || extorre] *Rhenanus:* ex tempore *vel* tempore ς. || 21. illos] Bas. b: uiros *vel* eos (*Ber.*) ς. || 25. (exemplum) effigiem] *scripsi:* exemplum effigiem *vel* effigiem exemplum ς exemplum ac effigiem *edd. vett.* exemplum expressam ad effigiem *Curio* ad exemplum expressam effigiem *Kreyssigius.* || XXXXII, 1. trecentis] ς: quingentis *ex Pol.* 10, 6 *Sigonius* || 4. an unum] '*ex vet. lib.*' *Rhenanus:* annum *vel* an num *vel* an non (*Ber.*) ς *ap. Drak.* an unam *Sigonius* || qua] ς *Rhenanus:* quam ς *plerique* || 6. nisi *add. R. H. Schelius, prob. Drak.* || a ς. || nam natura tuta erant] ς *Drak.:* frons (nam frons *al.*) natura tuta erat ς; *al. vv. dd. ap. Drak.* cetera natura tuta erant Wl *II*, 14. || nullum obiectum uallum *et* nullum obiectum ς duplex vallum obiectum *coll. Pol.* 10, 9 *praeeuntibus aliquatenus I. F. Gr. et Schelio* Ww. || 7. ad duo millia *coll. Pol.* 10, 10 *add. Sigonius* || mille] *add. Dukerus* mille et ducentorum *Crevierius* || 8. paululum] *Rhenanus:* patulum ς. || exaestuat aut deficit mare *Rhenanus* || XXXXIII, 4. in dicionem p. r. tradent *desiderat* Ww. || 8. huc rectus ex Africa] *Aldus* F *p.* 20: hic rectus ex Africa *vel* hic rectus Africam *vel* hinc rectus in Africam ς. || hinc omnis ς. || XXXXIIII, 1. *cf. adn. c.* 41, 18; [multitudinem] *vel* [robustissimos oppidanorum] armaverat *a Livio scriptum fuisse censet* Ww. || 2. omnia] moenia *Walchius l. l. p.* 17 *sqq., at cf. act. lit. Lips.* 1815, 1638 *Büttnerum l. l. p.* 71 *sqq.* || 5. fuga] *I. F. Gr.:* oga *initio spscr.* i * *m. pr.* P loca B *vg.* || 6. ubi egressus Scipio] *Salmasius:* * obuerees sus scipio Pp ob uere sus scipio B ob uere suscipio M. || Mercuri vocant, animum advertit] Ww: Mercurii vocant animadvertit *Rubenius* Mercurium vocant, animaduertit *Salmasius* mercurium uocant aduertit cς mercurium cantanti aduertit PCMB Mercurium Teutatem adpellant, aduertit ς. || oppuguandum] Ww: oppugnandadam Pp oppugnandam urbem *vg.* || 10. adhiberi] *I. F. Gr.:* hiberi PCMB exhiberi *Alsch.* || 11. raptim] *Crevierius:* partim * P*rell.* || alii] alia PB. || XXXXV, 5. datura] ς *Ascensius:* daturum PMBς datum iri *ci.* Ww. || 6. et *om.* PMB. || 7. eo secum] *I. F. Gr.:* eos eum P eos MBp eo mς eo D secum *Crevierius cf. Heusingerum* || D] *h. l. ante* duxit *add.* W. || 9. stagna] *sic* PMB *cf.* F *p.* 21. || XXXXVI, 1. quod euntis] PB (quod euntes *vg.*) *cf. I. F. Gr.*, Wtw. || 2. eo ferendam] *Rhenanus:* offerendam PM ferendam Bm *vg.* || 4. et] *vg.: om.* PB. || 5. ut utrimque] Ww: utrimque *libri fere omnes* et utrimque '*vet. cod.*' *Rhenani* || 6. turbatis] uerbatis PB uerberatis ς. || 7. ii] p *ut vid., sic* ῐ: i P ipsi B hi *vg.* || 8. in arcem *om.* PB. || 9. spem ullam] se multam PMBς. || se *om.* PMBς. || 10. inges P. || XXXXVII, 1. (sua) *I. H. Vossius l. l.* || 6. maiorum *om.* P. || 7. argenti relata P. || infecti] *I. F. Gr. cf.* F *p.* 22: facti *libri* || 9. ac] mς: ad PM at B et F *p.* 22 *sq.* || expugnatae] M? ς *cf.* Wt *praef.:* expugnataeque PB expugnatae q̅ C expugnatae captaeque (P *teste Alsch. ann. phil.* 40, 316?) ς. || 10. belli captas] *Rhenanus:* bellicastas P bellicas CBp *rell.* || XXXXVIII, 7. praefectus] *Rhenanus cf.* §. 14: que tectus *cod. Rhenani* (?) q. P que Mς quae B. || 9. P]. *om.* PB; *cf.* §. 13. || 10. accendit P. || 11. conferant] PMB: conserant ς. || 12. apparatos] PMB: paratos ς. || paratos adiurare *Thomas nunt. d. Mon. XVI*, 198. || 14. virtusque] *sic etiam* (*non* aut uirtus) P. || sibimet ipse] PM: sibimet ipsi ς? *edd. vett. H. I. Hellerus phil. XII*, 697. || XXXXVIIII, 1. ubi] PMB *v.* F *p.* 24: cum *vel* quum ς Bas. b. || tria milia] *sic* ∞ ∞ ∞ P: *om.* B *vg. cf. Thomas l. l.* || DCCXXIIII P: DCCXXV B *vg.* || 2. .. milia capitum, alibi] *scripsi cf.* Ww *adn.:* decem milia capitum alibi ς *om.* PMB. || 6. ueneris PM ueri m. || 12. rusus] P *cf. Ritschelii ad Plaut. prolegg. p. CIV Fleckeisenum ann. phil.* 60, 255 *Lachmanni ad Lucr. III*, 44 *comm.* || hau] P. || alia me] ς: aliam PMB. || cura] B(P *ex sil. Beck.*): curam P *teste Gr.* M

cura in F *p.* 25 *sq.* || iam] nam PB. || sum] cum PB. || 13. eam] erant *I. F. Gr.* eam erant *Alsch.* || filiae erant aliaeque] *cod. Rhen.? Rhenanus:* filiaeque P filii aeque MB filiae aliaeque *I. F. Gr. Alsch.* || nobilitate] M *vg.:* nobilitati PB. || L, 2. Aluccio] PM *cf.* Ww. *adn.*: allucceio P. §. 12 luctio B lucteio b luccio B §. 12. || 4. quo] *cod. Rhenani? Rhenanus:* qui ς (*Gaertn.*) *om.* PB *rell.* || minus *cod. Rhenani? Rhenanus* || tua capta] P *Rhenanus:* tua uocata ς uacata M uocata Bm. || 5. praeserti P. || in recto et legitimo] F. *p.* 26: recto et legitimo *Rhenanus* inlecto et legitimo m inlecto et lecto et legitimo PM in lecto. et lacto et legitimo B in licito et legitimo *ci.* Wt. || 6. qua] quam PB. || 9. et] *om.* MB. || 9. perfusus] *cod. Rhenani? Rhenanus:* persusus P percusus p percussus M perculsus ς. || quoniam] * quā P. || 13. honoribusque] P *ex sil. Beck.*, *vg.*: . honoribus B. || LI, 2. data *etc.*] *cf.* Wt *praef.* w. || captiuis B, *Drakenborchii omnes* || 4. iussi] P *ex sil. Beck.*, *I. F. Gr.*: iussit *vg.* || 8. dux] *cod. Rhen.? Rhenanus:* data PB *rell.* || ubibat P subibat p. || *post prius* nunc: in classe ac navali (ac navali certamine *Walchius l. l. p.* 107 *sq.* ac navali acie *Otto l. l. p.* 66 *sq.* acieque navali W) erat, nunc cum legionibus decurrebat, nunc *add. cod. Rhenani* (?) Bas. b *cf.* Wt *praef.* || nunc quae] *Alsch.*: quaeque *vg.* quequae P. || (quaeque — sociorum - *immo* fabrorum *cf. infra* -) *Otto l. l. at v.* W *ann. phil.* 31, 182. || armamentarioquae P armamentario . quae B. || fabrorum] P: sociorum *vg.* sociorum fabrorum ς. || singula PB. || 9. qua] P: *del.* p *om.* MB. || quassati erant] *Crevierius:* quassauerant PMB quassi erant *I. F. Gr.* || murus p. || ad custodiam] * P *ex sil. Beck. Sabellicus:* accusato iam P *ap.* Ww accurato (*sic* B; *vel* accuratae *vel* accurata) iam B *rell.* || 10. novis] in suis PB. || 12. paruaet P paruae et B.

Lib. XXVII *in periocha*: Herdoneam] *Liv. c.* 1: hieroneam ς hieroniam *Naz.* ς. || Numistronem] *Liv. c.* 2: numisionem *Naz.* ς. || cum Hasdrubale Hamilcaris *edd. vett.* Achaeos] ascreos *Naz.* ς. || I, 1. in Hispania] P ς *Welzius em. Liv. p.* 66 *sq.*: hispania MB Hispaniae ς. || Marmoreas et Meles] *sic* PMB. || 6. acies PB. || 7. pari] *sic* P *ex sil. Beck.* MB *cf.* Wl *II*, 3. *Welzium l. l. p.* 68 *sq.*: par P *teste Alsch.* ς. || pugnam (*ex* pugnum *corr.* P *pr.*) iniecerunt PM pr. || 8. acies] ς (*Pal.* 3), *Aldus:* aues P * eques (*sic* equ *sup.* au *scr.*) p acies equosque ς (*Pal.* 2) equesque MB equitesque m. || terga] erga P. || necopinantium] *H. Sauppius ap.* Ww: oppidantium PMB oppugnantium *et* pugnantium ς trepidantium *I. F. Gr.* spectantium *ipse repudiat auctor* Ww *adn.* || 11. simul a castris] simulacris PM simulatus B. || (ante) *I. H. Vossius l. l.*, *at cf.* Ww. || * quinta deinde adque P. || 13. proelio] * *sic* P. || *alterum* alibi *om.* PMB. || hau] *sic* P || 14. omnium (hominum m) et a ponto ac PMB. || qui *om.* P. || conloqui P. || 15. semermes] '*meliores*' *teste Gr.*: semerses P semersis p semiermes ς emersi MB. || II, 1. romae PB. || 4. in *om.* PMB. || 6. *ante vocc.* ab hora *etc. verba* diu — stetit *collocat Crevierius; ipsa vocc.* ab hora — essent *post sqq.* ab Romanis — stetit *transpositurus est Heusingerus, qui cf. praeterea de l. distinguendo* || [ubi] diu Ww. || 8. tam] iam *Dukerus* || corporibusque, sed ς: corporis ex P corporis (. B) et MBp. || 10. nuministro PMB numistro m. || 11. quam magna — Atellam *c.* 3, 7 *om.* PCMBς, *extant in nonnullis ex* ς. || III, 1. erat] ς *qui haec exhibent fere omnes:* fuerat ς. || 3. omnia] *Rhenanus:* omne ς. || 7. iussit PB. || 8. occupabant] ς *edd. vett.*: occultabant (*ni* occullabant P) PMB. || 8 *sq.* memoriam . ogulnius MB memoriagulnius P *teste Alsch.* || 9. sociorum] ς *Dukerus:* Romanorum sociorumque ς romanorumue PM romanorum ut B Latinorum sociorumque *ci.* Ww. || IIII, 1. cui] qui *I. H. Vossius l. l.* || abnuenti] abeunti PB. || 2. consulem] M: cos. m̄ * P consulem marcellum ς. || 4. mallio PB. || 5. quaeque] PMB: quae ς? *Ascensius* quae is *etc.* ς *fort.* quae [. . . .]

quaeque Ww. ‖ 6. Hispaniam] PB: in Hispaniam *vg.* ‖ Cn.] c̄. P. ‖ 7. P. Poetelium] M: poetelium PB. ‖ 10. M'.] *Sigonius*: m̄. PB. ‖ 11. agnum] agmon P. ‖ 12. ternam ante PMB et Terracinae *Otto l. l. p.* 54 *sq.* ‖ et aues et ad PB *Alsch.* ‖ in anagnium in P Anagninum et in *Alsch.* ‖ 13. in mare PB. ‖ 15. hostis P pr. ‖ diem unum Romae ϛ. ‖ V, 1. speculatum PMB. ‖ 2. ubi] PMB: ibi ϛ. ‖ 4. in Sicilia] *vg.*: sicilia P *vocc. his iteratis bis*, B. ‖ arare] PMB: arare serere ϛ. ‖ 9. et (ad)] *H. Sauppius ap.* Ww: et ad PMB *rell. fere omnes* atque in ϛ? Bas. b et in *Alsch.* ‖ trasmisit p. ‖ 10. esset P. ‖ 11. karthagini M. ‖ deduci PMB. ‖ 15. quod] quo PB. ‖ (in) Italia *I. F. Gr.* Italia ϛ. ‖ 18. subueniret] * *extat in* P. ‖ quem] quemq. P. ‖ 19. et ab Q.] ab Q. *Aldus* a *edd. vett.* ‖ VI, 1. ad exercitum] ϛ: exercitum PMB cum exercitu m. ‖ 2. dixit PMB. ‖ in tribunos PMB. ‖ poterant] ϛ, *pars edd. vett.*, *et sic vel* potuerunt *cum* ϛ (*reg. Doujatii*) *I. F. Gr.*: potuerant PB *rell. fere omnes* ‖ 3. ni se] *Drak.*: nise B nisi PM. ‖ Arrii] *scripsi*: arriani PMB Arennii *Pighius et sic vel* Afranii *vel* Herennii *I. F. Gr.* Arrenii *Alsch.* ‖ 7. tarsumennum P tarasumennum p. ‖ 12. Flaccus] * *non om.* P. ‖ inde] ϛ (*'vet. lib.' Sigonii*) *Sigonius*: in P *om.* CB *rell.* ‖ 15. Ti. Sempronius - Crassi] *om. Drak. codd.*, *addubitat Drak.* ‖ 16. Ti.] *Sigonius*, *Pighius*: t. *libri* ‖ C] *Pighius*: ti. PB *al.* t. ϛ? *edd. vett.* ‖ Ti. f.] *Pighius*: c. f. *libri* ‖ 18. ueturius PB. ‖ 19. L.] *ante* Veturius *om.* PMB. ‖ VII, 1. C. Laelius] ϛ: *om.* PMB c. laelius *post* erat *add.* m ϛ c. laelius legatus scipionis *ibidem* ϛ *cf.* Ww *adn.* ‖ capti P. ‖ 3. * cōgruentia P. ‖ quaequae P quaeque MB. ‖ 4. a P.] ϛ? *Rhenanus*: ab PMB. ‖ supplicationem *om.* PMB. ‖ C. Laelium *etc.*] *cf.* Ww *adn.* ‖ 5. nescius] segnius PB. ‖ 6. * simile leuiri Pp. ‖ 9. per] *om.* PB. ‖ M.] *om.* PMB. ‖ 9 *sq.* praefuisset decretae . urbanus exercitus ut] W (*al.* Wl *II*, 14): praefuisset decretae . exercitus urbanus ut *Iac. Gr.* praeesset (praefuisset ϛ? *Rhenanus*) exercitus urbanus ut ϛ exercitus ut PB (*et sic certe* M, *quem voc.* praefuisset *omittere tradunt*) ‖ 10. idem PMB. ‖ T.] ϛ? *Rhenanus*: *om.* PMB. ‖ 11. C. Hostilius] L. Veturius *scribere debebat Livius et sic ci. Pighius*, *I. F. Gr.* ‖ 13. eadem ignominia] Ww: eadem militiae ignominia ϛ ea PMB. ‖ sub quae annenses P sub quae cannenses p. ‖ qua] quae MB. ‖ 15. eadem legione] *cf. Heusingerum* ‖ 16. Laevinum traicere aut mittere] messalam misere PB. ‖ 17. in annuis PB. ‖ modum] *Otto l. l. p.* 69 *sq.*: locum PB *rell. fere omnes* annum ϛ (*Voss. v. l.*) *Curio* ‖ VIII, 1. 2. C. Mamili Atelli] *sic et hic et* §. 3 PB: C. Mamilii Vituli *Sigonius*, *Pighius cf. lib. XXXXI*, 21, 8. ‖ 3. rem] *add. I. F. Gr.* ‖ 4. flamēdialem P flamendialem MB. ‖ inaugurari] ϛ? *ed. Col. a.* 1525: augurari PMB *rell. fere omnes* ‖ 5. inaugurari] ϛ Bas. a: augurari ‖ 7. in senatum ut] *Alsch.*: ut in senatum ut P ut in senatum *vg.* ‖ 8. L.] P. *Sigonius* ‖ (et) flaminio *Pighius*, *I. F. Gr.* ‖ 9. usus ualebat PMB. ‖ 10. aequom P. ‖ praetura PM. ‖ plebisue b plebisuae PB. ‖ sacerdoti P. ‖ 13. ∞ ∞ ∞ ∞ CCCXXXXIV: *sic* P *teste Beck.* ‖ 14. eae ductae] P: eaae ducte B eae deductae ϛ (*Pal.* 2) hae eductae ϛ. ‖ 15. *Laevini mentionem aliquam desiderat Heusingerus* ‖ 17. (divisam — finibus) *ni corruptela vocc. insit ci.* Ww. ‖ Romani] regii *Dukerus* ‖ classe] PM. ‖ classes quoque LXX partae B classes quoque LXX paratae ϛ. ‖ navium] ϛ (*Cant.*) *edd. vett.*: *om.* PMB *rell. ut vid. omnes* ‖ parte aut omnia M. ‖ 18. proinde *I. F. Gr.* ‖ 19. esset] isset PM. ‖ VIIII, 1. trasportati P. ‖ erat B *vg.* ‖ 2. stipendis P *teste Alsch.* stipendiisque ϛ et stipendiis ϛ. ‖ se exhaustos] *Alsch.*: sexhaustos P exhaustos p *vg.* ‖ 4. quippe] excedat (. B) quippe PMB. ‖ excedat] *servant h. l.* PMB. ‖ 6. vivo] uno PB. ‖ 7. Cora Suessa] *vg.*: cosuessa PMB Sora Suessa *Madvigius op. ac. p.* 268 *cf. XXVIIII*, 15, 5. ‖ cereisetia cales M cereisetiacates P cereis et iacates B. ‖ Narnia] *ex* nannia *corr.* P *pr.* ‖ 9. in senatu ut] ϛ? *edd. pleraeque*: ut in

senatu ς in senatu PMB. ‖ in senatu pronunciare ς (*Hav.*) *edd. vett.* ‖ 10. integram rem] PB: integrā re p integrare *vg.* ‖ 11. inde in] *vg.*: inde PB. ‖ urbis] PMB: stirpis ς. ‖ 13. diu iactassent] ς: dimastassent PMB demonstrassent ς diu (?) dictitassent *ci.* Ww. ‖ renuntiare P. ‖ consulerent m. ‖ 14. hominum] PMB *rell. fere omnes*: omnium ς (*cod. Sig.*), *Sigonius*, *I.F.Gr.*, *Kreyssigius Liv. lib. XXXIII p.* 216. ‖ socios . Consensisse *Rhenanus:* socios consensisse *al.* ‖ X, 2. esset, facerent agerentque] ς (*Lov.* 5) *Alsch.*: essent agerentque P esset (. B) agerentque MB esset agerent facerentque ς. ‖ esset, agerent, quae e republica *I. F. Gr.* ‖ temtatis B tentatis Mς. ‖ 3. colonis PB. ‖ ex *om.* PMB. ‖ pluribus si] *Alsch.*: pluribus PB si pluribus *vg.* ‖ 4. deesse] *vg.*: deesset P de et n-et B deesse et *Alsch.* ‖ 5. patres] tres Pp. ‖ is P. ‖ 7. et Norbani] M ? ς: et norani PCBς et nolani ς et Nolani et Norbani *edd. vett.* ‖ et Brundisini *ante* et Fregellani *add.* ς. ‖ Lucerini] ς Bas. b: nucerini PCMB. ‖ et Venusini et Brundisini] ς *Alsch.*: et Brundisini ς *om.* PCMB. ‖ 8. Paestani] * *sic* P *teste Beck.*: praestani P *ap.* Ww M pritestani B. ‖ mediterrani PB. ‖ Beneventani et] *vg.*: beniuentani PB. ‖ 9. apud] P (M?) ς: ad B ? ς. ‖ 12. quingena] *Glareanus:* quinquagena PCMB quingenta ς (*Lov.* 1)? quingena quinquagena *Alsch.* ‖ XI, 2. ostium PB. ‖ lucus *Crevierius* ‖ 3. intus cellam] P(MB?) ς: intus in cella *etc.* ς intus cella Ww in ipsa cella *ci.* Wt. ‖ intus in cella (aedis) *Handius Tursell.* 3, 448 *praeeunte fort. quadamtenus N. Heinsio cf. Drak.* ‖ *in sqq. eius numinis, cuius hoc signum erat, nomen intercidisse ci. Crevierius* ‖ 8. censores] MBpς: incensores P hi censores *Sigonius et sic vel* ii censores *Drak.* inde censores *Alsch.* ‖ in] ad ς, *ed. Mediol. a.* 1505. ‖ 9. lectionem] legionem PB. ‖ patribus] PMB: a patribus ς. ‖ 10. ut qui] *vg.*: ut PB. ‖ et is T.] *Aldus:* et is l. *vel* et is *etc.* ς * et ii t. P et ibi MB is T. *edd. vett.* Titus is *ci.* Wt. ‖ 12. post Cannensem cladem] ς: post cannensem PMB post cannensem pugnam ς (*Lov.* 4); *fort.* post pugnam Cannensem ‖ 14. *fort.* [his atque] illis Ww. ‖ denascendia P denascendi B. ‖ 15. deberent; atque] defrenatque PB. ‖ septem decem M pr. ‖ 16. atrium regium] ς (?) *edd. pleraeque cf. XXVI,* 27, 3: atrium regiam PMBς *edd. princ.* W atrium regiae *I. F. Gr.* ‖ XII, 2. *fort.* obtestatus est et Ww *cf. adn.* ‖ ut *om.* MB. ‖ detinerent ς *A. Perizonius* ‖ 3. eam urbem ademtam *I. H. Vossius l. l.* ‖ nec ubi] ne uiri PB. ‖ 4 *sq. cf. I. F. Gr. adn.* ‖ 5. (hominum) *Crevierius* ‖ identidem *Vossius* ‖ 6. cantoneam * PM cantionam B; *fort.* Cauloneam (*nam sic ipse scripsit*, Cauloneum *typotheta*) Ww. ‖ 7. induxerunt PMB. ‖ 8. castra inde mouit castra Pp. ‖ 9. turbatim P. ‖ 11. Trasumenni] B * p: tarsumenni P. ‖ 12. *fort.* oriente sole *Vossius* ‖ 13. cottidie P. ‖ lacessientiumque P *cf. XXIII,* 46, 11. ‖ prosus] P *cf. XXVI,* 49, 12. ‖ 16. pugna fugaque] ς: pugnaque PMB pugna usque m pugna quasi *I. F. Gr.* ‖ XIII, 1. saevam] severam *Alsch.* ‖ 3. priorem aestatem] ς *Rhenanus:* priore aestate PB. ‖ 5. et ipsos *Rhenanus* ‖ 6. uestra PB. ‖ is] P: his B *vg.* ‖ meo loqui] *Rhenanus:* meloqui P cloqui MB meo eloqui ς. ‖ sunt eadem] F. (*v. progr. gymn. Norimb. a.* 1848 *p.* 11) *Alsch.*: suteadem P ut eiusdem B eadem sunt *vg.* ‖ 7. an, si eosdem] *vg.*: anni eosdem B anni eosdum P. ‖ 9. amiserunt PM. ‖ destitui (iussit) *I. F. Gr.* destituit ς? *edd. vett.* ‖ 10. fatentium] ς? *Rhenanus:* fatentum m fatendum PMB. ‖ quemque PB. ‖ 11. imperatores conlaudat P imperatoris . Conlaudat B. ‖ 13. si *om.* PB. ‖ dicta factaque] ς: dictaque B dicta quae PCM. ‖ exutarentur P exultarentur CMBp exaltarentur m. ‖ XIIII, 1. res est] ς: resset P esset MBp. ‖ victis; seu victus] ς: uictis P uictus p ; uictus MB. ‖ 2. *fort.* iussis *I. H. Vossius l. l.* iussit et ς (*Lov.* 3) *Rhenanus* ‖ 3. sinistro *Drak.* sinistrae *Heusingerus* ‖

duodevicesima *I. Perizonius, Drak.* ‖ 7. occulcatis] PM. ‖ dissupatis terrore] Ww dissipatis terrore ς: dissipatis (?) errore M disputatis errorePB. ‖ 9.difficile PM dificile B. tum] PM *Crevierius:* tam ς. ‖ 12. finis fuis (fuisse P fuit p *teste Alsch.*) sequendi P. ‖ 13.elephantiquoque] ς *I. F. Gr.*: elephantique PMB elephanti ς. ‖ XV,2. Irpini] PB. ‖ Vulcientis * PB pr. ‖ accepti sunt] Bς: acceptis PM accepti ς. ‖ 3. spes] res PB. ‖ uiuius PM et uiuius B. ‖ * condicionem] *sic* P. ‖ 4. Q.] *cf.* Ww *adn. ad* §. 2. ‖ in *om.* PB. ‖ ∞ ∞ ∞ PC: *om.* MB. ‖ 5. partem P *Alsch.* ‖ apparatu quoque PMB. ‖ partim] *vg. eoque ducit* parum P: partem *Alsch.* ‖ quoque, non eas] ς: *om.* PMB eas Ww. ‖ 7. ut *om.* PMB. ‖ Corcuram] PB. ‖ 8. Caulonis] *I. F. Gr.*: cautones PMB. ‖ recepere] Mp: recipere B re P. ‖ 9. deperiebat PM. ‖ 10. nanctus] B. ‖ 11. pro perfuga] ς *I. F. Gr.:* proterfuga P propter fugam M pro transfuga B perfuga *Rhenanus* ‖ * blandiuis P pr. ‖ 13. consedit] sedebat M. ‖ simul abortu P. ‖ 15. illi ς *Rhenanus* ‖ XVI, 4. vagus] vacuus *edd. vett.*, *Kreyssigius inde ab. a.* 1812 *saepius v. act. lit. Ien.* 1831, 154, 272 *quemque ibi l. Doederleinium, Sall. lib. III. fr. p.* 101 *Liv. lib. XXXIII. p.* 32. ‖ 6. (alii) *Crevierius* ‖ 7. capta ς *Kiehlius mnemos. I*, 400. ‖ argenti vis —: auri LXXXIII pondo *vel* auri argentique vis —: auri quidem LXXXIII pondo, argenti tria millia (pondo? talentûm?) *Glareanus cf. Heusingerum*, Ww. ‖ signa atque (*i. e.* atq.) tabulae] *vel om. copula* signa, tabulae *scribendum esse arbitror:* signata tabulae PB signate tabulae C signa tabulaeque *vg.* signa et tabulae *Alsch.* signa ac tabulae W. ‖ 8. sed] sedet *vel* sed et PMB; *lac. indicari videtur* Ww. ‖ interroganti scribae] ς: interrogatis scribae PB interrogantis scribae ς interroganti (*vel* interrogante) scriba *Drak.* interrogatus a scriba *ci.* Ww. ‖ 10. acto] ς *Rhenanus*: facto PMB. ‖ 11. constiterat ς. ‖ 12. his Bς (iis) *Rhenanus* ‖ 13. (iis)] *del.* Ww: iis P his B ei *vg.* ‖ 15. cavendum] *sic* * cauēdum P. ‖ a *om.* PMB. ‖ XVII, 5. a] *Rhenanus:* ea *libri* ‖ 7. et captorum Carthagine et] *Alsch.*: captorum Carthagine (*vel* Karthagine *etc.*) et ς et PCMB. ‖ tanta Bς turba ς (*Hafn. Hav.*) ‖ numero incluso] ς: *om.* PCMBς (*Hafn. Hav. al.*) numerositate c certamine *Alsch.* ‖ 9 *sq.* Indebilis et Mandonius (*vel* Mandonius et Indebilis) occurrerunt . Indebilis *Alsch. cf.* Wt *praef.:* Indibilis et Mandonius cum suis copiis obcurrerunt . Indibilis ς indebilis PCB *et sic vel* indibilis Mς. ‖ 10. tamquam] *add. Alsch.*: *om.* PCMB ut ς. ‖ verecundia ae] *Alsch.:* uerecundia PCB verecunda *vg.* ‖ eam] ea PMB *cf.* Wt *praef.* ‖ 11. eum se] M: eum si P enim se B. ‖ morem] *ed. Mediol. a.* 1505, *Rhenanus:* amorem ς nomen PMB. ‖ iam] Ww: tam PMB tamen ς *Rhenanus* ‖ 12. iniuria instatque PB. ‖ 14. cognorit] P. ‖ 15. prosus] P: pro suis B. ‖ 17. isdem] Iis *teste Doujatio* C. ‖ tendebant] tenebant P pr., C *teste eod.*, *I. F. Gr.* ‖ XVIII, 1. Baeculam] *Sigonius et sic* PM *c.* 20, 3*:* beculam ς baesulam PB. ‖ 2. in *om.* PB. ‖ locum acciperent PMB. ‖ 5. patent(.B) et fuluius (fluuius ς) PBς. ‖ 6. interior PB. ‖ quoque alteram PB *Alsch.* ‖ 9. ne] P: nec B *vg.* ‖ * opstitisse ad suis Pp. ‖ 11. prima PMprB. ‖ 12. praemet PB. ‖ 17. latata P lata B. ‖ 20. insiderant Bm. ‖ atque *om.* PB. ‖ XVIIII, 2. ex his (*vel* ex iis) Hispanos] ς: ex hispanos PMB et hispanos B *corr.* ς exin hispanos m. ‖ 5. in se esse] ς: inesse PMB in se inesse *ci.* Wt. ‖ 6. censere PB. ‖ 9. esse se *vel* se esse ς. ‖ Massivam] ς? *edd. vett.:* massium PMB. ‖ 11. velletne] uellet M uelle PB. ‖ 12. aurea] aureoa Pp. ‖ XX, 3. imperatoris PB. ‖ uelli P. ‖ haud] hauo P hanno Bp. ‖ 6. ut] ς *Rhenanus:* et PMB. ‖ 8. lusitanum Bp dusitanum P. ‖ Romanis manus] ς romanis B *corr.* romanus PB pr. ‖ vagum] uacuum PMB. ‖ 9. acta] accepta PB. ‖ captum astu magis] ς *Rhenanus:* captum magis MBp cap-

tumagis P captum ingenio magis ς captum astu *I. F. Gr.* ‖ 11. ei] et PB. ‖ adsiduus P *teste Alsch.* ‖ eius] ei *I. F. Gr.* ‖ 12. tame P tam B. ‖ obtinuerunt] MB optinuerunt P: obtinueruut ut ς. ‖ romae PB. ‖ decernerent] obicerent *vel* obiicerent ς. ‖ eius] ei *Sigonius* ‖ XXI, 1. omnium] omni ui PM. ‖ 2. iam *om.* MB. ‖ 4. antequaereretur P. ‖ 5. conlega T.] conlegati p conlega(*vel* collega) b conlegatumPconlega(*vel* collega) tumB. ‖ Crassus Dives] arassus(arasus M) crassus diuerso PMB. ‖ 7. itaque] atque MB. ‖ 9. inestauiati P *teste Alsch.* B. ‖ L.] ς (*Lov.* 4. *Ber.*)? *edd. vett.*: *om.* PMBς. ‖ Caudinus] ς (*Ber.*)? Bas. b: gaudinus PMB. ‖ seruilio (*voluit* seruilios) P servilia. *al.* ‖ et Q. Caecilius Metellus] *om.* PMB. ‖ 10. a bolis M abolis PB. ‖ decem] *vg. et sic* X b: nexem PB. ‖ XXII, 1. vitio] uiue PMB. ‖ cessit PMB. ‖ T.] *om.* PMB. ‖ 2. consulum] *Rhenanus* cos. P cons M cons̄ B: consulares ς. ‖ 3. Varo — Licinio] *om.* PB. ‖ casso PB. ‖ 5. se. cederet PMB. ‖ 6. additum et ad PMB additum ei et *I. F. Gr.* additum etiam *ci.* W. ‖ 7. suisque] sui Bς. ‖ 12. praetori urbis] m: praetori urbem M p̄. r̄. (p̄r̄ B) urbem PB. ‖ maris] magis PMB. ‖ 13. idem] *v. Walchium l. l. p.* 203 *Heusingerum*: eidem *I. Perizonius prob. Crevierio, Drak.* item Wl *I*, 23 t. ‖ caperet PB caverent *Crevierius, Dukerus, Drak.* ‖ XXIII, 2. Cumis] *Lipsius*: cumiis PM cumhis B. ‖ 3. Ostis] *sic* MPB *cf. VIIII*, 19, 4. *Sall. ap. Char. p.* 76 *P. fr. inc.* 40 *Kr.* 74 *D.*: ostiis m Ostiae ς. ‖ aede P. ‖ 4. incolomi B. ‖ 5. *post* Ap. *sqq.* — a P.] *add.* ς (*Ber.*)? *edd. vett.*: *om.* PMB *rell.* ‖ urbis] urb. PB. ‖ 6. iu pernitiabilis B iupermitiabilis, *quod recipere nolui v. Bergkium act. ant.* 1855, 299 *sq.*, P impernitiabilis M. ‖ 7. urbis] urb. PB. ‖ ut hi] uti PB ut ii ς. ‖ nonas] idus *certe scribendum erat Livio; corr. Merkelius de obsc. Ov. fast. p. XXVIII, prob. L. Friedlaendero in Beckeri ant. R. IIII. adn.* 3216. ‖ Quintilis] B. ‖ XXIIII, 2. qui ut] ς: cum qui ut PMB; *al. Otto p.* 70. ‖ in foro] *cf. Walchium p.* 90: in forum *Dukerus* ‖ 3. bidui *prae* biduanum *sprevit Rhenanus*, bidui *vel* (tempus) — *sic etiam Crevierius — Dukerus* ‖ edixit] P *pr. corr., vg.*: dixit PB. ‖ iussi] *I. F. Gr.*: iussit *libri, de sqq. cf. adn. ap. Drak.* ‖ 5. desiderati dinaq. P desiderat ibinamque B. ‖ uenerunt B. ‖ a *om.* PB. ‖ liber P liberis CBp. ‖ acceptis PCB accepti sunt *Alsch.* ‖ 8. magis ratus] magistratus PB. ‖ compararea P comparare a. B. ‖ cauetque B. ‖ XXV, 1. noxae] mosae PB. ‖ 2. M'.] *Sigonius*: M. (M̃. B) *libri* ‖ tranquilliorestatus P *teste Alsch.* tranquilliore statu *male inde Alsch.* ‖ Italia esset *cum* B *Alsch.* ‖ 5. medis P. ‖ adsensores PB. ‖ 6. alter T.] ς Bas. b.: alteri P alter MB. ‖ 7. uobisset p. uobis P. ‖ 8. rite *pauci ex* ς *cf. Dukerum.* ‖ 11. rebatur] P: ferebatur B *vg.* ‖ 13. considerant B. ‖ 14. eadem regione PMB. ‖ cottidie C. ‖ in acie stare] W l *I*, 18 tw (in aciem stare *idem act. ant.* 1840, 77): inacieheare PM in acteheare CB in hac re c iu aciem exire ς *I. F. Gr.* ‖ XXVI, 1. habebat *I. F. Gr.* ‖ 4. quae] PM: qui ς *et sic vel* qui ibi Ww *adn.* ‖ 6. ali P. ‖ 9. romani p. ‖ ne, si] nisi P. ‖ 12. tribuni militum M. Marcellus] *Alsch.*: m. marcellum tr. mil. MPB ς *fere omnes* ‖ M. Marcellus consulis filius et A. Manlius tribuni militum ς. ‖ A.] *om.* Bς. ‖ M'] *c.* 27, 8: m. PB *rell. ut vid. omnes* ‖ Aulius] B: aullius P *I. F. Gr.* auxilius PB *l. l.* Avilius *I. Perizonius* ‖ 13. iecur] P *pr. corr.*, *vg.*: iocur P. ‖ in senatum in secunda Pp. ‖ XXVII, 2. ad locum *cf. Walchium p.* 23 *sqq.*, *Heusingerum*, *Wiedemannum l. l. p.* 5 *sq.* ‖ 3. ante ea castra Bς. ‖ in collis P in colles b collis B. ‖ ab utrisque lateribus] PMB. ‖ 4. circumire PB. ‖ 6. integros P pr. integri eos *ci.* Ww. ‖ 7. superaret P. ‖ 8. interfectus] ς: interfecti P *teste Gr.* MB *I. F. Gr.* ‖ (occisus) *I. F. Gr.* ‖ 11. tum] tunc PB. ‖ se] MP *Rhenanus*: isset Bς; *al. Iac. Gr.*, *Otto p.* 73. ‖ 13. Coelius] ς (*Lov.* 5): cloelius P c. laelius M c. loelius B. ‖ ordinem] seriem *I. Peri-*

zonius et vel sic vel narratioenm *Doujatius vel* rationem Ww *adn.* ‖ interuenerit P pr. ‖ XXVIII, 1. uulnerius M uulneribus m. ‖ infectum PMB inuectum ς (*Gaertn.*) *Gebhardus* ‖ 2. quosquos PMB. ‖ 3. monti Pp. ‖ alter ad cavendam] *om.* PMB. ‖ 4. cui] qui ς (*cod. Rhen.*) *Rhenanus* quis ς. ‖ 5. pauco PB. ‖ intenti milites] W: milites PMB parati milites ς vigiles *I. F. Gr.* ‖ quo] qua ς. ‖ 6. et ab ira non] *vg.*: et ab ira PCB non ab ira c nec ab ira *Alsch.* ‖ 7. perfugam autem romanos MB. ‖ erat ut] *om.* PMB *cf.* Wt. *praef.* w. ‖ 8. rebantur] *cf.* W *act. ant.* 1841, 853: quaerebantur PB * uaerebantur p uerebantur ς (*Lov.* 4) *I. F. Gr.* ‖ 9. aperique P. ‖ 10. partim] partem (portam *teste Alsch.* P) PB. ‖ 11. de, *i. e.* DC, PMB, *quo fulcro non indigebat praeclara Ritschelii ad Senecam patrem coni. in ind. lect. Bonn. nuper prolata* ‖ 12. et turri PB. ‖ 13. quam cinus P quam ancinus MBp quam L. Cincius (*vel* Cinctius) ς. ‖ oppugnas P oppugnasset Bp. ‖ XXVIIII, 1. cuicui Pp. ‖ 4. halimetus PMB. ‖ 5. (in agro Romano) *Dukerus* ‖ 8. x. et VIII. PB: duodeviginti F. *progr. l. p.* 14. ‖ 9. machinaidas PMB. ‖ uocantes * PB. ‖ 10. proximo anno concilio PM proximo annuo concilio *ci.* W. ‖ tracturum P *teste Alsch.* B. ‖ XXX, 1. lamiam iam B labiam iam P *teste Alsch.* M labiam P *teste Beck.* ‖ 2. ab *om.* PB. ‖ altato PB. ‖ 3. ad] a PB. ‖ Phalara] PM §. 12. *I. F. Gr.*: phalera PMB. ‖ 5. ferocioris .. gentis] PB *rell. fere omnes cf.* Wl *II*, 3 w *adn.*: ferocioribus .. gentis ς (*Pal. unus*) *Ascensius et sic vel* ferociori .. gente *I. F. Gr.* ‖ 6. conciliamacherum P concilin amacherum Bb. ‖ 7. et] et ut PMB. ‖ 9. haereis PB. ‖ practis] ς (*Pal.* 3): coactis PMB *rell.* actis *vel* [...] actis Ww *v. adn.* que actis Wt. ‖ Aegium] ς? *Glareanus*: regium PMB *rell. fere omnes* ‖ 11. indutuslatiarum P induciis laciarum B. ‖ 11 *sq.* audivere . vocati enim] ς: (. B) nudius reuocati (. B) enim MBp nudius reuocati enim uocati enim P nuntiatum est . Reuocati enim ς (*Hav.*) nuntius venit . vocati enim *ci.* Wt nunciavere . Vocati enim *Otto p.* 80. ‖ 12. et eae] PB. ‖ primo] (P *ex sil. Beck.*)? *Alsch.*: primi P *teste Alsch.* B primum *vg.* ‖ 13. Atintania] *I. F. Gr.*: atintanta PB atintantas M. ‖ Ardiaei] *Alsch.* Ardyaei *I. F. Gr.*: arrhidaei P arridae B. ‖ 16. quassi (quasi MB) adcepisset (accepisset b) misenum per PMB. ‖ 17. ab eo] ς: abo P abito Mp habito Bς ab illo *ci.* Wt. ‖ enim eorum PB. ‖ XXXI, 1. P.] *om.* MB. ‖ a Naupacto] p: annibali pacto P naupacto MB ab naupacto ς. ‖ atpulit P abstulit MB. ‖ felicissimaeque agrum] *add.* W: *om.* PB agrumque nobilissimae *vg.* agrumque eximiae *Alsch.* ‖ 2. profectus iussis] ς: profectus sis Pp profectus se MB profectus iussis se ς. ‖ ut] aut PB. ‖ 3. Philippoque ludorum, qui *ci.* W *ann. phil.* 31, 185 t. ‖ 4. eo] ed P et B. ‖ 5. foeda] *om.* B feda b. ‖ deformi PB. ‖ 6. se *om.* ς, *del. I. F. Gr* ‖ 8. erato PMB. ‖ 9. eiciundum] P *teste Alsch.* ‖ 10. cycleadas PB. ‖ 11. ardymis Pp adimis B. ‖ Eleum] *vg.*: eleium P eletum B Elium *Alsch.* ‖ XXXII, 2 *sq.* intrasset limitaque (quae M) PM intrasse limitaq., (quae m) Bm. ‖ 3. Aetolos Eleosque] *vg.*: aetolosa eosqua PB. ‖ 7. die ad] dic P *teste Gr. et Alsch.* MB ad *I. F. Gr.* ‖ pyreum M phyreum PB. ‖ 9. fuerant] ς *edd.*: fuerat C fuera P fuerunt MB fuere ς. ‖ luchnidum *suo iure* PMB. ‖ Dassaretiorum] *Sabellicus*: darsetiorum P darseciorum B, *alterutrum* M. ‖ 10. omnis (*om.* M?) conseris armorum PMB. ‖ Polyphanta] *Moguntini* Polyfanta ς: polyphania PMB. ‖ XXXIII, 1. Aestraeum *Glareanus* Aegestaeum *Sigonius* ‖ 2. cum] *om.* PB. ‖ 6. T. Manlio] ς *Glareanus*: l. manlio PMB *rell. fere omnes* ‖ alii Tarenti] *om.* PMB. ‖ 7. id] ita W. ‖ 8. urb (. P) PB. ‖ 9. et ut eos crearent] ς? Bas. b: ut eos crearent PMBς et eos *I. F. Gr.* ‖ 10. eo ipso anno] *vg.*: eo ipso PCB eos ipsos *Alsch.* ‖ nimia] b: ninia P nia Bp. ‖ in necopinastam P sinnecopinastam p sine copia natam MB. ‖ XXXIIII, 2. ei] et PM set B sed b *Cant.* ‖ egre-

giae B egreciae P. ‖ acriorumque P. ‖ 5. redduxerant] *teste Alsch.* P. ‖ prae se referens PCMB prae sese ferens *Alsch.* ‖ 7. marcia P. ‖ 8. hominum] omnium ς (*Hav.*) *cf. Drak. adn.* ‖ praebuit] ς: dedit ς (*Hav.*) *om.* PM. ‖ bello factam Pp. ‖ 9. collegam *I. H. Vossius* ‖ 10. C.] cum PB. ‖ 13. noxio damnassent? si (sin *Vrsinus*)] *om.* PMB. ‖ si noxium comperissent] *om.* ς. ‖ 15. C.] *om.* PB. ‖ XXXV, 1. Licinus] *Sigonius:* licinius PCB *vg.* ‖ C. Mamilius] ς *Sigonius et sic* PM(B) *c. sq.* §. 11: m̄. anilius P *teste Alsch.* (m̄ manilius P *teste Beck.*) manilius BM manlius C. ‖ C.] *Alsch. et sic libri c. sq. l. l.; c.* 40, 10; *XXVIII*, 10, 15: t. PMB *cf.* §. *sq.; c.* 51, 8; *XXXI*, 4, 3. ‖ A. et C. *edd. vg.* ‖ hostiliis PM hostilius B. ‖ 2. provincia C.] *vg.:* provinciae Pp provintiae B. ‖ hostilium *ante corr.* P. ‖ 2 *sq.* exercitum, T. Manlius ad mare *ci. I. F. Gr.* ‖ Quinctius consul habuerat . et T. (*al.* et L.)] *om.* PMB. ‖ 3. uisereque P. ‖ ibi] sibi PB res ibi *Rhenanus* ‖ 5. quisque] ς *Rhenanus:* quis PMB. ‖ 8. inimico conlegae] * Pς: * mimico conlegae p minime conlegae (collegae M) MB minime inimico collegae ς (*Lov.* 4.) ‖ 9. communimo consilioque Pp communi consilioque M (?) communi consilio B. ‖ 13. exercitum relictum sumeret que fuluius Pp. ‖ 14. * mutauerant, *sed a spscr. post eras.*, p. ‖ XXXVI, 1. *prius* in *om.* PB. ‖ nunciauerunt M? nunciauerant ς. ‖ 2. mercedem B (mercede) *I. H. Vossius* ‖ 5. P. Aelius] ς (*Lov.* 4)? *Sigonius cf. XXXXI*, 21, 8: p. aquilius ς l. aquilius PMB. ‖ 8. eo anno *etc.*] *cf. Beckerum ant. R. I*, 276 *sq., unde concidit ci. Crevierii ab Heusingero prob.* ‖ 9. C. Mamilio] P: mamilio B manlio M. ‖ caereris P. ‖ idem] Ww eidem *Lipsius et sic vel* iidem *Drak.:* fidem PMB aedem ς. ‖ 12. per] *om.* B. ‖ prouintias B. ‖ dimissa PMB. ‖ ut] aut P *teste Alsch.* ‖ unae PMB. ‖ quattor P. ‖ 13. in Bruttiis, duas Q. Claudius] *om.* PMB. ‖ * salientinos P salentinos B. ‖ 14. ut in P *teste Alsch.* MB at in *ci. Drak.* ‖ XXXVII, 4. hostiis P *pr. corr.* ‖ ex] ς *Rhenanus:* ut ex PMB et ex *vel* et ut ex ς. ‖ 5. Frusinone natum infantem] *Alsch.. F. progr. l. p.* 15: infantem PMB frusinone infantem natum ς. ‖ 7. discerent] b: discederent PB. ‖ 8. ad *om.* PB. ‖ 14. constitit] M: cōstitet P consistet B constitit et ς *Rhenanus* ‖ intercesserunt PMB; *fort.* inter se iunctae (*vel* complexae) incesserunt Ww. ‖ XXXVIII, 1. anno P. ‖ 4. Alsiensis *post* Menturnensis *iterant* PB. ‖ 8. collegam . . . habere *vg.:* conlegam . . . haberet PC conlega . . . haberet B cum collega . . . haberet *Alsch.* ‖ 9. et ex] *vg.:* ex PB. ‖ 10. vicesimam *vg.:* XX P uiginti B. ‖ 11. roris PB. ‖ apud scipionem liuio B. ‖ M.] *teste Alsch. om.* P? ‖ (quidam) *I. H. Vossius* ‖ XXXVIIII, 1. Porcio] populo P. ‖ 3. exire in] exiret PB exire b. ‖ ut] *om.* M. ‖ uterque] *Aldus:* utrique PMB. ‖ 7. ducebat] M? ς: ducebant PB. ‖ 8. insociabiles] (M?) ς Bas. b: insociales PB. ‖ 9. urebatur Italia] *scripsi:* italia urebatur ς urebatur PMB. ‖ 10. haec P. ‖ 13. ipse P. ‖ ipse se solum ea oppugnatione (*sic hoc voc.* ς: *Lov.* 4) impediit *Rhenanus* ‖ inpedit PB. ‖ XXXX, 2. ut] urbit Pp. *om.* MB. ‖ 3. Trasumennum] * p: tarsumennum P. ‖ 4. postea] *his vocc. repetitis priore loco* poste P. ‖ delesset multa, secunda . . . gesta *vel* delesset, multa secunda, . . . gesta, *Drak. in adn.* delesset multa, secundas . . . res *I. F. Gr. cf. Wiedemannum p.* 6 *sq.* ‖ 6. paucos dies castra] *om.* PB. ‖ 7. prouinciam PB. ‖ 8. manu] PB: manum *vg.* ‖ 10. salentinos P. ‖ in|posito P imposito B. ‖ 14. duo milia et quingenti] et PB; *num* ∞ *i. e.* mille? ‖ rem] *om.* PMB bellum ς (*Hav.*) ‖ XXXXI, 5. Hannibal elabi inde] W: hannibale (annibale M) inde PM hannibal inde Cp hannibalem inde M hannibal ire inde c Hannibal inde evadere ς Hannibal evadere inde *Otto p.* 89; *al. I. F. Gr.* Wl *I*, 22. ‖ 6. cohortis] *vel* cohortes (*sic* ς? *edd. vett.*) *I. Perizonius:* cohortibus PMB *rell. fere omnes* ‖ cohortibus additos quinque manipulos *I. F. Gr.; al.* Wl *l. l.* ‖ 7.

adgrediendi] ς? *Moguntini:* adgredi * PMB *rell. fere omnes* ‖ 8. ipsis P ipsus *ci. I. F. Gr., at v. Drak.* ‖ portisuere P. ‖ XXXXII, 2. equester terror] *Salmasius:* equesterror P *teste Iac. Gr. Alsch.* MB. ‖ 4. ni ad cohortium ac manipulorum decursum *I. F. Gr.* ‖ ac manipulorum decursu] *Alsch.:* et manipulorum decursu ς *Drak.* ac manipulorum (M?) decursum Mp ac maniculorum decursum PCB ac maniculorum decurrēcium c. ‖ 6. enim] *addubitabat* Wt. ‖ 8. circa — victores] *cf.* Ww. *adn.; varias vv. dd. sententias v. ap. Drak. add. Wiedemannum l. l. p.* 7, *coll.* H *ann. phil.* 71, 193. ‖ D. *i. e. vel* quingentos] *vel* quingenti (*v.* Ww *adn.*) P: *del.* p *om.* MB. ‖ 10. astrorum P. ‖ ostenderunt PB. ‖ 14. uenusiam PMB. ‖ 17. arcessiebat PMB arcessebat C. ‖ XXXXIII, 1. medium hostem] Bς: mediostenm Pp medios hostes ς. ‖ 2. sequontur P. ‖ 3. inplicanter P. ‖ 6. finibus per] finibeper PB fiuibus et per *Alsch.* ‖ suos] uos P. ‖ 8. edocet, et ut, quum *vel* edocet, et, quum *Dukerus* edocet, monet (monetque *Ber. m. pr.*), ut, quum ς. ‖ 9. senatu] P: senatui p *vg.* ‖ 10. praemissis item *I. H. Vossius l. l. p.* 278. ‖ Praetutianum] *Moguntini:* praetulianum P praetutilianum MB. ‖ (ut) vehiculorum *I. H. Vossius l. l.* ‖ XXXXIIII, 1. quadriennio *Glareanus, et sic certe scribere debebat Livius* ‖ audaxter P audacterB. ‖ consules B. ‖ 3. abiisse ς (*Lov.* 3) abisse *Rhenanus* ‖ 4. (et) aut *I. H. Vossius* ‖ 5. duo consules] dilocos P locos B * p. ‖ 6. in Hispania annos] ς: annos in hispania ς in hispania PMB. ‖ 8. sint] PB *I. H. Vossius:* sunt *vg.* ‖ 9. cum ignoto eum] *Crevierius, Drak.*: cum ignoto cum P cum ignoto (eo *vel* eorum *add. singuli*) ς ignoto cum *vel* iam ignoto cum *I. F. Gr.* ‖ in saltu] inaliu P in alio MB. ‖ 10. praesidialiostiumhinora P praesidiali hostium inora B. ‖ XXXXV, 1. ut detegi] uidet¦egi P. ‖ 5. gesta partae] *Aldus:* gestae parte P gesta (?) pares B. ‖ 7. liberum Bς. ‖ 8. iter, felix ς (*Pal.* 2. 3) *Rhenanus:* iterque felix P *teste Alsch.* iter felixque *vg.* (P *ex sil. Beck.*)? iter atque felix *ci. Alsch.* ‖ matura] *vg.:* maturae P et matura *ci. Drak. et sic vel* maturaque *Alsch.* ac matura Ww. ‖ . et damnarenturque B et dampnarenturque M et damnarentur m. ‖ 11. absistere ab signis nec subsistere] Ww: ab signis absistere, nec subsistere *I. F. Gr.* (P *ex sil. Beck.*)? ab signis nec subsistere P *teste Gr. et Alsch.* B ab signis . (nec *add. pr.*) subsistere C ab signis subsistere ς ab signis absistere ς Bas. b Wl. *I*, 26 ab signis abire nec subsistere *ci.* Wt. ‖ 12. recunctarenturque P necunctarenturque p ne cunctarentur quod B. ‖ clam ingredi] ς: clam inaredi P *teste Alsch.* clam inare P *teste Beck.* M clamitare *Cant.* clam inane B clam intrare mς. ‖ XXXXVI, 2. cortatio P coortatio P *pr. corr.* cohortatio B. ‖ in] *om.* PB. ‖ 3. et veteribus] M: ex ueteribus PB. ‖ roborque PB. ‖ 4. ad Fanum *Guillaume hist. des campagnes d'Annibal en Italie* 3, 76 *a* Ww *l. et refutatus* ‖ et quingentos] quingentos ς ∞ (*i. e.* mille) quingentos *Heusingerus* ‖ 5. sui] ς *ed. Mediol. a* 1505: suis PMB. ‖ licinius PB *al.* ‖ 6. cum] *om.* PB. ‖ 7. paucos] paruos PMB. ‖ 8. ope orare] operare PM opera Bm. ‖ instetit M pr. B pr. ‖ 9. deleri exercitum Hasdrubalis posse redirique] *Crevierius:* deleri exercitum Hasdrubalis posse redireque ς delerique exercitum Hasdrubalis posse, rediri ς (*Lov.* 5) delerique PCMb derelique B debellari posse redirique *I. F. Gr.* ‖ 11. absentium praesentiumque] absentiumque B apsentiumque P *teste Alsch.* praesentiumque P *teste Crev.* M? ‖ XXXXVII, 1. uidebat PB. ‖ 2. suscitatus P sciscitatus B. ‖ si quid] CMB siquit P: si qui c *vg.* ‖ 3. et (ut) *Rhenanus* ‖ 4. relata essent] ς: essent PMB essent relata *Alsch.* ‖ neutri PMB. ‖ 5. duos profecto consules esse] ς: *om.* PCMB ambo profecto consules esse W. ‖ et] at *I. H. Vossius* ‖ 9. intente adservati] *Rhenanus:* intente asserua ς (*Harl.*) inte adseruat PM iter adseruant B

intenti iter asseruant ς (*Ber.*) intente iter adservant *vel* itinera servant *I. F. Gr. pr. not. ed.* ‖ 10. hasdruba P pr. ‖ dum lux viam ostenderet, intentius] Ww: dum lux iam ostendentis MPB dum lux (dux *Lov.* 2) viam (iam *vel* viam iam *al.*) ostenderet ripa fluminis ς dum lux viam ostenderet, lentius *Alsch.* dein vix iam sustentantis Hw; *al. I. F. Gr.*, W *act. ant.* 1841, 857 *sq.* w *adn.* ‖ (et) . . flexusque quasi orbem volvens . . processit W *act. l.* ‖ (quum) *I. F. Gr.*: cum *vel* quum *libri* ‖ cum orbem volvens Ww *adn.*; *al. Otto p.* 74 *sq.* ‖ uolues B pr. ‖ processit] Mς *I. F. Gr.*: processisset PBς processit . et *Rhenanus* ‖ *lac. post* processisset, *vocc.* tamen non abstitit *vel* tamen ire pergit *vel simili modo explendam, statuit* Ww. ‖ transiturus erat ς erat transiturus Wt; *totus h. l. nondum persanatus est* ‖ XXXXVIII, 5. iis fidene P iis fide ne B. ‖ 5 *sq.* credebatur se dextrū P credebatur sinistrū p credebatur . sinistrum B. ‖ 6. dextrum] sinistrum M. ‖ 10. ante signa romanos MB *et ante ras. ut vid.* p. antesignanos Romanos ς (*Lov.* 5) F. *progr. l. p.* 16. ‖ 14. dextrum] *Glareanus:* sistrum P sinistrum, *sed* ni *spscr. iterum eras.* P *corr. pr.* sinistrum *vg.* ‖ XXXXVIIII, 2. regendi spem vicissent] *Rhenanus:* regendis peruicissent PM regendis p uicissent (p *teste* F., *nonne* p?) B regendi spe uicissent ς (*Ox.* L, 1) regendi spem perdidissent *Kindscherus act. gymn.* 1853, 655 rectoris peruicissent *et* regentes peruicissent *singuli* ς regentis pervicissent *vel* regentis sprevissent *ci.* Ww. ‖ 4. superstes . . . esset] *Rhenanus*: superstes (*sup. extr. voc. ras.*) . . . . esset esset (*punct. sup.* esset *post eras.*) Pp *teste Beck.* superesset . . . esset p *teste Alsch.* (*altero* esset *om.*) C (MB?) ς. ‖ 8 *sq.* deleri: quin supersint aliqui] *Alsch.*: delerique supersint (*sic etiam* M) alii qui PC deleri qui (*sic* b) supersunt . alii qui b deleri qui supersint inquit (aliqui?) ς deleri, Quin supersint, inquit, aliqui *I. F. Gr.*; *mancus locus esse videtur* Wtw. ‖ L, 5. supplices] PMB: suppliciis ς. ‖ 9. praetoris (pr. *ed. Ven.*) latae] *ed. Ven. a.* 1498, *Rhenanus:* praetoris perlatae ς (*Lov.* 5) perlatae MBp perlataes P. ‖ 10. inter inpotentes (*vel* impotentes) *vg.*: interponentis PB. ‖ LI, 3. Philo] * *sic etiam* P. ‖ Caecilius] ς (*Lov.* 1) *edd. vett.*: *om.* PMB. ‖ 5. inde traducti] P *Rhenanus:* intraducti M hinc traducti m introducti Bς inde producti *Sigonius* ‖ 8. C.] *Aldus:* a. *libri* ‖ 9. deiis P. ‖ 10. victoria movit, ut iam] ς: uictoriam P uictoria CB victoria mutavit, ut iam *Alsch.* victoria firmavit, ut iam W. ‖ emendo, mutuum dando] ς: *om.* PCMB. ‖ 11. ex his] PB: ex iis *vg.* (ex iis) *I. H. Vossius* ‖ 13. sedibus] seditionib. P sedicionibus B.

Lib. XXVIII *in periocha* a Silano, et ab Scipionis legato L. *al. cf. Drak. ad c.* 28, 14, *Roellius* ‖ debellavit] Bas. a: bellauit ‖ a Tarracone] ab Carthagine *Liv. c.* 17, 12. ‖ Masaesylorum *ex Liv. c.* 17, 4 *Delrius* ‖ nova edidit] *Drak.:* nouae dedit ‖ Gisia] Astapa *Liv.* 22, 2 *Moguntini* ‖ I, 1. in Italiam] P *ex sil. Beck.?* ς *I. F. Gr.:* in Italia P *teste Alsch.* M; *cf. ad h. l.* Ww *adn.* ‖ 2. sic] ς: signa P ς *cf.* Ww. ‖ 3. ad] *Alsch.: om.* PCB in *vg.* ‖ 4. magnum numerum] P *teste Alsch.* MB: magnum hominum numerum (P *ex sil. Beck.?*) ς. ‖ 5. decem haud plus millibus *I. F. Gr.:* * decemiliauoplusmillibus P * decemilia seu plus p decem millibus seu plus M. ‖ 6. angustia P pr. ‖ inclusum *vel* inclusos *Dukerus* ‖ 9. ad laevam] alleuam P. ‖ II, 1. obsiti virgultis tegebant] *Kreyssigius cf. Sall. lib. III p.* 96: obsiti (*sic* M *Cant.* opsiti P; obsitis m obsita ς obsitos *Dukerus*) uirgultis tenebant *libri* obsita virgultis tegebant *Wiedemannus l. l. p.* 8, *at v.* H *ann. phil.* 71, 193. ‖ 2. occultum *I. F. Gr.* ‖ ut] *Alsch.: om.* PM interim ς ubi W. ‖ 4. quatuor milia] XL M. ‖ scutata] PM *cf. Fleckeisenum mus. phil.* 7, 280: scutati m *I. F. Gr.* ‖ in subsidis] Ww in subsidiis ς *edd.*: insidis P insidiis M *Cant.* in insidiis m. ‖ 5. egressus P *cf. Drak adn.* ‖ 6.

est cladis P est cladiis p. || 8. ubidinique (u *et* di *eras. teste Beck.*; *num fuit* libidinique?) Pp. || 13. quanta] quantum P quam *ci.* Ww. || memoria bella P. || 14. (eam) *I. H. Vossius* || nanctus] Wt: nauctus B nactus P *vg.* || 15. tum fore P. || in boetica Pp; *vocc.* in Baetica *post* forte *collocat* ς *prob. Dukero; al. I. H. Vossius cf.* Ww *adn.* || magis quam magis itineris P. || III, 2. mille] (*i. e.* M) *add. Drak.*: *om.* PM et mille ς. || 3. Massiensium *A. Rubenius* || Hispanae] P *Aldus:* hispaniae B *cf.* Wtw. || fructifer MB. || 5. tris partis] Ww tres partes *vg.*: tris portis P tribus portis p. || 7. et iam *al.* || 8. etiam eo *al.* || 10. intrasse P pr. intraret B pr. || sine discrimine Poenus] ς: * sine dipoenus P siue poenus Mp *Cant.* || 14. ceteras partis] ς (*Gaertn.*) ceteras partes ς: ceterā partis PM. || 15. mille] *Alsch.*: con (co = ∞) P *del.* p *om.* M *Cant.* mille quingenti *Drak.* quoque trecenti ς. || tradito oppido *I. H. Vossius* || IIII, 2. Orongim] *Alsch.*: oroncim P orongin B *vg.* || 3. hiemps P. || 4. [et] L. *I. H. Vossius* || et] cum ς (*Ox.* L, 1.) *Vossius* || 7. tuto] PM: toto ς. || conmeatus] p: cismeatus P. || V, 1. reginae PM. || 2. ut] *om.* P *teste Alsch.* || 5. sed] sed et B. || 7. ipsi ut PM ipsi sat *I. F. Gr.* || * tracum p tharacum P. || si quo] PB: si quod *vg.* || regum P. || 8. saltum ς (*Lov.* 4 *Ber.*)? *edd. vett.* || 9. legiones P. || res sineret] ς *Rhenanus:* res sinerent ς (*Ox.* L, 1) resideret PM res deret C res daret cm res se daret ς. || 10. res, Peparethum] *I. F. Gr.:* tum Peparethum *Sigonius* res piraretlium P *teste Alsch.* respiraret limnum Mp *teste Alsch.* (res piparetlium P res piparetlimnum p *teste Beck.*); pepharetum P §. 16 peparheto §. 18. || 11. regiis p. || peltastis ς. || 12. Agrianum] *ex Polyb.* X, 42 *Sigonius:* aenianum PM. || scopyssam P *teste Alsch.* M (scopysam P *teste Beck. et* scotusam *certe c.* 7, 3.) || 13 *sq.* eo *etc.* — magnis] ut eo .. venturum, magnis *Alsch.* || 14. hunc — magnis] *vg.:* magnis PC magnis igitur Ww hunc conventum ut turbaret subito, magnis Wt; *num* tum magnis? || 15. scotyssam P scotissam M. || 16. phociden P. || VI, 2. a mari] a mare PM (* *nam huc etiam v. l. ex* P *pertinet*) || 5. portas PM portis ς. || 7. Demetrium] ς *Rhenanus:* demetriacum * PMς. || Phthiotidis] *Sabellicus:* * phtiotidis P. || 9. praebere] *Drak.:* praebuere P *teste Alsch.* CB praebuerit ς. || 10. deiciunt] se dejiciunt *vel* dejiciuntur *I. F. Gr.* || monti P. || 11. tam] iam P. || fuerant PMB. || 12. quo P. || urbis Opuntiorum] ς *I. F. Gr.*: orbis et pontiorum PM urbis et pontiorum m. || mille passuum] M. P. II *coll. Strab. VIIII p.* 425 *Cas. Wesselingius* MM passuum *Drak.* || VII, 1. oraeocditīminuerant P. || minuerant M *Cant.* || inpari maritumis] *Drak.* inpari maritimis ς: inpari tumuis P imparitum uis M *Cant.* || per cunctationem re omissa] *Alsch.:* ita percunctatione omnissa P ita percunctatione omissa CMp re per cunctationem omissa ς res per cunctationem omissa ς? *edd. vett.* per cunctationem omnis res omissa Ww (*cf.* omnissis *pro* omissis P §. 10.) || 3. *post* igitur Philippus *vocc.* cum — profectus *collocat Crevierius* || compuliesset Pp. || 5. classis] * sic P. || eo se cepisset PM *pr. Cant.* || 9. Thronium] *Glareanus, Sigonius, Palmerius:* toronen P *et sic et similiter infra; ab ipso Livio sic scriptum fuisse haud prorsus negaverim* || (est profectus) *I. F. Gr.* || 11. et *om.* ς (*Ox. N.*) *del. I. F. Gr.* 12. ad Opuntem Attalus decertarat] *Otto p.* 77 *sq.:* opuntem (opontem p) attalus decertat PM opuntem attalus ceperat ς. || 13. Tithronon] ς (*Lov.* 5): uthronon P *test. Gr. Beck.* uturonon p *teste Beck.* suthronon P suturonon p *teste Alsch.* uthuronon M; *nonne* Tithronion? [*sic nunc Aem. Kuhnius mus. XV*, 25.] || dori

p

P. || rriliedriorumq. Pp. || 15. dimissis, se] dimisse P dimissis M *Cant.* p. || dimissis neque .. fuisse se, nec *Drak.* || 16. Phliunta Pheneumque] *Sabellicus:* * phleiuntapheneumque P phleium tapheneumque M. || 17. Heraeam] ς (*lib. Sig.*) *Sigonius:*

heraeum PM. ‖ audito (*sic* P *ex sil. Beck.?* audit *teste Alsch.*), ... Aegium (*Lov.* 5?) se *Rhenanus* ‖ conciliorum aetolorum P. ‖ 18. inde Oxeas] *Drak.* in Oxeas *Crevierius:* indeuaeas PCMB *Cant.* in Echinades *I. F. Gr.* ‖ si iretur] Ww: iretur P iretur et *vg.* ‖ corinthi P. ‖ VIII, 2. tempore] ϛ (*Lov.*4) *I. F. Gr.:* tempori PMϛ. ‖ 4. si modo] simo P si nemo p si non *ci.* Ww. ‖ 5. spe] ϛ: ope PM. ‖ 6. hercum P *rell. fere omnes* ‖ 7. antecyram P. ‖ 9. potidanias PM. ‖ 11. ab Cenchreis] *Iac. Gr.* a Cenchreis *Rhenanus:* ab Cenchris *vel* ab Centris *etc.* ϛ aboenotris P a boenotris M. ‖ 12. dehortatusque *I. F. Gr.* ‖ oppugnati — Opuntiorum] Ww, *quae et sensui apta sunt et probabilius certe lac. originem demonstrant:* in posterum ut eadem constantia permanerent in societate (in societate *om. al.*), si suam quam Oritanorum atque Opuntiorum ϛ ne oppugnati Opuntiorum *Alsch.* ne Opuntiorum *I. F. Gr.* oppugnatiorum PM oppugnatorum C opuntiorum *Cant.* ‖ 13. sociis] copiis P *teste Alsch.* MB. ‖ 14. ut Dardanis] ϛ *edd. vett.:* aut dicionis P ut (?) dicionis *Cant.* ut ditionis M ut Sintiis *Iac. Gr.* ut Maedis Ww. ‖ ferret PM. *Cant. cf. Kreyssigium Sall. hist. lib. III p.* 80. ‖ VIIII, 1. Maximi filius] ϛ (*Gud.*) *I. F. Gr.:* maximi p̄. (p. M) PM (Maximi) filius *du Rieu de gente Fab. p.* 360. ‖ 3. deduci *Cant.* ϛ (*unus Crev.*) ‖ 5. freques P pr. ‖ multitudini P. ‖ 6. sed contingere pro se quisque cupientes ϛ sed prensare pro se quisque cupientes *Alsch.* ‖ se] CB: *om.* P. ‖ capientes] *vel* tangentes *aut* rapientes *I. F. Gr.:* cupientes *libri* contingere cupientes *vel* osculari cupientes *ci.* Wt. ‖ 11 *sq.*] auxit. illum] auxilium P. ‖ 14. continendum] *vg.:* continendis P continendum in *Alsch.* continendum suis in *ci.* Ww. ‖ 15. itaque] *vg.:* que P quin *ci.* Wt. ‖ uno equo] unde quo PM *Cant.* ‖ parta eo .. spreta eo .. gloria] *Rhenanus:* partemea .. spreteo (spreto M *Cant.* p) .. gloriam PM *Cant.* propter (*vel* ob) partam eo .. spretam eo .. gloriam *ci.* Wt. ‖ 18. quam consulem] PM: quam in consulem ϛ. ‖ X, 1. habere B. ‖ 3. (9. 14.) Ti.] ϛ *Sigonius:* t. P *al.* ‖ Mamilius] ϛ *Sigonius:* manilius PM. ‖ 6. gestae P *teste Alsch.* C gesta . et ϛ. ‖ 8. brutti p. ‖ ambopusi P ambo pulsi M *Cant.* p. ‖ ut] ita ut *ci.* Ww. ‖ 9. m. amilius P q. m. aemilius p. ‖ 12. Mamilio ut] Mamilius *I. H. Vossius* ‖ praetor] *Pighius, Dukerus, Crevierius:* propr (*sic* P) *vel* propraetor *libri* ‖ 13. C. Mamilius] *Sigonius:* p. mamilius PM. ‖ 15. haberent M pr. ‖ 16. praebitis] (P *ex sil. Beck.?*) mϛ: praeditis P *teste Gr.* M traditis ϛ praetori traditis W *v. l. II*, 11. ‖ XI, 2. Matutae — Satri] *om.* P. ‖ 3. obortam] oportat PM apertam ϛ. ‖ 5. haberi *ci.* Ww. ‖ 6. cuius] uiis P uisa ϛ *om.* M. ‖ 7. uesta p uestam MB. ‖ 8. sine metu — minime] sine PC non c. ‖ minime] non *Alsch.* nec Wt. ‖ 11. manilio P. ‖ edixerunt] direxerunt P dixerunt *al.* ‖ 14. praeda sed m praedasset M praeda tantum, sed ϛ praeda modo, sed *ci.* Ww. ‖ tuta] ϛ: culta PM (ulta P *teste Gr.*) occulta ϛ alta *I. F. Gr.* ‖ evasere p: euasae P. ‖ 15. inde] *om.* PM *Cant.* ‖ XII, 1. vulnere ϛ: uoluntatere P uoluntate M *Cant.* p. ‖ lacessteterunt P lacesserunt CBp lacessiverunt W. ‖ 2. mirabiliore adversas quam secundas res tulerit virtute: et in *I. F. Gr.* ‖ fuerit] tulerit PM. ‖ 3. qui, quum et *Ascensius:* qui quum (*s.* cum) *vel* quum et *vel* qui et (*sic Otto p.* 73 *sq.*) *vel* quum ϛ et PM *Cant.* ‖ tam] cum (*vel* quum) *I. F. Gr., Otto* ‖ gereret et] *Alsch.:* gereret *libri* ‖ ciuile P. ‖ 4. quonam uno *I. F. Gr.* ‖ 5. deessent ϛ Bas. b. ‖ 6. cum] *om.* PM *Cant.* ‖ 8. vitio] ultro *I. F. Gr.* ‖ * *post* genti *sex fere lit. lac. in* P. ‖ per] par PM pr. ‖ 9 *sq.* de Hispania —. In Hispania res] ϛ: de hispania res PCM *Cant.* . In hispania res ϛ (*Lov.* 3) *Doujatius* . Hispaniae res *I. F. Gr.* ‖ 13. maximus clarissimusque] ϛ: maximusque PM *Cant.* maximus *I. F. Gr.* maximus qui *I. Perizonius* ‖ spe P. ‖ magonem Pp. ‖ XIII, 1. Culcham] P *et ex* sculcham *iterum mut.* p: sculcham M *Cant.* p pr. ‖ 5. quingenti equites]

scripsi (*non* mille equites *propter Pol. XI,20*): et equites PM *Cant.* et quingenti equites ς et equites mille ς (*Hav.*) || (progressus) *I. F. Gr.* progressos *Iac. Gr. maiorem distinctionem ante* castra *tollentes* || peditum] *om.* PM *Cant. Iac. Gr.; coll. Pol. ne numerum quidem plene adscriptum esse ci.* Ww. || 6. opportune ad id oppositum ς (*Ox.* D) opportuno ad id positu *vel* opportune oppositum *I. F. Gr.* || 8. subirent] *quod fort. inter* iussi *et* plures et *excidit*, ς: *om.* PM *Cant. I. F. Gr.* || 9. praeter] P *Alsch.*: propter *vg.* || 10. aliquotiens per insequentis] *vel* aliquotiens insequentis *ci.* Ww. aliquotiens per sequentes *Drak.*: aliquotiensequentis P aliquotiens sequentes M numquam aliquot insequentes *etc.*ς. || XIIII, 4. procul speciem] speciem procul visenti *Kreyssigius Sall. hist. lib. III, p.* 55. || speciem] ς *Rhenanus:* speciem ui PM speciem uisu (uisui *et* usui *al.*) ς speciem sex *I. F. Gr.* || 5. iam] am P. || ita erat ut P. || 6. animo advertit] PM: animaduertit ς animum advertit *I. F. Gr.* || 7. curati] PM: curati et ς curate ς. || 9. opinione destinatum *I. F. Gr.* || 15. [ibi] extenderent *Alsch.* || 19. discedere] W: discernere PC discurrere *vg.* || ne aperirent] *om.* PC neque exponere *ci.* Ww. || 20. aliis P. || XV, 1. cum] iam *I. F. Gr.* || Latino] *om.* P. || 2. die vires] *om.* P. || 5. nam] iam (tw) *vel* tum (w) *ci.* W. || 6. integrae acies ς integra acie *ci.* Ww. || 7. sensere rem] *ex* '*optimis*' *I. F. Gr.*: senserem P sensere p *rell.* || 9. proximum .. crederet *Kindscherus act. gymn.* 1853, 656. || hoste M hostim || cederet] PM *Modius*: caederet ς. || 10. signa] si una P. || deinde, ut] ς *Rhenanus:* deutinde Pp inde ut Mς. || integra PM iterata *I. F. Gr.* || 11. aberant P. || cepissentque] PB: cepissetque *vg.* || XVI, 3. itaque] PMB: idque ς. || fecit] fuit *Alsch.* || 8. accitis] Ww: accipitis P acceptis p *vg.* || 9. indita P *teste Alsch.* B. || 12. eo] *om.* P. || constantissima fide] *Dukerus, ut et ipse inveneram:* constantissimae fidei *libri* || 13. fuga] PM: pars fuga ς. || [alii] dissipati *ci.* Wt dissupati [alii] *ci.* Ww. || 14. auspicio P.] ς? *Rhenanus:* auspicior. P auspicio Mς. || P. Scipio] ς? *Rhenanus:* recipio P Scipio *etc.* ς. || XVII, 3. consummatam] *cf. Büttnerum p.* 76 *sq.*: consummandam *Ruhnkenius ad Vell. Pat. II*, 29, 3. || 4. praemoliendam .. rem conciliandosque] *I. F. Gr.*: praemolienda .. reconciliandosque PMB praemouenda .. reconciliandosque C praemoliendas .. res conciliandosque ς. || 5. masaesyliorum P. || 7. orationem P. || 10. rex] ς *Rhenanus: om.* PM. || 14. consectae duo P. || huncuiquam P haud quoquam *A. Perizonius* || 15. uela] ue P. || 16. nec] ne P. || ciere] Pς: dere M *Cant.* edere mς agere ς. || XVIII, 3. haud priuatim P. || 4. easdem] aedem P. || 6. ingenio | exteritas P. || 7. mirabiliorem(que) *Rhenanus* mirabiliorem qui *I. Perizonius* || (virum) *Rhenanus* || 8. illi uiri P illius viri *Alsch.* || 10. duabus navibus] ς: duabus P *ex sil. Beck.* duobus P *teste Gr.* M *Cant.* || XVIIII, 1. sicututa P. || 4. ferme] p: ferre P. || 6. claudendo portas] (P *ex sil. Beck.*) *Rhenanus:* claudendos portas P *test. Gr. Alsch.* M claudendis portis ς claudentes portas ς. || 7 *sq.* expetendasseuenisse P expetendas euenisse Mp expetendas . et venisse *ci.* Wt. || 8. in semet in ipsos sic P. || fraudem] tradem P stragem P *tert.* || militem uel in PM. || 12. cremata] crebata P crabata p grauata M *Cant.* || 16. ac] ς *Rhenanus:* ad PM. || partum P *teste Alsch.* || 18. instatum uicta P. || XX, 1. eatatuenda Pp ea tantum tuenda *I. F. Gr.* ea tutanda *Drak.* || qua] ς *Rhenanus:* sc. tr. (*vel* s. c. t. r.) quam (qua M? ς) PCMBς scalis moenia, qua ς (*Ber.*) *edd. vett.* scalis turrim, quam ς contra qua *Alsch.* || 2. urbis] arcis *Crevierius* || quae] PM *rell. fere omnes cf.* Wl *II*, 3: quia ς *Rhenanus* || 4. sicube P. || 6. ac] ad P. || XXI, 2. quive venalem] *I. F. Gr.*: qui uenalem PM. || 3. ad speciē P. || 5. pacti ς (*Ber.*) *edd. vett. I.F.Gr.* || 6. quam Idem] PM: quam (*al.* quem) Ibem ς *cf.* Ww *adn. Forbigerum man. geogr. ant.* 3, 69. quam

Laeibem (Lacibem *potius*, quam *om. Drak.*) *Doujatius* ‖ 9. subiiceretur ς *Rhenanus*: subigeretur PM. ‖ cum] eū P. ‖ rabis P. ‖ exercitu p *fort. recte*, exercitum P. ‖ 10. et *ante* provinciali *om.* ς (*Hav.*), *del. Dukerus* ‖ apparati] *vel* adparati W *cf.* l. *I*, 21: apparatu *vel* adparatu *libri* (adparatu) *Crevierius* ‖ XXII, 2. erat] *om.* PM *Cant.*; *tum* [fuerat] *post* semper *add.* Wt *praef.* ‖ 4. interfecerant *Rhenanus* ‖ 6. extrui P exstrui M *Cant. Iac. Gr.* ‖ coniici; *Iac. Gr.* ‖ 9. infami finienda] infinienda PM finienda mς. ‖ in] id P. ‖ 11. exercitatio P. ‖ 12. quam ut] *etc. cf. Madvigium op. ac. p.* 491, *intpp. ad. Hor. sat. I*, 3, 120. ‖ hostes] *Iac. Gr.*: posset PM *Cant.* posse mς obsessi W *v.* l. *II*, 2; *om.* ς *edd. vett. fort. recte* ‖ audirent P. ‖ poterant P. ‖ armaturae P. ‖ 14. dein vetus] *sic* P *ex sil. Beck.* M: de inuectis P *teste Gr.* ‖ *vocc. a* primorum — auxiliarium inde *c.* 37, 9. *h. l. om., post* imperio *XXVIIII*, 1, 24. *inculcantur in* PB. ‖ 15. * cedere atque opstinatos P. ‖ XXIII, 1. hostium ira concitatorum ac .. dimieantium in armatos pugnantesque edebat *ci.* Wt. ‖ dimicantium in pugnantes (*vel* in pugnantesque) edebantur *I. F. Gr. pr. not. ed.* ‖ vis et impetus in (viros *addidi*) armatos pugnantisque edebant] *tamquam* '*incertissima*' *merito* Ww: pugnantisque edebant C (*et sic*, *ut vid.*, M) pugnantisque edebā PB iure belli in armatos repugnantesque edebantur ς *edd. vett. cf. Bött. p.* 68 in iratos pugnantesque edebant (edebantur Wt) *Alsch.* pugna visque edebat *I. F. Gr.* ‖ 2. inbellum P pr. ‖ semianimi P. ‖ 3. foedae rei] foederi Pp. ‖ 4. interfulgens ς. ‖ 6. (urbe) *Rhenanus* ‖ (praesidii) *Crevierius* ‖ [se] esse *I. H. Vossius* ‖ 8. expeditis — cum] *om.* PCMB. ‖ XXIIII, 3. pro spe] P: prope M prospere ς. ‖ lacelani PM. ‖ autem erant] et Ilergetes erant *Crevierius* autem erant et Ilergetes *Heusingerus* ‖ exscita P excitata Bas. a. ‖ suesitanū P. ‖ sedetannumque P *teste Alsch.* M. ‖ 6. eorum autem] PM: autem eorum *vg.* ‖ imperatoriis P. ‖ dubii allati sunt nuntii] ς (*Gronovii reg.*): dubii allati sunt PC dubii allati sunt rumores c dubii rumores (sermones *al.*) allati sunt *etc.* ς rumores dubii adlati sunt *Alsch.* dubia allata sunt ς (*Ox.* L, 1) dubie allatum sit ς (*Vict.*) dubii allati nuntii *vel* dubie allatumst *I. F. Gr.* ‖ 7. primo sermones] ς? *edd. vett.*: primones P primores CMBp *teste Alsch.* primo rumores *Salvinius*, *I. F. Gr.* ‖ 8. pacatum erant P. ‖ 9. disciplina] discrimina P discrimine M. ‖ 10. ea specie] *Freinshemius*: ea spe *libri* ea re W *v.* l. *II*, 10 ex parte *I. F. Gr.* ‖ ut (*sic* P *teste Gr.*) iura reddere (p; redde P) PpM ut iura redderent ς (*Ox.* L, 1) *I. F. Gr.* ‖ 11. sibi] m: si im P si CMp ipsi ς sibimet *I. F. Gr.* ‖ 13. itaque e] *Alsch.*: itaque P itaque ex *vg.* ‖ ad principiis seditionis P. ‖ atriumbrum P. ‖ 14. securesque] P *m. tert.*: sque P. ‖ 16. diripi] diri P adiri p. ‖ XXV, 3. qui lenirent seditionem missi] *scripsi, ut quodammodo lac. explerem*: venerunt qui ad mitigandos (*vel* explorandos) eos missi *ci.* Ww qui P *teste Beck.* (aqui *teste Gr.*) M missi *inter al. I. F. Gr.* ‖ qui ab ipso Scipione sunt missi ς qui ab ipso Scipione sunt missi superuenerunt ς ab ipso Scipione superuenerunt missi ς ab ipso Scipione missi sunt (*sic Cant.*; sunt missi *al.*) ς. ‖ 4. animo MB animos m. ‖ 5. enim] eum P. ‖ percunctates P. ‖ 6. exercitum] *sic* P *teste Alsch.* ‖ 7. reum benignite P rerum benignitate M *Cant.* ‖ rem publicam] ς *edd. vett.*: rei publicae (reip̄. P) PM *Cant. rell. fere omnes* ‖ 8. habet B. ‖ 9. missi ς ('*omnes Gall.*' *teste Gr.*) ‖ missi .. exactores .. fecere *I. F. Gr.* ‖ facere] Mς: feeere Pς. ‖ 10. positum *libri*, *pars edd. vett.* ‖ [per] partes *ci.* Ww. ‖ 11. quiescerebellantium Pp. ‖ 13. (consilia) *I. F. Gr.* ‖ 14. faeiunda P foecunda *Dukerus* ‖ XXVI, 1. de is] P *teste Alsch.*: * de eis P *teste Beck.* ‖ 4. dierum] aeorum P eorum M *Cant.* ‖ 6. sopitos *om.* P. ‖ 9. cuenissent P. ‖ eurent ς curarent ς (*Hav.*) ‖ 11. (et) *I. H. Vossius* ‖ 14. robor et M robure P rubor et mς. ‖ XXVII, 2. adloquerer ere-

didi] * adidque reretur dedi Pp. || 3. oratio] *cf. Walchium p.* 204 *sq.* || ne quo] neque P. || 5. aut Lacetani] *PM: ac Lacetani *ci. Drak.* et Lacetani ς. || umbrium *vocc. aliquot iteratis bis* P ubruim M. || 8. nullos] PM *Cant.* ς: nullum locum tota prouincia nullos ς *fort. recte* || vita invisa esset] ς: vita esset invisa *Alsch.* uita esset sic PC *Cant.* uisa esset sic M uita esset tuta c. || 9 *sq.* est . non] * est (est *ap.* Ww.) uero P. || 10. statio P. || me vita] multa P. || 11. *fort.* sed [est] . . . maris: || et] *ante* venti PM: ut *vel* sed ut *vel* si et *etc.* ς (et) *I. F. Gr.* sed *Crevierius; et erat cum de set vel* at *et ipse cogitarem: in ed. min. ne Crevierius quidem attulit* || venti et] p: ueniet P uenientes M. || 14. romanos P. || 16. insuetus P. || animalis P animantes *ci. I. F. Gr.* || XXVIII, 4. ducem] uicem P. || D.] *om.* PM. || 6. populum] PM: populum romanum ς *fort. recte* || 9. quattuor exercitus] PM: quatuor imperatores quatuor exercitus ς *fort. recte* || fudi] fusgi P pr. || Albius et Atrius] CB ς *Rhenanus*: albius et umbrius PM Calenus Albius et Umber Atrius *Alsch.* || 11. deis auctoribus] *Alsch.* diis auctoribus ς: * dies ductoribus Pp dis ductoribus Mς. || 12. Postumio] PCMς: Flaminio Paullo Graccho Postumio ς (C. *add.* W) Flaminio, Aemilio Paulo, Sempronio Graccho, Postumio, *Alsch.* || p. quintio PM. || nunc morbo] *om.* P. || 13. septimium PM. || 15. exercitus exercitui an] exercitusiā P. || contra patriam] ς: conpinxit patriam PM impia in patriam *I. F. Gr.* cum Poenis contra patriam *Cant.*(?) ς (*Hav.*) *I. F. Gr. pr. ed. not.* cum Poenis in patriam *ni f.* Ww *adn.* || XXVIIII, 1. iret] Mp: irat (irata *teste Gr.*) P. || 2. vos] *om.* PM *Cant.* at vos *Alsch. cf.* Ww *adn.* || dolor quaeve ira] *in quod et ipse incideram,* Ww: dolerae (dolere M *Cant.*) uitae ira P dolorē uitae ira C dolor quae ira ς dolor aut quae ira *I. F. Gr.* dolor, quae iusta ira *Iac. Gr.* || 4. si potest] est potest PM. || 5. quanta P. || me] a me *vel* (me) Wt. || me ea que PC meaque B. || pati aequum censetis] ς (*Pal.* 2 *al.*): *om.* PCM *Cant.* ς (*Alsch.* Wt.) || 8. infestitis P. || inimicius] ς: * inicius P *test. Gr. et Beck.* initius M iniquius *et* immitius ς. || 10. abscuta P. || XXX, 1. hispanos sollicitandos P (*test. Gr. Alsch.*) *al.* Hispanis sollicitandis *I. F. Gr.* || 4. per deditionem] PM: prodedicionem B per proditionem ς. || 6. ex portu ς e portu ς (*Lov.* 4)? Bas. b. || carpeiae PM. || 7. in] *om.* P. || 8. ademit] adiecit PM. || pugnae PM. || 9. et fugientem] PM: ut fugientem (P *teste Salmasio*) *Cant.* ς. || intortam] in portam PM *Cant.* in portum m. || 10. repetenti P. || 10 *sq.* circumagebatur . cum] circum P. || 11. (alterius) *I. H. Vossius p.* 279. || 12. trasmisisset p. || XXXI, 3. Mago, cum] magonū P. || 4. exhortentur M *Cant.* hortarentur ς. || 5. non] ne P. || 7. Sedetanum] c *vg.*: setanum PC Ausetanum *Alsch.* || peditum, equitum duobus milibus (MM w) et quingentis] W: equitum et quingentis PCM peditum, duobus millibus equitum et quingentis ς peditum duobus milibus et quingentis equitum *Alsch.* || XXXII, 1. fidei P. || solvendo (*sic* '*scripti*' *teste Gr.*) . . . stipendio *I. F. Gr.* || estipendi Pp. || 6. ex Italia] *om.* ς (*Lov.* 3)?, *del. Aldus* || aut patruo P. || 6. (ex Italia)] *scripsi:* ex italia *libri* || 7. diducere P. || 9. ut] *om.* PM *Cant.* || ita] *om. Cant.* || 12. tam] iam PB. || XXXIII, 2. arte] W *v.* l. *II*, 2: ante PM *al.* autem ς ante ea Ww *adn.* || 3. texit] nexit P. || 5. levibus] legibus PM legionibus m. || telis] ue|lis (r *post* e *spscr. m. quart.*) P. || pede res geri coepta est; ancepsque pedestre] *et his similia* ς: pedestre PM *Cant.* ς pede pedestre ς pede acre *I. F. Gr.* pede acre (*vel* iustum) futurum pedestre Ww *adn.* || ni pς. || 6. infimae p. || clivi] leui P. || 7. pulsi] perculsi ς (*Lov.* 3)? *Rhenanus* || 8. valles] P *et sic Alsch.*: uallis *vg.* (*et sic* P *teste Alsch. secundum adnot. ms. Beckeri*) || 9. detrectata P. || 10. equidem PM. || nec se] *Rhenanus:* esse PM nec *vel* se *vel* se non ς nec sese Ww. || 11. ab *Alsch.:* ad P a p *vg.* ||

13. ab] (P *teste Gr.*) *I. F. Gr. Drak.*: ad PM a ς. || 13. acciperent ς accíperet Mς. || 14. duo] PMς: duo diversa ς *edd. vett.*, *Heusingerus* || 15. pedites equiti P pr. B. || eques pediti] P *tert.*: spediti P. || XXXIIII, 1. praeter ceteram] ς (*Ber.*) *edd. vett.*: praeteram (reliqua *spscr.* p) Pp praeter reliquam C *rell.* || 3. in adflictis (*vel* in afflictis) p *rell. fere omnes* || 7. dedissetP. || 8. suo atque] suumque P. || 9. *post* ceterum: se neque arma iis ademturum *add.* ς neque se obsides iis imperare Ww. || se libera is arma relinquere, solutos animos] ς (*Lov.* 3. 4) *nisi quod* is *addidi praeeunte Alsch. et sic fere* se libera arma relinquere solutosque metu animos *etc. rell.* ς: tiberim arma relinquere solutus enim os PM se libera iis arma relinquere solutosque timore animos *Alsch.* se iubere iis arma relinqui et soluto esse animo *ci.* Wt nec adimere arma; relinquere solutos animos: Ww. || 10. nec inermis sed (ab *sup. lin. add.* p) armato Pp. || poenas expetiturum: utramque fortunam] *vg.*: poenas P poenas expetiturum: utrumque Ww non inermis sed armatos hostes poenas daturos Ww *adn.* || 11. stipendium] praesidium PM residuum *I. F. Gr.* praesens stipendium *ci.* Ww. || 12. Silano Tarraconem remisso] *om.* PM *Cant. cf. Alsch.* || XXXV, 1. ac tam] ac tantum PM. || deui P pr. || 3. Poenum] *add.* W: Magonem ς (*Lov.* 5)? *Moguntini*, *om. rell.* || proximos] proanimos P primos CB *Cant.* * p pro animis *Alsch.* || paterentur C. || 4. tris] Ww: * p̄. r̄. is (t *sup.* p̄. P *quart.*) P tres *vg.* || ab] ad P. || qui cum iussu erat P qui cum iussum erat M. || addueret P. || et aetas] ei aetas P. || 8. fratris filio] sororis filio *Glareanus*, *Heusingerus cf. Iac. Gr. ad lib. XXVII*, 19, 9, Ww. || 10. genitus] P *quart.*: generis P. || XXXVI, 2. coniungere P pr. || se] *om.* PMB *cf.* Ww *adn.* || neo P ne MBp. || 5. indiu P diu MBp. || 8. nauali ς (*Harl.*, *Ber.*) *cf.* Ww *adn.* || 9. persequentur P. || 11. ne in] dein P. || 12. qui auperent (aupeterent p) aut inuitarent P. || 13. armorum] ς *Rhenanus*: armatorum P *teste Gr.* *Bal.* || XXXVII, 1. inde] * P *cum rell.* || classe] *om. Cant.* ς, *edd. vg. cf.* Wt. *praef.* || Cimbios] PM: cimbros p *cf. Drak.* || (classe)] *scripsi*: classe *libri* || 2. abs conscendentibus] *I. F. Gr.*: absconđentibus P ab conscendentibus ς. || sufetes] *ed. princ.*: superstes PM *Cant.* || 3 *sq.* traiecit . itaque] precititaque P precipitat p precipitate *et* precipitata ς. || 4. *vocc.* classis bona cum pace *extant in* P (*rell.*) || 6. quicquam P. || alias *I. F. Gr.* || 9. locant] *om.* P *teste Alsch.* CMB *Cant.* || XXXVIII, 1. provincia] p *vg.*: proprouincia P pro prouintia C propretorib; c propraetoribus provincia *Alsch.* proconsulibus provincia Ww. || 3. nemini P. || in iis] initis M. || terroris P pr. terroribus M. || 5. pondo] *om.* PM. || trecentum PM. || quadraginta] (P *teste Gr.*) Mς: quadringēta P. || 8. et domum] ei domu P *pr. corr.* idomu P domum M. || bubos PM bubus *Drak.* || 9. spondebantque animis] ς: spondebantque animi PM despondebantque animis (*al.* animi) ς. || 10. uti] *Alsch.*: ut ni Pp ut *vg.* || 11. Cn. Octavius et ex privatis] *Alsch.*: *om.* PMς et Cn. Octavius et ex privatis ς. || 12. l. licinius P. || XXXVIIII, 2. ut nos] nos P. || 3. velut ad] uelut P. || 6. cornelii P *ante ras.* || 8. Turdulis] *I. F. Gr.*: turdilis P *teste Beck.* ς turoilis P *teste Gr.* M. || 9. sperato P. || 11. nobis] * p *vg.*: nobilis P. || 12. tam] *cf.* Wl *II*, 3: iam (ς?) *I. F. Gr.* (tam) *Crevierius* || iucundum *altera ci. Crevierii* || 13. saguntinos P pr. || populosque P *teste Alsch.* || 14. atque in italia Bς. || uti] *Alsch.*: ut in P ut *vg.* || ultimus finis ς (*Spir.*) *Rhenanus* ultima finis ς (*cod. Sig.*) || arinamis Pp. || 16. uidetur] ς Bas. b: uideretur * P *test. Gr. et Beck.* (*v. etiam* Ww *adn.*) M. || nobis] uobis P. || 19. muneris dari] PM: muneris ergo in singulos dari *vel* muneris ergo in singulos *etc.* ς. || 20. in senatum introductae] *om.* PM *Cant.*, *del. I. F. Gr.* || auditae ς (*Lov.* 3. 5) *I. F. Gr.* || 22. de republica de] deferre P deferde p. || XXXX, 2.

acturum] PB: et acturum *vg.* ‖ 5. qui de] quippe *Walchius p.* 42 *sq.*, *at v. Büttnerum p.* 77 *sq.* Wl *I*, 15 *sq.* ‖ modo] *om. ς, edd. vett. prob. Rhenano* (Wl *I*, 16.) ‖ 7. appellant Pς. ‖ dum ne] dumme * PM. ‖ 8. consulis] eos P. ‖ 9. consularibus P. ‖ fastidius eius P. ‖ quae] quem P. ‖ 10. uiribus adhuc B. ‖ inspectante me PM. ‖ quod] quo P. ‖ 12. aemulatione PM aemulationes ς Bas. b. ‖ 13. negata] negotia P. ‖ XXXXI, 1. ne tuam (*sic* Cb; neuam PB.) quidem gloriam] *vel sic cum libris vel* ne tua quidem in gloria *I. F. Gr.* ‖ bono publico praeponam] ς (*Berol. Gaertn.; al.?*): *om.* P *relicta lacuna*, CMB *I. F. Gr.* pluris faciam *Alsch.* ‖ 2. feceres P. ‖ 3. * incolum (i *add. quart.*) exercitum Pp. ‖ italiae P. ‖ 5. eryci P *al.* ‖ 8. circuitus p. ‖ parati PM. ‖ 9. quam] *om.* P. ‖ 10. novis consulibus] ς (*Lov.* 3)? *Rhenanus:* nobis consulibus Pς nobis consuli Mς uobis consulibus ς (*Lov.* 4) *Glareanus* ‖ 11. nam nunc] * nam num P. ‖ 12. quid] *sic ex sil. Beck.* P: *om.* P *teste Sallierio.* ‖ 15. per quod aliquod P. ‖ fecerant] ς: fecerint PM fecerim B fecerunt ς. ‖ 16. deficiet Bς. ‖ XXXXII, 3. praeter] per P *test. Gr. Alsch.* M. ‖ Emporias] ς? *Moguntini:* emporis P *et vel sic vel* emporiis *rell. fere omnes* ‖ adappulisti P. ‖ 4 *sq.* ipsa det dux P pr. ‖ 5. par] pars PC par, et *Alsch.* ‖ 6. non consistendi — procedendi] ς: non procedendi PCM non procedendi copia *Cant.* non consistendi non procedendi copia *Alsch.* ‖ 11. prosequitur PB. ‖ 14. quem tu] *om.* P *teste Alsch.* B. ‖ exclusurus P es clausurus *vg.* ‖ 15. fortunae delegare] *I. F. Gr.:* fortune delegare P *teste Beck.* fortunae legare P *teste Gr.* M. ‖ 16. qui] qui te P. ‖ traiciendi in Africam] *om.* PM. ‖ 17. sive hic] P *tert.:* siue P. ‖ 18. Africa] *om.* P *teste Alsch.* B. ‖ 19. tum parentis uti consilio P. ‖ 20. occurrebat P. ‖ * italia ut relinquere italiam P. ‖ 22. P. Cornelium P. C. ς, patres conscripti, P. Cornelium *Alsch.* ‖ custodiam ubis (* nobis p) atque in italiae Pp. ‖ XXXXIII, 1. inueterata ς. ‖ adolescentiae Mς adolescentia mς adolescentis ς. ‖ 4. quoque *ante* niti] PCM *Drak.:* quo me quoque ς quo et me *I. F. Gr.* quoque me *ci. a Drak. repudiata* ‖ 5. perfunctum honoribus et ς? *Sigonius* ‖ 6. certum habeo certum ut PM. ‖ comparent] P: comparet Bp. ‖ 7. venia] *om.* P. ‖ 8. neu] nec Bς. ‖ 11. nemo profiteri nomen ausus ς *cf.* Wt. ‖ 14. carthaginiense P. ‖ facilest fusos P. ‖ tot] et P. ‖ 18.] isto p *vg.:* istota P isto tu *I. F. Gr.* ‖ quinquaginta *I. Perizonius* ‖ XXXXIIII, 1. *post* opus est? *vocc.* maius praesentiusue ullum exemplum esse quam Hannibal potest? *add.* ς (*om.* PCMB *Cant.*) ‖ 2. quam proculanti P pr. ‖ 3. exgressus P. ‖ 4. italiadse P pr. ‖ ad se deficerent gentes] *scripsi:* ad se deficerent (deficerunt p) PM ad se deficerent populi Ww populi ad se deficerent *Cant.*? populi ad se deficerent quot defecerunt *vel* populi ad se deficerent. defecerunt *etc.* ς. ‖ 7. fidei ita perfidia ita innitar Pp fidei ita provide innitar *ci. I. F. Gr.* ‖ 11. et pagine P. ‖ 12. defendendum P *ante corr. pr.* ‖ 13. nunc de, *om.* cum, P *teste Alsch.* ‖ 15. potius] potius quam P. ‖ uersātur P. ‖ 16. pertinet P. ‖ 18. ulla] PM *Cant.:* nulla ς *cf. Kreyssigium lib. XXXIII, p.* 130. ‖ (alia) *I. H. Vossius* ‖ XXXXV, 2. Q.] *om.* P. ‖ quater et censor fuerat ς. ‖ 5. mihi de eo non dicendo PM. ‖ etsi] *I. F. Gr.:* est PM si ς. ‖ 6. loco senator rogatus ς. ‖ 7. si consulatu uide P. ‖ fieri] *Cant.* ς: fieri ferri P *ex schedis Alsch.* ferri PCB *sec. Alsch. ed.* M. ‖ placeat PCB. ‖ recusauit PM recusarit *Crevierius* recusaverit *ci.* Ww. ‖ 8. decretae] mς: creditae PM. ‖ 9. L. Veturius aut Q. Caecilius] *addidi; de vv. dd. lect. cf. Drak. et* Ww *adn.* ‖ Caecilius sortirentur] *sic* P. ‖ 12. ac Q.] ς (*Harl.*) *Drak.:* acque P *pr. corr.* atque PM. ‖ 14. ut] ui PM. ‖ quosque *I. H. Vossius* ‖ 15. populonenses PM. ‖ inceramenta ς armamenta *edd. vett.* ferramenta ς (*Ox.* L, 1) *H. I. Hellerus phil. XII*, 697. ‖ 19. Pae-

ligni] Ww: peligni P *ex sil. Beck.*, *vg.* ‖ 21. quam] cum P *teste Alsch.* M. ‖ XXXXVI, 3. (ut)] *ed. Paris. a.* 1573, *I. F. Gr.* ‖ praefuisset] P *ex sil. Beck.* Mcς: praefuisse P *teste Alsch.* C praefuisset praeesset *ci. Alsch.* praefuisset legionibus iis praeesset ς. ‖ 4. a] *om.* PM. ‖ 6. urb. P. ‖ 8. * maritūam P. ‖ 12. ea causa litteris] *scripsi:* ea res literis *Rhenanus* ea litteris res *Alsch.* ea litteris *vel* ea literis *libri; fort.* causa litteris ‖ hasdrubali P. ‖ 13. imperio cui uideretur dato] ς (*Lov.* 3. 4) *I. F. Gr.*: cui uideretur imperio dato ς (*Lov.* 5) cui imperio uideretur dato *rell.* ‖ cui ipsi uideretur *ci.* Ww. ‖ 14. onerarias .. praeerat, captas, Coelius ... perportantes, tradit ς (*Oxx. duo*) *I. F. Gr.* ‖ Cn.] c. P *plerique.* ‖ captae . captas] *scripsi:* captas eas P *teste Alsch.* CB captaes eas P *teste Beck.* captae sunt . eas ς (*Lov.* 2) *Alsch.* captae . eas ς *et edd. vg.*; *fort.* captae . captas eas ‖ Ligurumque montanorum Wt. ‖ et [. .] Montanorum *ci.* Ww *v. adn.* ‖ portantes ς: porportantis P perportantis CB*p portantis isse Ww.

Lib. XXVIIII *in periocha* Laelius] caecilius *Naz.* ς. ‖ Albingauni in] *O. Iahnius:* abigauni in *Naz.* in Albingaunis *Crevierius* ‖ conduceret] duceret ς doceret *Naz.* ς. ‖ amicitiae *Naz.* ς. ‖ Claudius Livio] claudio *Naz.* ‖ I, 6. sibi iam] mς: si iam PCM se iam ς. ‖ 7. prosus] *sic* P. ‖ 11. multisque proeliis rempublicam] ς: *om.* PM. ‖ 13. credebanttuetiam Pp. ‖ parvum] reum M. ‖ 18. adiuuarunt P *teste Alsch.* B. ‖ 21. romaniaromani Pp. ‖ habeant] W: habebant PMB haberent ς. ‖ 22. occansionem P. ‖ 23. utrique P. ‖ 26. in Ceretanum *ci. Alsch.* ‖ II, 1. , prima *Rhenanus* principio *I. F. Gr.* ‖ 2. et] *om.* PM. ‖ exercitus P *teste Alsch.* M. ‖ tam quam W. ‖ pervenere . et Ww: perueneret P peruenere *vg.* ‖ 3. * haut] *sic* P. ‖ 4. procul] prosua P. ‖ 5. fecerunt ς (*Lov.* 4) *I. F. Gr.* ‖ 8. acie vias] ς (*cod. Rhen.*) *Rhenanus:* acies uias *et* aciem uias ς acie ui P *teste Beck.* acies ui P *teste Alsch.* M. ‖ 9. pugnaverat] *Rubenius:* rogaerat P prona erat M *Cant.* pς locata erat ς *Rhenanus* locata prona erat ς. ‖ 12. turbant] Ww: turbauit P turbarunt *vg.* ‖ 13. invadant] ς: *om.* PM sternant Ww; *al. I. F. Gr.* (*Alsch.*, *Otto p.* 88) Wt. ‖ 14. tam] tamen P. ‖ 17. MDCCC Pp. ‖ sociorum PM. ‖ III, 1. consilium PB. ‖ 3. si minus] Mp: simus P sin minus ς Bas. b. ‖ se] si P. ‖ 9. ne quod P. ‖ 11. carthaginisuri P carthaginisuuri *teste Alsch.* p. ‖ 12. * frequentioreq. P. ‖ subolescentum P *pr. corr.* M subulescentum P *ante corr.* ‖ 13. in agris] *om.* P. ‖ Afris] agris P. ‖ 14. reges, ς (*cod. Rhen.*), *Rhenanus* ‖ IIII, 2. ac mittere] amittere P. ‖ 3. summae] P: summam pς summa *et* summi ς. ‖ molum P pr. ‖ 5. suos] P *quart. al.* (M?) Wl *II*, 3 *cf.* t *praef.*: duos Bς uos P. ‖ in] *om.* P. ‖ 6. septem et P *teste Alsch.* ‖ 7. carthagini P pr. *teste Alsch.* ς (*Harl.*) ‖ 8. tum] tam P. ‖ iam exercitum] M: exercitum iām P. ‖ 8. incertum haerere] *I. F. Gr.*: incertum habere PCMB certum habere ς (*Lov.* 5) ; *excidisse aliquid censet* Ww. ‖ 9. et stimularet] *Alsch.*: etimularet P estimularet P *tert.* stimularet ς (*Pal.* 3) ac stimularet *vg.* ‖ a scipione P. ‖ V, 3. et Ligurum] *om.* P. ‖ 5. *posterius* duobus *om.* P. ‖ 6. voluntatem] uolum P. ‖ 8. a Galliae populis *I. F. Gr.* ‖ VI, 1. et Scipione] ut scipionis P. ‖ 2. (rei) *I. F. Gr.* ‖ ex minima (re) *vel* ex minimo (re) *I. Perizonius* ‖ 3. hostium agros] hostium ς; *fort.* hosticum *I. F. Gr.* ‖ 4. * locresses P. ‖ 8. que] *om.* ς. ‖ quae] *om.* P *teste Alsch.* Mς. ‖ 10. editam] ς (*cod. Rhen.*) *Rhenanus:* deditam PM. ‖ 12. certior res] (P *ex sil. Beck.*) *Rhenanus:* certiores P *teste Alsch.*, *plerique* ‖ 13. *varie h. l. temptavit I. F. Gr.* ‖ 14. plena] *om.* Mς. ‖ iam] nam Pp. ‖ 15. habebantur PB habebant ut *Alsch.* ‖ cottidie P. ‖ VII, 2. ne praesidium (M?) ς. ‖ *ante* naves (* nalles P nabes p) *numerus fort. excidit* Ww. ‖ commisit ς (*Hav.*) *et vel sic vel* transmisit *Sigonius* demisit *Otto p.* 60. ‖ 3. a Buloto] PCMB: a butroto *etc.* ς ab Alece *I. F. Gr.* ab Crotalo *ci. Alsch.* ‖ 5. circumequitat] M: circumequi-

tibat (circumequitatibat *teste Alsch. ap.* Ww) P *pr. corr.* ‖ 6. proximos P. ‖ absterritus *ci. I. F. Gr.* ‖ 7. diei M in dici P. ‖ 8. oppugnationib. emparatis Pp. ‖ VIII, 1. locresses P. ‖ 7. plenius P. ‖ 8. potentiores * PM. ‖ * inpsorum Pp. ‖ 10. asportabat extulerat PM absportabat, extulerant *Alsch.* ‖ 11. hoste PM. ‖ VIIII, 2. metieno P *teste Alsch.* ‖ 5. militemque implorabant] *I. F. Gr.*: militumque implorabant P *test. Gr. Alsch.* M militumque fidem implorabant ς *Rhenanus* militumque implorabant auxilium mς. ‖ 7. tum ς. ‖ 10. posse nisi qui atrocitatem] *om.* P (B? *cf.* Ww *adn.*) ‖ suppliciis] *om.* Mς s Pp. ‖ 11. conquirendas P. ‖ 12. et qui ς. ‖ tunc abiba P. ‖ X, 1. p̄. licinio cos. P a P. Licinio consule ς *Sigonius* ‖ adflictari ς *Dukerus* adtentari *I. F. Gr.* ‖ 3. sua duceret] suaderet P sua daret p. ‖ 4. tempore recens] (P *teste Gr.*) *ed. Feyerabend. a.* 1578: temporegens PM tempore ingens mς tempore repens ς. ‖ 5. a Pessinunte (Pesinunte *Rhen.*) Romam] ς *Rhenanus:* pissinunte (*teste Alsch.;* a pissinunte *teste Beck.*) romanam, *ad init. spscr.* asc**** g (?) *pr.*, P pissinum ero manam B a (?) pisinume romanam p. ‖ auecta '*optimi*' *teste I. F. Gr.* ‖ 6. sacrificantes ipsos Pythio Apollini litavisse et *I. F. Gr.* ‖ Apolloni] P *cf. Ritschelium mus. phil. XII*, 109. 476 *sq.* ‖ exta] ς: *om.* Pς. ‖ edictum P. ‖ 8. fatis, ominibus] P *ex sil. Beck. I. F. Gr.:* fatis (factis *cod. Rhen.*) omnibus *rell.* faustis ominibus *Rhenanus* ‖ cogitare] cogitare atque agitare ς agitare *I. F. Gr. pr. not. ed.* ‖ XI, 2. tunc iam] tunicam P *teste Alsch.* ‖ cum] M: *om.* P *teste Alsch. ap.* Ww B. ‖ coeptum P. ‖ 3. M *ante* Caecilium *om.* PMς. ‖ Metellum — Sulpicium] *om.* PMς, Galbam *post* aedilicium (aedilitium *al.*) *iterant* PM, *del.* p. ‖ quaestores PMς. ‖ 7. *vocc.* in Phrygiam *post* Pergamum *transpositurus est Iac. Gr.* ‖ 11. Ti.] *Sigonius et sic libri c.* 13, 2; 5: *om.* PMς t. ς. ‖ 13. Ti.] *Sigonius:* t. P *al.* ‖ Pennus] *Sigonius:* penus P *vg.* ‖ M.] *om.* PM *rell. fere omnes* ‖ XII, 2. cum dem militibus Pp. ‖ peditum — equitibus] *om.* PMς. ‖ 4. eo se] eos PCM. ‖ *post* verterant: Romani ab Aetolorum, quo missi erant, *add.* ς *fort. recte.; om.* PCMς *I. F. Gr. Alsch.* Wt *praef.* ‖ auxilia] ς *I. F. Gr.:* auxilio PCM *rell. fere omnes* Aetolis *ci.* Wt. ‖ 5. maior [oreretur] in *Alsch.* ‖ populisque — itineribus] ς: *om.* PCMBς (*Alsch.*) esset ς. ‖ ad] et ad *I. F. Gr., at v. Madvigium ad Cic. de fin. p.* 730. ‖ 7. et] ς *Rhenanus: om.* PMς. ‖ 8. epiroe P. ‖ 11. Phoenice] Bas. a: poenice P Penice *vg.* ‖ est] *om.* P *teste Alsch.* ‖ Aeropo] (P *teste Gr.*) *I. F. Gr.*: afropo PM. ‖ practore PM. ‖ 13. *posterius* ut *om.* ς *I. F. Gr.* ‖ Macedoni accederet] *I. F. Gr.*: macedoniae cederet Pς Macedoniae accederet *Alsch.* ‖ 14. prusiaa (* *non* prusiaa P. ‖ Boeotii — Epirotae] baeoepiro te (tae *teste Beck.* P) PC beo epirote M. ‖ messe PM. ‖ 15. iuberet] *om.* P. ‖ XIII, 1. consulibus] *om.* P. ‖ ut] et ς (*Gaertn.*) et ut *Dukerus, Drak.* ‖ 2. urb P. ‖ 6. decreta et quintius P decretae et quintius Mp. ‖ 7. duos promitti placeret PM. ‖ XIIII, 1. praescirent ς praescriberent PM. ‖ debellatum ς (*Ber. m. pr.*), *edd. vett.* ‖ ire PM. ‖ 2. nuntianda ad crescenda P. ‖ 3. stellae] Bς: stelle C steliae PM *Cant.* Setiae *Rhenanus* ‖ 5. recens] reges PM regis m. ‖ 8. bonorum] *I. F. Gr.:* bonum Pς *om.* ς bonum et ς (*Hafn.*) ‖ 9. tradiderim ς traditorem B. ‖ 10. ferendam] m: ferendam cum M ferēda cum P. ‖ 12. clamorem ad P *teste Alsch.* B. ‖ 13. deinde] PM *plerique:* deinceps ς *Bas.* a. ‖ 14. idus] Nonas (*vel* Non.) *Pighius, Neapolis, at cf. Manutium ap. Drak.* ‖ XV, 4. obliteratae — est] ς: obliterata est quam ira irritata ς (*Ber. Gaertn.*) obliteratae est ς (*Hav.*) obliterata est PM. ‖ 5. Cora] *scripsi ob lit.* co *lib. XXVII*, 9, 7 *in* PMB *servatas: om.* P Sora *vg.* ‖ 8. retinere] m *cf.* Wt *praef.*: retinerent PM retineri ς. ‖ 12. simmoplum Pp. ‖ XVI, 1. tande| maemoequum P. ‖ 2. inopia aerari] Ww inopia aerarii ς *Alsch.:* inopiae aerarii ς inopi (?) aerariae

teste Beck. inopia aeriae *teste Alsch.* inopia aerariac *teste Gr.* P inopiae aerariae MB inopi aerario Bas. b. || 3. terti P. || 5. inuitauit PM. || 7. locreses P pr. || plenio P. || XVII, 2. quippe si et] quippets P quippe si Mp. || 3. esse duarum] sed aurum P. || gratiam P. || 4. ut] et P. || [et] omnium *Alsch.* || (est) *Rhenanus* || testigatur P; *fort.* teste agatur *Rhenanus* teste res agatur *ci.* Wt. || tamen ea quae passi sumus] *om.* PM. || 5. esse; sed] essed P. || 8. tanto] ς? *I. F. Gr.:* manto PM multo mς. || 9. * praemur P mi *sup.* mur *add.* p. || 10. eodem ire relictum P. || 14. uostros P pr. || 15. virgines, ingenuos] ς (*Lov.* 4) *Rhenanus:* fuit uirgines incensuos PM ingenuos ς (*Harl.*) fit vis in ingenuos *Otto p.* 86 *sqq.* fiunt in virgines iugenuas, *tum* raptus ς *edd. vett.; de rell. cf. Drak.* || 16. apsportantur P. || 19. armis] amissis P. || 20. cives ς: uuis P ui p *om.* MB. || XVIII, 1. animos Pς animo ς. || 7. numini M. || numinisaeconferta P. || maioribus] *om.* P. || 9. per, vos, fidem vestram *I. F. Gr.* || conscripsi P pr. || priusquam — rei] *nisi quod* quidquam *exhibent* ς: priusquam eo PCMB priusquam eorum scelus (*vel* eorum scelera *vel* eos Wt) expiaritis ne quid usquam W obsistite priusquam quidquam *Alsch.* ne quam rem *I. F. Gr.* || 10. in ducibus] audacibus P. || cesserat P. || plenius P. || cum] *om.* P. || 11. occansionem P pr. || 12. contractos PM pr. contractatos ς. || 14. legatus] *om.* ς (*Vict.*) *del. I. F. Gr.* || cruciatos trucidando *I. F. Gr.* cruciatos trucidandos ς (*Gaertn.*) || 15. nec ante] *om.* PC non c nec *Alsch.* || eo P. || furiis [prius]quam *Alsch.* || pecunia in] in pecunia si P *teste Alsch.* B (pecunia si P *teste Beck.*) in pecunia sit C. || 17. ad aliquantum ς. || 19. ut indicta] ς (*Harl.*) *Rhenanus:* uindicta PM. || XVIIII, 1. esse et] ς: esset P esse Mp. || 2. cognita causa tribunos] *om.* PM; *fort.* disceptaverit et cognita causa tribunos Ww. || relinquerit P. || 3. e templo *Rhenanus* ex templo ς. || 4. propter] Mς: proter P prope per *etc.* ς per *Rhenanus* || indulgeri P. || 5. publicarei Pp. || 6. populum Romanum ς. || 7. liberos] *om.* P. || quaeque] quae P. || 9. quiqui] P: qui p *rell.* || 13. omnem licentia corruptum omnem Pp. || *fort.* Locris [sit] Ww. || metuendus p *rell.* || XX, 2. delegerit] ς (*Lov.* 3 *Hav.*): delegarit P *rell.* || bello] *om.* P. || 3. eum] *om.* PM. || 6. * atq. aedilem cum P, *ni Beckerus ad* §. 4. *oculis aberravit* || 8. ad exercitum] mς: de exercitum P de exercitu M. || 9. actum] factum PM. || esset aut (aut *etiam* M pr.) conpararent P est ut conpararent inter se aut sorte legerent ς est, ut sortirentur inter se aut conpararent *ci.* Ww. || 10. ad concilium PM. || relatum est] *Alsch.:* relatum et PCB relatum ς. || elata] ς: *om.* PM *cum plerisque* ς. || 11. traiecisset et prendere P *teste Gr.* traiecisset, adprehendere *I. F. Gr.* || reducere *ci. I. H. Vossius* || locrensire P. || XXI, 1. attinet] Bς: attineat P adtineat Mς. || 4. quaeque apud Pleminium quaeque] ς: quaeque PMς quaequae C *Alsch.* || cum ea quam] *vg.:* *om.* PC et quam *Alsch.* || reposuerunt] Cp *vg.:* repositierint (reposiuerunt *archet.: Alsch.*) P. || 5. secum] non suum *I. F. Gr.* quid secum *Alsch.* si quid secum Wt. || quod suum non esset] *om.* PCM (*I. F. Gr. Alsch.* Wt); *fort.* Locrensium quod esset Ww. || compararet PM. || vindicaret] *I. F. Gr.:* unde P unde. M indicaret *Alsch.* repeteret ς. || 6. corpora] *om.* PCM. || 7. aliumve] ς: aliumque aliumue PM aliumve quem *Rhenanus.* || 13. sunt, ut] ς: *om.* PM ς ut ς. || XXII, 3. horrea — apparatum] ς: horratum P. || aliumque belli apparatum] *om.* Mς (*num* = P?) || 4. singularum universarumque] ς: singularumque PMς singularum mς singularum quoque *I. F. Gr.* || 5. facere] M *I. F. Gr.:* faceret PBς facerent ς. || 8. favorem] ς (*Ox.* L, 1; faborem *cod. Rhen.*), *Rhenanus:* fatiorem P faciliorem p facillionis M. || 10. Licinus] *A. Augustinus, Perizonius:* licinius * P *rell.* (*om. Lov.* 5.) || fringendi P pr. effrin-

gendi Ww. || 11. fecerunt] PBς: effecerunt ς. || XXIII, 1. geruntur] mς: gerentur PM gererentur ς. || 2. crediderant ς *Dukerus*, *at v. Walchium p.* 73. || 3. hospitiō P (* ō *in* ū *mutatum dicit* Ww.) || incohata] *sic* P *teste I. F. Gr.* || XXIIII, 2. scipio tamquam p scipionisuanquam P. || prope P *teste Alsch.* MB. || 3. ne fas MBp. || *virgulam post* deos *posui v. Danzium d. sacrale Schutz d. r. R. p.* 143. || 4. in exercitu (*sic* P *teste Gr. Alsch. et* B) incederet (incideret P *m. quart.*) PM pr. || 6. admirantem — postulantemque]ς: admirantemque PC admirantem M? admirantem postulantemque *Alsch.* || ut et ipse] ut et PB ut ipse *ci.* Wt. || 7. itaque] ita *Iac. Gr.* || satis paratis iam omnibus instructisque] *Alsch.:* satis iam omnibus instructisque (quae C) PC satis (ratis m) iam omnibus instructisque adparatisque M. ratis iam omnibus instructisque *Cant.* paratis iam omnibus instructisque *Iac. Gr.* satis iam omnibus instructis paratisque Ww *cf.* 1 *II*, 7. || 10. militum naviumque] militumquae P militum Mp. || 12. ullo *Dukerus* || inexpertosque P *teste Alsch.* B. || XXV, 2. *fort.* alii — alii — alii — *om.* invenio *I. F. Gr.* || partem plus dimidiam *ci. Drak.* parem plus dimidiam ς (*Voss.*) || invenio] ς (*Lov.* 4 *Hav.*)? *Moguntini: om. rell.* || 4. atque tantam] Cbς: aitque tantam PMB ait tantamque ς ait atque tantam *Alsch.* || 6. cura data] p *teste Alsch.* ς *Rhenanus:* cura dat P curam dat MB. || 9. obedientesque F. || 12. quam a Karthagine ς. || XXVI, 1. (classes) ierant *I. F. Gr.* || 2. magnitudinem M. || classes aestimares (*vel* extimares ς) ς *Rhenanus:* classis aestimaret M classis estimaret P classis existimares ς (*Lov.* 4) classis aestimaretur ς. || et bini] sed si bini Pς. || 4. priori] *sic* P *teste Alsch.* M. || 5. ingentis *edd. vett. ante Rhenanum* indulgenti H *ann. phil.* 71, 195 *sq. cf. ad h. l. Drak.*, *Walchium p.* 205 *sq.*, *Fittbogenium*, Wl *II*, 3. *Wiedemannum p.* 8 *sq.* || 6. temptata (tentata t), ad Hannibalem trahendum ex Italia .. vulgata erat] *ipse* data *pro* temptata *ci.*, W: trahendum ex sicilia .. uulgata erat (*sic* p; uulgatera P uulgauerat m) PpCMmB tentata, quod ad Hannibalem detrahendum ex sicilia (Italia ς? *edd.*) . . . uulgauerat ς, ad Hannibalem trahendum ex Italia .. uulgata erat *Alsch.; al. I. F. Gr.* || 8. sed terra *vg.*: sed tamen terra P sed de mari terra W. || 8. XXVII, 1. navigantibus — silentio] ς: *om.* PCM erat. Tum Scipio silentio *Alsch.* || 2. diuidaeque P diui deaeque M. || inquit qui ς *Rhenanus* || terrasque qui] ς: terrasque PM terras qui m. || geruntur] et geruntur ς et gerentur ς geruntur postque gerentur ς; *fort.* geruntur, gerentur Ww. || Latino [omnibusque] qui . . . mari (amnibusque) *Heldius obsvv. in diff. quosd. vett. script. locos Svidnic. a.* 1849. || 3. auctibus] Bas. b: auctoribus *libri* (auctionibus *Ox.* L, 1.) || 4. ea ut] aut P. || 5. cruda exta victimae] ς (*Reg.*) *I. F. Gr.:* cruda extram (*sic teste Alsch.* extram *test. Gr.* extra *test. Beck.*) uictimam Pp crudaxtam uictimam M. || porricit] *Ascensius:* proiecit *libri* || 6. provecti] W: profecti *libri* || nebula occepit, ita] ς *Rhenanus*: * nebula eccepit ita P nebulae cepit ita M nebula cepit ita m nebula excepit ita B *Alsch. progr. a.* 1839 *p.* 15 nebula exstitit *I. F. Gr.* || 11. ne aut interrae inferrentur, *om. med.*, P. || 14. non] ς (*Ber. Gaertn.*)? *edd. vett.*: *om.* PM *rell.* || 15. * iniussū P. || XXVIII, 3. quoque [quae] *ci.* Ww. || 5. Regulum et L. Manlium] *om.* PM. || consulēs P *quart.* consulem M. || 8. illo] PMB: illo ipso ς. || ducem duci] *vg.:* ducem P duci ducem Ww. || pari P. || 9. partim PM. || 10. die mille] *Drak.:* die PMς die quingenti ςDC *I. F. Gr.* || 11. iam enim] tamenim P tamen Mp. || a mari] ari P mari p. || equitesque *I. II. Vossius* || XXVIIII, 4. laetissimus tamen omnibus] ς *et sic vel* laetissimi tamen ominis *I. F. Gr.* || omnis P *test. Gr. Alsch.* MB omniū C romanis ς. || 6. Oesalcen] *sic hic certe* * PB oesalcem M; *in sqq. et hoc nomen et rell. varie scripta leguntur* || 8. qui [id] tum *Dukerus* || XXX, 4 *sq.* convene-

rat, ratus] *Alsch.:* * conuenera|ratus P conuenere ratus CBp conueniret ratus *vg.* || 6. intenderant] ς *Rhenanus:* intenderat PMB. || 9. veterum militum] ς: ueterum PM veteranorum *I. F. Gr.* || 12. et (qui) *I. F. Gr.* || sponderet P. || XXXI, 2. eius usquam PM. || 5. hau dubii] P, *fort. altero* d *om.:* haud dubii (P *teste Gr.*) ς (*Hav.*) haud dubi M haud dubie m. || ut quod] id quod (*sic etiam Crevierius*) *vel* quod *vel* quo *etc.* ς. || 8. mappalibus PM. || suis — ea] ς: uisa P uisarum B suis, ea enim *ci.* Wt illa M. || 10. praedae quam] de qua PM. || 11. mare (mare p) delectam Pς male delectam M mare delatam *Alsch.* || 12. incensumque] pς *I. F. Gr.:* intensumque P intentumque M infensumque ς. || XXXII, 1. ingentium ς *Rhenanus, at v.* Wl *II*, 3. || 2. incuriose] *scripsi:* incuriosesi PM incurioseque *et* incuriose se ς incuriosius Ww. || 4. cum mille haud amplius peditibus *Alsch.:* cum haud amplius peditibus PM cum haud amplius peditibus mille *vel* cum quingentis haud amplius peditibus *etc.* ς. || oppositus] P *I. F. Gr. pr. ed.:* oppositis p *teste Gr.* ς *I. Perizonius* oppositos Mς obsessis ς *cf.* Wl *II*, 2 obseptis *ci. I. F. Gr.* || 6. e] *om.* P. || tumultumisit P. || 7. fugientes] * *sic* P. || 8. obliqum P. || 9. at] *I. F. Gr.*: ac *libri* || 10. totâque Africâ — (repleta) *Crevierius* || 12. pati posse *ci. I. F. Gr.* || 13 insperato] imperato P. || XXXIII, 1. iam rem] ς: iam rex PM eam rem ς. || praefectos] ς (*Harl.*), *Rhenanus:* praefecto PM praefectum mς. || uermineral PM uermina erat mς. || 4. masinissam P. || fiducia] *om.* PM. || 9. gentemque] Syrtimque *vel* Leptimque *I. F. Gr.* || Garamantum omne tempus usque] *om.* PCMB *I. F. Gr.* || omne inde tempus *Alsch.* || consumpsit] concessit ς consenuit *I. F. Gr.* permansit *id. pr. ed. not.* || XXXIIII, 4. egit ut per conquisitionem] *om.* PCM (Wt) egit ut *Alsch.* || equitum numerum M erum equitum P pr. || [ut] augeret [agere] Wt. || 6. Salaecam] *I. F. Gr.:* salecam ς salaeca PM; salacae *iidem* *c. sq.* §. 4. || 9. ad cliendos Pp. || 12. primos *I. Perizonius* || se evehentes *I. F. Gr.*: seuehentis P seuentis M seuientis p sequentis m se inuehentes *etc.* ς venientis *ci.* Ww. || 15. receptus] mς: dereptus PM. || 16. triginta] *sic etiam* P *test. Sallierio, Alsch.:* tria ς (P *ex sil. Beck.*) x ς *cf. Duk. et* Ww *adn.* || XXXV, 2. eodem] enim PM. || Carthaginiensium] * *sic* P. || 4. populat P. || 5. in castra redit, gravesque] *om.* PB. || 6. expeditionibus parvis populationibusque] expeditionibusque P expeditionibus M*?* expeditionibus populationibusque *Alsch.*; *al.* Wt *praef.* || 13. hiemps P. || et naualium P *teste Gr. Alsch. rell. fere omnes* et naualia et *Pet., I. F. Gr.* || 14. devexam equitatus] *om.* PM equitatus *Alsch.* || XXXVI, 5. ad] a PM ac m *del.* p. || 7. cum et consuli duplicatae vires et Poeno *Alsch.* || et duplicatae] PM: duplicatae ς; *fort.* et duplicatae *** Ww. || 10. M.] *om.* PM. || 11. ipsierant aut miserunt P. || erant] *fort.* sunt *I. F. Gr.* || * condēpnati P *teste Alsch.* || 12. consciscentes] conscientes PM concientes m. || XXXVII, 1. dilectus PM. || q. m̅. fabius P. || 2. exercerunt P. || circa] et circa ς. || 6. C.] *om.* PM. || 7. censum] *om.* P *teste Alsch.* MB. || acceperat P *teste Alsch.* || 9. *posterius* sive *om.* P *teste Alsch.* || intemtiua PM. || 14. semel] simul PM. || 15. inter] *om.* P. || XXXVIII, 1. clampetilia P. || a consule vi capta] ς: * acos deuicasta Pp cos. deuicta M. || 2. Caepionem et C. Servilium] *om.* PM. || 4. P. Quintilius] *Moguntini:* l. quintilius (quinctilius *al.*) PMς quinctilius ς (*Lov.* 1.) || Paetus] papius P. || Tappulus] ς*?* Bas. b: t. appilus PM. || 5. creati] praeti P. || praefectis P. || 6. M.] *om.* PM. || 7. M'. *I. Perizonius* || et auguris] *om.* PM. || 8. item] ς*? edd. vett.:* idem PMς iterum ς.

Lib. XXX *in periocha:* Scipio] *h. l. collocat O. Iahnius, alibi al.* ς, *om. Naz.* ς. || itaque] *O. Iahnius:* idque *Naz.* isque ς. || bello, quo] ς *edd. vett.:* bello qui *Naz.* ς qui bello ς. || dum] '*puto* cum' *O. Iahnius* || I, 1. Cn. Servilius et C. Servilius] *Alsch.:* cn. seruilius

PCMB Cn. Servilius Caepio et C. Servilius *Sigonius* cn. seruilius caepio et c. seruilius geminus *etc.* ς Cn. Servilius Caepio et C. Geminus Servilius *I. Perizonius* || 4. *perversa et Pighius ci. et F. Stoeckerus ann. phil. suppl. II*, 70. || 4 *sq. recte distinxit Walchius p.* 111 *sq., improb. Büttnero p.* 78 *sq.* || 5. ad] et ad ς *edd. vett. Stoekkerus l. l. p.* 71 *et sic vel* [aut] ad Ww *adn.* || 7. L. Scribonius] *Alsch. b*: p̄. scribonius PM praetor scribonius (*num sic* B?) *etc.* ς praetor L. Scribonius *Moguntini* L. Scribonius praetor *ci.* Wt. || 10. non [in] *Alsch. a.* || finem PB *Alsch. a.* || II, 1. et quia, ne qua] ς *Crevierius:* et quiantequa P *teste Gr.* et quia antequam P *teste Alsch.* (?) MB et Punica ne qua *I. F. Gr.* || 2. cetera et in B ceterae et in *Alsch. a; at. v.* Wt, *ann. phil.* 31, 176. || 3. M.] *om.* P. || 7. respublica Romana eo *vel* respublica eo *I. F. Gr.* || III, 2. vestimenta frumentumque] uestimentumque M uestimenta ς. || etiam] *om.* M. || etiam ex Sicilia] *om.* ς *Stoeckerus l. l.* || 3. ullo] illo PB. || 4. iam satias] ς: iam satis PB eum satias *I. F. Gr.* || copia eum cepisset ς (*Harl.*) *edd. vett.* || 4 *sq.* cepisset: [set] *Alsch. a*; *at v.* W *l. l. p.* 169. || 7. suis] ς *Rhenanus:* sui PM. || 10. incendi P. || IIII, 2. quas poeni quas mς. || haberent] tenderent *I. F. Gr.* habitarent *A. G. Ernesti gloss. Liv. s. v. habere* || 3. opportunae (oportunae *al.*) res ς *Alsch. a; at v.* W *l. l. p.* 167 *Otto act. ant.* 1840, 744. || 6. Hasdrubal — Hasdrubale] ς: hasdrubale PCB hasdrubal et P *m. tert.* c *ed. princ. Alsch.* || 7. et] PMB: et ex ς. || 9. nunti PB. || se uno] uno PB. || ali PB. || pacis quam] PB *ex sil. Alsch.: om.* P *test.* Ww. || 11. ut] *om.* PB, *at v.* W *l. l. p.* 175 *sq.* || V, 1. et dicere] edicere B *test.* Wtς. || 4. conicere] colligere PMB. || 5. deductos] PMB: seductos ς. || 7. nam ut proximis .. extemplo] P: nam et proximis .. et templo B nam et proximis .. et extemplo *Alsch. a; at v.* W *l. l. p.* 176 *Otto l. l. p.* 744. || 10. in praecipiti] praecipiti *Cant.* ς (*cod. Sig.*) || super alii alios PB *Otto l. l. p.* 745 alii super alios ς (*Lov.* 3. 4) *Alsch.* || VI, 2. sublatus an] quasi *I. H. Vossius* tamquam Hw. || an] ac ς cum *I. F. Gr.* ac si *Bött. a p.* 8. *Bött. p.* 79.; *cf. Elspergerum obsvv. ad aliquot Liv. locos Erlang.* MDCCCXXVII *p.* 4 *sqq.* || an .. esset confusus] , hunc .. esse confisis *Heusingerus* || esset] *om.* ς (*Gaertn.*) || confusis *Rhenanus* || 3. hostile nihil ς hostile PM pr. B. || 5. sparso PMB. || 6. astra P pr. || clade una] ς (*cod. Rhen.*) *Rhenanus:* de una P die una (uno B?) MBpς una nocte *Alsch. a* hora una W *l. l. p.* 172. || VII, 2. excensis (*vel* exscensis) ex igne PM pr. B castris excensis (incensis *al.*) et ex igne *etc.* ς *Alsch. a, at v.* W *l. l. p.* 172. || 6. ibi e tribus - una — censebat - haec *I. F. Gr.* || tribus e partibus] *scripsi:* tribus PMBς *fere omnes Alsch. b* tribus partibus *Alsch. a; at v.* W *l. l. p.* 169 tribus dictis sententiis ς *Crev.* e tribus sententiis ς (*Lov.* 1) tribus ex sententiis Ww. || - una — erat; reparandum — absisteret, .(censebat) - haec *Crevierius* || exitiabilem libello patriam peruocabat P. || (erat) *I. H. Vossius; perversa de h. l. Stoeckerus l. l.* || 10. oportune B. || 13. paucos rursus ς: paucosus P pr. paucos reuers(?) p paucos reuersus MB. || copiae P pr. || VIII, 1. advertit] MB: auertit ς. || 5. principes post] ς (*codd. Doujatii*)? *P. Victorius, Sigonius:* post principes *rell.* || hastorum P hastarum Bp. || 6. Numidis ς *et vel sic vel* Numidico Ww *adn.* || in mediam ς. || accipere B acciperet M; *ad h. l. cf. I. F. Gr., Schadebergium ann. ph. suppl. I*, 427. || 7. carthaginiensis mς. || 9. ali P. || VIIII, 2. omnes quae] ς. || omnis] B. || subicit] PMB: subigit *Drak.* subegit ς. || 3. erat quidem] PMB: quidem erat ς. || 4. quae] *om.* P. || 6. opprimendum P pr. || 12. et quia et M. || conspectum in] *Alsch.:* conspectum PCMB W *l. l. p.* 169 conspectum ∧ c prospectum cum (*vel* quum) ad urbem tum ad ς. || cirumfusum] Cς: cumfusum PM confusum (*vel* consusum) B. || X, 3. pulsae ad muros] (P *teste Gr.*) mς *I. F. Gr.:* pulsae ad muris P *test. Mill.* MB appulsae ad muros ς ap-

pulsae (*vel* adpulsae) muris ς. ‖ 4. contra quam] ς *Rhenanus:* postquam PMB praeterquam ς (*mg. Voss.*) *Alsch.* postquam eo ventum est ut *etc.* ς; *excidisse aliquid censet* W. ‖ [non] poterant *ci.* Ww. ‖ 5. quadriplicem] PB. ‖ autemnisque PB, *at v. Fleckeisenum ann. phil. LX*, 254. ‖ inligatas *E. Kaestnerus* ‖ comprendit (P *teste Gr.*) ς: cōprensit *vel* conprensit P compressit *vel* conpressit MBς comprehendit ς. ‖ et pervium ordinem fecit; set et] *Otto l. l. p.* 737, *nisi quod extremum* et *a me additum est*: ut peruium ordinem (ordine P?) fecisset et PM *Cant.* ut peruium (in totum *add. al.*) nauium ordinem faceret et *etc.* ς ut pervium ordinem faceret: et *Drak.* ut pervii inter se ordines essent, et *vel* ut pervium inter ordines esset, et *I. F. Gr.* ut pervii ordines essent, et Wt . ita cum pervium ordinem fecisset, et Ww. ‖ 9. ne in mari quidem] ς: in mari quidem PM mari quidem B ne mari quidem *Alsch.* ‖ Ruspinam *vel* Ruspinona *R. Stiehlius phil. XI*, 187. ‖ 12. erat res] ς: erat PMB res erat *Alsch.* ‖ erat minime certamen navali simile *ci. I. F. Gr. cf. Alsch. a p. XXV.* ‖ superant P. ‖ 13. sicut pote P sicut ponte Bp sicut potest *Otto l. l. p.* 743. ‖ 14. [at] speculatoriae *Heusingerus* ‖ (ac) *Dukerus*, *Heusingerus* ‖ *fort.* (ac - navigia) Ww. ‖ ipsa] ipsae *Dukerus* (ipsa) *Crevierius cf.* Ww. ‖ ipsae tanto] PM: ipsa et tanto B ipsae et tanto *Alsch. a; at v.* W *l. l. p.*176 ipso tantum *etc.* ς ipso adactae *ci. I. F. Gr.* ‖ 16. vocat miles - ex] *I. F. Gr.*: uocant (uocat P *teste Mill.*) milex PM uocant mille ex C uocant miles xB. ‖ 17. haerentem] C (p?): habentem PM hab,erentem B (haberentem p?) adherentem m adhaerentem *Alsch. a.* ‖ 20. sex]: ex P XI *et* XLVI *et* sexaginta ς *cf. Heusingerum*, *Alsch. a p. LXXVI.* ‖ XI, 1. Maesulii W: Massylii *Sigonius* masaesuli (massaesuli P?) PB. ‖ 3. flores PM pr. ‖ 4. in turmas] interuias P. ‖ in] *om.* P. ‖ 9. suas viam] ς: suam uiam P uiam suam Bς uiam suis ς suis viam ς (*Ber. teste Alsch.*) *Alsch. a* (suam) viam *ci.* Wt. ‖ dantibus ς. ‖ 10. propere turbati] PB: propere turbari (M?) Ww prope turbari ς prope perturbari *ci.* Ww. ‖ XII, 2. et vivus] ς: et uisus PM ut uisus B et vinctus *I. F. Gr.* et ut visus *Alsch. a.* ‖ 3. eo se . . contulit] *vel* eoque .. confugit *I. F. Gr.*: eoque .. contulit PM eoquae . . contulit B eo . . contulit C eo . . se contulit e eoque ingens se hominum contulit *Drak.* ‖ 6. non auspatium P. ‖ 7. vinctoque] *I. F. Gr.*: uictoque *libri* ‖ 8. evocari] eo uocari PB convocari *Alsch. a.* ‖ regis] regi PM regii m. ‖ 10. oportunaque B. ‖ 11. uestibulo P. ‖ conspexisset et PB. ‖ 17. domo dextram PM [modo genua], modo dextram *I. F. Gr.* ‖ 18 *sq.* concedit. institit deinde reputare] ς: concedit re P concitum uere p cum conuenere MB concumberet C concedit. tum vero reputare *Alsch.* concedit. ibi reputare *vel* concedit. remotis arbitris reputare *ci.* Wt. ‖ 21. improbare se] *I. F. Gr.*: improearese P improue a rege p improbe a rege MB. ‖ factam P *teste* Ww. ‖ geniali] PB: toro geniali *vel* geniali toro ς geniali lecto *Otto l. l. p.* 741. ‖ 22. recipit] PMbς: recepit Bς. ‖ XIII, 2. famae ingenti *Stoeckerus l. l. p.* 71. ‖ 4. navigarit] MB *et sic certe* P. ‖ 7. pulsum feredegerit P. ‖ 9. uictorem PMB, *at cf. Madvigium op. ac. p.* 389. ‖ 11. se inuasisse PB. ‖ 12. conquiescere PM. ‖ indueret] ς *Drak.:* induceret PMB induerit ς. ‖ XIIII, 2. inter arma] interam P integram p. ‖ 5. virtus] PCB: uirtutum *Alsch. b.* ‖ 6. aetatis nostrae M aetatis nostra Ppr aetatis nostram B. ‖ 9. ager, oppida] p? ς: ager e oppida P (pr.?) aggere oppida MB ager et oppida *Alsch.* ‖ XV, 3. suspirio mς *cf.* Ww *adn.* ‖ et gemitu] *om.* ς (*Hav.*), *addubitat I. F. Gr.* ‖ 4. fidum e servis vocat] PCM (*Otto l. l. p.* 746 *sq.*): fidum e seruis uo B eum ex servis vocat *Alsch.* fidissimum e servis vocat *ci.* Ww fido ex servis uno adcito ς. ‖ cuius regio PC cuius regio fide B cuius fide regio *Alsch.*, *Otto l. l.* ‖ 12. quo uno] P. ‖ 14. mollitur] PB: mollitus M. ‖ erectus ς

I. F. Gr. cf. Otto l. l. p. 740. ‖ XVI, 4. adorantium Bas. a. ‖ 5. adorationi Bas. a. ‖ 6. temeritatibus iam ante eversae *Elspergerus obs. ad al. Liv. loc. p.* 6 *sqq.* ‖ iam euersae] ς *Dukerus, Crevierius cf. v. d. act. Ien.* 1811, 20, 155: iamteuersae PM iam ante euersae ς *edd. fere omnes, Heusingerus, Kreyssigius v. ann. ad lib. XLI-XLV p.* 87. ‖ 11. praeter xxx *Sigonius* ‖ 14. condicionis P *cf. Lachmanni ad Lucr. I,* 744 *comm.* ‖ XVII, 6. per quatriduum *Pighius* ‖ 9. honoribus — dedisse] W *ann. phil.* 31, 169: donis(operibus *cod. Lips.*) — dedisse *vg., om.* PB. ‖ 11. ac] *Alsch. a:* et ad PC et ad h' c et ad haec *Alsch. b* et *vg.* ‖ 12. ea] mς: eis PCMB id e *Alsch.* ei ς et *ci. Crevierius* ‖ 13. aureis] *om.* PMB. ‖ cingulis *Abramus* et singulis *Pighius* ‖ tunicas *ci.* Ww. ‖ XVIII, 3. induratur ς (*Lov.* 2) Ww *adn.* ‖ (ac) *I. F. Gr.* ‖ 5. *vocc.* cui — erat *suspecta sunt Dukero* ‖ 6. auditus *Stoeckerus l. l. p.* 72. ‖ 7. et ut ubi ς (*Hav.*) *Alsch.* ‖ intermixtus] *Iac. Gr.*: rem permixtus PCMB in rem permixtus *etc.* ς in rem permissus *Alsch. cf. eund. ad lib. III,* 70, 9 rem gerens permixtus, *ni plura exciderint,* Ww. ‖ ubi uti cuspide, uti] *scripsi:* uti cuspide uti PCB *Alsch.* ubi cuspide uti et ς ubi cuspide uti, uti Ww. ‖ 8. parte caesa] parcaea P parte (partea p?) Bp. ‖ 9. expetisset PMB. ‖ 12. primum ς(*Gaertn.*) *Dukerus* primo *Alsch. b.* ‖ omnibus equitibus *Alsch.* ‖ videre] odere PCMB. ‖ XVIIII, 6. Gallia quoniam] *I. F. Gr.:* gallia que (quo *teste Gr.*) iam P galliamque iam M galliam quia m. ‖ 10. conscientia PM pr. ‖ deficere PB. ‖ XX, 5. brutti P. ‖ metu *vg.:* quam metu PB. ‖ 7. tam] ς: *om.* PMς magis ς? *edd. vett.* ‖ abisse *vg.:* abiis P. ‖ et, deos] *distinxi cum I. H. Vossio l. l.:* (et) deos *I. F. Gr.* ‖ 9. Cumasque] cum usque P. ‖ XXI, 4. ducenta ς? *Moguntini* ‖ DCCC PC: octingentos B octingenta ς? *Moguntini* ‖ 5. reuerentur P revehereentur *Alsch.* ‖ 6. esse] PMB: esset m *Pet.* sese *etc.* ς esset, sese *Otto div. p.* 72 *sq.* ‖ 9. (fuit)] *I. F. Gr.*: fuit PMB *om.* ς *edd. vett.*, suis *Alsch.* utique *ci.* W *ann. phil.* 31, 173 t. ‖ XXII, 4. cum C.] Pς (*Lov.* 5): cum consule *rell., ut vid., omnes* ‖ 5., more tradito, patribus *Freinshemius* ‖ XXIII, 3 *sq.* peterent, neminem ... posse *Otto l. l. p.* 86. ‖ 4. tum qui] W: eum qui PCMB (*Otto l. l.*) is qui ς qui *Alsch.* qui tum W *ann. phil.* 31, 173. ‖ gereret, et *Otto* ‖ 6. si] ni *ci.* Ww *adn.* ‖ non] *om.* P (W *l. l.*) ‖ 8. responso] BP*m.tert.*ς: responsu PM. ‖ XXIIII, 1. paceatae (is *sup.* eatae *spscr.* p) P pace M. ‖ gloriasset PMB. ‖ 2. censuerant] P: censuerunt *vg.* ‖ 3. spretum eum PM spretas *Drak.* ‖ 6. Sicilia] *errorem huic voc. inesse censet Dukerus* ‖ 10. concursus PB. ‖ XXV. *cf. U. Beckerum üb. Liv. XXX,* 25 *u.* 29 *etc. Ratzeburgi* 1822, 4, *cuius libelli copia mihi non fuit* ‖ 1. (necdum — exierat) *Naberus mnemos.* 1, 100 *sq.* ‖ 4. triremis] P: triremes ς trieres Bm *cf.* W *l. l. p.* 164 trireris M. ‖ 6. feriret Pp. ‖ superlabentem] PMB *Alsch.*: subterlabentem ς sua praelabentem (w) *vel* praelabentem (t) *vel* praeterlabentem (*ann. l. l. p.* 175) W. ‖ 7. iam] PMB: cum (*vel* quum) iam ς (*Lov.* 5) *edd. vett.* ‖ in] *om.* P. ‖ potuit] *Drak.:* potuisset *libri cf. Alsch. ad lib. III,* 45, 6 poterat. *Crevierius* potuit: set *Otto act. ant. l. l. p.* 745 *sq.* ‖ 8. concitata ς. ‖ enim] *om.* ς (*Lov.* 5)? *edd. vett.* (*Otto l. l.*) ‖ 10. legati siuiolatum M pr. ‖ 11 *sq. cf.* Ww *adn.* ‖ 11. e nauticis unus] *Crevierius*: e nautis unus ς e nauticis *I. F. Gr.* enuticusunus P enuticosinus Mp in utico sinu m. ‖ malum ut] maluui P. ‖ 12. locum abominatus ς (*Ber.*) *edd. vett., v. Vaassen animadv. etc. p.* 228 *sq.* ‖ XXVI, 5. [ut] insignis .. magnitudine, sic *ci.* Ww. ‖ exustus] PMB: exustus est ς. ‖ magnitudinem PCB. ‖ *fort.* magnitudine, insignis annonae vilitate ‖ sed] (*Lov.* 1. 5) *vel* et *vel* sed et *vel* sed etiam *etc.* ς: si PCBM sine m. ‖ vilitas (P *teste Gr.*) *I. F. Gr.* ‖ 8. *attributum ad* victoris (*sic* P) *excidisse ci.* Ww. ‖ 9. habitus] PMB (*Madvigius op. ac. alt. p.* 220 *sq.*): habitus fuit ς. ‖ hominum P. ‖ restitisse P. ‖ 11. inestaurati P. ‖ flaccatiambo P. ‖ etmuale-

rius cotta (*al.* cocta) Pς. ‖ 12. cum res in] ς: eum sin PB eum in ς *I. F. Gr.* eum senatus in *Alsch.*, *at v.* Wl *II*, 11. ‖ tenuerit B *Alsch.* ‖ ex senatus consulto de] ς (*Lov. 3?; senatuscon. Voss.*) *Sigonius:* ex sede Pς ex sociis ς. ‖ habendae *I. F. Gr.* ‖ *vocc.* ut sit *inculcata visa sunt aliquando I. F. Gr.* ‖ XXVII, 5. (imperator) *Crevierius* imperatore *Drak.* ‖ 6. si consulem] sicut Pς. ‖ senatu] *Alsch.*: senatum PB senatui *vg.* ‖ 7. ut] ad P ac B. ‖ ei] et P. ‖ priore anno] (M?) Bas. b: prioris anni PB *rell.* ‖ 8. longissi P longiset ς (*Lov.* 4); *num* longis simul? ‖ 11. ut ab (*vel* a) placatis b ς ut adplacatis Bς. ‖ 12. votivi] *scripsi* ludi votivi *ci.* Ww: tiui P qui ς ludi ς. ‖ XXVIII, 1. incolomi B. ‖ 3. cum] *om.* P. ‖ sit] ut PB esset ς (*Ber.*) *om.* ς (*Lips.*) ‖ 4. hannibali P. ‖ 5., duceret *I.F.Gr.*, *at cf. Alsch. üb. d. krit. Behandlung etc. p.* 18 *sq.* et duceret *I. H. Vossius l. l.* ‖ 6. (qui imperatores) Bas. b. ‖ vallaribus] *om.* P. ‖ 8. gerere ereexerant P geri erexerant *Alsch.*, *at v.* W *ann. l. l. p.* 174. ‖ 9. eis quoque *etc.* (*cf. Drak.*) ... eo curae intentiores erant ς (*Lov.* 5) iis quoque *etc.* ... animis, et curas intenderat *I. F. Gr.* ‖ curae erant intentioris] *Alsch. b*: curae intentioris (intentioris curae *al.?*) erant ς? *edd. vett.* curas intentioris PCB curae intentioris *Alsch. a* curae esse intentioris (*ann. l. l. p.* 173), curae sunt intentioris (t), curas intentiores volvebant - *vel* agebant *vel* habebant - (w) *ci.* W ad curas intentiores erant *Otto div. p.* 89 *sq.* ‖ XXVIIII, 3. percunctatosque PB ς *fere omnes* ‖ statim Pς. ‖ 4. nam et cum masinissam sex milibus B nam cum Masinissa sex milia F. ‖ maxime scilicet] ς (*Lov.* 2), *Madvigius ad Cic. de fin. p.* 619 (*nisi quod* maxume), Ww: maxime (scilicet) *Drak.* maxime si PB maxime ς *I. F. Gr.* set (*vel* sed) maxime *Alsch.; al.* Wt *praef.* ‖ audacia] *add.* Ww. ‖ quae ς (*I. F. Gr.*, *Madvigius*, *Alsch.*) ‖ de nilo p de dilo P de ilo B. ‖ concepta percussus est] PB: concepta esset, perculsus *I. F. Gr.*, *Heusingerus*, *Madvigius* concepta est percussus (*al.* perculsus) ς concepta percussus (*vel* perculsus) ς? ‖ 7. sint] *I. F. Gr.:* sunt *libri* ‖ 8. coire] coicruunt P coieruunt p. ‖ XXX, 1. parinspatio P par in spatium Bς. ‖ 3. bellum [in Italia] intuli *Dukerus* ‖ 4. plus] prius ς Bas. b magis ς (*Lov.* 5), *del. Drak.* ‖ 5. casus dederit an fortuna *etc.* ς. ‖ consule] *om.* Pς; *fort. post* cum *excidit* ‖ 8. adpetiimus] *vel* appetiimus (t) W: adpetimus PB adpetivimus *vg.* ‖ vobis bellum, nobis] uobis P nobis B; *hariolatur de h. l. Elspergerus l. l. p.* 8 *sq.* ‖ 9. optare [soleba]tis *ci.* Ww. ‖ 10. adtinebat] PB: adtinet ς attineat *ci.* Wt. ‖ *primum* iam *om.* PB. ‖ 11. quam [quîs] quietis *I. H. Vossius l. l.* ‖ repugnat P repugnet Bς refugiat *olim ci.* W *cf. ann. l. l. p.* 175, *Otto act. ant. l. l. p.* 743. ‖ 12. hodie] PBς: hodie es ς. ‖ sua fortuna Pp sunt fortuna B te tua fortuna *Alsch. a* secunda fortuna *ci.* Ww. ‖ 13. patribi P pr. patruibi B patrui tui F. ‖ 14. *a* ceteris *usque ad* domitos *c.* 37, 3 *deficit* P. ‖ simol B. ‖ 17. in] *Alsch.: om.* CB ad ς; *ceterum cf.* ς *ap. Drak. et* Ww *adn.* ‖ duobus — imperatoribus] CB, *quod inter al. assecutus erat Bött. a p.* 8 *cf. Bött. p.* 79: duobus fortissimis viris, fratribus clarissimis imperatoribus *vg.* ‖ 18. iam ampla] Ww: iam apta CB tibi ampla *etc.* ς tibi iam ampla *Alsch.* ‖ tibi] *add.* Ww. ‖ 20. utrimque ferrum, utrimque] C *Alsch. progr. l. p.* 25 *sq.*: utrimque ferrum ς utrimque Bς. ‖ 21. vincas] ς: uincens CB uinces *vel* uincis *vel* uiceris *etc.* ς. ‖ ademeris (M??) ς (*Ber.*) *edd. vett.: om.* CB, *rell.; fort.* amiseris Ww. ‖ 23. inter pauca] intanta C intenta Pς. ‖ fuisset] ς? Bas. b: fuisse et CB fuisse fertur *etc.* ς fuisse ferretur *Alsch. a prob. Otto act. ant. l. l. p.* 738 *sq.*, *at v.* W *ann. l. l. p.* 173 *sq.* ‖ si — nostris] *sic, ut vid.*, CB *ex sil. Alsch. a cf. p. LXXIII sq.*, Bas. b: qui si uictor pacem petentibus abnuit *etc.* ς; *al. I. F. Gr.*, *Alsch. a p. LXXIII sq.* (*cf.* W *l. l.*), *Otto l. l.* ‖ tandem *vel* tamen *vel* tantum *post* statuendo *add.* ς. ‖ 25. non Bas. b: qui non *libri* ‖ quae] que B. ‖ ad

bellum itum] ς (*Pal.* 3 *Rec.*) *Alsch.:* ea bellum itum CB bellum initum ς. ‖ 26. externa etiam mari B externa terra etiam *ci.* Wt. ‖ 29. quam peti CB quam peto ς. ‖ XXXI, 1. per adventus tui spem] Ww: habere (auere B) aduentus tui spem CBς aduentus tui spe ς ab adventus tui spe *Alsch.* ‖ 3. si quae CBς. ‖ 4. facimus CB. ‖ 5. lacessere] CB: lacessisse ς *tantum non omnes* ‖ sunt] ut CB sunt ut ς. ‖ ius fasque] (C)ς: iustasque B iustum meritum ς ius meritumque *Otto l. l. p.* 748! ‖ 7. faterer facere] fatere CB. ‖ Italiae CB. ‖ 9. ea in quae ς eam quae ς (*Ber.*) ‖ quasi] ς *I. F. Gr.:* quae si CB quae sint *etc.* ς quae sit *Alsch.* ‖ multas ς. ‖ 10. peracta] ς (*Pal.* 2): praecata CB precata ς iactata *I. F. Gr.* praelata *Alsch.* facta *ci.* Ww. ‖ XXXII, 2. adversa *I. Perizonius*, *Dukerus* ‖ 3. ignotaque ς. ‖ terra — supremo] ς: *om.* CBς *cf.* Wt *praef.* ‖ supremo] ultimo *Otto l. l. p.* 747 *Alsch. b.* ‖ 5. spes, metus] Bς: spes et metus *et* spes metusque ς metu C. ‖ cum non oculis *ci.* Ww. ‖ quum oculis, quum ratione *mallet Crevierius* ‖ adhortando subiciunt *ci.* Wt. ‖ subiiciebant ς: subitiant C subicient B subiiciunt ς. ‖ 6. occisione C. ‖ 7. praesita B praescita b prescita C pro insita *Alsch. a p. LXII.* ‖ 8. qua (*vel* quo *vel* quae) vult (*vel* uelit) flectit (*vel* flecti) *etc.*] ς: quae uult flectit CB. ‖ XXXIII, 1. qua] CB: quo *vg.* ‖ acti] accepti ς (*Ber. m. pr.; Gaertn.*) ‖ 3. directos] *Alsch.:* inrectos C(B?) rectos (B?) ς. ‖ adplicantes se antesignanis] ς: adplicante (applicante Cς) signis CBς adplicantes se signis *Alsch. a.* ‖ 4. *aut hic aut* §. 6 instruxit *recidendum esse censet Crevierius* ‖ 9. ostentabatur] C: ostentatur *vg.* ‖ 10. aliae aliis] *Alsch.:* alie alii C alii alie B aliis aliae *vg.* ‖ 12. [per] duces *ci.* Ww. ‖ suarum] variarum *Freinshemius* ‖ plerique *Freinshemius*, *I. F. Gr.* ‖ inter immistos (*sic* B; immixtos *al.*) alienigenis] CBς: interim mixtos (*vel* inter mixtos *vel* intermixtos) alienigenis ς intermixtis alienigenis *I. H. Vossius* (inter) immistos alienigenis Wt inter mistos alienigenas *Freinshemius* inter immixtos alienigenas Ww. ‖ agerent *Freinshemius*, *I. F. Gr.* ‖ 15. enim] dein *Elspergerus l. l. p.* 9 *sqq.* demum *v. d. ibid. ad mg. exempli mei* ‖ maniplos C. ‖ in eas ancipites ς in eos ancipites *I. F. Gr.* ‖ hastas, nec pila ab antesignanis cessabant] *vg. cf.* W *ann. l. l. p.* 169 *sq.:* tesignanis (antesignanis b) cessabant (*sic* C *teste Alsch. b IIII*, 225; *al.* C *teste Millero ap. Alsch. a* : fecissent - *sqq. sc. inde ab* in — antesignanis *om.* - cessabant) CB nec ab antesignanis cessabatur *Alsch. b* hastas antesignani, nec cessabant *Alsch. a.* ‖ XXXIIII, 1. eaque CB. ‖ 3. ala — pulsantes] *cf. Lessingium opp. XI*, 708 *sq. Lachm.* ‖ umbone] *vel* umbonibus ς: umboni CB. ‖ 6. reuersi Bς. ‖ 8. accipere] B: accepere *vg.* ‖ eicere] CB: eiecere ς. ‖ 11. iussit] C: iussisset B iussit et *vg.* iussis et *Alsch. a, at v.* W *ann. l. l. p.* 170. ‖ XXXV, 3. elephanti] Cς: elephantes B elephantis ς. ‖ 4. omnia et in proelio (praelio *al.*) et ante aciem] Cς: omnia et in proelio ante aciem B et omnia in proelio, ante aciem ς (*Lips.*) *Alsch. a* omnia et ante aciem, et in proelio *Drak. cf. adn. Dukeri* ‖ 5. omnem] *om. vel* et omnem ς. ‖ 9. esset *post* spes, *post* Italicos *vocc.* intervallo quoque diremtos *add.* ς *edd. vg.* ‖ incertos] *cf. Walchium p.* 206 *sq.* ‖ socii an hostes] Cς: socios in B. ‖ 11. esse] *om.* B *Cant.* ‖ XXXVI, 5. supplicium C. ‖ 6. ad contemplandum Carthaginis situm] CB: ad contemplandum situm c(*vel* k)arthaginis ς ab contemplando situ Karthaginis *I. F. Gr.* ab contemplato situ Karthaginis Bas. a contemplatus situm c(*vel* k)arthaginis ς (*Lov.* 3. 4) vero contemplatus Carthaginis situm *Alsch. b.* ‖ provectus] *add. Alsch. a cf.* Ww *adn.* ‖ 8. a parte ς (*Lov.* 4)? Bas. b. ‖ 9. quo magis] quoniam magis ς (*Lov.* 5 *Hav.*) Ww *adn.* ‖ 11. periculi B periculis ς (*Lips. Lov.* 5.) ‖ XXXVII, 3. *a* neque *inc. extr. fol.* P. ‖ 5. Romanis] PBς: roma ς. ‖ discripta] *Büchelerus mus. phil.*

13, 602: describta P descripta *vg.* || centum * *, *ni locus lib. XXXII*, 2, 3 *corruptus sit*, *Glareanus* centum [quinquaginta] *Sigonius* cc *Alsch. a p. LXXVI sq.* || 7. dissuadendum Bς. || 8. tempore] temere P (tempere P *ex adn.* Ww, *vitio ni f. operarum*) B tempore temere *ci.* Ww. || et perturbatus PB et perturbaretur *ci. Alsch. a.* || 10. de pace multis verbis] *vg.: om.* PCB (*Alsch.*) de pace Ww *cf. adn.* || iniqua] p: inqua PCB iniqua pax *Alsch.* || 12. atque ita] ac publica *I. F. Gr.* || pecuniam Pς. || XXXVIII, 2. *in* indutiaequaecarthagi (*sic*) *expl.* P. || 3. alio usquam] *vg.:* alias usquam CB aliorsus quam b. || quid] W: quid ita CB quid et quae *vg.* quidnam *ci.* Ww. || 11. cessisse] (C) ς: cecessisse B secessisse b decessisse ς (*Ber.*) *edd. vett.* recessisse (B *teste Alsch.*) *Alsch.* || XXXVIIII, 1. pontus C. || casanum C cusanum B. || Caeretanumque *Heusingerus* Telamoniumque *Alsch. a p. LXXXII; al. v. ap. Drak. cf.* Ww *adn.* || 2. populonio CB Populoniom *Alsch. a.* || in Ilvam] *Alsch. a:* in siluam C siluam B Ilvam *vg.* || in suam et ab silua C. || 5. indicta] ς: intecta CBς incepta ς (*Lov.* 2) *fort. recte;* infecta *Alsch. a, at v.* W *ann. l. l. p.* 176. || magistratu ς (*Lov.* 5) *I. F. Gr.* || 7. egisse CB exegisse ς. || indicem comperti damnati *Ascensius* indicem delati damnati *Ienickius ap.* Wt. || XXXX, 1. carthaginienses CBς et carthaginienses ς. || 2. Carthaginiensibus] (CB) Bas. b: cum Karthaginiensibus ς *omnes* et Carthaginiensibus *I. F. Gr.* || 3. que parua C quae parue B quae non parua ς quae haut (*vel* haud) parva *Alsch. a, at v.* Wl *II*, 8 *sq.* qui parva *N. Heinsius* || in concionem inde ς inde in contionem Ww. || 4. patefacta gratulationi] W *ann. l. l.* 170 *sq. cf. Alsch. a p. XLVI*: patefacta gratulatione cbς Bas. b pater facta gratulatione CB patuere facta gratulatione ς patere facta gratulatione *Alsch.* patuere faciendae gratulationi *I. F. Gr.* || 7. [a] se *I. Perizonius* || 8. ita CB. || provincia Africa] Cς (*Rec.*): africa prouincia ς africa *praecedente litura* B africa ς *plerique* (W *l. l. p.* 166.) || iniqū B cū iniquum C. || 9. rem] B: rem anno C rem priore anno *vg.* || 15. dari] *om.* CB. || XXXXI, 1. praetori] praetoribus ς praetorum *I. F. Gr.* || 3. in etruriam ς. || prorogatum in annum imperium *Alsch.* prorogatum * * * imperium B. || 4. uti] (CB) *Pighius* ut hi (*al.* ii *vel* hii) ς ut ς (*Lov.* 5.) || 6. consuli] CB: Cornelio consuli *vg. cf.* Ww *adn.* || et] C (*du Rieu l. l. thes. XLVI*): *om.* B *vg.* || XXXXII, 4. partim] ς Bas. a: *om.* CBς et *Alsch. b.* || 5. vi] CB: *om. vg.* || 7. quam perplexi responderent ipsi, ante *Stoeckerus l. l. p.* 72. || , neque ipsi mite] C *Alsch. progr. l. p.* 26 *sqq.*: ipsi, ante *vg. Stinnerus l. l. p.* 27 *sq.* (*litura in* B) ipsi, anceps *I. F. Gr.* ipsi, acre *Perizonius* ipsi, aperte *Heusingerus* ipsi, id senatus Wl I, 5. || 8. ac] CB: *om. vg.* (*I. H. Vossius*) || lacessiverit] CBς: lacessierit ς (lacessierit) *I. H. Vossius* || 9. sint] B *Dukerus*, *Crevierius*, *I. H. Vossius:* sunt C *vg.* || 10. e] ex B, *at v.* Ww. || possit] CB *I. H. Vossius:* posset *vg.* || 12. factioni Barcinae] ς: barchinae C barchine b brachine B Barcinis *Alsch. b* Barcinae factioni W parti Barcinae *fort. recte* Ww *adn.* || 16. rebus] *om.* B *cf.* Ww. || 17. obsoleta ex] *vg.*: ex opsolaeta ex B ex ipsalaeta ex C ex olaeta c ex obsoleta *Alsch. b.* || 19. in ea quoque] B? ς Bas. b: in eo quoque B? *Alsch.* in ea moenia (menia C *Lips.*) quoque Cς in ea quoque moenia ς. || XXXXIII, 1. Acilius] (C?) *Sigonius*, *Pighius*, *Iac. Gr.*: atilius B *teste Kreyssigio* (*v. Liv. lib. XXXIII p.* 125 *sq. coll. p. VI sq.*, *ann. ad Liv. lib. XLI—XLV p.* 17 *sq.*) *et vel sic vel* attilius *vel* actilius *rell.* || 2. quem] B: et quem *vg.* || 3. uti rogatae erant] B: uti rogassent *vel* uti rogas *vel* uti rogatum ς. || 5. et petierunt] Bς: petierunt Cς petieruntque ς. || 7. peterent] B: peterent ut *vg.* || 9. imperaret] B: his imperaret ς. || 12. remis regerentur Bς (*Pal.* 3.) || si] Bς: si tum ς. || XXXXIIII, 2. XVIII anno *praeeunte quadamtenus Glareano Rinkes disp.*

de or. I in Catil. p. XXXVII. ‖ 3. dein] B: deinde *vg.* ‖ finiretur B (*teste Kreyss.*) ꞅ (*Lov.* 3.) ‖ 6. quem increpitas] B: quidem increpitas ꞅ (*Pal.* 3) quem iucrepatis *vel* quem increpas (*Lov.*5 *Ber.*) *etc.* ꞅ. ‖ 7. nec esse (est ne) vos otio] *scripsi* (nec esse otio *proposuit*, *sed repudiavit Raschigius;* otio *primus indagavit Gibbonus*, *misc. works I*, 70): necesse est ne uos otio C nec esse est ne uos odio B nec esse in uos odio b *vg.* necesse est, in vos odio *Drak.* (*prob. Kreyssigio lib. XXXIII p.* 125 *Alsch. progr. l. p.* 23 *sqq.*); *al. Rupertius cum Heusingero et quos l. Kreyssigius l. l.;* nec est cur vos otio *Madvigius op. ac. alt. p.* 106 *sq.* nec causa est cur uos otio Ww nec causa est quin odio Ww *adn.* necesse est vos odio *ci.* Wt. ‖ nec esse in vos odio vestri *praeeunte aliquatenus Glareano I. H. Vossius* ‖ 8. sed] sic *I. H. Vossius* ‖ XXXXV, 3. pondo CXXXIII milia] C: $\overline{\text{CXXIII}}$ (*sic teste Kr.;* $\overset{o}{\overline{\text{CXXIII}}}$ *teste Alsch.*) B pondo CXXIII. ꞅ (*Lov.* 5) pondo centum millia viginti tria *rell.?* ‖ cccc C *et sic* quadringenos] '*quidam codd.*' *Glareanus:* quadragenos B *rell.* ‖ 5. (hautquaquam spernendus auctor) *Alsch. a.* ‖ 6. aurae B. ‖ 7. nomina familiae liquerunt] B: cognomina familiarum fecerunt C cognomina familiae fecere ꞅ *plerique* ‖ reliquerunt *Kreyssigius l. l. p.* 126 *prob. olim* W *ann. l. l. p.* 163 *sq.*, t *praef.*

EPIMETRUM.

Post adnotationes typis expressas ad me perlatae sunt d. xxx m. Iul. I. N. Madvigii emendationes Livianae. quibus quod per ipsius huius decadis recensendae atque emendandae laborem uti mihi non licuerit magnopere me dolere non est quod dicam. ne tamen omnino ii, quorum interest, his emendationibus in editione mea careant, hoc loco lectiones a Madvigio sive propositas sive commendatas brevissime excerpsi. paginam Madvigianam iis tantum adscripsi, quae extra librorum et capitum seriem tractantur, reliquae praemissa disputatione de fundamento huius decadis critico p. 199—210 secundum seriem illam compositae sunt p. 210—360. iis, quae vel a me receptae sunt vel praeter probabiles permultas post brevissimum, quod instituere mihi licuit, examen primo fere obtutu necessario in textum recipiendae mihi videntur, asteriscos, et binos quidem illis, singulos his apposui; earum quae ab auctore illustrissimo olim propositae et a me sive receptae sive in adnotatione commemoratae nunc iterantur solos capitum paragraphorumque numeros indicavi. his omnibus alia quaedam addenda inserui.

XXI, 6, 1. *post* causa *distinguendum* (*iam ab Ingerslevio l., sed a me praetermissum in adn.*) ‖ 8, 5. Non sufficiebant itaque. Iam ‖ 10, 9. ‖ 13, 1. ‖ 18, 8. ** itaque quoniam, *quod, quamvis et ipse ci. quadam proposita, retinui, defenditur* ‖ 10. fecit] *cum libris* * iecit *vel* icit ‖ 19, 9. (Saguntini) ‖ 22, 5. *assentitur Madvigius Iac. Gr.* ‖ 24, 3. (et) *cum* ꞅ. ‖ 25, 9. praecipitat *cf. p.* 143. ‖ ** 27, 8. ‖ 28, 5. (nantem) ‖ 8. ut cum] tum ‖ *post* '*adn.*' *add.* '*ubi excidisse quaedam censet*' ‖ 32, 7. vero ferri] fere ecferri ‖ 33, 4. transversis rupibus per iuxta ‖ 34, 4. * *coniunge* nequaquam ut inter compositos agmine ‖ 35, 12. affixi *cum Drak.* ‖ succiderent ‖ 36, 7. erat lubrica ‖ 37, 5. apricosque etiam colles ‖ rivosque et prope ‖ 38, 5. ‖ 7. per alios montanos ‖ deduxissent *cum edd. vett.* ‖ 39, 1. sed ad arma vocare ‖ 44, 7. Etiam in

Hispanias et, si inde cessero, in Africam transcendes? Transcendes autem? Transcendisse dico; || vindicarimus || 9. (destinatum) || 45, 3. ab Ictumulis || 8. ** (et) *cum* Bas. a *v. p.* 214. || 47, 5. petenda fuerunt *p.* 220. || 49, 7. *ut ap. Ing.* (*unde* intenderent et ante *ego non rettuli*), *nisi quod* Lilybaeum teneri (strepere?) apparatu belli *et in sqq.* deferrent, ubi *vel* deferrent, ut, ubi || 51, 4. iam] nam || 52, 2. (et) minutus] admonitus || 11. hostium [caedes, penes] Romanos || 54, 6. * copias a destinato || 9. essent || 55, 5. diducta .. levis armaturast || 10. (in) *p.* 125. || 56, 2. * acie, qua || 57, 2. * alterum ex Sicilia revocatum; || 10. * fuerat; munitum inde || 59, 4. exspectare (*ut ap. me Fleckeisenus*) || 7. raro magis dubia aut || 62, 4. pulvinari *cum ς.* || 9. iuventuti.

XXII, 2, 6. neque prolapsi assurgere *cum Crevierio* || 8. aqua *cum Finckhio* || 9. ** aut *e Walchii ci. ab ipso repudiata* || 3, 9. * *maior lacuna statuenda* || 4, 4. acceptae || 6, 12. coniectis ς (*Hav.*) coniecti sunt *ci. Alsch.* coniecti *edd. vett.*, *Crevierius* (*Cobetus mnem. IX*, 298.) || 7, 4. auctum *cum Walchio* || 8, 4. incideret, *quod ego linguae Danicae non satis gnarus Ingerslevio tribueram* || 6. nec dictatorem populo [non consulto senatus] creare *in sqq.* dictatorem *servato* || 9, 2. haud [maximae] minus || 6. actis] factis *cum I. F. Gr.* || 10, 2. ** *Lipsii transpositionem sequitur M.* || datum] tum || 5. se fraude esto *Cobetus l. l.* || 6. ** novi dictatoris || 7. ** subsistebat *p.* 218. || 13, 6. * per Allifanum Callifanumque *vel* per Callifanum Allifanumque || 14, 8. nos] nostram ς (*Lov.* 4; *Cobetus l. l.*) || 11. *extr. add. mnem. IX*, 298. || ** 14. || 15, 1. inter] in || ** illis || 16, 7. praeligantur *p.* 214. || 17, 3. virgulta visa ardere || 19, 3. * navis prope terram, || 10. prohibetur || 20, 1. (in) || ** 7. || 22, 13. || 18. * ordinem || 23, 9. *cum I. F. Gr. p.* 207. || 24, 4. ( ) *cum Crevierio* || 8. (castra) a castris || 9 *sq.* quia pars exercitus aberat (*vel* abierat) iam et tanta ... Fabii, sedendo || 25, 3. enimvero, *olim propagatum, a Wexio instauratum* || 6. custodia *cf. p.* 257. || 28, 4. quem procursurum *p.* 200. || 9. (animis et) *cum ς.* || 12. [ex] inferiore || *mallet* in subsequentem || 13. ac directa (*sic Madv. ap. Ingersl. et* Ww *in adn.*) || 30, 1. ad] per || 5. ** *cum I. F. Gr.* || ** 9. || 31, 10. est] esse || 32, 1. medium] quod reliquom || 3. eoque inopiae st redactus *cum Burmanno; de sqq. v. adn. cr.* || 33, 2. *nunc censet post* Martio *fort. excidisse sceleris in campo Martio peragendi significationem* || ** 5. || 6. longinquae *cum I. H. Vossio* || ** 34, 11; *ibid. in adn. post 'Ing.' add.: sic etiam Badhamus apud Cobetum mnem. IX*, 298. || 35, 7. non iam *p.* 231. || 36, 4. fuisse *cum Perizonio* || 38, 2. *cum Crevierio et Drak. p.* 236. || 3. || 39, 4 *sq.* maneat te; cum illo .. certaturus es .... tibi st (*fort.* tibi erit) ... te est (*vel* test) oppugnaturus || 14. absumpti (*sic ex Madv. ci. ap. Ing.*) *ut* Hf. || ** 16. || 21. [suadeo] sed ut || 40, 4. || 41, 7. (*cf. p.* 245.) || ** 47, 4. || 5. conisi obliqua *cum Lipsio* || 6. institere *cum I. F. Gr.* || 49, 12. haec eos agentes, *ut olim ap. Ing.* (*corr. inde adn. cr.*) || 15. (et) rata prope || 51, 5. insistunt] exeunt || 53, 8. nulla, *quod ap. Ing. exprimi iusserat, cum I. H. Vossio* || 54, 11. compares scilicet cladem || 57, 6. * terram *cum Dukero p.* 257. || 59, 9. ne in acie quidem fuerunt (*cf. adn. cr.*), *ut tacite olim ap. Ing.* || 60, 11. (*sic item ap. Ing.*) si, ut avorum ...., si, ut nobis *p.* 147 *sq.* || 15. * abalienato || 21. potest, aut favisse erumpentibus (favisse *pro certo habeo; tacite ci. recepit Ing.*) || 26. manere [et] castra.

XXIII, 2, 6. * [M.] Livio || 3, 3. in curia || 6. deque eorum || 4, 4. actum] * agi || 7, 1. condicionibus iis || 8, 6. diti ac luxuriosa *cum Kreyssigio* || 7. perpelli ad potandum potuit || 9. ** veniam ... impetraturi || fuimus [futuri]. || 9, 3. ut]. Vis || armemus? || 4. cruentes || 12, 10. respondebo || 15. defectione *p.* 257. || 14, 13. per(que) || 16, 16. *fort.* vine [ere disc] entibus || 17, 4. ** (inde) videt *p.* 245. || 7. legionesque venire Numidae citi nuntiassent, *in sqq.* ne quid

. . moveretur *ex alt. I. F. Gr. ci.* || 18, 5. positis || 19, 14. *reicit ci. ap. Ing. propositam* || 20, 6. * * [pro] praesenti || 22, 5. * * [quibus] || 8. id iactum *cum Gr.* || 23, 3. forsan tempus *p.* 68. || 6. [non] *cum Sigonio* || 25, 3. || 6. * nec, unde duo || 8. * nisi quod . . . esset || 26, 10. || 29, 7. [in] eo || 31, 12. consuli subrogando || 32, 1. || 16. || 32, 12. * * regi || 34, 12. || 35, 19. capti * et signa (*in lac. captivorum hominum numero delitescente*) *e* Ww *ci., in adn. cr. addenda* || 36, 2. [et] servorum *cum Alsch.* || 37, 11. (amisit) || 40, 9. dein per || 41, 11. [vento] aestuque *ut olim* W. || 42, 5. * * cum ploratum || 13. || 43, 13. *v. p.* 81. || 45, 10. en in minore re experiri || 46, 6. [et] *cum* W *p.* 268. || 9. optinendum || 47, 6. *v. p.* 270. *adn.* || 8. porta *cum Ing.* || 48, 3. Apuliam *p.* 257.

XXIIII, 1, 13. potestate *p.* 257. || 2, 9. lateque moenibus disiectis raras || 3, 2 *sq.* praeterfluebat Aesarus; procul eis, quae habitabantur — sedecim milia aberat — in urbe nobili templum i. u. erat n. L. I. || 5. * * greges sui cuiusque || 7. * * *cum I. F. Gr.* || 15. iam] Nam || et] ei || 4, 5. vellent [et] || 5, 1. ulli] vel || 7, 4. instructi || 8, 18. * acie || 9, 10. (in) exemplum || 11. * * eum, *quod recipere certe volebam v. adn. cr.* || ex ea *cum* (*v. d. ad mg. Cur.*) *Duk.* || 10, 9. nucem (?) in Sabinis publicamque viam, murum *p.* 69. || 10, 11. * * *vocc.* quod — rarum *servanda* || 16, 3. inpeditior *p.* 245. || 18, 11. hortatique censores sunt, ut *p.* 214. || 20, 1. agros || 14 *sq.* * movit, tum . . . absistens. || 21, 3. [et] spes *vel* spes[que] *p.* 69. || * * militiaeque fungendae potioribus ducibus *ibid.* || 22, 2. *fort.* servitutis onus || 17. efferetur || 24, 6. (et) || 25, 8. nec exuere modice || 26, 6. * * cui *p.* 285. || 10. animisque astare, ne tempus tererent, ferrum . . ., cernebat; || 27, 3. primo extrahenda re, set postremo || 28, 9. *cum Roëllio* || 29, 8. liberos se esse || ducibus ad Syracusanos e. sit || 32, 6. * * toto *cum* F, *Alsch.* || 34, 12. * * spes eo versa || 36, 3. (classis) *cum Kaestnero* || 37, 6. palam erat *cum Lipsio* || 38, 1. convocatis suis (*sic in adn. cr. corr. pro* quis) *cum I. F. Gr.* || 39, 1. * * alii aliis || oppositi || 9. * etiam qui || 42, 3. Nam non || ipsum] fossas || 6. * * *cum Drak. et Crevierio* || 7. milites, — quippe pro . . victa, — iisdem a., q. priores, eodemque || 45, 2. descisset [et] || 3. * * quoniam || * resurgere viribus videatur, novam . . . polliceatur, * * *sqq. cum I. F. Gr.* || id ad . . . esset || 4. libera — agere] *v. p.* 285. || 5. qui, quum illud potius ag. cogitandumque sit, . ., ne qui socii populi d. et ut novi concilientur, documentum etiam dicant || 6. cui d. e., . ., desperata a sociis Romana re, foederibus . . . . visuri sint. || 8. * * secuturum || 9. * * Calenisque legatis || 13. crudelitatem quoque rapinae || 14. habita primum || 46, 5. * sonitusque *cum ς.* || 47, 5. aut quod *p.* 280. || 15 *sq.* vico et templis . . . Matutae . Extra || 48, 7. sua vasta] *fort.* fluxa || 49, 5. acie — Numidae extremi.

XXV, 1, 1. * in agro Salentino . . . interim Salentinorum || 6. Quod diutius || 4, 6. ipsi *cum Dukero p.* 59. || * * 7. || 6, 2. * in Italia || 9. saevitis *cum ς.* || 8, 8. praebita praesidio || 10. reportans || 13. * tam segnis || 9, 10. * est, refulsitque idem || 10, 5. tum] tandem || 11, 6. inde (et) || 10. oppugnandi || 11. quae e portu . . . ad mare || 12, 4. cum rato] corroborata *aut* confirmata || 13, 10. * [et] iis || 14, 4. proxima forte hosti || 12. inde deletis || 15, 10. *v. p.* 293. *adn.* || 20. et ad subita belli, ut, si . . . equitis || 16, 8. in locum, quo cum p. G. add. ait . Mago ibi pedites equitesque armatos — et capere eas latebras ingentem numerum — occuleret; || * * 10. || 13. ferre] fore || 15. praecipitat *p.* 143 *sq.* || 25. haec si vera || 17, 1. contendant *cum A. Rubenio* || 19, 13. in itinere ex agris || 15. *addubitatur* ut || horas sustentante, d. d. stetit, se Romana acie || 20, 5. neque in tanto || 22, 8. tres (et) *aut* et tres || 24, 3. [; ea] magna || 26, 12. Romana [corripuerat; nam] diu . . . adsuerant magis. || 28, 6. inopiam quaeque

(*cum Alsch.*) . . . occulte ‖ 9. si simul liberatas ab i. t. [Syracusas esse et applicare se Romanis] apparuisset. ‖ * * 30, 11. ‖ 31, 7. Syracusas [potuerit, quantum, si servare] potuisset ‖ 3. (ad) Nasum ad acc. ‖ 11. * (qua) ‖ 32, 3. excita. Hostium tres *cum Alsch.* ‖ 34, 9 *sq.* intulere [et], *cum Walchio* ‖ 35, 8 *sq.* * incursantes consistere coegerunt ‖ 9. tuto] niti ‖ 36, 10 *sq.* erat. Trudentes (*aut* Trahentes) sudibus cum ‖ 37, 11. (discurrunt ad portas et) ‖ 38, 1. *cum I. Perizonio* ‖ 4. possim ‖ 40, 1. * * *cum ς? Ascensio p.* 232. ‖ 6. ferendo(que) ‖ 8. ad [id] ‖ magis Muttinis quam fiducia (magis quam fiducia, Muttinis *igitur praeposito, p.* 232.)

XXVI, 2, 2. ‖ 10. * interfuisse inter Ti. Sempronium [et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium,] quum ei ‖ 4. * (non) in loca ‖ 4, 3. pedite *ex ci. I. F. Gr.* ‖ 6, 1. * inferre .. coepit ‖ 9, 6. [propagatum dis]cursu ‖ 11, 5. et] duae ‖ 12, 15. iam] eam *cum Dukero* ‖ 18. (et) additum *cum eodem p.* 213 *sq.* ‖ 15, 3. ‖ 17, 5. * emissus ‖ 6. * * ut coram leges ‖ 18, 3. nec tam quam *cum ς Gr. p.* 313. ‖ 4. (populus) . . . haberentur ‖ 10. egissent; nonne f. ‖ 22, 7. * vid. ei, redire ‖ * * meminisse ‖ 8. quoi . . . cesserint prope ‖ 25, 8. Ad frangendas ig. [vires] *aut potius* Frangendas ig. [vires ratus] ‖ 10. quos . . . impar *cum* Bas. a. ‖ 13. adderentque ‖ 27, 6. qui — incendium] *add.* esset ‖ 12. eos; (quia) si ‖ 16. * * secutisque *ut* W, *tum* formam praebuit . . * * (ac) . . adducentis ‖ 29, 3. quosque ‖ 7. possit *cum I. H. Vossio p.* 302. ‖ 10. post [adversissimas haud] adversae ‖ 30, 10. * ne in n. q. solo reliquiis d. fortunae alere ‖ 31, 2. non [tam] . . * * quam quid isti ‖ 3. desciverunt a p. Ro., si legatos *praeeuntibus fere* F. *et Alsch.* ‖ 4. * * crederem [rem] *ut Bött.* ‖ 33, 3. iamiam] etiam ‖ 7. arbitror] *v. p.* 314. ‖ 36, 3. si quod . . velis, id. . tuos ipse ‖ 4. itaque [si] ‖ 11. et argentum et ‖ * prima [aut] ‖ 38, 7. cunctatus est; tum . . appellat; ‖ 8. *fort.* appellat ‖ 39, 16. atque ille *cum nonnullis edd.* ‖ 40, 17. * (et) quum in ‖ 41, 17. quia] cū iā ‖ 18 — *c.* 44. *init. cf. p.* 203. ‖ 47, 7. librae *cum edd. vett.* ‖ 51, 2. quinquereme e captivis atque M.

XXVII, 2, 6 *sq.* stetit. Vt . . accepere, ‖ 8. iam *cum Dukero* ‖ 11 — 3, 7. *cf. p.* 203. ‖ 5, 4. Siculum non esse; qui fugati . . afuerint, omnes ‖ 6. * [datam] habiti ‖ 9. et ad Sic. ‖ indest *aut cum edd.* inde erat ‖ 7, 11. *cf. p.* 51 *sq.* ‖ 8, 8. ei flaminio *p.* 308. ‖ 11, 11. ei ius *cum Rhenano* ‖ 12, 2. detinerent *cum ς.* ‖ 2 *sq.* * oppugnaret — ea . . . fore —, Regium ‖ 3. (re)morandi ‖ 13, 11. * esset, cohortes quaeque s. ‖ 18, 6. faciliori ascensu ‖ 20, 3. * exsequendi ‖ 4. provincia et ‖ 30, 5. ferociori . . gente *cum Gr.* ‖ 38, 9. * quo e rep. ‖ 40, 10. Larinatis] Tarentini ‖ 45, 3. eo ipsi si q. ‖ 11. nec ab signis discedere nec subsistere nisi cibum cap. ‖ 10. dum — ostenderet, signa ferri iubet per . . flexusque; quum . . processisset, [subsistit,] ubi ‖ 11. a mari abscedebat ‖ 49, 2. regentis sprevissent *ut* W. ‖ 50, 1. * pugnam, [regressus] ‖ 5. suppliciis *ut vid.* ‖ 8. * * deinde ab (*et sic certe ex Beck. sil. in coll. mea in* P: *equidem h. l. errorem typothetae Weidmanniani debebam corrigere*) ‖ 51, 10. *fort.* emendo, vendendo, dando mutuum, creditum solvendo.

XXVIII, 2, 2. * * tegebant ‖ iubet [et] spec. ‖ 6, 9. *cf. p.* 331. *adn.* ‖ 7, 4 *sq.* * fuerat, quum . . recepisset. Attalus ‖ 9, 13. (duos duces) ‖ 12, 6. *cf. p.* 144 *sq.* ‖ 12, 13. egressus a Gadibus * rebellandi spe, adiuvante ‖ 13, 8. subirent] instarent ‖ 14, 4 * tenebant — erant autem utrisque Hispani —; pro cornibus ante ‖ 6. credi *cum ς.* ‖ 20. [ac] velites ‖ 16, 5. sed] et ‖ 18, 10. [in] regiam, in fidem ‖ 19, 10. [in] conscientia ‖ 13. (in) muros ‖ 20, 2. contra, qua *cum Alsch.* ‖ 24, 10. (in) ordine *cum Rhenano aut potius* in orbem ‖ 26, 7. *aut* metu [modo] omni *cum edd., aut* metu modo ‖ 27, 13. * [is] denique *p.* 339. ‖ 33, 16. *cf. p.* 100. ‖ 34, 9. * *, *nisi quod* se liberos iis, arma ‖ 40, 5. (modo) *cum ς.* ‖ 41, 8. * intendens, . . petis? ‖ 42, 3. per

tuta omnia ad ‖ 43, 1. * inveterata ‖ [quum] magnam ‖ 4. * [quo me] quoque ‖ 44, 9. *cf. p.* 81. ‖ 45, 10. praeter quibus consules praetoresque exercitibus.

XXVIIII, 4, 8. questus [est], quod (tam) non iam ‖ * 5, 8. Gallos, dimissis . . eorum, ‖ 18, 14. trucidatos cruciando] cruciatos *cum Sigonio* ‖ 17. [In] aliquantum ‖ 18. possit] *cf. p.* 342. ‖ 22, 10. deiectum ‖ 24, 4. * in exercitu insideret ‖ 25, 3. * ita in immensum ‖ 26, 5. [in] ingentia incr. ‖ 6. vulgaverat ‖ 27, 2. (amnibusque) *aut* omnibusque *cum Heldio post* Latino *aut* omnibus *post* secuntur, *inserto* ‖ 36, 7. consuli (et) *aut* et consuli d. v. et Poeno *cum Alsch.* ‖ animos fecisset ‖ 37, 2. (et) ad Veneris * * circa ‖ 4. erat [credebant]. ‖ 12. edidit.

XXX, 2, 1. * * ne qua ‖ 3, 4. * * satias ‖ 4, 5. * sententia * * (*excidit fort.*, eam promeret) ‖ 6, 5. velut sparso [semine] ‖ 6. obstruebant ‖ 8, 6. Numidis . . . Carthaginiensibus (*aut* Carthaginiensium [copia]) . . . [in] mediam aciem (in) adversus signa ‖ 9, 2. * subigit *p.* 209 *sq.* ‖ * conspectui circumfusum ‖ 10, 5. inligatas *cum Kaestnero, sqq. ut* Wt. ‖ 7. certamini ‖ 15. (et) ‖ 19. quidem] tandem ‖ 12, 3. Cirta . . . eoque se . . intulit vis *post* §. 5. *collocatur* ‖ 8. datus est *cum vg.* ‖ 13, 10. exitum [eum] ‖ 16, 2. reposuerant *cum vg.* ‖ 18, 7. et ut in permixtis, ubi cuspide uti cominus [et] gl. ‖ 12. primum *cum Dukero* ‖ omnibus equitibus ‖ 21, 9. * * (fuit) *p.* 201. ‖ 23, 4. quam (eum) qui *ut Alsch.* ‖ 24, 2. censuerunt *cum vg. p.* 209. ‖ 29, 4. scilicet *repudiato*, *fort.* audiit; [ceterum] maxime *p.* 355. ‖ 30, 8. adpetivimus ‖ bellum aut nobis ‖ 9. optare [debe]tis ‖ 10. * attinet . . . erudiverunt *cum vg.* ‖ 11. decepit *cum vg.* ‖ 17. *v. p.* 354 *med.* ‖ 23. * * si — nostris *cf. p.* 358. *adn.* 2. ‖ * efferentem se fortunam *cum vg.* ‖ 26. * imperio ‖ 31, 1. *fort.* (habere) adventus tui spe *cf. p.* 355 *sq. adn.* 1. ‖ 8. conserta *cum vg.* ‖ 32, 2. * adversa *cum I. Perizonio et Dukero p.* 207. *cf. p.* 629. ‖ 5. quum non oculis *cum* W *coni.* ‖ 34, 8. accepere . . eiecere *cum vg. p.* 354. ‖ 35, 4. (et ante aciem) ‖ 5. omnem *vitiosum est* ‖ 36, 8. Saturnalibus] iter continuantibus (*vel* maturantibus) ‖ 10. esset [et] *cum vg.* ‖ 40, 4. * * patefacta gratulationi, *ut olim* W. ‖ 13. * * iure imperi *vel* iure et imperio ‖ 41, 1. praetori] *cf. p.* 359. *n.* 1. ‖ 42, 7. neque ipsi] *cf. ibid.* ‖ 44, 7.

[PERIOCHA LIBRI XXI.]

[In Italiam belli Punici secundi actum narrat et Hannibalis ducis Poenorum contra foedus per Hiberum flumen transitus. a quo Saguntum sociorum populi Romani civitas obsessa octavo mense capta est. de quibus iniuriis missi legati ad Carthaginienses qui quererentur. cum satisfacere nollent, bellum eis indictum est. Hannibal superato Pyrenaeo saltu per Gallias fusis Volcis, qui obsistere conati erant ei, et ad Alpes venit et laborioso per eas transitu, cum montanos quoque Gallos obvios aliquot proeliis repulisset, descendit in Italiam et ad Ticinum flumen Romanos equestri proelio fudit. in quo vulneratum P. Cornelium Scipionem protexit filius, qui Africani postea nomen accepit. iterumque exercitu Romano ad flumen Trebiam fuso Hannibal Apenninum quoque permagna vexatione militum propter vim tempestatium transiit. Cn. Cornelius Scipio in Hispania contra Poenos prospere pugnavit duce hostium Magone capto.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXI.

I. In parte operis mei licet mihi praefari, quod in 1
principio summae totius professi plerique sunt rerum scriptores, bellum maxime omnium memorabile, quae umquam gesta sint, me scripturum, quod Hannibale duce Carthaginienses cum populo Romano gessere. nam neque 2
validiores opibus ullae inter se civitates gentesque contulerunt arma neque his ipsis tantum umquam virium aut roboris fuit; et haud ignotas belli artes inter sese, sed expertas primo Punico conserebant bello, et adeo varia fortuna belli ancepsque Mars fuit, ut propius periculum fuerint qui vicerunt; odiis etiam prope maioribus certa- 3
runt quam viribus, Romanis indignantibus, quod victoribus

victi ultro inferrent arma, Poenis, quod superbe ava-
4 reque crederent imperitatum victis esse; fama est etiam,
Hannibalem annorum ferme novem pueriliter blandientem
patri Hamilcari, ut duceretur in Hispaniam, cum perfecto
Africo bello exercitum eo traiecturus sacrificaret, altari-
bus admotum tactis sacris iure iurando adactum, se cum
5 primum posset hostem fore populo Romano. angebant
ingentis spiritus virum Sicilia Sardiniaque amissae: nam
et Siciliam nimis celeri desperatione rerum concessam et
Sardiniam inter motum Africae fraude Romanorum sti-
pendio etiam insuper inposito interceptam.

1 II. His anxius curis ita se Africo bello, quod fuit
sub recentem Romanam pacem, per quinque annos, ita
deinde novem annis in Hispania augendo Punico imperio
2 gessit, ut appareret, maius eum quam quod gereret agi-
tare in animo bellum et, si diutius vixisset, Hamilcare
duce Poenos arma Italiae inlaturos fuisse, cui Hannibalis
ductu intulerunt.

3 Mors Hamilcaris peropportuna et pueritia Hannibalis
distulerunt bellum. medius Hasdrubal inter patrem ac
filium octo ferme annos imperium obtinuit, flore aetatis,
4 uti ferunt, primo Hamilcari conciliatus, gener inde ob
altam indolem (profecto animi) adscitus et, quia gener
erat, factionis Barcinae opibus, quae apud milites plebem-
que plus quam modicae erant, haud sane voluntate prin-
5 cipum in imperio positus. is plura consilio quam vi gerens
hospitiis magis regulorum conciliandisque per amicitiam
principum novis gentibus quam bello aut armis rem Car-
6 thaginiensem auxit. ceterum nihilo ei pax tutior fuit: bar-
barus eum quidam palam ob iram interfecti ab eo domini
obtruncati, conprensusque ab circumstantibus haud alio
quam si evasisset vultu, tormentis quoque cum laceraretur,
eo fuit habitu oris, ut superante laetitia dolores ridentis
etiam speciem praebuerit.

7 Cum hoc Hasdrubale, quia mirae artis in sollicitandis
gentibus imperioque suo iungendis fuerat, foedus reno-
vaverat populus Romanus, ut finis utriusque imperii esset
amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duo-
rum populorum libertas servaretur.

III. In Hasdrubalis locum haud dubia res fuit quin 1
praerogativam militarem, qua extemplo iuvenis Hannibal
in praetorium delatus imperatorque ingenti omnium cla-
more atque adsensu appellatus erat, favor plebis seque-
retur. hunc vixdum puberem Hasdrubal litteris ad se 2
accersierat, actaque res etiam in senatu fuerat. Barcinis
nitentibus, ut adsuesceret militiae Hannibal atque in pa-
ternas succederet opes, Hanno alterius factionis princeps 3
'et aequum postulare videtur' inquit 'Hasdrubal et ego
tamen non censeo quod petit tribuendum.' cum admira- 4
tione tam ancipitis sententiae in se omnis convertisset,
'florem aetatis' inquit 'Hasdrubal, quem ipse patri Han-
nibalis fruendum praebuit, iusto iure eum a filio repeti
censet, nos tamen minime decet iuventutem nostram pro
militari rudimento adsuefacere libidini praetorum. an hoc 5
timemus, ne Hamilcaris filius nimis sero imperia inmodica
et regni paterni speciem videat et cuius regis genero he-
reditarii sint relicti exercitus nostri, eius filio parum ma-
ture serviamus? ego istum iuvenem domi tenendum, sub 6
legibus, sub magistratibus docendum vivere aequo iure
cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incen-
dium ingens exsuscitet.'

IIII. Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni ad- 1
sentiebantur, sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem
vicit. missus Hannibal in Hispaniam primo statim adventu
omnem exercitum in se convertit: Hamilcarem iuvenem 2
redditum sibi veteres milites credere, eundem vigorem in
vultu vimque in oculis, habitum oris lineamentaque intueri.
dein brevi effecit, ut pater in se minimum momentum ad
favorem conciliandum esset. numquam ingenium idem ad 3
res diversissimas, parendum atque imperandum, habilius
fuit. itaque haut facile discerneres, utrum imperatori an
exercitui carior esset: neque Hasdrubal alium quemquam 4
praeficere malle, ubi quid fortiter ac strenue agendum
esset, neque milites alio duce plus confidere aut audere.
plurimum audaciae ad pericula capessenda, plurimum con-
silii inter ipsa pericula erat. nullo labore aut corpus fati- 5
gari aut animus vinci poterat. caloris ac frigoris patientia 6
par, cibi potionisque desiderio naturali, non voluptate

modus finitus, vigiliarum somnique nec die nec nocte dis-
7 criminata tempora: id quod gerendis rebus superesset,
quieti datum, ea neque molli strato neque silentio accer-
sita; multi saepe militari sagulo opertum humi iacentem
8 inter custodias stationesque militum conspexerunt. vesti-
tus nihil inter aequales excellens, arma atque equi conspi-
ciebantur. equitum peditumque idem longe primus erat,
princeps in proelium ibat, ultimus conserto proelio exce-
debat.

9 Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: in-
humana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri,
nihil sancti, nullus deûm metus, nullum ius iurandum,
10 nulla religio. cum hac indole virtutum atque vitiorum
triennio sub Hasdrubale imperatore meruit nulla re, quae
agenda videndaque magno futuro duci esset, praetermissa.

1 V. Ceterum ex quo die dux est declaratus, velut Italia
ei provincia decreta bellumque Romanum mandatum esset,
2 nihil prolatandum ratus, ne se quoque, ut patrem Hamil-
carem, deinde Hasdrubalem, cunctantem casus aliquis op-
3 primeret, Saguntinis inferre bellum statuit. quibus op-
pugnandis quia haut dubie Romana arma movebantur, in
Olcadum prius fines — ultra Hiberum ea gens in parte
magis quam in dicione Carthaginiensium erat — induxit
exercitum, ut non petisse Saguntinos, sed rerum serie
finitimis domitis gentibus iungendoque tractus ad id bel-
4 lum videri posset. Cartalam urbem opulentam, caput gentis
eius, expugnat diripitque; quo metu perculsae minores ci-
vitates stipendio iuposito imperium accepere. victor exer-
citus opulentusque praeda Carthaginem novam in hiberna
5 est deductus. ibi large partiendo praedam stipendioque
praeterito cum fide exsolvendo cunctis civium sociorum-
que animis in se firmatis vere primo in Vaccaeos promo-
6 tum bellum. Hermandica et Arbocala eorum urbes vi
captae. Arbocala et virtute et multitudine oppidanorum
7 diu defensa. ab Hermandica profugi exulibus Olcadum,
priore aestate domitae gentis, cum se iunxissent, concitant
8 Carpetanos, adortique Hannibalem regressum ex Vac-
caeis haut procul Tago flumine agmen grave praeda tur-
bavere.

Hannibal proelio abstinuit, castrisque super ripam po- 9
sitis, cum prima quies silentiumque ab hostibus fuit, am-
nem vado traiecit valloque ita producto, ut locum ad
transgrediendum hostes haberent, invadere eos transeun-
tes statuit. equitibus praecepit, ut, cum ingressos aquam 10
viderent, adorirentur peditum agmen, in ripa elephantos
— quadraginta autem erant — disponit. Carpetanorum 11
cum adpendicibus Olcadum Vaccaeorumque centum milia
fuere, invicta acies, si aequo dimicaretur campo. itaque 12
et ingenio feroces et multitudine freti et, quod metu ces-
sisse credebant hostem, id morari victoriam rati quod in-
teresset amnis, clamore sublato passim sine ullius imperio
qua cuique proximum est in amnem ruunt. et ex parte 13
altera ripae vis ingens equitum in flumen inmissa, medio-
que alveo hautquaquam pari certamine concursum, quippe 14
ubi pedes instabilis ac vix vado fidens vel ab inermi equite
equo temere acto perverti posset, eques corpore armisque
liber, equo vel per medios gurgites stabili, comminus emi-
nusque rem gereret. pars magna flumine absumpta, qui- 15
dam verticoso amni delati in hostis ab elephantis obtriti
sunt; postremi, quibus regressus in suam ripam tutior fuit, 16
ex varia trepidatione cum in unum colligerentur, prius-
quam a tanto pavore reciperent animos, Hannibal agmine
quadrato amnem ingressus fugam ex ripa fecit vastatis-
que agris intra paucos dies Carpetanos quoque in deditio-
nem accepit. et iam omnia trans Hiberum praeter Sagun- 17
tinos Carthaginiensium erant.

VI. Cum Saguntinis bellum nondum erat, ceterum 1
iam belli causa certamina cum finitimis serebantur, ma-
xume Turdetanis. quibus cum adesset idem, qui litis erat 2
sator, nec certamen iuris, sed vim quaeri appareret, legati
a Saguntinis Romam missi auxilium ad bellum iam haut
dubie inminens orantes.

Consules tunc Romae erant P. Cornelius Scipio et Ti. 3
Sempronius Longus. qui cum legatis in senatum intro-
ductis de re publica retulissent placuissetque mitti legatos
in Hispaniam ad res sociorum inspiciendas, quibus si vi- 4
deretur digna causa, et Hannibali denuntiarent, ut ab Sa-
guntinis sociis populi Romani abstineret, et Carthaginem

in Africam traicerent ac sociorum populi Romani queri-
5 monias deferrent, — hac legatione decreta necdum missa,
omnium spe celerius Saguntum oppugnari adlatum est.
6 tunc relata de integro res ad senatum, et alii provincias
consulibus Hispaniam atque Africam decernentes terra
marique rem gerendam censebant, alii totum in Hispaniam
7 Hannibalemque intenderant bellum, erant qui non temere
movendam rem tantam expectandosque ex Hispania le-
8 gatos censerent. haec sententia, quae tutissima videbatur,
vicit, legatique eo maturius missi P. Valerius Flaccus et
Q. Baebius Tamphilus Saguntum ad Hannibalem atque
inde Carthaginem, si non absisteretur bello, ad ducem
ipsum in poenam foederis rupti deposcendum.

1 VII. Dum ea Romani parant consultantque, iam Sa-
2 guntum summa vi oppugnabatur. civitas ea longe opu-
lentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a
mari. oriundi a Zacyntho insula dicuntur, mixtique etiam
3 ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas
brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructi-
bus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate,
qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt.

4 Hannibal infesto exercitu ingressus finis pervastatis
5 passim agris urbem tripertito adgreditur. angulus muri
erat in planiorem patentioremque quam cetera circa val-
lem vergens. adversus eum vineas agere instituit, per
6 quas aries moenibus admoveri posset. sed ut locus procul
muro satis aequus agendis vineis fuit, ita hautquaquam
prospere, postquam ad effectum operis ventum est, coeptis
7 succedebat. et turris ingens inminebat et murus, ut in
suspecto loco, supra ceterae modum altitudinis emunitus
erat et iuventus delecta, ubi plurimum periculi ac timoris
8 ostendebatur, ibi vi maiore obsistebant. ac primo missi-
libus submovere hostem nec quicquam satis tutum mu-
nientibus pati, deinde iam non pro moenibus modo atque
turri tela micare, sed ad erumpendum etiam in stationes
9 operaque hostium animus erat, quibus tumultuariis certa-
minibus haud ferme plures Saguntini cadebant quam Poeni.
10 ut vero Hannibal ipse, dum murum incautius subit, ad-
versum femur tragula graviter ictus cecidit, tanta circa

fuga ac trepidatio fuit, ut non multum abesset, quin opera
ac vineae desererentur.

VIII. Obsidio deinde per paucos dies magis quam 1
oppugnatio fuit, dum vulnus ducis curaretur. per quod
tempus ut quies certaminum erat, ita ab apparatu operum
ac munitionum nihil cessatum. itaque acrius de integro 2
coortum est bellum pluribusque partibus, vix accipientibus
quibusdam opera locis, vineae coeptae agi admoverique
aries. abundabat multitudine hominum Poenus — ad cen- 3
tum quinquaginta milia habuisse in armis satis creditur —,
oppidani ad omnia tuenda atque obeunda multifariam disti- 4
neri [coepti] coeptis non sufficiebant. itaque iam ferieban- 5
tur arietibus muri quassataeque multae partes erant. una
continentibus ruinis nudaverat urbem: tris deinceps turris
quantumque inter eas muri erat cum fragore ingenti pro-
ciderunt. captum oppidum ea ruina crediderant Poeni, qua 6
velut si pariter utrosque murus texisset, ita utrimque in
pugnam procursum est. nihil tumultuariae pugnae simile 7
erat, quales in oppugnationibus urbium per occasionem
partis alterius conciri solent, sed iustae acies velut patenti
campo inter ruinas muri tectaque urbis modico distantia
intervallo constiterant. hinc spes, hinc desperatio animos 8
inritat, Poeno cepisse iam se urbem, si paulum adnitatur,
credente, Saguntinis pro nudata moenibus patria corpora
opponentibus nec ullo pedem referente, ne in relictum a
se locum hostem inmitteret. itaque quo acrius et confer- 9
tim magis utrimque pugnabant, eo plures vulnerabantur
nullo inter arma corporaque vano intercidente telo. pha- 10
larica erat Saguntinis, missile telum hastili abiegno et ce-
tera tereti praeterquam ad extremum, unde ferrum extabat.
id, sicut in pilo, quadratum stuppa circumligabant linie-
bantque pice. ferrum autem tres longum habebat pedes, 11
ut cum armis transfigere corpus posset. sed id maxime,
etiam si haesisset in scuto nec penetrasset in corpus, pa-
vorem faciebat, quod, cum medium accensum mitteretur 12
conceptumque ipso motu multo maiorem ignem ferret,
arma omitti cogebat nudumque militem ad insequentes
ictus praebebat.

VIIII. Cum diu anceps fuisset certamen, et Sagun- 1

tinis, quia praeter spem resisterent, crevissent animi, Poe-
2 nus, quia non vicisset, pro victo esset, clamorem repente
oppidani tollunt hostemque in ruinas muri expellunt, inde
inpeditum trepidantemque exturbant, postremo fusum fu-
gatumque in castra redigunt.
3 Interim ab Roma legatos venisse nuntiatum est. qui-
bus obviam ad mare missi ab Hannibale qui dicerent, nec
tuto eos adituros inter tot tam effrenatarum gentium arma
nec Hannibali in tanto discrimine rerum operae esse lega-
4 tiones audire. apparebat non admissos Carthaginem pro-
tinus ituros. litteras igitur nuntiosque ad principes fac-
tionis Barcinae praemittit, ut praepararent suorum animos,
ne quid pars altera gratificari populo Romano posset.
1 X. Itaque praeterquam quod admissi auditique sunt,
2 ea quoque vana atque inrita legatio fuit. Hanno unus ad-
versus senatum causam foederis magno silentio propter
3 auctoritatem suam. non cum adsensu audientium egit: per
deos foederum arbitros ac testis monuisse, praedixisse se,
ne Hamilcaris progeniem ad exercitum mitterent. non ma-
nes, non stirpem eius conquiescere viri, nec umquam,
donec sanguinis nominisque Barcini quisquam supersit,
4 quietura Romana foedera. 'iuvenem flagrantem cupidine
regni viamque unam ad id cernentem, si ex bellis bella
serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut mate-
riam igni praebentes ad exercitus misistis. aluistis ergo
5 hoc incendium, quo nunc ardetis. Saguntum vestri cir-
cumsedent exercitus, unde arcentur foedere, mox Cartha-
ginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus îsdem
6 diis, per quos priore bello rupta foedera sunt ulti. utrum
hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis?
legatos ab sociis et pro sociis venientes bonus imperator
vester in castra non admisit, ius gentium sustulit; hi tamen
unde ne hostium quidem legati arcentur pulsi ad nos ve-
nerunt, res ex foedere repetuntur; publica fraus absit —
7 auctorem culpae et reum criminis deposcunt. quo lenius
agunt, segnius incipiunt, eo, cum coeperint, vereor ne per-
severantius saeviant. Aegatis insulas Erycemque ante ocu-
los proponite, quae terra marique per quattuor et viginti
8 annos passi sitis. nec puer hic dux erat, sed pater ipse

Hamilcar, Mars alter, ut isti volunt. sed Tarento, id est
Italia, non abstinueramus ex foedere, sicut nunc Sagunto
non abstinemus. vicerunt ergo dii hominesque, et id de 9
quo verbis ambigebatur, uter populus foedus rupisset,
eventus belli velut aequus iudex, unde ius stabat, ei victo-
riam dedit. Carthagini nunc Hannibal vineas turresque 10
admovet, Carthaginis moenia quatit ariete: Sagunti ruinae
— falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident,
susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Ro-
manis est. dedemus ergo Hannibalem? dicet aliquis. scio 11
meam levem esse in eo auctoritatem propter paternas ini-
micitias. sed et Hamilcarem eo perisse laetatus sum,
quod, si ille viveret, bellum iam haberemus cum Romanis,
et hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli
odi ac detestor. nec dedendum solum ad piaculum rupti 12
foederis, sed, si nemo deposcit, devehendum in ultimas
maris terrarumque oras, ablegandum eo, unde nec ad nos
nomen famaque eius accedere neque ille sollicitare quietae
civitatis statum possit. ego ita censeo, legatos extemplo 13
Romam mittendos qui senatui satisfaciant, alios qui Han-
nibali nuntient, ut exercitum ab Sagunto abducat, ipsum-
que Hannibalem ex foedere Romanis dedant; tertiam lega-
tionem ad res Saguntinis reddendas decerno.'

XI. Cum Hanno perorasset, nemini omnium certare 1
oratione cum eo necesse fuit: adeo prope omnis senatus
Hannibalis erat, infestiusque locutum arguebant Hanno-
nem quam Flaccum Valerium legatum Romanum. respon- 2
sum inde legatis Romanis est, bellum ortum ab Saguntinis,
non ab Hannibale esse, populum Romanum iniuste facere,
si Saguntinos vetustissimae Carthaginiensium societati
praeponat.

Dum Romani tempus terunt legationibus mittendis, 3
Hannibal, quia fessum militem proeliis operibusque habe-
bat, paucorum his dierum quietem dedit stationibus ad
custodiam vinearum aliorumque operum dispositis. in-
terim animos eorum nunc ira in hostis stimulando, nunc
spe praemiorum accendit. ut vero pro contione praedam 4
captae urbis edixit militum fore, adeo accensi omnes sunt,
ut, si extemplo signum datum esset, nulla vi resisti vide-

5 retur posse. Saguntini ut a proeliis quietem habuerant
nec lacessentes nec lacessiti per aliquot dies, ita non nocte,
non die umquam cessaverant ab opere, ut novum murum
ab ea parte, qua patefactum oppidum ruinis erat, refice-
6 rent. inde oppugnatio eos aliquanto atrocior quam ante
adorta est, nec qua primum aut potissimum parte ferrent
opem, cum omnia variis clamoribus streperent, satis scire
7 poterant. ipse Hannibal, qua turris mobilis omnia muni-
menta urbis superans altitudine agebatur, hortator aderat.
quae cum admota catapultis ballistisque per omnia tabu-
8 lata dispositis muros defensoribus nudasset, tum Hannibal
occasionem ratus quingentos ferme Afros cum dolabris ad
subruendum ab imo murum mittit. nec erat difficile opus,
quod caementa non calce durata erant, sed interlita luto
9 structurae antiquae genere. itaque latius quam qua caede-
retur ruebat, perque patentia ruinis agmina armatorum in
10 urbem vadebant. locum quoque editum capiunt conlatis-
que eo catapultis ballistisque, ut castellum in ipsa urbe
velut arcem imminentem haberent, muro circumdant. et
Saguntini murum interiorem ab nondum capta parte urbis
11 ducunt. utrimque summa vi et muniunt et pugnant, sed
interiora tuendo minorem in dies urbem Saguntini faciunt.
12 simul crescit inopia omnium longa obsidione et minuitur ex-
pectatio externae opis, cum tam procul Romani, unica spes,
13 circa omnia hostium essent. paulisper tamen adfectos ani-
mos recreavit repentina profectio Hannibalis in Oretanos
Carpetanosque, qui duo populi dilectus acerbitate conster-
nati retentis conquisitoribus metum defectionis cum prae-
buissent, oppressi celeritate Hannibalis omiserunt mota
arma.

1 XII. Nec Sagunti oppugnatio segnior erat Maharbale
Himilconis filio — eum praefecerat Hannibal — ita inpigre
rem agente, ut ducem abesse nec cives nec hostes senti-
2 rent. is et proelia aliquot secunda fecit et tribus arietibus
aliquantum muri discussit strataque omnia recentibus rui-
3 nis advenienti Hannibali ostendit. itaque ad ipsam arcem
extemplo ductus exercitus atroxque proelium cum multo-
rum utrimque caede initum et pars arcis capta est.

4 Temptata deinde per duos est exigua pacis spes, Alco-

nem Saguntinum et Alorcum Hispanum. Alco insciis Sa-
guntinis, precibus aliquid moturum ratus, cum ad Hanni-
balem noctu transisset, postquam nihil lacrimae movebant
condicionesque tristes ut ab irato victore ferebantur, trans-
fuga ex oratore factus apud hostem mansit, moriturum
adfirmans qui sub condicionibus iis de pace ageret. postu- 5
labatur autem, redderent res Turdetanis traditoque omni
auro atque argento egressi urbe cum singulis vestimentis
ibi habitarent, ubi Poenus iussisset. has pacis leges ab- 6
nuente Alcone accepturos Saguntinos, Alorcus, vinci ani-
mos ubi alia vincantur adfirmans, se pacis eius interpretem
fore pollicetur. erat autem tum miles Hannibalis, ceterum
publice Saguntinis amicus atque hospes. tradito palam 7
telo custodibus hostium transgressus munimenta ad prae-
torem Saguntinum — et ipse ita iubebat — est deductus.
quo cum extemplo concursus omnis generis hominum esset 8
factus, submota cetera multitudine senatus Alorco datus
est, cuius talis oratio fuit:

XIII. 'Si civis vester Alco, sicut ad pacem petendam 1
ad Hannibalem venit, ita pacis condiciones ab Hannibale
ad vos retulisset, supervacaneum hoc mihi fuisset iter, quo
nec orator Hannibalis nec transfuga ad vos venissem. cum 2
ille aut vestra aut sua culpa manserit apud hostem — sua,
si metum simulavit, vestra, si periculum est apud vos vera
referentibus — ego, ne ignoraretis esse aliquas et salutis
et pacis vobis condiciones, pro vetusto hospitio, quod mihi
vobiscum est, ad vos veni. vestra autem causa me nec 3
ullius alterius loqui quae loquor apud vos vel ea fides
sit, quod neque dum vestris viribus restitistis neque dum
auxilia ab Romanis sperastis pacis umquam apud vos
mentionem feci. postquam nec ab Romanis vobis ulla est 4
spes nec vestra vos iam aut arma aut moenia satis defen-
dunt, pacem adfero ad vos magis necessariam quam
aequam. cuius ita aliqua spes est, si eam, quem ad mo- 5
dum ut victor fert Hannibal, sic vos ut victi audietis et
non id quod amittitur in damno, cum omnia victoris sint,
sed quidquid relinquitur pro munere habituri estis. urbem 6
vobis, quam ex magna parte dirutam captam fere totam
habet, adimit, agros relinquit, locum adsignaturus, in quo

novum oppidum aedificetis. aurum et argentum omne
7 publicum privatumque ad se iubet deferri, corpora vestra,
coniugum ac liberorum vestrorum servat inviolata, si in-
ermes cum binis vestimentis velitis ab Sagunto exire.
8 haec victor hostis imperat, haec, quamquam sunt gravia
atque acerba, fortuna vestra vobis suadet. equidem haud
despero, cum omnium potestas ei facta sit, aliquid ex his
rebus remissurum, sed vel haec patienda censeo potius
quam trucidari corpora vestra, rapi trahique ante ora
vestra coniuges ac liberos belli iure sinatis.'

1 XIIII. Ad haec audienda cum circumfusa paulatim
multitudine permixtum senatui esset populi concilium,
repente primores secessione facta, priusquam responsum
daretur, argentum aurumque omne ex publico privatoque
in forum conlatum in ignem ad id raptim factum coni-
2 cientes eodem plerique semet ipsi praecipitaverunt. cum
ex eo pavor ac trepidatio totam urbem pervasisset, alius
insuper tumultus ex arce auditur. turris diu quassata
prociderat, perque ruinam eius cohors Poenorum impetu
facto cum signum imperatori dedisset nudatam stationibus
3 custodiisque solitis hostium esse urbem, non cunctandum
in tali occasione ratus Hannibal totis viribus adgressus
urbem momento cepit, signo dato, ut omnes puberes inter-
ficerentur. quod imperium crudele, ceterum prope neces-
4 sarium cognitum ipso eventu est: cui enim parci potuit ex
iis, qui aut inclusi cum coniugibus ac liberis domos super
se ipsos concremaverunt aut armati nullum ante finem
pugnae quam morientes fecerunt?

1 XV. Captum oppidum est cum ingenti praeda. quam-
quam pleraque ab dominis de industria corrupta erant et
in caedibus vix ullum discrimen aetatis ira fecerat et
2 captivi militum praeda fuerant, tamen et ex pretio rerum
venditarum aliquantum pecuniae redactum esse constat et
multam pretiosam supellectilem vestemque missam Car-
thaginem.

3 Octavo mense quam coeptum oppugnari captum Sa-
guntum quidam scripsere, inde Carthaginem novam in
hiberna Hannibalem concessisse, quinto deinde mense
quam ab Carthagine profectus sit in Italiam pervenisse.

quae si ita sunt, fieri non potuit, ut P. Cornelius, Ti. 4
Sempronius consules fuerint, ad quos et principio oppugnationis legati Saguntini missi sint et qui in suo magistratu cum Hannibale, alter ad Ticinum amnem, ambo aliquanto post ad Trebiam pugnaverint. aut 5
omnia breviora aliquanto fuere aut Saguntum principio anni, quo P. Cornelius, Ti. Sempronius consules fuerunt, non coeptum oppugnari est, sed captum. nam excessisse 6
pugna ad Trebiam in annum Cn. Servili et C. Flamini non potest, quia C. Flaminius Arimini consulatum iniit, creatus a Ti. Sempronio consule, qui post pugnam ad Trebiam ad creandos consules Romam cum venisset, comitiis perfectis ad exercitum in hiberna rediit.

XVI. Sub idem fere tempus et legati, qui redierant 1
ab Carthagine, Romam retulerunt omnia hostilia esse, et Sagunti excidium nuntiatum est, tantusque simul maeror 2
patres misericordiaque sociorum peremptorum indigne et pudor non lati auxilii et ira in Carthaginienses metusque de summa rerum cepit, velut si iam ad portas hostis esset, ut tot uno tempore motibus animi turbati trepidarent magis quam consulerent: nam neque hostem acrio- 3
rem bellicosioremque secum congressum nec rem Romanam tam desidem umquam fuisse atque inbellem. Sardos 4
Corsosque et Histros atque Illyrios lacessisse magis quam exercuisse Romana arma et cum Gallis tumultuatum verius quam belligeratum. Poenum, hostem veteranum, trium et 5
viginti annorum militia durissima inter Hispanas gentes semper victorem, duci acerrimo adsuetum, recentem ab excidio opulentissimae urbis Hiberum transire, trahere 6
secum tot excitos Hispanorum populos, conciturum avidas semper armorum Gallicas gentes: cum orbe terrarum bellum gerendum in Italia ac pro moenibus Romanis esse.

XVII. Nominatae iam antea consulibus provinciae 1
erant, tum sortiri iussi. Cornelio Hispania, Sempronio Africa cum Sicilia evenit. sex in eum annum decretae 2
legiones et sociûm quantum ipsis videretur et classis quanta parari posset. · quattuor et viginti peditum Roma- 3
norum milia scripta et mille octingenti equites, sociorum quadraginta milia peditum, quattuor milia et quadringenti

equites: naves ducentae viginti quinqueremes, celoces
4 viginti deducti. latum inde ad populum, vellent iuberent
populo Carthaginiensi bellum indici, eiusque belli causa
supplicatio per urbem habita atque adorati dii, ut bene
ac feliciter eveniret quod bellum populus Romanus ius-
sisset.

5 Inter consules ita copiae divisae: Sempronio datae
legiones duae — ea quaterna milia erant peditum et tre-
ceni equites — et sociorum sedecim milia peditum, equites
mille octingenti, naves longae centum sexaginta, celoces
6 duodecim. cum his terrestribus maritimisque copiis Ti.
Sempronius missus in Siciliam, ita in Africam transmis-
surus, si ad arcendum Italia Poenum consul alter satis
7 esset. Cornelio minus copiarum datum, quia L. Manlius
praetor et ipse cum haud invalido praesidio in Galliam
8 mittebatur; navium maxime Cornelio numerus deminutus:
sexaginta quinqueremes datae — neque enim mari ven-
turum aut ea parte belli dimicaturum hostem credebant
— et duae Romanae legiones cum suo iusto equitatu et
quattuordecim milibus sociorum peditum, equitibus mille
9 sexcentis. duas legiones Romanas et decem milia socio-
rum peditum, mille equites socios, sexcentos Romanos
Gallia provincia eodem [dein] versa in Punicum bellum
habuit.

1 XVIII. His ita conparatis, ut omnia iusta ante bel-
lum fierent, legatos maiores natu Q. Fabium, M. Livium,
L. Aemilium, C. Licinium, Q. Baebium, in Africam
2 mittunt ad percunctandos Carthaginienses, publicone con-
silio Hannibal Saguntum oppugnasset, et, si id quod
facturi videbantur faterentur ac defenderent publico con-
silio factum, ut indicerent populo Carthaginiensi bellum.
3 Romani postquam Carthaginem venerunt, cum senatus
datus esset et Q. Fabius nihil ultra quam unum quod
mandatum erat percunctatus esset, tum ex Carthaginien-
4 sibus unus: 'praeceps vestra, Romani, et prior legatio
fuit, cum Hannibalem tamquam suo consilio Saguntum
oppugnantem deposcebatis, ceterum haec legatio verbis
5 adhuc lenior est, re asperior. tunc enim Hannibal et in-
simulabatur et deposcebatur, nunc ab nobis et confessio

culpae exprimitur et ut a confessis res extemplo repetuntur. ego autem non privato publicone consilio Saguntum 6
oppugnatum sit quaerendum censeam, sed utrum iure an iniuria. nostra enim haec quaestio atque animadversio in 7
civem nostrum est, quid nostro aut suo fecerit arbitrio; vobiscum una disceptatio est, licueritne per foedus fieri.
itaque quoniam discerni placet, quid publico consilio, quid 8
sua sponte imperatores faciant, nobis vobiscum foedus est a C. Lutatio consule ictum, in quo cum caveretur utrorumque sociis, nihil de Saguntinis — necdum enim erant
socii vestri — cautum est. at enim eo foedere, quod cum 9
Hasdrubale ictum est, Saguntini excipiuntur. adversus
quod ego nihil dicturus sum nisi quod a vobis didici: vos 10
enim quod C. Lutatius consul primo nobiscum foedus fecit quia neque auctoritate patrum nec populi iussu ictum erat, negastis vos eo teneri, itaque aliud de integro
foedus publico consilio ictum est. si vos non tenent foe- 11
dera vestra nisi ex auctoritate aut iussu vestro icta, ne nos quidem Hasdrubalis foedus, quod nobis insciis fecit,
obligare potuit. proinde omittite Sagunti atque Hiberi 12
mentionem facere, et quod diu parturit animus vester aliquando pariat.'

Tum Romanus sinu ex toga facto 'hic' inquit 'vobis 13
bellum et pacem portamus, utrum placet, sumite.' sub hanc vocem haut minus ferociter, daret utrum vellet, sub-
clamatum est. et cum is iterum sinu effuso bellum dare 14
dixisset, accipere se omnes responderunt et quibus acciperent animis, isdem se gesturos.

XVIIII. Haec derecta percunctatio ac denuntiatio 1
belli magis ex dignitate populi Romani visa est quam de foederum iure verbis disceptare, cum ante, tum maxime
Sagunto excisa. nam si verborum disceptationis res esset, 2
quid foedus Hasdrubalis cum Lutatii priore foedere, quod
mutatum est, conparandum erat, cum in Lutati foedere 3
diserte additum esset, ita id ratum fore, si populus censuisset, in Hasdrubalis foedere nec exceptum tale quicquam fuerit et tot annorum silentio ita vivo eo conprobatum sit foedus, ut ne mortuo quidem auctore quicquam
mutaretur. quamquam, et si priore foedere staretur, satis 4

cautum erat Saguntinis sociis utrorumque exceptis. nam
neque additum erat 'iis qui tunc essent' nec 'ne qui
5 postea adsumerentur,' et cum adsumere novos liceret
socios, quis aequum censeret aut ob nulla quemquam
merita in amicitiam recipi aut receptos in fidem non de-
fendi? tantum ne Carthaginiensium socii aut sollicitaren-
tur ad defectionem aut sua sponte desciscentes recipe-
rentur.

6 Legati Romani ab Carthagine, sicut iis Romae im-
peratum erat, in Hispaniam, ut adirent civitates, ut in
societatem perlicerent aut averterent a Poenis, traiecerunt.
7 ad Bargusios primum venerunt, a quibus benigne excepti,
quia taedebat imperii Punici, multos trans Hiberum popu-
8 los ad cupidinem novae fortunae erexerunt. ad Volcianos
inde est ventum, quorum celebre per Hispaniam respon-
9 sum ceteros populos ab societate Romana avertit. ita
enim maximus natu ex iis in concilio respondit: 'quae
verecundia est, Romani, postulare vos, uti vestram Car-
thaginiensium amicitiae praeponamus, cum qui id fecerunt
Saguntini crudelius quam Poenus hostis perdidit vos socii
10 prodideritis? ibi quaeratis socios censeo, ubi Saguntina
clades ignota est, Hispanis populis sicut lugubre, ita in-
signe documentum Sagunti ruinae erunt, ne quis fidei
11 Romanae aut societati confidat.' inde extemplo abire fini-
bus Volcianorum iussi ab nullo deinde concilio Hispaniae
benigniora verba tulere. ita nequiquam peragrata Hispa-
nia in Galliam transeunt.

1 XX. In iis nova terribilisque species visa est, quod
armati — ita mos gentis erat — in concilium venerunt.
2 cum verbis extollentes gloriam virtutemque populi Romani
ac magnitudinem imperii petissent, ne Poeno bellum Ita-
liae inferenti per agros urbesque suas transitum darent,
3 tantus cum fremitu risus dicitur ortus, ut vix a magistra-
4 tibus maioribusque natu iuventus sedaretur. adeo stolida
inpudensque postulatio visa est, censere, ne in Italiam
transmittant Galli bellum, ipsos id advertere in se agros-
5 que suos pro alienis populandos obicere. sedato tandem
fremitu responsum legatis est, neque Romanorum in se
meritum esse neque Carthaginiensium iniuriam, ob quae

aut pro Romanis aut adversus Poenos sumant arma.
contra ea audire sese, gentis suae homines agro finibus- 6
que Italiae pelli a populo Romano stipendiumque pendere
et cetera indigna pati. eadem ferme in ceteris Galliae 7
conciliis dicta auditaque; nec hospitale quicquam paca-
tumve satis prius auditum quam Massiliam venere. ibi 8
omnia ab sociis inquisita cum cura ac fide cognita, prae-
occupatos iam ante ab Hannibale Gallorum animos esse:
sed ne illi quidem ipsi satis mitem gentem fore — adeo
ferocia atque indomita ingenia esse —, ni subinde auro,
cuius avidissima gens est, principum animi concilientur.
ita peragratis Hispaniae et Galliae populis legati Romam 9
redeunt haud ita multo post quam consules in provincias
profecti erant. civitatem omnem in expectatione belli
erectam invenerunt, satis constante fama iam Hiberum
Poenos tramisisse.

XXI. Hannibal Sagunto capto Carthaginem novam 1
in hiberna concesserat ibique auditis quae Romae quae-
que Carthagine acta decretaque forent, seque non ducem
solum sed etiam causam esse belli, partitis divenditis re- 2
liquiis praedae nihil ultra differendum ratus, Hispani
generis milites convocat. 'credo ego vos,' inquit 'socii, 3
et ipsos cernere, pacatis omnibus Hispaniae populis aut
finiendam nobis militiam exercitusque dimittendos esse
aut in alias terras transferendum bellum: ita enim hae 4
gentes non pacis solum, sed etiam victoriae bonis flore-
bunt, si ex aliis gentibus praedam et gloriam quaeremus.
itaque cum longinqua a domo instet militia incertumque 5
sit, quando domos vestras et quae cuique ibi cara sunt
visuri sitis, si quis vestrum suos invisere volt, commea-
tum do. primo vere edico adsitis, ut diis bene iuvantibus 6
bellum ingentis gloriae praedaeque futurum incipiamus.'

Omnibus fere visendi domos oblata ultro potestas grata 7
erat, et iam desiderantibus suos et longius in futurum pro-
videntibus desiderium. per totum tempus hiemis quies 8
inter labores aut iam exhaustos aut mox exhauriendos re-
novavit corpora animosque ad omnia de integro patienda.
vere primo ad edictum convenere.

Hannibal, cum recensuisset omnium gentium auxilia, 9

Gadis profectus Herculi vota exsolvit novisque se obligat
10 votis, si cetera prospera evenissent. inde partiens curas
simul [in] inferendum atque arcendum bellum, ne, dum
ipse terrestri per Hispaniam Galliasque itinere Italiam
peteret, nuda apertaque Romanis Africa ab Sicilia esset,
11 valido praesidio firmare eam statuit. pro eo supplemen-
tum ipse ex Africa maxime iaculatorum, levium armis,
petiit, ut Afri in Hispania, Hispani in Africa, melior
procul ab domo futurus uterque miles, velut mutuis
12 pigneribus obligati, stipendia facerent. tredecim milia
octingentos quinquaginta pedites cetratos misit in Africam
et funditores Baleares octingentos septuaginta, equites
13 mixtos ex multis gentibus mille ducentos. has copias
partim Carthagini praesidio esse, partim distribui per
Africam iubet. simul conquisitoribus in civitates missis
quattuor milia conscripta delectae iuventutis, praesidium
eosdem et obsides, duci Carthaginem iubet.

1 XXII. Neque Hispaniam neglegendam ratus, atque
id eo minus, quod haud ignarus erat, circumitam ab Ro-
manis eam legatis ad sollicitandos principum animos,
Hasdrubali fratri, viro inpigro, eam provinciam destinat
2 firmatque eum Africis maxime praesidiis, peditum Afro-
rum undecim milibus octingentis quinquaginta, Liguribus
3 trecentis, Baliaribus [D]. ad haec peditum auxilia additi
equites Libyphoenices, mixtum Punicum Afris genus,
quadringenti et Numidae Maurique, accolae Oceani, ad
mille octingenti et parva Ilergetum manus ex Hispania,
ducenti equites, et, ne quod terrestris deesset auxilii genus,
4 elephanti viginti unus. classis praeterea data ad tuendam
maritumam oram, quia qua parte belli vicerant, ea tum
quoque rem gesturos Romanos credi poterat, quinquaginta
quinqueremes, quadriremes duae, triremes quinque; sed
aptae instructaeque remigio triginta et duae quinqueremes
erant et triremes quinque.

5 Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit.
atque inde profectus praeter maritumam oram Etovissam
6 urbem ad Hiberum ducit. ibi fama est in quiete visum
ab eo iuvenem divina specie, qui se ab Iove diceret ducem
in Italiam Hannibali missum: proinde sequeretur neque

usquam a se deflecteret oculos. pavidum primo nusquam 7
circumspicientem aut respicientem secutum, deinde cura
ingenii humani, cum, quidnam id esset quod respicere
vetitus esset, agitaret animo, temperare oculis nequivisse
eum, vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum 8
ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post inse-
qui cum fragore caeli nimbum. tum, quae moles ea quidve 9
prodigii esset, quaerentem audisse, vastitatem Italiae esse:
pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata in
occulto esse.

XXIII. Hoc visu laetus tripertito Hiberum copias 1
traiecit praemissis qui Gallorum animos, qua traducendus
exercitus erat, donis conciliarent Alpiumque transitus spe-
cularentur. nonaginta milia peditum, duodecim milia equi-
tum Hiberum traduxit. Ilergetes inde Bargusiosque et 2
Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis monti-
bus est, subigit, oraeque huic omni praefecit Hannonem,
ut fauces, quae Hispanias Galliis iungunt, in potestate
essent. decem milia peditum Hannoni ad praesidium ob- 3
tinendae regionis data et mille equites. postquam per 4
Pyrenaeum saltum traduci exercitus est coeptus rumorque
per barbaros manavit certior de bello Romano, tria milia
inde Carpetanorum peditum iter averterunt. constabat
non tam bello motos quam longinquitate viae insupera-
bilique Alpium transitu. Hannibal, quia revocare aut vi 5
retinere eos anceps erat, ne ceterorum etiam feroces animi
inritarentur, supra septem milia hominum domos remisit, 6
quos et ipse gravari militia senserat, Carpetanos quoque
ab se dimissos simulans.

XXIIII. Inde, ne mora atque otium animos sollici- 1
taret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad
oppidum Iliberri castra locat. Galli quamquam Italiae 2
bellum inferri audiebant, tamen, quia vi subactos trans
Pyrenaeum Hispanos fama erat praesidiaque valida in-
posita, metu servitutis ad arma consternati, Ruscinonem
aliquot populi conveniunt. quod ubi Hannibali nuntiatum 3
est, moram magis quam bellum metuens oratores ad re-
gulos eorum misit, conloqui semet ipsum cum iis velle,
et vel illi propius Iliberrim accederent, vel se Ruscinonem

processurum, ut ex propinquo congressus facilior esset:
4 nam et accepturum eos in castra sua se laetum, nec cunc-
tanter se ipsum ad eos venturum. hospitem enim se
Galliae, non hostem advenisse, nec stricturum ante gla-
5 dium, si per Gallos liceat, quam in Italiam venisset. et
per nuntios quidem haec. ut vero reguli Gallorum castris
ad Iliberrim extemplo motis haud gravanter ad Poenum
venerunt, capti donis cum bona pace exercitum per finis
suos praeter Ruscinonem oppidum transmiserunt.

1 XXV. In Italiam interim nihil ultra quam Hiberum
transisse Hannibalem a Massiliensium legatis Romam per-
2 latum erat, cum perinde ac si Alpis iam transisset, Boii
sollicitatis Insubribus defecerunt, nec tam ob veteres in
populum Romanum iras quam quod nuper circa Padum
Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum
3 deductas aegre patiebantur. itaque armis repente arreptis
in eum ipsum agrum impetu facto tantum terroris ac tu-
multus fecerunt, ut non agrestis modo multitudo, sed ipsi
triumviri Romani, qui ad agrum venerant adsignandum,
diffisi Placentiae moenibus Mutinam confugerint C. Lu-
4 tatius, C. Servilius, M. Annius. Lutati nomen haud du-
bium est, pro Annio Servilioque M. Acilium et C. Heren-
nium habent quidam annales, alii P. Cornelium Asinam
5 et C. Papirium Masonem. id quoque dubium est, legati
ad expostulandum missi ad Boios violati sint an in trium-
viros agrum metantis impetus sit factus.

6 Mutinae cum obsiderentur et gens ad oppugnandarum
urbium artes rudis, pigerrima eadem ad militaria opera,
segnis intactis adsideret muris, simulari coeptum de pace
7 agi, evocatique ab Gallorum principibus legati ad conlo-
quium non contra ius modo gentium, sed violata etiam,
quae data in id tempus erat, fide conprehenduntur, ne-
gantibus Gallis, nisi obsides sibi redderentur, eos dimis-
8 suros. cum haec de legatis nuntiata essent et Mutina
praesidiumque in periculo esset, L. Manlius praetor ira
9 accensus effusum agmen ad Mutinam ducit. silvae tunc
circa viam erant plerisque incultis. ibi inexplorato pro-
fectus in insidias praecipitatus, multaque cum caede suo-
10 rum aegre in apertos campos emersit. ibi castra commu-

nita et, quia Gallis ad temptanda ea defuit spes, refecti
sunt militum animi, quamquam ad ** cecidisse satis con-
stabat. iter deinde de integro coeptum, nec, dum per 11
patentia loca ducebatur agmen, apparuit hostis: ubi rur- 12
sus silvae intratae, tum postremos adorti cum magna tre-
pidatione ac pavore omnium septingentos milites occide-
runt, sex signa ademere. finis et Gallis territandi et 13
pavendi fuit Romanis, ut e saltu invio atque inpedito
evasere. inde apertis locis facile tutantes agmen Romani
Tannetum, vicum propincum Pado, contendere. ibi se 14
munimento ad tempus commeatibusque fluminis et Brixia-
norum etiam Gallorum auxilio adversus crescentem in dies
multitudinem hostium tutabantur.

XXVI. Qui tumultus repens postquam est Romam 1
perlatus, et Punicum insuper Gallico bellum auctum pa-
tres acceperunt, C. Atilium praetorem cum una legione 2
Romana et quinque milibus sociorum dilectu novo a con-
sule conscriptis auxilium ferre Manlio iubent, qui sine
ullo certamine — abscesserant enim metu hostes — Tan-
netum pervenit.

Et P. Cornelius in locum eius, quae missa cum prae- 3
tore erat, scripta legione nova profectus ab urbe sexa-
ginta longis navibus praeter oram Etruriae Ligurumque
et inde Saluviûm montis pervenit Massiliam et ad proxu- 4
mum ostium Rhodani — pluribus enim divisus amnis in
mare decurrit — castra locat, vixdum satis credens Han-
nibalem superasse Pyrenaeos montis. quem ut de Rho- 5
dani quoque transitu agitare animadvertit, incertus, quo-
nam ei loco occurreret, necdum satis refectis ab iactatione
marituma militibus trecentos interim delectos equites duci-
bus Massiliensibus et auxiliaribus Gallis ad exploranda
omnia visendosque ex tuto hostes praemittit. Hannibal 6
ceteris metu aut pretio pacatis iam in Volcarum pervene-
rat agrum, gentis validae. colunt autem circa utramque
ripam Rhodani, sed diffisi citeriore agro arceri Poenum
posse, ut flumen pro munimento haberent, omnibus ferme
suis trans Rhodanum traiectis ulteriorem ripam amnis
armis obtinebant. ceteros accolas fluminis Hannibal et 7
eorum ipsorum, quos sedes suae tenuerant, simul perlicit

donis ad naves undique contrahendas fabricandasque,
simul et ipsi traici exercitum levarique quam primum
regionem suam tanta hominum urgente turba cupiebant.
8 itaque ingens coacta vis navium est lintriumque temere
ad vicinalem usum paratarum, novasque alias primum
9 Galli inchoantes cavabant ex singulis arboribus, deinde
et ipsi milites simul copia materiae simul facilitate operis
inducti alveos informes, nihil dummodo innare aquae et
capere onera possent curantes, raptim, quibus se suaque
transveherent, faciebant.

1 XXVII. Iamque omnibus satis conparatis ad trai-
ciendum terrebant ex adverso hostes omnem ripam equites
2 virique obtinentes. quos ut averteret, Hannonem Bomil-
caris filium vigilia prima noctis cum parte copiarum,
maxime Hispanis, adverso flumine ire iter unius diei iubet
3 et, ubi primum possit, quam occultissime traiecto amni
circumducere agmen, ut, cum opus facto sit, adoriatur
4 ab tergo hostem. ad id dati duces Galli edocent, inde
milia quinque et viginti ferme supra parvae insulae cir-
cumfusum amnem latiorem, ubi dividebatur, eoque minus
5 alto alveo transitum ostendere. ibi raptim caesa materia
ratesque fabricatae, in quibus equi virique et alia onera
traicerentur. Hispani sine ulla mole in utres vestimentis
coniectis ipsi caetris superpositis incubantes flumen tra-
6 navere. et alius exercitus ratibus iunctis traiectus, castris
prope flumen positis, nocturno itinere atque operis labore
fessus quiete unius diei reficitur, intento duce ad consi-
7 lium opportune exsequendum. postero die profecti ex loco,
prodito fumo significant transisse et haud procul abesse.
quod ubi accepit Hannibal, ne tempori deesset, dat signum
8 ad traiciendum. iam paratas aptatasque habebat pedes
lintres, eques fere propter equos naves; navium agmen
ad excipiendum adversi impetum fluminis parte superiore
transmittens tranquillitatem infra traicientibus lintribus
9 praebebat. equorum pars magna nantes loris a puppibus
trahebantur praeter eos, quos instratos frenatosque, ut
extemplo egresso in ripam equiti usui essent, inposuerant
in naves.

1 XXVIII. Galli occursant in ripam cum variis ulula-

tibus cantuque moris sui quatientes scuta super capita
vibrantesque dexteris tela, quamquam et ex adverso terre- 2
bant tanta vis navium cum ingenti sono fluminis et cla-
more vario nautarum, militum, et qui nitebantur perrum-
pere impetum fluminis et qui ex altera ripa traicientes
suos hortabantur. iam satis paventes adverso tumultu 3
terribilior ab tergo adortus clamor castris ab Hannone
captis. mox et ipse aderat ancepsque terror circumstabat
et e navibus tanta vi armatorum in terram evadente et ab
tergo inprovisa premente acie. Galli postquam utroque 4
vim facere conati pellebantur, qua patere visum maxime
iter perrumpunt trepidique in vicos passim suos diffu-
giunt. Hannibal ceteris copiis per otium traiectis spernens
iam Gallicos tumultus castra locat.

Elephantorum traiciendorum varia consilia fuisse credo, 5
certe variata memoria actae rei. quidam congregatis ad
ripam elephantis tradunt ferocissimum ex iis inritatum ab
rectore suo, cum refugientem in aquam nantem sequere-
tur, traxisse gregem, ut quemque timentem altitudinem
destitueret vadum, impetu ipso fluminis in alteram ripam
rapiente. ceterum magis constat ratibus traiectos; id ut 6
tutius consilium ante rem foret, ita acta re ad fidem pro-
nius est. ratem unam, ducentos longam pedes, quinqua- 7
ginta latam, a terra in amnem porrexerunt, quam, ne
secunda aqua deferretur, pluribus validis retinaculis parte
superiore ripae religatam pontis in modum humo iniecta
constraverunt, ut beluae audacter velut per solum ingre-
derentur; altera ratis aeque lata, longa pedes centum, ad 8
traiciendum flumen apta, huic copulata est; (ut cum)
elephanti per stabilem ratem tamquam viam praegredien-
tibus feminis acti ubi in minorem adplicatam transgressi
sunt, extemplo resolutis quibus leviter adnexa erat vincu- 9
lis, ab actuariis aliquot navibus ad alteram ripam pertra-
hitur. ita primis expositis alii deinde repetiti ac traiecti
sunt. nihil sane trepidabant, donec continenti velut ponte 10
agerentur, primus erat pavor, cum soluta ab ceteris rate
in altum raperentur; ibi urgentes inter se cedentibus ex- 11
tremis ab aqua trepidationis aliquantum edebant, donec
quietem ipse timor circumspectantibus aquam fecisset.

12 excidere etiam saevientes quidam in flumen, sed pondere
ipso stabiles deiectis rectoribus quaerendis pedetemptim
vadis in terram evasere.

1 XXVIIII. Dum elephanti traiciuntur, interim Hanni-
bal Numidas equites quingentos ad castra Romana miserat
speculatum, ubi et quantae copiae essent et quid pararent.
2 huic alae equitum missi, ut ante dictum est, ab ostio
Rhodani trecenti Romanorum equites occurrunt. proelium
3 atrocius quam pro numero pugnantium editur. nam prae-
ter multa vulnera caedes etiam prope par utrimque fuit,
fugaque et pavor Numidarum Romanis iam admodum
fessis victoriam dedit. victores ad centum sexaginta, nec
omnes Romani, sed pars Gallorum, victi amplius ducenti
4 ceciderunt. hoc principium simul omenque belli ut sum-
mae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam
ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit.

5 Ut re ita gesta ad utrumque ducem sui redierunt, nec
Scipioni stare sententia poterat, nisi ut ex consiliis coep-
6 tisque hostis et ipse conatus caperet, et Hannibalem in-
certum, utrum coeptum in Italiam intenderet iter an cum
eo, qui primus se obtulisset Romanus exercitus, manus
consereret, avertit a praesenti certamine Boiorum legato-
rum regulique Magali adventus, qui se duces itinerum,
socios periculi fore adfirmantes integro bello nusquam
7 ante libatis viribus Italiam adgrediendam censent. multi-
tudo timebat quidem hostem nondum oblitterata memoria
superioris belli, sed magis iter inmensum Alpesque, rem
fama utique inexpertis horrendam, metuebat.

1 XXX. Itaque Hannibal, postquam ipsi sententia stetit
pergere ire atque Italiam petere, advocata contione varie
2 militum versat animos castigando adhortandoque: mirari
se, quinam pectora semper impavida repens terror inva-
serit. per tot annos vincentis eos stipendia facere neque
ante Hispania excessisse quam omnes gentesque et terrae,
quas duo diversa maria amplectantur, Carthaginiensium
3 essent. indignatos deinde, quod quicumque Saguntum
obsedissent velut ob noxam sibi dedi postularet populus
Romanus, Hiberum traiecisse ad delendum nomen Roma-
4 norum liberandumque orbem terrarum. tum nemini visum

id longum, cum ab occasu solis ad exortus intenderent
iter: nunc, postquam multo maiorem partem itineris 5
emensam cernant, Pyrenaeum saltum inter ferocissimas
gentes superatum, Rhodanum tantum amnem tot milibus
Gallorum prohibentibus domita etiam ipsius fluminis vi
traiectum, in conspectu Alpis habeant, quarum alterum
latus Italiae sit, in ipsis portis hostium fatigatos sub-
sistere — quid Alpis aliud esse credentes quam montium 6
altitudines? fingerent altiores Pyrenaei iugis. nullas pro- 7
fecto terras caelum contingere nec inexsuperabiles humano
generi esse, Alpis quidem habitari, coli, gignere atque
alere animantes: pervias paucis esse, [esse et] exerciti-
bus. eos ipsos, quos cernant, legatos non pinnis sublime 8
elatos Alpis transgressos. ne maiores quidem eorum in-
digenas, sed advenas Italiae cultores has ipsas Alpis in-
gentibus saepe agminibus cum liberis ac coniugibus mi-
grantium modo tuto transmisisse. militi quidem armato 9
nihil secum praeter instrumenta belli portanti quid invium
aut inexsuperabile esse? Saguntum ut caperetur, quid
per octo menses periculi, quid laboris exhaustum esse?
Romam, caput orbis terrarum, petentibus quicquam adeo 10
asperum atque arduum videri, quod inceptum moretur?
cepisse quondam Gallos ea, quae adiri posse Poenus 11
desperet. proinde aut cederent animo atque virtute genti
per eos dies totiens ab se victae aut itineris finem sperent
campum interiacentem Tiberi ac moenibus Romanis.

XXXI. His adhortationibus incitatos corpora curare 1
atque ad iter se parare iubet. postero die profectus ad- 2
versa ripa Rhodani mediterranea Galliae petit, non quia
rectior ad Alpis via esset, sed quantum a mari recessisset,
minus obvium fore Romanum credens, cum quo prius- 3
quam in Italiam ventum foret non erat in animo manus
conserere. quartis castris ad Insulam pervenit. ibi Isara 4
Rhodanusque amnes diversis ex Alpibus decurrentes agri
aliquantum amplexi confluunt in unum; mediis campis
Insulae nomen inditum. incolunt prope Allobroges, gens 5
iam inde nulla Gallica gente opibus aut fama inferior.
tum discors erat, regni certamine ambigebant fratres; 6
maior et qui prius imperitarat, Braneus nomine, minore

ab fratre et coetu iuniorum, qui iure minus, vi plus pote-
7 rat, pellebatur. huius seditionis peropportuna disceptatio
cum ad Hannibalem delata esset, arbiter regni factus,
quod ea senatus principumque sententia fuerat, imperium
8 maiori restituit. ob id meritum commeatu copiaque rerum
omnium, maxime vestis, est adiutus, quam infames fri-
9 goribus Alpes praeparari cogebant. sedatis certaminibus
Allobrogum cum iam Alpes peteret, non recta regione
iter instituit, sed ad laevam in Tricastinos flexit, inde per
extremam oram Vocontiorum agri tendit in Tricorios, haut
usquam inpedita via priusquam ad Druentiam flumen per-
10 venit. is et ipse Alpinus amnis longe omnium Galliae
fluminum difficillimus transitu est. nam cum aquae vim
11 vehat ingentem, non tamen navium patiens est, quia nul-
lis coercitus ripis, pluribus simul neque îsdem alveis
fluens, nova semper vada novosque gurgites — et ob
eadem pediti quoque incerta est via —, ad hoc saxa gla-
reosa volvens, nihil stabile nec tutum ingredienti praebet.
12 et tum forte imbribus auctus ingentem transgredientibus
tumultum fecit, cum super cetera trepidatione ipsi sua
atque incertis clamoribus turbarentur.

1 XXXII. P. Cornelius consul triduo fere post quam
Hannibal a ripa Rhodani movit, quadrato agmine ad
castra hostium venerat, nullam dimicandi moram facturus.
2 ceterum ubi deserta munimenta nec facile se tantum pro-
gressos adsecuturum videt, ad mare ac naves rediit, tutius
faciliusque ita descendenti ab Alpibus Hannibali occursu-
3 rus. ne tamen nuda auxiliis Romanis Hispania esset,
quam provinciam sortitus erat, Cn. Scipionem fratrem
cum maxima parte copiarum adversus Hasdrubalem misit,
4 non ad tuendos tantummodo veteres socios conciliandosque
novos, sed etiam ad pellendum Hispania Hasdrubalem.
5 ipse cum admodum exiguis copiis Genuam repetit, eo,
qui circa Padum erat exercitus, Italiam defensurus.

6 Hannibal ab Druentia campestri maxime itinere ad
Alpis cum bona pace incolentium ea loca Gallorum per-
7 venit. tum, quamquam fama prius, qua incerta in maius
vero ferri solent, praecepta res erat, tamen ex propinquo
visa montium altitudo nivesque caelo prope inmixtae, tecta

informia inposita rupibus, pecora iumentaque torrida fri-
gore, homines intonsi et inculti, animalia inanimaliaque
omnia rigentia gelu, cetera visu quam dictu foediora, ter-
rorem renovarunt. erigentibus in primos agmen clivos 8
apparuerunt imminentes tumulos insidentes montani, qui,
si valles occultiores insedissent, coorti ad pugnam repente
ingentem fugam stragemque dedissent. Hannibal con- 9
sistere signa iussit; Gallisque ad visenda loca praemissis
postquam conperit transitum ea non esse, castra inter
confragosa omnia praeruptaque quam extentissima potest
valle locat. tum per eosdem Gallos, haud sane multum 10
lingua moribusque abhorrentis, cum se inmiscuissent con-
loquiis montanorum, edoctus, interdiu tantum obsideri
saltum, nocte in sua quemque dilabi tecta, luce prima
subiit tumulos, ut ex aperto atque interdiu vim per an-
gustias facturus. die deinde simulando aliud quam quod 11
parabatur consumpto, cum eodem quo constiterant loco
castra communissent, ubi primum digressos tumulis mon- 12
tanos laxatasque sensit custodias, pluribus ignibus quam
pro numero manentium in speciem factis inpedimentisque
cum equite relictis et maxuma parte peditum, ipse cum 13
expeditis, acerrimo quoque viro, raptim angustias evadit
iisque ipsis tumulis, quos hostes tenuerant, consedit.

XXXIII. Prima deinde luce castra mota et agmen 1
relicum incedere coepit. iam montani signo dato ex castel- 2
lis ad stationem solitam conveniebant, cum repente con-
spiciunt alios arce occupata sua super caput imminentis,
alios via transire hostis. utraque simul obiecta res oculis 3
animisque inmobiles parumper eos defixit; deinde, ut tre-
pidationem in angustiis suoque ipsum tumultu misceri
agmen videre, equis maxime consternatis, quidquid ad- 4
iecissent ipsi terroris satis ad perniciem fore rati, per di-
versa rupibus iuxta invia ac devia adsueti decurrunt. tum 5
vero simul ab hostibus, simul ab iniquitate locorum Poeni
oppugnabantur, plusque inter ipsos, sibi quoque tendente,
ut periculo prius evaderet, quam cum hostibus certaminis
erat. equi maxime infestum agmen faciebant, qui et cla- 6
moribus dissonis, quos nemora etiam repercussaeque valles
augebant, territi trepidabant et icti forte aut vulnerati adeo

consternabantur, ut stragem ingentem simul hominum ac
7 sarcinarum omnis generis facerent. multosque turba, cum
praecipites deruptaeque utrimque angustiae essent, in in-
mensum altitudinis deiecit, quosdam et armatos; sed rui-
nae maximae modo iumenta cum oneribus devolvebantur.
8 quae quamquam foeda visu erant, stetit parumper tamen
Hannibal ac suos continuit, ne tumultum ac trepidationem
9 augeret. deinde, postquam interrumpi agmen vidit peri-
culumque esse, ne exutum inpedimentis exercitum nequi-
quam incolumem traduxisset, decurrit ex superiore loco
et, cum impetu ipso fudisset hostem, suis quoque tumul-
10 tum auxit. sed is tumultus momento temporis, postquam
liberata itinera fuga montanorum erant, sedatur, nec per
otium modo, sed prope silentio mox omnes traducti.
11 castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque
circumiectos capit, et capto [cibo] ac pecoribus per tri-
duum exercitum aluit et, quia nec montanis primo per-
culsis nec loco magno opere inpediebantur, aliquantum eo
triduo viae confecit.

1 XXXIIII. Perventum inde ad frequentem cultoribus
alium, ut inter montanos, populum. ibi non bello aperto,
sed suis artibus, fraude et insidiis, est prope circumven-
2 tus. magno natu principes castellorum oratores ad Poe-
num veniunt, alienis malis, utili exemplo doctos memo-
rantes amicitiam malle quam vim experiri Poenorum,
3 itaque oboedienter imperata facturos: commeatum itineris-
que duces et ad fidem promissorum obsides acciperet.
4 Hannibal nec temere credendum nec aspernandum ratus,
ne repudiati aperte hostes fierent, benigne cum respon-
disset, obsidibus quos dabant acceptis et commeatu quem
in viam ipsi detulerant usus, nequaquam ut inter pacatos,
5 conposito agmine duces eorum sequitur. primum agmen
elephanti et equites erant, ipse post cum robore peditum
6 circumspectans sollicitusque omnia incedebat. ubi in an-
gustiorem viam et parte altera subiectam iugo insuper
inminenti ventum est, undique ex insidiis barbari a fronte,
ab tergo coorti comminus, eminus petunt, saxa ingentia
7 in agmen devolvunt. maxima ab tergo vis hominum
urgebat. in eos versa peditum acies haut dubium fecit,

quin, nisi firmata extrema agminis fuissent, ingens in eo
saltu accipienda clades fuerit. tunc quoque ad extremum 8
periculi ac prope perniciem ventum est. nam dum cuncta-
tur Hannibal demittere agmen in angustias, quia non, ut
ipse equitibus praesidio erat, ita peditibus quicquam ab
tergo auxilii reliquerat, occursantes per obliqua montani 9
interrupto medio agmine viam insedere, noxque una
Hannibali sine equitibus atque inpedimentis acta est.

XXXV. Postero die iam segnius intercursantibus 1
barbaris iunctae copiae saltusque haud sine clade, maiore
tamen iumentorum quam hominum pernicie, superatus.
inde montani pauciores iam et latrocinii magis quam belli 2
more concursabant modo in primum, modo in novissimum
agmen, utcumque aut locus opportunitatem daret aut pro-
gressi morative aliquam occasionem fecissent. elephanti, 3
sicut per artas praecipites vias magna mora agebantur,
ita tutum ab hostibus quacumque incederent, quia insuc-
tis adeundi propius metus erat, agmen praebebant.

Nono die in iugum Alpium perventum est per invia 4
pleraque et errores, quos aut ducentium fraus aut, ubi
fides iis non esset, temere initae valles a coniectantibus
iter faciebant. biduum in iugo stativa habita, fessisque 5
labore ac pugnando quies data militibus, iumentaque ali-
quot, quae prolapsa in rupibus erant, sequendo vestigia
agminis in castra pervenere. fessis taedio tot malorum 6
nivis etiam casus occidente iam sidere vergiliarum ingen-
tem terrorem adiecit. per omnia nive oppleta cum signis 7
prima luce motis segniter agmen incederet pigritiaque et
desperatio in omnium vultu emineret, praegressus signa 8
Hannibal in promunturio quodam, unde longe ac late
prospectus erat, consistere iussis militibus Italiam osten-
tat subiectosque Alpinis montibus circumpadanos cam-
pos, moeniaque eos tum transcendere non Italiae modo, 9
sed etiam urbis Romanae. cetera plana, proclivia fore,
uno aut summum altero proelio arcem et caput Italiae in
manu ac potestate habituros.

Procedere inde agmen coepit, iam nihil ne hostibus 10
quidem praeter parva furta per occasionem temptantibus.
ceterum iter multo quam in ascensu fuerat, ut pleraque 11

Alpium ab Italia sicut breviora ita arrectiora sunt, diffi-
12 cilius fuit. omnis enim ferme via praeceps, angusta,
lubrica erat, ut neque sustinere se a lapsu possent, nec
qui paulum titubassent haerere adflicti vestigio suo, alii-
que super alios et iumenta in homines occiderent.

1 XXXVI. Ventum deinde ad multo angustiorem ru-
pem, atque ita rectis saxis, ut aegre expeditus miles
temptabundus manibusque retinens virgulta ac stirpes
2 circa eminentes demittere sese posset. natura locus iam
ante praeceps recenti lapsu terrae in pedum mille ad-
3 modum altitudinem abruptus erat. ibi cum velut ad finem
viae equites constitissent, miranti Hannibali, quae res
4 moraretur agmen, nuntiatur, rupem inviam esse. digres-
sus deinde ipse ad locum visendum. haut dubia res visa,
quin per invia circa nec trita antea quamvis longo ambitu
5 circumduceret agmen. ea vero via insuperabilis fuit. nam
cum super veterem nivem intactam nova modicae altitu-
dinis esset, molli nec praealtae facile pedes ingredientium
6 insistebant; ut vero tot hominum iumentorumque incessu
dilapsa est, per nudam infra glaciem fluentemque tabem
7 liquescentis nivis ingrediebantur. taetra ibi luctatio erat
via lubrica glacie non recipiente vestigium et in prono
citius pedes fallente, ut seu manibus in adsurgendo seu
genu se adiuvissent ipsis adminiculis prolapsis iterum
corruerent; nec stirpes circa radicesve, ad quas pede aut
manu quisquam eniti posset, erant: ita in levi tantum
8 glacie tabidaque nive volutabantur. iumenta secabant in-
terdum etiam iam infimam ingredientia nivem et prolapsa
iactandis gravius in conitendo ungulis penitus perfringe-
bant, ut pleraque velut pedica capta haererent in dura et
alte concreta glacie.

1 XXXVII. Tandem nequiquam iumentis atque homi-
nibus fatigatis castra in iugo posita, aegerrime ad id
ipsum loco purgato: tantum nivis fodiendum atque ege-
2 rendum fuit. inde ad rupem muniendam, per quam unam
via esse poterat, milites ducti, cum caedendum esset
saxum, arboribus circa inmanibus deiectis detruncatisque
struem ingentem lignorum faciunt eamque, cum et vis
venti apta faciendo igni coorta esset, succendunt ardentia-

que saxa infuso aceto putrefaciunt. ita torridam incendio 3
rupem ferro pandunt molliuntque anfractibus modicis cli-
vos, ut non iumenta solum, sed elephanti etiam deduci
possent. quadriduum circa rupem consumptum iumentis 4
prope fame absumptis: nuda enim fere cacumina sunt et
si quid est pabuli, obruunt nives. inferiora valles apricos- 5
[que] quosdam colles habent rivosque prope silvas et iam
humano cultu digniora loca. ibi iumenta in pabulum 6
missa et quies muniendo fessis hominibus data triduo.
inde ad planum descensum et iam locis mollioribus et
accolarum ingeniis.

XXXVIII. Hoc maxime modo in Italiam perventum 1
est, quinto mense a Carthagine nova, ut quidam auctores
sunt, quinto decimo die Alpibus superatis. quantae copiae 2
transgresso in Italiam Hannibali fuerint, nequaquam inter
auctores constat. qui plurimum, centum milia peditum,
viginti equitum fuisse scribunt, qui minimum, viginti mi-
lia peditum, sex equitum. L. Cincius Alimentus, qui 3
captum se ab Hannibale scribit, maxime auctor moveret,
nisi confunderet numerum Gallis Liguribusque additis:
cum his octoginta milia peditum, decem equitum adducta 4
— in Italia magis adfluxisse veri simile est et ita quidam
auctores sunt —, ex ipso autem audisse Hannibale, post- 5
quam Rhodanum transierit, triginta sex milia hominum
ingentemque numerum equorum et aliorum iumentorum
amisisse, [e] Taurinis (ne Galli proxuma gens erat) in
Italiam degressum. id cum inter omnes constet, eo ma- 6
gis miror ambigi, quanam Alpis transierit et vulgo credere
Poenino — atque inde nomen ei iugo Alpium inditum —
transgressum, Coelium per Cremonis iugum dicere trans- 7
isse, qui ambo saltus eum non in Taurinos, sed per
Salyes montanos ad Libuos Gallos deduxerint. nec veri 8
simile est ea tum ad Galliam patuisse itinera; utique quae
ad Poeninum ferunt obsaepta gentibus semigermanis fuis-
sent. neque hercule montibus his, si quem forte id movet, 9
ab transitu Poenorum ullo Seduni, Veragri, incolae iugi
eius, norint nomen inditum, sed a deo, quem in summo
sacratum vertice Poeninum montani appellant.

XXXVIIII. Peropportune ad principia rerum Tauri- 1

nis, proximae genti, adversus Insubres motum bellum
erat. sed armare exercitum Hannibal, ut parti alteri
auxilio esset, in reficiendo maxime sentientem contracta
2 ante mala, non poterat: otium (erat) enim ex labore, copia
ex inopia, cultus ex inluvie tabeque squalida et prope
3 efferata corpora varie movebat. ea P. Cornelio consuli
causa fuit, cum Pisas navibus venisset, exercitu a Manlio
Atilioque accepto tirone et in novis ignominiis trepido, ad
Padum festinandi, ut cum hoste nondum refecto manus
4 consereret. sed cum Placentiam consul venit, iam ex
stativis moverat Hannibal Taurinorumque unam urbem,
caput gentis eius, quia volentes in amicitiam non venie-
5 bant, vi expugnarat, [et] iunxisset sibi non metu solum,
sed etiam voluntate Gallos accolas Padi, ni eos circum-
spectantis defectionis tempus subito adventu consul op-
6 pressisset. et Hannibal movit ex Taurinis, incertos, quae
pars sequenda esset, Gallos praesentem secuturos esse
7 ratus. iam prope in conspectu erant exercitus convene-
rantque duces, sicuti inter se nondum satis noti, ita iam
8 inbutus uterque quadam admiratione alterius. nam Han-
nibalis et apud Romanos iam ante Sagunti excidium cele-
berrimum nomen erat et Scipionem Hannibal eo ipso,
quod adversus se dux potissimum lectus esset, praestan-
9 tem virum credebat. et auxerant inter se opinionem,
Scipio, quod relictus in Gallia obvius fuerat in Italiam
transgresso Hannibali, [Hannibal] et conatu tam audaci
traiciendarum Alpium et effectu.
10 Occupavit tamen Scipio Padum traicere, et ad Tici-
num amnem motis castris, priusquam educeret in aciem,
adhortandorum militum causa talem orationem est exorsus:
1 XXXX. 'Si eum exercitum, milites, educerem in
aciem, quem in Gallia mecum habui, supersedissem loqui
2 apud vos: quid enim adhortari referret aut eos equites,
qui equitatum hostium ad Rhodanum flumen egregie vi-
cissent, aut eas legiones, cum quibus fugientem hunc
ipsum hostem secutus confessionem cedentis ac detractan-
3 tis certamen pro victoria habui? nunc, quia ille exercitus,
Hispaniae provinciae scriptus, ibi cum fratre Cn. Scipione
meis auspiciis rem gerit, ubi eum gerere senatus populus-

que Romanus voluit, ego, ut consulem ducem adversus 4
Hannibalem ac Poenos haberetis, ipse me huic voluntario
certamini obtuli, novo imperatori apud novos milites pauca
verba facienda sunt. ne genus belli neve hostem ignore- 5
tis, cum his est vobis, milites, pugnandum, quos terra
marique priore bello vicistis, a quibus stipendium per
viginti annos exegistis, a quibus capta belli praemia Si-
ciliam ac Sardiniam habetis. erit igitur in hoc certamine 6
is vobis illisque animus, qui victoribus et victis esse solet.
nec nunc illi, quia audent, sed quia necesse est, pugnaturi 7
sunt, nisi creditis, qui exercitu incolumi pugnam detracta-
vere, eos duabus partibus peditum equitumque in transitu
Alpium amissis quo plures paene perierint quam super-
sint, plus spei nactos esse. at enim pauci quidem sunt, 8
sed vigentes animis corporibusque, quorum robora ac
vires vix sustinere vis ulla possit. effigies, immo umbrae 9
hominum fame, frigore, inluvie, squalore enecti, contusi
ac debilitati inter saxa rupesque; ad hoc praeusti artus,
nive rigentes nervi, membra torrida gelu, quassata fracta-
que arma, claudi ac debiles equi —: cum hoc equite, cum 10
hoc pedite pugnaturi estis, reliquias extremas hostium,
non hostem habebitis. ac nihil magis vereor, quam ne,
vos cum pugnaveritis, Alpes vicisse Hannibalem videan-
tur. sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce 11
ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac
profligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus,
commissum ac profligatum conficere.

XXXXI. Non vereor, ne quis me haec vestri ad- 1
hortandi causa magnifice loqui existimet, ipsum aliter
animo adfectum esse. licuit in Hispaniam, provinciam 2
meam, quo iam profectus eram, cum exercitu ire meo,
ubi et fratrem consilii participem ac periculi socium habe-
rem, et Hasdrubalem potius quam Hannibalem hostem,
et minorem haud dubie molem belli: tamen, cum praeter- 3
veherer navibus Galliae oram, ad famam huius hostis in
terram egressus praemisso equitatu ad Rhodanum movi
castra. equestri proelio, qua parte copiarum conserendi 4
manum fortuna data est, hostem fudi; peditum agmen,
quod in modum fugientium raptim agebatur, quia adsequi

terra non poteram neque [progresso ulterius] regressus ad
navis erat, quanta maxime potui celeritate tanto maris
terrarumque circuitu in radicibus prope Alpium huic ti-
5 mendo hosti obvius fui. utrum, cum declinarem certamen
inprovisus incidisse videor, an occurrere in vestigiis eius,
6 lacessere ac trahere ad decernendum? experiri iuvat,
utrum alios repente Carthaginienses per viginti annos
terra ediderit, an idem sint, qui ad Aegatis pugnaverunt
insulas et quos ab Eryce duodevicenis denariis aestimatos
7 emisistis, et utrum Hannibal hic sit aemulus itinerum
Herculis, ut ipse fert, an vectigalis stipendiariusque et
8 servus populi Romani a patre relictus: quem nisi Sagun-
tinum scelus agitaret, respiceret profecto, si non patriam
victam, domum certe patremque et foedera Hamilcaris
9 scripta manu, qui iussus ab consule nostro praesidium
deduxit ab Eryce, qui graves inpositas victis Carthagi-
niensibus leges fremens maerensque accepit, qui decedens
Sicilia stipendium populo Romano dare pactus est.

10 Itaque vos ego, milites, non eo solum animo quo ad-
versus alios hostes soletis pugnare velim, sed cum in-
dignatione quadam atque ira, velut si servos videatis
11 vestros arma repente contra vos ferentes. licuit ad Ery-
cem clausos ultimo supplicio humanorum fame interficere,
licuit victricem classem in Africam traicere atque intra
paucos dies sine ullo certamine Carthaginem delere —:
12 veniam dedimus precantibus, emisimus ex obsidione, pa-
cem cum victis fecimus, tutelae deinde nostrae duximus,
13 cum Africo bello urgerentur. pro his inpertitis furiosum
iuvenem sequentes oppugnatum patriam nostram veniunt.
atque utinam pro decore tantum hoc vobis et non pro
14 salute esset certamen! non de possessione Siciliae ac
Sardiniae, de quibus quondam agebatur, sed pro Italia
15 vobis est pugnandum. nec est alius ab tergo exercitus,
qui nisi nos vincimus hosti obsistat, nec Alpes aliae sunt,
quas dum superant conparari nova possint praesidia. hic
est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia
16 pugnemus. unus quisque se non corpus suum, sed con-
iugem ac liberos parvos armis protegere putet, nec do-
mesticas solum agitet curas, sed identidem hoc animo

reputet, nostras nunc intueri manus senatum populumque
Romanum, qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde 17
fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.'

XXXXII. Haec aput Romanos consul. Hannibal re- 1
bus prius quam verbis adhortandos milites ratus, circum-
dato ad spectaculum exercitu captivos montanos vinctos
in medio statuit armisque Gallicis ante pedes eorum pro-
iectis interrogare interpretem iussit, ecquis, si vinculis
levaretur armaque et equum victor acciperet, decertare
ferro vellet. cum ad unum omnes ferrum pugnamque 2
poscerent et deiecta in id sors esset, se quisque eum
optabat, quem fortuna in id certamen legeret, et, [ut] 3
cuiusque sors exciderat, alacer inter gratulantes gaudio
exultans cum sui moris tripudiis arma raptim capiebat.
ubi vero dimicarent, is habitus animorum non inter eius- 4
dem modo condicionis homines erat, sed etiam inter
spectantes vulgo, ut non vincentium magis quam bene
morientium fortuna laudaretur.

XXXXIII. Cum sic aliquot spectatis paribus ad- 1
fectos dimisisset, contione inde advocata ita aput eos lo-
cutus fertur: 'si, quem animum in alienae sortis exemplo 2
paulo ante habuistis, eundem mox in aestimanda fortuna
vestra habueritis, vicimus, milites. neque enim spectacu-
lum modo illud, sed quaedam veluti imago vestrae con-
dicionis erat. ac nescio an maiora vincula maioresque 3
necessitates vobis quam captivis vestris fortuna circum-
dederit: dextra laevaque duo maria claudunt nullam ne 4
ad effugium quidem navem habentibus, circa Padus
amnis, maior Padus ac violentior Rhodano, ab tergo
Alpes urgent, vix integris vobis ac vigentibus transitae.
hic vincendum aut moriendum, milites, est, ubi primum 5
hosti occurristis. et eadem fortuna, quae necessitatem
pugnandi inposuit, praemia vobis ea victoribus proponit,
quibus ampliora homines ne ab diis quidem inmortalibus
optare solent. si Siciliam tantum ac Sardiniam parenti- 6
bus nostris ereptas nostra virtute recuperaturi essemus,
satis tamen ampla pretia essent: quidquid Romani tot
triumphis partum congestumque possident, id omne
vestrum cum ipsis dominis futurum est. in hanc tam 7

opimam mercedem, agite, cum diis bene iuvantibus arma
8 capite. satis adhuc in vastis Lusitaniae Celtiberiaeque
montibus pecora consectando nullum emolumentum tot
9 laborum periculorumque vestrorum vidistis: tempus est
iam opulenta vos ac ditia stipendia facere et magna ope-
rae pretia mereri, tantum itineris per tot montes flumina-
10 que et tot armatas gentes emensos. hic vobis terminum
laborum fortuna dedit, hic dignam mercedem emeritis
11 stipendiis dabit. nec quam magni nominis bellum est,
tam difficilem existimaritis victoriam fore. saepe et con-
temptus hostis cruentum certamen edidit et inclyti populi
12 regesque perlevi momento victi sunt. nam dempto hoc
uno fulgore nominis Romani quid est, cur illi vobis con-
13 parandi sint? ut viginti annorum militiam vestram cum
illa virtute, cum illa fortuna taceam, ab Herculis colum-
nis, ab Oceano terminisque ultimis terrarum per tot fero-
cissimos Hispaniae et Galliae populos vincentes huc per-
14 venistis: pugnabitis cum exercitu tirone, hac ipsa aestate
caeso, victo, circumsesso a Gallis, ignoto adhuc duci suo
15 ignorantique ducem. an me in praetorio patris, clarissimi
imperatoris, prope natum, certe eductum, domitorem
Hispaniae Galliaeque, victorem eundem non Alpinarum
modo gentium, sed ipsarum, quod multo maius est, Al-
pium, cum semenstri hoc conferam duce, desertore exer-
16 citus sui? cui si quis demptis signis Poenos Romanosque
hodie ostendat, ignoraturum certum habeo, utrius exerci-
17 tus sit consul. non ego illud parvi aestimo, milites, quod
nemo est vestrum, cuius non ante oculos ipse saepe mili-
tare aliquod ediderim facinus, cui non idem ego virtutis
spectator ac testis notata temporibus locisque referre sua
18 possim decora. cum laudatis a me miliens donatisque,
alumnus prius omnium vestrum quam imperator, procce-
dam in aciem adversus ignotos inter se ignorantesque.

1 XXXXIIII. Quocumque circumtuli oculos, plena
omnia video animorum ac roboris: veteranum peditem,
generosissimarum gentium equites frenatos infrenatosque,
2 vos socios fidelissimos fortissimosque, vos Carthaginienses
cum ob patriam tum ob iram iustissimam pugnaturos.
3 inferimus bellum infestisque signis descendimus in Italiam,

tanto audacius fortiusque pugnaturi quam hostis, quanto maior spes, maior est animus inferentis vim quam arcentis. accendit praeterea et stimulat animos dolor, iniuria, 4
indignitas. ad supplicium depoposcerunt me ducem primum, deinde vos omnes, qui Saguntum oppugnassetis, deditos ultimis cruciatibus adfecturi fuerunt. crudelissima 5
ac superbissima gens sua omnia suique arbitrii facit. cum quibus bellum, cum quibus pacem habeamus, se modum inponere aecum censet. circumscribit includitque nos terminis montium fluminumque, quos non excedamus, neque eos quos statuit terminos observat. "ne transieris Hibe- 6
rum! ne quid rei tibi sit cum Saguntinis! (ad Hiberum est Saguntum) nusquam te vestigio moveris!" parum 7
est quod veterrimas provincias meas Siciliam ac Sardiniam adimis? etiam Hispanias? et inde cessero: in Africam transcendes. transcendes autem dico? duos consules huius anni, unum in Africam, alterum in Hispaniam miserunt. nihil usquam nobis relictum est nisi quod armis vindicaremus. illis timidis et ignavis esse licet, qui 8
respectum habent, quod sua terra, suus ager per tuta ac pacata itinera fugientes accipient: vobis necesse est fortibus viris esse et omnibus inter victoriam mortemve certa desperatione abruptis aut vincere aut, si fortuna dubitabit, in proelio potius quam in fuga mortem oppetere. si 9
hoc (bene fixum) omnibus destinatum in animo est, iterum dicam, vicistis: nullum incitamentum ad vincendum homini ab dîs inmortalibus acrius datum est.'

XXXXV. His adhortationibus cum utrimque ad cer- 1
tamen accensi militum animi essent, Romani ponte Ticinum iungunt tutandique pontis causa castellum insuper inponunt, Poenus hostibus opere occupatis Maharbalem 2
cum ala Numidarum, equitibus quingentis, ad depopulandos sociorum populi Romani agros mittit, Gallis parci 3
quam maxime iubet principumque animos ad defectionem sollicitari. ponte perfecto traductus Romanus exercitus in agrum Insubrium quinque milia passum a Victumulis consedit.

Ibi Hannibal castra habebat, revocatoque propere Ma- 4
harbale atque equitibus, cum instare certamen cerneret,

nihil umquam satis dictum praemonitumque ad cohortandos milites ratus, vocatis ad contionem certa praemia
5 pronuntiat, in quorum spem pugnarent: agrum sese daturum esse in Italia, Africa, Hispania, ubi quisque velit, inmunem ipsi qui accepisset liberisque; qui pecuniam
6 quam agrum maluisset, ei se argento satisfacturum; qui sociorum cives Carthaginienses fieri vellent, potestatem facturum; qui domos redire mallent, daturum se operam, ne cuius suorum popularium mutatam secum fortunam
7 esse vellent. servis quoque dominos prosecutis libertatem proponit, binaque pro his mancipia dominis se redditurum.
8 eaque ut rata scirent fore, agnum laeva manu, dextera silicem retinens, si fallĕret, Iovem ceterosque precatus deos, ita se mactarent, quem ad modum ipse agnum mactasset, (et) secundum precationem caput pecudis saxo
9 elisit. tum vero omnes, velut diis auctoribus in spem suam quisque acceptis, id morae quod nondum pugnarent ad potienda sperata rati, proelium uno animo et voce una poscunt.

1 XXXXVI. Aput Romanos hautquaquam tanta alacritas erat, super cetera recentibus etiam territos prodi-
2 giis: nam et lupus intraverat castra laniatisque obviis ipse intactus evaserat, et examen apum in arbore praetorio imminente consederat.

3 Quibus procuratis Scipio cum equitatu iaculatoribusque expeditis profectus ad castra hostium ex propinquo copiasque, quantae et cuius generis essent, speculandas, obvius fit Hannibali et ipsi cum equitibus ad exploranda
4 circa loca progresso. neutri alteros primo cernebant, densior deinde incessu tot hominum, equorum oriens pulvis signum propinquantium hostium fuit. consistit utrumque
5 agmen et ad proelium sese expediebant. Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat, Romanos sociorumque quod roboris fuit in subsidiis; Hannibal frenatos
6 equites in medium accipit, cornua Numidis firmat. vixdum clamore sublato iaculatores fugerunt inter subsidia. ad secundam aciem inde equitum certamen erat aliquamdiu anceps. dein, quia turbabant equos pedites intermixti, multis labentibus ex equis aut desilientibus ubi suos premi

circumventos vidissent, iam magna ex parte ad pedes
pugna venerat, donec Numidae, qui in cornibus erant, 7
circumvecti paulum ab tergo se ostenderunt. is pavor
perculit Romanos, auxitque pavorem consulis vulnus peri-
culumque intercursu tum primum pubescentis fili pul-
satum.

Hic erit iuvenis, penes quem perfecti huiusce belli 8
laus est, Africanus ob egregiam victoriam de Hannibale
Poenisque appellatus. fuga tamen effusa iaculatorum 9
maxume fuit, quos primos Numidae invaserunt. alius
confertus equitatus consulem in medium acceptum non
armis modo, sed etiam corporibus suis protegens in castra
nusquam trepide neque effuse cedendo reduxit. servati 10
consulis decus Coelius ad servum natione Ligurem dele-
gat; malim equidem de filio verum esse, quod et plures
tradidere auctores et fama obtinuit.

XXXXVII. Hoc primum cum Hannibale proelium 1
fuit, quo facile apparuit et equitatu meliorem Poenum
esse et ob id campos patentis, quales sunt inter Padum
Alpesque, bello gerendo Romanis aptos non esse. itaque 2
proxima nocte iussis militibus vasa silentio conligere castra
ab Ticino mota festinatumque ad Padum est, ut ratibus,
quibus iunxerat flumen, nondum resolutis sine tumultu
atque insectatione hostis copias traiceret. prius Placen- 3
tiam pervenere quam satis sciret Hannibal ab Ticino pro-
fectos: tamen ad sexcentos moratorum in citeriore ripa
Padi segniter ratem solventes cepit. transire pontem non
potuit, ut extrema resoluta erant, tota rate in secundam
aquam labente. Coelius auctor est Magonem cum equi- 4
tatu et Hispanis peditibus flumen extemplo transnasse,
ipsum Hannibalem per superiora Padi vada exercitum
traduxisse elephantis in ordinem ad sustinendum impetum
fluminis oppositis. ea peritis amnis eius vix fidem fece- 5
rint, nam neque equites armis equisque salvis tantam vim
fluminis superasse veri simile est, ut iam Hispanos omnis
inflati travexerint utres, et multorum dierum circuitu Padi
vada petenda fuerint, qua exercitus gravis inpedimentis
traduci posset. potiores aput me auctores sunt, qui biduo 6
vix locum rate iungendo flumini inventum tradunt, ea cum

7 Magone equites Hispanorum expeditos praemissos. dum
Hannibal, circa flumen legationibus Gallorum audiendis
moratus, traicit gravius peditum agmen, interim Mago
equitesque ab transitu fluminis die unius itinere Placen-
8 tiam ad hostes contendunt. Hannibal paucis post diebus
sex milia a Placentia castra communivit et postero die in
conspectu hostium acie derecta potestatem pugnae fecit.

1 XXXXVIII. Insequenti nocte caedes in castris Ro-
manis, tumultu tamen quam re maior, ab auxiliaribus
2 Gallis facta est. ad duo milia peditum et ducenti equites
vigilibus ad portas trucidatis ad Hannibalem transfugiunt,
quos Poenus benigne adlocutus et spe ingentium donorum
accensos in civitates quemque suas ad sollicitandos popu-
3 larium animos dimisit. Scipio caedem eam signum de-
fectionis omnium Gallorum esse ratus contactosque eo
4 scelere velut iniecta rabie ad arma ituros, quamquam
gravis adhuc vulnere erat, tamen quarta vigilia noctis
insequentis tacito agmine profectus ad Trebiam fluvium
iam in loca altiora collisque impeditiores equiti castra
5 movet. minus quam ad Ticinum fefellit; missisque Han-
nibal primum Numidis, deinde omni equitatu turbasset
utique novissimum agmen, ni aviditate praedae in vacua
6 Romana castra Numidae devertissent. ibi dum perscru-
tantes loca omnia castrorum nullo satis digno morae pre-
tio tempus terunt, emissus hostis est de manibus, et cum
iam transgressos Trebiam Romanos metantisque castra
conspexissent, paucos moratorum occiderunt citra flumen
7 interceptos. Scipio nec vexationem vulneris in via iactati
ultra patiens et collegam – iam enim et revocatum ex
Sicilia audierat – ratus expectandum, locum, qui prope
flumen tutissimus stativis est visus, delectum communiit.
8 nec procul inde Hannibal cum consedisset, quantum victo-
ria equestri elatus, tantum anxius inopia, quae per hostium
agros euntem nusquam praeparatis commeatibus maior in
9 dies excipiebat, ad Clastidium vicum, quo magnum fru-
menti numerum congesserant Romani, mittit. ibi cum
vim pararent, spes facta proditionis, nec sane magno
pretio, nummis aureis quadringentis, Dasio Brundisino
praefecto praesidi corrupto traditur Hannibali Clastidium.

id horreum fuit Poenis sedentibus ad Trebiam. in capti- 10
vos ex tradito praesidio, ut fama clementiae in principio
rerum colligeretur, nihil saevitum est.

XXXXVIIII. Cum ad Trebiam terrestre constitisset 1
bellum, interim circa Siciliam insulasque Italiae imminentes et a Sempronio consule et ante adventum eius terra
marique res gestae. viginti quinqueremes cum mille ar- 2
matis ad depopulandam oram Italiae a Carthaginiensibus
missae; novem Liparas, octo ad insulam Vulcani tenuerunt, tres in fretum advertit aestus. ad eas conspectas a 3
Messana duodecim naves ab Hierone rege Syracusanorum
missae, qui tum forte Messanae erat consulem Romanum
opperiens, nullo repugnante captas naves Messanam in
portum deduxerunt. cognitum ex captivis, praeter viginti 4
naves, cuius ipsi classis essent, in Italiam missas quinque
et triginta alias quinqueremes Siciliam petere ad sollicitandos veteres socios; Lilybaei occupandi praecipuam 5
curam esse; credere eadem tempestate, qua ipsi disiecti
forent, eam quoque classem ad Aegatis insulas deiectam.
haec sicut audita erant rex M. Aemilio praetori, cuius 6
Sicilia provincia erat, perscribit monetque, ut Lilybaeum
firmo teneret praesidio. extemplo et circa a praetore ad 7
civitates missi legati tribunique suos ad curam custodiae
intendere; ante omnia Lilybaeum teneri paratum bello
edicto proposito, ut socii navales decem dierum cocta cibaria ad naves deferrent et, ubi signum datum esset, ne 8
quis moram conscendendi faceret; perque omnem oram
qui ex speculis prospicerent adventantem hostium classem missi. itaque, quamquam de industria morati cur- 9
sum navium erant Carthaginienses, ut ante lucem accederent Lilybaeum, praesensum tamen est, quia et luna pernox erat et sublatis armamentis veniebant, extemplo datum 10
ex speculis signum et in oppido ad arma conclamatum est
et in naves conscensum. pars militum in muris portarumque in stationibus, pars in navibus erant. et Carthagi- 11
nienses, quia rem fore haut cum inparatis cernebant,
usque ad lucem portu se abstinuerunt, demendis armamentis eo tempore aptandaque ad pugnam classe absumpto.
ubi inluxit, recepere classem in altum, ut spatium pugnae 12

esset exitumque liberum e portu naves hostium haberent.
13 nec Romani detrectavere pugnam et memoria circa ea
ipsa loca gestarum rerum freti et militum multitudine ac
virtute.

1 L. Ubi in altum evecti sunt, Romanus conserere
2 pugnam et ex propinquo vires conferre velle; contra eludere Poenus et arte, non vi rem gerere naviumque quam
3 virorum aut armorum malle certamen facere. nam ut
sociis navalibus adfatim instructam classem, ita inopem
milite habebant, et sicubi conserta navis esset, hautquaquam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi
4 quam par numerus armatorum ex ea pugnabat. quod ubi
animadversum est, et Romanis multitudo sua auxit ani-
5 mum et paucitas illis minuit. extemplo septem naves
Punicae circumventae, fugam ceterae ceperunt. mille et
septingenti fuere in navibus captis milites nautaeque, in
6 his tres nobiles Carthaginiensium. classis Romana in-
columis una tantum perforata navi, sed ea quoque ipsa
reduce, in portum rediit.

7 Secundum hanc pugnam, nondum gnaris eius qui
Messanae erant, Ti. Sempronius consul Messanam venit.
8 ei fretum intranti rex Hiero classem ornatam [armatam-]
que obviam duxit, transgressusque ex regia in praetoriam
navem, gratulatus sospitem cum exercitu et navibus ad-
venisse precatusque prosperum ac felicem in Siciliam
9 transitum, statum deinde insulae et Carthaginiensium
conata exposuit, pollicitusque est, (ut) quo animo priore
bello populum Romanum iuvenis adiuvisset, eo senem
10 adiuturum, frumentum vestimentaque sese legionibus con-
sulis sociisque navalibus gratis praebiturum: grande peri-
culum Lilybaeo maritumisque civitatibus esse et quibus-
11 dam volentibus novas res fore. ob haec consuli nihil
cunctandum visum, quin Lilybaeum classe peteret. et
rex regiaque classis una profecti. navigantes inde, pugna-
tum ad Lilybaeum fusasque et captas hostium naves ac-
cepere.

1 LI. A Lilybaeo consul Hierone cum classe regia
dimisso relictoque praetore ad tuendam Siciliae oram ipse
in insulam Melitam, quae a Carthaginiensibus tenebatur,
2 traiecit. advenienti Hamilcar Gisgonis filius praefectus

praesidii cum paulo minus duobus milibus militum oppi-
dumque cum insula traditur. inde post paucos dies redi-
tum Lilybaeum, captivique et a consule et a praetore
praeter insignes nobilitate viros sub corona venierunt.
postquam ab ea parte satis tutam Siciliam censebat con- 3
sul, ad insulas Vulcani, quia fama erat stare ibi Punicam
classem, traiecit, nec quisquam hostium circa eas insulas
inventus. iam forte transmiserant ad vastandam Italiae 4
oram, depopulatoque Viboniensi agro urbem etiam terre-
bant. repetenti Siciliam consuli exscensio hostium in 5
agrum Viboniensem facta nuntiatur litteraeque ab senatu
de transitu in Italiam Hannibalis et ut primo quoque
tempore conlegae ferret auxilium missae traduntur. multis 6
simul anxius curis exercitum extemplo in naves inpositum
Ariminum mari supero misit, Sexto Pomponio legato cum
viginti quinque longis navibus Viboniensem agrum mari-
timamque oram Italiae tuendam adtribuit, M. Aemilio
praetori quinquaginta navium classem explevit. ipse con- 7
positis Siciliae rebus decem navibus oram Italiae legens
Ariminum pervenit. inde cum exercitu suo profectus ad
Trebiam flumen conlegae coniungitur.

LII. Iam ambo consules et quidquid Romanarum 1
virium erat Hannibali oppositum aut illis copiis defendi
posse Romanum imperium aut spem nullam aliam esse
satis declarabat. tamen consul alter equestri proelio uno 2
et vulnere suo (et) minutus trahi rem malebat, recentis
animi alter eoque ferocior nullam dilationem patiebatur.
quod inter Trebiam Padumque agri est Galli tum incole- 3
bant, in duorum praepotentium populorum certamine per
ambiguum favorem haut dubie gratiam victoris spectantes.
id Romani, modo ne quid moverent, aequo satis, Poenus 4
periniquo animo ferebat, ab Gallis accitum se venisse ad
liberandos eos dictitans. ob eam iram, simul ut praeda 5
militem aleret, duo milia peditum et mille equites, Nu-
midas plerosque, mixtos quosdam et Gallos, populari
omnem deinceps agrum usque ad Padi ripas iussit.
egentes ope Galli, cum ad id dubios servassent animos, 6
coacti ab auctoribus iniuriae ad vindices futuros declinant
legatisque ad consules missis auxilium Romanorum terrae

ob nimiam cultorum fidem in Romanos laboranti orant.
7 Cornelio nec causa nec tempus agendae rei placebat suspectaque ei gens erat cum ob infida multa facinora, tum, ut illa vetustate abolevissent, ob recentem Boiorum per-
8 fidiam; Sempronius contra continendis in fide sociis maximum vinculum esse primos qui eguissent ope defensos
9 censebat. tum conlega cunctante equitatum suum mille peditum iaculatoribus ferme admixtis ad defendendum
10 Gallicum agrum trans Trebiam mittit. sparsos et inconpositos ad hoc gravis praeda plerosque cum inopinatos invasissent, ingentem terrorem caedemque ac fugam usque ad castra stationesque hostium fecere: unde multitudine effusa pulsi rursus subsidio suorum proelium resti-
11 tuere. varia inde pugna sequentes [cedentes]que cum ad extremum aequassent certamen, maior tamen hostium Romanis fama victoriae fuit.

1 LIII. Ceterum nemini omnium maior iustiorque quam ipsi consuli videri; gaudio efferri, qua parte copiarum
2 alter consul victus foret, ea se vicisse: restitutos ac refectos militibus animos, nec quemquam esse praeter conlegam, qui dilatam dimicationem vellet; cum animo magis quam corpore aegrum memoria vulneris aciem ac tela
3 horrere; sed non esse cum aegro senescendum. quid enim ultra differri aut teri tempus? quem tertium consulem,
4 quem alium exercitum expectari? castra Carthaginiensium in Italia ac prope in conspectu urbis esse. non Siciliam ac Sardiniam victis ademptas nec cis Hiberum Hispaniam peti, set solo patrio terraque, in qua geniti forent, pelli
5 Romanos. 'quantum ingemiscant' inquit 'patres nostri circa moenia Carthaginis bellare soliti, si videant nos, progeniem suam, duos consules consularesque exercitus, in media Italia paventis intra castra, Poenum quod inter
6 Alpis Apenninumque agri sit, suae dicionis fecisse?' haec adsidens aegro conlegae, haec in praetorio prope contionabundus agere. stimulabat et tempus propincum comitiorum, ne in novos consules bellum differretur, et occasio in se unum vertendae gloriae, dum aeger conlega erat.
7 itaque nequiquam dissentiente Cornelio parari ad propincum certamen milites iubet.

Hannibal cum, quid optimum foret hosti, cerneret, vix
ullam spem habebat temere atque inprovide quicquam
consules acturos: cum alterius ingenium, fama prius, 8
deinde re cognitum, percitum ac ferox sciret esse fero-
ciusque factum prospero cum praedatoribus suis certamine
crederet, adesse gerendae rei fortunam haud diffidebat.
cuius ne quod praetermitteret tempus, sollicitus intentus- 9
que erat, dum tiro hostium miles esset, dum meliorem
ex ducibus inutilem vulnus faceret, dum Gallorum animi 10
vigerent, quorum ingentem multitudinem sciebat segnius
secuturam, quanto longius ab domo traherentur. cum ob 11
haec taliaque speraret propincum certamen et facere, si
cessaretur, cuperet speculatoresque Galli, ad ea exploranda
quae vellet tutiores quia in utrisque castris militabant,
paratos pugnae esse Romanos rettulissent, locum insidiis
circumspectare Poenus coepit.

LIIII. Erat in medio rivus peraltis utrimque clausus 1
ripis et circa obsitus palustribus herbis et, quibus inculta
ferme vestiuntur, virgultis vepribusque. quem ubi equites
quoque tegendo satis latebrosum locum circumvectus ipse
oculis perlustravit, 'hic erit locus,' Magoni fratri ait 'quem
teneas. delige centenos viros ex omni pedite atque equite, 2
cum quibus ad me vigilia prima venias; nunc corpora cu-
rare tempus est.' ita praetorium missum. mox cum de- 3
lectis Mago aderat. 'robora virorum cerno,' inquit Han-
nibal; 'sed uti numero etiam, non animis modo valeatis,
singulis vobis novenos ex turmis manipulisque vestri
similes eligite. Mago locum monstrabit, quem insideatis:
hostem caecum ad has belli artes habetis.' ita mille equi- 4
tibus (Magoni), mille peditibus dimissis Hannibal prima
luce Numidas equites transgressos Trebiam flumen obequi-
tare iubet hostium portis, iaculandoque in stationes elicere
ad pugnam hostem, iniecto deinde certamine cedendo sen-
sim citra flumen pertrahere. haec mandata Numidis: cete- 5
ris ducibus peditum equitumque praeceptum, ut prandere
omnes iuberent, armatos deinde instratisque equis signum
expectare.

Sempronius ad tumultum Numidarum primum omnem 6
equitatum, ferox ea parte virium, deinde sex milia peditum,

postremo omnes copias ad destinatum iam ante consilio
7 avidus certaminis eduxit. erat forte brumae tempus et
nivalis dies in locis Alpibus Apenninoque interiectis, pro-
8 pinquitate etiam fluminum ac paludium praegelidis. ad
hoc raptim eductis hominibus atque equis, non capto ante
cibo, non ope ulla ad arcendum frigus adhibita, nihil
caloris inerat, et quidquid aurae fluminis adpropinquabant,
9 adflabat acrior frigoris vis. ut vero refugientes Numidas
insequentes aquam ingressi sunt — et erat pectoribus tenus,
aucta nocturno imbri — tum utique egressis rigere omnibus
corpora, ut vix armorum tenendorum potentia esset, et si-
mul lassitudine et procedente iam die fame etiam deficere.
1 LV. Hannibalis interim miles ignibus ante tentoria
factis oleoque per manipulos, ut mollirent artus, misso et
cibo per otium capto, ubi transgressos flumen hostis nun-
tiatum est, alacer animis corporibusque arma capit atque
2 in aciem procedit. Baliares locat ante signa levem arma-
turam octo ferme milia hominum, dein graviorem armis
peditem, quod virium, quod roboris erat. in cornibus
circumfudit decem milia equitum et ab cornibus in utram-
3 que partem divisos elephantos statuit. consul effuse se-
quentis equites, cum ab resistentibus subito Numidis in-
cauti exciperentur, signo receptui dato revocatos circum-
4 dedit peditibus. duodeviginti milia Romana erant, sociûm
nominis Latini viginti, auxilia praeterea Cenomanorum;
ea sola in fide manserat Gallica gens. iis copiis concur-
5 sum est. proelium a Baliaribus ortum est; quibus cum
maiore robore legiones obsisterent, deductae propere in
6 cornua leves armaturae sunt, quae res effecit ut equitatus
Romanus extemplo urgeretur: nam cum vix iam per se
resisterent decem milibus equitum quattuor milia et fessi
integris plerisque, obruti sunt insuper velut nube iaculo-
7 rum a Baliaribus coniecta. ad hoc elephanti eminentes ab
extremis cornibus, equis maxime non visu modo, sed odore
8 insolito territis, fugam late faciebant. pedestris pugna par
animis magis quam viribus erat, quas recentīs Poenus
paulo ante curatis corporibus in proelium attulerat: contra
ieiuna fessaque corpora Romanis et rigentia gelu torpe-
bant. restitissent tamen animis, si cum pedite solum foret

pugnatum. sed et Baliares pulso equite iaculabantur in 9
latera et elephanti iam in mediam peditum aciem sese
tulerant et Mago Numidaeque, simul latebras eorum in-
provida praeterlata acies est, exorti ab tergo ingentem
tumultum ac terrorem fecere. tamen in tot circumstanti- 10
bus malis mansit aliquamdiu inmota acies, maxime prae-
ter spem omnium adversus elephantos. eos velites ad id 11
ipsum locati verutis coniectis et avertere et insecuti aver-
sos sub caudis, qua maxume molli cute vulnera accipiunt,
fodiebant.

LVI. Trepidantisque prope iam in suos consternatos 1
media acie in extremam ad sinistrum cornu adversus Gal-
los auxiliares agi iussit Hannibal. extemplo haut dubiam
fecere fugam, eoque novus terror additus Romanis, ut
fusa auxilia sua viderunt. itaque cum iam in orbem 2
pugnarent, decem milia ferme hominum, cum alibi eva-
dere nequissent, media Afrorum acie, quae Gallicis auxi-
liis firmata erat, cum ingenti caede hostium perrupere et,
cum neque in castra reditus esset flumine interclusis ne- 3
que prae imbri satis decernere possent, qua suis opem
ferrent, Placentiam recto itinere perrexere. plures deinde 4
in omnes partes eruptiones factae: et qui flumen petiere
aut gurgitibus absumpti sunt aut inter cunctationem in-
grediendi ab hostibus oppressi, qui passim per agros fuga 5
sparsi erant, vestigia cedentis sequentes agminis Placen-
tiam contendere. aliis timor hostium audaciam ingrediendi
flumen fecit, transgressique in castra pervenerunt. imber 6
nive mixtus et intoleranda vis frigoris et homines multos
et iumenta et elephantos prope omnis absumpsit. finis 7
insequendi hostis Poenis flumen Trebia fuit, et ita tor-
pentes gelu in castra rediere, ut vix laetitiam victoriae
sentirent. itaque nocte insequenti, cum praesidium castro- 8
rum et quod relicum ex magna parte militum erat ratibus
Trebiam traicerent, aut nihil sensere obstrepente pluvia 9
aut, quia iam moveri nequibant prae lassitudine ac vul-
neribus, sentire sese dissimularunt, quietisque Poenis
tacito agmine ab Scipione consule exercitus Placentiam
est perductus, inde Pado traiectus Cremonam, ne duorum
exercituum hibernis una colonia premeretur.

1 LVII. Romam tantus terror ex hac clade perlatus
est, ut iam ad urbem Romanam crederent infestis signis
hostem venturum nec quicquam spei aut auxilii esse, quo
2 a portis moenibusque vim arcerent. uno consule ad Tici-
num victo, altero ex Sicilia revocato, duobus consulibus,
duobus consularibus exercitibus victis, quos alios duces,
quas alias legiones esse, quae arcessantur?
3 Ita territis Sempronius consul advenit. ingenti peri-
culo per effusos passim ad praedandum hostium equites
audacia magis quam consilio aut spe fallendi resistendive,
4 si non falleret, transgressus, id quod unum maxime in
praesentia desiderabatur, comitiis consularibus habitis in
hiberna rediit. creati consules Cn. Servilius et C. Flami-
nius [iterum].
5 Ceterum ne hiberna quidem Romanis quieta erant,
vagantibus passim Numidis equitibus et, [ut] quaeque iis
impeditiora erant, Celtiberis Lusitanisque. omnes igitur
undique clausi commeatus erant, nisi quos Pado naves
6 subveherent. emporium prope Placentiam fuit et opere
magno munitum et valido firmatum praesidio. eius castelli
expugnandi spe cum equitibus ac levi armatura profectus
Hannibal, cum plurimum in celando incepto ad effectum
7 spei habuisset, nocte adortus non fefellit vigiles. tantus
repente clamor est sublatus, ut Placentiae quoque audire-
tur. itaque sub lucem cum equitatu consul aderat iussis
8 quadrato agmine legionibus sequi. equestre interim proe-
lium commissum; in quo quia saucius Hannibal pugna
excessit, pavore hostibus iniecto defensum egregie prae-
9 sidium est. paucorum inde dierum quiete sumpta et vix-
dum satis percurato vulnere ad Victumulas oppugnandas
10 ire pergit. id emporium Romanis Gallico bello fuerat
munitum; inde locum frequentaverant adcolae mixti un-
dique ex finitimis populis, et tum terror populationum eo
11 plerosque ex agris conpulerat. huius generis multitudo
fama inpigre defensi ad Placentiam praesidi accensa ar-
12 mis arreptis obviam Hannibali procedit. magis agmina
quam acies in via concurrerunt et, cum ex altera parte
nihil praeter inconditam turbam esset, in altera et dux
militi et duci miles fidens, ad triginta quinque milia

hominum a paucis fusa. postero die deditione facta prae- 13
sidium intra moenia accepere, iussique arma tradere cum
dicto paruissent, signum repente victoribus datur, ut tam-
quam vi captam urbem diriperent. neque ulla, quae in 14
tali re memorabilis scribentibus videri solet, praetermissa
clades est: adeo omnis libidinis crudelitatisque et inhuma-
nae superbiae editum in miseros exemplum est. hae fuere
hibernae expeditiones Hannibalis.

LVIII. Haud longi inde temporis, dum intolerabilia 1
frigora erant, quies militi data est; et ad prima ac dubia 2
signa veris profectus ex hibernis in Etruriam ducit, eam
quoque gentem sicut Gallos Liguresque aut vi aut volun-
tate adiuncturus. transeuntem Apenninum adeo atrox ad- 3
orta tempestas est, ut Alpium prope foeditatem superaverit.
vento mixtus imber cum ferretur in ipsa ora, primo, quia
aut arma omittenda erant aut contra enitentes vertice in-
torti adfligebantur, constitere; dein, cum iam spiritum in- 4
cluderet nec reciprocare animam sineret, aversi a vento
parumper consedere. tum vero ingenti sono caelum stre- 5
pere et inter horrendos fragores micare ignes: capti auri-
bus et oculis metu omnes torpere. tandem effuso imbre, 6
cum eo magis accensa vis venti esset, ipso illo quo de-
prensi erant loco castra ponere necessarium visum est. id 7
vero laboris velut de integro initium fuit: nam nec expli-
care quicquam nec statuere poterant nec quod statutum
esset manebat omnia perscindente vento et rapiente. et 8
mox aqua levata vento, cum super gelida montium iuga
concreta esset, tantum nivosae grandinis deiecit, ut omni-
bus omissis procumberent homines tegminibus suis magis
obruti quam tecti. tantaque vis frigoris insecuta est, ut 9
ex illa miserabili hominum iumentorumque strage cum se
quisque extollere ac levare vellet, diu nequiret, quia tor-
pentibus rigore nervis vix flectere artus poterant. deinde, 10
ut tandem agitando sese movere ac recepere animos et
raris locis ignis fieri est coeptus, ad alienam opem quis-
que inops tendere. biduum eo loco velut obsessi man- 11
sere. multi homines, multa iumenta, elephanti quoque ex
iis, qui proelio ad Trebiam facto superfuerant, septem
absumpti.

1 LVIIII. Degressus Apennino retro ad Placentiam
castra movit et ad decem milia progressus consedit.
postero die duodecim milia peditum, quinque equitum ad-
2 versus hostem ducit. nec Sempronius consul – iam enim
redierat ab Roma – detrectavit certamen: atque eo die
3 tria milia passûm inter bina castra fuere. postero die
ingentibus animis vario eventu pugnatum est. primo con-
cursu adeo res Romana superior fuit, ut non acie vince-
rent solum, sed pulsos hostes in castra persequerentur,
4 mox castra quoque oppugnarent. Hannibal paucis pro-
pugnatoribus in vallo portisque positis ceteros confertos
in media castra recepit, intentosque signum ad erumpen-
5 dum spectare iubet. iam nona ferme diei hora erat, cum
Romanus nequiquam fatigato milite, postquam nulla spes
6 erat potiundi castris, signum receptui dedit. quod ubi
Hannibal accepit laxatamque pugnam et recessum a castris
vidit, extemplo equitibus dextra laevaque emissis in hostem
7 ipse cum peditum robore mediis castris erupit. pugna raro
magis ulla saeva aut utriusque partis pernicie clarior fuis-
8 set, si extendi eam dies in longum spatium sivisset. nox
accensum ingentibus animis proelium diremit. itaque acrior
concursus fuit quam caedes, et sicut aequata ferme pugna
erat, ita clade pari discessum est. ab neutra parte sescen-
9 tis plus peditibus et dimidium eius equitum cecidit. sed
maior Romanis quam pro numero iactura fuit, quia eque-
stris ordinis aliquot et tribuni militum quinque et praefecti
sociorum tres sunt interfecti.

10 Secundum eam pugnam Hannibal in Ligures, Sempro-
nius Lucam concessit. venienti in Ligures Hannibali per
insidias intercepti duo quaestores Romani, C. Fulvius et
L. Lucretius, cum duobus tribunis militum et quinque
equestris ordinis senatorum ferme liberis, quo magis ratam
fore cum îs pacem societatemque crederet, traduntur.

1 LX. Dum haec in Italia geruntur, Cn. Cornelius Sci-
2 pio in Hispaniam cum classe et exercitu missus cum ab
ostio Rhodani profectus Pyrenaeosque montes circumvectus
3 Emporîs adpulisset classem, exposito ibi exercitu orsus a
Lacetanis omnem oram usque ad Hiberum flumen partim
renovandis societatibus partim novis instituendis Romanae

dicionis fecit. inde conciliata [gratia] clementiaeque fama 4
non ad maritimos modo populos, sed in mediterraneis
quoque ac montanis ad ferociores iam gentes valuit; nec
pax modo aput eos, sed societas etiam armorum parata est
validaeque aliquot auxiliorum cohortes ex iis conscriptae
sunt. Hannonis cis Hiberum provincia erat; eum reliquе- 5
rat Hannibal ad regionis eius praesidium. itaque, prius-
quam alienarentur omnia, obviam eundum ratus castris in
conspectu hostium positis in aciem eduxit. nec Romano 6
differendum certamen visum, quippe qui sciret cum Han-
none et Hasdrubale sibi dimicandum esse malletque ad-
versus singulos separatim quam adversus duos simul rem
gerere. nec magni certaminis ea dimicatio fuit: sex milia 7
hostium caesa, duo capta cum praesidio castrorum. nam
et castra expugnata sunt atque ipse dux cum aliquot prin-
cipibus capiuntur et Cissis propincum castris oppidum ex-
pugnatur. ceterum praeda oppidi parvi preti rerum fuit, 8
supellex barbarica ac vilium mancipiorum; castra militem 9
ditavere non eius modo exercitus qui victus erat, sed et
eius qui cum Hannibale in Italia militabat, omnibus fere
caris rebus, ne gravia inpedimenta ferentibus essent, citra
Pyrenaeum relictis.

LXI. Priusquam certa huius cladis fama accideret, 1
transgressus Hiberum Hasdrubal cum octo milibus pedi-
tum, mille equitum tamquam ad primum adventum Ro-
manorum occursurus, postquam perditas res ad Cissim
amissaque castra accepit, iter ad mare convertit. haud 2
procul Tarracone classicos milites navalesque socios vagos
palantisque per agros, quod ferme fit, ut secundae res
neglegentiam creent, equite passim dimisso cum magna
caede, maiore fuga ad naves conpellit. nec diutius circa 3
ea loca morari ausus, ne ab Scipione opprimeretur, trans
Hiberum sese recepit. et Scipio raptim ad famam novo- 4
rum hostium agmine acto, cum in paucos praefectos na-
vium animadvertisset, praesidio Tarracone modico relicto
Emporias cum classe rediit. vixdum digresso eo Hasdru- 5
bal aderat, et Ilergetum populo, qui obsides Scipioni dede-
rat, ad defectionem inpulso, cum eorum ipsorum iuventute
agros fidelium Romanis sociorum vastat. excito deinde 6

Scipione hibernis hostico cis Hiberum rursus cedit agro.
Scipio relictam ab auctore defectionis Ilergetum gentem
cum infesto exercitu invasisset, conpulsis omnibus Ata-
nagrum urbem, quae caput eius populi erat, circumsedit
7 intraque dies paucos pluribus quam ante obsidibus impe-
ratis Ilergetes pecunia etiam multatos in ius dicionemque
8 recepit. inde in Ausetanos prope Hiberum, socios et ipsos
Poenorum, procedit, atque urbe eorum obsessa Lacetanos
auxilium finitimis ferentes nocte haud procul iam urbe,
9 cum intrare vellent, excepit insidiis: caesa ad duodecim
milia, exuti prope omnes armis domos passim palantes per
agros diffugere. nec obsessos alia ulla res quam iniqua
10 oppugnantibus hiems tutabatur. triginta dies obsidio
fuit, per quos raro umquam nix minus quattuor pedes alta
iacuit; adeoque pluteos ac vineas Romanorum operuerat,
ut ea sola ignibus aliquotiens coniectis ab hoste etiam
11 tutamentum fuerit. postremo, cum Amusicus princeps
eorum ad Hasdrubalem profugisset, viginti argenti talentis
pacti deduntur. Tarraconem in hiberna reditum est.

1 LXII. Romae aut circa urbem multa ea hieme pro-
digia facta aut, quod evenire solet motis semel in religio-
2 nem animis, multa nuntiata et temere credita sunt, in quîs
ingenuum infantem semestrem in foro holitorio triumphum
3 clamasse et foro boario bovem in tertiam contignationem
sua sponte escendisse atque inde tumultu habitatorum ter-
4 ritum sese deiecisse et navium speciem de caelo adfulsisse
et aedem Spei, quae est in foro holitorio, fulmine ictam
et Lanuvi hastam se commovisse et corvum in aedem
5 Iunonis devolasse atque in ipso pulvinario consedisse et
in agro Amiternino multis locis hominum specie procul
candida veste visos nec cum ullo congressos et in Piceno
lapidibus pluvisse et Caere sortes extenuatas et in Gallia
6 lupum vigili gladium ex vagina raptum abstulisse. ob
cetera prodigia libros adire decemviri iussi; quod autem
lapidibus pluvisset in Piceno, novemdiale sacrum edictum,
et subinde aliis procurandis prope tota civitas operata fuit.
7 iam primum omnium urbs lustrata est hostiaeque maiores
8 quibus editum est diis caesae et donum ex auri pondo
quadraginta Lanuvium ad Iunonis portatum est et signum

aeneum matronae Iunoni in Aventino dedicaverunt et
lectisternium Caere, ubi sortes adtenuatae erant, impera-
tum et supplicatio Fortunae in Algido: Romae quoque et 9
lectisternium Iuventati et supplicatio ad aedem Herculis
nominatim, deinde universo populo circa omnia pulvinaria
indicta, et Genio maiores hostiae caesae quinque et C. Ati- 10
lius Serranus praetor vota suscipere iussus, si in decem
annos res publica eodem stetisset statu. haec procurata 11
votaque ex libris Sibyllinis magna ex parte levaverant
religione animos.

LXIII. Consulum designatorum alter Flaminius, cui 1
hae legiones quae Placentiae hibernabant sorte evenerant,
edictum et litteras ad consulem misit, ut is exercitus idi-
bus Martîs Arimini adesset in castris. hic in provincia 2
consulatum inire consilium erat memori veterum certami-
num cum patribus, quae tribunus plebis et quae postea
consul prius de consulatu, qui abrogabatur, dein de trium-
pho habuerat, invisus etiam patribus ob novam legem, 3
quam Q. Claudius tribunus plebis adversus senatum atque
uno patrum adiuvante C. Flaminio tulerat, ne quis senator
cuive senator pater fuisset maritimam navem, quae plus
quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis 4
habitum ad fructus ex agris vectandos, quaestus omnis
patribus indecorus visus. res per summam contentionem
acta invidiam aput nobilitatem suasori legis Flaminio, fa-
vorem aput plebem alterumque inde consulatum peperit.
ob haec ratus auspiciis ementiendis Latinarumque feria- 5
rum mora et consularibus aliis inpedimentis retenturos se
in urbe, simulato itinere privatus clam in provinciam abiit.
ea res ubi palam facta est, novam insuper iram infestis 6
iam ante patribus movit: non cum senatu modo, sed iam
cum diis inmortalibus C. Flaminium bellum gerere. con- 7
sulem ante inauspicato factum revocantibus ex ipsa acie
diis atque hominibus non paruisse, nunc conscientia spre-
torum et Capitolium et sollemnem votorum nuncupationem
fugisse, ne die initi magistratus Iovis optimi maximi tem- 8
plum adiret, ne senatum invisus ipse et sibi uni invisum
videret consuleretque, ne Latinas indiceret Iovique Latiari
sollemne sacrum in monte faceret, ne auspicato profectus 9

in Capitolium ad vota nuncupanda, paludatus inde cum lictoribus in provinciam iret. lixae modo sine insignibus, sine lictoribus profectum clam, furtim, haud aliter quam
10 si exilii causa solum vertisset. magis pro maiestate videlicet imperii Arimini quam Romae magistratum initurum et in diversorio hospitali quam aput penates suos prae-
11 textam sumpturum. revocandum universi retrahendumque censuerunt et cogendum omnibus prius praesentem in deos hominesque fungi officiis quam ad exercitum et in
12 provinciam iret. in eam legationem — legatos enim mitti placuit — Q. Terentius et M. Antistius profecti nihilo magis eum moverunt quam priore consulatu litterae moverant ab
13 senatu missae. paucos post dies magistratum iniit inmolantique ei vitulus iam ictus e manibus sacrificantium sese cum proripuisset, multos circumstantes cruore respersit.
14 fuga procul etiam maior aput ignaros, quid trepidaretur, et concursatio fuit. id a plerisque in omen magni terroris
15 acceptum. legionibus inde duabus a Sempronio prioris anni consule, duabus a C. Atilio praetore acceptis in Etruriam per Apennini tramites exercitus duci est coeptus.

[PERIOCHA LIBRI XXII.]

[Hannibal per continuas vigilias in paludibus oculo amisso in Etruriam venit, per quas paludes quadriduo et tribus noctibus sine ulla requie iter fecit. C. Flaminius consul, homo temerarius, contra auspicia profectus signis militaribus effossis, quae tolli non poterant, et ab equo quem conscenderat per caput devolutus, insidiis ab Hannibale circumventus ad Thrasymennum lacum cum exercitu caesus est. sex milia, quae eruperant, fide ab Atherbale data, perfidia Hannibalis vincta sunt. cum ad nuntium cladis Romae luctus esset, (et) duae matres ex insperato receptis filiis gaudio mortuae sunt. ob hanc cladem ex Sibyllinis libris ver sacrum votum. cum deinde Q. Fabius Maximus dictator adversus Hannibalem missus nollet acie cum eo confligere, ne contra ferocem tot victoriis hostem [territum] adversis proeliis militem pugnae committeret et opponendo se tantum conatus Hannibalis impediret, M. Minucius magister equitum, ferox et temerarius, criminando dictatorem tamquam segnem et timidum effecit, ut populi iussu aequaretur ei cum dictatore imperium, divisoque exercitu cum iniquo loco conflixisset et in maximo discrimine legiones eius essent, superveniente cum exercitu Fabio Maximo

discrimine liberatus est. quo beneficio victus castra cum eo iunxit et patrem eum salutavit idemque facere milites iussit. Hannibal vastata Campania inter Casilinum oppidum et Calliculam montem a Fabio clusus sarmentis ad cornua boum alligatis et incensis praesidium Romanorum, quod Calliculam insidebat, fugavit et sic transgressus est saltum. idemque Fabi Maximi dictatoris, cum circumposita ureret, agro pepercit, ut illum tamquam proditorem suspectum faceret. Aemilio deinde Paulo et Terentio Varrone consulibus et ducibus cum maxima clade adversus Hannibalem ad Cannas pugnatum est caesaque eo proelio Romanorum quadraginta quinque milia cum Paulo consule et senatoribus nonaginta et consularibus aut praetoriis aut aediliciis triginta. post quae cum a nobilibus adulescentibus propter desperationem consilium de relinquenda Italia iniretur, P. Cornelius Scipio tribunus militum, qui Africanus postea vocatus est, stricto super capita deliberantium ferro iuravit, se pro hoste habiturum eum, qui in verba sua non iurasset, effecitque, ut omnes non relictum iri a se Italiam iure iurando adstringerentur. propter paucitatem militum octo milia servorum armata sunt. captivi, cum potestas esset redimendi, redempti non sunt. praeterea trepidationem urbis et luctum et res in Hispania meliore eventu gestas continet. Opimia et Florentia Vestales virgines incesti damnatae sunt. Varroni obviam itum et gratiae actae, quod de re publica non desperasset.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXII.

I. Iam ver adpetebat, atque Hannibal ex hibernis 1
movit, et nequiquam ante conatus transcendere Apenninum intolerandis frigoribus et cum ingenti periculo moratus ac metu. Galli, quos praedae populationumque 2
conciverat spes, postquam pro eo, ut ipsi ex alieno agro raperent agerentque, suas terras sedem belli esse premique utriusque partis exercituum hibernis viderent, verte- 3
runt retro in Hannibalem ab Romanis odia: petitusque saepe principum insidiis, ipsorum inter se fraude, eadem levitate, qua consenserant, consensum indicantium servatus erat et mutando nunc vestem, nunc tegumenta capitis errore etiam sese ab insidiis munierat. ceterum hic quo- 4
que ei timor causa fuit maturius movendi ex hibernis.

Per idem tempus Cn. Servilius consul Romae idibus
5 Martîs magistratum iniit. ibi cum de re publica rettu-
lisset, redintegrata in C. Flaminium invidia est: duos se
consules creasse, unum habere. quod enim illi iustum
6 imperium, quod auspicium esse? magistratus id a domo,
publicis privatisque penatibus, Latinis feriis actis, sacri-
ficio in monte perfecto, votis rite in Capitolio nuncupatis
7 secum ferre: nec privatum auspicia sequi, nec sine auspi-
ciis profectum in externo ea solo nova atque integra con-
cipere posse.

8 Augebant metum prodigia ex pluribus simul locis nun-
tiata: in Sicilia militibus aliquot spicula, in Sardinia autem
in muro circumeunti vigilias equiti scipionem, quem manu
tenuerat, arsisse et litora crebris ignibus fulsisse et scuta
9 duo sanguine sudasse et milites quosdam ictos fulminibus
et solis orbem minui visum et Praeneste ardentes lapides
caelo cecidisse et Arpis parmas in caelo visas pugnantem-
10 que cum luna solem et Capenae duas interdiu lunas ortas
et aquas Caeretes sanguine mixtas fluxisse fontemque
ipsum Herculis cruentis manasse respersum maculis et
in Antiati metentibus cruentas in corbem spicas cecidisse
11 et Faleriis caelum findi velut magno hiatu visum quaque
patuerit ingens lumen effulsisse, sortes sua sponte adte-
nuatas unamque excidisse ita scriptam 'Mavors telum
12 suum concutit' et per idem tempus Romae signum Martis
Appia via ac simulacra luporum sudasse et Capuae spe-
ciêm caeli ardentis fuisse lunaeque inter imbrem cadentis.
13 inde minoribus etiam dictu prodigiis fides habita: capras
lanatas quibusdam factas et gallinam in marem, gallum in
14 feminam sese vertisse. his, sicut erant nuntiata, expositis
auctoribusque in curiam introductis consul de religione
15 patres consuluit. decretum, ut ea prodigia partim maio-
ribus hostiis, partim lactentibus procurarentur et uti sup-
16 plicatio per triduum ad omnia pulvinaria haberetur, cetera,
cum decemviri libros inspexissent, ut ita fierent, quem ad
17 modum cordi esse divis carmina profarentur. decemvi-
rorum monitu decretum est, Iovi primum donum fulmen
aureum pondo quinquaginta fieret, Iunoni Minervaeque
ex argento dona darentur et Iunoni reginae in Aventino

Iunonique Sospitae Lanuvii maioribus hostiis sacrificaretur
matronaeque pecunia conlata, quantum conferre cuique 18
commodum esset, donum Iunoni reginae in Aventinum
ferrent lectisterniumque fieret, quin et ut libertinae et
ipsae, unde Feroniae donum daretur, pecuniam pro facul-
tatibus suis conferrent. haec ubi facta, decemviri Ardeae 19
in foro maioribus hostiis sacrificarunt. postremo Decembri
iam mense ad aedem Saturni Romae immolatum est lecti-
sterniumque imperatum – et eum lectum senatores strave-
runt – et convivium publicum ac per urbem Saturnalia 20
diem ac noctem clamata populusque eum diem festum
habere ac servare in perpetuum iussus.

II. Dum consul placandis Romae dîs habendoque 1
dilectu dat operam, Hannibal profectus ex hibernis, quia
iam Flaminium consulem Arretium pervenisse fama erat,
cum aliud longius, ceterum commodius ostenderetur iter, 2
propiorem viam per paludem petit, qua fluvius Arnus per
eos dies solito magis inundaverat. Hispanos et Afros – 3
et [id] omne veterani erat robur exercitus – admixtis ipso-
rum inpedimentis, necubi consistere coactis necessaria ad
usus deessent, primos ire iussit, sequi Gallos, ut id agmi-
nis medium esset, novissimos ire equites, Magonem inde 4
cum expeditis Numidis cogere agmen, maxime Gallos, si
taedio laboris longaeque viae, ut est mollis ad talia gens,
dilaberentur aut subsisterent, cohibentem. primi, qua 5
modo praeirent duces, per praealtas fluvi ac profundas
voragines hausti paene limo inmergentesque se tamen
signa sequebantur. Galli neque sustinere se prolapsi ne- 6
que adsurgere ex voraginibus poterant [neque] aut corpora
animis aut animos spe sustinebant, alii fessa aegre tra- 7
hentes membra, alii, ubi semel victis taedio animis pro-
cubuissent, inter iumenta et ipsa iacentia passim morientes.
maximeque omnium vigiliae conficiebant per quadriduum
iam et tres noctes toleratae. cum omnia obtinentibus aquis 8
nihil, ubi in sicco fessa sternerent corpora, inveniri posset,
cumulatis in aquas sarcinis insuper incumbebant [aut] 9
iumentorum itinere toto prostratorum passim acervi tan-
tum quod exstaret aqua quaerentibus ad quietem parvi
temporis necessarium cubile dabant. ipse Hannibal, aeger 10

oculis ex verna primum intemperie variante calores frigo-
raque, elephanto, qui unus superfuerat, quo altius ab
11 aqua exstaret vectus, vigiliis tamen et nocturno umore
palustrique caelo gravante caput et quia medendi nec
locus nec tempus erat, altero oculo capitur.

1 III. Multis hominibus iumentisque foede amissis cum
tandem de paludibus emersisset, ubi primum in sicco
potuit, castra locat, certumque per praemissos explorato-
res habuit exercitum Romanum circa Arreti moenia esse.
2 consulis deinde consilia atque animum et situm regionum
itineraque et copias ad commeatus expediendos et cetera,
quae cognosse in rem erat, summa omnia cum cura in-
3 quirendo exequebatur. regio erat in primis Italiae fertilis,
Etrusci campi, qui Faesulas inter Arretiumque iacent,
frumenti ac pecoris et omnium copia rerum opulenti;
4 consul ferox ab consulatu priore et non modo legum aut
patrum maiestatis, sed ne deorum quidem satis metuens.
hanc insitam ingenio eius temeritatem fortuna prospero
5 civilibus bellicisque rebus successu aluerat. itaque satis
apparebat, nec deos nec homines consulentem ferociter
omnia ac praepropere acturum. quoque pronior esset in
6 vitia sua, agitare eum atque inritare Poenus parat, et
laeva relicto hoste Faesulas petens medio Etruriae agro
praedatum profectus quantam maximam vastitatem potest
caedibus incendiisque consuli procul ostendit.

7 Flaminius, qui nec quieto quidem hoste ipse quieturus
erat, tum vero, postquam res sociorum ante oculos prope
suos ferri agique vidit, suum id dedecus ratus, per me-
diam iam Italiam vagari Poenum atque obsistente nullo
8 ad ipsa Romana moenia ire oppugnanda, ceteris omnibus
in consilio salutaria magis quam speciosa suadentibus —
collegam expectandum, ut coniunctis exercitibus communi
animo consilioque rem gererent, interim equitatu auxiliis-
que levium armorum ab effusa praedandi licentia hostem
9 cohibendum —: iratus se ex consilio proripuit signumque
10 simul itineris pugnaeque cum [proposuisset], 'immo Ar-
reti ante moenia sedeamus,' inquit 'hic enim patria et
penates sunt. Hannibal emissus e manibus perpopuletur
Italiam vastandoque et urendo omnia ad Romana moenia

perveniat, nec ante nos hinc moverimus quam, sicut olim
Camillum ab Veiis, C. Flaminium ab Arretio patres acci-
verint.' haec simul increpans cum ocius signa convelli 11
iuberet et ipse in ecum insiluisset, ecus repente conruit
consulemque lapsum super caput effudit. territis omnibus 12
qui circa erant velut foedo omine incipiendae rei insuper
nuntiatur, signum omni vi moliente signifero convelli ne-
quire. conversus ad nuntium 'num litteras quoque' inquit 13
'ab senatu adfers, quae me rem gerere vetant? abi, nun-
tia, effodiant signum, si ad convellendum manus prae
metu obtorpuerit.' incedere inde agmen coepit primori- 14
bus, super quam quod dissenserant ab consilio, territis
etiam duplici prodigio, milite in vulgus laeto ferocia du-
cis, cum spem magis ipsam quam causam spei intueretur.

IIII. Hannibal quod agri est inter Cortonam urbem 1
Trasumennumque lacum omni clade belli pervastat, quo
magis iram hosti ad vindicandas sociorum iniurias acuat.
et iam pervenerant ad loca nata insidiis, ubi maxime 2
montes Cortonenses in[fra] Trasumennus subit. via tan-
tum interest perangusta, velut ad id ipsum de industria
relicto spatio; deinde paulo latior patescit campus, inde
colles adinsurgunt. ibi castra in aperto locat, ubi ipse 3
cum Afris modo Hispanisque consideret; Baliares cete-
ramque levem armaturam post montis circumducit, equites
ad ipsas fauces saltus tumulis apte tegentibus locat, ut,
ubi intrassent Romani, obiecto equitatu clausa omnia lacu
ac montibus essent.

Flaminius cum pridie solis occasu ad lacum pervenis- 4
set, inexplorato postero die vixdum satis certa luce an-
gustiis superatis, postquam in patentiorem campum pandi
agmen coepit, id tantum hostium quod ex adverso erat
conspexit; ab tergo ac super caput decepere insidiae.
Poenus ubi, id quod petierat, clausum lacu ac montibus 5
et circumfusum suis copiis habuit hostem, signum omni-
bus dat simul invadendi. qui ubi qua cuique proximum 6
fuit decucurrerunt, eo magis Romanis subita atque inpro-
visa res fuit, quod orta ex lacu nebula campo quam mon-
tibus densior sederat agminaque hostium ex pluribus col-
libus ipsa inter se satis conspecta eoque magis pariter

7 decucurrerant. Romanus clamore prius undique orto
quam satis cerneret se circumventum esse sensit, et ante
in frontem lateraque pugnari coeptum est quam satis in-
strueretur acies aut expediri arma stringique gladii possent.

1 V. Consul perculsis omnibus ipse satis, ut in re tre-
pida, inpavidus turbatos ordines vertente se quoque ad
dissonos clamores instruit ut tempus locusque patitur et,
quacumque adire audirique potest, adhortatur ac stare ac
2 pugnare iubet: nec enim inde votis aut inploratione deum,
sed vi ac virtute evadendum esse. per medias acies ferro
viam fieri et, quo timoris minus sit, eo minus ferme peri-
3 culi esse. ceterum prae strepitu ac tumultu nec consilium
nec imperium accipi poterat, tantumque aberat, ut sua
signa atque ordines et locum noscerent, ut vix ad arma
capienda aptandaque pugnae conpeteret animus opprime-
4 renturque quidam onerati magis his quam tecti. et erat
in tanta caligine maior usus aurium quam oculorum. ad
gemitus vulnerum ictusque corporum aut armorum et
mixtos strepentium paventiumque clamores circumfere-
5 bant ora oculosque. alii fugientes pugnantium globo in-
lati haerebant, alios redeuntes in pugnam avertebat fu-
6 gientium agmen. deinde, ubi in omnis partis nequiquam
impetus capti, et ab lateribus montes ac lacus, a fronte
et ab tergo hostium acies claudebat, apparuitque nullam
7 nisi in dextera ferroque salutis spem esse, tum sibi quis-
que dux adhortatorque factus ad rem gerendam et nova
de integro exorta pugna est, non illa ordinata per prin-
cipes hastatosque ac triarios, nec ut pro signis antesignani,
post signa alia pugnaret acies, nec ut in sua legione miles
8 aut cohorte aut manipulo esset: fors conglobat et animus
suus cuique ante aut post pugnandi ordinem dabat; tan-
tusque fuit ardor animorum, adeo intentus pugnae animus,
ut eum motum terrae, qui multarum urbium Italiae magnas
partes prostravit avertitque cursu rapidos amnis, mare
fluminibus invexit, montes lapsu ingenti proruit, nemo
pugnantium senserit.

1 VI. Tris ferme horas pugnatum est, et ubique atro-
citer. circa consulem tamen acrior infestiorque pugna est.
2 eum et robora virorum sequebantur et ipse, quacumque

in parte premi ac laborare senserat suos, inpigre ferebat
opem; insignemque armis et hostes summa vi petebant et 3
tuebantur cives, donec Insuber eques — Ducario nomen
erat — facie quoque noscitans 'consul en' inquit 'hic est,'
popularibus suis 'qui legiones nostras cecidit agrosque et
urbem est depopulatus! iam ego hanc victimam manibus
peremptorum foede civium dabo,' subditisque calcaribus 4
equo per confertissimam hostium turbam impetum facit,
obtruncatoque prius armigero, qui se infesto venienti ob-
viam obiecerat, consulem lancea transfixit; spoliare cu-
pientem triarii obiectis scutis arcuere. magnae partis fuga 5
inde primum coepit; et iam nec lacus nec montes pavori
obstabant, per omnia arta praeruptaque velut caeci eva-
dunt armaque et viri super alium alii praecipitantur. pars 6
magna, ubi locus fugae deest, per prima vada paludis in
aquam progressi, quoad capitibus, umeris extare possunt,
sese inmergunt. fuere quos inconsultus pavor nando etiam
capessere fugam inpulerit, quae ubi inmensa ac sine spe 7
erat, aut deficientibus animis hauriebantur gurgitibus aut
nequiquam fessi vada retro aegerrime repetebant atque
ibi ab ingressis aquam hostium equitibus passim trucida-
bantur. sex milia ferme primi agminis per adversos hostis 8
eruptione inpigre facta, ignari omnium quae post se age-
rentur ex saltu evasere, et cum in tumulo quodam con-
stitissent, clamorem modo ac sonum armorum audientes,
quae fortuna pugnae esset, neque scire nec perspicere
prae caligine poterant. inclinata denique re cum incale- 9
scente sole dispulsa nebula aperuisset diem, tum liquida
iam luce montes campique perditas res stratamque osten-
dere foede Romanam aciem. itaque, ne in conspectos 10
procul inmitteretur eques, sublatis raptim signis quam
citatissimo poterant agmine sese abripuerunt. postero die 11
cum super cetera extrema fames etiam instaret, fidem
dante Maharbale, qui cum omnibus equestribus copiis
nocte consecutus erat, si arma tradidissent abire cum
singulis vestimentis passurum, sese dediderunt. quae 12
Punica religione servata fides ab Hannibale est, atque in
vincula omnes coniecit.

VII. Haec est nobilis ad Trasumennum pugna atque 1

2 inter paucas memorata populi Romani clades. quindecim
milia Romanorum in acie caesa, decem milia sparsa fuga
per omnem Etruriam aversis itineribus urbem petiere.
3 duo milia quingenti hostium in acie, multi postea utrim-
que ex vulneribus periere. multiplex caedes utrimque
4 facta traditur ab aliis: ego, praeterquam quod nihil
haustum ex vano velim, quo nimis inclinant ferme scri-
bentium animi, Fabium aequalem temporibus huiusce
5 belli potissimum auctorem habui. Hannibal captivorum,
qui Latini nominis essent, sine pretio dimissis, Romanis
in vincula datis, segregata ex hostium coacervatorum
cumulis corpora suorum cum sepeliri iussisset, Flamini
quoque corpus funeris causa magna cum cura inquisitum
non invenit.

6 Romae ad primum nuntium cladis eius cum ingenti
terrore ac tumultu concursus in forum populi est factus.
7 matronae vagae per vias, quae repens clades adlata quaeve
fortuna exercitus esset, obvios percunctantur. et cum
frequentis contionis modo turba in comitium et curiam
8 versa magistratus vocaret, tandem haud multo ante solis
occasum M. Pomponius praetor 'pugna' inquit 'magna
victi sumus,' et quamquam nihil certius ex eo auditum
est, tamen alius ab alio inpleti rumoribus domos referunt,
9 consulem cum magna parte copiarum caesum, superesse
paucos aut fuga passim per Etruriam sparsos aut captos
10 ab hoste. quot casus exercitus victi fuerant, tot in curas
dispertiti animi eorum erant, quorum propinqui sub C.
Flaminio consule meruerant, ignorantium, quae cuiusque
suorum fortuna esset. nec quisquam satis certum habet,
11 quid aut speret aut timeat. postero ac deinceps aliquot
diebus ad portas maior prope mulierum quam virorum
multitudo stetit aut suorum aliquem aut nuntios de iis
opperiens, circumfundebanturque obviis sciscitantes neque
avelli, utique ab notis, priusquam ordine omnia inquisis-
12 sent poterant. inde varios vultus digredientium ab nuntiis
cerneres, ut cuique laeta aut tristia nuntiabantur, gratu-
lantisque aut consolantis redeuntibus domos circumfusos;
feminarum praecipue et gaudia insignia erant et luctus.
13 unam in ipsa porta sospiti filio repente oblatam in con-

plexu eius expirasse ferunt, alteram, cui mors fili falso
nuntiata erat, maestam sedentem domi ad primum con-
spectum redeuntis fili gaudio nimio exanimatam. senatum 14
praetores per dies aliquot ab orto usque ad occidentem
solem in curia retinent consultantes, quonam duce aut
copiis quibus resisti victoribus Poenis posset.

VIII. Priusquam satis certa consilia essent, repens 1
alia nuntiatur clades, quattuor milia equitum cum C.
Centenio propraetore missa ad conlegam ab Servilio con-
sule in Umbria, quo post pugnam ad Trasumennum au-
ditam averterant iter, ab Hannibale circumventa. eius rei 2
fama varie homines adfecit: pars occupatis maiore aegri-
tudine animis levem ex conparatione priorum ducere re-
centem equitum iacturam, pars non id quod acciderat per 3
se aestimare, sed ut in adfecto corpore quamvis levis
causa magis quam valido gravior sentiretur, ita tum aegrae 4
et adfectae civitati quodcumque adversi inciderit, non re-
rum magnitudine, sed viribus extenuatis, quae nihil quod
adgravaret pati possent, aestimandum esse. itaque ad 5
remedium iam diu neque desideratum nec adhibitum,
dictatorem dicendum, civitas confugit. et quia et consul
aberat, a quo uno dici posse videbatur, nec per occupa-
tam armis Punicis Italiam facile erat aut nuntium aut
litteras mitti nec dictatorem populus creare poterat, quod 6
numquam ante eam diem factum erat, prodictatorem po-
pulus creavit Q. Fabium Maximum et magistrum equitum
M. Minucium Rufum, hisque negotium ab senatu datum, 7
ut muros turresque urbis firmarent et praesidia dispone-
rent quibus locis videretur pontesque rescinderent flumi-
num: pro urbe ac penatibus dimicandum esse, quando
Italiam tueri nequissent.

VIIII. Hannibal recto itinere per Umbriam usque ad 1
Spoletium venit. inde cum perpopulato agro urbem op- 2
pugnare adortus esset, cum magna caede suorum repul-
sus, coniectans ex unius coloniae haud nimis prospere
temptatae viribus, quanta moles Romanae urbis esset, in 3
agrum Picenum avertit iter non copia solum omnis gene-
ris frugum abundantem, sed refertum praeda, quam effuse
avidi atque egentes rapiebant. ibi per dies aliquot stativa 4

habita refectusque miles hibernis itineribus ac palustri via
proelioque magis ad eventum secundo quam levi aut facili
5 adfectus. ubi satis quietis datum praeda ac populationi-
bus magis quam otio aut requie gaudentibus, profectus
Praetutianum, Hadrianum agrum, Marsos inde Marruci-
nosque et Paelignos devastat circaque Arpos et Luceriam
6 proximam Apuliae regionem. Cn. Servilius consul levi-
bus proeliis cum Gallis actis et uno oppido ignobili ex-
pugnato postquam de collegae exercitusque caede audivit,
iam moenibus patriae metuens, ne abesset in discrimine
extremo, ad urbem iter intendit.

7 Q. Fabius Maximus dictator iterum quo die magistra-
tum iniit vocato senatu, ab diis orsus, cum edocuisset
patres, plus neglegentia caerimoniarum auspiciorumque
quam temeritate atque inscitia peccatum a C. Flaminio
consule esse quaeque piacula irae deûm essent ipsos deos
8 consulendos esse, pervicit, ut, quod non ferme decernitur
nisi cum taetra prodigia nuntiata sunt, decemviri libros
Sibyllinos adire iuberentur. qui inspectis fatalibus libris
9 rettulerunt patribus, quod eius belli causa votum Marti
foret, id non rite factum de integro atque amplius faciun-
10 dum esse et Iovi ludos magnos et aedes Veneri Erucinae
ac Menti vovendas esse et supplicationem lectisternium-
que habendum et ver sacrum vovendum, si bellatum pro-
spere esset resque publica in eodem quo ante bellum
11 fuisset statu permansisset. senatus, quoniam Fabium
belli cura occupatura esset, M. Aemilium praetorem ex
collegii pontificum sententia omnia ea ut mature fiant,
curare iubet.

1 X. His senatus consultis perfectis L. Cornelius Len-
tulus pontifex maximus consulente collegium praetore
omnium primum populum consulendum de vere sacro
2 censet: iniussu populi voveri non posse. rogatus in haec
verba populus: 'velitis iubeatisne haec sic fieri? si res
publica populi Romani Quiritium ad quinquennium proxi-
mum sicut velim eam esse salvam, servata erit hisce
duellis – quod duellum populo Romano cum Carthaginiensi
est quaeque duella cum Gallis sunt, qui cis Alpis sunt –,
3 datum donum duit populus Romanus Quiritium, quod

ver attulerit ex suillo, ovillo, caprino, bovillo grege quae-
que profana erunt, Iovi fieri ex qua die senatus populus-
que iusserit. qui faciet, quando volet quaque lege volet, 4
facito: quo modo faxit, probe factum esto. si id moritur 5
quod fieri oportebit, profanum esto neque scelus esto. si
quis rumpet occidetve insciens, ne fraus esto. si quis
clepsit, ne populo scelus esto neve cui cleptum erit. si 6
atro die faxit insciens, probe factum esto. si nocte sive
luce, si servus sive liber faxit, probe factum esto. si
antidea senatus populusque iusserit fieri ac faxitur, eo
populus solutus, liber esto.' eiusdem rei causa ludi magni 7
voti aeris trecentis triginta tribus milibus trecentis triginta
tribus triente, praeterea bubus Iovi trecentis, multis aliis
divis bubus albis atque ceteris hostiis. votis rite nuncu- 8
patis supplicatio edicta; supplicatumque iere cum con-
iugibus ac liberis non urbana multitudo tantum, sed
agrestium etiam quos in aliqua sua fortuna publica quo-
que contingebat cura. tum lectisternium per triduum 9
habitum decemviris sacrorum curantibus. sex pulvinaria
in conspectu fuerunt: Iovi ac Iunoni unum, alterum Nep-
tuno ac Minervae, tertium Marti ac Veneri, quartum
Apollini ac Dianae, quintum Vulcano ac Vestae, sextum
Mercurio et Cereri. tum aedes votae. Veneri Erucinae 10
aedem Q. Fabius Maximus dictator vovit, quia ita ex
fatalibus libris editum erat, ut is voveret, cuius maximum
imperium in civitate esset; Menti aedem T. Otacilius
praetor vovit.

XI. Ita rebus divinis peractis tum de bello reque de 1
publica dictator rettulit, quibus quotve legionibus victori
hosti obviam eundum esse patres censerent. decretum, 2
ut ab Cn. Servilio consule exercitum acciperet, scriberet
praeterea ex civibus sociisque quantum equitum ac pedi-
tum videretur, cetera omnia ageret faceretque ut e re
publica duceret. Fabius duas legiones se adiecturum ad 3
Servilianum exercitum dixit. iis per magistrum equitum
scriptis Tibur diem ad conveniendum edixit, edictoque 4
proposito, ut quibus oppida castellaque inmunita essent,
ut ii commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demi-
grarent omnis regionis eius, qua iturus Hannibal esset,

5 tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei
copia esset: ipse via Flaminia profectus obviam consuli
exercituque cum ad Tiberim circa Ocriculum prospexisset
agmen consulemque cum equitibus ad se progredientem,
viatorem misit qui consuli nuntiaret, ut sine lictoribus ad
6 dictatorem veniret. qui cum dicto paruisset congressus-
que eorum ingentem speciem dictaturae aput cives socios-
que vetustate iam prope oblitos eius imperii fecisset, lit-
terae ab urbe adlatae sunt, naves onerarias commeatum
ab Ostia in Hispaniam ad exercitum portantes a classe
7 Punica circa portum Cosanum captas esse. itaque ex-
templo consul Ostiam proficisci iussus navibusque, quae
ad urbem Romanam aut Ostiae essent, conpletis milite ac
navalibus sociis persequi hostium classem ac litora Italiae
8 tutari. magna vis hominum conscripta Romae erat, liber-
tini etiam, quibus liberi essent et aetas militaris, in verba
9 iuraverant. ex hoc urbano exercitu qui minores quinque
et triginta annis erant in navis inpositi, alii ut urbi prae-
siderent relicti.

1 XII. Dictator exercitu consulis accepto a Fulvio
Flacco legato per agrum Sabinum Tibur, quo diem ad
2 conveniendum edixerat novis militibus, venit. inde Prae-
neste ac transversis limitibus in viam Latinam est egres-
sus, unde itineribus summa cum cura exploratis ad hostem
ducit nullo loco, nisi quantum necessitas cogeret, fortunae
3 se commissurus. quo primum die haut procul Arpis in
conspectu hostium posuit castra nulla mora facta, quin
Poenus educeret in aciem copiamque pugnandi faceret.
4 sed ubi quieta omnia aput hostes nec castra ullo tumultu
mota videt, increpans quidem, victos tandem (quos) Mar-
tios animos Romanis debellatumque et concessum propa-
5 lam de virtute ac gloria esse, in castra rediit, ceterum
tacita cura animum incensus, quod cum duce haudqua-
quam Flaminio Sempronioque simili futura sibi res esset
ac tum demum edocti malis Romani parem Hannibali
6 ducem quaesissent. et prudentiam quidem novi dictatoris
extemplo timuit, constantiam hautdum expertus agitare
ac temptare animum movendo crebro castra populando-
7 que in oculis eius agros sociorum coepit: et modo citato

agmine ex conspectu abibat, modo repente in aliquo flexu
viae, si excipere degressum in aequum posset, occultus
subsistebat. Fabius per loca alta agmen ducebat modico 8
ab hoste intervallo, ut neque omitteret eum neque con-
grederetur. castris, nisi quantum usus necessario cogeret,
tenebatur miles; pabulum et ligna nec pauci petebant nec
passim; equitum levisque armaturae statio conposita in- 9
structaque in subitos (est) tumultus et suo militi tuta
omnia et infesta effusis hostium populatoribus praebebat;
neque universo periculo summa rerum committebatur et 10
parva momenta levium certaminum ex tuto coeptorum
finitimo receptu adsuefaciebant territum pristinis (in his)
cladibus militem minus iam tandem aut virtutis aut for-
tunae paenitere suae. sed non Hannibalem magis in- 11
festum tam sanis consiliis habebat quam magistrum equi-
tum, qui nihil aliud quam quod impar erat imperio morae
ad rem publicam praecipitandam habebat; ferox rapidus- 12
que in consiliis ac lingua inmodicus primo inter paucos,
dein propalam in vulgus pro cunctatore segnem, pro cauto
timidum, adfingens vicina virtutibus vitia, conpellabat
premendoque superiorem, quae pessima ars nimis pro-
speris multorum successibus crevit, sese extollebat.

XIII. Hannibal ex Hirpinis in Samnium transit, 1
Beneventanum depopulatur agrum, Telesiam urbem ca-
pit, inritat etiam de industria ducem, si forte accensum
tot indignitatibus, cladibus sociorum detrahere ad aecum
certamen possit. inter multitudinem sociorum Italici ge- 2
neris, qui ad Trasumennum capti ab Hannibale dimissi-
que fuerant, tres Campani equites erant, multis iam tum
inlecti donis promissisque Hannibalis ad conciliandos po-
pularium animos. hi nuntiantes, si in Campaniam exer- 3
citum admovisset, Capuae potiendae copiam fore, cum
res maior quam auctores esset, dubium Hannibalem al-
ternisque fidentem ac diffidentem tamen ut Campanos ex
Samnio peteret moverunt. monitos, ut etiam atque etiam 4
promissa rebus adfirmarent, iussosque cum pluribus et
aliquibus principum redire ad se dimisit. ipse imperat 5
duci, ut se in agrum Casinatem ducat, edoctus a peritis
regionum, si eum saltum occupasset, exitum Romano ad

6 opem ferendam sociis interclusurum. sed Punicum ab-
horrens ab Latinorum nominum pro[nuntiatione os Casi-
linum pro] Casino dux ut acciperet fecit, aversusque ab
suo itinere per Allifanum Caiatinumque et Calenum agrum
7 in campum Stellatem descendit. ubi cum montibus flumi-
nibusque clausam regionem circumspexisset, vocatum
8 ducem percunctatur, ubi terrarum esset. cum is Casilini
eo die mansurum eum dixisset, tum demum cognitus est
9 error et Casinum longe inde alia regione esse, virgisque
caeso duce et ad reliquorum terrorem in crucem sublato,
castris communitis, Maharbalem cum equitibus in agrum
10 Falernum praedatum dimisit. usque ad aquas Sinuessa-
nas populatio ea pervenit. ingentem cladem, fugam tamen
11 terroremque latius Numidae fecerunt: nec tamen is terror,
cum omnia bello flagrarent, fide socios dimovit, videlicet
quia iusto et moderato regebantur imperio nec abnuebant,
quod unum vinculum fidei est, melioribus parere.
1 XIIII. Ut vero, cum ad Vulturnum flumen castra
sunt posita, exurebatur amoenissimus Italiae ager villae-
que passim incendiis fumabant per iuga Massici montis
Fabio ducente, tum prope de integro seditio accensa.
2 quieverant enim per paucos dies, quia, cum celerius solito
ductum agmen esset, festinari ad prohibendam populatio-
3 nibus Campaniam crediderant. ut vero in extrema iuga
Massici montis ventum, et hostes sub oculis erant Falerni
agri colonorumque Sinuessae tecta urentes nec ulla erat
4 mentio pugnae, 'spectatum istuc' inquit Minucius 'ad
rem fruendam oculis, sociorum caedes et incendia, veni-
mus? nec si nullius alterius, nos ne civium quidem horum
5 pudet, quos Sinuessam colonos patres nostri miserunt, ut
ab Samnite hoste tuta haec ora esset, quam nunc non
vicinus Samnis urit, sed Poenus advena, ab extremis
orbis terrarum terminis nostra cunctatione et socordia iam
6 huc progressus? tantum pro! degeneramus a patribus
nostris, ut praeter quam (per) oram illi (suam) Punicas
vagari classes dedecus esse imperii sui duxerint, eam
nunc plenam hostium Numidarumque ac Maurorum iam
7 factam videamus? qui modo Saguntum oppugnari in-
dignando non homines tantum, sed foedera et deos

ciebamus, scandentem moenia Romanae coloniae Hanni-
balem laeti spectamus. fumus ex incendiis villarum agro- 8
rumque in oculos atque ora venit, strepunt aures clamo-
ribus plorantium sociorum, saepius nos quam deorum
invocantium opem: nos hic pecorum modo per aestivos
saltus deviasque callis exercitum ducimus conditi nubibus
silvisque. si hoc modo peragrando cacumina saltusque 9
M. Furius recipere a Gallis urbem voluisset, quo hic
novus Camillus, nobis dictator unicus in rebus adfectis
quaesitus, Italiam ab Hannibale recuperare parat, Gallo-
rum Roma esset, quam vereor ne sic cunctantibus nobis 10
Hannibali ac Poenis totiens servaverint maiores nostri.
sed vir ac vere Romanus, quo die dictatorem eum ex 11
auctoritate patrum iussuque populi dictum Veios allatum
est, cum esset satis altum Ianiculum, ubi sedens pro-
spectaret hostem, descendit in aequum atque illo ipso die
media in urbe, qua nunc busta Gallica sunt, et postero
die citra Gabios cecidit Gallorum legiones. quid? post 12
multos annos cum ad Furculas Caudinas ab Samnite hoste
sub iugum missi sumus, utrum tandem L. Papirius Cur-
sor iuga Samnii perlustrando an Luceriam premendo ob-
sidendoque et lacessendo victorem hostem depulsum ab
Romanis cervicibus iugum superbo Samniti inposuit?
modo C. Lutatio quae alia res quam celeritas victoriam 13
dedit, quod postero die quam hostem vidit, classem gra-
vem commeatibus, inpeditam suomet ipsam instrumento
atque adparatu, oppressit? stultitia est sedendo aut votis 14
debellari credere posse: arma capias oportet et descendas
in aequum et vir cum viro congrediaris; audendo atque
agendo res Romana crevit, non his segnibus consiliis,
quae timidi cauta vocant.'

Haec velut contionanti Minucio circumfundebatur tri- 15
bunorum equitumque Romanorum multitudo et ad aures
quoque militum dicta ferocia evolvebantur ac, si militaris
suffragii res esset, haud dubie ferebant Minucium Fabio
ducem praelaturos.

XV. Fabius pariter inter suos haud minus quam in 1
hostis intentus, prius ab illis invictum animum praestat.
quamquam probe scit non in castris modo suis, sed iam

etiam Romae infamem suam cunctationem esse, obstina-
tus tamen tenore eodem consiliorum aestatis reliquum
2 extraxit, ut Hannibal destitutus ab spe summa ope petiti
certaminis iam hibernis locum circumspectaret, quia ea
regio praesentis erat copiae, non perpetuae, arbusta vi-
neaeque et consita omnia magis amoenis quam necessariis
3 fructibus. haec per exploratores relata Fabio. cum satis
sciret per easdem angustias, quibus intraverat Falernum
agrum, rediturum, Calliculam montem et Casilinum oc-
cupat modicis praesidiis, quae urbs Vulturno flumine
4 dirempta Falernum a Campano agro dividit: ipse iugis
îsdem exercitum reducit misso exploratum cum quadrin-
5 gentis equitibus sociorum L. Hostilio Mancino. qui ex
turba iuvenum audientium saepe ferociter contionantem
magistrum equitum progressus primo exploratoris modo,
ut ex tuto specularetur hostem, ubi vagos passim per
6 vicos Numidas vidit, per occasionem etiam paucos occidit,
extemplo occupatus certamine est animus exciderruntque
praecepta dictatoris, qui quantum tuto posset progressum
prius recipere sese iusserat quam in conspectum hostium
7 veniret. Numidae alii atque alii occursantes refugientes-
que ad castra prope ipsum cum fatigatione equorum atque
8 hominum pertrahere. inde Carthalo, penes quem summa
equestris imperii erat, concitatis equis invectus cum,
priusquam ad coniectum teli veniret, avertisset hostis,
quinque ferme milia continenti cursu secutus est fugien-
9 tis. Mancinus, postquam nec hostem desistere sequi nec
spem vidit effugiendi esse, cohortatus suos in proelium
10 rediit omni parte virium inpar. itaque ipse et delecti
equitum circumventi occiduntur; ceteri effuso rursus cursu
Cales primum, inde prope inviis callibus ad dictatorem
perfugerunt.

11 Eo forte die Minucius se coniunxerat Fabio missus
ad firmandum praesidio saltum, qui super Tarracinam in
artas coactus fauces inminet mari, ne ab Sinuessa Poenus
Appiae limite pervenire in agrum Romanum posset. con-
iunctis exercitibus dictator ac magister equitum castra in
viam deferunt, qua Hannibal ducturus erat. duo inde
milia hostes aberant.

XVI. Postero die Poeni quod viae inter bina castra 1
erat agmine conplevere. cum Romani sub ipso constitis- 2
sent vallo haut dubie aequiore loco, successit tamen Poe-
nus cum expeditis equitibusque ad lacessendum hostem.
carptim Poeni et procursando recipiendoque sese pugna-
vere: restitit suo loco Romana acies. lenta pugna et ex 3
dictatoris magis quam Hannibalis fuit voluntate. ducenti
ab Romanis, octingenti hostium cecidere. inclusus inde 4
videri Hannibal via ad Casilinum obsessa, cum Capua et
Samnium et tantum ab tergo divitum sociorum Romanis
conmeatus subveheret, Poenus inter Formiana saxa ac
Literni harenas stagnaque et perhorridas silvas hiberna-
turus esset. nec Hannibalem fefellit suis se artibus peti. 5
itaque cum per Casilinum evadere non posset petendique
montes et iugum Calliculae superandum esset, necubi Ro-
manus inclusum vallibus agmen adgrederetur, ludibrium 6
oculorum specie terribile ad frustrandum hostem commen-
tus principio noctis furtim succedere ad montes statuit.
fallacis consilii talis apparatus fuit: faces undique ex agris 7
conlectae fascesque virgarum atque aridi sarmenti praeli-
ganturque cornibus boum, quos domitos indomitosque
multos inter ceteram agrestem praedam agebat. ad duo 8
milia ferme boum effecta, Hasdrubalique negotium da-
tum, ut (primis tenebris) nocte id armentum accensis
cornibus ad montis ageret, maxime, si posset, super sal-
tus ab hoste insessos.

XVII. Primis tenebris silentio mota castra, boves 1
aliquanto ante signa acti. ubi ad radices montium vias- 2
que angustas ventum est, signum extemplo datur, ut ac-
census cornibus armenta in adversos concitentur montis.
et metus ipse relucentis flammae ex capite calorque iam
ad vivum ad imaque cornuum adveniens velut stimulatos
furore agebat boves. quo repente discursu haut secus 3
quam silvis montibusque accensis omnia circum (virgulta)
ardere, capitumque inrita quassatio excitans flammam
hominum passim discurrentium speciem praebebat. qui 4
ad transitum saltus insidendum locati erant, ubi in sum-
mis montibus ac super se quosdam ignes conspexere, cir-
cumventos se esse rati praesidio excessere; qua minime

densae micabant flammae, velut tutissimum iter petentes
summa montium iuga, tamen in quosdam boves palatos
5 a suis gregibus inciderunt. et primo cum procul cerne-
rent, veluti flammas spirantium miraculo adtoniti constite-
6 runt, deinde ut humana apparuit fraus, tum vero insidias
rati esse, cum maiore tumultu concitant se in fugam.
levi quoque armaturae hostium incurrere, ceterum nox
aequato timore neutros pugnam incipientis ad lucem
7 tenuit. interea toto agmine Hannibal transducto per sal-
tum et quibusdam in ipso saltu hostium oppressis in agro
Allifano posuit castra.

1 XVIII. Hunc tumultum sensit Fabius: ceterum et
insidias esse ratus et ab nocturno utique abhorrens cer-
2 tamine suos munimentis tenuit. luce prima sub iugo
montis proelium fuit, quo interclusam ab suis levem arma-
turam facile — etenim numero aliquantum praestabant —
Romani superassent, nisi Hispanorum cohors ad id ipsum
3 remissa ab Hannibale pervenisset. ea adsuetior montibus
et ad concursandum inter saxa rupesque aptior ac levior
cum velocitate corporum tum armorum habitu campestrem
hostem gravem armis statariumque pugnae genere facile
4 elusit. ita haudquaquam pari certamine digressi, Hispani
fere omnes incolumes, Romani aliquot suis amissis in
castra contenderunt.

5 Fabius quoque movit castra transgressusque saltum
6 super Allifas loco alto ac munito consedit. tum per Sam-
nium Romam se petere simulans Hannibal usque in Pae-
lignos populabundus rediit; Fabius medius inter hostium
agmen urbemque Romam iugis ducebat nec absistens nec
7 congrediens. ex Paelignis Poenus flexit iter retroque
Apuliam repetens Geronium pervenit, urbem metu, quia
conlapsa ruinis pars moenium erat, ab suis desertam.
8 dictator in Larinate agro castra communiit. inde sacro-
rum causa Romam revocatus, non imperio modo, sed
consilio etiam ac prope precibus agens cum magistro
9 equitum, ut plus consilio quam fortunae confidat et se
potius ducem quam Semproniam Flaminiumque imitetur,
ne nihil actum censeret extracta prope aestate per ludifi-
cationem hostis: medicos quoque plus interdum quiete

quam movendo atque agendo proficere, haut parvam rem 10
esse ab totiens victore hoste vinci desisse, ab continuis
cladibus respirasse — haec nequiquam praemonito magi-
stro equitum Romam est profectus.

XVIIII. Principio aestatis, qua haec gerebantur, in 1
Hispania quoque terra marique coeptum bellum est.
Hasdrubal ad eum navium numerum, quem a fratre in- 2
structum paratumque acceperat, decem adiecit. quadra- 3
ginta navium classem Himilconi tradit, atque ita Cartha-
gine profectus navibus prope terram exercitum in litore
ducebat paratus confligere, quacumque parte copiarum
hostis occurrisset. Cn. Scipio postquam movisse ex hi- 4
bernis hostem audivit, primo idem consilii fuit; deinde
minus terra propter ingentem famam novorum auxiliorum
concurrere ausus, delecto milite ad naves inposito quin-
que et triginta navium classe ire obviam hosti pergit.
altero ab Tarracone die ad stationem decem milia pas- 5
suum distantem ab ostio Hiberi amnis pervenit. inde
duae Massiliensium speculatoriae praemissae rettulere,
classem Punicam stare in ostio fluminis castraque in ripa
posita. itaque ut inprovidos incautosque universo simul 6
effuso terrore opprimeret, sublatis ancoris ad hostem
vadit.

Multas et locis altis positas turris Hispania habet,
quibus et speculis et propugnaculis adversus latrones
utuntur. inde primo conspectis hostium navibus datum 7
signum Hasdrubali est, tumultusque prius in terra et
castris quam ad mare et ad naves est ortus, nondum aut
pulsu remorum strepituque alio nautico exaudito aut ape-
rientibus classem promunturiis, cum repente eques alius 8
super alium ab Hasdrubale missus vagos in litore quie-
tosque in tentoriis suis, nihil minus quam hostem aut
proelium eo die expectantis, conscendere naves propere
atque arma capere iubet: classem Romanam iam haud
procul portu esse. haec equites dimissi passim impera- 9
bant. mox Hasdrubal ipse cum omni exercitu aderat,
varioque omnia tumultu strepunt ruentibus in naves simul
remigibus militibusque fugientium magis e terra quam in
pugnam euntium modo. vixdum omnis conscenderant, 10

cum alii resolutis oris in ancoras evehuntur, alii, ne quid
teneat, ancoralia incidunt, raptimque omnia praepropere
agendo militum apparatu nautica ministeria inpediuntur,
trepidatione nautarum capere et aptare arma miles pro-
11 hibebatur. et iam Romanus non appropinquabat modo,
sed derexerat etiam in pugnam naves. itaque non ab
hoste et proelio magis Poeni quam suomet ipsi tumultu
turbati et temptata verius pugna quam inita in fugam
12 averterunt classem. et cum adversi amnis os lato agmini
et tam multis simul venientibus haud sane intrabile esset,
in litus passim naves egerunt atque alii vadis alii sicco
litore excepti, partim armati partim inermes ad instructam
per litus aciem suorum perfugere. duae tamen primo
concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae.
1 XX. Romani, quamquam terra hostium erat arma-
tamque aciem toto praetentam in litore cernebant, haud
cunctanter insecuti trepidam hostium classem navis omnis,
2 quae non aut perfregerant proras litori inlisas aut carinas
fixerant vadis, religatas puppibus in altum extraxere, ad
3 quinque et viginti naves e quadraginta cepere. neque id
pulcherrimum eius victoriae fuit, sed quod una levi pugna
toto eius orae mari potiti erant. itaque ad Onusam classe
4 provecti, escensio ab navibus in terram facta. cum urbem
vi cepissent captamque diripuissent, Carthaginem inde pe-
5 tunt, atque omnem agrum circa depopulati postremo tecta
6 quoque iniuncta muro portisque incenderunt. inde iam
praeda gravis ad Longunticam pervenit classis, ubi vis
magna sparti ad rem nauticam congesta ab Hasdrubale.
quod satis in usum fuit sublato ceterum omne incensum
7 est. nec continentis modo praelectast ora, set in Ebusum
insulam transmissum. ibi urbe, quae caput insulae est,
8 biduum nequiquam summo labore oppugnata ubi in spem
inritam frustra teri tempus animadversum est, ad popula-
9 tionem agri versi direptis aliquot incensisque vicis maiore
quam ex continenti praeda parta cum in naves se rece-
pissent, ex Baliaribus insulis legati pacem petentes ad
10 Scipionem venerunt. inde flexa retro classis reditumque
in citeriora provinciae, quo omnium populorum, qui Hi-
berum incolunt, multorum et ultimae Hispaniae legati

concurrerunt. sed qui vere dicionis imperiique Romani 11
facti sint obsidibus datis populi, amplius fuerunt centum
viginti. igitur terrestribus quoque copiis satis fidens Ro- 12
manus usque ad saltum Castulonensem est progressus.
Hasdrubal in Lusitaniam ac propius Oceanum concessit.

XXI. Quietum inde fore videbatur reliquum aestatis 1
tempus, fuissetque per Poenum hostem: sed praeterquam 2
quod ipsorum Hispanorum inquieta avidaque in novas res
sunt ingenia, Mandonius Indebilisque, qui antea Ilerge- 3
tum regulus fuerat, postquam Romani ab saltu recessere
ad maritimam oram, concitis popularibus in agrum paca-
tum sociorum Romanorum ad populandum venerunt. ad- 4
versus eos tribunus militum cum expeditis auxiliis a Sci-
pione missi levi certamine, ut tumultuariam manum, fudere
hominibus occisis quibusdam captisque magnaque parte
armis exuta. hic tamen tumultus cedentem ad Oceanum 5
Hasdrubalem cis Hiberum ad socios tutandos retraxit.
castra Punica in agro Ilergavonensium, castra Romana 6
ad Novam classem erant, cum fama repens alio avertit
bellum. Celtiberi, qui principes regionis suae [miserant] 7
legatos obsidesque dederant Romanis, nuntio misso a
Scipione exciti arma capiunt, provinciamque Carthagi-
niensium valido exercitu invadunt, tria oppida vi ex-
pugnant. inde cum ipso Hasdrubale duobus proeliis 8
egregie pugnant: ad quindecim milia hostium occiderunt,
quattuor milia cum multis militaribus signis capiunt.

XXII. Hoc statu rerum in Hispania P. Scipio in 1
provinciam venit, prorogato post consulatum imperio ab
senatu missus cum triginta longis navibus et octo milibus
militum magnoque commeatu advecto. ea classis ingens 2
agmine onerariarum procul visa cum magna laetitia civium
sociorumque portum Tarraconis ex alto tenuit. ibi milite 3
exposito profectus Scipio fratri se coniungit; ac deinde
communi animo consilioque gerebant bellum. occupatis 4
igitur Carthaginiensibus Celtiberico bello haud cunctanter
Hiberum transgrediuntur nec ullo viso hoste Saguntum
pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab
Hannibale fama erat modico in arce custodiri praesidio.
id unum pignus inclinatos ad Romanam societatem om- 5

nium Hispaniae populorum animos morabatur, ne san-
guine liberûm suorum culpa defectionis lueretur.
6 Eo vinculo Hispaniam vir unus sollertia magis quam
fideli consilio exsolvit. Abelux erat Sagunti nobilis Hi-
spanus, fidus ante Poenis, tum, qualia plerumque sunt
7 barbarorum ingenia, cum fortuna mutaverat fidem. cete-
rum transfugam sine magnae rei proditione venientem ad
hostis nihil aliud quam unum vile atque infame corpus
esse ratus, id agebat, ut quam maxumum emolumentum
8 novis sociis esset. circumspectis igitur omnibus, quae
fortuna potestatis eius poterat facere, obsidibus potissi-
mum tradendis animum adiecit, eam unam rem maxime
ratus conciliaturam Romanis principum Hispaniae amici-
9 tiam. sed cum iniussu Bostaris praefecti satis sciret nihil
obsidium custodes facturos esse, Bostarem ipsum arte
10 adgreditur. castra extra urbem in ipso litore habebat
Bostar, ut aditum ea ex parte intercluderet Romanis. ibi
eum in secretum abductum velut ignorantem monet, quo
11 statu sit res: metum continuisse ad eam diem Hispano-
rum animos, quia procul Romani abessent; nunc cis Hi-
berum castra Romana esse arcem tutam perfugiumque
novas volentibus res. itaque quos metus non teneat,
12 beneficio et gratia devinciendos esse. miranti Bostari
percunctantique, quodnam id subitum tantae rei donum
13 posset esse, 'obsides' inquit 'in civitates remitte. id et
privatim parentibus, quorum maxumum nomen in civita-
14 tibus est suis, et publice populis gratum erit. volt sibi
quisque credi et habita fides ipsam plerumque obligat
fidem. ministerium restituendorum domos obsidium mihi-
met deposco ipse, ut opera quoque inpensa consilium ad-
iuvem meum et rei suapte natura gratae quantam insuper
15 gratiam possim adiciam.' homini non ad cetera Punica
ingenia callido ut persuasit, nocte clam progressus ad
hostium stationes conventis quibusdam auxiliaribus Hi-
spanis et ab his ad Scipionem perductus, quid adferret,
16 expromit, et fide accepta dataque ac loco et tempore
constituto ad obsides tradendos Saguntum redit. diem
insequentem absumpsit cum Bostare mandatis ad rem
17 agendam accipiendis. dimissus cum se nocte iturum, ut

custodias hostium falleret, constituisset, ad conpositam
cum iis horam excitatis custodibus puerorum profectus,
veluti ignarus in praeparatas sua fraude insidias ducit.
in castra Romana perducti: cetera omnia de reddendis 18
obsidibus, sicut cum Bostare constitutum erat, acta per
eundem ordine quo si Carthaginiensium nomine sic age-
retur. maior aliquanto Romanorum gratia fuit in re pari 19
quam quanta futura Carthaginiensium fuerat. illos enim
gravis, superbos in rebus secundis expertos fortuna et
timor mitigasse videri poterat: Romanus primo adventu 20
incognitus ante ab re clementi liberalique initium fecerat.
et Abelux, vir prudens, haud frustra videbatur socios
mutasse. itaque ingenti consensu defectionem omnes 21
spectare; armaque extemplo mota forent, ni hiems, quae
Romanos quoque et Carthaginienses concedere in tecta
coegit, intervenisset.

XXIII. Haec in Hispania quoque secunda aestate 1
Punici belli gesta, cum in Italia paulum intervalli cladi-
bus Romanis sollers cunctatio Fabii fecisset; quae ut 2
Hannibalem non mediocri sollicitum cura habebat, tan-
dem eum militiae magistrum delegisse Romanos cernen-
tem, qui bellum ratione, non fortuna gereret, ita con- 3
tempta erat inter civis armatos pariter togatosque, utique
postquam absente eo temeritate magistri equitum laeto
verius dixerim quam prospero eventu pugnatum fuerat.
accesserant duae res ad augendam invidiam dictatoris, 4
una fraude ac dolo Hannibalis, quod, cum a perfugis ei
monstratus ager dictatoris esset, omnibus circa solo aequa-
tis ab uno eo ferrum ignemque et vim omnem hostium
abstineri iussit, ut occulti alicuius pacti ea merces videri
posset, altera ipsius facto, primo forsitan dubio, quia non 5
expectata in eo senatus auctoritas est, ad extremum haud
ambigue in maximam laudem verso. in permutandis cap- 6
tivis, quod sic primo Punico bello factum erat, convenerat
inter duces Romanum Poenumque, ut quae pars plus re-
ciperet quam daret argenti pondo bina et selibras in mili-
tem praestaret. ducentos quadraginta septem cum plures 7
Romanus quam Poenus recepisset argentumque pro eis
debitum saepe iactata in senatu re, quoniam non consu-

8 luisset patres, tardius erogaretur, inviolatum ab hoste
agrum misso Romam Quinto filio vendidit, fidemque
publicam inpendio privato exsolvit.
9 Hannibal pro Gereoni moenibus, cuius urbis captae
atque incensae ab se in usum horreorum [haud] pauca
10 reliquerat tecta, in stativis erat. inde frumentatum duas
exercitus partes mittebat, cum tertia ipse expedita in
statione erat simul castris praesidio et circumspectans,
necunde impetus in frumentatores fieret.
1 XXIIII. Romanus tunc exercitus in agro Larinati
erat. praeerat Minucius magister equitum profecto, sicut
2 ante dictum est, ad urbem dictatore. ceterum castra, quae
in monte alto ac tuto loco posita fuerant, iam in planum
deferuntur, agitabanturque pro ingenio ducis consilia cali-
diora, ut impetus aut in frumentatores palatos aut in
3 castra relicta cum levi praesidio fieret. nec Hannibalem
fefellit cum duce mutatam esse belli rationem et ferocius
4 quam consultius rem hostes gesturos. ipse autem, quod
minime quis crederet, cum hostis propius esset, tertiam
partem militum frumentatum duabus in castris retentis
5 dimisit, dein castra ipsa propius hostem movit duo ferme
a Gereonio milia in tumulum hosti conspectum, ut inten-
tum sciret esse ad frumentatores, si qua vis fieret, tutan-
6 dos. propior inde ei atque ipsis inminens Romanorum
castris tumulus apparuit; ad quem capiendum, si luce
palam iretur, quia haud dubie hostis breviore via prae-
7 venturus erat, nocte clam missi Numidae ceperunt. quos
tenentis locum contempta paucitate Romani postero die
8 cum deiecissent, ipsi eo transferunt castra. tum utique
exiguum spatii vallum a vallo aberat et id ipsum tota
prope conpleverat Romana acies, simul et per aversa
castra (e castris Hannibalis) equitatus cum levi armatura
emissus in frumentatores late caedem fugamque hostium
9 palatorum fecit. nec acie certare Hannibal ausus, quia
tanta paucitate vix castra, si oppugnarentur, tutari poterat.
10 iamque artibus Fabii (pars exercitus aberat iam fame)
sedendo et cunctando bellum gerebat receperatque suos
in priora castra, quae pro Gereoni moenibus erant.
11 Iusta quoque acie et conlatis signis dimicatum quidam

auctores sunt: primo concursu Poenum usque ad castra fusum, inde eruptione facta repente versum terrorem in Romanos, Numeri Decimi Samnitis deinde interventu proelium restitutum. hunc principem genere ac divitiis non 12
Boviani modo, unde erat, sed toto Samnio, iussu dictatoris octo milia peditum, mille equites adducentem in castra, ab tergo cum apparuisset Hannibali, speciem parti utrique praebuisse novi praesidii cum Q. Fabio ab Roma venientis. Hannibalem insidiarum quoque aliquid 13
timentem recepisse suos, Romanum insecutum adiuvante Samnite duo castella eo die expugnasse. sex milia ho- 14
stium caesa, quinque admodum Romanorum. tamen in tam pari prope clade famam egregiae victoriae cum vanioribus litteris magistri equitum Romam perlatam.

XXV. De iis rebus persaepe et in senatu et in con- 1
tione actum est. cum laeta civitate dictator unus nihil 2
nec famae nec litteris crederet et, ut vera omnia essent, secunda se magis quam adversa timere diceret, tum M. 3
Metellus tribunus plebis id enim ferendum esse negat: non praesentem solum dictatorem obstitisse rei bene ge- 4
rendae, sed absentem etiam gestae obstare et in ducendo bello, ac sedulo, tempus terere, quo diutius in magistratu sit solusque et Romae et in exercitu imperium habeat; quippe consulum alterum in acie cecidisse, alterum specie 5
classis Punicae persequendae procul ab Italia ablegatum, duos praetores Sicilia atque Sardinia occupatos, quarum 6
neutra hoc tempore provincia praetore egeat, M. Minucium magistrum equitum, ne hostem videret, ne quid rei bellicae gereret, prope in custodiam habitum. itaque her- 7
cule non Samnium modo, quo iam tamquam trans Hiberum agro Poenis concessum sit, et Campanum Calenumque et Falernum agrum pervastatos esse, sedente Casilini dictatore et legionibus populi Romani agrum suum tutante; exercitum cupientem pugnare et magistrum equitum clau- 8
sos prope intra vallum retentos, tamquam hostibus captivis arma adempta; tandem, ut abscesserit inde dictator, ut 9
obsidione liberatos, extra vallum egressos fudisse ac fugasse hostis. quas ob res, si antiquus animus plebei 10
Romanae esset, audaciter se laturum fuisse (dein) de

abrogando Q. Fabi imperio; nunc modicam rogationem
promulgaturum de aequando magistri equitum et dictato-
11 ris iure. nec tamen ne ita quidem prius mittendum ad
exercitum Q. Fabium, quam consulem in locum C. Fla-
12 mini suffecisset. dictator contionibus se abstinuit in actione
minime populari. ne in senatu quidem satis aequis auribus
audiebatur, cum hostem verbis extolleret bienniique clades
per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas referret.
13 magister equitum quod contra dictum suum pugnasset,
14 rationem dicere reddendam esse: si penes se summa im-
perii consiliique sit, prope diem effecturum, ut sciant
homines, bono imperatore haut magni fortunam momenti
15 esse, mentem rationemque dominari, et in tempore et sine
ignominia servasse exercitum quam multa milia hostium
16 occidisse maiorem gloriam esse. huius generis orationibus
frustra habitis et consule creato M. Atilio Regulo, ne prae-
sens de iure imperii dimicaret, pridie quam rogationis
17 ferendae dies adesset, nocte ad exercitum abiit. luce orta
cum plebis concilium esset, magis tacita invidia dictatoris
favorque magistri equitum animos versabat quam satis
audebant homines ad suadendum quod vulgo placebat
prodire, et favore superante auctoritas tamen rogationi
18 deerat. unus inventus est suasor legis C. Terentius Varro,
qui priore anno praetor fuerat, loco non humili solum,
19 sed etiam sordido ortus. patrem lanium fuisse ferunt,
ipsum institorem mercis, filioque hoc ipso in servilia eius
artis ministeria usum.

1 XXVI. Is iuvenis, ut primum ex eo genere quaestus
pecunia a patre relicta animos ad spem liberalioris fortu-
2 nae fecit togaque et forum placuere, proclamando pro
sordidis hominibus causisque adversus rem et famam
bonorum primum in notitiam populi, deinde ad honores
3 pervenit. quaestura quoque et duabus aedilitatibus, ple-
beia et curuli, postremo et praetura perfunctus iam ad
4 consulatus spem cum adtolleret animos, haud parum cal-
lide auram favoris popularis ex dictatoria invidia petiit
5 scitique plebis unus gratiam tulit. omnes eam rogationem
quique Romae quique in exercitu erant, aequi atque ini-
qui, praeter ipsum dictatorem in contumeliam eius latam

acceperunt: ipse, qua gravitate animi criminantes se ad 6
multitudinem inimicos tulerat, eadem et populi in se sae-
vientem iniuriam tulit, acceptisque in ipso itinere litteris 7
senatusque consulto de aequato imperio, satis fidens haut-
quaquam cum imperii iure artem imperandi aequatam
cumque invicto a civibus hostibusque animo ad exerci-
tum rediit.

XXVII. Minucius vero cum iam ante vix tolerabilis 1
fuisset secundis rebus ac favore volgi, tum utique inmo- 2
dice inmodesteque non Hannibale magis victo ab se quam
Q. Fabio gloriari: illum in rebus asperis unicum ducem 3
ac parem quaesitum Hannibali, maiorem minori, dictato-
rem magistro equitum, quod nulla memoria habeat anna-
lium, iussu populi aequatum in eadem civitate, in qua
magistri equitum virgas ac secures dictatoris tremere atque
horrere soliti sint. tantum suam felicitatem virtutemque 4
enituisse, ergo secuturum se fortunam suam, si dictator
in cunctatione ac segnitie deorum hominumque iudicio
damnata perstaret. itaque quo die primum congressus 5
est cum Q. Fabio, statuendum omnium primum ait esse,
quem ad modum imperio aequato utantur: se optumum 6
ducere, aut diebus alternis aut, si maiora intervalla pla-
cerent, partitis temporibus alterius summum ius imperium-
que esse, ut par hosti non consilio solum, sed viribus 7
etiam esset, si quam occasionem rei gerendae habuisset.
Q. Fabio haudquaquam id placere: omnia fortunam eam 8
habitura, quamcumque temeritas conlegae habuisset. sibi
communicatum cum alio, non ademptum imperium esse.
itaque se numquam volentem parte qua posset rerum con- 9
silio gerendarum cessurum, nec se tempora aut dies im-
perii cum eo, exercitum divisurum, suisque consiliis,
quoniam omnia non liceret, quae posset servaturum. ita 10
optinuit, ut legiones, sicut consulibus mos esset, inter se
dividerent. prima et quarta Minucio, secunda et tertia
Fabio evenerunt; item equites pari numero sociûmque et 11
Latini nominis auxilia diviserunt. castris se quoque se-
parari magister equitum voluit.

XXVIII. Duplex inde Hannibali gaudium fuit — neque 1
enim quicquam eorum, quae aput hostes agerentur, eum

fallebat et perfugis multa indicantibus et per suos ex-
2 plorantem —: nam et liberam Minuci temeritatem se suo
modo captaturum et sollertiae Fabii dimidium virium de-
3 cessisse. tumulus erat inter castra Minuci et Poenorum.
eum qui occupasset, haud dubie iniquiorem erat hosti
4 locum facturus. eum non tam capere sine certamine
volebat Hannibal, quamquam id operae pretium erat,
quam causam certaminis cum Minucio, quem semper oc-
5 cursurum ad obsistendum satis sciebat, contrahere. ager
omnis medius erat prima specie inutilis insidiatori, quia
non modo silvestre quicquam, sed ne vepribus quidem
6 vestitum habebat, re ipsa natus tegendis insidiis eo magis,
quod in nuda valle nulla talis fraus timeri poterat. et
erant in anfractibus cavae rupes, ut quaedam earum du-
7 cenos armatos possent capere. in has latebras, quot quem-
que locum apte insidere poterant, quinque milia conduntur
8 peditum equitumque. necubi tamen aut motus alicuius
temere egressi aut fulgor armorum fraudem in valle tam
aperta detegeret, missis paucis prima luce ad capiendum
9 quem ante diximus tumulum avertit oculos hostium. primo
statim conspectu contempta paucitas, ac sibi quisque de-
poscere pellendos inde hostis. ad locum capiendum dux
ipse inter stolidissimos ferocissimosque ad arma vocat et
10 vanis animis et minis increpat hostem. principio levem
armaturam dimittit, deinde conferto agmine mittit equites,
postremo, cum hostibus quoque subsidia mitti videret,
11 instructis legionibus procedit. et Hannibal laborantibus
suis alia atque alia ut crescente certamine mittens auxilia
peditum equitumque iam iustam expleverat aciem, ac totis
12 utrimque viribus certatur. prima levis armatura Romano-
rum, praeoccupatum inferiore loco succedens tumulum,
pulsa detrusaque terrorem in succedentem intulit equitem
13 et ad signa legionum refugit. peditum acies inter percul-
sos inpavida sola erat, videbaturque, si iusta ac si recta
pugna esset, hautquaquam inpar futura: tantum animorum
14 fecerat prospere ante paucos dies res gesta. set exorti
repente insidiatores eum tumultum terroremque in latera
utrimque ab tergoque incursantes fecerunt, ut nec animus
ad pugnam neque ad fugam spes cuiquam superesset.

XXVIIII. Tum Fabius primo clamore paventium 1
audito, dein conspecta procul turbata acie, 'ita est,' in-
quit 'non celerius quam timui deprendit fortuna temeri-
tatem. Fabio aequatus imperio Hannibalem et virtute et 2
fortuna superiorem videt. sed aliud iurgandi suscensen-
dique tempus erit: nunc signa extra vallum proferte. vic-
toriam hosti extorqueamus, confessionem erroris civibus.'
iam magna ex parte caesis aliis, aliis circumspectantibus 3
fugam Fabiana se acies repente velut caelo demissa ad
auxilium ostendit. itaque, priusquam ad coniectum teli 4
veniret aut manum consereret, et suos a fuga effusa et
ab nimis feroci pugna hostes continuit. qui solutis ordini- 5
bus vage dissipati erant undique confugerunt ad integram
aciem, qui plures simul terga dederant conversi in hostem
volventesque orbem nunc sensim referre pedem, nunc con-
globati restare. ac iam prope una acies facta erat victi
atque integri exercitus inferebantque signa in hostem,
cum Poenus receptui cecinit palam ferente Hannibale, ab 6
se Minucium, se ab Fabio victum.

Ita per variam fortunam diei maiore parte exacta cum 7
in castra reditum esset, Minucius convocatis militibus
'saepe ego' inquit 'audivi, milites, eum primum esse 8
virum, qui ipse consulat quid in rem sit, secundum eum
qui bene monenti oboediat, qui nec ipse consulere nec
alteri parere sciat, eum extremi ingenii esse. nobis quo- 9
niam prima animi ingeniique negata sors est, secundam
ac mediam teneamus et, dum imperare discimus, parere
prudenti in animum inducamus. castra cum Fabio iunga- 10
mus; ad praetorium eius signa cum tulerimus, ubi ego
eum parentem appellavero, quod beneficio eius erga nos
ac maiestate eius dignum est, vos, milites, eos, quorum 11
vos modo arma, dexterae texerunt, patronos salutabitis,
et, si nihil aliud, gratorum certe nobis animorum gloriam
dies hic dederit.'

XXX. Signo dato conclamatur inde, ut colligantur 1
vasa. profecti et agmine incedentes [ad] dictatoris castra
in admirationem et ipsum et omnes qui circa erant con-
verterunt. ut constituta sunt ante tribunal signa, pro- 2
gressus ante alios magister equitum, cum patrem Fabium

appellasset circumfusosque militum eius totum agmen pa-
3 tronos consalutasset, 'parentibus' inquit 'meis, dictator,
quibus te modo nomine, quo fando possum, aequavi, vi-
tam tantum debeo, tibi cum meam salutem, tum omnium
4 horum. itaque plebei scitum, quo oneratus [sum] magis
quam honoratus, primus antiquo abrogoque et, quod tibi
mihique (quod) exercitibusque his tuis, servato ac con-
servatori, sit felix, sub imperium auspiciumque tuum re-
5 deo et signa haec legionisque restituo. tu, quaeso, pla-
catus me magisterium equitum, hos ordines suos quemque
6 tenere iubeas.' tum dextrae interiunctae militesque con-
tione dimissa ab notis ignotisque benigne atque hospitaliter
invitati laetusque dies ex admodum tristi paulo ante ac
prope execrabili factus.

7 Romae, ut est perlata fama rei gestae, dein litteris
non magis ipsorum imperatorum quam volgo militum ex
utroque exercitu adfirmata, pro se quisque Maximum lau-
8 dibus ad caelum ferre. par gloria apud Hannibalem hostis-
que Poenos erat, ac tum demum sentire cum Romanis
9 atque in Italia bellum esse; nam biennio ante adeo et
duces Romanos et milites spreverant, ut vix cum eadem
gente bellum esse crederent, cuius terribilem (eam) famam
10 a patribus accepissent. Hannibalem quoque ex acie re-
deuntem dixisse ferunt, tandem eam nubem, quae sedere
in iugis montium solita sit, cum procella imbrem dedisse.

1 XXXI. Dum haec geruntur in Italia, Cn. Servilius
Geminus consul cum classe navium [c] circumvectus Sar-
diniae et Corsicae oram et obsidibus utrimque acceptis in
2 Africam transmisit, et priusquam in continentem escen-
sionem faceret, Menige insula vastata et ab incolentibus
Cercinam, ne et ipsorum ureretur diripereturque ager,
decem talentis argenti acceptis ad litora Africae accessit
3 copiasque exposuit. inde ad populandum agrum ducti
milites navalesque socii iuxta effusi ac si [in] insulis cul-
4 torum egentibus praedarentur. itaque in insidias temere
inlati cum a frequentibus palantes et ignari ab locorum
gnaris circumvenirentur, cum multa caede ac foeda fuga
5 retro ad naves conpulsi sunt. ad mille hominum, cum iis
Sempronio Blaeso quaestore amisso, classis ab litoribus

hostium plenis trepide soluta in Siciliam cursum tenuit,
traditaque Lilybaei T. Otacilio praetori, ut ab legato eius 6
P. Sura Romam reduceretur. ipse per Siciliam pedibus 7
profectus freto in Italiam traiecit, litteris Q. Fabii accitus
et ipse et conlega eius M. Atilius, ut exercitus ab se exacto iam prope semestri imperio acciperent.

Omnium prope annales Fabium dictatorem adversus 8
Hannibalem rem gessisse tradunt, Coelius etiam eum
primum a populo creatum dictatorem scribit; sed et Coe- 9
lium et ceteros fugit uni consuli Cn. Servilio, qui tum
procul in Gallia provincia aberat, ius fuisse dicendi dicta-
toris — quam moram quia expectare territa iam clade 10
civitas non poterat, eo decursum est, ut a populo crearetur qui pro dictatore esset —, res inde gestas gloriamque 11
insignem ducis et augentis titulum imaginis posteros, ut, qui pro dictatore [fuisset, dictator] crederetur facile obtinuisse.

XXXII. Consules Atilius Fabiano Geminus Ser- 1
vilius Minuciano exercitu accepto hibernaculis mature communitis — medium autumni erat — Fabi artibus
cum summa inter se concordia bellum gesserunt. fru- 2
mentatum exeunti Hannibali diversis locis opportuni aderant carpentes agmen palatosque excipientes, in casum universae dimicationis, quam omnibus artibus
petebat hostis, non veniebant: adeoque inopia est coactus 3
Hannibal, ut nisi cum fugae specie abeundum timuisset, Galliam repetiturus fuerit nulla relicta spe alendi exercitus in eis locis, si insequentes consules eisdem artibus bellum gererent.

Cum ad Gereonium iam hieme inpediente constitisset 4
bellum, Neapolitani legati Romam venere. ab iis quadraginta paterae aureae magni ponderis in curiam inlatae
atque ita verba facta, ut dicerent: scire sese populi aera- 5
rium bello exhauriri, et cum iuxta pro urbibus agrisque sociorum ac pro capite atque arce Italiae, urbe Romana
atque imperio, geratur, aequum censuisse Neapolitanos, 6
quod auri sibi cum ad templorum ornatum tum ad subsidium fortunae a maioribus relictum foret, eo iuvare
populum Romanum; si quam opem in sese crederent, 7

eodem studio fuisse oblaturos. gratum sibi patres Roma-
nos populumque facturum, si omnes res Neapolitanorum
8 suas duxissent, dignosque iudicaverint, ab quibus donum,
animo ac voluntate eorum qui libentes darent quam re
9 maius ampliusque, acciperent. legatis gratiae actae pro
munificentia curaque, patera, quae ponderis minimi fuit,
accepta.

1 XXXIII. Per eosdem dies speculator Carthaginien-
2 sis, qui per biennium fefellerat, Romae deprensus prae-
cisisque manibus dimissus et servi quinque et viginti in
crucem acti, quod in campo Martio coniurassent; indici
3 data libertas et aeris gravis viginti milia. legati et ad
Philippum Macedonum regem missi ad deposcendum De-
4 metrium Pharium, qui bello victus ad eum fugisset, et
alii in Ligures ad expostulandum, quod Poenum opibus
auxiliisque suis iuvissent, simul ad visendum ex propin-
5 quo, quae in Bois atque Insubribus gererentur. ad Pi-
neum quoque regem in Illyrios legati missi ad stipendium,
cuius dies exierat, poscendum aut, si diem proferri vellet,
6 obsides accipiendos. adeo, etsi bellum ingens in cervici-
bus erat, nullius usquam terrarum rei cura Romanos, ne
7 longinqua quidem, effugiebat. in religionem etiam venit,
aedem Concordiae, quam per seditionem militarem biennio
ante L. Manlius praetor in Gallia vovisset, locatam ad id
8 tempus non esse; itaque duumviri ad eam rem creati a
M. Aemilio praetore urb. C. Pupius et Caeso Quinctius
Flamininus aedem in arce faciendam locaverunt.

9 Ab eodem praetore ex senatus consulto litterae ad
consules missae, ut, si iis videretur, alter eorum ad con-
sules creandos Romam veniret: se in eam diem quam
10 iussissent comitia edicturum. ad haec a consulibus re-
scriptum, sine detrimento rei publicae abscedi non posse
ab hoste, itaque per interregem comitia habenda esse
11 potius quam consul alter a bello avocaretur. patribus
rectius visum est dictatorem a consule dici comitiorum
habendorum causa. dictus L. Veturius Philo. M. Pom-
12 ponium Mathonem magistrum equitum dixit. iis vitio
creatis iussisque die quarto decimo se magistratu abdicare,
res ad interregnum rediit.

XXXIIII. Consulibus prorogatum in annum impe- 1
rium. interreges proditi a patribus C. Claudius Appi
filius Centho, inde P. Cornelius Asina. in eius interregno
comitia habita magno certamine patrum ac plebis. C. 2
Terentio Varroni, quem sui generis hominem, plebi in-
sectatione principum popularibusque artibus conciliatum,
ab Q. Fabi opibus et dictatorio imperio concusso aliena
invidia splendentem, volgus et extrahere ad consulatum
nitebatur, patres summa ope obstabant, ne se insectando
sibi aequari adsuescerent homines. Q. Baebius Herennius 3
tribunus plebis, cognatus C. Terenti, criminando non se-
natum modo, sed etiam augures, quod dictatorem prohi-
buissent comitia perficere, per invidiam eorum favorem
candidato suo conciliabat: ab hominibus nobilibus per 4
multos annos bellum quaerentibus Hannibalem in Italiam
adductum, ab îsdem, cum debellari possit, fraude bellum
trahi. cum quattuor (milia) legionibus universis pugnari 5
posse apparuisse eo, quod M. Minucius absente Fabio
prospere pugnasset; duas legiones hosti ad caedem ob- 6
iectas, deinde ex ipsa caede ereptas, ut pater patronusque
appellaretur qui prius vincere prohibuisset Romanos quam
vinci; consules deinde Fabianis artibus, cum debellare 7
possent, bellum traxisse. id foedus inter omnes nobilis
ictum nec finem ante belli habituros quam consulem vere
plebeium, id est hominem novum, fecissent. nam ple- 8
beios nobiles iam eisdem initiatos esse sacris et contem-
nere plebem, ex quo contemni patribus desierint, coepisse.
cui non id apparere, id actum et quaesitum esse, ut inter- 9
regnum iniretur, ut in patrum potestate comitia essent?
id consules ambos ad exercitum morando quaesisse, id 10
postea, quia invitis iis dictator esset dictus comitiorum
causa, expugnatum esse, ut vitiosus dictator per augures
fieret. habere igitur interregnum eos, consulatum unum 11
certe plebis Romanae esse, populum liberum habiturum
ac daturum ei, qui mature vincere quam diu imperare
malit.

XXXV. Cum his orationibus accensa plebs esset, 1
tribus patriciis petentibus P. Cornelio Merenda, L. Manlio
Volsone, M. Aemilio Lepido, duobus nobilibus iam fami- 2

liarum plebei, C. Atilio Serrano et Q. Aelio Paeto, quo-
rum alter pontifex, alter augur erat, C. Terentius consul
unus creatur, ut in manu eius essent comitia rogando
3 conlegae. tum experta nobilitas, parum fuisse virium in
conpetitoribus eius, L. Aemilium Paulum, qui cum M.
Livio consul fuerat et damnatione conlegae et sua prope
ambustus evaserat, infestum plebei, diu ac multum re-
4 cusantem ad petitionem conpellit. is proximo comitiali
die concedentibus omnibus, qui cum Varrone certaverant,
par magis in adversandum quam conlega datur consuli.
5 inde praetorum comitia habita: creati M. Pomponius Matho
et P. Furius [Philus]. Philo Romae iuri dicundo urbana
sors, Pomponio inter civis Romanos et peregrinos evenit.
6 additi duo praetores, M. Claudius Marcellus in Siciliam,
7 L. Postumius Albinus in Galliam. omnes absentes creati
sunt, nec cuiquam eorum praeter Terentium consulem
mandatus honos quem iam non antea gessisset, praeteritis
aliquot fortibus ac strenuis viris, quia in tali tempore nulli
novus magistratus videbatur mandandus.

1 XXXVI. Exercitus quoque multiplicati sunt. quantae
autem copiae peditum equitumque additae sint, adeo et
numero et genere copiarum variant auctores, ut vix quic-
2 quam satis certum adfirmare ausus sim. decem milia no-
vorum militum alii scripta in supplementum, alii novas
3 quattuor legiones, ut octo legionibus rem gererent; numero
quoque peditum equitumque legiones auctas milibus pedi-
tum et centenis equitibus in singulas adiectis, ut quina
milia peditum, treceni equites essent, socii duplicem nu-
4 merum equitum darent, peditis aequarent, septem et octo-
ginta milia armatorum et cc in castris Romanis, cum pugna-
5 tum ad Cannas, essent quidam auctores sunt. illud haud-
quaquam discrepat, maiore conatu atque impetu rem actam
quam prioribus annis, quia spem posse vinci hostem dic-
tator praebuerat.

6 Ceterum priusquam signa ab urbe novae legiones
moverent, decemviri libros adire atque inspicere iussi
7 propter territos volgo homines novis prodigiis: nam et
Romae in Aventino et Ariciae nuntiatum erat sub idem
tempus lapidibus pluvisse et multo cruore signa in Sabinis,

Caeretes aquas fonte calido [gelida]s manasse; id quidem 8
etiam, quod saepius acciderat, magis terrebat. et in via
Fornicata, quae ad Campum erat, aliquot homines de
caelo tacti exanimatique fuerant. ea prodigia ex libris 9
procurata. legati a Paesto pateras aureas Romam adtule-
runt. iis sicut Neapolitanis gratiae actae, aurum non ac-
ceptum.

XXXVII. Per eosdem dies ab Hierone classis Ostia 1
cum magno commeatu accessit. legati in senatum intro- 2
ducti nuntiarunt caedem C. Flamini consulis exercitusque
adlatam adeo aegre tulisse regem Hieronem, ut nulla sua
propria regnique sui clade moveri magis potuerit. itaque 3
quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani ad-
mirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse,
tamen se omnia, quibus a bonis fidelibusque sociis bella 4
iuvari soleant, misisse; quae ne accipere abnuant magno
opere se patres conscriptos orare. iam omnium primum 5
ominis causa Victoriam auream pondo ducentûm ac vi-
ginti adferre sese: acciperent eam tenerentque et haberent
propriam et perpetuam. advexisse etiam trecenta milia 6
modiûm tritici, ducenta hordei, ne commeatus deessent,
et quantum praeterea opus esset, quo iussissent subvec-
turos. milite atque equite scire nisi Romano Latinique 7
nominis non uti populum Romanum, levium armorum
auxilia etiam externa vidisse in castris Romanis: itaque 8
misisse mille sagittariorum ac funditorum, aptam manum
adversus Baliares ac Mauros pugnacesque alias missili
telo gentes. ad ea dona consilium quoque addebant, ut 9
praetor, cui provincia Sicilia evenisset, classem in Afri-
cam traiceret, ut et hostes in terra sua bellum haberent
minusque laxamenti daretur his ad auxilia Hannibali sub-
mittenda.

Ab senatu ita responsum regi est, virum bonum egre- 10
giumque socium Hieronem esse, atque uno tenore, ex
quo in amicitiam populi Romani venerit, fidem coluisse
ac rem Romanam omni tempore ac loco munifice adiu-
visse. id perinde ac deberet gratum populo Romano esse.
aurum et a civitatibus quibusdam adlatum gratia rei ac- 11
cepta non accepisse populum Romanum: Victoriam omen- 12

que accipere sedemque ei se divae dare, dicare Capito-
lium, templum Iovis optimi maximi. in ea arce urbis
Romanae sacratam volentem propitiamque, firmam ac
stabilem fore populo Romano.

13 Funditores sagittariique et frumentum traditum con-
sulibus. quinqueremes ad navium [c] classem, quae cum
T. Otacilio propraetore in Sicilia erant, quinque et viginti
additae, permissumque est, ut, si e re publica censeret
esse, in Africam traiceret.

1 XXXVIII. Dilectu perfecto consules paucos morati
2 dies, dum socii ab nomine Latino venirent. milites tum,
quod numquam antea factum erat, iure iurando ab tribu-
nis militum adacti (milites iussu consulum conventuros
3 neque iniussu abituros): nam ad eam diem nihil praeter
sacramentum fuerat, et ubi ad decuriatum aut centuria-
tum convenissent, sua voluntate ipsi inter sese decuriati
4 equites, centuriati pedites coniurabant, sese fugae atque
formidinis ergo non abituros neque ex ordine recessuros
nisi teli sumendi aut petendi et aut hostis feriendi aut
5 civis servandi causa. id ex voluntario inter ipsos foedere ad
tribunos ac legitimam iuris iurandi adactionem translatum.

6 Contiones, priusquam ab urbe signa moverentur, con-
sulis Varronis multae ac feroces fuere, denuntiantis, bel-
lum arcessitum in Italiam ab nobilibus mansurumque in
7 visceribus rei publicae, si plures Fabios imperatores habe-
8 ret, se, quo die hostem vidisset, perfecturum. conlegae
eius Pauli una pridie quam ab urbe proficisceretur contio
fuit, verior quam gratior populo, qua nihil inclementer in
9 Varronem dictum nisi id modo, mirari se, qui dux,
priusquam aut suum aut hostium exercitum, locorum si-
tum, naturam regionis nosset, iam nunc togatus in urbe
10 sciret, quae sibi agenda armato forent et diem quoque
praedicere posset, qua cum hoste signis conlatis esset
11 dimicaturus: se, quae consilia magis res dent hominibus
quam homines rebus, ea ante tempus inmatura non prae-
cepturum; optare, ut quae caute ac consulte gesta essent,
12 satis prospere evenirent; temeritatem, praeterquam quod
13 stulta sit, infelicem etiam ad id locorum fuisse. id sua
sponte apparebat tuta celeribus consiliis praepositurum,

et quo id constantius perseveraret, Q. Fabius Maximus
sic eum proficiscentem adlocutus fertur:
XXXVIIII. 'Si aut conlegam, id quod mallem, tui 1
similem, L. Aemili, haberes aut tu collegae tui esses si-
milis, supervacanea esset oratio mea; nam et duo boni 2
consules etiam me indicente omnia e re publica fide[que]
vestra faceretis et mali nec mea verba auribus vestris nec
consilia animis acciperetis. nunc et conlegam tuum et te 3
talem virum intuenti mihi tecum omnis oratio est, quem
video nequiquam et virum bonum et civem fore, si altera
parte claudet res publica, malis consiliis idem ac bonis
iuris et potestatis erit. erras enim, L. Paule, si tibi mi- 4
nus certaminis cum C. Terentio quam cum Hannibale
futurum censes; nescio an infestior hic adversarius quam
ille hostis maneat, et cum illo in acie tantum, cum hoc
omnibus locis ac temporibus sis certaturus, et adversus 5
Hannibalem legionesque eius tuis equitibus ac peditibus
pugnandum tibi sit, Varro dux tuis militibus te sit op-
pugnaturus. ominis etiam tibi causa absit C. Flamini 6
memoria. tamen ille consul demum et in provincia et ad
exercitum coepit furere, hic priusquam peteret consula-
tum, deinde in petendo consulatu, nunc quoque consul,
priusquam castra videat aut hostem, insanit. et quia tan- 7
tas iam nunc procellas proelia atque acies iactando inter
togatos ciet, quid inter armatam iuventutem censes factu-
rum et ubi extemplo res verba sequitur? atqui si hic, quod 8
facturum se denuntiat, extemplo pugnaverit, aut ego rem
militarem, belli hoc genus, hostem hunc ignoro aut nobi-
lior alius Trasumeno locus nostris cladibus erit. nec glo- 9
riandi tempus adversus unum est, et ego contemnendo
potius quam adpetendo gloriam modum excesserim; sed
ita res se habet: una ratio belli gerendi adversus Hanni-
balem est, qua ego gessi, nec eventus modo hoc docet — 10
stultorum iste magister est —, sed eadem ratio, quae fuit
futuraque, donec res eaedem manebunt, inmutabilis est.
in Italia bellum gerimus, in sede ac solo nostro, omnia 11
circa plena civium ac sociorum sunt, armis, viris, equis,
commeatibus iuvant iuvabuntque — id iam fidei documen- 12
tum in adversis rebus nostris dederunt —, meliores, pru-

13 dentiores, constantiores nos tempus diesque facit; Hanni-
bal contra in aliena, in hostili est terra, inter omnia ini-
mica infestaque, procul ab domo, ab patria, neque illi
terra neque mari est pax, nullae eum urbes accipiunt,
nulla moenia, nihil usquam sui videt, in diem rapto vivit,
14 partem vix tertiam exercitus eius habet, quem Hiberum
amnem traiecit, plures fame quam ferro absumpsit nec
15 his paucis iam victum suppeditat. dubitas ergo, quin
sedendo superaturi simus eum qui senescat in dies, non
commeatus, non supplementum, non pecuniam habeat?
16 quam diu pro Gereonii, castelli Apuliae inopis, tamquam
17 pro Carthaginis moenibus sedet! ne adversus te quidem
ego gloriabor: Cn. Servilius atque Atilius, proximi con-
sules, vide quem ad modum eum ludificati sint. haec
una salutis est via, L. Paule, quam difficilem infestamque
18 cives tibi magis quam hostes facient. idem enim tui quod
hostium milites volent, idem Varro consul Romanus quod
Hannibal Poenus imperator cupiet. duobus ducibus unus
resistas oportet. resistes autem, adversus famam rumo-
resque hominum satis si firmus steteris, si te neque colle-
19 gae vana gloria neque tua falsa infamia moverit. verita-
tem laborare nimis saepe aiunt, extingui numquam:
20 gloriam qui spreverit, veram habebit. sine, timidum pro
cauto, tardum pro considerato, inbellem pro perito belli
vocent. malo te sapiens hostis metuat quam stulti cives
laudent. omnia audentem contemnet Hannibal, nihil te-
21 mere agentem metuet. nec ego [rogo], ut nihil aga-
tur, sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna, tuae
potestatis semper tu tuaque omnia sint, armatus intentus-
que sis neque occasioni tuae desis neque suam occasionem
22 hosti des. omnia non properanti clara certaque erunt,
festinatio inprovida est et caeca.'

1 XXXX. Adversus ea oratio consulis haud sane laeta
fuit, magis fatentis ea quae diceret vera quam facilia factu
2 esse. dictatori magistrum equitum intolerabilem fuisse:
quid consuli adversus conlegam seditiosum ac temerarium
3 virium atque auctoritatis fore? se populare incendium
priore consulatu semustum effugisse, optare, ut omnia
prospere venirent; at si quid adversi caderet, hostium se

telis potius quam suffragiis iratorum civium caput ob-
iecturum.

Ab hoc sermone profectum Paulum tradunt prose- 4
quentibus primoribus patrum; plebeium consulem sua
plebes prosecuta, turba conspectior, cum dignitates de-
essent.

Ut in castra venerunt, permixto novo exercitu ac ve- 5
tere castris bifariam factis, ut nova minora essent propius
Hannibalem, in veteribus maior pars et omne robur virium
esset, consulum anni prioris M. Atilium aetatem excusan- 6
tem Romam miserunt, Geminum Servilium in minoribus
castris legioni Romanae et sociûm peditum equitumque
duobus milibus praeficiunt.

Hannibal quamquam parte dimidia auctas hostium 7
copias cernebat, tamen adventu consulum mire gaudere.
non solum enim nihil ex raptis in diem commeatibus su- 8
perabat, sed ne unde raperet quidem quicquam reliqui
erat omni undique frumento, postquam ager parum tutus
erat, in urbes munitas convecto, ut vix decem dierum, 9
quod conpertum postea est, frumentum superesset, Hi-
spanorumque ob inopiam transitio parata fuerit, si matu-
ritas temporum expectata foret.

XXXXI. Ceterum temeritati consulis ac praepropero 1
ingenio materiam etiam fortuna dedit, quod in prohibendis
praedatoribus tumultuario proelio ac procursu magis mi-
litum quam ex praeparato aut iussu imperatorum orto
haudquaquam par Poenis dimicatio fuit. ad mille et sep- 2
tingenti caesi non plus centum Romanorum sociorumque
occisis. ceterum victoribus effuse sequentibus metu insi-
diarum obstitit Paulus consul, cuius eo die – nam alternis 3
imperitabant – imperium erat, Varrone indignante ac voci-
ferante, emissum hostem e manibus debellarique, ni ces-
satum foret, potuisse. Hannibal id damnum haud aeger- 4
rime pati, quin potius credere velut inescatam temeritatem
ferocioris consulis ac novorum maxime militum esse. et 5
omnia ei hostium haud secus quam sua nota erant: dis-
similes discordesque imperitare, duas prope partes tironum
militum in exercitu esse. itaque locum et tempus insidiis 6
aptum se habere ratus, nocte proxima nihil praeter arma

ferente secum milite castra plena omnis fortunae publicae
7 privataeque relinquit transque proximos montis laeva pe-
dites instructos condit, dextra equites, impedimenta per
8 convallem medium agmen traducit, ut diripiendis velut
desertis fuga dominorum castris occupatum inpeditumque
9 hostem opprimeret. crebri relicti in castris ignes, ut fides
fieret, dum ipse longius spatium fuga praeciperet, falsa
imagine castrorum, sicut Fabium priore anno frustratus
esset, tenere in locis consules voluisse.

1 XXXXII. Ubi inluxit, subductae primo stationes,
deinde propius adeuntibus insolitum silentium admiratio-
2 nem fecit. iam satis conperta solitudine in castris con-
cursus fit ad praetoria consulum nuntiantium, fugam
hostium adeo trepidam, ut tabernaculis stantibus castra
reliquerint, quoque fuga obscurior esset, crebros etiam
3 relictos ignis. clamor inde ortus, ut signa proferri iube-
rent ducerentque ad persequendos hostis ac protinus castra
4 diripienda. et consul alter velut unus turbae militaris erat,
Paulus etiam atque etiam dicere, providendum praecaven-
dumque esse; postremo, cum aliter neque seditionem ne-
que ducem seditionis sustinere posset, Marium Statilium
5 praefectum cum turma Lucana exploratum mittit. qui
ubi adequitavit portis, subsistere extra munimenta ceteris
iussis ipse cum duobus equitibus vallum intravit, specu-
latusque omnia cum cura renuntiat, insidias profecto esse:
6 ignes in parte castrorum, quae vergat ad hostem, relictos,
tabernacula aperta et omnia cara in promptu relicta, ar-
gentum quibusdam locis temere per vias velut obiectum
7 ad praedam vidisse. quae ad deterrendos a cupiditate
animos nuntiata erant, ea accenderunt et clamore orto a
militibus, ni signum detur, sine ducibus ituros, haudqua-
quam dux defuit: nam extemplo Varro signum dedit pro-
8 ficiscendi. Paulus, cum ei sua sponte cunctanti pulli
quoque auspicio non addixissent, nuntiari iam efferenti
9 porta signa conlegae iussit. quod quamquam Varro aegre
est passus, Flamini tamen recens casus Claudique con-
sulis primo Punico bello memorata navalis clades religio-
10 nem animo incussit. di prope ipsi eo die magis distulere
quam prohibuere inminentem pestem Romanis. nam forte

ita evenit, ut, cum referri signa in castra iubenti consuli
milites non parerent, servi duo, Formiani unus, alter Si- 11
dicini equitis, qui Servilio atque Atilio consulibus inter
pabulatores excepti a Numidis fuerant, profugerent eo die
ad dominos. deductique ad consules nuntiant, omnem
exercitum Hannibalis trans proximos montes sedere in
insidiis. horum opportunus adventus consules imperi po- 12
tentes fecit, cum ambitio alterius suam primum aput eos
prava indulgentia maiestatem solvisset.

XXXXIII. Hannibal postquam motos magis incon- 1
sulte Romanos quam ad ultimum temere evectos vidit,
nequiquam detecta fraude in castra rediit. ibi plures dies 2
propter inopiam frumenti manere nequit, novaque consilia
in dies non apud milites solum mixtos ex conluvione om-
nium gentium, sed etiam apud ducem ipsum oriebantur.
nam cum initio fremitus, deinde aperta vociferatio fuisset 3
exposcentium stipendium debitum querentiumque annonam
primo, postremo famem, et mercennarios milites maxime
Hispani generis de transitione cepisse consilium fama
esset, ipse etiam interdum Hannibal de fuga in Galliam 4
dicitur agitasse, ita ut relicto peditatu omni cum equitibus
se proriperet. cum haec consilia atque hic habitus ani- 5
morum esset in castris, movere inde statuit in calidiora
atque eo maturiora messibus Apuliae loca, simul quod,
[quo] longius ab hoste recessisset, transfugia inpeditiora
levibus ingeniis essent. profectus est nocte ignibus simi- 6
liter factis tabernaculisque paucis in speciem relictis, ut
insidiarum par priori metus contineret Romanos. sed per 7
eundem Lucanum Statilium omnibus ultra castra trans-
que montis exploratis cum relatum esset, visum procul
hostium agmen, tum de insequendo eo consilia agitari
coepta.

Cum utriusque consulis eadem quae ante semper fuis- 8
set sententia, ceterum Varroni fere omnes, Paulo nemo
praeter Servilium prioris anni consulem adsentiretur, ma- 9
ioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Can-
nas urgente fato profecti sunt. prope eum vicum Hanni- 10
bal castra posuerat aversa a Volturno vento, qui campis
torridis siccitate nubes pulveris vehit. id cum ipsis castris 11

percommodum fuit, tum salutare praecipue futurum erat
cum aciem dirigerent, ipsi aversi, terga tantum adflante
vento, in occaecatum pulvere effuso hostem pugnaturi.

1 XXXXIIII. Consules satis exploratis itineribus se-
quentis Poenum, ut ventum ad Cannas est et in conspectu
Poenum habebant, bina castra communiunt eodem ferme
intervallo, quo ad Gereonium, sicut ante copiis divisis.
2 Aufidius amnis utrisque castris adfluens aditum aquatori-
bus ex sua cuiusque opportunitate haud sine certamine
3 dabat; ex minoribus tamen castris, quae posita trans Au-
fidium erant, liberius aquabantur Romani, quia ripa ulte-
4 rior nullum habebat hostium praesidium. Hannibal spem
nanctus locis natis ad equestrem pugnam, qua parte virium
invictus erat, facturos copiam pugnandi consules, derigit
5 aciem lacessitque Numidarum procursatione hostis. inde
rursus sollicitari seditione militari ac discordia consulum
Romana castra, cum Paulus Semproniique et Flamini
temeritatem Varroni, Varro speciosum timidis ac segni-
6 bus ducibus exemplum Fabium obiceret, testareturque
deos hominesque hic, nullam penes se culpam esse, quod
Hannibal iam velut usu cepisset Italiam: se constrictum
a conlega teneri, ferrum atque arma iratis et pugnare
7 cupientibus adimi militibus, – ille, si quid proiectis ac
proditis ad inconsultam atque inprovidam pugnam legioni-
bus accideret, se omnis culpae exsortem, omnis eventus
participem fore, diceret. videret ut, quibus lingua tam
prompta ac temeraria, aeque in pugna vigerent manus.

1 XXXXV. Dum altercationibus magis quam consiliis
tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei
tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias,
2 Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum
3 aquatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam
cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugas-
sent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas
4 prope portas evecti sunt. id vero indignum visum, ab
tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut
ea modo una causa, ne extemplo transirent flumen deri-
gerentque aciem, tenuerit Romanos, quod summa imperii
5 eo die penes Paulum fuerit. itaque postero die Varro,

cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto conlega
signum proposuit instructasque copias flumen traduxit,
sequente Paulo, quia magis non probare quam non ad-
iuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque, 6
quas in castris minoribus habuerant, copias suis adiun-
gunt atque ita instructa acie in dextro cornu – id erat
flumini propius – Romanos equites locant, deinde pedites.
laevum cornu extremi equites sociorum, intra pedites ad 7
medium iuncti legionibus Romanis tenuerunt. iaculatores
cum ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta.
consules cornua tenuerunt, Terentius laevum Aemilius 8
dextrum, Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XXXXVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique 1
alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque
traduxerat, ita in acie locabat: Gallos Hispanosque equites 2
prope ripam laevo in cornu adversus Romanum equitatum,
dextrum cornu Numidis equitibus datum media acie pedi- 3
tibus firmata, ita ut Afrorum utraque cornua essent, in-
terponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Ro- 4
manam magna ex parte crederes aciem: ita armati erant
armis et ad Trebiam, ceterum magna ex parte ad Trasu-
menum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae 5
fere erant, dispares ac dissimiles gladii, Gallis praelongi
ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam cae-
sim adsueto petere hostem, brevitate habiles et cum mu-
cronibus. sane et alius habitus gentium harum cum
magnitudine corporum tum specie terribilis erat. Galli 6
super umbilicum erant nudi, Hispani linteis praetextis
purpura tunicis candore miro fulgentibus constiterant.
numerus omnium peditum, qui tum steterunt in acie,
milium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus 7
praeerant: sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam
aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol, seu 8
de industria ita locatis seu quod forte ita stetere, perop-
portune utrique parti obliquus erat, Romanis in meridiem,
Poenis in septemtrionem versis. ventus – Volturnum re- 9
gionis incolae vocant – adversus Romanis coortus multo
pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit.

XXXXVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis 1

et pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum
Gallorum Hispanorumque laevum cornu cum dextro Ro-
2 mano concurrit, minime equestris more pugnae: frontibus
enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad
evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum acies
3 claudebant. in derectum utrimque nitentes stantibus ac
confertis postremo turba equis vir virum amplexus de-
trahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen
factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est,
4 pulsique Romani equites terga vertunt. sub equestris
finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viri-
bus et animis par, dum constabant ordines Gallis Hispa-
5 nisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa fronte
acieque densa inpulere hostium cuneum nimis tenuem
6 eoque parum validum, a cetera prominentem acie. inpul-
sis deinde ac trepide referentibus pedem insistere, ac
tenore uno per praeceps pavore fugientium agmen in
mediam primum aciem inlati postremo nullo resistente ad
7 subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis
constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, ali-
8 quantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit
frontem primum, dein cedendo etiam sinum in medio
dedit, Afri circa iam cornua fecerant, inruentibusque in-
caute in medium Romanis circumdedere alas, mox cornua
9 extendendo clausere et ab tergo hostis. hinc Romani de-
functi nequiquam proelio uno, omissis Gallis Hispanis-
que, quorum terga ceciderant, et adversus Afros integram
10 pugnam ineunt, non tantum eo iniquam, quod inclusi
adversus circumfusos, sed etiam quod fessi cum recenti-
bus ac vegetis pugnabant.

1 XXXXVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi
sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum
proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude.
2 quingenti ferme Numidae, praeter parmas telaque gladios
occultos sub loricis habentes, specie transfugarum cum
3 ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente
ex equis desiliunt, parmisque et iaculis ante pedes hostium
proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos
considere ab tergo iubentur. ac dum proelium ab omni

parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium ani- 4
mos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem ali-
quanto pavorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror 5
ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal, qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna
erat, ad persequendos passim fugientis mittit, Hispanos 6
et Gallos equites Afris iam prope fessis caede magis quam pugna adiungit.

XXXXVIIII. Parte altera pugnae Paulus, quam- 1
quam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat,
tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali et ali- 2
quot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et ad
regendum equum vires deficiebant. tum denuntianti cui- 3
dam, iussisse consulem ad pedes descendere equites, dixisse Hannibalem ferunt 'quam mallem, vinctos mihi
traderet.' equitum pedestre proelium, quale iam haud 4
dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati
trucidarent quos pellere non poterant. pepulerunt tamen 5
iam paucos superantis et labore ac vulneribus fessos. inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant re-
petebant. Cn. Lentulus tribunus militum cum praeter- 6
vehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem
vidisset, 'L. Aemili,' inquit 'quem unum insontem culpae 7
cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum! dum et tibi virium aliquid superest, comes ego te tollere
possum ac protegere. ne funestam hanc pugnam morte 8
consulis feceris: etiam sine hoc lacrimarum satis luctus-
que est.' ad ea consul: 'tu quidem, Cn. Corneli, macte 9
virtute esto, sed cave frustra morando exiguum tempus e
manibus hostium evadendi absumas. abi, nuntia publice 10
patribus, urbem Romanam muniant ac priusquam hostis victor advenit praesidiis firment, privatim Q. Fabio, Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse adhuc et mori.

11 memet in hac strage militum meorum patere expirare, ne
aut reus iterum e consulatu sim aut accusator conlegae
existam, ut alieno crimine innocentiam meam protegam.'
12 haec exigentis prius turba fugientium civium, deinde
hostes oppressere: consulem, ignorantes quis esset,
obruerunt telis, Lentulum inter tumultum abripuit
equus.

13 Tum undique effuse fugiunt. septem milia hominum in
minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum
Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthalone atque equi-
tibus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt.
14 consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium inser-
tus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam
15 perfugit. quadraginta quinque milia quingenti pedites,
duo milia septingenti equites et tanta prope civium socio-
16 rumque pars caesi dicuntur, in his ambo consulum quae-
stores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et viginti novem
tribuni militum, consulares quidam praetoriique et aedili-
cii – inter eos Cn. Servilium Geminum et M. Minucium
numerant, qui magister equitum priore anno, aliquot annis
17 ante [consul] fuerat –, octoginta praeterea aut senatores
aut qui eos magistratus gessissent, unde in senatum legi
deberent, cum sua voluntate milites in legionibus facti
18 essent. capta eo proelio tria milia peditum et equites
mille et quingenti dicuntur.

1 L. Haec est pugna Cannensis, Aliensi cladi nobili-
2 tate par, ceterum ut illis, quae post pugnam accidere,
levior, quia ab hoste est cessatum, sic strage exercitus
3 gravior foediorque. fuga namque ad Aliam sicut urbem
prodidit, ita exercitum servavit; ad Cannas fugientem
consulem vix quinquaginta secuti sunt, alterius morientis
prope totus exercitus fuit.

4 Binis in castris cum multitudo semiermis sine ducibus
esset, nuntium qui in maioribus erant mittunt, dum proe-
lio, deinde ex laetitia epulis fatigatos quies nocturna hostes
premeret, ut ad se transirent: uno agmine Canusium abi-
5 turos esse. eam sententiam alii totam aspernari: cur enim
illos, qui se arcessant, ipsos non venire, cum aeque con-
iungi possent? quia videlicet plena hostium omnia in medio

essent et aliorum quam sua corpora tanto periculo mal-
lent obicere. aliis non tam sententia displicere quam ani- 6
mus deesse.

P. Sempronius Tuditanus tribunus militum 'capi ergo
mavultis' inquit 'ab avarissimo et crudelissimo hoste,
aestimarique capita vestra et exquiri pretia ab interrogan-
tibus, Romanus civis sis an Latinus socius, ut ex tua
contumelia et miseria alteri honos quaeratur? non tu, si 7
quidem L. Aemili consulis, qui se bene mori quam tur-
piter vivere maluit, et tot fortissimorum virorum, qui circa
eum cumulati iacent, cives estis. sed antequam opprimit 8
lux maioraque hostium agmina obsaepiunt iter, per hos,
qui inordinati atque inconpositi obstrepunt portis, erum-
pamus. ferro atque audacia via fit quamvis per confertos 9
hostis. cuneo quidem hoc laxum atque solutum agmen,
ut si nihil obstet, disicias. itaque ite mecum, qui et
vosmet ipsos et rem publicam salvam vultis.'

Haec ubi dicta dedit, stringit gladium cuneoque facto 10
per medios vadit hostis. et cum in latus dextrum, quod 11
patebat, Numidae iacularentur, translatis in dextrum scu-
tis in maiora castra ad sexcenti evaserunt, atque inde
protinus alio magno agmine adiuncto Canusium incolumes
perveniunt. haec apud victos magis impetu animorum, 12
quos ingenium suum cuique aut fors dabat, quam ex
consilio ipsorum aut imperio cuiusquam agebantur.

LI. Hannibali victori cum ceteri circumfusi gratula- 1
rentur suaderentque, ut tanto perfunctus bello diei quod
relicum esset noctisque insequentis quietem et ipse sibi
sumeret et fessis daret militibus, Maharbal, praefectus 2
equitum, minime cessandum ratus 'immo ut, quid hac
pugna sit actum, scias, die quinto' inquit 'victor in Capi-
tolio epulaberis. sequere, – cum equite, ut prius venisse
quam venturum sciant, praecedam.' Hannibali nimis laeta 3
res est visa maiorque quam ut eam statim capere animo
posset. itaque voluntatem se laudare Maharbalis ait, ad
consilium pensandum temporis opus esse. tum Maharbal: 4
'non omnia nimirum eidem dii dedere: vincere scis, Han-
nibal, victoria uti nescis.' mora eius diei satis creditur
saluti fuisse urbi atque imperio.

5 Postero die ubi primum inluxit, ad spolia legenda
foedamque etiam hostibus spectandam stragem insistunt.
6 iacebant tot Romanorum milia, pedites passim equitesque,
ut quem cuique fors aut pugna iunxerat aut fuga. adsur-
gentis quidam ex strage media cruenti, quos stricta matu-
tino frigore excitaverant vulnera, ab hoste oppressi sunt.
7 quosdam et iacentis vivos succisis feminibus poplitibusque
invenerunt, nudantis cervicem iugulumque et relicuum
8 sanguinem iubentes haurire. inventi quidam sunt mersis
in effossam terram capitibus, quos sibi ipsos fecisse foveas
obruentisque ora superiecta humo interclusisse spiritum
9 apparebat. praecipue convertit omnes subtractus Numida
mortuo superincubanti Romano vivus naso auribusque la-
ceratis, cum manibus ad capiendum telum inutilibus, in
rabiem ira versa, laniando dentibus hostem expirasset.

1 LII. Spoliis ad multum diei lectis Hannibal ad mi-
nora ducit castra oppugnanda et omnium primum brachio
2 obiecto flumine eos excludit. ceterum ab omnibus labore,
vigiliis, vulneribus etiam fessis maturior ipsius spe deditio
3 est facta. pacti, ut arma atque equos traderent, in capita
Romana trecenis nummis quadrigatis, in socios ducenis,
in servos centenis, et ut eo pretio persoluto cum singulis
abirent vestimentis, in castra hostis acceperunt, traditique
4 in custodiam omnes sunt, seorsum cives sociique. dum
ibi tempus teritur, interea cum ex maioribus castris, qui-
bus satis virium aut animi fuit, ad quattuor milia hominum
et ducenti equites, alii agmine, alii palati passim per agros,
quod haud minus tutum erat, Canusium perfugissent,
castra ipsa ab sauciis timidisque eadem condicione qua
5 altera tradita hosti. praeda ingens parta est et praeter
equos virosque et si quid argenti – quod plurimum in
phaleris equorum erat, nam ad vescendum facto per-
exiguo, utique militantes, utebantur – omnis cetera praeda
6 diripienda data est. tum sepeliendi causa conferri in unum
corpora suorum iussit. ad octo milia fuisse dicuntur for-
tissimorum virorum. consulem quoque Romanum conqui-
situm sepultumque quidam auctores sunt.

7 Eos, qui Canusium perfugerant, mulier Apula nomine
Busa, genere clara ac divitiis, moenibus tantum tectisque

a Canusinis acceptos, frumento, veste, viatico etiam iuvit,
pro qua ei munificentia postea bello perfecto ab senatu
honores habiti sunt.

LIII. Ceterum cum ibi tribuni militum quattuor es- 1
sent, Fabius Maximus de legione prima, cuius pater priore 2
anno dictator fuerat, et de legione secunda L. Publicius
Bibulus et P. Cornelius Scipio et de legione tertia Ap.
Claudius Pulcher, qui proxime aedilis fuerat, omnium 3
consensu ad P. Scipionem admodum adulescentem et ad
Ap. Claudium summa imperi delata est.

Quibus consultantibus inter paucos de summa rerum 4
nuntiat P. Furius Philus, consularis viri filius, nequiquam
eos perditam spem fovere, desperatam conploratamque
rem esse publicam: nobiles iuvenes quosdam, quorum 5
principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare,
ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant. quod 6
malum, praeterquam atrox, super tot clades etiam novum,
cum stupore ac miraculo torpidos defixisset qui aderant et
consilium advocandum de eo censerent, negat consili rem
esse Scipio iuvenis, fatalis dux huiusce belli. audendum 7
atque agendum, non consultandum ait in tanto malo esse:
irent secum extemplo armati, qui rem publicam salvam
vellent. nullo loco verius quam ubi ea cogitentur hostium 8
castra esse. pergit ire sequentibus paucis in hospitium 9
Metelli, et cum concilium ibi iuvenum, de quibus adlatum
erat, invenisset, stricto super capita consultantium gladio
'ex mei animi sententia' inquit 'ut ego rem publicam po- 10
puli Romani non deseram, neque alium civem Romanum
deserere patiar; si sciens fallo, tum me Iuppiter optimus 11
maximus, domum, familiam remque meam pessimo leto
adficiat. in haec verba, L. Caecili, iures postulo ceteri- 12
que qui adestis; qui non iuraverit, in se hunc gladium
strictum esse sciat.' haud secus pavidi, quam si victorem 13
Hannibalem cernerent, iurant omnes custodiendosque se-
met ipsos Scipioni tradunt.

LIIII. Eo tempore, quo haec Canusii agebantur, 1
Venusiam ad consulem ad quattuor milia et quingenti
pedites equitesque, qui sparsi fuga per agros fuerant,
pervenere. eos omnes Venusini per familias benigne ac- 2

cipiendos curandosque cum divisissent, in singulos equites
togas et tunicas et quadrigatos nummos quinos vicenos et
3 pediti denos et arma quibus deerant dederunt, ceteraque
publice ac privatim hospitaliter facta certatumque, ne a
muliere Canusina populus Venusinus officiis vinceretur.
4 sed gravius onus Busae multitudo faciebat, et iam ad
5 decem milia hominum erant, Appiusque et Scipio, post-
quam incolumem esse alterum consulem acceperunt, nun-
tium extemplo mittunt, quantae secum peditum equitum-
que copiae essent, sciscitatumque simul, utrum Venusiam
6 adduci exercitum an manere iuberet Canusi. Varro ipse
Canusium copias traduxit. et iam aliqua species consu-
laris exercitus erat, moenibusque se certe, etsi non armis
ab hoste videbantur defensuri.

7 Romam ne has quidem reliquias superesse civium so-
ciorumque, sed occidione occisum cum consulibus duobus
8 exercitum deletasque omnes copias adlatum fuerat. num-
quam salva urbe tantum pavoris tumultusque intra moenia
Romana fuit. itaque [ne] succumbam oneri, neque ad-
grediar narrare quae edissertando minora vero faciam.
9 consule exercituque ad Trasumennum priore anno amisso
non vulnus super vulnus, sed multiplex clades, cum duo-
bus consulibus duo consulares exercitus amissi nuntiaban-
tur: nec ulla iam castra Romana nec ducem nec militem
10 esse, Hannibalis Apuliam, Samnium ac iam prope totam
Italiam factam. nulla profecto alia gens tanta mole cladis
11 non obruta esset. compares cladem ad Aegatis insulas
Carthaginiensium proelio navali acceptam, qua fracti Si-
cilia ac Sardinia cessere, inde vectigalis ac stipendiarios
fieri se passi sunt, aut pugnam adversam in Africa, cui
postea hic ipse Hannibal succubuit: nulla ex parte con-
parandae sunt, nisi quod minore animo latae sunt.

1 LV. P. Furius Philus et M. Pomponius praetores
senatum in curiam Hostiliam vocaverunt, ut de urbis
2 custodia consulerent: neque enim dubitabant deletis exer-
citibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum
3 opus belli restaret, venturum. cum in malis sicuti in-
gentibus, ita ignotis nec consilium quidem satis expedirent
obstreperetque clamor lamentantium mulierum et nondum

palam facto vivi mortuique et per omnes paene domos
promiscue conplorarentur, tum Q. Fabius Maximus cen- 4
suit equites expeditos et Appia et Latina via mittendos,
qui obvios percunctando — aliquos profecto ex fuga passim
dissipatos fore — referant, quae fortuna consulum atque
exercituum sit et, si quid dii inmortales, miseriti imperi, 5
reliquum Romani nominis fecerint, ubi eae copiae sint,
quo se Hannibal post proelium contulerit, quid paret,
quid agat acturusque sit: haec exploranda noscendaque 6
per inpigros iuvenes esse. illud per patres ipsos agen-
dum, quoniam magistratuum parum sit, ut tumultum ac
trepidationem in urbe tollant, matronas publico arceant
contineríque intra suum quamque limen cogant, conplo- 7
ratus familiarum coerceant, silentium per urbem faciant,
nuntios rerum omnium ad praetores deducendos curent,
suae quisque fortunae domi auctorem expectent custodes- 8
que praeterea ad portas ponant, qui prohibeant quemquam
egredi urbem cogantque homines nullam nisi urbe ac
moenibus salvis salutem sperare. ubi conticuerit recte
tumultus, tum in curiam patres revocandos consulendum-
que de urbis custodia esse.

LVI. Cum in hanc sententiam pedibus omnes issent, 1
summotaque foro [per] magistratus turba patres diversi
ad sedandos tumultus discessissent, tum demum litterae
a C. Terentio consule allatae sunt: L. Aemilium consulem 2
exercitumque caesum, sese Canusii esse, reliquias tantae
cladis velut ex naufragio colligentem. ad decem milia
militum ferme esse inconpositorum inordinatorumque.
Poenum sedere ad Cannas, in captivorum pretiis praeda- 3
que alia nec victoris animo nec magni ducis more nundi-
nantem. tum privatae quoque per domos clades vulgatae 4
sunt, adeoque totam urbem opplevit luctus, ut sacrum
anniversarium Cereris intermissum sit, quia nec lugenti-
bus id facere est fas nec ulla in illa tempestate matrona
expers luctus fuerat. itaque ne ob eandem causam alia 5
quoque sacra publica aut privata desererentur, senatus
consulto diebus triginta luctus est finitus.

Ceterum cum sedato urbis tumultu revocati in curiam 6
patres essent, aliae insuper ex Sicilia litterae adlatae sunt

7 ab T. Otacilio propraetore, regnum Hieronis classe Punica
vastari; cui cum opem inploranti ferre vellet, nuntiatum
sibi esse aliam classem ad Aegatis insulas stare paratam
8 instructamque, ut, ubi se versum ad tuendam Syracusa-
nam oram Poeni sensissent, Lilybaeum extemplo provin-
ciamque aliam Romanam adgrederentur. itaque classe
opus esse, si regem socium Siciliamque tueri vellent.

1 LVII. Litteris consulis praetorisque [perlectis cen-
suerunt] M. Claudium, qui classi ad Ostiam stanti prae-
esset, Canusium ad exercitum mittendum scribendumque
consuli, ut, cum praetori exercitum tradidisset, primo
quoque tempore, quantum per commodum rei publicae
2 fieri posset, Romam veniret. territi etiam super tantas
clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo
anno, Opimia atque Floronia, stupri conpertae, et altera
sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat,
3 altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius scriba
pontificis, quos nunc minores pontifices adpellant, qui cum
Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque
virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret.
4 hoc nefas cum inter tot, ut fit, clades in prodigium ver-
5 sum esset, decemviri libros adire iussi sunt et Q. Fabius
Pictor Delphos ad oraculum missus est sciscitatum, qui-
bus precibus suppliciisque deos possent placare et quae-
6 nam futura finis tantis cladibus foret. interim ex fatalibus
libris sacrificia aliquot extraordinaria facta; inter quae
Gallus et Galla, Graecus et Graeca in foro bovario sub
terra vivi demissi sunt in locum saxo consaeptum, iam
ante hostiis humanis, minime Romano sacro, inbutum.

7 Placatis satis, ut rebantur, deis M. Claudius Marcellus
ab Ostia mille et quingentos milites, quos in classem
scriptos habebat, Romam, ut urbi praesidio essent, mittit;
8 ipse, legione classica – ea legio tertia erat – cum tribunis
militum Teanum Sidicinum praemissa, classe tradita P.
Furio Philo conlegae, paucos post dies Canusium magnis
itineribus contendit.

9 Inde dictator ex auctoritate patrum dictus M. Iunius
et Ti. Sempronius magister equitum dilectu edicto iunioris
ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scribunt.

quattuor ex his legiones et mille equites effecti. item ad 10
socios Latinumque nomen ad milites ex formula accipien-
dos mittunt. arma, tela, alia parari iubent et vetera spo-
lia hostium detrahunt templis porticibusque. et aliam 11
formam novi dilectus inopia liberorum capitum ac neces-
sitas dedit: octo milia iuvenum validorum ex servitiis
prius sciscitantes singulos, vellentne militare, redempta
publice armaverunt. hic miles magis placuit, cum pretio 12
minore redimere captivos copia fieret.

LVIII. Namque Hannibal secundum tam prosperam 1
ad Cannas pugnam victoris magis quam bellum gerentis
intentus curis, cum captivis productis segregatisque socios, 2
sicut ante ad Trebiam Trasumenumque lacum, benigne
adlocutus sine pretio dimisisset, Romanos quoque vocatos,
quod numquam alias antea, satis miti sermone adloquitur:
non internecivum sibi esse cum Romanis bellum, de digni- 3
tate atque imperio certare. et patres virtuti Romanae
cessisse et se id adniti, ut suae in vicem simul felicitati
et virtuti cedatur. itaque redimendi se captivis copiam 4
facere. pretium fore in capita equiti quingenos quadri-
gatos nummos, trecenos pediti, servo centenos. quam- 5
quam aliquantum adiciebatur equitibus ad id pretium, quo
pepigerant dedentes se, laeti tamen quamcumque condi-
cionem paciscendi acceperunt. placuit suffragio ipsorum 6
decem deligi, qui Romam ad senatum irent, nec pignus
aliud fidei quam ut iurarent se redituros acceptum. mis- 7
sus cum his Carthalo nobilis Carthaginiensis, qui, si forte
ad pacem inclinaret animus, condiciones ferret. cum egressi 8
castris essent, unus ex iis, minime Romani ingeni homo,
veluti aliquid oblitus iuris iurandi solvendi causa cum in
castra redisset, ante noctem comites adsequitur. ubi Ro- 9
mam venire eos nuntiatum est, Carthaloni obviam lictor
missus, qui dictatoris verbis nuntiaret, ut ante noctem
excederet finibus Romanis.

LVIIII. Legatis captivorum senatus ab dictatore da- 1
tus est. quorum princeps M. Iunius 'patres conscripti,'
inquit 'nemo nostrum ignorat, nulli umquam civitati vilio-
res fuisse captivos quam nostrae. ceterum, nisi nobis 2
plus iusto nostra placet causa, non alii umquam minus

neglegendi vobis quam nos in hostium potestatem vene-
3 runt. non enim in acie per timorem arma tradidimus,
sed cum prope ad noctem superstantes cumulis caesorum
corporum proelium extraxissemus, in castra recepimus
4 nos; diei reliquum ac noctem insequentem fessi labore ac
5 vulneribus vallum sumus tutati; postero die, cum circum-
sessi ab exercitu victore aqua arceremur nec ulla iam per
confertos hostis erumpendi spes esset nec esse nefas du-
ceremus quinquaginta milibus hominum ex acie nostra
trucidatis aliquem ex Cannensi pugna Romanum militem
6 restare, tunc demum pacti sumus pretium quo redempti
dimitteremur, arma, in quibus nihil iam auxili erat, hosti
7 tradidimus. maiores quoque acceperamus se a Gallis auro
redemisse et patres vestros, asperrimos illos ad condiciones
pacis, legatos tamen captivorum redimendorum gratia Ta-
8 rentum misisse. atqui et ad Aliam cum Gallis et ad
Heracleam cum Pyrro utraque non tam clade infamis
quam pavore et fuga pugna fuit. Cannensis campos acervi
Romanorum corporum tegunt, nec supersumus pugnae nisi
in quibus trucidandis et ferrum et vires hostem defecerunt.
9 sunt etiam de nostris quidam, qui nec in acie quidem re-
fugerunt, sed praesidio castris relicti, cum castra trade-
10 rentur, in potestatem hostium venerunt. haud equidem
ullius civis et commilitonis fortunae aut condicioni invi-
deo, nec premendo alium me extulisse velim: ne illi qui-
dem, nisi pernicitatis pedum et cursus aliquod praemium
est, qui plerique inermes ex acie fugientes non prius quam
Venusiae aut Canusi constiterunt, se nobis merito prae-
tulerint gloriatique sint, in se plus quam in nobismet
11 praesidii rei publicae esse. sed illis ut bonis ac fortibus
militibus utemini et nobis etiam promptioribus pro patria,
quod beneficio vestro redempti atque in patriam restituti
12 fuerimus. dilectum ex omni aetate et fortuna habetis,
octo milia servorum audio armari: non minor numerus
noster est, nec maiore pretio redimi possumus quam ii
emuntur: nam si conferam nos cum illis, iniuriam nomini
13 Romano faciam. illud etiam in tali consilio animadver-
tendum vobis censeam, patres conscripti, si tamen durio-
res esse velitis, quod nullo nostro merito faciatis, cui nos

hosti relicturi sitis. Pyrro videlicet, qui (vos) hospitum 14
numero captivos habuit, an barbaro ac Poeno, qui utrum
avarior an crudelior sit, vix existimari potest? si videatis 15
catenas, squalorem, deformitatem civium vestrorum, non
minus profecto vos ea species moveat quam si ex altera
parte cernatis stratas Cannensibus campis legiones vestras.
intueri potestis sollicitudinem et lacrimas in vestibulo cu- 16
riae stantium cognatorum nostrorum exspectantiumque
responsum vestrum. cum ii pro nobis proque iis qui ab-
sunt ita suspensi ac solliciti sint, quem censetis animum
ipsorum esse, quorum in discrimine vita libertasque est?
set si, me dius fidius, ipse in nos mitis Hannibal contra 17
naturam suam esse velit, nihil tamen nobis vita opus
esse censeamus, cum indigni ut redimeremur a vobis visi
simus. rediere Romam quondam remissi a Pyrro sine 18
pretio capti; sed rediere cum legatis, primoribus civitatis,
ad redimendos sese missis. redeam ego in patriam tre-
centis nummis non aestimatus civis? suus cuique animus, 19
patres conscripti. scio in discrimine esse vitam corpusque
meum: magis me famae periculum movet, ne a vobis
damnati ac repulsi abeamus. neque enim vos pretio pe-
percisse homines credent.'

LX. Ubi is finem fecit, extemplo ab ea turba, quae 1
in comitio erat, clamor flebilis est sublatus, manusque ad
curiam tendebant orantes, ut sibi liberos, fratres, cogna-
tos redderent. feminas quoque metus ac necessitas in 2
foro turbae virorum inmiscuerat. senatus submotis arbi-
tris consuli coeptus. ibi cum sententiis variaretur et alii 3
redimendos de publico, alii nullam publice inpensam fa-
ciendam nec prohibendos ex privato redimi, si quibus 4
argentum in praesentia deesset, dandam ex aerario pecu-
niam mutuam praedibusque ac praediis cavendum populo
censerent, tum T. Manlius Torquatus, priscae ac nimis 5
durae, ut plerisque videatur, severitatis, interrogatus sen-
tentiam ita locutus fertur:

'Si tantummodo postulassent legati pro his, qui in 6
hostium potestate sunt, ut redimerentur, sine ullius insec-
tatione eorum brevi sententiam peregissem. quid enim 7
aliud quam admonendi essetis, ut morem traditum a patri-

bus necessario ad rem militarem exemplo servaretis. nunc
autem, cum prope gloriati sint, quod se hostibus dedide-
rint, praeferrique non captis modo in acie ab hostibus,
sed etiam iis, qui Venusiam Canusiumque pervenerunt,
8 atque ipsi C. Terentio consuli aecum censuerint, nihil
vos eorum, patres conscripti, quae illic acta sunt, ignorare
patiar. atque utinam haec, quae aput vos acturus sum,
Canusi aput ipsum exercitum agerem, optimum testem
ignaviae cuiusque et virtutis, aut unus hic saltem adesset
P. Sempronius, quem si isti ducem secuti essent, milites
hodie in castris Romanis, non captivi in hostium potestate
9 essent. set cum fessis pugnando hostibus, tum victoria
laetis et ipsis plerisque regressis in castra sua, noctem ad
erumpendum liberam habuissent et septem milia armato-
rum hominum erumpere etiam [per] confertos hostes pos-
sent, neque per se ipsi id facere conati sunt neque alium
10 sequi voluerunt. nocte prope tota P. Sempronius Tudita-
nus non destitit monere, adhortari eos, dum paucitas
hostium circa castra, dum quies ac silentium esset, dum
nox inceptum tegere posset, se ducem sequerentur: ante
lucem pervenire in tuta loca, in sociorum urbes posse.
11 [si] sicut avorum memoria P. Decius tribunus militum
in Samnio, sicut nobis adulescentibus priore Punico bello
Calpurnius Flamma trecentis voluntariis, cum ad tumulum
eos capiendum situm inter medios duceret hostis, dixit:
"moriamur, milites, et morte nostra eripiamus ex obsi-
12 dione circumventas legiones" –, si hoc P. Sempronius
diceret, nec viros quidem nec Romanos vos duceret, si
13 nemo tantae virtutis extitisset comes. viam non ad glo-
riam magis quam ad salutem ferentem demonstrat, reduces
14 in patriam, ad parentis, ad coniuges ac liberos facit. ut
servemini, deest vobis animus: quid, si moriendum pro
patria esset, faceretis? quinquaginta milia civium socio-
rumque circa vos eo ipso die caesa iacent. si tot exempla
virtutis non movent, nihil umquam movebit, si tanta cla-
15 des vilem vitam non fecit, nulla faciet. et liberi atque
incolumes desiderate patriam, immo desiderate, dum pa-
tria est, dum cives eius estis: sero nunc desideratis, demi-
nuti capite, abalienati iure civium, servi Carthaginiensium

facti. pretio redituri estis eo, unde ignavia ac nequitia 16
abistis? P. Sempronium civem vestrum non audistis arma
capere ac sequi se iubentem, Hannibalem post paulo au-
distis castra prodi et arma tradi iubentem. quam ego 17
ignaviam istorum accuso, cum scelus possim accusare!
non modo enim sequi recusarunt bene monentem, sed
obsistere ac retinere conati sunt, ni strictis gladiis viri
fortissimi inertis submovissent, prius inquam P. Sempro- 18
nio per civium agmen quam per hostium fuit erumpen-
dum. hos cives patria desideret? quorum si ceteri similes
fuissent, neminem hodie ex iis qui ad Cannas pugnave-
runt civem haberet. ex milibus septem armatorum sescenti 19
extiterunt qui erumpere auderent, qui in patriam liberi
atque armati redirent, neque his sescentis tot milia hostium
obstitere: quam tutum iter duarum prope legionum agmini 20
futurum censetis fuisse? haberetis hodie viginti milia ar-
matorum Canusi fortia, fidelia, patres conscripti. nunc
autem quem ad modum hi boni fidelesque – nam fortes
ne ipsi quidem dixerint – cives esse possunt? nisi quis 21
credere potest fuisse, ut erumpentibus, quin erumperent,
obsistere conati sunt, aut non invidere eos cum incolumi-
tati tum gloriae illorum per virtutem partae, cum sibi
timorem ignaviamque servitutis ignominiosae causam esse
sciant. maluerunt in tentoriis latentes simul lucem atque 22
hostem expectare, cum silentio noctis erumpendi occasio
esset. [at] ad erumpendum e castris defuit animus, ad
tutanda fortiter castra animum habuerunt; dies noctesque 23
aliquot obsessi vallum armis, se ipsi tutati vallo sunt; tan-
dem ultima ausi passique, cum omnia subsidia vitae abes-
sent adfectisque fame viribus arma iam sustinere nequi-
rent, necessitatibus magis humanis quam armis victi sunt.
orto sole ab hostibus ad vallum accessum: ante secundam 24
horam nullam fortunam certaminis experti, tradiderunt
arma ac se ipsos. haec vobis istorum per biduum militia 25
fuit. cum [in] acie stare ac pugnare decuerat, tum in
castra refugerunt, cum pro vallo pugnandum erat, castra
tradiderunt, neque in acie neque in castris utiles. ego 26
vos redimam? cum erumpere castris oportet, cunctamini
ac manetis, cum manere, castra tutari armis necesse est,

27 et castra et arma et vos ipsos traditis hosti. ego non
magis istos redimendos, patres conscripti, censeo, quam
illos dedendos Hannibali, qui per medios hostis e castris
eruperunt ac per summam virtutem se patriae restituerunt.'

1 LXI. Postquam Manlius dixit, quamquam patrum
quoque plerosque captivi cognatione attingebant, praeter
exemplum civitatis minime in captivos iam inde antiquitus
2 indulgentis, pecuniae quoque summa homines movit, qua
nec aerarium exhaurire, magna iam summa erogata in
servos ad militiam emendos armandosque, nec Hanni-
balem maxime huiusce rei, ut fama erat, egentem locu-
3 pletari volebant. cum triste responsum, non redimi cap-
tivos, redditum esset novusque super veterem luctus tot
iactura civium adiectus esset, cum magnis fletibus, questi-
4 bus legatos ad portam prosecuti sunt. unus ex iis domum
abiit, quod fallaci reditu in castra iure iurando se exsol-
visset. quod ubi innotuit relatumque ad senatum est,
omnes censuerunt conprehendendum et custodibus publice
datis deducendum ad Hannibalem esse.

5 Est et alia de captivis fama: decem primos venisse;
de eis cum dubitatum in senatu esset, admitterentur in
urbem necne, ita admissos esse, ne tamen iis senatus
6 daretur. morantibus deinde longius omnium spe alios tris
insuper legatos venisse, L. Scribonium et C. Calpurnium
7 et L. Manlium; tum demum ab cognato Scribonii tribuno
plebis de redimendis captivis relatum esse, nec censuisse
redimendos senatum, et novos legatos tris ad Hannibalem
8 revertisse, decem veteres remansisse, quod per causam
recognoscendi nomina captivorum ad Hannibalem ex iti-
nere regressi religione sese exsolvissent; de iis dedendis
magna contentione actum in senatu esse, victosque paucis
9 sententiis qui dedendos censuerint; ceterum proxumis cen-
soribus adeo omnibus notis ignominîsque confectos esse,
ut quidam eorum mortem sibi ipsi extemplo consciverint,
ceteri non foro solum omni deinde vita, sed prope luce ac
10 publico caruerint. mirari magis adeo discrepare inter
auctores, quam quid veri sit discernere queas.

Quanto autem maior ea clades superioribus cladibus
fuerit, vel ea res indicio [est, quod fides socio]rum, quae

ad eam diem firma steterat, tum labare coepit, nulla pro-
fecto alia de re quam quod desperaverant de imperio.
defecere autem ad Poenos hi populi: Atellani, Calatini, 11
Hirpini, Apulorum pars, Samnites praeter Pentros, Bruttii
omnes, Lucani; praeter hos Uzentini et Graecorum omnis 12
ferme ora, Tarentini, Metapontini, Crotonienses Locrique
et Cisalpini omnes Galli. nec tamen eae clades defectio- 13
nesque sociorum moverunt, ut pacis umquam mentio aput
Romanos fieret, neque ante consulis Romam adventum
nec postquam is rediit renovavitque memoriam acceptae
cladis. quo in tempore ipso adeo magno animo civitas 14
fuit, ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima
fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus
ordinibus sit et gratiae actae, quod de re publica non
desperasset; qui si Carthaginiensium ductor fuisset, nihil 15
recusandum supplicii foret.

[PERIOCHA LIBRI XXIII.]

[Campani ad Hannibalem defecerunt. nuntius Cannensis victoriae Mago Carthaginem missus anulos aureos corporibus occisorum detractos in vestibulo curiae effudit, quos excessisse modii mensuram traditur. post quem nuntium Hanno, vir ex Poenis nobilibus, suadebat senatui Carthaginiensium, ut pacem a populo Romano peterent; nec tenuit obstrepente Barcina factione. Claudius Marcellus praetor ad Nolam eruptione adversus Hannibalem ex oppido facta prospere pugnavit. Casilinum a Poenis obsessum ita fame vexatum est, ut lora et pelles scutis detractas et mures inclusi essent. nucibus per Vulturnum amnem a Romanis missis vixerunt. senatus ex equestri ordine hominibus CXCVII suppletus est. L. Postumius praetor a Gallis cum exercitu caesus est. Cn. et P. Scipiones in Hispania Hasdrubalem vicerunt et Hispaniam suam fecerunt. reliquiae Cannensis exercitus in Siciliam relegatae sunt, ne recederent inde nisi finito bello. Sempronius Gracchus consul Campanos cecidit. Claudius Marcellus praetor Hannibalis exercitum ad Nolam proelio fudit et vicit primusque tot cladibus fessis Romanis meliorem spem belli dedit. inter Philippum Macedoniae regem et Hannibalem societas iuncta est. praeterea in Hispania feliciter a Publio et [Cn. Scipionibus, in Sardinia a] T. Manlio praetore adversus Poenos res gestas continet, a quibus Hasdrubal dux et Mago et Hanno capti. exercitus Hannibalis per hiberna ita luxuriatus, ut corporis animique viribus enervaretur.]

TITI LIVI
AB VRBE CONDITA

LIBER XXIII.

1 I. [Inter] haec Hannibal post Cannensem pugnam,
[castra] capta ac direpta confestim ex Apulia in Samnium
moverat, accitus in Hirpinos a Statio [Trebio], pollicente
se Compsam traditurum. Compsanus erat Trebius nobilis
2 inter suos, set premebat eum Mopsiorum factio, familiae
3 per gratiam Romanorum potentis. post famam Cannensis
pugnae volgatumque Trebi sermonibus adventum Hanni-
balis cum Compsam urbem excessissent, sine certamine
4 tradita urbs Poeno praesidiumque acceptum est. ibi praeda
omni atque inpedimentis relictis, exercitu partito Magonem
regionis eius urbes aut deficientis ab Romanis accipere aut
5 detrectantis cogere ad defectionem iubet, ipse per agrum
Campanum mare inferum petit, oppugnaturus Neapolim,
6 ut urbem maritimam haberet. ubi fines Neapolitanorum
intravit, Numidas partim in insidiis – et pleraeque cavae
sunt viae sinusque occulti – quacumque apte poterat dis-
posuit, alios prae se actam praedam ex agris ostentantis
7 obequitare portis iussit. in quos, quia nec multi et incon-
positi videbantur, cum turma equitum erupisset, ab ce-
8 dentibus consulto tracta in insidias circumventa est; nec
evasisset quisquam, ni mare propinquum et haut procul
litore naves, piscatoriae pleraeque, conspectae peritis nandi
9 dedissent effugium. aliquot tamen eo proelio nobiles iuve-
nes capti caesique, inter quos et Hegeas, praefectus equi-
10 tum, intemperantius cedentes secutus cecidit. ab urbe
oppugnanda Poenum absterruere conspecta moenia, haut-
quaquam prompta oppugnanti.
1 II. Inde Capuam flectit iter luxuriantem longa felici-
tate atque indulgentia fortunae, maxime tamen inter cor-
rupta omnia licentia plebis sine modo libertatem exercentis.

senatum et sibi et plebi obnoxium Pacuvius Calavius fece- 2
rat, nobilis idem ac popularis homo, ceterum malis artibus
nanctus opes. is cum eo forte anno, quo res male gesta 3
ad Trasumennum est, in summo magistratu esset, iam
diu infestam senatui plebem ratus per occasionem novandi
res magnum ausuram facinus, ut si in ea loca Hannibal
cum victore exercitu venisset, trucidato senatu traderet
Capuam Poenis, inprobus homo, sed non ad extremum 4
perditus, cum mallet incolumi quam eversa republica do-
minari, nullam autem incolumem esse orbatam publico
consilio crederet, rationem init, qua et senatum servaret
et obnoxium sibi ac plebi faceret. vocato senatu cum sibi 5
defectionis ab Romanis consilium placiturum nullo modo,
nisi necessarium fuisset, praefatus esset, quippe qui libe- 6
ros ex Appii Claudii filia haberet filiamque Romam nup-
tum Livio dedisset, ceterum maiorem multo rem magisque
timendam instare: non enim per defectionem ad tollendum 7
ex civitate senatum plebem spectare, set per caedem senatu
vacuam rem publicam tradere Hannibali ac Poenis velle;
eo se periculo posse liberare eos, si permittant sibi et 8
certaminum in republica obliti credant, — cum omnes victi 9
metu permitterent, 'claudam' inquit 'in curia vos et tam-
quam et ipse cogitati facinoris particeps adprobando con-
silia, quibus nequiquam adversarer, viam saluti vestrae
inveniam. in hoc fidem quam voltis ipsi accipite.'

Fide data egressus claudi curiam iubet, praesidiumque 10
in vestibulo reliquit, ne quis adire curiam iniussu suo neve
inde egredi possit.

III. Tum vocato ad contionem populo 'quod saepe' 1
inquit 'optastis, Campani, ut supplicii sumendi vobis ex
inprobo ac detestabili senatu potestas esset, eam [nunc,] 2
non per tumultum expugnantes domos singulorum, quas
praesidiis clientium servorumque tuentur, cum summo
vestro periculo, sed tutam habetis ac liberam. clausos 3
omnis in curiam accipite, solos, inermis. nec quicquam
raptim aut forte temere egeritis, de singulorum capite
vobis ius sententiae dicendae faciam, ut quas quisque
meritus est poenas pendat. set ante omnia ita vos irae 4
indulgere oportet, ut potiorem ira salutem atque utilitatem

vestram habeatis. etenim hos, ut opinor, odistis senatores,
5 non senatum omnino habere non voltis, quippe aut rex,
quod abominandum, aut quod unum liberae civitatis con-
silium est, senatus habendus est. itaque duae res simul
agendae vobis sunt, ut et veterem senatum tollatis et
6 novum cooptetis. citari singulos senatores iubebo, de
quorum capite vos consulam, quod de quoque censueritis,
fiet. sed prius in eius locum virum fortem ac strenuum
novum senatorem cooptabitis quam de noxio supplicium
sumatur.'

7 Inde consedit, et nominibus in urnam coniectis citari
quod primum sorte nomen excidit ipsumque e curia pro-
8 duci iussit. ubi auditum est nomen, malum et inprobum
9 pro se quisque clamare et supplicio dignum. tum Pacu-
vius 'video, quae de hoc sententia sit: date igitur pro
10 malo atque inprobo bonum senatorem et iustum.' primo
silentium erat inopia potioris subiciundi, deinde, cum ali-
quis omissa verecundia quempiam nominasset, multo maior
11 extemplo clamor oriebatur, cum alii negarent nosse, alii
nunc probra, nunc humilitatem sordidamque inopiam et
12 pudendae artis aut quaestus genus obicerent. hoc multo
magis in secundo ac tertio citato senatore est factum, ut
ipsius paenitere homines appareret, quem autem in eius
13 substituerent locum, deesse, quia nec eosdem nominari
adtinebat, nihil aliud quam ad audienda probra nomina-
tos, et multo humiliores obscurioresque ceteri erant eis,
14 qui primi memoriae occurrebant. ita dilabi homines, no-
tissimum quodque malum maxume tolerabile dicentes esse
iubentesque senatum ex custodia dimitti.

1 IIII. Hoc modo Pacuvius cum obnoxium vitae bene-
ficio senatum multo sibi magis quam plebi fecisset, sine
2 armis, iam omnibus concedentibus dominabatur. hinc se-
natores omissa dignitatis libertatisque memoria plebem
3 adulari: salutare, benigne invitare, adparatis accipere
epulis, eas causas suscipere, ei semper parti adesse, se-
cundum eam litem iudices dare, quae magis popularis
4 aptiorque in volgus favori conciliando esset. iam vero
nihil in senatu actum aliter quam si plebis ibi esset con-
cilium. prona semper civitas in luxuriam non ingeniorum

modo vitio, set affluenti copia voluptatium et inlecebris
omnis amoenitatis maritimae terrestrisque, tum vero ita 5
obsequio principum et licentia plebei lascivire, ut nec libi-
dini nec sumptibus modus esset. ad contemptum legum, 6
magistratuum, senatus accessit tum post Cannensem cla-
dem, ut, cuius aliqua verecundia erat, Romanum quoque
spernerent imperium. id modo erat in mora, ne extemplo 7
deficerent, quod conubium vetustum multas familias claras
ac potentis Romanis miscuerat et quod, cum militarent 8
aliquot aput Romanos, maximum vinculum erant trecenti
equites, nobilissimus quisque Campanorum, in praesidia
Sicularum urbium delecti ab Romanis ac missi.

V. Horum parentes cognatique aegre pervicerunt, ut 1
legati ad consulem Romanum mitterentur. ii nondum
Canusium profectum, sed Venusiae cum paucis ac se-
miermibus consulem invenerunt, quam poterat maxime
miserabilem bonis sociis, superbis atque infidelibus – ut
erant Campani – spernendum. et auxit rerum suarum 2
suique contemptum consul nimis detegendo cladem nu-
dandoque. nam cum legati aegre ferre senatum populum- 3
que Campanum adversi quicquam evenisse Romanis nun-
tiassent pollicerenturque omnia quae ad bellum opus
essent, 'morem magis' inquit 'loquendi cum sociis ser- 4
vastis, Campani, iubentes quae opus essent ad bellum
imperare, quam convenienter ad praesentem fortunae
nostrae statum locuti estis. quid enim nobis ad Cannas 5
relictum est, ut, quia aliquid habeamus, id quod deest
expleri ab sociis velimus? pedites vobis imperemus, tam-
quam equites habeamus? pecuniam deesse dicamus, tam-
quam ea tantum desit? nihil ne quod suppleremus quidem 6
nobis reliquit fortuna. legiones, equitatus, arma, signa,
equi virique, pecunia, commeatus aut in acie aut binis
postero die amissis castris perierunt. itaque non iuvetis 7
nos in bello oportet, Campani, set paene bellum pro nobis
suscipiatis. veniat in mentem, ut trepidos quondam ma- 8
iores vestros intra moenia conpulsos nec Samnitem modo
hostem, set etiam Sidicinum paventis, receptos in fidem
ad Saticulam defenderimus coeptumque propter vos cum
Samnitibus bellum per centum prope annos variante for-

9 tuna eventum tulerimus. adicite ad haec, quod foedus
aequum dediticiis, quod leges vestras, quod ad extremum,
id quod ante Cannensem certe cladem maxumum fuit,
civitatem nostram magnae parti vestrum dedimus com-
10 municavimusque vobiscum. itaque communem vos hanc
cladem, quae accepta est, credere, Campani, oportet,
11 communem patriam tuendam arbitrari esse. non cum
Samnite aut Etrusco res est, ut quod a nobis ablatum
sit, in Italia tamen imperium maneat; Poenus hostis, ne
Africae quidem indigena, ab ultimis terrarum oris, freto
Oceani Herculisque columnis, expertem omnis iuris et
12 condicionis et linguae prope humanae militem trahit. hunc
natura et moribus inmitem ferumque insuper dux ipse
efferavit pontibus ac molibus ex humanorum corporum
strue faciendis et, quod proloqui etiam piget, vesci cor-
13 poribus humanis docendo. his infandis pastos epulis, quos
contingere etiam nefas sit, videre atque habere dominos
et ex Africa et a Carthagine iura petere et Italiam Numi-
darum ac Maurorum pati provinciam esse, cui non, genito
14 modo in Italia, detestabile sit? pulchrum erit, Campani,
prolapsum clade Romanum imperium vestra fide, vestris
15 viribus retentum ac recuperatum esse. triginta milia pedi-
tum, quattuor equitum arbitror ex Campania scribi posse,
iam pecuniae adfatim est frumentique. si parem fortunae
vestrae fidem habetis, nec Hannibal se vicisse sentiet nec
Romani victos esse.'

1 VI. Hac oratione consulis dimissis redeuntibusque
domum legatis unus ex his Vibius Virrius tempus venisse
ait, quo Campani non agrum solum ab Romanis quondam
per iniuriam ademptum recuperare, sed imperio etiam
2 Italiae potiri possint. foedus enim cum Hannibale quibus
velint legibus facturos, neque controversiam fore, quin,
cum ipse confecto bello Hannibal victor in Africam dece-
dat exercitumque deportet, Italiae imperium Campanis
3 relinquatur. haec Virrio loquenti adsensi omnes ita re-
nuntiant legationem, uti deletum omnibus videretur nomen
4 Romanum. extemplo plebes ad defectionem ac pars maior
5 senatus spectare. extracta tamen auctoritatibus seniorum
per paucos dies est res. postremo vincit sententia plurium,

ut idem legati, qui ad consulem Romanum ierant, ad Hannibalem mitterentur.

Quo priusquam iretur certumque defectionis consilium 6
esset, Romam legatos missos a Campanis in quibusdam annalibus invenio postulantes, ut alter consul Campanus fieret, si rem Romanam adiuvari vellent. indignatione 7
orta submoveri a curia iussos esse missumque lictorem, qui ex urbe educeret eos atque eo die manere extra finis Romanos iuberet. quia nimis conpar Latinorum quondam 8
postulatio erat Coeliusque et alii id haut sine causa praetermiserant scriptores, ponere pro certo sum veritus.

VII. Legati ad Hannibalem venerunt pacemque cum 1
eo condicionibus fecerunt, ne quis imperator magistratusve Poenorum ius ullum in civem Campanum haberet neve civis Campanus invitus militaret munusve faceret, ut suae 2
leges, sui magistratus Capuae essent, ut trecentos ex Romanis captivis Poenus daret Campanis quos ipsi elegissent, cum quibus equitum Campanorum, qui in Sicilia stipendia facerent, permutatio fieret. haec pacta; illa in- 3
super quam quae pacta erant facinora Campani ediderunt: nam praefectos sociûm civisque Romanos alios, partim aliquo militiae munere occupatos, partim privatis negotiis inplicitos, plebs repente omnis conprehensos velut custodiae causa balneis includi iussit, ubi fervore atque aestu anima interclusa foedum in modum expirarent.

Ea ne fierent neu legatio mitteretur ad Poenum, summa 4
ope Decius Magius, vir cui ad summam auctoritatem nihil praeter sanam civium mentem defuit, restiterat. ut vero 5
praesidium mitti ab Hannibale audivit, Pyrri superbam dominationem miserabilemque Tarentinorum servitutem exempla referens, primo ne reciperetur praesidium palam vociferatus est, deinde, ut receptum aut eiceretur aut, si 6
malum facinus, quod a vetustissimis sociis consanguineisque defecissent, forti ac memorabili facinore purgare vellent, ut interfecto Punico praesidio restituerent Romanis se. haec — nec enim occulta agebantur — cum relata 7
Hannibali essent, primo misit qui vocarent Magium ad sese in castra, deinde, cum is ferociter negasset se iturum — nec enim Hannibali ius esse in civem Campanum —,

concitatus ira Poenus conprehendi hominem vinctumque
8 adtrahi ad sese iussit. veritus deinde, ne quid inter vim
tumultus atque ex concitatione animorum inconsulti cer-
taminis oreretur, ipse, praemisso nuntio ad Marium Blos-
sium praetorem Campanum, postero die se Capuae futu-
9 rum, proficiscitur e castris cum modico praesidio. Marius
contione advocata edicit, ut frequentes cum coniugibus ac
liberis obviam irent Hannibali. ab universis id non oboe-
dienter modo, sed enixe, favore etiam volgi et studio
visendi tot iam victoriis clarum imperatorem, factum est.
10 Decius Magius nec obviam egressus est nec, quo timorem
aliquem ex conscientia significare posset, privatim se te-
nuit: in foro cum filio clientibusque paucis otiose inam-
bulavit trepidante tota civitate ad excipiendum Poenum
11 visendumque. Hannibal ingressus urbem senatum ex-
templo postulat, precantibusque inde primoribus Campa-
norum, ne quid eo die seriae rei gereret diemque ut ipse
12 adventu suo festum laetus ac libens celebraret, quamquam
praeceps ingenio in iram erat, tamen, ne quid in principio
negaret, visenda urbe magnam partem diei consumpsit.
1 VIII. Deversatus est apud Ninnios Celeres, Sthenium
2 Pacuviumque, inclutos nobilitate ac divitiis. eo Pacuvius
Calavius, de quo ante dictum est, princeps factionis eius,
3 quae traxerat rem ad Poenos, filium iuvenem adduxit,
abstractum abs Deci Magii latere, cum quo ferocissime
pro Romana societate adversus Punicum foedus steterat,
nec eum aut inclinata in partem alteram civitas aut patria
4 maiestas sententia depulerat. huic tum pater iuveni Han-
nibalem deprecando magis quam purgando placavit, vic-
tusque patris precibus lacrimisque etiam ad caenam eum
5 cum patre vocari iussit, cui convivio neminem Campanum
praeterquam hospites Vibelliumque Tauream, insignem
6 bello virum, adhibiturus erat. epulari coeperunt de die,
et convivium non ex more Punico aut militari disciplina
esse, set, ut in civitate atque etiam domo diti ac variis
7 omnium voluptatium inlecebris instructa. unus nec domi-
norum invitatione nec ipsius interdum Hannibalis Calavius
filius perpelli ad vinum potuit, ipse valetudinem excusans,
patre animi quoque eius haud mirabilem perturbationem

causante. solis ferme occasu patrem Calavium ex con- 8
vivio egressum secutus filius; ubi in secretum — hortus
erat posticis aedium partibus — pervenerunt, 'consilium' 9
inquit 'adfero, pater, quo non veniam solum peccati, quod
defecimus ad Hannibalem, impetraturi ab Romanis, set
in multo maiore dignitate et gratia simus Campani quam
umquam fuimus'. cum mirabundus pater, quidnam id
esset consilii, quaereret, toga reiecta ab umero latus suc-
cinctum gladio nudat. 'iam ego' inquit 'sanguine Hanni- 10
balis sanciam Romanum foedus. te id prius scire volui,
si forte abesse, dum facinus patratur, malles'.

VIIII. Quae ubi audivit viditque senex, velut si iam 1
agendis quae audiebat interesset, amens metu 'per ego 2
te,' inquit 'fili, quaecumque iura liberos iungunt paren-
tibus, precor quaesoque, ne ante oculos patris facere et
pati omnia infanda velis. paucae horae sunt, intra quas 3
iurantes per quidquid deorum est, dextrae dextras iungen-
tes fidem obstrinximus — ut sacratas fide manus digressi
a conloquio extemplo in eum armaremus? ab hospitali 4
mensa surgis, ad quam tertius Campanorum adhibitus es
ab Hannibale, ut eam ipsam mensam cruentares hospitis
sanguine? Hannibalem pater filio meo potui placare, filium
Hannibali non possum? set sit nihil sancti, non fides, 5
non religio, non pietas, audeantur infanda, si non perni-
ciem nobis cum scelere ferunt. unus adgressurus es 6
Hannibalem? quid illa turba tot liberorum servorumque,
quid in unum intenti omnium oculi, quid tot dextrae —
torpescent in amentia illa? voltum ipsius Hannibalis, quem 7
armati exercitus sustinere nequeunt, quem horret populus
Romanus, tu sustinebis? ut alia auxilia desint: me ipsum
ferire corpus meum opponentem pro corpore Hannibalis
sustinebis? atque per meum pectus petendus ille tibi trans- 8
figendusque est. set hic te deterreri sine potius quam illic
vinci, valeant preces aput te meae sicut pro te hodie va-
luerunt'. lacrimantem inde iuvenem cernens medium con- 9
plectitur atque osculo haerens non ante precibus abstitit
quam pervicit, ut gladium poneret fidemque daret, nihil
facturum tale. tum iuvenis 'ego quidem' inquit 'quam 10
patriae debeo pietatem, exsolvam patri. tuam doleo 11

vicem, cui ter proditae patriae sustinendum est crimen,
semel cum defectionis ab Romanis, iterum cum pacis cum
Hannibale fuisti auctor, tertio hodie, cum restituendae
12 Romanis Capuae mora atque impedimentum es. tu, pa-
tria, ferrum, quo pro te armatus hanc arcem hostium
inii, quoniam parens extorquet, recipe.' haec cum dixisset,
gladium in publicum trans maceriam horti abiecit et, quo
minus res suspecta esset, se ipse convivio reddidit.
1 X. Postero die senatus frequens datus Hannibali.
ubi prima eius oratio perblanda ac benigna fuit, qua
gratias egit Campanis, quod amicitiam suam Romanae
2 societati praeposuissent, et inter cetera magnifica pro-
missa pollicitus, brevi caput Italiae omni Capuam fore
iuraque inde cum ceteris populis Romanum etiam peti-
3 turum: unum esse exsortem Punicae amicitiae foederis-
que secum facti, quem neque esse Campanum neque dici
debere, Magium Decium. eum postulare, ut sibi deda-
tur ac se praesente de eo referatur senatusque consultum
4 fiat. omnes in eam sententiam ierunt, quamquam magnae
parti et vir indignus ea calamitate et haut parvo initio
5 minui videbatur ius libertatis. egressus curia in templo
magistratûm consedit conprehendique Decium Magium
6 atque ante pedes destitutum causam dicere iussit. qui
cum manente ferocia animi negaret lege foederis id cogi
posse, tum iniectae catenae, ducique ante lictorem in
7 castra est iussus. quoad capite aperto est ductus, con-
tionabundus incessit ad circumfusam undique multitu-
dinem vociferans: 'habetis libertatem, Campani, quam
petistis; foro medio, luce clara, videntibus vobis nulli
Campanorum secundus vinctus ad mortem rapior. quid
8 violentius capta Capua fieret? ite obviam Hannibali, ex-
ornate urbem diemque adventus eius consecrate, ut hunc
9 triumphum de cive vestro spectetis'. haec vociferante
cum moveri volgus videretur, obvolutum caput est, ocius-
que rapi extra portam iussus. ita in castra perducitur;
extemploque inpositus in navem et Carthaginem missus,
10 ne motu aliquo Capuae ex indignitate rei orto senatum
quoque paeniteret dediti principis et, legatione missa ad
repetendum eum, ne aut negando rem, quam primum

peterent, offendendi sibi novi socii, aut tribuendo habendus
Capuae esset seditionis ac turbarum auctor. navem Cy- 11
renas detulit tempestas, quae tum in dicione regum erant.
ibi cum Magius ad statuam Ptolemaei regis confugisset,
deportatus a custodibus Alexandream ad Ptolemaeum, cum 12
eum docuisset contra ius foederis vinctum se ab Hanni-
bale esse, vinclis liberatur, permissumque ut rediret, seu
Romam seu Capuam mallet. nec Magius Capuam sibi 13
tutam dicere et Romam eo tempore, quo inter Romanos
Campanosque bellum sit, transfugae magis quam hospitis
fore domicilium: nusquam malle quam in regno eius vi-
vere, quem vindicem atque auctorem habeat libertatis.

XI. Dum haec geruntur, Q. Fabius Pictor legatus a 1
Delphis Romam redit responsumque ex scripto recitavit.
divi divaeque in eo erant, quibus quoque modo supplica-
retur. tum 'si ita faxitis, Romani, vestrae res meliores 2
facilioresque erunt, magisque ex sententia res publica
vestra vobis procedet victoriaque duelli populi Romani
erit. Pythio Apollini re publica vestra bene gesta serva- 3
taque, lucris meritis donum mittitote deque praeda, ma-
nubiis spoliisque honorem habetote, lasciviam a vobis pro-
hibetote'. haec ubi ex Graeco carmine interpretata reci- 4
tavit, tum dixit se oraculo egressum extemplo iis omnibus
divis rem divinam ture ac vino fecisse, iussumque a templi 5
antistite, sicut coronatus laurea corona et oraculum adisset
et rem divinam fecisset, ita coronatum navem ascendere
nec ante deponere eam quam Romam pervenisset: se 6
quaecumque imperata sint cum summa religione ac dili-
gentia exsecutum coronam Romae in aram Apollinis de-
posuisse. senatus decrevit, ut eae res divinae supplica-
tionesque primo quoque tempore cum cura fierent.

Dum haec Romae atque in Italia geruntur, nuntius 7
victoriae ad Cannas Carthaginem venerat Mago Hamil-
caris filius, non ex ipsa acie a fratre missus, sed retentus
aliquot dies in recipiendis civitatibus Bruttiorum quaeque
deficiebant. is, cum ei senatus datus esset, res gestas in 8
Italia a fratre exponit: cum sex imperatoribus eum, quo-
rum quattuor consules, duo dictator ac magister equitum
fuerint, cum sex consularibus exercitibus acie conflixisse,

occidisse supra ducenta milia hostium, supra quinqua-
9 ginta cepisse; ex quattuor consulibus duos occidisse, ex
duobus saucium alterum, alterum toto amisso exercitu
10 vix cum quinquaginta hominibus effugisse, magistrum
equitum, quae consularis potestas sit, fusum fugatum,
dictatorem, quia se in aciem numquam commiserit, unicum
11 haberi imperatorem; Bruttios Apulosque, partim Samni-
tium ac Lucanorum defecisse ad Poenos, Capuam, quod
caput non Campaniae modo, sed post adflictam rem Ro-
manam Cannensi pugna Italiae sit, Hannibali tradidisse
12 se. pro his tantis totque victoriis verum esse grates deis
immortalibus agi haberique.

1 XII. Ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi
in vestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus acervus
fuit, ut metientibus dimidium super tris modios explesse
2 sint quidam auctores. fama tenuit, quae propior vero
est, haut plus fuisse modio. adiecit deinde verbis, quo
maioris cladis indicium esset, neminem nisi equitem at-
3 que eorum ipsorum primores id gerere insigne. summa
fuit orationis, quo propius spem belli perficiendi sit, eo
magis omni ope iuvandum Hannibalem esse. procul enim
4 ab domo militiam esse in media hostium terra, magnam
vim frumenti, pecuniae absumi, et tot acies, ut hostium
exercitus delesse, ita victoris etiam copias parte aliqua
5 minuisse. mittendum igitur supplementum esse, mitten-
dam in stipendium pecuniam frumentumque tam bene
meritis de nomine Punico militibus.

6 Secundum haec dicta Magonis laetis omnibus Himilco,
vir factionis Barcinae, locum Hannonis increpandi esse
ratus, 'quid est, Hanno?' inquit 'etiam nunc paenitet
7 belli suscepti adversus Romanos? iube dedi Hannibalem,
veta in tam prosperis rebus grates deis immortalibus agi.
audiamus Romanum senatorem in Carthaginiensium curia'.
8 tum Hanno: 'tacuissem hodie, patres conscripti, ne quid
in communi omnium gaudio, minus laetum quod esset
9 vobis, loquerer: nunc interroganti senatori, paeniteatne
adhuc suscepti adversus Romanos belli, si reticeam, aut
superbus aut obnoxius videar, quorum alterum est hominis
10 alienae libertatis obliti, alterum suae. respondeam' inquit

'Himilconi, non desisse paenitere me belli neque desiturum ante invictum vestrum imperatorem incusare quam finitum aliqua tolerabili condicione bellum videro; nec mihi pacis antiquae desiderium ulla alia res quam pax nova finiet. itaque ista, quae modo Mago iactavit, Himilconi ceteris- 11 que Hannibalis satellitibus iam laeta sunt: mihi possunt laeta esse, quia res bello bene gestae, si volumus fortuna uti, pacem nobis aequiorem dabunt. nam si praetermit- 12 timus hoc tempus, quo magis dare quam accipere possumus videri pacem, vereor ne haec quoque laetitia luxuriet nobis ac vana evadat. quae tamen nunc quoque qualis est? oc- 13 cidi exercitus hostium — mittite milites mihi. quid aliud rogares, si esses victus? hostium cepi bina castra, praedae 14 videlicet plena et commeatûm — frumentum et pecuniam date. quid aliud, si spoliatus, si exutus castris esses, peteres? et ne omnia ipse mirer – mihi quoque enim, 15 quoniam respondi Himilconi, interrogare ius fasque est–, velim seu Himilco seu Mago respondeat, cum ad internecionem Romani imperii pugnatum ad Cannas sit constetque in defectionem totam Italiam esse, primum, ec- 16 quis Latini nominis populus defecerit ad nos, deinde, ecquis homo ex quinque et triginta tribubus ad Hannibalem transfugerit?' cum utrumque Mago negasset, 'hostium 17 quidem ergo' inquit 'adhuc nimis multum superest. sed multitudo ea quid animorum quidve spei habeat, scire velim.'

XIII. Cum id nescire Mago diceret, 'nihil facilius 1 scitu est' inquit. 'ecquos legatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse adlatum ad vos est?' cum id quoque 2 negasset, 'bellum igitur' inquit 'tam integrum habemus quam habuimus qua die Hannibal in Italiam est transgressus. quam varia victoria priore Punico bello fuerit, 3 plerique qui meminerimus supersumus. numquam terra marique magis prosperae res nostrae visae sunt quam ante consules C. Lutatium et A. Postumium fuerunt: Lutatio et Postumio consulibus devicti ad Aegatis in- 4 sulas sumus. quod si, id quod dî omen avertant, nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis cum

5 vincemur, quam nunc cum vincimus dat nemo? ego, si
quis de pace consulet seu deferenda hostibus seu ac-
cipienda, habeo quid sententiae dicam: si de his quae
Mago postulat refertis, nec victoribus mitti adtinere puto
et frustrantibus nos falsa atque inani spe multo minus
censeo mittenda esse'.

6 Haut multos movit Hannonis oratio, nam et simultas
cum familia Barcina leviorem auctorem faciebat et occu-
pati animi praesenti laetitia nihil, quo vanius fieret gau-
dium suum, auribus admittebant, debellatumque mox fore,
7 si adniti paulum voluissent, rebantur. itaque ingenti con-
sensu fit senatus consultum, ut Hannibali quattuor milia
Numidarum in supplementum mitterentur et quadraginta
8 elephanti et [mille] argenti talenta, dictatorque cum Magone
in Hispaniam praemissus est ad conducenda viginti milia
peditum, quattuor equitum, quibus exercitus, qui in Italia
quique in Hispania erant, supplerentur.

1 XIIII. Ceterum haec, ut in secundis rebus, segniter
otioseque gesta. Romanos praeter insitam industriam
animis fortuna etiam cunctari prohibebat. nam nec consul
2 ulli rei, quae per eum agenda esset, deerat, et dictator
M. Iunius Pera rebus divinis perfectis latoque, ut solet,
ad populum, ut equum escendere liceret, praeter duas
urbanas legiones, quae principio anni a consulibus con-
3 scriptae fuerant, et servorum dilectum cohortesque ex
agro Piceno et Gallico conlectas ad ultimum prope despe-
ratae rei publicae auxilium, cum honesta utilibus cedunt,
descendit edixitque, qui capitalem fraudem ausi quique
pecuniae iudicati in vinculis essent, qui eorum aput se
milites fierent, eos noxa pecuniaque sese exsolvi ius-
4 surum. ea sex milia hominum Gallicis spoliis, quae
triumpho C. Flamini tralata erant, armavit, itaque cum
viginti quinque milibus armatorum ab urbe proficiscitur.

5 Hannibal Capua recepta cum iterum Neapolitanorum
animos partim spe, partim metu nequiquam temptasset,
6 in agrum Nolanum exercitum traducit, ut non hostiliter
statim, quia non desperabat voluntariam deditionem, ita,
si morarentur spem, nihil eorum quae pati aut timere
7 possent praetermissurus. senatus ac maxime primores

eius in societate Romana cum fide perstare, plebs novarum, ut solet, rerum atque Hannibalis tota esse metumque agrorum populationis et patienda in obsidione multa gravia indignaque proponere animo. neque auctores 8
defectionis deerant. itaque ubi senatum metus cepit, si propalam tenderent, resisti multitudini concitatae non posse, secunda simulando dilationem mali inveniunt.
placere enim sibi defectionem ad Hannibalem simulant, 9
quibus autem condicionibus in foedus amicitiamque novam transeant, parum constare. ita spatio sumpto legatos 10
propere ad praetorem Romanum Marcellum Claudium, qui Casilini cum exercitu erat, mittunt, docentque, quanto in discrimine sit Nolana res: agrum Hannibalis esse et Poenorum, urbem extemplo futuram, ni subveniatur. con- 11
cedendo plebei senatum, ubi velint defecturos se, ne deficere praefestinarent, effecisse. Marcellus conlaudatis 12
Nolanis eadem simulatione extrahi rem in suum adventum iussit, interim celari quae secum acta essent spemque omnem auxilii Romani. ipse a Casilino Caiatiam petit 13
atque inde Volturno amni traiecto perque agrum Saticulanum Trebianumque super Suessulam per montis Nolam pervenit.

XV. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro 1
Nolano excessit et ad mare proxime Neapolim descendit, cupidus maritimi oppidi potiundi, quo cursus navibus tutus ex Africa esset. ceterum postquam Neapolim a 2
praefecto Romano teneri accepit – M. Iunius Silanus erat, ab ipsis Neapolitanis accitus –, Neapoli quoque sicut Nola omissa petit Nuceriam. eam cum aliquamdiu circum- 3
sedisset, saepe vi, saepe sollicitandis nequiquam nunc plebe, nunc principibus, fame demum in deditionem accepit, pactus, ut inermes cum singulis abirent vestimentis.
deinde, ut qui a principio mitis omnibus Italicis praeter 4
Romanos videri vellet, praemia atque honores, qui remanserint ac militare secum voluissent, proposuit. nec ea spe 5
quemquam tenuit: dilapsi omnes, quocumque hospitia aut fortuitus animi impetus tulit, per Campaniae urbes, maxime Nolam Neapolimque. cum ferme triginta senatores ac 6
forte primus quisque Capuam petissent, exclusi inde, quod

portas Hannibali clausissent, Cumas se contulerunt. Nu-
ceriae praeda militi data est, urbs direpta atque incensa.
7 Nolam Marcellus non sui magis fiducia praesidii quam
voluntate principum habebat. plebs timebatur et ante
omnis L. Bantius, quem conscientia temptatae defectionis
ac metus a praetore Romano nunc ad proditionem patriae,
nunc, si ad id fortuna defuisset, ad transfugiendum sti-
8 mulabat, erat iuvenis acer et sociorum ea tempestate
prope nobilissimus eques. seminecem eum ad Cannas in
acervo caesorum corporum inventum curatumque benigne
9 etiam cum donis Hannibal domum remiserat. ob eius
gratiam meriti rem Nolanam in ius dicionemque dare vo-
luerat Poeno, anxiumque eum et sollicitum cura novandi
10 res praetor cernebat. ceterum cum aut poena cohibendus
esset aut beneficio conciliandus, sibi adsumpsisse quam
hosti ademisse fortem ac strenuum maluit socium, ac-
11 citumque ad se benigne appellat: multos eum invidos
inter popularis habere inde existimatu facile esse, quod
nemo civis Nolanus sibi indicaverit, quam multa eius
12 egregia facinora militaria essent; set qui in Romanis mili-
taverit castris, non posse obscuram eius virtutem esse.
multos sibi, qui cum eo stipendia fecerint, referre, qui
vir esset ille, quaeque et quotiens pericula pro salute ac
13 dignitate populi Romani adisset, utique Cannensi proelio
non prius pugna abstiterit quam prope exanguis ruina
superincidentium virorum, equorum armorumque sit op-
14 pressus. 'itaque macte virtute esto,' inquit 'aput me tibi
omnis honos atque omne praemium erit et, quo frequen-
tior mecum fueris, senties eam rem tibi dignitati atque
15 emolumento esse', laetoque iuveni promissis equum
eximium dono dat, bigatosque quingentos quaestorem
numerare iubet, lictoribus imperat, ut eum se adire,
quotiens velit, patiantur.
1 XVI. Hac comitate Marcelli ferocis iuvenis animus
adeo st mollitus, ut nemo inde sociorum rem Romanam
2 fortius ac fidelius iuverit, cum Hannibal ad portas esset
– Nolam enim rursus a Nuceria movit castra – plebesque
Nolana de integro ad defectionem spectaret.
3 Marcellus sub adventum hostium intra muros se

recepit, non castris metuens, sed ne prodendae urbis occasionem nimis multis in eam imminentibus daret. instrui 4
deinde utrimque acies coeptae, Romanorum pro moenibus Nolae, Poenorum ante castra sua. proelia hinc parva inter urbem castraque et vario eventu fiebant, quia duces nec prohibere paucos temere provocantis nec dare signum universae pugnae volebant.

In hac cotidiana duorum exercituum statione principes 5
Nolanorum nuntiant Marcello, nocturna conloquia inter plebem ac Poenos fieri statutumque esse, ut, cum Ro- 6
mana acies egressa portis [prod]iret, inpedimenta eorum ac sarcinas diriperent, clauderent deinde portas murosque occuparent, ut potentes rerum suarum atque urbis Poenum inde pro Romano acciperent. haec ubi nuntiata Marcello 7
sunt, conlaudatis senatoribus Nolanis, priusquam aliqui motus iniuriave oreretur, fortunam pugnae experiri statuit. ad tris portas in hostes versas tripertito exercitum 8
instruxit, inpedimenta subsequi iussit, calones lixasque et invalidos milites vallum ferre; media porta robora legionum et Romanos equites, duabus circa portis novos milites levemque armaturam ac sociorum equites statuit. Nolani 9
muros portasque adire vetiti, subsidiaque destinata inpedimentis data, ne occupatis proelio legionibus in ea impetus fieret. ita instructi intra portas stabant.

Hannibali sub signis, id quod per aliquot dies fecerat, 10
ad multum diei in acie stanti primo miraculo esse, quod nec exercitus Romanus porta egrederetur nec armatus quisquam in muris esset: ratus deinde prodita conloquia 11
esse metuque resides factos, partem militum in castra remittit, iussos propere adparatum omnem oppugnandae urbis in primam aciem adferre, satis fidens, si cunctantibus instaret, tumultum aliquem in urbe plebem moturam.
in sua quisque ministeria discursu trepidat ad prima signa 12
succeditque ad muros acies. patefacta repente porta Marcellus signa canere clamoremque tolli ac pedites primum, deinde equites, quanto maximo possent impetu in hostem erumpere iubet. satis terroris tumultusque in aciem me- 13
diam intulerant, cum duabus circa portis P. Valerius Flaccus et C. Aurelius legati in cornua hostium erupere.

14 addidere clamorem lixae calonesque et alia turba custo-
diae inpedimentorum adposita, ut paucitatem maxime
spernentibus Poenis ingentis repente exercitus speciem
15 fecerit. vix equidem ausim adfirmare quod quidam auctores
sunt, duo milia et octingentos hostium caesos non plus
16 quingentis Romanorum amissis. set sive tanta sive minor
victoria fuit, ingens eo die res ac nescio an maxima illo
bello gestast: non vinci enim ab Hannibale vincentibus
difficilius fuit quam postea vincere.

1 XVII. Hannibal spe potiundae Nolae adempta cum
Acerras recessisset, Marcellus extemplo clausis portis
custodibusque dispositis, ne quis egrederetur, quaestionem
in foro de iis qui clam in conloquiis hostium fuerant ha-
2 buit, supra septuaginta damnatos proditionis securi per-
cussit bonaque eorum iussit publica populi Romani esse
3 et summa rerum senatui tradita cum exercitu omni pro-
4 fectus supra Suessulam castris positis consedit. Poenus
Acerras primum ad voluntariam deditionem conatus per-
licere, postquam obstinatos (inde) videt, obsidere atque
5 oppugnare parat. ceterum Acerranis plus animi quam
virium erat. itaque desperata tutela urbis ut circumvallari
moenia viderunt, priusquam continuarentur hostium opera,
6 per intermissa munimenta neglectasque custodias silentio
noctis dilapsi, per vias inviaque, qua quemque aut con-
silium aut error tulit, in urbes Campaniae, quas satis
certum erat non mutasse fidem, perfugerunt.

7 Hannibal Acerris direptis atque incensis, cum a Casino
dictatorem Romanum legionesque eminus aspici nun-
tiassent, ne quis tam propinquis hostium castris Capuae
quoque oreretur tumultus, exercitum ad Casilinum ducit.
8 Casilinum eo tempore quingenti Praenestini habebant
cum paucis Romanis Latinique nominis, quos eodem
9 audita Cannensis clades conpulerat. hi non confecto
Praeneste ad diem dilectu serius profecti domo cum Ca-
silinum ante famam adversae pugnae venissent et aliis
adgregantibus sese Romanis sociisque profecti a Casilino
cum satis magno agmine irent, avertit eos retro Casilinum
10 nuntius Cannensis pugnae. ibi cum dies aliquot suspecti
Campanis timentesque cavendis ac struendis in vicem in-

sidiis traduxissent, ut de Capuae defectione agi accipique
Hannibalem satis pro certo habuere, interfectis nocte op-
pidanis partem urbis quae cis Volturnum est – eo enim
dividitur amni – occupavere. idque praesidi Casilini habe- 11
bant Romani. additur et Perusina cohors, homines qua-
dringenti sexaginta, eodem nuntio quo Praenestini paucos
ante dies Casilinum conpulsi. et satis ferme armatorum 12
ad tam exigua moenia et flumine altera parte cincta tuenda
erat; penuria frumenti, nimium etiam ut videretur homi-
num, efficiebat.

XVIII. Hannibal cum iam inde haut procul esset, 1
Gaetulos cum praefecto nomine Isalca praemitti, ac primo,
si fiat conloquii copia, verbis benignis ad portas aperiun-
das praesidiumque accipiendum perlicere iubet, si in per-
tinacia perstent, vi rem gerere ac temptare, si qua parte
invadere urbem possit. ubi ad moenia adcessere, quia 2
silentium erat, solitudo visa; metuque concessum barbarus
ratus moliri portas et claustra refringere parat, cum pate- 3
factis repente portis cohortes duae, ad id ipsum instructae
intus, ingenti cum tumultu erumpunt stragemque hostium
faciunt. ita primis repulsis Maharbal cum maiore robore 4
virorum missus nec ipse eruptionem cohortium sustinuit.
postremo Hannibal castris ante ipsa moenia oppositis 5
parvam urbem parvumque praesidium summa vi atque
omnibus copiis oppugnare parat. ac dum instat lacessit-
que corona undique circumdatis moenibus, aliquot milites et
promptissimum quemque e muro turribusque ictos amisit.
semel ultro erumpentis agmine elephantorum opposito 6
prope interclusit trepidosque conpulit in urbem satis multis
ut ex tanta paucitate interfectis. plures cecidissent, ni
nox proelio intervenisset. postero die omnium animi ad 7
oppugnandum accenduntur, utique postquam corona aurea
muralis propositast, atque ipse dux castelli plano loco
positi segnem oppugnationem Sagunti expugnatoribus ex-
probrabat, Cannarum Trasumenique et Trebiae singulos
admonens universosque; inde vineae quoque coeptae agi 8
cuniculique. nec ad varios conatus hostium aut vis ulla 9
aut ars deerat: socii Romanorum propugnacula adversus
vineas statuere, transversis cuniculis hostium cuniculos

excipere et palam et clam coeptis obviam ire, donec pudor
etiam Hannibalem ab incepto avertit. castrisque com-
munitis ac praesidio modico inposito, ne omissa res vide-
retur, in hiberna Capuam concessit.
10 Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit,
adversus omnia humana mala saepe ac diu duratum, bonis
11 inexpertum atque insuetum. itaque quos nulla mali vicerat
vis, perdidere nimia bona ac voluptates inmodicae, et eo
inpensius, quo avidius ex insolentia in eas se merserant.
12 somnus enim et vinum et epulae et scorta balineaque et
otium consuetudine in dies blandius ita enervaverunt cor-
pora animosque, ut magis deinde praeteritae victoriae eos
13 quam praesentes tutarentur vires maiusque id peccatum
ducis apud peritos artium militarium haberetur quam
quod non ex Cannensi acie protinus ad urbem Romanam
duxisset. illa enim cunctatio distulisse modo victoriam
videri potuit, hic error vires ademisse ad vincendum.
14 itaque hercule, velut si cum alio exercitu a Capua exiret,
15 nihil usquam pristinae disciplinae tenuit. nam et redierunt
plerique scortis inpliciti, et, ubi primum sub pellibus
haberi coepti sunt, viaque et alius militaris labor excepit,
16 tironum modo corporibus animisque deficiebant: et deinde
per omne aestivorum tempus magna pars sine commea-
tibus ab signis dilabebantur neque aliae latebrae quam
Capua desertoribus erant.
1 XVIIII. Ceterum mitescente iam hieme educto ex
2 hibernis milite Casilinum redit. ubi quamquam ab op-
pugnatione cessatum erat, obsidio tamen continua oppi-
danos praesidiumque ad ultimum inopiae adduxerat.
3 castris Romanis Ti. Sempronius praeerat dictatore auspi-
4 ciorum repetendorum causa profecto Romam. Marcellum
et ipsum cupientem ferre auxilium obsessis et Vol-
turnus amnis inflatus aquis et preces Nolanorum atque
Acerranorum tenebant, Campanos timentium, si praesi-
5 dium Romanum abscessisset. Gracchus adsidens tantum
Casilino, quia praedictum erat dictatoris, ne quid absente
eo rei gereret, nihil movebat, quamquam quae facile
6 omnem patientiam vincerent nuntiabantur a Casilino: nam
et praecipitasse se quosdam non tolerantes famem con-

stabat et stare inermes in muris nuda corpora ad missilium
telorum ictus praebentes. ea aegre patiens Gracchus, cum 7
neque pugnam conserere dictatoris iniussu auderet —
pugnandum autem esse, si palam frumentum inportaret, 8
videbat — neque clam inportandi spes esset, farre ex agris
circa undique convecto cum conplura dolia conplesset,
nuntium ad magistratum Casilinum misit, ut exciperent
dolia quae amnis deferret. insequenti nocte intentis omni- 9
bus in flumen ac spem ab nuntio Romano factam dolia
medio missa amni defluxerunt aequaliterque inter omnes
frumentum divisum. id postero quoque die ac tertio 10
factum est; nocte et mittebantur et perveniebant, eo cu-
stodias hostium fallebant. imbribus deinde continuis cita- 11
tior solito amnis transverso vertice dolia inpulit ad ripam,
quam hostes servabant. ibi haerentia inter obnata ripis
salicta conspiciuntur, nuntiatumque Hannibali est, et
deinde intentiore custodia cautum, ne quid falleret Vol-
turno ad urbem missum. nuces tamen fusae ab Romanis 12
castris cum medio amni ad Casilinum defluerent, cratibus
excipiebantur. postremo ad id ventum inopiae est, ut lora 13
detractasque scutis pelles, ubi fervida mollissent aqua,
mandere conarentur nec muribus aliove animali abstine-
rent et omne herbarum radicumque genus aggeribus in-
fimis muri eruerent. et cum hostes obarassent quidquid 14
herbidi terreni extra murum erat, raporum semen in-
iecerunt, ut Hannibal 'eone usque, dum ea nascantur, ad
Casilinum sessurus sum?' exclamaret, — et qui nullam 15
antea pactionem auribus admiserat, tum demum agi secum
est passus de redemptione liberorum capitum. septunces 16
auri in singulos pretium convenit. fide accepta tradiderunt
sese. donec omne aurum persolutum est, in vinculis habiti,
tum remissi Cumas cum fide. id verius est quam ab 17
equite in abeuntis inmisso interfectos. Praenestini maxima
pars fuere. ex quingentis septuaginta, qui in praesidio
fuerunt, minus dimidium ferrum famesque absumpsit;
ceteri incolumes Praeneste cum praetore suo M. Anicio —
scriba is antea fuerat — redierunt. statua eius indicio fuit 18
Praeneste in foro statuta, loricata, amicta toga, velato
capite (et tria signa) cum titulo lamnae aeneae inscripto,

M. Anicium pro militibus, qui Casilini in praesidio fuerint,
votum vovisse. idem titulus tribus signis in aede For-
tunae positis fuit subiectus.

1 XX. Casilinum oppidum redditum Campanis est,
firmatum septingentorum militum de exercitu Hannibalis
praesidio, ne ubi Poenus inde abscessisset Romani op-
2 pugnarent. Praenestinis militibus senatus Romanus duplex
stipendium et quinquenni militiae vacationem decrevit.
civitate cum donarentur ob virtutem, non mutaverunt.
3 Perusinorum casus obscurior fama est, qui nec ipsorum
monumento ullo est inlustratus nec decreto Romanorum.

4 Eodem tempore Petelinos, qui uni ex Bruttiis man-
serant in amicitia Romana, non Carthaginienses modo,
qui regionem obtinebant, set Brutti quoque ceteri ob se-
5 parata ab se consilia oppugnabant. quibus cum obsistere
malis nequirent Petelini, legatos Romam ad praesidium
petendum miserunt. quorum preces lacrimaeque – in
questus enim flebiles, cum sibimet ipsi consulere iussi
sunt, sese in vestibulo curiae profuderunt – ingentem
6 misericordiam patribus ac populo moverunt. consultique
iterum a M. Aemilio praetore patres circumspectis omni-
bus imperii viribus fateri coacti, nihil iam longinquis so-
ciis in se praesidii esse, redire domum fideque ad ultimum
expleta consulere sibimet ipsos in reliquum [pro] prae-
7 senti fortuna iusserunt. haec postquam renuntiata legatio
Petelinis est, tantus repente maeror pavorque senatum
eorum cepit, ut pars profugiendi, qua quisque posset, ac
8 deserendae urbis auctores essent, pars, quando deserti a
veteribus sociis essent, adiungendi se ceteris Bruttîs ac
9 per eos dedendi Hannibali. vicit tamen ea pars, quae
nihil raptim nec temere agendum consulendumque de in-
10 tegro censuit. relata postero die per minorem trepida-
tionem re tenuerunt optimates, ut convectis omnibus ex
agris urbem ac muros firmarent.

1 XXI. Per idem fere tempus litterae ex Sicilia Sar-
2 diniaque Romam adlatae. priores ex Sicilia T. Otacilii
propraetoris in senatu recitatae sunt: P. Furium praetorem
cum classe ex Africa Lilybaeum venisse, ipsum graviter
saucium in discrimine ultimo vitae esse, militi ac navalibus

sociis neque stipendium neque frumentum ad diem dari
neque unde detur esse; magnopere suadere, ut quam 3
primum ea mittantur, sibique, si ita videatur, ex novis
praetoribus successorem mittant. eademque ferme de sti- 4
pendio frumentoque ab A. Cornelio Mammula propraetore
ex Sardinia scripta. responsum utrique, non esse unde
mitteretur, iussique ipsi classibus atque exercitibus suis
consulere. T. Otacilius ad unicum subsidium populi Ro- 5
mani Hieronem legatos cum misisset, in stipendium
quanti argenti opus fuit et sex mensum frumentum ac-
cepit, Cornelio in Sardinia civitates sociae benigne con-
tulerunt.

Et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri 6
mensarii, rogatione M. Minuci tribuni plebis facti: L.
Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Ati-
lius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo,
qui tum tribunus plebis erat; et duumviri creati M. et C. 7
Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor vo-
verat, dedicaverunt; et tres pontifices creati, Q. Caecilius
Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus,
in locum P. Scantini demortui et L. Aemili Pauli con-
sulis et Q. Aeli Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.

XXII. Cum cetera, quae continuis cladibus fortuna 1
minuerat, quantum consiliis humanis adsequi poterant,
patres explessent, tandem se quoque et solitudinem curiae 2
paucitatemque convenientium ad publicum consilium re-
spexerunt. neque enim post L. Aemilium et C. Flaminium 3
censores senatus lectus fuerat, cum tantum senatorum ad-
versae pugnae, ad hoc sui quemque casus per quinquen-
nium absumpsissent. cum de ea re M. Aemilius praetor, 4
dictatore post Casilinum amissum profecto iam ad exer-
citum, exposcentibus cunctis rettulisset, tum Sp. Carvi-
lius, cum longa oratione non solum inopiam [illam], sed
paucitatem etiam civium, ex quibus in patres legerentur,
conquestus esset, explendi senatus causa et iungendi ar- 5
tius Latini nominis cum populo Romano magnopere se
suadere dixit, ut ex singulis populis Latinorum binis sena-
toribus, [quibus] patres Romani censuissent, civitas dare-
tur atque in demortuorum locum in senatum legerentur.

6 eam sententiam haut aequioribus animis quam ipsorum
7 quondam postulatum Latinorum patres audierunt; et cum
fremitus indignantium tota curia esset et praecipue T.
Manlius esse etiam nunc eius stirpis virum diceret, ex
qua quondam in Capitolio consul minatus esset, Latinum,
quem in curia vidisset, eum sua manu se interfecturum,
8 Q. Fabius Maximus numquam rei ullius alieniore tempore
mentionem factam in senatu dicit, quam inter tam sus-
pensos sociorum animos incertamque fidem id actum,
9 quod insuper sollicitaret eos. eam unius hominis temera-
riam vocem silentio omnium extinguendam esse et, si
quid umquam arcani sanctive ad silendum in curia fuerit,
id omnium maxime tegendum, occulendum, obliviscendum,
pro non dicto habendum esse. ita eius rei oppressa mentio
10 est. dictatorem, qui censor ante fuisset vetustissimusque
ex his qui viverent censoriis esset, creari placuit, qui
senatum legeret, accirique C. Terentium consulem ad
11 dictatorem dicendum iusserunt. qui ex Apulia relicto ibi
praesidio cum magnis itineribus Romam redisset, nocte
proxima, ut mos erat, M. Fabium Buteonem ex senatus
consulto sine magistro equitum dictatorem in sex menses
dixit.

1 XXIII. Dictator ubi cum lictoribus in rostra escen-
dit, neque duos dictatores tempore uno, quod numquam
2 antea factum esset, probare se dixit neque dictatorem se
sine magistro equitum nec censoriam vim uni permissam,
et eidem iterum, nec dictatori nisi rei gerendae causa
3 creato in sex menses datum imperium. quae inmoderata
fors, tempus ac necessitas fecerit, his se modum inposi-
turum. nam neque senatu quemquam moturum ex iis,
quos C. Flaminius, L. Aemilius censores in senatum le-
4 gissent, transcribi tantum recitarique eos iussurum, ne
penes unum hominem iudicium arbitriumque de fama ac
moribus senatoriis fuerit, et ita in demortuorum locum
subfecturum, ut ordo ordini, non homo homini praelatus
5 videretur. recitato vetere senatu inde primos in demor-
tuorum locum legit, qui post L. Aemilium, C. Flaminium
censores curulem magistratum cepissent necdum in se-
natum lecti essent, ut quisque eorum (senatus) primus

creatus erat; tum legit qui aediles, tribuni plebis quaesto- 6
resve fuerant; tum ex iis, qui magistratus [hautdum]
cepissent, qui spolia ex hoste fixa domi haberent aut civi-
cam coronam accepissent. ita centum septuaginta septem 7
cum ingenti adprobatione hominum in senatum lectis ex-
templo se magistratu abdicavit privatusque de rostris de-
scendit lictoribus abire iussis turbaeque se inmiscuit pri- 8
vatas agentium res, tempus hoc sedulo terens, ne dedu-
cendi sui causa populum de foro abduceret: neque tamen
elanguit cura hominum ea mora, frequentesque eum domum
deduxerunt. consul nocte insequenti ad exercitum redit 9
non facto certiore senatu, ne comitiorum causa in urbe
retineretur.

XXIIII. Postero die consultus a M. Pomponio prae- 1
tore senatus decrevit dictatori scribendum, uti, si e re
publica censeret esse, ad consules subrogandos veniret
cum magistro equitum et praetore M. Marcello, ut ex iis 2
praesentibus noscere patres possent, quo statu res publica
esset, consiliaque ex rebus caperent. qui acciti erant
omnes venerunt relictis legatis, qui legionibus praeessent.
dictator de se pauca ac modice locutus in magistrum equi- 3
tum Ti. Sempronium Gracchum magnam partem gloriae
vertit comitiaque edixit, quibus L. Postumius tertium ab-
sens, qui tum Galliam provinciam obtinebat, et Ti. Sem-
pronius Gracchus, qui tum magister equitum et aedilis
curulis erat, consules crearentur. praetores inde creati 4
M. Valerius Laevinus iterum, Ap. Claudius Pulcher, Q.
Fulvius Flaccus, Q. Mucius Scaevola. dictator creatis 5
magistratibus Teanum in hiberna ad exercitum redit re-
licto magistro equitum Romae, qui, cum post paucos dies
magistratum initurus esset, de exercitibus scribendis con-
parandisque in annum patres consuleret.

Cum eae res maxime agerentur, nova clades nuntiata, 6
aliam super aliam cumulante in eum annum fortuna, L.
Postumium consulem designatum in Gallia ipsum atque
exercitum deletos. silva erat vasta – Litanam Galli vo- 7
cabant –, qua exercitum traducturus erat. eius silvae
dextra laevaque circa viam Galli arbores ita inciderunt,
ut inmotae starent, momento levi inpulsae occiderent.

8 legiones duas Romanas habebat Postumius sociûmque ab
supero mari tantum conscripserat, ut viginti quinque
9 milia armatorum in agros hostium induxerit. Galli oram
extremae silvae cum circumsedissent, ubi intravit agmen
saltum, tum extremas arborum succisarum inpellunt.
quae alia in aliam instabilem per se ac male haerentem
incidentes ancipiti strage arma, viros, equos obruerunt,
10 ut vix decem homines effugerent. nam cum exanimati
plerique essent arborum truncis fragmentisque ramorum,
ceteram multitudinem inopinato malo trepidam Galli
saltum omnem armati circumsedentes interfecerunt, paucis
e tanto numero captis, qui pontem fluminis petentes ob-
11 sesso ante ab hostibus ponte interclusi sunt. ibi Postu-
mius omni vi ne caperetur dimicans occubuit. spolia cor-
poris caputque praecisum ducis Boi ovantes templo, quod
12 sanctissimum est aput eos, intulere. purgato inde capite,
ut mos iis est, calvam auro caelavere, idque sacrum vas
iis erat, quo solemnibus libarent, poculumque idem sacer-
13 dotibus esse ac templi antistitibus. praeda quoque haut
minor Gallis quam victoria fuit; nam etsi magna pars
animalium strage silvae oppressa erat, tamen ceterae res,
quia nihil dissipatum fuga est, stratae per omnem iacentis
agminis ordinem inventae sunt.

1 XXV. Hac nuntiata clade cum per dies multos in
tanto pavore fuisset civitas, ut tabernis clausis velut
nocturna solitudine per urbem acta senatus aedilibus ne-
2 gotium daret, ut urbem circumirent aperirique tabernas
et maestitiae publicae speciem urbi demi iuberent, tum
Ti. Sempronius senatum habuit consolatusque patres est
3 et adhortatus, ne, qui Cannensi ruinae non succubuissent,
ad minores calamitates animos submitterent. quod ad Car-
4 thaginienses hostes Hannibalemque attineret, prospera
modo essent, sicut speraret, futura, Gallicum bellum et
omitti tuto et differri posse, ultionemque eam fraudis in
deorum ac populi Romani potestate fore. de hoste Poeno
exercitibusque, per quos id bellum gereretur, consultan-
5 dum atque agitandum. ipse primum, quid peditum equi-
tumque, quid civium, quid sociorum in exercitu esset
dictatoris, disseruit. tum Marcellus suarum copiarum

summam exposuit. quid in Apulia cum C. Terentio con- 6
sule esset, a peritis quaesitum est. nec, unde consulares
exercitus satis firmi ad tantum bellum efficerentur, iniba-
tur ratio. itaque Galliam, quamquam stimulabat iusta ira,
omitti eo anno placuit. exercitus dictatoris consuli de-
cretus est. de exercitu M. Marcelli, qui eorum ex fuga 7
Cannensi essent, in Siciliam eos traduci atque ibi mili-
tare, donec in Italia bellum esset, placuit, eodem ex Iuni 8
dictatoris legionibus reici militem minimi quemque roboris,
nullo praestituto militiae tempore, nisi qui stipendiorum
legitimorum esset. duae legiones urbanae alteri consuli, qui 9
in locum L. Postumi suffectus esset, decretae sunt, eumque,
cum primum salvis auspiciis posset, creari placuit; legiones 10
praeterea duas primo quoque tempore ex Sicilia acciri at-
que inde consulem, cui legiones urbanae evenissent, mi-
litum sumere quantum opus esset; C. Terentio consuli 11
propagari in annum imperium neque de eo exercitu, quem
ad praesidium Apuliae haberet, quicquam minui.

XXVI. Dum haec in Italia geruntur adparanturque, 1
nihilo segnius in Hispania bellum erat, sed ad eam diem
magis prosperum Romanis. P. et Cn. Scipionibus inter 2
se partitis copias, ut Gnaeus terra, Publius navibus rem
gereret, Hasdrubal Poenorum imperator, neutri parti vi-
rium satis fidens, procul ab hoste intervallo ac locis tutus
tenebat se, quoad multum ac diu obtestanti quattuor milia
peditum, mille equites in supplementum missi ex Africa
sunt. tum refecta tandem spe castra propius hostem mo- 3
vit, classemque et ipse instrui pararique iubet ad insulas
maritumamque oram tutandam. in ipso impetu moven- 4
darum de integro rerum perculit eum praefectorum na-
vium transitio, qui post classem ad Hiberum per pavorem
desertam graviter increpiti numquam deinde satis fidi aut
duci aut Carthaginiensium rebus fuerant. fecerant hi 5
transfugae motum in Tartesiorum gente desciverantque
iis auctoribus urbes aliquot, una etiam ab ipsis vi capta
fuerat. in eam gentem versum ab Romanis bellum est, 6
infestoque exercitu Hasdrubal ingressus agrum hostium
pro captae ante dies paucos urbis moenibus Chalbum, no-
bilem Tartesiorum ducem, cum valido exercitu castris se

7 tenentem, adgredi statuit. praemissa igitur levi armatura,
quae eliceret hostis ad certamen, equitum partem ad de-
populandum per agros passim dimisit, ut palantis exci-
8 perent. simul et ad castra tumultus erat et per agros
fugaque et caedes; deinde undique diversis itineribus cum
in castra se recepissent, adeo repente decessit animis
pavor, ut non ad munimenta modo defendenda satis ani-
morum esset, set etiam ad lacessendum proelio hostem.
9 erumpunt igitur agmine e castris tripudiantes more suo,
repentinaque eorum audacia terrorem hosti paulo ante
10 ultro lacessenti incussit. itaque et ipse Hasdrubal in
collem satis arduum, tutum flumine etiam obiecto, tum
copias subducit et praemissam levem armaturam equites-
que palatos eodem recepit, nec aut colli aut flumini satis
11 fidens castra vallo permunit. in hoc alterno pavore cer-
tamina aliquot sunt contracta. nec Numida Hispano
eques par fuit nec iaculator Maurus caetrato, velocitate
pari, robore animi viriumque aliquantum praestanti.

1 XXVII. Postquam neque elicere Poenum ad cer-
tamen obversati castris poterant neque castrorum op-
2 pugnatio facilis erat, urbem Ascuam, quo finis hostium
ingrediens Hasdrubal frumentum commeatusque alios
convexerat, vi capiunt omnique circa agro potiuntur, nec
iam aut in agmine aut in castris ullo imperio contineri.
3 quam ubi neglegentiam ex re, ut fit, bene gesta oriri
senserat Hasdrubal, cohortatus milites, ut palatos sine
signis hostes adgrederentur, degressus colle pergit ire
4 acie instructa ad castra. quem ut adesse tumultuose
nuntii refugientes ex speculis stationibusque attulere, ad
5 arma conclamatum est. ut quisque arma ceperat, sine
imperio, sine signo, inconpositi, inordinati in proelium
ruunt. iam primi conseruerant manus, cum alii cater-
6 vatim currerent, alii nondum e castris exissent. tamen
primo ipsa audacia terruere hostem; deinde rari in con-
fertos inlati, cum paucitas parum tuta esset, respicere alii
7 alios et undique pulsi coire in orbem, et dum corpora
corporibus applicant armaque armis iungunt, in artum
conpulsi, cum vix movendis armis satis spatii esset,
8 corona hostium cincti ad multum diei caeduntur. exigua

pars eruptione facta silvas ac montis petit. parique ter-
rore et castra sunt deserta et universa gens postero die
in deditionem venit.

Nec diu in pacto mansit: nam subinde ab Carthagine 9
adlatum est, ut Hasdrubal primo quoque tempore in Ita-
liam exercitum duceret, quae volgata res per Hispaniam
omnium ferme animos ad Romanos avertit. itaque Has- 10
drubal extemplo litteras Carthaginem mittit indicans,
quanto fama profectionis suae damno fuisset; si vero inde
pergeret, priusquam Hiberum transiret, Romanorum
Hispaniam fore: nam praeterquam quod nec praesidium 11
nec ducem haberet, quem relinqueret, prope eos impera-
tores esse Romanos, quibus vix aequis viribus resisti
possit: itaque si ulla Hispaniae cura esset, successorem 12
sibi cum valido exercitu mitterent, cui [ut] omnia pro-
spere evenirent, non tamen otiosam provinciam fore.

XXVIII. Eae litterae quamquam primo admodum 1
moverunt senatum, tamen, quia Italiae cura prior potior-
que erat, nihil de Hasdrubale neque de copiis eius mu-
tatum est, Himilco cum exercitu iusto et aucta classe ad 2
retinendam terra marique ac tuendam Hispaniam est
missus: qui, ut pedestris navalisque copias traiecit, castris 3
conmunitis navibusque subductis et vallo circumdatis,
cum equitibus delectis ipse, quantum maxime accelerare
poterat, per dubios infestosque populos iuxta intentus ad
Hasdrubalem pervenit. cum decreta senatus mandataque 4
exposuisset atque edoctus esset ipse in vicem, quem ad
modum tractandum bellum in Hispania foret, retro in sua
castra redit nulla re quam celeritate tutior, quod undique
abierat antequam consentirent. Hasdrubal priusquam mo- 5
veret castra, pecunias imperat populis omnibus suae di-
cionis, satis gnarus Hannibalem transitus quosdam pretio
mercatum nec auxilia Gallica aliter quam conducta habuisse, 6
inopem tantum iter ingressum vix penetraturum ad
Alpis fuisse: pecuniis igitur raptim exactis ad Hiberum
descendit.

Decreta Carthaginiensium et Hasdrubalis iter ubi ad 7
Romanos sunt perlata, omnibus omissis rebus ambo duces
iunctis copiis ire obviam coeptis atque obsistere parant,

8 rati, si Hannibali, vix per se ipsi tolerando Italiae hosti,
Hasdrubal dux atque Hispaniensis exercitus esset iunctus,
9 illum finem Romani imperi fore. his anxii curis ad Hi-
berum contrahunt copias et transito amne cum diu con-
sultassent, utrum castra castris conferrent an satis ha-
berent sociis Carthaginiensium oppugnandis morari ab
10 itinere proposito hostem, urbem a propinquo flumine
Hiberam appellatam, opulentissimam ea tempestate re-
11 gionis eius, oppugnare parant. quod ubi sensit Hasdrubal,
pro ope ferenda sociis pergit ire ipse ad urbem deditam
12 nuper in fidem Romanorum oppugnandam. ita iam coepta
obsidio omissa ab Romanis est et in ipsum Hasdrubalem
versum bellum.

1 XXVIIII. Quinque milium intervallo castra distantia
habuere paucos dies nec sine levibus proeliis nec ut in
2 aciem exirent; tandem uno eodemque die velut ex con-
posito utrimque signum pugnae propositum est atque
3 omnibus copiis in campum descensum est. triplex stetit
Romana acies: velitum pars inter antesignanos locata,
4 pars post signa accepta, equites cornua cinxere. Has-
drubal mediam aciem Hispanis firmat; in cornibus, dextro
Poenos locat, laevo Afros mercennariorumque auxilia;
equitum Numidas Poenorum peditibus, ceteros Afris pro
5 cornibus apponit. nec omnes Numidae in dextro locati
cornu, sed quibus desultorum in modum binos trahen-
tibus equos inter acerrimam saepe pugnam in recentem
equum ex fesso armatis transultare mos erat: tanta velo-
6 citas ipsis tamque docile equorum genus est. cum hoc
modo instructi starent, imperatorum utriusque partis haut
ferme dispares spes erant, nam ne multum quidem aut
numero aut genere militum hi aut illi praestabant. militi-
7 bus longe dispar animus erat. Romanis enim, quamquam
procul a patria pugnarent, facile persuaserant duces pro
Italia atque urbe Romana eos pugnare, itaque, velut
quibus reditus in patriam eo discrimine pugnae verte-
8 retur, obstinaverant animis vincere aut mori. minus per-
tinaces viros habebat altera acies, nam maxima pars Hi-
spani erant, qui vinci in Hispania quam victores in Ita-
9 liam trahi malebant. primo igitur concursu, cum vix pila

coniecta essent, rettulit pedem media acies inferentibus-
que se magno impetu Romanis vertit terga. nihilo segnius 10
cornibus proelium fuit. hinc Poenus, hinc Afer urget, et
velut in circumventos proelio ancipiti pugnant. sed cum 11
in medium tota iam coisset Romana acies, satis virium ad
dimovenda hostium cornua habuit. ita duo diversa proelia 12
erant. utroque Romani, ut qui pulsis iam ante mediis et
numero et robore virorum praestarent, haut dubie superant.
magna vis hominum ibi occisa, et nisi Hispani vixdum 13
conserto proelio tam effuse fugissent, perpauci ex tota
superfuissent acie. equestris pugna nulla admodum fuit, 14
quia, simul inclinatam mediam aciem Mauri Numidaeque
viderunt, extemplo fuga effusa nuda cornua elephantis
quoque prae se actis deseruere. et Hasdrubal usque ad 15
ultimum eventum pugnae moratus e media caede cum
paucis effugit. castra Romani cepere atque diripuere.

Ea pugna, si qua dubia in Hispania erant, Romanis 16
adiunxit, Hasdrubalique non modo in Italiam traducendi
exercitus, sed ne manendi quidem satis tuto in Hispania
spem reliquerat. quae posteaquam litteris Scipionum 17
Romae volgata sunt, non tam victoria quam prohibito
Hasdrubalis in Italiam transitu laetabantur.

XXX. Dum haec in Hispania geruntur, Petelia in 1
Bruttiis aliquot post mensibus quam coepta oppugnari
erat ab Himilcone praefecto Hannibalis expugnata est.
multo sanguine ac volneribus ea Poenis victoria stetit nec 2
ulla magis vis obsessos quam fames expugnavit. absumptis 3
enim frugum alimentis carnisque omnis generis quadru-
pedum suetae [insuetae]que, postremo coriis herbisque et
radicibus et corticibus teneris strictisque foliis vixere nec 4
ante, quam vires ad standum in muris ferendaque arma
deerant, expugnati sunt. recepta Petelia Poenus ad Con- 5
sentiam copias traducit, quam minus pertinaciter defensam
intra paucos dies in deditionem accepit. îsdem ferme die- 6
bus et Bruttiorum exercitus Crotonem Graecam urbem
circumsedit, opulentam quondam armis virisque, tum iam
adeo multis magnisque cladibus adflictam, ut omnis ae-
tatis minus duo milia civium superessent. itaque urbe a 7
defensoribus vasta facile potiti hostes sunt, arx tantum

retenta, in quam inter tumultum captae urbis e media
8 caede quidam effugere. et Locrenses descivere ad Brut-
9 tios Poenosque prodita multitudine a principibus. Regini
tantummodo regionis eius et in fide erga Romanos et po-
testatis suae ad ultimum manserunt.

10 In Siciliam quoque eadem inclinatio animorum pervenit,
et ne domus quidem Hieronis tota ab defectione abstinuit.
11 namque Gelo, maximus stirpis, contempta simul senectute
patris, simul post Cannensem cladem Romana societate
12 ad Poenos defecit, movissetque in Sicilia res, nisi mors
adeo opportuna, ut patrem quoque suspicione aspergeret,
armantem eum multitudinem sollicitantemque socios ab-
sumpsisset. haec eo anno in Italia, in Africa, in Sicilia,
in Hispania vario eventu acta.

13 Exitu anni Q. Fabius Maximus a senatu postulavit,
ut aedem Veneris Erucinae, quam dictator vovisset, de-
14 dicare liceret. senatus decrevit, ut Ti. Sempronius consul
designatus, cum primum honorem inisset, ad populum
ferret, ut Q. Fabium duumvirûm esse iuberent aedis de-
15 dicandae causa. et M. Aemilio Lepido, qui bis consul
augurque fuerat, fili tres – Lucius, Marcus, Quintus – lu-
dos funebres per triduum et gladiatorum paria duo et vi-
16 ginti (per triduum) in foro dederunt. aediles curules C.
Laetorius et Ti. Sempronius Gracchus, consul designa-
tus, qui in aedilitate magister equitum fuerat, ludos Ro-
17 manos fecerant, qui per triduum instaurati sunt. plebei
ludi aedilium M. Aureli Cottae et M. Claudi Marcelli ter
instaurati.

18 Circumacto tertio anno Punici belli Ti. Sempronius
consul idibus Martiis magistratum init. praetores Q. Ful-
vius Flaccus, qui ante bis consul censorque fuerat, ur-
banam, M. Valerius Laevinus peregrinam sortem in iuris
dictione habuit, Ap. Claudius Pulcher Siciliam, Q. Mu-
19 cius Scaevola Sardiniam sortiti sunt. M. Marcello pro
consule imperium esse populus iussit, quod post Can-
nensem cladem unus Romanorum imperatorum in Italia
prospere rem gessisset.

1 XXXI. Senatus, quo die primum est in Capitolio con-
sultus, decrevit ut eo anno duplex tributum imperaretur,

simplex confestim exigeretur, ex quo stipendium praesens 2
omnibus militibus daretur, praeterquam qui milites ad
Cannas fuissent. de exercitibus ita decreverunt, ut dua- 3
bus legionibus urbanis Ti. Sempronius consul Cales ad
conveniendum diem ediceret, inde eae legiones in castra
Claudiana supra Suessulam deducerentur. quae ibi le- 4
giones essent — erant autem Cannensis maxime exercitus —
eas Appius Claudius Pulcher praetor in Siciliam traiceret,
quaeque in Sicilia essent, Romam deportarentur. ad 5
exercitum, cui ad conveniendum Cales edicta dies erat,
M. Claudius Marcellus missus isque iussus in castra
Claudiana deducere urbanas legiones. ad veterem exer- 6
citum accipiendum deducendumque inde in Siciliam Ti.
Maecilius Croto legatus ab Ap. Claudio est missus.
Taciti primo expectaverant homines, uti consul comitia 7
collegae creando haberet; deinde, ubi ablegatum velut de
industria M. Marcellum viderunt, quem maxime consulem
in eum annum ob egregie in praetura res gestas creari
volebant, fremitus in curia ortus. quod ubi sensit consul, 8
'utrumque' inquit 'e re publica fuit, patres conscripti, et
M. Claudium ad permutandos exercitus in Campaniam
proficisci et comitia non prius edici, quam is inde con-
fecto quod mandatum est negotio revertisset, ut vos con-
sulem, quem tempus rei publicae postularet, quem maxime
voltis, haberetis.' ita de comitiis, donec rediit Marcellus, 9
silentium fuit. interea duumviri creati sunt Q. Fabius
Maximus et T. Otacilius Crassus aedibus dedicandis,
Menti Otacilius, Fabius Veneri Erucinae; utraque in Ca-
pitolio est, canali uno discretae. et de trecentis equitibus 10
Campanis, qui in Sicilia cum fide stipendîs emeritis Ro-
mam venerant, latum ad populum, ut cives Romani essent,
item uti municipes Cumani essent pridie quam populus
Campanus a populo Romano defecisset. maxime ut hoc 11
ferretur moverat, quod, quorum hominum essent, scire
se ipsi negabant, vetere patria relicta, in eam, in quam
redierant, nondum adsciti. postquam Marcellus ab exercitu 12
redit, comitia consuli uni rogando in locum L. Postumii
edicuntur. creatur ingenti consensu Marcellus, qui ex- 13
templo magistratum occiperet. cui ineunti consulatum

cum tonuisset, vocati augures vitio creatum videri pro-
nuntiaverunt, volgoque patres ita fama ferebant, quod
tum primum duo plebei consules facti essent, id deis
14 cordi non esse. in locum Marcelli, ubi is se magistratu
abdicavit, suffectus Q. Fabius Maximus tertium.
15 Mare arsit eo anno; ad Sinuessam bos eculeum peperit;
signa Lanuvi ad Iunonis Sospitae cruore manavere lapi-
dibusque circa id templum pluit. ob quem imbrem no-
vemdiale, ut adsolet, sacrum fuit, ceteraque prodigia cum
cura expiata.
1 XXXII. Consules exercitus inter sese diviserunt.
Fabio exercitus Teani, cui M. Iunius dictator prae-
fuerat, evenit; Sempronio volonesque fierent et sociorum
2 viginti quinque milia; M. Valerio praetori legiones quae
ex Sicilia redissent decretae, M. Claudius pro consule ad
eum exercitum, qui supra Suessulam Nolae praesideret,
missus; praetores in Siciliam ac Sardiniam profecti.
3 consules edixerunt, quotiens in senatum vocassent, uti
senatores quibusque in senatu dicere sententiam liceret
4 ad portam Capenam convenirent. praetores, quorum iuris
dictio erat, tribunalia ad piscinam publicam posuerunt; eo
vadimonia fieri iusserunt, ibique eo anno ius dictum est.
5 Interim Carthaginem, unde Mago frater Hannibalis
duodecim milia peditum, [mille] et quingentos equites,
viginti elephantos, mille argenti talenta in Italiam trans-
missurus erat cum praesidio sexaginta navium longarum,
6 nuntius adfertur, in Hispania rem male gestam omnesque
ferme eius provinciae populos ad Romanos defecisse.
7 erant qui Magonem cum classe ea copiisque omissa Italia
in Hispaniam averterent, cum Sardiniae recipiendae re-
8 pentina spes adfulsit: parvum ibi exercitum Romanum
esse, veterem praetorem inde A. Cornelium provinciae
9 peritum decedere, novum expectari; ad hoc fessos iam
animos Sardorum esse diuturnitate imperi, et proximo iis
anno acerbe atque avare imperatum, gravi tributo et con-
latione iniqua frumenti pressos; nihil deesse aliud quam
10 auctorem, ad quem deficerent. haec clandestina legatio
per principes missa erat maxime eam rem moliente Ham-
psicora, qui tum auctoritate atque opibus longe primus

erat. his nuntiis prope uno tempore turbati erectique Ma- 11
gonem cum classe sua copiisque in Hispaniam mittunt,
in Sardiniam Hasdrubalem deligunt ducem et tantum 12
ferme copiarum quantum Magoni decernunt.

Et Romae consules transactis rebus, quae in urbe 13
agendae erant, movebant iam sese ad bellum. Ti. Sem- 14
pronius militibus Sinuessam diem ad conveniendum edixit,
et Q. Fabius, consulto prius senatu, ut frumenta omnes
ex agris ante kal. Iunias primas in urbes munitas con-
veherent: qui non invexisset, eius se agrum populaturum, 15
servos sub hasta venditurum, villas incensurum. ne prae-
toribus quidem, qui ad ius dicendum creati erant, vacatio
a belli administratione data est. Valerium praetorem in 16
Apuliam ire placuit ad exercitum a Terentio accipiendum;
cum ex Sicilia legiones venissent, iis potissimum uti ad
regionis eius praesidium; Terentianum [militem Tarentum]
mitti cum aliquo legatorum. et viginti quinque naves 17
datae, quibus oram maritimam inter Brundisium ac Ta-
rentum tutari posset. par navium numerus Q. Fulvio 18
praetori urbano decretus ad suburbana litora tutanda.
C. Terentio proconsuli negotium datum, ut in Piceno 19
agro conquisitionem militum haberet locisque his praesidio
esset. et T. Otacilius Crassus, postquam aedem Mentis 20
in Capitolio dedicavit, in Siciliam cum imperio qui classi
praeesset missus.

XXXIII. In hanc dimicationem duorum opulentis- 1
simorum in terris populorum omnes reges gentesque
animos intenderant, inter quos Philippus Macedonum rex 2
eo magis, quod propior Italiae ac mari tantum Ionio dis-
cretus erat. is ubi primum fama accepit Hannibalem
Alpis transgressum, ut bello inter Romanum Poenumque 3
orto laetatus erat, ita, utrius populi mallet victoriam esse,
incertis adhuc viribus fluctuatus animo fuerat. postquam 4
tertia iam pugna, tertia victoria cum Poenis erat, ad for-
tunam inclinavit legatosque ad Hannibalem misit, qui vi-
tantes portus Brundisinum Tarentinumque, quia custodiis
navium Romanarum tenebantur, ad Laciniae Iunonis
templum in terram egressi sunt. inde per Apuliam pe- 5
tentes Capuam media in praesidia Romana inlati sunt

deductique ad Valerium Laevinum praetorem circa Lu-
6 ceriam castra habentem. ibi intrepide Xenophanes lega-
tionis princeps a Philippo rege se missum ait ad amici-
tiam societatemque iungendam cum populo Romano,
mandata habere ad consules ac senatum populumque
7 Romanum. [praetor] inter defectiones veterum sociorum
nova societate tam clari regis laetus admodum hostes pro
8 hospitibus comiter accepit; dat qui prosequantur, itinera
cum cura demonstrent, quae loca quosque saltus aut Ro-
9 manus aut hostes teneant. Xenophanes per praesidia
Romana in Campaniam, inde qua proximum fuit in castra
Hannibalis pervenit foedusque cum eo atque amicitiam
10 iungit legibus his, ut Philippus rex quam maxima classe
– ducentas autem naves videbatur effecturus – in Italiam
traiceret et vastaret maritimam oram, bellum pro parte
11 sua terra marique gereret; ubi debellatum esset in [Italia],
Italia omnis cum ipsa urbe Roma Carthaginiensium at-
que Hannibalis esset praedaque omnis Hannibali cederet:
12 perdomita Italia navigarent in Graeciam bellumque cum
quibus regi placeret gererent; quae civitates continentis
quaeque insulae ad Macedoniam vergunt, eae Philippi
regnique eius essent.

1 XXXIIII. In has ferme leges inter Poenum ducem
2 legatosque Macedonum ictum foedus, missique cum iis ad
regis ipsius firmandam fidem legati, Gisgo et Bostar et
Mago, eodem ad Iunonis Laciniae, ubi navis occulta in
3 statione erat, perveniunt. inde profecti cum altum tene-
rent, conspecti [a] classe Romana sunt, quae praesidio erat
4 Calabriae litoribus. Valerius Flaccus cercyros ad per-
sequendam retrahendamque navem cum misisset, primo
fugere regii conati; deinde, ubi celeritate vinci senserunt,
5 tradunt se Romanis, et ad praefectum classis adducti,
cum quaereret, qui et unde et quo tenderent cursum,
Xenophanes primo satis iam semel felix mendacium
struere, a Philippo se ad Romanos missum ad M. Va-
lerium, ad quem unum iter tutum fuerit, pervenisse,
Campaniam superare nequisse saeptam hostium praesidiis.
6 deinde ut Punicus cultus habitusque suspectos legatos
7 fecit Hannibalis interrogatosque sermo prodidit, tum

comitibus eorum seductis ac metu territis litterae quoque ab Hannibale ad Philippum inventae et pacta inter regem Macedonum Poenumque ducem. quibus satis cognitis 8
optimum visum est captivos comitesque eorum Romam ad senatum aut consules, ubicumque essent, quam primum deportare. ad id celerrimae quinque naves delectae ac L. 9
Valerius Antias qui praeesset missus eique mandatum, ut in omnis navis legatos separatim custodiendos divideret daretque operam, ne quod iis conloquium inter se neve quae communicatio consili esset.

Per idem tempus Romae cum A. Cornelius Mammula 10
ex Sardinia provincia decedens rettulisset, qui status rerum in insula esset: bellum ac defectionem omnis spectare, 11
Q. Mucium, qui successisset sibi, gravitate caeli aquarumque advenientem exceptum, non tam in periculosum quam longum morbum inplicitum, diu ad belli munia sustinenda inutilem fore, exercitumque ibi ut satis firmum pacatae 12
provinciae praesidem esse, ita parum bello, quod motum iri videretur —, decreverunt patres, ut Q. Fulvius Flaccus 13
quinque milia peditum, quadringentos equites scriberet eamque legionem primo quoque tempore in Sardiniam traiciendam curaret mitteretque cum imperio quem ipsi 14
videretur, qui rem gereret quoad Mucius convaluisset. ad 15
eam rem missus est T. Manlius Torquatus, qui bis consul et censor fuerat subegeratque in consulatu Sardos.

Sub idem fere tempus et a Carthagine in Sardiniam 16
classis missa duce Hasdrubale, cui Calvo cognomen erat, foeda tempestate vexata ad Balearis insulas deicitur, ibi- 17
que – adeo non armamenta modo, set etiam alvei navium quassati erant – subductae naves dum reficiuntur, aliquantum temporis triverunt.

XXXV. In Italia cum post Cannensem pugnam, 1
fractis partis alterius viribus, alterius mollitis animis, segnius bellum esset, Campani per se adorti sunt rem 2
Cumanam suae dicionis facere, primo sollicitantes, ut ab Romanis deficerent; ubi id parum processit, dolum ad capiendos eos conparant. Campanis omnibus statum sa- 3
crificium ad Hamas. eo senatum Campanum venturum certiores Cumanos fecerunt petieruntque, ut et Cumanus

eo senatus veniret ad consultandum communiter, ut eos-
4 dem uterque populus socios hostesque haberet: praesi-
dium ibi armatum se habituros, ne quid ab Romano
Poenove periculi esset. Cumani quamquam suspecta
fraus erat, nihil abnuere, ita tegi fallax consilium posse
5 rati. interim Ti. Sempronius consul Romanus Sinuessae,
quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato
transgressus Volturnum flumen circa Liternum posuit
6 castra. ibi quia otiosa stativa erant, crebro decurrere
milites cogebat, ut tirones — ea maxima pars volonum
erant — adsuescerent signa sequi et in acie agnoscere or-
7 dines suos. inter quae maxima erat cura duci, itaque
legatis tribunisque praeceperat, ne qua exprobratio cui-
quam veteris fortunae discordiam inter ordines sereret:
vetus miles tironi, liber voloni sese exaequari sineret;
8 omnis satis honestos generososque ducerent, quibus arma
sua signaque populus Romanus commisisset; quae for-
9 tuna coegisset ita fieri, eandem cogere tueri factum. ea
non maiore cura praecepta ab ducibus sunt quam a mili-
tibus observata, brevique tanta concordia coaluerant
omnium animi, ut prope in oblivionem veniret, qua ex
condicione quisque esset miles factus.

10 Haec agenti Graccho legati Cumani nuntiarunt, quae
a Campanis legatio paucos ante dies venisset et quid iis
11 ipsi respondissent: triduo post eum diem festum esse;
non senatum solum omnem ibi futurum, sed castra etiam
12 et exercitum Campanum. Gracchus iussis Cumanis omnia
ex agris in urbem convehere et manere intra muros, ipse
pridie quam statum sacrificium Campanis esset Cumas
13 movet castra. Hamae inde tria milia passuum absunt.
iam Campani eo frequentes ex conposito convenerant nec
procul inde in occulto Marius Alfius medix tuticus —
summus magistratus erat Campanis — cum quattuordecim
14 milibus armatorum habebat castra, sacrificio adparando
et inter id instruendae fraudi aliquanto intentior quam
15 muniendis castris aut ulli militari operi. (triduum sacrifi-
catum ad Hamas.) nocturnum erat sacrum, ita ut ante
16 mediam noctem conpleretur. huic Gracchus insidiandum
tempori ratus, custodibus ad portas positis, ne quis enun-

tiare posset coepta, et ante decumam diei horam coactis
militibus corpora curare somnoque operam dare, ut primis 17
tenebris convenire ad signum possent, vigilia ferme prima
tolli iussit signa, silentique profectus agmine cum ad
Hamas media nocte pervenisset, castra Campana ut in 18
pervigilio neglecta simul omnibus portis invadit, alios
somno stratos, alios perpetrato sacro inermis redeuntis
obtruncat. hominum eo tumultu nocturno caesa plus duo 19
milia cum ipso duce Mario Alfio, capta sunt signa mili-
taria quattuor et triginta.

XXXVI. Gracchus minus centum militum iactura 1
castris hostium potitus Cumas se propere recepit, ab
Hannibale metuens, qui super Capuam in Tifatis habebat
castra. nec eum provida futuri fefellit opinio: nam simul 2
Capuam ea clades est nuntiata, ratus Hannibal ab re bene
gesta insolenter laetum exercitum tironum magna ex parte
servorum spoliantem victos praedasque agentem ad Hamas
se inventurum, citatum agmen praeter Capuam rapit ob- 3
viosque ex fuga Campanorum dato praesidio Capuam
duci, saucios vehiculis portari iubet. ipse Hamis vacua 4
ab hostibus castra nec quicquam praeter recentis vestigia
caedis strataque passim corpora sociorum invenit. auctores 5
erant quidam, ut protinus inde Cumas duceret urbemque
oppugnaret. id quamquam haut modice Hannibal cupiebat, 6
ut, quia Neapolim non potuerat, Cumas saltem maritimam
urbem haberet, tamen, quia praeter arma nihil secum miles
raptim acto agmine extulerat, retro in castra super Tifata
se recepit. inde fatigatus Campanorum precibus sequenti 7
die cum omni apparatu oppugnandae urbis Cumas redit
perpopulatoque agro Cumano mille passus ab urbe castra
locat, cum Gracchus magis verecundia in tali necessitate 8
deserendi socios implorantis fidem suam populique Romani
substitisset quam satis fidens exercitui. nec alter consul 9
Fabius, qui ad Cales castra habebat, Volturnum flumen
traducere audebat exercitum, occupatus primo auspiciis 10
repetendis, dein prodigiis, quae alia super alia nuntiabantur,
expiantique ea haud facile litari haruspices respondebant.

XXXVII. Eae causae cum Fabium tenerent, Sem- 1
pronius in obsidione erat, et iam operibus oppugnabatur.

2 adversus ligneam ingentem admotam urbi aliam turrem
ex ipso muro excitavit consul Romanus, aliquanto altio-
rem, quia muro satis per se alto subiectis validis sublicis
3 pro solo usus erat. inde primum saxis sudibusque et ce-
teris missilibus propugnatores moenia atque urbem tueban-
4 tur, postremo, ubi promovendo adiunctam muro viderunt
turrem, facibus ardentibus plurimum simul ignem con-
5 iecerunt. quo incendio trepida armatorum multitudo cum
de turre sese praecipitaret, eruptio ex oppido simul dua-
bus portis stationes hostium fudit fugavitque in castra, ut
6 eo die obsesso quam obsidenti similior esset Poenus. ad
mille trecenti Carthaginiensium caesi et undesexaginta
vivi capti, qui circa muros et in stationibus solute ac
neglegenter agentes, cum nihil minus quam eruptionem
7 timuissent, ex inproviso oppressi fuerant. Gracchus,
priusquam se hostes ab repentino pavore colligerent, re-
8 ceptui signum dedit ac suos intra muros recepit. postero
die Hannibal, laetum secunda re consulem iusto proelio
ratus certaturum, aciem intra castra atque urbem in-
9 struxit. ceterum, postquam neminem moveri ab solita
custodia urbis vidit nec committi quicquam temerariae
spei, ad Tifata redit infecta re.

10 Quibus diebus Cumae liberatae sunt obsidione, îsdem
diebus et in Lucanis ad Grumentum Ti. Sempronius, cui
Longo cognomen erat, cum Hannone Poeno prospere
11 pugnat. supra duo milia hominum occidit, et ducentos
octoginta milites amisit, signa militaria ad quadraginta
unum cepit. pulsus finibus Lucanis Hanno retro in
12 Bruttios sese recipit. et ex Hirpinis oppida tria, quae a
populo Romano defecerant, vi recepta per M. Valerium
praetorem, Vercellium, Vescellium, Sicilinum, et auctores
defectionis securi percussi. supra quinque milia capti-
13 vorum sub hasta venierunt; praeda alia militi concessa
exercitusque Luceriam reductus.

1 XXXVIII. Dum haec in Lucanis atque in Hirpinis
geruntur, quinque naves, quae Macedonum atque Poeno-
rum captos legatos Romam portabant, ab supero mari ad
2 inferum circumvectae prope omnem Italiae oram, cum
praeter Cumas velis ferrentur neque hostium an sociorum

essent satis sciretur, Gracchus obviam ex classe sua naves
misit. cum percunctando in vicem cognitum esset, con- 3
sulem Cumis esse, naves Cumas adpulsae captivique ad
consulem deducti et litterae datae. consul litteris Philippi 4
atque Hannibalis perlectis consignata omnia ad senatum
itinere terrestri misit, navibus devehi legatos iussit.

Cum eodem fere die litterae legatique Romam venis- 5
sent et percunctatione facta dicta cum scriptis congruerent,
primo gravis cura patres incessit cernentes, quanta vix
tolerantibus Punicum bellum Macedonici belli moles in-
staret. cui tamen adeo non succubuerunt, ut extemplo 6
agitaretur, quem ad modum ultro inferendo bello aver-
terent ab Italia hostem. captivis in vincula condi iussis co- 7
mitibusque eorum sub hasta venditis ad naves viginti quin-
que, quibus P. Valerius Flaccus praefectus praeerat, viginti
[quinque] parari alias decernunt. his conparatis deductis- 8
que et additis quinque navibus, quae advexerant captivos
legatos, triginta naves ab Ostia Tarentum profectae, ius- 9
susque P. Valerius militibus Varronianis, quibus L. Apustius
legatus Tarenti praeerat, in naves inpositis quinquaginta
quinque navium classe non tueri modo Italiae oram, set
explorare de Macedonico bello. si congruentia litteris le- 10
gatorumque indiciis Philippi consilia essent, ut M. Valerium
praetorem litteris certiorem faceret, isque L. Apustio le- 11
gato exercitui praeposito Tarentum ad classem profectus
primo quoque tempore in Macedoniam transmitteret daret-
que operam, ut Philippum in regno contineret. pecunia ad 12
classem tuendam bellumque Macedonicum ea decreta est,
quae Ap. Claudio in Siciliam missa erat, ut redderetur
Hieroni regi; haec per L. Antistium legatum Tarentum
est devecta. simul ab Hierone missa ducenta milia mo- 13
diûm tritici et hordei centum.

XXXVIIII. Cum haec Romani parant aguntque, ad 1
Philippum captiva navis una ex his quae Romam missae
erant ex cursu refugit; inde scitum legatos cum litteris
captos. itaque ignarus rex, ecquae cum Hannibale legatis 2
suis convenissent quaeque legati eius ad se adlaturi fuis-
sent, legationem aliam cum eisdem mandatis mittit. le- 3
gati ad Hannibalem missi Heraclitus, cui Scotino cognomen

erat, et Crito Boeotius et Sositheus Magnes. hi prospere
4 tulerunt ac retulerunt mandata. set prius se aestas cir-
cumegit quam movere ac moliri quicquam rex posset:
tantum navis una capta cum legatis momenti fecit ad
dilationem inminentis Romanis belli.

5 Et circa Capuam, transgresso Volturnum Fabio post
expiata tandem prodigia, ambo consules rem gerebant.
6 Combulteriam et Trebulam et Austiculam urbes, quae ad
Poenum defecerant, Fabius vi cepit; praesidiaque in his
7 Hannibalis Campanique permulti capti. et Nolae sicut
priore anno senatus Romanorum, plebs Hannibalis erat,
consiliaque occulta de caede principum et proditione urbis
8 inibantur. quibus ne incepta procederent, inter Capuam
castraque Hannibalis, quae in Tifatis erant, traducto
exercitu Fabius super Suessulam in castris Claudianis
consedit, inde M. Marcellum propraetorem cum iis copiis
quas habebat Nolam in praesidium misit.

1 XXXX. Et in Sardinia res per T. Manlium prae-
torem administrari coeptae, quae omissae erant, postquam
2 Q. Mucius praetor gravi morbo est inplicitus. Manlius
navibus longis ad Caralis subductis navalibusque sociis
armatis, ut terra rem gereret, et a praetore exercitu ac-
cepto duo et viginti milia peditum, mille ducentos equites
3 confecit. cum his equitum peditumque copiis profectus
in agrum hostium haut procul ab Hampsicorae castris
castra posuit. Hampsicora tum forte profectus erat in
Pellitos Sardos ad iuventutem armandam, qua copias
4 augeret; filius nomine Hostus castris praeerat. is ado-
lescentia ferox temere proelio inito fusus fugatusque. ad
tria milia Sardorum eo proelio caesa, octingenti ferme
5 vivi capti. alius exercitus primo per agros silvasque fuga
palatus, dein, quo ducem fugisse fama erat, ad urbem
6 nomine Cornum, caput eius regionis, confugit. debella-
tumque eo proelio in Sardinia esset, ni classis Punica
cum duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baliaris
7 erat, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius
post famam adpulsae Punicae classis Caralis se recepit:
8 ea occasio Hampsicorae data est Poeno se iungendi. Has-
drubal, copiis in terram expositis et classe remissa Car-

thaginem, duce Hampsicora ad sociorum populi Romani
agrum populandum profectus Caralis perventurus erat, ni
Manlius obvio exercitu ab effusa cum populatione con-
tinuisset.

Primo castra castris modico intervallo sunt obiecta, 9
deinceps procursationes, levia certamina vario eventu inita,
postremo descensum in aciem, signis conlatis iusto proelio
per quattuor horas pugnatum. diu pugnam ancipitem 10
Poeni Sardis facile vinci adsuetis fecerunt, postremo et
ipsi, cum omnia circa strage ac fuga Sardorum repleta
essent, fusi. ceterum terga dantes circumducto cornu, 11
quo pepulerat Sardos, inclusit Romanus. caedes inde
magis quam pugna fuit. duodecim milia hostium caesa 12
Sardorum simul Poenorumque, ferme tria milia et septin-
genti capti et signa militaria septem et viginti.

XXXXI. Ante omnia claram et memorabilem pugnam 1
fecit Hasdrubal imperator captus et Hanno et Mago no-
biles Carthaginienses, Mago ex gente Barcina, propinqua 2
cognatione Hannibali iunctus, Hanno auctor rebellionis
Sardis bellique eius haud dubie concitor. nec Sardorum 3
duces minus nobilem eam pugnam cladibus suis fecerunt:
nam et filius Hampsicorae Hostus in acie cecidit et Ham- 4
psicora cum paucis equitibus fugiens, ut super adflictas
res necem quoque fili audivit, nocte, ne cuius interventus
coepta inpediret, mortem sibi conscivit. ceteris urbs Cornus 5
eadem quae ante fugae receptaculum fuit: quam Man-
lius victore exercitu adgressus intra dies paucos recepit.
deinde aliae quoque civitates, quae ad Hampsicoram 6
Poenosque defecerant, obsidibus datis dediderunt sese;
quibus stipendio frumentoque imperato pro cuiusque aut
viribus aut delicto Caralis exercitum reduxit. ibi navibus 7
longis deductis inpositoque, quem secum advexerat, milite
Romam navigat Sardiniamque perdomitam nuntiat patri-
bus et stipendium quaestoribus, frumentum aedilibus,
captivos Q. Fulvio praetori tradit.

Per idem tempus T. Otacilius praetor ab Lilybaeo 8
classi in Africam transvectus depopulatusque agrum Car-
thaginiensem cum Sardiniam inde peteret, quo fama erat 9
Hasdrubalem a Baliaribus nuper traiecisse, classi Africam

repetenti occurrit levique certamine in alto commisso
septem inde naves cum sociis navalibus cepit. ceteras
metus haud secus quam tempestas passim disiecit.
10 Per eosdem forte dies et Bomilcar cum militibus ad
supplementum Carthagine missis elephantisque et com-
11 meatu Locros accessit. quem ut incautum opprimeret,
Ap. Claudius per simulationem provinciae circumeundae
Messanam raptim exercitu ducto aestuque suo Locros
12 traiecit. iam inde Bomilcar ad Hannonem in Bruttios
profectus erat, et Locrenses portas Romanis clauserunt.
Appius magno conatu nulla re gesta Messanam repetit.
13 Eadem aestate Marcellus ab Nola, quam praesidio
obtinebat, crebras excursiones in agrum Hirpinum et
14 Samnites Caudinos fecit adeoque omnia ferro atque igni
vastavit, ut antiquarum cladium Samnio memoriam re-
novaret.
1 XXXXII. Itaque extemplo legati ad Hannibalem missi
2 simul ex utraque gente ita Poenum adlocuti sunt: 'hostes
populi Romani, Hannibal, fuimus primum per nos ipsi,
3 quoad nostra arma, nostrae vires nos tutari poterant. post-
quam his parum fidebamus, Pyrrho regi nos adiunximus, a
quo relicti pacem necessariam accepimus, fuimusque in ea
per annos prope quinquaginta ad id tempus, quo tu in
4 Italiam venisti. tua nos non magis virtus fortunaque
quam unica comitas ac benignitas erga cives nostros,
quos captos nobis remisisti, ita conciliavit tibi, ut te salvo
atque incolumi amico non modo populum Romanum, sed
5 ne deos quidem iratos, si fas est dici, timeremus. at her-
cule non solum incolumi et victore, sed praesente te, cum
ploratum prope coniugum ac liberorum nostrorum exaudire
et flagrantia tecta posses conspicere, ita sumus aliquotiens
hac aestate devastati, ut M. Marcellus, non Hannibal vi-
cisse ad Cannas videatur glorienturque Romani, te ad
unum modo ictum vigentem velut aculeo emisso torpere.
6 per annos centum cum populo Romano bellum gessimus
nullo externo adiuti nec duce nec exercitu, nisi quod per
biennium Pyrrus nostro magis milite suas auxit vires
quam suis viribus nos defendit. non ego secundis rebus
nostris gloriabor, duos consules ac duos consulares exer-

citus ab nobis sub iugum missos, et si qua alia aut laeta
aut gloriosa nobis evenerunt. quae aspera adversaque 8
tunc acciderunt minore indignatione referre possumus quam
quae hodie eveniunt. magni dictatores cum magistris 9
equitum, bini consules cum binis consularibus exercitibus
ingrediebantur finis nostros; ante explorato et subsidiis
positis et sub signis ad populandum ducebant: nunc pro- 10
praetoris unius et parvi ad tuendam Nolam praesidi praeda
sumus; iam ne manipulatim quidem, sed latronum modo
percursant totis finibus nostris neglegentius quam si in
Romano vagarentur agro. causa autem haec est, quod 11
neque tu defendis et nostra iuventus, quae, si domi esset,
tutaretur, omnis sub signis militat tuis. nec te nec exer- 12
citum tuum norim, nisi, a quo tot acies Romanas fusas
stratasque esse sciam, ei facile esse dicam opprimere po-
pulatores nostros vagos sine signis palatos, quo quemque
trahit quamvis vana praedae spes. Numidarum paucorum 13
illi quidem praeda erunt praesidiumque simul nobis et
Nolae ademeris, si modo, quos ut socios haberes dignos
duxisti, haut indignos iudicas quos in fidem receptos
tuearis'.

XXXXIII. Ad ea Hannibal respondit, omnia simul 1
facere Hirpinos Samnitesque: et indicare clades suas et
petere praesidium et queri indefensos se neglectosque.
indicandum autem primum fuisse, dein petendum praesi- 2
dium, postremo, ni inpetraretur, tum denique querendum,
frustra opem inploratam. exercitum sese non in agrum 3
Hirpinum Samnitemve, ne et ipse oneri esset, set in pro-
xima loca sociorum populi Romani adducturum. iis po-
pulandis et militem suum repleturum se et metu procul
ab iis submoturum hostis. quod ad bellum Romanum ad- 4
tineret, si Trasimenni quam Trebiae, si Cannarum quam
Trasimenni pugna nobilior esset, Cannarum se quoque
memoriam obscuram maiore et clariore victoria facturum.

Cum hoc responso muneribusque amplis legatos di- 5
misit, ipse praesidio modico relicto in Tifatis profectus
cetero exercitu ire Nolam pergit. eodem Hanno ex Bruttîs 6
cum supplemento Carthagine advecto atque elephantis
venit. castris haut procul positis longe alia omnia inqui-

renti conperta sunt quam quae a legatis sociorum audierat.
7 nihil enim Marcellus ita egerat, ut aut fortunae aut temere
hosti commissum dici posset: explorato cum firmisque
praesidiis tuto receptu praedatum ierat, omniaque velut
adversus praesentem Hannibalem cauta provisaque fuerunt.
8 tum ubi sensit hostem adventare, copias intra moenia
tenuit, per muros inambulare senatores Nolanos iussit et
9 omnia circa explorare quae apud hostes fierent. ex his
Hanno cum ad murum successisset, Herennium Bassum
et Herium Pettium ad conloquium evocatos permissuque
10 Marcelli egressos per interpretem adloquitur. Hannibalis
virtutem fortunamque extollit, populi Romani obterit ut
11 senescentem cum viribus maiestatem. quae si paria
essent, ut quondam fuissent, tamen expertis, quam grave
Romanum imperium sociis, quanta indulgentia Hannibalis
etiam in captivos omnis Italici nominis fuisset, Punicam
Romanae societatem atque amicitiam praeoptandam esse.
12 si ambo consules cum suis exercitibus ad Nolam essent,
tamen non magis pares Hannibali futuros quam ad Cannas
fuissent, nedum praetor unus cum paucis et novis mili-
13 tibus Nolam tutari possit. ipsorum quam Hannibalis in-
teresse, capta an tradita Nola poteretur. potiturum enim,
ut Capua Nuceriaque potitus esset; sed quid inter Capuae
ac Nuceriae fortunam interesset, ipsos prope in medio
14 sitos Nolanos scire. nolle ominari quae captae urbi casura
forent, et potius spondere, si Marcellum cum praesidio ac
Nolam tradidissent, neminem alium quam ipsos legem,
qua in societatem amicitiamque Hannibalis venirent,
dicturum.

1 XXXXIIII. Ad ea Herennius Bassus respondit,
multos annos iam inter Romanum Nolanumque populum
amicitiam esse, cuius neutros ad eam diem paenitere, et
sibi, si cum fortuna mutanda fides fuerit, sero iam esse
2 mutare eam. [an] dedituris se Hannibali fuisse accer-
sendum Romanorum praesidium? cum iis qui ad sese
tuendos venissent, omnia sibi et esse consociata et ad
ultimum fore.

3 Hoc conloquium abstulit spem Hannibali per prodi-
tionem recipiendae Nolae, itaque corona oppidum circum-

dedit, ut simul ab omni parte moenia adgrederetur. quem 4
ut successisse muris Marcellus vidit, instructa intra portam
acie cum magno tumultu erupit. aliquot primo impetu
perculsi caesique sunt, dein concursu ad pugnantis facto
aequatisque viribus atrox esse coepit pugna, memorabilis-
que inter paucas fuisset, ni ingentibus procellis effusus
imber diremisset pugnantis.

Eo die commisso modico certamine atque inritatis 5
animis in urbem Romani, Poeni in castra receperunt sese:
tamen Poenorum prima eruptione perculsi ceciderunt am-
plius quadringenti, Romani quinquaginta. imber con- 6
tinens per noctem totam usque ad horam tertiam diei in-
sequentis tenuit; itaque quamquam utraque pars avidi
certaminis erant, eo die tenuerunt sese tamen munimentis.
tertio die Hannibal partem copiarum praedatum in agrum
Nolanum misit. quod ubi animadvertit Marcellus, ex- 7
templo in aciem copias eduxit, neque Hannibal detractavit.
mille fere passuum inter urbem erant castraque: eo spatio
– et sunt omnia campi circa Nolam – concurrerunt. clamor 8
ex parte utraque sublatus proximos ex cohortibus iis, quae
in agros praedatum exierant, ad proelium iam commissum
revocavit. et Nolani aciem Romanam auxerunt, quos 9
conlaudatos Marcellus in subsidiis stare et saucios ex
acie efferre iussit, pugna abstinere, ni ab se signum ac-
cepissent.

XXXXV. Proelium erat anceps: summa vi et duces 1
hortabantur et milites pugnabant. Marcellus victis ante
diem tertium, fugatis ante paucos dies a Cumis, pulsis
priore anno ab Nola ab eodem se duce milite alio instare
iubet. non omnis esse in acie, praedantis vagari in agro. 2
sed qui pugnent marcere Campana luxuria, vino et scortis
omnibusque lustris per totam hiemem confectos. abisse 3
illam vim vigoremque, dilapsa esse robora corporum ani-
morumque, quibus Pyrenaei Alpiumque superata sint
iuga. reliquias illorum virorum vix arma, membra susti-
nentis pugnare. Capuam Hannibali Cannas fuisse. ibi 4
virtutem bellicam, ibi militarem disciplinam, ibi praeteriti
temporis famam, ibi spem futuri extinctam.

Cum haec exprobrando hosti Marcellus suorum militum 5

animos erigeret, Hannibal multo gravioribus probris in-
6 crepabat: arma signaque eadem se noscere, quae ad
Trebiam Trasumenumque, postremo ad Cannas viderit
habueritque; militem alium profecto se in hiberna Ca-
7 puam duxisse, alium inde eduxisse. 'legatumne Roma-
num et legionis unius atque alae magno certamine vix
toleratis pugnam, quos binae acies consulares numquam
8 sustinuerunt? Marcellus tirone milite ac Nolanis subsidiis
inultus nos iam iterum lacessit? ubi ille miles meus est,
qui erepto ex equo C. Flaminio consuli caput abstulit?
9 ubi, qui L. Paulum ad Cannas occidit? ferrum nunc
hebet? an dextrae torpent? an quid prodigi est aliud?
qui pauci plures vincere soliti estis, nunc paucis plures
vix restatis? Romam vos expugnaturos, si quis duceret,
10 fortes lingua iactabatis: en minor res est. hic experiri
vim virtutemque volo. expugnate Nolam, campestrem
urbem, non flumine, non mari saeptam. hinc vos ex tam
opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam quo
voletis vel sequar'.

1 XXXXVI. Nec bene nec male dicta profuerunt ad
2 confirmandos animos. cum omni parte pellerentur Ro-
manisque crescerent animi non duce solum adhortante,
sed Nolanis etiam per clamorem, favoris indicem, accen-
dentibus ardorem pugnae, terga Poeni dederunt atque in
3 castra conpulsi sunt. quae oppugnare cupientis milites
Romanos Marcellus Nolam reduxit cum magno gaudio et
gratulatione etiam plebis, quae ante inclinatior ad Poenos
4 fuerat. hostium plus quinque milia caesa eo die, vivi
capti sexcenti et signa militaria undeviginti et duo ele-
5 phanti, quattuor in acie occisi; Romanorum minus mille
interfecti. posterum diem indutiis tacitis sepeliendo utrim-
que caesos in acie consumpserunt. spolia hostium Mar-
6 cellus, Vulcano votum, cremavit. tertio post die — ob
iram credo aliquam aut spem liberalioris militiae — du-
centi septuaginta duo equites, mixti Numidae [et] Hispani,
ad Marcellum transfugerunt. eorum forti fidelique opera
7 in eo bello usi sunt saepe Romani. ager Hispanis in
Hispania et Numidis in Africa post bellum virtutis causa
datus est.

Hannibal ab Nola remisso in Bruttios Hannone cum 8
quibus venerat copiis ipse Apuliae hiberna petit, circaque
Arpos consedit. Q. Fabius ut profectum in Apuliam 9
Hannibalem audivit, frumento ab Nola Neapolique in ea
castra convecto, quae super Suessulam erant, munimentisque firmatis et praesidio, quod per hiberna ad tenendum
locum satis esset, relicto ipse Capuam propius movit castra
agrumque Campanum ferro ignique est depopulatus, donec 10
coacti sunt Campani nihil admodum viribus suis fidentes
egredi portis et castra ante urbem in aperto communire.
sex milia armatorum habebant: peditem inbellem, equi- 11
tatu plus poterant; itaque equestribus proeliis lacessebant
hostem.

Inter multos nobiles equites Campanos Cerrinus Vi- 12
bellius erat, cognomine Taurea. civis indidem erat, longe
omnium Campanorum fortissimus eques, adeo ut, cum
aput Romanos militaret, unus eum Romanus Claudius
Asellus gloria equestri aequaret. hunc Taurea, cum diu 13
perlustrans oculis obequitasset hostium turmis tandem si-
lentio facto, ubi esset Claudius Asellus quaesivit et, quo- 14
niam verbis secum de virtute ambigere solitus esset, cur
non ferro decerneret daretque opima spolia victus aut
victor caperet.

XXXXVII. Haec ubi Asello sunt nuntiata in castra, 1
id modo moratus, ut consulem percunctaretur, liceretne
extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu
eius arma extemplo cepit provectusque ante stationes 2
equo Tauream nomine conpellavit congredique ubi vellet
iussit. iam Romani ad spectaculum pugnae eius frequen- 3
tes exierant, et Campani non vallum modo castrorum,
sed moenia etiam urbis prospectantes repleverunt. cum 4
iam ante ferocibus dictis rem nobilitassent, infestis hastis
concitarunt equos, dein libero spatio inter se ludificantes
sine vulnere pugnam extrahebant. tum Campanus Ro- 5
mano 'equorum' inquit 'hoc, non equitum erit certamen,
nisi e campo in cavam hanc viam demittimus equos; ibi
nullo ad evagandum spatio comminus conserentur manus'.
dicto prope citius equum in viam Claudius deiecit; Taurea 6
verbis ferocior quam re 'minime sis' inquit 'cantherium

7 in fossam', quae vox in rusticum inde proverbium pro-
ditast. Claudius, cum ea via longe perequitasset, nullo
obvio hoste in campum rursus evectus increpans ignaviam
hostis cum magno gaudio et gratulatione victor in castra
8 redit. huic pugnae equestri rem – quam vera sit, com-
munis (certe) existimatio est – mirabilem certe adiciunt
quidam annales: cum refugientem ad urbem Tauream
Claudius sequeretur, patenti hostium portae invectum per
alteram stupentibus miraculo hostibus intactum evasisse.

1 XXXXVIII. Quieta inde stativa fuere ac retro etiam
consul movit castra, ut sementem Campani facerent, nec
ante violavit agrum Campanum quam iam altae in sege-
2 tibus herbae pabulum praebere poterant. id convexit in
Claudiana castra super Suessulam ibique hiberna aedifi-
cavit. M. Claudio proconsuli imperavit, ut retento Nolae
necessario ad tuendam urbem praesidio ceteros milites
dimitteret Romam, ne oneri sociis et sumptui rei publicae
3 essent. et Ti. Gracchus a Cumis Luceriam in Apulia
legiones cum duxisset, M. Valerium inde praetorem Brun-
disium cum eo quem Luceriae habuerat exercitu misit
tuerique oram agri Sallentini et providere quod ad Phi-
lippum bellumque Macedonicum adtineret iussit.

4 Exitu aestatis eius, qua haec gesta perscripsimus,
litterae a P. et Cn. Scipionibus venerunt, quantas quam-
que prosperas in Hispania res gessissent: sed pecuniam
in stipendium vestimentaque et frumentum exercitui et
5 sociis navalibus omnia deesse. quod ad stipendium ad-
tineat, si aerarium inops sit, se aliquam rationem inituros,
quo modo ab Hispanis sumant; cetera utique ab Roma
mittenda esse nec aliter aut exercitum aut provinciam
6 teneri posse. litteris recitatis nemo omnium erat, quin et
vera scribi et postulari aequa fateretur; sed occurrebat
animis, quantos exercitus terrestris navalisque tuerentur
quantaque nova classis mox paranda esset, si bellum Ma-
7 cedonicum moveretur: Siciliam ac Sardiniam, quae ante
bellum vectigales fuissent, vix praesides provinciarum
8 exercitus alere. tributo sumptus suppeditari; (eum) ipsum
tributum conferentium numerum tantis exercituum stra-
gibus et ad Trasimennum lacum et ad Cannas inminu-

tum; qui superessent pauci, si multiplici gravarentur sti-
pendio, alia perituros peste. itaque nisi fide staret, rem 9
publicam opibus non staturam. prodeundum in contionem 10
Fulvio praetori esse, indicandas populo publicas necessi-
tates cohortandosque, qui redempturis auxissent patri-
monia, ut rei publicae, ex qua crevissent, tempus com-
modarent conducerentque ea lege praebenda quae ad 11
exercitum Hispaniensem opus essent, ut, cum pecunia in
aerario esset, iis primis solveretur. haec praetor in con- 12
tione edixit, quo[que die] vestimenta, frumentum Hispa-
niensi exercitui praebenda quaeque alia opus essent nava-
libus sociis esset locaturus.

XXXXVIIII. Ubi ea dies venit, ad conducendum 1
tres societates aderant hominum undeviginti, quorum duo
postulata fuere: unum, ut militia vacarent, dum in eo 2
publico essent, alterum, ut quae in naves inposuissent,
ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent.
utroque inpetrato conduxerunt, privataque pecunia res 3
publica administratast. hi mores eaque caritas patriae
per omnes ordines velut tenore uno pertinebat. quem ad 4
modum conducta omnia magno animo sunt, sic summa
fide praebita, nec quicquam [sequius quam] si ex opu-
lento aerario, ut quondam, alerentur.

Cum hi commeatus venerunt, Iliturgi oppidum ab 5
Hasdrubale ac Magone et Hannibale Bomilcaris filio ob
defectionem ad Romanos oppugnabatur. inter haec trina 6
castra hostium Scipiones cum in urbem sociorum magno
certamine ac strage obsistentium pervenissent, frumentum,
cuius inopia erat, advexerunt cohortatique oppidanos, ut 7
eodem animo moenia tutarentur, quo pro se pugnantem
Romanum exercitum vidissent, ad castra maxima oppu-
gnanda, quibus Hasdrubal praeerat, ducunt. eodem et 8
duo duces et duo exercitus Carthaginiensium, ibi rem
summam agi cernentes, convenerunt. itaque eruptione e 9
castris pugnatum est. sexaginta hostium milia eo die in
pugna fuerunt, sedecim circa Romanis. tamen adeo haut 10
dubia victoria fuit, ut plures numero quam ipsi erant Ro-
mani hostium occiderint, ceperint amplius tria milia ho- 11
minum, paulo minus mille equorum, undesexaginta mili-

taria signa, septem elephantos, quinque in proelio occisis; trinisque eo die castris potiti sunt.

12 Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex provincia, ut quae maxime omnium belli avida, modo praeda aut merces
13 esset, et tum iuventute abundante. iterum signis conlatis eadem fortuna utriusque partis pugnatum. supra tredecim milia hostium caesa, supra duo capta cum signis duo-
14 bus et quadraginta et novem elephantis. tum vero omnes prope Hispaniae populi ad Romanos defecerunt multoque maiores ea aestate in Hispania quam in Italia res gestae.

[PERIOCHA LIBRI XXIIII.]

[Hieronymus Syracusanorum rex, cuius pater Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit servorum maxime opera, quos liberos esse iussit. Claudius Marcellus consul in Sicilia, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo Macedonum regi bellum indictum est, qui ad Apolloniam nocturno proelio obpressus fugatusque in Macedoniam cum prope inermi exercitu profugit. ad id bellum gerendum M. Valerius praetor missus. Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt. quorum auxiliis adscitis tunc primum mercennarium militem Romana castra habuerunt. res praeterea in Hispania a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet. a quibus Syphax rex Numidiae in amicitiam adscitus, qui a Masanissa Massyliorum rege pro Carthaginiensibus pugnante victus in Hispaniam ad Scipionem cum magna manu transiit contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXIIII.

I. Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno 1
adiutoribus et ducibus Bruttîs Graecas urbes temptavit,
eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios,
quos et oderant et metuebant, Carthaginiensium partis
factos cernebant. Regium primum temptatum est dies- 2
que aliquot ibi nequiquam absumpti. interim Locrenses
frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris
in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hostibus
esset, et in dies maior omnibus portis multitudo effundi:
postremo hoc modo [ii modo] relicti in urbe erant, qui 3
reficere muros, portas, telaque in propugnacula congerere
cogebantur. in permixtam omnium aetatium ordinumque 4
multitudinem et vagantem in agris magna ex parte iner-
mem Hamilcar Poenus equites emisit, qui, violare quem-
quam vetiti, tantum ut ab urbe excluderent fuga dissi-
patos, turmas obiecere. dux ipse loco superiore capto, 5
unde agros, urbem possit conspicere, Bruttiorum cohor-
tem adire muros atque vocare principes Locrensium ad
conloquium iussit et pollicentes amicitiam Hannibalis ad-
hortari ad urbem tradendam. Bruttiis in conloquio nullius 6
rei primo fides est; deinde, ut Poenus apparuit in collibus
et refugientes pauci aliam omnem multitudinem in po-
testate hostium esse adferebant, tum metu victi consul-
turos se populum responderunt, — advocataque extemplo 7
contione, cum et levissimus quisque novas res novamque
societatem mallent et quorum propinqui extra urbem in-
terclusi ab hostibus erant velut obsidibus datis pigneratos
haberent animos, pauci magis taciti probarent constantem 8
fidem quam probatam tueri auderent, haud dubio in spe-
ciem consensu fit ad Poenos deditio. L. Atilio praefecto 9

praesidii quique cum eo milites Romani erant clam in
portum deductis atque impositis in navis, ut Regium de-
veherentur, Hamilcarem Poenosque ea condicione, ut
foedus extemplo aequis legibus fieret, in urbem accepe-
10 runt. cuius rei prope non servata fides deditis est, cum
Poenus dolo dimissum Romanum incusaret, Locrenses
11 profugisse ipsum causarentur. insecuti etiam equites sunt,
si quo casu in freto aestus morari aut deferre naves in
terram posset. et eos quidem quos sequebantur non sunt
adepti, alias a Messana traicientes freto Regium naves
12 conspexerunt. milites erant Romani a Claudio praetore
missi ad obtinendam urbem praesidio. itaque Regio ex-
13 templo abscessum est. Locrensibus iussu Hannibalis data
pax, ut liberi suis legibus viverent, urbs pateret Poenis,
portus in potestatem Locrensium esset, societas eo iure
staret, ut Poenus Locrensem Locrensisque Poenum pace
ac bello iuvaret.

1 II. Sic a freto Poeni reducti frementibus Bruttiis,
quod Regium ac Locros, quas urbes direpturos se desti-
2 naverant, intactas reliquissent. itaque per se ipsi con-
scriptis armatisque iuventutis suae quindecim milibus ad
Crotonem oppugnandum pergunt ire, Graecam et ipsam
3 urbem et maritimam, plurimum accessurum opibus, si in
ora maris urbem ac portum moenibus validam tenuissent,
4 credentes. ea cura angebat, quod neque non accersere
ad auxilium Poenos satis audebant, ne quid non pro so-
ciis egisse viderentur, et, si Poenus rursus magis arbiter
pacis quam adiutor belli fuisset, ne in libertatem Crotonis,
5 sicut ante Locrorum, frustra pugnaretur. itaque optimum
visum est ad Hannibalem mitti legatos caverique ab eo, ut
6 receptus Croto Bruttiorum esset. Hannibal cum praesentium
eam consultationem esse respondisset et ad Hannonem eos
7 reiecisset, ab Hannone nihil certi ablatum. nec enim diripi
volebant nobilem atque opulentam urbem et sperabant, cum
Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare nec iuvare eam
oppugnationem appareret, eo maturius ad se defecturos.

8 Crotone nec consilium unum inter populares nec vo-
luntas erat: unus velut morbus invaserat omnes Italiae
civitates, ut plebes ab optimatibus dissentirent, senatus

Romanis faveret et plebs ad Poenos rem traheret. eam 9
dissensionem in urbe perfuga nuntiat Bruttîs: Aristo-
machum esse principem plebis tradendaeque auctorem
urbis; et in vasta urbe lataque omnibus disiectis moenibus
raras stationes custodiasque senatorum esse: quacumque
custodiant plebis homines, ea patere aditum. auctore ac 10
duce perfuga Brutti corona cinxerunt urbem, acceptique
ab plebe primo impetu omnem praeter arcem cepere.
arcem optimates tenebant praeparato iam ante ad talem 11
casum perfugio. eodem Aristomachus perfugit, tamquam
Poenis, non Bruttiis auctor urbis tradendae fuisset.

III. Urbs Croto murum in circuitu patentem duo- 1
decim milia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam ad-
ventum. post vastitatem eo bello factam vix pars dimidia 2
habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat, extra
frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx procul eis quae
habitabantur. sedecim milia aberat (in) urbe nobili tem- 3
plum ipsa urbe nobilius Laciniae Iunonis, sanctum omni-
bus circa populis. lucus ibi frequenti silva et proceris 4
abietis arboribus saeptus laeta in medio pascua habuit,
ubi omnis generis sacrum deae pecus pascebatur sine ullo
pastore; separatimque greges sui cuiusque generis nocte 5
remeabant ad stabula numquam insidiis ferarum, non
fraude violati hominum. magni igitur fructus ex eo pe- 6
core capti columnaque inde aurea solida facta et sacrata
est, inclytumque templum divitiis etiam, non tantum
sanctitate fuit. ac miracula aliqua adfingunt, ut plerum- 7
que tam insignibus locis. famast aram esse in vestibulo
templi, cuius cinerem nullo umquam moveri vento. set 8
arx Crotonis, una parte imminens mari, altera vergente
in agrum, situ tantum naturali quondam munita, postea
et muro cinctast, qua per aversas rupes ab Dionysio Si-
ciliae tyranno per dolum fuerat capta. ea tum arce, satis 9
ut videbatur tuta, Crotoniatum optimates tenebant se, cir-
cumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe sua. postremo 10
Brutti, cum suis viribus inexpugnabilem viderent arcem,
coacti necessitate Hannonis auxilium inplorant. is condi- 11
cionibus ad deditionem compellere Crotoniates conatus,
ut coloniam Bruttiorum eo deduci antiquamque frequen-

tiam eo recipere vastam ac desertam bellis urbem pateren-
tur, omnium neminem praeter Aristomachum movit.
12 morituros se adfirmabant citius quam inmixti Bruttîs in
alienos ritus, mores legesque ac mox linguam etiam ver-
13 terentur. Aristomachus unus, quando nec suadendo ad
deditionem satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum
14 prodendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Lo-
crenses brevi post legati, cum permissu Hannonis arcem
intrassent, persuadent, ut traduci se in Locros paterentur
15 nec ultima experiri vellent. iam hoc ut sibi liceret im-
petraverant et ab Hannibale missis ad id ipsum legatis.
ita Crotone excessum est, deductique Crotoniatae ad
mare naves conscendunt. Locros omnis multitudo abeunt.
16 In Apulia ne hiems quidem quieta inter Romanos at-
que Hannibalem erat. Luceriae Sempronius consul, Han-
17 nibal haut procul Arpis hibernabat. inter eos levia proelia
ex occasione aut opportunitate huius aut illius partis orie-
bantur, meliorque eis Romanus et in dies cautior tutior-
que ab insidiis fiebat.
1 IIII. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors Hie-
ronis regnumque ad Hieronymum nepotem eius translatum,
puerum vixdum libertatem, nedum dominationem modice
2 laturum. ea aetas, id ingenium; et tutores atque amici
ad praecipitandum in omnia vitia acceperunt. quae ita
futura cernens Hiero ultima senecta voluisse dicitur li-
beras Syracusas relinquere, ne sub dominatu puerili per
ludibrium bonis artibus partum firmatumque interiret
3 regnum. huic consilio eius summa ope obstitere filiae,
nomen regium penes puerum futurum ratae, regimen
rerum omnium penes se virosque suos Adra[nodorum et
4 Zoippum, qui Syracusa]norum primi relinquebantur. non
facile erat nonagensimum iam agenti annum, circumsesso
dies noctesque muliebribus blanditiis, liberare animum et
5 convertere ad publicam [a] privata curam. itaque tutores
modo quindecim puero relinquit, quos precatus est mo-
riens, ut fidem erga populum Romanum quinquaginta
annos ab se cultam inviolatam servarent iuvenemque suis
potissimum vestigiis insistere vellent, disciplinae, in qua
6 eductus esset. haec mandata. cum exspirasset, per tutores

testamento prolato pueroque in contionem producto – erat
autem quindecim tum ferme annorum –, paucis, qui per 7
contionem ad excitandos clamores dispositi erant, adpro-
bantibus testamentum, ceteris velut patre amisso in orba
civitate omnia timentibus, funus fit regium, magis amore 8
civium et caritate quam cura suorum celebre. brevi deinde 9
ceteros tutores summovet Adranodorus, iuvenem iam esse
dictitans Hieronymum ac regni potentem; deponendoque
tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se
unum omnium vires convertit.

V. Vix quidem ulli bono moderatoque regi facilis 1
erat favor aput Syracusanos succedenti tantae caritati
Hieronis; verum enim vero Hieronymus, velut suis vitiis 2
desiderabilem efficere vellet avum, primo statim con-
spectu omnia quam disparia essent ostendit. nam qui per 3
tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem nec vestis
habitu nec alio ullo insigni differentes a ceteris civibus
vidissent, conspexere purpuram ac diadema ac satellites
armatos quadrigisque etiam alborum equorum interdum ex 4
regia procedentem more Dionysi tyranni. hunc tam super- 5
bum apparatum habitumque convenientis sequebantur con-
temptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa
dicta, rari aditus non alienis modo, set tutoribus etiam,
libidines novae, inhumana crudelitas. itaque tantus omnis 6
terror invaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte volun-
taria aut fuga praeverterent metum suppliciorum. tres ex 7
îs, quibus solis aditus in domum familiarior erat, Adra-
nodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso quidam,
de aliis quidem rebus haut magnopere audiebantur: ten- 8
dendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso ad socie-
tatem Romanam, certamine ac studiis interdum in se con-
vertebant animum adulescentis, cum coniuratio in tyranni 9
caput facta indicatur per Callonem quendam, aequalem
Hieronymi et iam inde a puero in omnia familiaria iura
adsuetum. index unum ex coniuratis Theodotum, a quo 10
ipse appellatus erat, nominare potuit, qui conprensus ex-
templo traditusque Adranodoro torquendus, de se ipse
haut cunctanter fassus conscios celabat. postremo, cum 11
omnibus intolerandis patientiae humanae cruciatibus la-

12 ceraretur, victum malis se simulans avertit ab consciis in
insontes indicium, Thrasonem esse auctorem consili mentitus, nec nisi tam potenti duce confisos rem tantam
13 ausuros, [appellat] ab latere tyranni, quorum capita vilissima fingenti inter dolores gemitusque occurrere. maxime animo tyranni credibile indicium Thraso nominatus fecit: itaque extemplo traditur ad supplicium, adiectique poenae
14 ceteri iuxta insontes. consciorum nemo, cum diu socius consili torqueretur, aut latuit aut fugit: tantum illis in virtute ac fide Theodoti fiduciae fuit, tantumque ipsi Theodoto virium ad arcana occultanda.

1 VI. Ita, quod unum vinculum cum Romanis societatis erat, Thrasone sublato e medio, extemplo haud
2 dubie ad defectionem res spectabat, legatique ad Hannibalem missi ac remissi ab eo cum Hannibale nobili adulescente Hippocrates et Epicydes nati Carthagine, sed oriundi ab Syracusis exule avo, Poeni ipsi materno
3 genere. per hos iuncta societas Hannibali ac Syracusano tyranno, nec invito Hannibale aput tyrannum manserunt.
4 Appius Claudius praetor, cuius Sicilia provincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hieronymum misit. qui cum sese ad renovandam societatem quae cum avo fuisset venisse dicerent, per ludibrium auditi dimissique sunt ab
5 quaerente per iocum Hieronymo, quae fortuna eis pugnae ad Cannas fuisset: vix credibilia enim legatos Hannibalis narrare; velle quid veri sit scire, ut ex eo, utram spem
6 sequatur, consilium capiat. Romani, cum serio legationes audire coepisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret,
7 proficiscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit ad foedus ex societate cum Hannibale faciendum. pacto convenit, ut, cum Romanos Sicilia expulissent – id autem brevi fore, si naves atque exercitum misissent –, Himera amnis, qui ferme dividit [Siciliam], finis regni Syracusani
8 ac Punici imperii esset. aliam deinde inflatus adsentationibus eorum, qui cum non Hieronis tantum, set Pyrrhi etiam regis materni avi iubebant meminisse, legationem misit, qua aecum censebat Sicilia sibi omni cedi, Italiae
9 imperium proprium quaeri Carthaginiensi populo. hanc

levitatem ac iactationem animi neque mirabantur in iuvene
furioso neque arguebant, dummodo averterent eum ab
Romanis.

VII. Set omnia in eo praecipitia ad exitium fuerunt. 1
nam cum praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis
milibus armatorum ad temptandas urbes, quae praesidiis
tenebantur Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero 2
omni exercitu – erant autem ad quindecim milia peditum
equitumque – profectus erat, liberas aedis coniurati – et 3
omnes forte militabant – imminentes viae angustae, qua
descendere ad forum rex solebat, sumserunt. ibi cum 4
structi armatique ceteri transitum expectantes starent, uni
ex eis – Dinomeni fuit nomen –, quia custos corporis erat,
partes datae sunt, ut, cum adpropinquaret ianuae rex, per
causam aliquam in angustiis sustineret ab tergo agmen.
ita ut convenerat factum est. tamquam laxaret elatum 5
pedem ab stricto nodo, moratus turbam Dinomenes tan-
tum intervalli fecit, ut, cum in praetereuntem sine arma-
tis regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vul-
neribus quam succurri posset. clamore et tumultu audito 6
in Dinomenem iam haut dubie obstantem tela coiciuntur,
inter quae tamen duobus acceptis vulneribus evasit. fuga 7
satellitum, ut iacentem videre regem, facta est. inter-
fectores pars in forum in multitudinem laetam libertate,
pars Syracusas pergunt ad praeoccupanda Adranodori re-
giorumque aliorum consilia. incerto rerum statu Ap. 8
Claudius bellum oriens ex propinquo cum cerneret, sena-
tum litteris certiorem fecit Siciliam Carthaginiensi populo 9
et Hannibali conciliari, ipse adversus Syracusana consilia
[ad] provinciae regnique fines omnia convertit praesidia.

Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus Pu- 10
teolos, per bellum coeptum frequentari emporium, com-
munit praesidiumque inposuit. inde Romam comitiorum 11
causa veniens in eum quem primum diem comitialem
habuit comitia edixit atque ex itinere praeter urbem in
campum descendit. eo die cum sors praerogativae Aniensi 12
iuniorum exisset, eaque T. Otacilium, M. Aemilium Re-
gillum consules diceret, tum Q. Fabius silentio facto tali
oratione est usus.

1 VIII. 'Si aut pacem in Italia aut [id] bellum eum-
que hostem haberemus, in quo neglegentiae laxior locus
esset, qui vestris studiis, quae in campum ad mandandos
quibus velitis honores adfertis, moram ullam offerret, is
2 mihi parum meminisse videretur vestrae libertatis: set
cum in hoc bello, in hoc hoste numquam ab ullo duce
sine ingenti nostra clade erratum sit, eadem vos cura, qua
in aciem armati descenditis, inire suffragium ad creandos
consules decet et sibi sic quemque dicere "Hannibali im-
3 peratori parem consulem nomino". hoc anno ad Capuam
Vibellio Taureae Campano summo equiti provocanti
summus Romanus eques Asellus Claudius est oppositus.
4 adversus Gallum quondam provocantem in ponte Anienis
T. Manlium fidentem et animo et viribus misere maiores
5 nostri. ob eandem causam haut multis annis post fuisse
non negaverim, cur M. Valerio non diffideretur adversus
similiter provocantem arma capienti Gallum ad certamen.
6 quem ad modum pedites equitesque optamus ut validiores,
si minus, ut pares hosti habeamus, ita duci hostium
7 parem imperatorem quaeramus. cum, qui est summus in
civitate dux, eum legerimus, tamen repente lectus, in
annum creatus adversus veterem ac perpetuum impera-
torem comparabitur, nullis neque temporis nec iuris in-
clusum angustiis, quo minus ita omnia gerat administret-
8 que, ut tempora postulabunt belli: nobis autem in appa-
ratu ipso ac tantum incohantibus res annus circumagitur.
9 quoniam, quales viros creare vos consules deceat, satis
est dictum, restat ut pauca de eis, in quos praerogativae
10 favor inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est
Quirinalis, quem neque mittere a sacris neque retinere
possumus, ut non deûm aut belli deseramus curam.
11 Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos
habet; ceterum non ea vestra in me maioresque meos me-
rita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus rem
12 publicam habeam. quilibet nautarum vectorumque tran-
quillo mari gubernare potest; ubi saeva orta tempestas
est ac turbato mari rapitur vento navis, tum viro et
13 gubernatore opus est. non tranquillo navigamus, sed iam
aliquot procellis submersi paene sumus: itaque quis ad

gubernacula sedeat, summa cura providendum ac praeca-
vendum vobis est. in minore te experti, T. Otacili, re
sumus: haut sane, cur ad maiora tibi fidamus, documenti
quicquam dedisti. classem hoc anno, cui tu praefuisti, 14
trium rerum causa paravimus, ut Africae oram popularetur,
tur, ut tuta nobis Italiae litora essent, ante omnia ne
supplementum cum stipendio commeatuque ab Carthagine
Hannibali transportaretur. create consulem T. Otacilium, 15
non dico si omnia haec, set si aliquid eorum rei publicae
praestitit. sin autem te classem obtinente etiam velut
pacato mari quaevis Hannibali tuta atque integra ab domo
venerunt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae 16
fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Hanni-
bali hosti opponant? si consul esses, dictatorem dicendum 17
exemplo maiorum nostrûm censeremus nec tu id indignari
posses, aliquem in civitate Romana meliorem bello haberi
quam te. magis nullius interest quam tua, T. Otacili,
non imponi cervicibus tuis onus, sub quo concidas. ego 18
magnopere [oro] suadeoque, eodem animo quo, si stan-
tibus vobis in aciem armatis repente deligendi duo im-
peratores essent, quorum ductu atque auspicio dimicaretis,
hodie quoque consules creetis, quibus sacramento liberi 19
vestri dicant, ad quorum edictum conveniant, sub quorum
tutela atque cura militent. lacus Trasumennus et Cannae, 20
tristia ad recordationem exempla, set ad praecavendas
[clades] similes utilia, documento sunt. praeco, Aniensem
iuniorum in suffragium revoca'.

VIIII. Cum T. Otacilius ferociter eum continuare 1
consulatum velle vociferaretur atque obstreperet, lictores
ad eum accedere consul iussit et, quia in urbem non in- 2
ierat protinus in campum ex itinere profectus, admonuit
cum securibus sibi fasces praeferri.

Interim praerogativa suffragium init, creatique in ea 3
consules Q. Fabius Maximus quartum, M. Marcellus ter-
tium. eosdem consules ceterae centuriae sine variatione
ulla dixerunt. et praetor unus refectus Q. Fulvius Flaccus, 4
novi alii creati, T. Otacilius iterum, Q. Fabius consulis
filius, qui tum aedilis curulis erat, P. Cornelius Lentulus.
comitiis praetorum perfectis senatus consultum factum, 5

ut Q. Fulvio extra ordinem urbana provincia esset isque
potissimum consulibus ad bellum profectis urbi praeesset.
6 Aquae magnae bis eo anno fuerunt Tiberisque agros
inundavit cum magna strage tectorum pecorumque et
hominum pernicie.
7 Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maximus
quartum, M. Claudius Marcellus tertium consulatum in-
euntes plus solito converterant in se civitatis animos:
8 multis enim annis tale consulum par non fuerat. refere-
bant senes, sic Maximum Rullum cum P. Decio ad bellum
Gallicum, sic postea Papirium Carviliumque adversus
Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Tarentino populum
9 consules declaratos. absens Marcellus consul creatus, cum
ad exercitum esset, praesenti Fabio atque ipso comitia ha-
10 bente consulatus continuatus. tempus ac necessitas belli
ac discrimen summae rerum faciebant, ne quis aut in ex-
emplum exquireret aut suspectum cupiditatis imperii con-
11 sulem haberet; quin laudabant potius magnitudinem animi,
quod cum summo imperatore esse opus rei publicae sciret
seque eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua
ex re oreretur, quam utilitatem rei publicae fecisset.
1 X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus
in Capitolio est habitus, decretumque omnium primum,
2 ut consules sortirentur conpararentve inter se, uter cen-
soribus creandis comitia haberet, priusquam ad exercitum
3 proficisceretur. prorogatum deinde imperium omnibus,
qui ad exercitus erant, iussique in provinciis manere, Ti.
Gracchus Luceriae, ubi cum volonum exercitu erat, C.
Terentius Varro in agro Piceno, M. Pomponius in Gallico.
4 et praetores prioris anni pro praetore Q. Mucius obtineret
Sardiniam, M. Valerius ad Brundisium orae maritimae
intentus adversus omnes motus Philippi Macedonum regis
5 praeesset. P. Cornelio Lentulo praetori Sicilia decreta pro-
vincia, T. Otacilio classis eadem, quam adversus Cartha-
giniensis priore anno habuisset.
6 Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quae quo magis
credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntia-
bantur: Lanuvi in aede intus Sospitae Iunonis corvos
7 nidum fecisse; in Apulia palmam viridem arsisse; Mantuae

stagnum effusum Mincio amni cruentum visum; et Calibus
creta et Romae in foro bovario sanguine pluvisse; et in 8
vico Insteio fontem sub terram tanta vi aquarum fluxisse,
ut serias doliaque, quae in eo loco erant, provoluta velut
impetus torrentis tulerit; tacta de caelo atrium publicum 9
in Capitolio, aedem in campo Vulcani, Vacunae in Sa-
binis, publicamque viam murum ac portam Gabiis. iam 10
alia vulgata miracula erant: hastam Martis Praeneste sua
sponte promotam; bovem in Sicilia locutum; infantem in
utero matris in Marrucinis 'io triumphe' clamasse; ex
muliere Spoleti virum factum; Hadriae aram in caelo spe-
ciesque hominum circum eam cum candida veste visas
esse. quin Romae quoque in ipsa urbe, secundum apum 11
examen in foro visum (quod mirabile est, quia rarum), ad-
firmantes quidam, legiones se armatas in Ianiculo videre,
concitaverunt civitatem ad arma, cum qui in Ianiculo
essent negarent, quemquam ibi praeter adsuetos collis
eius cultores adparuisse. haec prodigia hostiis maioribus 12
procurata sunt ex haruspicum responso et supplicatio
omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent, in-
dicta est.

XI. Perpetratis quae ad pacem deûm pertinebant, de 1
re publica belloque gerendo et quantum copiarum et ubi
quaeque essent, consules ad senatum rettulerunt. duode- 2
viginti legionibus bellum geri placuit: binas consules sibi
sumere, binis Galliam Siciliamque ac Sardiniam obtineri,
duabus Q. Fabium praetorem Apuliae, duabus volonum
Ti. Gracchum circa Luceriam praeesse, singulas C. Te- 3
rentio proconsuli ad Picenum et M. Valerio ad classem
circa Brundisium relinqui, duas urbi praesidio esse. hic 4
ut numerus legionum expleretur, sex novae legiones erant
scribendae. eas primo quoque tempore consules scribere
iussi et classem parare, ut cum eis navibus, quae pro 5
Calabriae litoribus in statione essent, centum quinqua-
ginta longarum classis navium eo anno expleretur. dilectu 6
habito et centum navibus novis deductis Q. Fabius comitia
censoribus creandis habuit: creati M. Atilius Regulus et
P. Furius Philus.

Cum increbresceret rumor, bellum in Sicilia esse, 7

T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. cum
deessent nautae, consules ex senatus consulto edixerunt,
ut qui L. Aemilio, C. Flaminio censoribus milibus aeris
quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque ad
centum milia aut cui postea tanta res esset facta nautam
8 unum cum sex mensum stipendio daret; qui supra cen-
tum milia usque ad trecenta tris nautas cum stipendio
annuo; qui supra trecenta usque ad deciens aeris, quin-
9 que nautas; qui supra deciens, septem; senatores octo
nautas cum annuo stipendio darent. ex hoc edicto dati
nautae armati instructique ab dominis cum triginta dierum
coctis cibariis naves conscenderunt. tum primum est factum,
ut classis Romana sociis navalibus privata inpensa paratis
conpleretur.

1 XII. Hic maior solito adparatus praecipue conterruit
Campanos, ne ab obsidione Capuae bellum eius anni
2 Romani inciperent. itaque legatos ad Hannibalem oratum
miserunt, ut Capuam exercitum admoveret: ad eam op-
pugnandam novos exercitus scribi Romae, nec ullius urbis
3 defectioni magis infensos eorum animos esse. id quia
tam trepide nuntiabant, maturandum Hannibal ratus, ne
praevenirent Romani, profectus Arpis ad Tifata in vete-
4 ribus castris super Capuam consedit. inde, Numidis
Hispanisque ad praesidium simul castrorum, simul Ca-
puae relictis, cum cetero exercitu ad lacum Averni per
speciem sacrificandi, re ipsa, ut temptaret Puteolos quod-
5 que ibi praesidium erat, descendit. Maximus, postquam
Hannibalem Arpis profectum et regredi in Campaniam
adlatum est, nec die nec nocte intermisso itinere ad ex-
6 ercitum redit et Ti. Gracchum ab Luceria Beneventum co-
pias admovere, Q. Fabium praetorem — is filius consulis
erat — [ad] Luceriam Graccho succedere iubet.

7 In Siciliam eodem tempore duo praetores profecti, P.
Cornelius ad exercitum, T. Otacilius qui maritimae orae
8 reique navali praeesset. et ceteri in suas quisque pro-
vincias profecti; et quibus prorogatum imperium erat
easdem quas priori anno regiones obtinuerunt.

1 XIII. Ad Hannibalem, cum ad lacum Averni esset,
quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim ad

Trasumenum lacum, partim ad Cannas capti dimissique
domos cum eadem comitate, qua usus adversus omnes
Romanorum socios Poenus fuerat. ei memores beneficio- 2
rum eius perpulisse magnam partem se iuventutis Taren-
tinae referunt, ut Hannibalis amicitiam ac societatem
quam populi Romani mallent, legatosque ab suis missos
rogare Hannibalem, ut exercitum propius Tarentum ad-
moveat. si signa eius, si castra conspecta a Tarento sint, 3
haut ullam intercessuram moram, quin urbs [in potestatem
eius tradatur.] in potestate iuniorum plebem, in manu
plebis rem Tarentinam esse. Hannibal conlaudatos eos 4
oneratosque ingentibus promissis domum ad coepta ma-
turanda redire iubet: se in tempore adfuturum esse. hac
cum spe dimissi Tarentini.

Ipsum ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. 5
urbem esse videbat cum opulentam nobilemque, tum ma-
ritimam et in Macedoniam opportune versam, regemque
Philippum hunc portum, si transiret in Italiam, Brundi-
sium Romani haberent, petiturum. sacro inde perpetrato, 6
ad quod venerat, et, dum ibi moratur, pervastato agro
Cumano usque ad Miseni promunturium, Puteolos repente
agmen convertit ad opprimendum praesidium Romanum.
sex milia hominum erant et locus munimento quoque, non 7
natura modo tutus. triduum ibi moratus Poenus ab
omni parte temptato praesidio, deinde ut nihil procedebat,
ad populandum agrum Neapolitanum magis ira quam po-
tiundae urbis spe processit. adventu eius in propincum 8
agrum mota Nolana est plebs, iam diu aversa ab Romanis
et infesta senatui suo. itaque legati ad arcessendum Han-
nibalem cum haut dubio promisso tradendae urbis vene-
runt. praevenit inceptum eorum Marcellus consul a pri- 9
moribus accitus. die uno Suessulam a Calibus, cum Vul-
turnus amnis traicientem moratus esset, contenderat;
inde proxima nocte sex milia peditum, [M] equites, prae- 10
sidio senatui [ut] essent, Nolam intromisit. et uti a con- 11
sule omnia inpigre facta sunt ad praeoccupandam Nolam,
ita Hannibal tempus terebat, bis iam ante nequiquam
temptata re segnior ad credendum Nolanis factus.

XIIII. Isdem diebus et Q. Fabius consul ad Casi- 1

linum temptandum, quod praesidio Punico tenebatur,
venit; et ad Beneventum velut ex composito parte altera
Hanno ex Bruttîs cum magna peditum equitumque manu,
2 altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit. qui primo op-
pidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia ferme ab
urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et inde agrum
populari audivit, et ipse egressus moenibus mille ferme
passus ab hoste castra locat. ibi contionem militum ha-
3 buit. legiones magna ex parte volonum habebat, qui iam
alterum annum libertatem tacite mereri quam postulare
palam maluerant. senserat tamen hibernis egrediens mur-
mur in agmine esse quaerentium, en umquam liberi mili-
4 taturi essent, scripseratque senatui non tam quid deside-
rarent, quam quid meruissent: bona fortique opera eorum
se ad eam diem usum, neque ad exemplum iusti militis
5 quicquam eis praeter libertatem deesse. de eo permissum
ipsi erat, faceret quod e re publica duceret esse. itaque
priusquam cum hoste manum consereret, pronuntiat, tem-
pus venisse eis libertatis, quam diu sperassent, potiundae:
6 postero die signis conlatis dimicaturum puro ac patenti
campo, ubi sine ullo insidiarum metu vera virtute geri
7 res posset. qui caput hostis retulisset, eum se extemplo
liberum iussurum esse, qui loco cessisset, in eum servili
8 supplicio animadversurum; suam cuique fortunam in
manu esse. libertatis auctorem eis non se fore solum,
sed consulem M. Marcellum, set universos patres, quos
9 consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse. litteras
inde consulis ac senatus consultum recitavit. ad quae
clamor cum ingenti adsensust sublatus. pugnam posce-
bant signumque ut daret extemplo ferociter instabant.
10 Gracchus proelio in posterum diem pronuntiato contionem
dimisit. milites laeti, praecipue quibus merces navatae
in unum diem operae libertas futura erat, armis expe-
diendis diei relicum consumunt.
1 XV. Postero die ubi signa coeperunt canere, primi
omnium parati instructique ad praetorium conveniunt.
sole orto Gracchus in aciem copias educit. nec hostes
2 moram dimicandi fecerunt. decem septem milia peditum
erant, maxima ex parte Brutti ac Lucani; equites mille

ducenti, inter quos pauci admodum Italici, ceteri Nu-
midiae fere omnes Maurique. pugnatum est et acriter et 3
diu, quattuor horis neutro inclinata est pugna. nec alia
magis Romanum inpediebat res quam capita hostium
pretia libertati facta: nam ut quisque hostem inpigre oc- 4
ciderat, primum capite aegre inter turbam tumultumque
abscidendo terebat tempus; deinde occupata dextra tenendo
caput fortissimus quisque pugnator esse desierat, segni-
bus ac timidis tradita pugna erat. quod ubi tribuni mi- 5
litum Graccho nuntiaverunt, neminem stantem iam vul-
nerari hostem, carnificari iacentes, et in dextris militum
pro gladiis humana capita esse, signum dari propere iussit,
proicerent capita invaderentque hostem: claram satis et 6
insignem virtutem esse nec dubiam libertatem futuram
strenuis viris. tum redintegrata pugna est et eques etiam
in hostes emissus. quibus cum inpigre Numidae concur- 7
rissent nec segnior equitum quam peditum pugna esset,
iterum in dubium adducta res. cum utrimque duces, Ro-
manus Bruttium Lucanumque totiens a maioribus suis
victos subactosque, Poenus mancipia Romana et ex er-
gastulo militem verbis obtereret, postremo pronuntiat 8
Gracchus, esse nihil quod de libertate sperarent, nisi eo
die fusi fugatique hostes essent.

XVI. Ea demum vox ira animos accendit. renovato 1
clamore, velut alii repente facti, tanta vi se in hostem in-
tulerunt, ut sustineri ultra non possent. primo antesignani 2
Poenorum, dein signa perturbata, postremo tota inpulsa
acies; inde haut dubie terga data, ruuntque fugientes in
castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis quidem aut
vallo quisquam restiterit. ac prope continenti agmine Ro-
mani insecuti novum de integro proelium inclusi hostium
vallo ediderunt. ibi sicut pugna inexpeditior in angustiis, 3
ita caedes atrocior fuit. et adiuvere captivi, qui rapto
inter tumultum ferro conglobati et ab tergo ceciderunt
Poenos et fugam impedierunt. itaque minus duo milia 4
hominum ex tanto exercitu et ea maior pars equitum cum
ipso duce effugerunt; alii omnes caesi aut capti, capta et
signa duodequadraginta. ex victoribus duo milia ferme 5
cecidere. praeda omnis praeterquam hominum captorum

militi concessa est; et pecus exceptum est, quod intra dies
triginta domini cognovissent.

6 Cum praeda onusti in castra redissent, quattuor milia
ferme volonum militum, quae pugnaverant segnius nec in
castra inruperant simul, metu poenae collem haut procul
7 castris ceperunt. postero die per tribunos militum inde
deducti contione militum advocata a Graccho superveniunt.
8 ubi cum proconsul veteres milites primum, prout cuius-
que virtus atque opera in ea pugna fuerat, militaribus
9 donis donasset, tunc, quod ad volones attineret, omnes
ait malle laudatos a se dignos indignosque, quam quem-
quam eo die castigatum esse. quod bonum faustum felix-
que rei publicae ipsisque esset, omnis eos liberos esse
10 iubere. ad quam vocem cum clamor ingenti alacritate
sublatus esset ac nunc conplexi inter se gratulantesque,
nunc manus ad caelum tollentes bona omnia populo Ro-
11 mano Gracchoque ipsi precarentur, tum Gracchus 'prius-
quam omnes iure libertas aequasset,' inquit 'neminem
12 nota strenui aut ignavi militis notasse volui; nunc exso-
luta iam fide publica, ne discrimen omne virtutis igna-
viaeque pereat, nomina eorum, qui detractatae pugnae
memores secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me
13 iubebo citatosque singulos iure iurando adigam, nisi cui
morbus causa erit, non aliter quam stantes cibum po-
tionemque quoad stipendia facient capturos esse. hanc
multam ita aequo animo feretis, si reputabitis nulla igna-
viae nota leviore vos designari potuisse'.

14 Signum deinde colligendi vasa dedit, militesque prae-
dam portantes agentesque per lasciviam ac iocum ita lu-
15 dibundi Beneventum rediere, ut ab epulis celebri festoque
16 die actis, non ex acie reverti viderentur. Beneventani
omnes turba effusa cum obviam ad portas exissent, con-
17 plecti milites, gratulari, vocare in hospitium. adparata
convivia omnibus in propatulo aedium fuerant: ad ea in-
vitabant Gracchumque orabant, ut epulari permitteret mi-
litibus. et Gracchus ita permisit, in publico epularentur
18 omnes. ante suas quisque fores prolata omnia. pilleati
aut lana alba velatis capitibus volones epulati sunt, alii
accubantes, alii stantes, qui simul ministrabant vesce-

banturque. digna res visa ut simulacrum celebrati eius 19
diei Gracchus, postquam Romam redit, pingi iuberet
in aede Libertatis, quam pater eius in Aventino ex mul-
taticia pecunia faciendam curavit dedicavitque.

XVII. Cum haec ad Beneventum geruntur, Hannibal 1
depopulatus agrum Neapolitanum ad Nolam castra movet.
quem ubi adventare consul sensit, Pomponio propraetore 2
cum eo exercitu qui super Suessulam in castris erat ac-
cito, ire obviam hosti parat nec moram dimicandi facere.
C. Claudium Neronem cum robore equitum silentio noctis 3
per aversam maxime ab hoste portam emittit, circum-
vectumque occulte subsequi sensim agmen hostium iubet
et, cum coortum proelium videret, ab tergo se obicere.
id errore viarum an exiguitate temporis Nero exsequi non 4
potuerit, incertum est. absente eo cum proelium com- 5
missum esset, superior quidem haut dubie Romanus erat;
sed quia equites non adfuere in tempore, ratio compositae
rei turbata est. non ausus insequi cedentes Marcellus
vincentibus suis signum receptui dedit. plus tamen duo 6
milia hostium eo die caesa traduntur, Romanis minus
quadringentis. solis fere occasu Nero diem noctemque 7
nequiquam fatigatis equis hominibusque ne viso quidem
hoste rediens adeo graviter est ab consule increpitus, ut
per eum stetisse diceretur, quo minus accepta ad Cannas
redderetur hosti clades. postero die Romanus in aciem 8
descendit, Poenus tacita etiam confessione victus castris
se tenuit. tertio die silentio noctis omissa spe Nolae po-
tiundae, rei numquam prospere temptatae, Tarentum ad
certiorem spem proditionis proficiscitur.

XVIII. Nec minore animo res Romana domi quam 1
militiae gerebatur. censores vacui ab operum locandorum 2
cura propter inopiam aerari ad mores hominum regendos
animum adverterunt castigandaque vitia, quae, velut diu-
tinis morbis aegra corpora ex sese gignunt, eo nata bello
erant. primum eos citaverunt, qui post Cannensem [cla- 3
dem agitasse de Italia deserenda] dicebantur. princeps
eorum M. Caecilius Metellus quaestor tum forte erat.
iusso deinde eo ceterisque eiusdem noxae reis causam 4
dicere, cum purgari nequissent, pronuntiarunt, verba ora-

tionemque eos adversus rem publicam habuisse, quo con-
5 iuratio deserendae Italiae causa fieret. secundum eos ci-
tati nimis callidi exsolvendi iuris iurandi interpretes, qui
captivorum ex itinere regressi clam in castra Hannibalis
6 solutum, quod iuraverant redituros, rebantur. his supe-
rioribusque illis equi dempti, qui publicum equum habe-
7 bant, tribuque moti aerari omnes facti. neque senatu
modo aut equestri ordine regendo cura se censorum tenuit:
nomina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui
quadriennio non militassent, quibus neque vacatio iusta
8 militiae neque morbus causa fuisset. et ea supra duo
milia nominum in aerarios relata tribuque omnes moti,
9 additumque tam tactricae censoriae notae triste senatus
consultum, ut ei omnes, quos censores notassent, pedibus
mererent mitterenturque in Siciliam ad Cannensis exer-
citus reliquias, cui militum generi non prius, quam pulsus
Italia hostis esset, finitum stipendiorum tempus erat.

10 Cum censores ob inopiam aerari se iam locationibus
abstinerent aedium sacrarum tuendarum curuliumque
11 equorum praebendorum ac similium his rerum, convenere
ad eos frequentes qui hastae huius generis adsueverant,
hortarique censores, ut omnia perinde agerent, locarent
ac si pecunia in aerario esset: neminem nisi bello con-
12 fecto pecuniam ab aerario petiturum esse. convenere
deinde domini eorum, quos Ti. Sempronius ad Beneventum
manu emiserat, arcessitosque se ab triumviris mensarîs
esse dixerunt, ut pretia servorum acciperent: ceterum non
13 ante quam bello confecto accepturos esse. cum haec in-
clinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerari
fieret, pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum
14 coeptae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere
credentibus qui deferebant quam in publica fide. inde
si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a
15 quaestore perscribebatur. manavit ea privatorum benigni-
tas ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio
stipendium acciperet mercennariumque increpantes vocarent
qui accepisset.

1 XVIIII. Q. Fabius consul ad Casilinum castra ha-
bebat, quod duum milium Campanorum et septingentorum

militum Hannibalis tenebatur praesidio. praeerat Statius 2
Metius missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno medix
tuticus erat servitiaque et plebem promiscue armabat, ut
castra Romana invaderet intento consule ad Casilinum
oppugnandum. nihil eorum Fabium fefellit. itaque Nolam 3
ad collegam mittit, altero exercitu, dum Casilinum op-
pugnatur, opus esse, qui Campanis opponatur: vel ipse 4
relicto Nolae praesidio modico veniret vel, si eum Nola
teneret necdum securae res ab Hannibale essent, se Ti.
Gracchum proconsulem a Benevento acciturum. hoc 5
nuntio Marcellus duobus militum milibus Nolae in prae-
sidio relictis cum cetero exercitu Casilinum venit adven-
tuque eius Campani iam moventes sese quieverunt. ita 6
ab duobus consulibus Casilinum oppugnari coepit. ubi
cum multa succedentes temere moenibus Romani milites
acciperent vulnera neque satis inceptum succederet, Fa-
bius omittendam rem parvam ac iuxta magnis difficilem
abscedendumque inde censebat, cum res maiores insta-
rent; Marcellus multa magnis ducibus sicut non adgre- 7
dienda, ita semel adgressis non dimittenda esse dicendo,
quia magna famae momenta in utramque partem fierent,
tenuit, ne inrito incepto abiretur. vineae inde omniaque 8
alia operum machinationumque genera cum admoverentur
Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam tuto liceret,
paucis egressis Marcellus portam qua egrediebantur oc- 9
cupavit, caedesque promiscue omnium circa portam primo,
deinde inruptione facta etiam in urbe fieri coepta est.
quinquaginta fere primo egressi Campanorum, cum ad 10
Fabium confugissent, praesidio eius Capuam pervenerunt.
Casilinum inter conloquia cunctationemque petentium
fidem per occasionem captum est, captivique Campa- 11
norum quique Hannibalis militum erant Romam missi at-
que ibi in carcere inclusi sunt, oppidanorum turba per
finitimos populos in custodiam divisa.

XX. Quibus diebus a Casilino re bene gesta reces- 1
sum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes in ea
regione conscriptas cum praefecto sociûm in agro hostium
praedatum misit. eos effuse palatos Hanno adortus haut 2
multo minorem, quam ad Beneventum acceperat, reddidit

hosti cladem, atque in Bruttios raptim, ne Gracchus ad-
sequeretur, concessit.
3 Consules Marcellus retro, unde venerat, Nolam redit,
Fabius in Samnites ad populandos agros recipiendasque
4 armis quae defecerant urbes processit. Caudinus Samnis
gravius devastatus: perusti late agri, praedae pecudum
5 hominumque actae, oppida vi capta, Conpulteria, Telesia,
Compsa, inde Fugifulae et Orbitanium; ex Lucanis
6 Blandae, Apulorum Aecae oppugnatae; milia hostium in
his urbibus viginti quinque capta aut occisa et recepti
perfugae trecenti septuaginta; quos cum Romam misisset
consul, virgis in comitio caesi omnes ac de saxo deiecti.
7 haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta. Marcellum ab
8 gerundis rebus valetudo adversa Nolae tenuit. et a prae-
tore Q. Fabio, cui circa Luceriam provincia erat, Acuca
oppidum per eos dies vi captum stativaque ad Herdoneas
communita.

9 Dum haec aliis locis ab Romanis geruntur, iam Ta-
rentum pervenerat Hannibal cum maxima omnium qua-
10 cumque ierat clade. in Tarentino demum agro pacatum
incedere agmen coepit. nihil ibi violatum neque usquam
via excessum est, apparebatque non id modestia militum
aut ducis nisi ad conciliandos animos Tarentinorum fieri.
11 ceterum cum prope moenibus accessisset, nullo ad con-
spectum primum agminis, ut rebatur, motu facto, castra
12 ab urbe ferme passus mille locat. Tarenti, triduo ante,
quam Hannibal ad moenia accederet, a M. Valerio pro-
13 praetore, qui classi ad Brundisium praeerat, missus M.
Livius inpigre conscripta iuventute dispositisque ad omnes
portas circaque muros, qua res postulabat, stationibus,
die ac nocte iuxta intentus neque hostibus neque dubiis
14 sociis loci quicquam praebuit ad tentandum. quare diebus
aliquot frustra ibi absumtis Hannibal, cum eorum nemo,
qui ad lacum Averni adissent, aut ipsi venirent aut nun-
tium litterasve mitterent, vana promissa se temere secu-
15 tum cernens castra inde movit. tum quoque intacto agro
Tarentino, quamquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandae fidei haut absistens, Salapiam ut
venit, frumentum ex agris Metapontino atque Heracleensi

— iam enim aestas exacta erat et hibernis placebat locus —
conportat. praedatum inde Numidae Maurique per Sal- 16
lentinum agrum proximosque Apuliae saltus dimissi, unde
ceterae praedae haut multum, equorum greges maxime
abacti, e quibus ad quattuor milia domanda equitibus
divisa.

XXI. Romani, cum bellum nequaquam contemnen- 1
dum in Sicilia oreretur morsque tyranni duces magis in-
pigros dedisset Syracusanis quam causam aut animos
mutasset, M. Marcello alteri consulum eam provinciam
decernunt. secundum Hieronymi caedem primo tumul- 2
tuatum in Leontinis aput milites fuerat vociferatumque
ferociter, parentandum regi sanguine coniuratorum esse.
deinde libertatis restitutae dulce auditu nomen crebro usur- 3
patum, spes facta ex pecunia regia largitionis militiaeque
fungendae potioribus ducibus et relata tyranni foeda scelera
foedioresque libidines adeo mutavere animos, ut insepul-
tum iacere corpus paulo ante desiderati regis paterentur.
cum ceteri ex coniuratis ad exercitum obtinendum reman- 4
sissent, Theodotus et Sosis regiis equis quanto maximo
cursu poterant, ut ignaros omnium regios opprimerent,
Syracusas contendunt. ceterum praevenerat non fama 5
solum, qua nihil in talibus rebus est celerius, set nun-
tius etiam ex regiis servis. itaque Adranodorus et in- 6
sulam et arcem et alia, quae poterat quaeque opportuna
erant, praesidiis firmarat. hexapylo Theodotus ac Sosis 7
post solis occasum iam obscura luce invecti cum cruen-
tam regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, tra-
vecti per Tycham, simul ad libertatem, simul ad arma
vocantes in Achradinam convenire iubent. multitudo pars 8
procurrit in vias, pars in vestibulis stat, pars ex tectis
fenestrisque prospectant et quid rei sit rogitant. omnia 9
luminibus conlucent strepituque vario conplentur. armati
locis patentibus congregantur, inermes ex Olympii Iovis
templo spolia Gallorum Illyriorumque, dono data Hieroni
a populo Romano fixaque ab eo, detrahunt, precantes 10
Iovem, ut volens propitius praebeat sacra arma pro pa-
tria, pro deûm delubris, pro libertate sese armantibus.
haec quoque multitudo stationibus per principes regionum 11

urbis dispositis adiungitur. in insula inter cetera Adra-
12 nodorus praesidiis firmarat horrea publica: locus saxo
quadrato saeptus atque arcis in modum emunitus capitur
ab iuventute, quae praesidio eius loci adtributa erat, mit-
tuntque nuntios in Achradinam, horrea frumentumque in
senatus potestate esse.

1 XXII. Luce prima populus omnis, armatus inermis-
que, in Achradinam ad curiam convenit. ibi pro Con-
cordiae ara, quae in eo sita loco erat, ex principibus unus
nomine Polyaenus contionem et liberam et moderatam ha-
2 buit. servitu[tis turpitu]dines indignitatesque homines ex-
pertos adversus notum malum inritatos esse; discordia
civilis quas inportet clades, audisse magis a patribus Sy-
3 racusanos quam ipsos vidisse. arma quod inpigre ce-
perint, laudare, magis laudaturum, si non utantur nisi
4 ultima necessitate coacti. in praesentia legatos ad Adra-
nodorum mitti placere, qui denuntient, ut in potestate
senatus ac populi sit, portas insulae aperiat, reddat prae-
5 sidium. si tutelam alieni regni suum regnum velit facere,
eundem se censere multo acrius ab Adranodoro quam ab
6 Hieronymo repeti libertatem. ab hac contione legati missi
sunt. senatus inde haberi coeptus est, quod sicut re-
gnante Hierone manserat publicum consilium, ita post
mortem eius ante eam diem nulla de re neque convocati
7 neque consulti fuerant. ut ventum ad Adranodorum est,
ipsum quidem movebat et civium consensus et cum aliae
occupatae urbis partes, tum pars insulae vel munitissima
8 prodita atque alienata. sed evocatum eum ab legatis
Damarata uxor, filia Hieronis, inflata adhuc regiis animis
ac muliebri spiritu, admonet saepe usurpatae Dionysi ty-
9 ranni vocis, qua pedibus tractum, non insidentem equo
relinquere tyrannidem dixerit debere: facile esse momento,
quo quis velit, cedere possessione magnae fortunae, facere
10 et parare eam difficile atque arduum esse. spatium
sumeret ad consultandum ab legatis, eo uteretur ad ar-
cessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam re-
giam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura.
11 haec muliebria consilia Adranodorus neque tota asperna-
tus est neque extemplo accepit, tutiorem ad opes ad-

fectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori ces-
sisset. itaque legatos renuntiare iussit, futurum se in 12
senatus ac populi potestate.

Postero die luce prima patefactis insulae portis in fo-
rum Achradinae venit. ibi in aram Concordiae, ex qua 13
pridie Polyaenus contionatus erat, escendit orationemque
eam orsus est, qua primum cunctationis suae veniam pe-
tivit: se enim clausas habuisse portas non separantem 14
suas res a publicis, set strictis semel gladiis timentem,
qui finis caedibus esset futurus, utrum, quod satis liber-
tati foret, contenti nece tyranni essent an quicumque aut
propinquitate aut adfinitate aut aliquîs ministeriis regiam
contigissent alienae culpae rei trucidarentur. postquam 15
animadvertit eos, qui liberassent patriam, servare etiam
liberatam velle atque undique consuli in medium, non du-
bitasse quin et corpus suum et cetera omnia, quae suae
fidei tutelaeque essent, quoniam eum qui mandasset suus
furor absumpsisset, patriae restitueret. conversus deinde 16
ad interfectores tyranni ac nomine appellans Theodotum
ac Sosin 'facinus' inquit 'memorabile fecistis: sed mihi 17
credite, incohata vestra gloria, nondum perfecta est, peri-
culumque ingens manet nisi paci et concordiae consulitis,
ne libera efferatur res [p.]'.

XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecu- 1
niaeque regiae ante pedes eorum posuit. atque illo qui-
dem die dimissi ex contione laeti circa fana omnia deum
supplicaverunt cum coniugibus ac liberis, postero die co-
mitia praetoribus creandis habita. creatus in primis Adra- 2
nodorus, ceteri magna ex parte interfectores tyranni; duos
etiam absentes, Sopatrum ac Dinomenen, fecerunt. qui 3
auditis iis, quae Syracusis acta erant, pecuniam regiam,
quae in Leontinis erat, Syracusas devectam quaestoribus
ad id ipsum creatis tradiderunt; et ea quae in insula erat 4
Achradinam tradita est, murique ea pars, quae ab cetera
urbe nimis firmo munimento intersaepiebat insulam, con-
sensu omnium deiecta est. secutae et ceterae res hanc
inclinationem animorum ad libertatem [pacem]que.

Hippocrates atque Epicydes audita morte tyranni, 5
quam Hippocrates etiam nuntio interfecto celare voluerat,

deserti a militibus, quia id tutissimum ex praesentibus
6 videbatur, Syracusas rediere. ubi ne suspecti obversaren-
tur tamquam novandi res aliquam occasionem quaerentes,
7 praetores primum, dein per eos senatum adeunt. ab
Hannibale se missos praedicant ad Hieronymum tamquam
amicum ac socium, paruisse imperio eius, cuius impera-
8 tor suus voluerit: velle ad Hannibalem redire; ceterum,
cum iter tutum non sit vagantibus passim per totam Sici-
liam Romanis, petere, ut praesidii dent aliquid, quo Lo-
cros in Italiam perducantur. gratiam magnam eos parva
9 opera aput Hannibalem inituros. facile res impetrata: abire
enim duces regios cum peritos militiae, tum egentes eos-
dem atque audaces cupiebant. sed quod volebant non
10 quam maturato opus erat naviter expediebant. interim
iuvenes militares et adsueti militibus nunc aput eos ipsos,
nunc aput transfugas, quorum maxima pars ex navalibus
sociis Romanorum erat, nunc etiam aput infimae plebis
11 homines crimina serebant in senatum optimatesque: id
moliri clam eos atque struere, ut Syracusae per speciem
reconciliatae societatis in dicione Romanorum sint, dein
factio ac pauci auctores foederis renovati dominentur.
1 XXIIII. His audiendis credendisque opportuna mul-
titudo maior in dies Syracusas confluebat nec Epicydi
solum spem novandarum rerum, set Adranodoro etiam
2 praebebat. qui fessus tandem uxoris vocibus monentis,
nunc illud esse tempus occupandi res, dum turbata omnia
nova atque incondita libertate essent, dum regiis stipen-
diis pastus obversaretur miles, dum ab Hannibale missi
duces adsueti militibus iuvare possent incepta, cum The-
misto, cui Gelonis filia nupta erat, rem consociatam
paucos post dies Aristoni cuidam tragico actori, cui et
3 alia arcana committere adsuerat, incaute aperit. huic et
genus et fortuna honesta erant, nec ars, quia nihil tale
aput Graecos pudori est, ea deformabat. itaque fidem
[priorem] potioremque ratus quam patriae debebat, indi-
4 cium ad praetores defert. qui ubi rem haut vanam esse
certis indiciis conpererunt, consultis senioribus et aucto-
ritate eorum praesidio ad fores posito, ingressos curiam
5 Themistum atque Adranodorum interfecerunt. et cum

tumultus ab re in speciem atrociore, causam aliis igno-
rantibus, ortus esset, silentio tandem facto indicem in
curiam introduxerunt. qui cum ordine omnia edocuisset, 6
et principium coniurationis factum ab Harmoniae Gelonis
filiae nuptiis, quibus Themisto iuncta esset, Afrorum 7
Hispanorumque auxiliares instructos ad caedem prae-
torum principumque aliorum bonaque eorum praedae fu-
tura interfectoribus pronuntiatum, iam mercennariorum 8
manum adsuetam imperiis Adranodori paratam fuisse ad
insulam rursus occupandam, singula deinde quae per
quosque agerentur totamque viris armisque instructam
coniurationem ante oculos posuit. et senatui quidem tam
iure caesi quam Hieronymus videbantur, ante curiam variae 9
atque incertae rerum multitudinis clamor erat. quam fe-
rociter minitantem in vestibulo curiae corpora coniurato-
rum eo metu compresserunt, ut silentes integram plebem
in contionem sequerentur. Sopatro mandatum ab senatu 10
et a collegis, ut verba faceret.

XXV. Is, tamquam reos ageret, ab ante acta vita 1
orsus, quaecumque post Hieronis mortem sceleste atque
impie facta essent, Adranodorum ac Themistum arguit
fecisse: quid enim sua sponte fecisse Hieronymum, pue- 2
rum ac vixdum pubescentem facere potuisse? tutores ac
magistros eius sub aliena invidia regnasse; itaque aut
ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire eos
debuisse. at illos debitos iam morti destinatosque alia 3
nova scelera post mortem tyranni molitos, palam primo,
cum clausis Adranodorus insulae portis hereditatem regni
creverit et quae procurator tenuerat pro domino possederit;
proditus deinde ab eis, qui in insula erant, circumsessus 4
ab universa civitate, quae Achradinam tenuerit, nequi- 5
quam palam atque aperte petitum regnum clam et dolo
adfectare conatus sit et ne beneficio quidem atque honore
potuerit vinci, cum inter liberatores patriae insidiator ipse
libertatis creatus esset praetor. sed animos eis regios re- 6
gias coniuges fecisse, alteri Hieronis, alteri Gelonis filias
nuptas.

Sub hanc vocem ex omnibus partibus contionis clamor 7
oritur, nullam earum vivere debere nec quemquam super-

8 esse tyrannorum stirpis. haec natura multitudinis est: aut
servit humiliter aut superbe dominatur, libertatem, quae
9 media est, nec struere modice nec habere sciunt, et non
ferme desunt irarum indulgentes ministri, qui avidos
atque intemperantes suppliciorum animos ad sanguinem
10 et caedes inritent. sicut tum extemplo praetores roga-
tionem promulgarunt, acceptaque paene prius quam pro-
mulgata est, ut omnes regiae stirpis interficerentur.
11 missique a praetoribus Demaratam Hieronis et Har-
moniam Gelonis filiam, coniuges Adranodori et Themisti,
interfecerunt.

1 XXVI. Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi,
qui legatus ab Hieronymo ad regem Ptolemaeum missus
2 voluntarium consciverat exilium. ea cum ad se quoque
venire praescisset, in sacrarium ad penates confugit cum
duabus filiabus virginibus resolutis crinibus miserabilique
3 alio habitu, et ad ea addidit preces, nunc per memoriam
Hieronis patris Gelonisque fratris, ne se innoxiam invidia
4 Hieronymi conflagrare sinerent: nihil se ex regno illius
praeter exilium viri habere neque fortunam suam eandem
vivo Hieronymo fuisse quam sororis neque interfecto eo
5 causam eandem esse. quid, quod, si Adranodoro con-
silia processissent, illa cum viro fuerit regnatura, sibi
6 cum ceteris serviendum? si quis Zoippo nuntiet, inter-
fectum Hieronymum ac liberatas Syracusas, cui dubium
esse, quin extemplo conscensurus sit navem atque in
7 patriam rediturus? quantum spes hominum falli! in li-
berata patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare —
8 quid obstantes libertati aut legibus? quod ab se cuiquam
periculum, a sola ac prope vidua et puellis in orbitate
degentibus esse? at enim periculi quidem nihil ab se
9 timere, invisam tamen stirpem regiam esse. ablegarent
ergo procul ab Syracusis Siciliaque et asportari Alexan-
driam iuberent ad virum uxorem, ad patrem filias.

10 Aversis auribus animisque, casse ne tempus tererent,
ut ferrum quosdam expedientes cernebat: tum omissis pro
11 se precibus, puellis ut saltem parcerent orare institit, a
qua aetate etiam hostes iratos abstinere, ne tyrannos ul-
12 ciscendo quae odissent scelera ipsi imitarentur. inter haec

abstractam a penetralibus iugulant; in virgines deinde re-
spersas matris cruore impetum faciunt. quae alienata
mente simul luctu metuque velut captae furore eo cursu
se ex sacrario proripuerunt, ut, si effugium patuisset in
publicum, impleturae urbem tumultu fuerint. tum quo- 13
que haut magno aedium spatio inter medios tot armatos
aliquotiens integro corpore evaserunt tenentibusque, cum
tot ac tam validae eluctandae manus essent, sese eri-
puerunt. tandem volneribus confectae, cum omnia re- 14
plessent sanguine, exanimes corruerunt. caedemque de se
miserabilem miserabiliorem casus fecit, quod paulo post
nuntius venit mutatis repente ad misericordiam animis,
ne interficerentur. ira deinde ex misericordia orta, quod 15
adeo festinatum ad supplicium neque locus paenitendi aut
regressus ab ira relictus esset. itaque fremere multitudo 16
et in locum Adranodori ac Themisti – nam ambo prae-
tores fuerant – comitia poscere, quae nequaquam ex sen-
tentia praetorum futura essent.

XXVII. Statutus est comitiis dies; quo nec opinan- 1
tibus omnibus unus ex ultima turba Epicyden nominavit,
tum inde alius Hippocratem; crebriores deinde hae voces
et cum haut dubio adsensu multitudinis esse. et erat con- 2
fusa contio non populari modo, sed militari quoque turba,
magna ex parte etiam perfugis, qui omnia novare cupie-
bant, permixtis. praetores dissimulare primo et trahenda 3
re esse; postremo victi consensu et seditionem metuentes
pronuntiant eos praetores. nec illi primo statim creati 4
nudare quid vellent, quamquam aegre ferebant, et de in-
dutiis dierum decem legatos isse ad Appium Claudium et
inpetratis eis alios, qui de foedere antiquo renovando
agerent, missos. ad Murgantiam tum classem navium 5
centum Romanus habebat, quonam evaderent motus ex
caedibus tyrannorum orti Syracusis quove eos ageret nova
atque insolita libertas, opperiens.

Per eosdem dies cum ad Marcellum venientem in Si- 6
ciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis
condicionibus pacis Marcellus, posse rem convenire ratus,
et ipse legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus de
renovando foedere agerent, misit. et iam ibi nequaquam 7

eadem quies ac tranquillitas erat. postquam Punicam
classem accessisse Pachynum allatum est, dempto timore
Hippocrates et Epicydes nunc aput mercennarios milites,
nunc aput transfugas prodi Romano Syracusas crimina-
8 bantur. ut vero Appius naves ad ostium portus, quo
aliae partis hominibus animus accederet, in statione ha-
bere coepit, ingens in speciem criminibus vanis accesserat
9 fides, ac primo etiam tumultuose decurrerat multitudo ad
prohibendos, si in terram egrederentur.

1 XXVIII. In hac turbatione rerum in contionem vo-
cari placuit. ubi cum alii alio tenderent nec procul sedi-
tione res esset, Apollonides principum unus orationem
2 salutarem ut in tali tempore habuit: nec spem salutis
3 nec perniciem propiorem umquam civitati ulli fuisse. si
enim uno animo omnes vel ad Romanos vel ad Cartha-
ginienses inclinent, nullius civitatis statum fortunatiorem
4 ac beatiorem fore; si alii alio trahant res, non inter
Poenos Romanosque bellum atrocius fore quam inter
ipsos Syracusanos, cum intra eosdem muros pars utraque
5 suos exercitus, sua arma, suos habitura sit duces. itaque,
ut idem omnes sentiant, summa vi agendum esse. utra
societas sit utilior, eam longe minorem ac levioris mo-
6 menti consultationem esse; set tamen Hieronis potius
quam Hieronymi auctoritatem sequendam in sociis legen-
dis, vel quinquaginta annis feliciter expertam amicitiam
7 nunc incognitae, quondam infideli praeferendam. esse
etiam momenti aliquid ad consilium, quod Carthaginiensi-
bus ita pax negari posset, ut non utique in praesentia
bellum cum eis geratur: cum Romanis extemplo aut
pacem aut bellum habendum.

8 Quo minus cupiditatis ac studii visa est oratio habere,
eo plus auctoritatis habuit. adiectum est praetoribus ac
delectis senatorum militare etiam consilium, iussi et duces
9 ordinum praefectique auxiliorum simul consulere. cum
saepe acta res esset magnis certaminibus, postremo, quia
belli cum Romanis gerendi ratio nulla apparebat, pacem
fieri placuit mittique cum eis legatos ad rem confirmandam.

1 XXVIIII. Dies haut ita multi intercesserunt, cum ex
Leontinis legati praesidium finibus suis orantes venerunt;

quae legatio peropportuna visa ad multitudinem inconditam ac tumultuosam exonerandam ducesque eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo transfugas 2 iussus; secuti multi ex mercennariis auxiliis quattuor milia armatorum effecerunt. et mittentibus et missis ea 3 laeta expeditio fuit: nam et illis, quod iam diu cupiebant, novandi res occasio data est, et hi sentinam quandam urbis rati exhaustam laetabantur. ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret. Hippocrates enim finitima 4 provinciae Romanae primo furtivis excursionibus vastare coepit; deinde, cum ad tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem cum caede multorum fecit. quae cum 5 essent nuntiata Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis fidem ruptam esse dicerent nec belli defuturam umquam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non ab Syracusis modo, set tota procul Sicilia ablegarentur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris 6 praesens esset aut deesset pro parte sua concitando bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos adversus populum Romanum concitatos cernebat, avertere etiam ab Syracusis coepit: nam ita eos pacem pepigisse cum Ro- 7 manis, ut, quicumque populi sub regibus fuissent, et suae dicionis essent; nec iam libertate contentos esse, nisi etiam regnent ac dominentur. renuntiandum igitur eis 8 esse, Leontinos quoque aequum censere liberos esse, vel quod in solo urbis suae tyrannus ceciderit vel quod ibi primum conclamatum ad libertatem relictisque regiis ducibus Syracusas concursum [sit]. itaque aut eximendum 9 id de foedere esse aut legem eam foederis non accipiendam. facile multitudini persuasum, legatisque Syracu- 10 sanorum et de caede stationis Romanae querentibus et Hippocraten atque Epicyden abire seu Locros seu quo alio mallent, dummodo Silicia cederent, iubentibus ferociter responsum est, neque mandasse sese Syracusanis, 11 ut pacem pro se cum Romanis facerent, neque teneri alienis foederibus. haec ad Romanos Syracusani detulerunt, 12 abnuentis Leontinos in sua potestate esse: itaque integro

secum foedere bellum Romanos cum iis gesturos neque
sese defuturos ei bello, ita ut in potestatem redacti suae
rursus dicionis essent, sicut pax convenisset.
1 XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in
Leontinos, Appio quoque accito, ut altera parte ad-
grederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter
condiciones pacis interfectae stationis, ut primo impetu
2 urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes post-
quam capi muros refringique portas videre, in arcem sese
cum paucis recepere; inde clam nocte Herbesum per-
3 fugiunt. Syracusanis octo milium armatorum agmine pro-
fectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit, captam
4 urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: caedem pro-
miscuam militum atque oppidanorum factam nec quic-
quam puberum arbitrari superesse; direptam urbem, bona
5 locupletium donata. ad nuntium tam atrocem constitit
agmen, concitatisque omnibus duces – erant autem Sosis
6 ac Dinomenes – quid agerent consultabant. terroris spe-
ciem haut vanam mendacio praebuerant verberati ac se-
7 curi percussi transfugae ad duo milia hominum; ceterum
Leontinorum militumque aliorum nemo post captam
urbem violatus fuerat, suaque omnia eis, nisi quae primus
8 tumultus captae urbis absumserat, restituebantur. nec ut
Leontinos irent, proditos ad caedem commilitones que-
rentes, perpelli potuere nec ut eodem loco certiorem
9 nuntium exspectarent. cum ad defectionem inclinatos
animos cernerent praetores, set eum motum haut diutur-
num fore, si duces amentiae sublati essent, exercitum
10 ducunt Megaram, ipsi cum paucis equitibus Herbesum
proficiscuntur spe territis omnibus per proditionem urbis
11 potiundae. quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agen-
dum rati postero die Megaris castra movent, ut Herbesum
12 omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et Epicydes,
non tam tutum prima specie quam unum spe undique abs-
cisa consilium esse rati, ut se militibus permitterent et ad-
suetis magna ex parte sibi et tum fama caedis commili-
13 tonum accensis, obviam agmini procedunt. prima forte
signa sexcentorum Cretensium erant, qui aput Hiero-
nymum meruerant sub eis et Hannibalis beneficium habe-

bant, capti ad Trasimennum inter Romanorum auxilia
dimissique. quos ubi ex signis armorumque habitu co- 14
gnovere, Hippocrates atque Epicydes ramos oleae ac ve-
lamenta alia supplicium porrigentes orare, ut reciperent
sese, ut receptos tutarentur neu proderent Syracusanis, a
quibus ipsi mox trucidandi populo Romano dederentur.

XXXI. Enimvero conclamant, bonum ut animum 1
haberent: omnem se cum illis fortunam subituros. inter 2
hoc conloquium signa constiterant, tenebaturque agmen;
necdum quae morae causa foret pervenerat ad duces.
postquam Hippocraten atque Epicyden pervasit rumor,
fremitusque toto agmine erat haut dubie adprobantium
adventum eorum, extemplo praetores citatis equis ad
prima signa perrexerunt. qui mos ille, quae licentia Cre- 3
tensium esset rogitantes conloquia serendi cum hoste in-
iussuque praetorum miscendi eos agmini suo, conprehendi 4
inicique catenas iusserunt Hippocrati. ad quam vocem
tantus extemplo primum a Cretensibus clamor est ortus,
deinde exceptus ab aliis, ut facile, si ultra tenderent, appa-
reret eis timendum esse. solliciti incertique rerum suarum 5
Megaram, unde profecti erant, referri signa iubent nun-
tiosque de statu praesenti Syracusas mittunt. fraudem 6
quoque Hippocrates addit inclinatis ad omnem suspi-
cionem animis et Cretensium quibusdam ad itinera insi-
denda missis velut interceptas litteras, quas ipse compo-
suerat, recitat: 'praetores Syracusani cos. Marcello.' se- 7
cundum salutem, ut adsolet, scriptum erat recte eum at-
que ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset;
set omnium mercennariorum militum eandem esse causam 8
nec umquam Syracusas quieturas, donec quicquam ex-
ternorum auxiliorum aut in urbe aut in exercitu suo esset.
itaque daret operam, ut eos, qui cum suis praetoribus 9
castra ad Megara haberent, in suam potestatem redigeret
ac supplicio eorum liberaret tandem Syracusas. haec cum 10
recitata essent, cum tanto clamore ad arma discursum est,
ut praetores inter tumultum pavidi abequitaverint Syra-
cusas. et ne fuga quidem eorum seditio conpressa est, 11
inpetusque in Syracusanos milites fiebant; nec ab ullo
temperatum foret, ni Epicydes atque Hippocrates irae

12 multitudinis obviam issent, non a misericordia aut humano
consilio, sed ne spem reditus praeciderent sibi, et cum
13 ipsos simul milites fidos haberent, simul obsides, tum
cognatos quoque eorum atque amicos tanto merito primum,
14 dein pignore sibi conciliarent. expertique, quam vana
aut levi aura mobile volgus esset, militem nancti ex eo
numero, qui in Leontinis circumsessi erant, subornant,
ut Syracusas perferret nuntium convenientem eis, quae
15 ad Mylan falso nuntiata erant, auctoremque se exhibendo
ac velut visa quae dubia erant narrando concitaret iras
hominum.

1 XXXII. Huic non aput volgum modo fides fuit, set
senatum quoque in curiam introductus movit. haut vani
quidam homines palam ferre perbene detectam in Leon-
tinis esse avaritiem et crudelitatem Romanorum. eadem,
si intrassent Syracusas, aut foediora etiam, quo maius
2 ibi avaritiae praemium esset, facturos fuisse. itaque clau-
dendas cuncti portas et custodiendam urbem censere.
sed non ab îsdem omnis timere nec eosdem odisse: ad
militare genus omne partemque magnam plebis invisum
3 esse nomen Romanum; praetores optimatiumque pauci,
quamquam inflati vano nuntio erant, tamen ad propius
praesentiusque malum cautiores esse.

4 Et iam ad hexapylum erant Hippocrates atque Epi-
cydes, serebanturque conloquia per propinquos popula-
rium, qui in exercitu erant, ut portas aperirent sinerent-
que communem patriam defendi ab impetu Romanorum.
5 iam unis foribus hexapyli apertis coepti erant recipi, cum
praetores intervenerunt. et primo imperio minisque, deinde
auctoritate deterrendo, postremo, ut omnia vana erant,
obliti maiestatis precibus agebant, ne proderent patriam
tyranni ante satellitibus et tum corruptoribus exercitus.
6 sed surdae ad id omnium aures, concitatae multitudinis,
erant, nec minore intus vi quam foris portae effringeban-
tur, effractisque omnibus toto hexapylo agmen receptum
7 est. praetores in Achradinam cum iuventute popularium
confugiunt. mercennari milites perfugaeque et quidquid
regiorum militum Syracusis erat agmen hostium augent.
8 ita Achradina quoque primo impetu capitur praetorumque

nisi qui inter tumultum effugerunt omnes interficiuntur.
nox caedibus finem fecit. postero die servi ad pilleum 9
vocati et carcere vincti emissi, confusaque haec omnis
multitudo Hippocraten atque Epicyden creant praetores,
Syracusaeque, cum breve tempus libertas adfulsisset, in
antiquam servitutem reciderant.

XXXIII. Haec nuntiata cum essent Romanis, ex 1
Leontinis mota sunt exemplo castra ad Syracusas. et ab 2
Appio legati per portum missi forte in quinqueremi erant.
praemissa quadriremis cum intrasset fauces portus, capi-
tur; legati aegre effugerunt. et iam non modo pacis, sed 3
ne belli quidem iura relicta erant, cum Romanus exercitus
ad Olympium – Iovis id templum est – mille et quingentos
passus ab urbe castra posuit. inde quoque legatos prae- 4
mitti placuit, quibus, ne intrarent urbem, extra portam
Hippocrates atque Epicydes obviam cum suis processerunt.
Romanus orator non bellum se Syracusanis, sed opem 5
auxiliumque adferre ait, et eis, qui ex media caede elapsi
perfugerint ad se, et eis, qui metu oppressi foediorem
non exilio solum, set etiam morte servitutem patiantur.
nec caedem nefandam sociorum inultam Romanos pas- 6
suros: itaque si eis, qui ad se perfugerunt, tutus in pa-
triam reditus pateret, caedis auctores dedantur et libertas
legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus esse;
si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello persecuturos.
ad ea Epicydes, si qua ad se mandata haberent, respon- 7
sum eis ait se daturos fuisse; cum in eorum, ad quos
venerint, manu res Syracusana esset, tum reverterentur;
si bello lacesserent, ipsa re intellecturos, nequaquam idem 8
esse Syracusas ac Leontinos oppugnare. ita legatis re-
lictis portas clausit.

Inde terra marique simul coeptae oppugnari Syracusae, 9
terra ab hexapylo, mari ab Achradina, cuius murus fluctu
adluitur. et quia, sicut Leontinos terrore ac primo im-
petu ceperant, non diffidebant, vastam disiectamque spatio
urbem parte aliqua se invasuros, omnem apparatum op-
pugnandarum urbium muris admoverunt.

XXXIIII. Et habuisset tanto impetu coepta res for- 1
tunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate fuisset.

2 Archimedes is erat, unicus spectator caeli siderumque,
mirabilior tamen inventor ac machinator bellicorum tor-
mentorum operumque, quibus, [si quid] hostes ingenti
3 mole agerent, ipse perlevi momento ludificaretur. murus
per inaequalis ductus colles, pleraque alta et difficilia
aditu, submissa quaedam et quae planis vallibus adire
possent — ut cuique aptum visum est loco, ita genere
4 omni tormentorum instruxit. Achradinae murum, qui,
ut ante dictum est, mari adluitur, sexaginta quinque-
5 remibus Marcellus oppugnabat. ex ceteris navibus sa-
gittari funditoresque et velites etiam, quorum telum ad
remittendum inhabile imperitis est, vix quemquam sine
6 volnere consistere in muro patiebantur. hi, quia spatio
missilibus opus est, procul muro tenebant naves. iunctae
aliae binae quinqueremes demptis interioribus remis, ut
latus lateri adplicaretur, cum exteriore ordine remorum
7 velut una navis agerentur, turres contabulatas machina-
8 mentaque alia quatiendis muris portabant. adversus hunc
navalem apparatum Archimedes variae magnitudinis tor-
menta in muris disposuit. in eas quae procul erant navis
saxa ingenti pondere emittebat, propiores levioribus eo-
9 que magis erebris petebat telis; postremo, ut sui volnere
intacti tela in hostem ingererent, murum ab imo ad sum-
mum crebris cubitalibus fere cavis aperuit, per quae cava
pars sagittis, pars scorpionibus modicis ex occulto pete-
10 bant hostem. quae propius quaedam subibant naves, quo
interiores ictibus tormentorum essent, in eas tollenone
super murum eminente ferrea manus, firmae catenae in-
ligata, cum iniecta prorae esset gravique libramento
plumbum recelleret ad solum, suspensa prora navem in
11 puppim statuebat, dein remissa subito velut ex muro ca-
dentem navem cum ingenti trepidatione nautarum ita
undae adfligebat, ut etiamsi recta recciderat, aliquantum
aquae acciperet.

12 Ita maritima oppugnatio est elusa omnisque spes eo
13 versa, ut totis viribus terra adgrederentur. sed ea quo-
que pars eodem omni apparatu tormentorum instructa
erat, Hieronis inpensis curaque per multos annos, Ar-
14 chimedis unica arte. natura etiam adiuvabat loci, quod

saxum, cui inposita muri fundamenta sunt, magna parte
ita proclive est, ut non solum missa tormento, set etiam
quae pondere suo provoluta essent, graviter in hostem
inciderent. eadem causa ad subeundum arduum aditum 15
instabilemque ingressum praebebat. ita consilio habito, 16
cum omnis conatus ludibrio esset, absistere oppugnatione
atque obsidendo tantum arcere terra marique commeatibus
hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus cum tertia fere parte 1
exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu
rerum ad Carthaginienses defecerant, Helorum atque
Herbesum dedentibus ipsis recipit, Megara vi capta diruit 2
ac diripuit ad reliquorum ac maxime Syracusanorum ter-
rorem. per idem fere tempus et Himilco, qui ad Pachyni 3
promunturium classem diu tenuerat, ad Heracleam, quam
vocant Minoam, quinque et viginti milia peditum, tria
equitum, duodecim elephantos exposuit, nequaquam cum
quantis copiis ante tenuerat ad Pachynum classem. et 4
postquam ab Hippocrate occupatae Syracusae erant, pro-
fectus Carthaginem adiutusque ibi et ab legatis Hippo-
cratis et litteris Hannibalis, qui venisse tempus aiebat
Siciliae per summum decus repetendae, et ipse haut 5
vanus praesens monitor facile perpulerat, ut quantae
maximae possent peditum equitumque copiae in Siciliam
traicerentur. adveniens Heracliam intra paucos inde dies 6
Agrigentum recepit; aliarumque civitatium, quae partis
Carthaginiensium erant, adeo accensae sunt spes ad pel-
lendos Sicilia Romanos, ut postremo etiam qui obsideban-
tur Syracusis animos sustulerint. et parte copiarum satis 7
defendi urbem posse rati, ita inter se munera belli partiti
sunt, ut Epicydes praeesset custodiae urbis, Hippocrates
Himilconi coniunctus bellum adversus consulem Romanum
gereret. cum decem quingentis milibus peditum, equitibus 8
nocte per intermissa custodiis loca profectus castra circa
Acrillas urbem ponebat. munientibus supervenit Mar- 9
cellus ab Agrigento iam occupato, cum frustra eo prae-
venire hostem festinans tetendisset, rediens, nihil minus
ratus quam illo tempore ac loco Syracusanum sibi exer-
citum obvium fore; set tamen metu Himilconis Poenorum- 10

que, ut quibus nequaquam eis copiis quas habebat par
esset, quam poterat maxime intentus atque agmine ad
omnes casus composito ibat.

1 XXXVI. Forte ea cura, quae adversus Poenos prae-
parata [erat], adversus Siculos usui fuit. castris ponendis
incompositos ac dispersos nanctus eos et plerosque in-
ermes, quod peditum fuit, circumvenit; eques levi cer-
tamine inito cum Hippocrate Acras perfugit.

2 Ea pugna deficientes ab Romanis cum cohibuisset
Siculos Marcellus Syracusas redit; et post paucos dies
Himilco adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum, octo
3 ferme inde milia, castra posuit. sub idem forte tempus
et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginien-
sium cum Bomilcare classis in magnum portum Syra-
4 cusas ex alto decurrere et Romana item classis, triginta
quinqueremes, legionem primam Panhormi exposuere,
versumque ab Italia bellum – adeo uterque populus in
5 Siciliam intentus – fuisse videri poterat. legionem Ro-
manam, quae exposita Panormi erat, venientem Syra-
cusas praedae haut dubie sibi futuram Himilco ratus via
6 decipitur; mediterraneo namque Poenus itinere duxit,
legio maritimis locis classe prosequente ad Appium Clau-
dium Pachynum cum parte copiarum obviam progressum
7 pervenit. nec diutius Poeni ad Syracusas morati sunt:
et Bomilcar, simul parum fidens navibus suis, duplici fa-
cile numero classem habentibus Romanis, simul inutili
mora cernens nihil aliud ab suis quam inopiam adgravari
8 sociorum, velis in altum datis in Africam transmisit; et
Himilco secutus nequiquam Marcellum Syracusas, si qua,
priusquam maioribus copiis iungeretur, occasio pugnandi
esset, postquam ea nulla contigerat tutumque ad Syra-
9 cusas et munimento et viribus hostem cernebat, ne frustra
adsidendo spectandoque obsidionem sociorum tempus
tereret, castra inde movit, ut, quocumque vocasset de-
fectionis ab Romano spes, admoveret exercitum ac prae-
10 sens suas res foventibus adderet animos. Murgantiam
primum prodito ab ipsis praesidio Romano recipit, ubi
frumenti magna vis commeatusque omnis generis con-
vecti erant Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et alia- 1
rum civitatium animi, praesidiaque Romana aut pelleban-
tur arcibus aut prodita per fraudem opprimebantur.
Henna, excelso loco ac praerupto undique sita, cum loco 2
inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce validum prae-
fectumque praesidi haut sane opportunum insidiantibus
habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui plus in eo, ne 3
posset decipi, quam in fide Siculorum reponeret. et tum
intenderant eum ad cavendi omnia curâm tot auditae pro-
ditiones defectionesque urbium et clades praesidiorum.
itaque [die ac] nocte iuxta parata instructaque omnia cu- 4
stodiis ac vigiliis erant, nec ab armis aut loco suo miles
abscedebat. quod ubi Hennensium principes iam pacti 5
cum Himilcone de proditione praesidi animadverterunt,
nulli occasioni fraudis Romanum patere, palam rati agen-
dum. urbem arcemque suae potestatis aiunt debere esse, 6
si liberi in societatem, non servi in custodiam traditi
essent Romanis. itaque claves portarum reddi sibi ae-
quum censent: bonis sociis fidem suam maximum vin- 7
culum esse, et ita sibi populum Romanum senatumque
gratias habiturum, si volentes ac non coacti mansissent
in amicitia. ad ea Romanus se in praesidio impositum 8
esse dicere ab imperatore suo clavesque portarum et cu-
stodiam arcis ab eo accepisse, quae nec suo nec Hennen-
sium arbitrio haberet, set eius qui commisisset. praesidio 9
decedere aput Romanos capital esse et nece liberorum
etiam suorum eam [noxiam] parentes sanxisse. consulem
Marcellum haud procul esse: ad eum mitterent legatos,
cuius iuris atque arbitrii esset. se vero negare illi mis- 10
suros, testarique, si verbis nihil agerent, vindictam ali-
quam libertatis suae quaesituros. tum Pinarius: at illi, si 11
ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent po-
puli concilium, ut sciretur, utrum paucorum ea denun-
tiatio an universae civitatis esset. consensa in posterum
diem contio.

XXXVIII. Postquam ab eo conloquio in arcem sese 1
recepit, convocata contio. quibus 'credo ego vos audisse,
milites,' inquit 'quem ad modum praesidia Romana ab
Siculis circumventa et oppressa sint per hos dies. eam 2

vos fraudem deûm primo benignitate, dein vestra ipsi
virtute dies noctesque perstando ac pervigilando in armis
vitastis. utinam relicum tempus nec patiendo infanda nec
3 faciendo traduci posset! haec occulta in fraude cautio
est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam parum succedit,
aperte ac propalam claves portarum reposcunt, quas simul
tradiderimus, Carthaginiensium extemplo Henna erit foe-
diusque hic trucidabimur quam Murgantiae praesidium in-
4 terfectum est. noctem unam aegre ad consultandum sumpsi,
qua vos certiores periculi instantis facerem. orta luce con-
tionem habituri sunt ad criminandum me concitandumque
5 in vos populum. itaque crastino die aut vestro aut Hen-
nensium sanguine Henna inundabitur. nec praeoccupati
spem ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis.
qui prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. intenti ergo
6 omnes armatique signum exspectabitis. ego in contione
ero et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo al-
7 tercandoque traham. cum toga signum dedero, tum mihi
undique clamore sublato turbam invadite ac sternite omnia
ferro, et cavete quicquam supersit, cuius aut vis aut fraus
8 timeri possit. vos, Ceres mater ac Proserpina, precor,
ceteri superi inferique di, qui hanc urbem, hos sacratos
lacus lucosque colitis, ut ita nobis volentes propitii ad-
sitis, si vitandae, non ferendae fraudis causa hoc consili
9 capimus. pluribus vos, milites, hortarer, si cum armatis
dimicatio futura esset: inermes, incautos ad satietatem
trucidabitis, et consulis castra in propinquo sunt, ne quid
ab Himilcone et Carthaginiensibus timeri possit'.
1 XXXVIIII. Ab hac adhortatione dimissi corpora
curant. postero die alii aliis locis ad obsidenda itinera
claudendosque oppositi se exitus, pars maxima super
theatrum circaque, adsueti et ante spectaculo contionum,
2 consistunt. productus ad populum a magistratibus prae-
fectus Romanus cum consulis de ea re ius ac potestatem
3 esse, non suam, et pleraque eadem quae pridie dixisset
et primo sensim ac plures reddere claves, dein iam una
voce id omnes iuberent cunctantique et differenti fero-
citer minitarentur nec viderentur ultra vim ultimam dila-
turi, tum praefectus toga signum, ut convenerat, dedit,

militesque intenti dudum ac parati alii superne in aver- 4
sam contionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus
theatri conferti obsistunt. caeduntur Hennensis cavea 5
inclusi coacervanturque non caede solum, set etiam fuga,
cum alii super aliorum capita ruerent, integris saucii, vivi
mortuis incidentes cumularentur. inde passim discurritur 6
et urbis captae modo fugaque et caedes omnia tenet,
nihilo remissiore militum ira, quod turbam inermem cae-
debant, quam si periculum par et ardor certaminis eos
inritaret. ita Henna aut malo aut necessario facinore 7
retenta.

Marcellus nec factum inprobavit et praedam Hennen-
sium militibus concessit, ratus timore deterritos proditioni-
bus praesidiorum Siculos. atque ea clades, ut urbis in 8
media Sicilia sitae claraeque vel ob insignem munimento
naturali locum vel ob sacrata omnia vestigiis raptae quon-
dam Proserpinae, prope uno die omnem Siciliam pervasit.
et quia caede infanda rebantur, non hominum tantum, sed 9
etiam deorum sedem violatam esse, tum vero qui etiam
ante dubii fuerant defecere ad Poenos. Hippocrates inde 10
Murgantiam, Himilco Agrigentum sese recepit, cum ac-
citi a proditoribus nequiquam ad Hennam exercitum ad-
movissent. Marcellus retro in Leontinos redit, frumento- 11
que et commeatibus aliis in castra convectis, praesidio
modico ibi relicto, ad Syracusas obsidendas venit. inde 12
Appio Claudio Romam ad consulatum petendum misso
T. Quinctium Crispinum in eius locum classi castrisque
praeficit veteribus, ipse hibernacula quinque milia passuum 13
hexapylo – Leonta vocant locum – communiit aedificavit-
que. haec in Sicilia usque ad principium hiemis gesta.

XXXX. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod 1
iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. legati ab 2
Orico ad M. Valerium praetorem venerunt, praesidentem
classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus, nuntiantes,
Philippum primum Apolloniam temptasse, lembis biremi-
bus centum viginti flumine adverso subvectum, deinde, 3
ut ea res tardior spe fuerit, ad Oricum clam nocte exer-
citum admovisse, eamque urbem, sitam in plano neque
moenibus neque viris atque armis validam, primo impetu

4 oppressam esse. haec nuntiantes orabant, ut opem ferret
hostemque haud dubium Romanis mari ac terra a mari-
timis urbibus arceret, quae ob nullam aliam causam nisi
5 quod imminerent Italiae peterentur. M. Valerius, duorum
milium praesidio [relicto praeposito]que eis P. Valerio le-
gato, cum classe instructa parataque et, quod longae
naves militum capere non poterant, in onerarias inpositis
6 altero die Oricum pervenit, urbemque eam levi tenente
praesidio, quod [rex] recedens inde reliquerat, haut magno
7 certamine recepit. legati eo ab Apollonia venerunt, nun-
tiantes in obsidione sese, quod deficere ab Romanis
nollent, esse neque sustinere ultra vim Macedonum posse,
8 nisi praesidium mittatur Romanum. facturum se quae
vellent pollicitus, duo milia delectorum militum navi-
bus longis mittit ad ostium fluminis cum praefecto so-
ciûm Q. Naevio Crista, viro inpigro et perito militiae.
9 is expositis in terram militibus navibusque Oricum retro,
unde venerat, ad ceteram classem remissis, milites procul
a flumine per viam minime ab regiis obsessam duxit et
nocte, ita ut nemo hostium sentiret, urbem est ingressus.
10 diem insequentem quievere, dum praefectus iuventutem
Apolloniatium armaque et urbis vires inspiceret. ubi ea
visa inspectaque satis animorum fecere simulque ab ex-
ploratoribus conperit, quanta socordia ac neglegentia aput
11 hostes esset, silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu
egressus, castra hostium adeo neglecta atque aperta in-
travit, ut satis constaret, prius mille hominum vallum in-
trasse quam quisquam sentiret ac, si caede abstinuissent,
12 pervenire ad tabernaculum regium potuisse. caedes pro-
ximorum portae excitavit hostes; inde tantus terror pavor-
que omnis occupavit, ut non modo alius quisquam arma
13 caperet aut castris pellere hostem conaretur, etiam ipse
rex, sicut somno excitus erat, prope seminudus fugiens
militi quoque, nedum regi vix decoro habitu, ad flumen
14 navisque perfugerit. eodem et alia turba effusa est. paulo
minus tria milia militum in castris aut capta aut occisa;
plus tamen hominum aliquanto captum quam caesum est.
15 castris direptis Apolloniatae catapultas, ballistas tormen-
taque alia, quae oppugnandae urbi conparata erant, ad

tuenda moenia, si quando similis fortuna venisset, Apol-
loniam devexere, cetera omnis praeda castrorum Romanis
concessa est.

Haec cum Oricum essent nuntiata, M. Valerius clas- 16
sem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne navibus ca-
pessere fugam rex posset. itaque Philippus, neque ter- 17
restri neque navali certamini satis fore parem se fidens,
subductis navibus aut incensis terra Macedoniam petit
magna ex parte inermi exercitu spoliatoque. Romana
classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XXXXI. Eodem anno in Hispania varie res gestae. 1
nam priusquam Romani amnem Hiberum transirent, in-
gentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fuderunt.
defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni P. Cor- 2
nelius raptim traducto exercitu Hiberum dubiis sociorum
animis in tempore advenisset. primo ad Castrum Album 3
– locus est insignis caede magni Hamilcaris – castra Ro-
mani habuere. arx erat munita et convexerant ante fru- 4
mentum; tamen, quia omnia circa hostium plena erant
agmenque Romanum inpune incursatum ab equitibus
hostium fuerat et ad duo milia aut moratorum aut palan-
tium per agros interfecta, cessere inde Romani propius
pacata loca et ad montem Victoriae castra communivere.
eo Cn. Scipio cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis 5
filius, tertius Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto
advenit, contraque castra Romana trans fluvium omnes
consedere. P. Scipio cum expeditis clam profectus ad 6
loca circa visenda haut fefellit hostes, oppressissentque
eum in patentibus campis, ni tumulum in propinquo ce-
pisset. ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione
eximitur. Castulo urbs Hispaniae valida ac nobilis et adeo 7
coniuncta societate Poenis, ut uxor inde Hannibali esset,
ad Romanos defecit. Carthaginienses Iliturgim oppugnare 8
adorti, quia praesidium ibi Romanum erat, videbanturque
inopia maxime eum locum expugnaturi. Cn. Scipio, ut 9
sociis praesidioque ferret opem, cum legione expedita pro-
fectus inter bina castra cum magna caede hostium urbem
est ingressus et postero die eruptione aeque felici pugna-
vit. supra duodecim milia hominum caesa duobus proeliis, 10

plus mille hominum captum cum sex et triginta militari-
11 bus signis. ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde
urbs — socii et hi Romanorum erant — a Carthaginien-
sibus oppugnari coepta est. eam obsidionem sine cer-
tamine adveniens Cn. Scipio solvit.
1 XXXXII. Ad Mundam exinde castra Punica mota,
2 et Romani eo confestim secuti sunt. ibi signis conlatis
pugnatum per quattuor ferme horas, egregieque vincenti-
bus Romanis signum receptui est datum, quod Cn. Sci-
pionis femur tragula confixum erat pavorque circa eum
3 ceperat milites, ne mortiferum esset volnus. ceterum haut
dubium fuit, quin, nisi ea mora intervenisset, castra eo
die Punica capi potuerint. iam non milites solum, set
elephanti etiam usque ad vallum acti erant superque ipsum
4 novem et triginta elephanti pilis confixi. hoc quoque
proelio ad duodecim milia hominum dicuntur caesa, prope
tria capta cum signis militaribus septem et quinquaginta.
5 Ad Auringem inde urbem Poeni recessere, et ut terri-
tis instaret, secutus Romanus. ibi iterum Scipio lecticula
in aciem inlatus conflixit. nec dubia victoria fuit; minus
tamen dimidio hostium quam antea, quia pauciores super-
6 fuerant qui pugnarent, occisum. set gens nata instau-
randis reparandisque bellis, Magone ad conquisitionem
militum [a] fratre misso, brevi replevit exercitum animos-
7 que ad temptandum de integro certamen fecit; alii pleri-
que milites, sicut pro parte totiens intra paucos dies victa
îsdem animis quibus priores, ita eodem eventu pugnavere:
8 plus octo milia hominum caesa et haut multo minus quam
mille captum et signa militaria quinquaginta octo; et
spolia plurima Gallica fuere, aurei torques armillaeque,
magnus numerus. duo etiam insignes reguli Gallorum —
Moeniacoepto et Vismaro nomina erant — eo proelio ce-
ciderunt. octo elephanti capti, tres occisi.
9 Cum tam prosperae res in Hispania essent, verecundia
Romanos tandem cepit, Saguntum oppidum, quae causa
belli esset, octavum iam annum sub hostium potestate
10 esse. itaque id oppidum vi pulso praesidio Punico rece-
perunt cultoribusque antiquis, quos ex iis vis reliquerat
11 belli, restituerunt. et Turdetanos, qui contraxerant eis

cum Carthaginiensibus bellum, in potestatem redactos
sub corona vendiderunt urbemque eorum delerunt.
XXXXIII. Haec in Hispania Q. Fabio, M. Claudio 1
consulibus gesta. Romae cum tribuni plebis novi magi- 2
stratum inissent, extemplo censoribus P. Furio et M. Atilio
a [M.] Metello tribuno plebis dies dicta ad populum est.
quaestorem eum proximo anno adempto equo tribu mo- 3
verant atque aerarium fecerant propter coniurationem de-
serendae Italiae ad Cannas factam. set novem tribuno-
rum auxilio vetiti causam in magistratu dicere dimissique
fuerant. ne lustrum perficerent mors prohibuit P. Furi. 4
M. Atilius magistratu se abdicavit.
Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo con- 5
sule. creati consules ambo absentes Q. Fabius Maximus
consulis filius et Ti. Sempronius Gracchus iterum. prae- 6
tores fiunt M. Atilius et, qui tum aediles curules erant,
P. Sempronius Tuditanus et Cn. Fulvius Centimalus et
M. Aemilius Lepidus. ludos scenicos per quadriduum eo 7
anno primum factos ab curulibus aedilibus memoriae pro-
ditur. aedilis Tuditanus hic erat, qui ad Cannas pavore 8
aliis in tanta clade torpentibus per medios hostes duxit.
Iis comitiis perfectis auctore Q. Fabio consule designati 9
consules Romam accersiti magistratum inierunt senatum-
que de bello ac provinciis suis praetorumque et de exer-
citibus, quibus quique praeessent, consuluerunt.
XXXXIIII. Itaque provinciae atque exercitus divisi: 1
bellum cum Hannibale consulibus mandatum et exercitûm
unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter, quem Fa-
bius consul. eae binae erant legiones; M. Aemilius prae- 2
tor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione M. Atilio
collegae praetori urbano mandata Luceriam provinciam
haberet legionesque duas, quibus Q. Fabius, qui tum
consul erat, praetor praefuerat. P. Sempronio provincia 3
Ariminum, Cn. Fulvio Suessula cum binis item legionibus
evenerunt, ut Fulvius urbanas legiones duceret, Tudi-
tanus a M. Pomponio acciperet. prorogata imperia pro- 4
vinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus eis, quibus regnum
Hieronis fuisset, Lentulo propraetori provincia vetus, T.
Otacilio classis – exercitus nulli additi novi –, M. Valerio 5

Graecia Macedoniaque cum legione et classe, quam ha-
beret, Q. Mucio cum vetere exercitu – duae autem le-
giones erant – Sardinia, C. Terentio legio una, cui iam
6 praeerat, [ad] Picenum. scribi praeterea duae urbanae
legiones iussae et viginti milia sociorum. his ducibus,
his copiis adversus multa simul aut mota aut suspecta
bella muniverunt Romanum imperium.

7 Consules, duabus urbanis legionibus scriptis supple-
mentoque in alias lecto, priusquam ab urbe moverent,
8 prodigia procurarunt, quae nuntiata erant. [Antii] murus
ac portae tactae et Ariciae etiam Iovis aedis de caelo
tacta fuerat. et alia ludibria oculorum auriumque credita
pro veris: navium longarum species in flumine Tarracinae,
qua nulla erat, visae, et in Iovis Vicilini templo, quod in
Compsano agro est, arma concrepuisse, et flumen Ami-
terni cruentum fluxisse.

9 His procuratis ex decreto pontificum profecti consules,
10 Sempronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. pater filio
legatus ad Suessulam in castra venit. cum obviam filius
progrederetur lictoresque verecundia maiestatis eius taciti
anteirent, praeter undecim fasces equo praevectus senex,
ut consul animadvertere proximum lictorem iussit et ut
is, descenderet ex equo, inclamavit, tum demum desiliens
'experiri' inquit 'volui, fili, satin scires consulem te
esse'.

1 XXXXV. In ea castra Dasius Altinius Arpinus
clam nocte cum tribus servis venit, promittens, si sibi
2 praemio foret, se Arpos proditurum esse. eam rem ad
consilium [eum] rettulisset Fabius, aliis pro transfuga
verberandus necandusque videri ancipitis animi communis
hostis, qui post Cannensem cladem, tamquam cum for-
tuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem descisset,
3 traxisset ad defectionem Arpos, tum, quoniam res Ro-
mana contra spem votaque eius velut resurgeret, turpius
videatur novam referre proditionem proditis olim: qui
aliunde stet semper, aliunde sentiat, infidus socius, vanus
hostis: ad Faleriorum Pyrrhique proditorem tertium trans-
4 fugis documentum esse. contra ea consulis pater Fabius
temporum oblitos homines in medio ardore belli, tamquam

in pace, libera de quoque arbitria agere aiebat, ut, cum 5
illud potius agendum atque cogitandum sit, si quo modo
fieri possit, ne qui soci a populo Romano desciscant, id
non cogitent, documentum autem dicatur statui oportere,
si quis resipiscat et antiquam societatem respiciat. quod si 6
abire ab Romanis liceat, redire ad eos non liceat, qui dubium
esse, quin brevi desiderata ab sociis Romana res foederibus
Punicis omnia in Italia iuncta visura sit? se tamen non 7
eum esse, qui Altinio fidei quicquam censeat habendum,
sed mediam (con)secuturum consilii viam. neque eum 8
pro hoste neque pro socio in praesentia habitum libera
custodia haut procul a castris placere in aliqua fida civi-
tate (eum) servari per belli tempus; perpetrato bello tum
consultandum, utrum prior defectio plus merita sit poenae
an hic reditus veniae.

Fabio adsensum est, Calenisque legatis traditus et 9
ipse et comites, et auri satis magnum pondus, quod secum
attulerat, ei servari iussum. Calibus eum interdiu so- 10
lutum custodes sequebantur, nocte clausum adservabant.
Arpis domi primum desiderari quaerique est coeptus, dein 11
fama per totam urbem volgata tumultum ut principe amisso
fecit metuque rerum novarum extemplo nuntii missi. qui- 12
bus nequaquam offensus Poenus, quia et ipsum ut am-
biguae fidei virum suspectum iam pridem habebat et cau-
sam nactus erat tam ditis hominis bona possidendi ven-
dendique; ceterum ut irae magis quam avaritiae datum 13
crederent homines, crudelitatem quoque pravitati addidit
coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione 14
prius habita et primum de fuga Altini, dein quantum auri
argentique domi relictum esset, satis cognitis omnibus
vivos combussit.

XXXXVI. Fabius ab Suessula profectus Arpos 1
primum institit oppugnare. ubi cum a quingentis fere
passibus castra posuisset, contemplatus ex propinquo
situm urbis moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat,
quia maxime neglectam custodia vidit, ea potissimum
adgredi statuit. comparatis omnibus, quae ad urbes op- 2
pugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto exercitu
delegit tribunosque viros fortes eis praefecit et milites

sescentos, quantum satis visum est, attribuit eosque, ubi
quartae vigiliae signum cecinisset, ad eum locum scalas
3 iussit ferre. porta ibi humilis et angusta erat infrequenti
via per desertam partem urbis. eam portam, scalis prius
transgressos murum, aperire ex interiore parte aut clau-
stra refringere iubet et tenentes partem urbis cornu signum
dare, ut ceterae copiae admoverentur: parata omnia atque
4 instructa sese habiturum. ea inpigre facta, et quod im-
pedimentum agentibus fore videbatur, id maxime ad
fallendum adiuvit. imber ab nocte media coortus custo-
des vigilesque dilapsos e stationibus subfugere in tecta
5 coegit sonituque primo largioris procellae strepitum mo-
lientium portam exaudiri prohibuit, lentior deinde aequa-
liorque accidens auribus magnam partem hominum so-
6 pivit. postquam portam tenebant, cornicines in via pari-
bus intervallis dispositos canere iubent, ut consulem ex-
7 cirent. id ubi factum ex composito est, signa efferri
consul iubet ac paulo ante lucem per effractam portam
urbem ingreditur.
1 XXXXVII. Tum demum hostes excitati sunt iam
2 et imbre conquiescente et propinqua luce. praesidium in
urbe erat Hannibalis quinque milia ferme armatorum, et
ipsi Arpini tria milia hominum armabant. eos primos
Poeni, ne quid ab tergo fraudis esset, hosti opposuerunt.
3 pugnatum primo in tenebris angustisque viis est. cum
Romani non vias tantum, set tecta etiam proxima portam
4 occupassent, ne peti superne ac volnerari possent, cogniti
inter se quidam Arpinique et Romani atque inde con-
loquia coepta fieri, percunctantibus Romanis, quid sibi
5 vellent Arpini, quam ob noxam Romanorum quod aut
meritum Poenorum pro alienigenis ac barbaris Italici ad-
versus veteres socios Romanos bellum gererent et vecti-
6 galem ac stipendiariam Italiam Africae facerent: Arpinis
purgantibus ignaros omnium se venum a principibus datos
7 Poeno, captos oppressosque a paucis esse. initio orto
plures cum pluribus conloqui; postremo praetor Arpinus
ab suis ad consulem deductus, fideque data inter signa
aciesque Arpini repente pro Romanis adversus Carthagi-
8 niensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo minus

mille homines, nihil praeterea cum consule pacti, quam
ut sine fraude Punicum emitteretur praesidium, ad con-
sulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus portae pate- 9
factae emissique cum fide incolumes ad Hannibalem Sa-
lapiam venerunt. Arpi sine clade ullius praeterquam 10
unius veteris proditoris, novi perfugae, restituti ad Ro-
manos. Hispanis duplicia cibaria dari iussa, operaque 11
eorum forti ac fideli persaepe res publica usa est.

Cum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset, 12
equites centum duodecim nobiles Campani per speciem
praedandi ex hostium agro permissu magistratuum ab Ca-
pua profecti ad castra Romana, quae super Suessulam
erant, venerunt, stationi militum qui essent dixerunt: con-
loqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius castris prae- 13
erat; cui ubi nuntiatum est, decem ex eo numero iussis
inermibus deduci ad se, ubi quae postularent audivit —
nihil autem aliud petebant, quam ut Capua recepta bona
sibi restituerentur —, in fidem omnes accepti. et ab altero 14
praetore Sempronio Tuditano oppidum Atrinum expu-
gnatum. amplius septem milia hominum capta et aeris
argentique signati aliquantum.

Romae foedum incendium per duas noctes ac diem 15
unum tenuit; solo aequata omnia inter salinas ac portam
Carmentalem cum Aequimaelio Iugarioque vico. in 16
templis Fortunae ac matris Matutae et [Spei] extra por-
tam late vagatus ignis sacra profanaque multa absumsit.

XXXXVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, cum 1
in Hispania res prosperae essent multosque et veteres re-
ciperent socios et novos adicerent, in Africam quoque
spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum, subito 2
Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centuriones tres
legatos miserunt, qui cum eo amicitiam societatemque 3
facerent et pollicerentur, si perseveraret urguere bello
Carthaginienses, gratam eam rem fore senatui populoque
Romano, et adnisuros, ut in tempore et bene cumulatam
gratiam referant. grata ea legatio barbaro fuit, conlocu- 4
tusque cum legatis de ratione belli gerundi, ut veterum
militum verba audivit, quam multarum rerum ipse ignarus
esset, ex conparatione tam ordinatae disciplinae animum

5 advertit. tum primum ut pro bonis ac fidelibus sociis
facerent, oravit, ut duo legationem referrent ad impera-
tores suos, unus aput sese magister rei militaris resideret:
rudem ad pedestria bella Numidarum gentem esse, equis
6 tantum habilem; ita iam inde a principiis gentis maiores
suos bella gessisse, ita se a pueris insuetum, set habere
hostem pedestri fidentem Marte, cui si aequari robore vi-
7 rium velit, et sibi pedites comparandos esse. et ad id
multitudine hominum regnum abundare, set armandi or-
nandique et instruendi eos artem ignorare. omnia, velut
forte congregata, turba sua vasta ac temeraria esse.
8 facturos se in praesentia quod vellet legati respondent,
fide accepta, ut remitteret extemplo eum, si imperatores
9 sui non comprobassent factum. Q. Statorio nomen fuit
qui ad regem remansit. cum duobus Romanis legatis Nu-
mida legatos in Hispaniam misit ad accipiendam fidem
10 ab imperatoribus Romanis. îsdem mandavit, ut protinus
Numidas, qui intra praesidia Carthaginiensium auxiliares
11 essent, ad transitionem perlicerent. et Statorius ex multa
iuventute regi pedites conscripsit ordinatosque proxime
morem Romanum instruendo et decurrendo signa sequi et
12 servare ordines docuit et operi aliisque iustis militaribus
ita adsuefecit, ut brevi rex non equiti magis fideret quam
pediti conlatisque aequo campo signis iusto proelio Car-
13 thaginiensem hostem superaret. Romanis quoque in Hi-
spania legatorum regis adventus magno emolumento fuit:
namque ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis
coeptae fieri. ita cum Syphace Romanis coepta ami-
citia est. quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo
ad Galam in parte altera Numidiae – Maesuli ea gens
vocatur – regnantem legatos mittunt.

1 XXXXVIIII. Filium Gala Masinissam habebat sep-
temdecem annos natum, ceterum iuvenem ea indole, ut
iam tum appareret maius regnum opulentiusque quam
2 quod accepisset facturum. legati, quoniam Syphax se
Romanis iunxisset, ut potentior societate eorum adversus
3 reges populosque Africae esset, docent, melius fore Galae
quoque Carthaginiensibus iungi quam primum antequam
Syphax in Hispaniam aut Romani in Africam transeant:

opprimi Syphacem nihildum praeter nomen ex foedere
Romano habentem posse. facile persuasum Galae, filio 4
deposcente id bellum, ut mitteret exercitum, qui Cartha-
giniensibus legionibus coniunctus magno proelio Syphacem
devicit. triginta milia eo proelio hominum caesa dicuntur.
Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie Nu- 5
midas – extremi prope Oceanum adversus Gadis colunt –
refugit adfluentibusque ad famam eius undique barbaris
ingentis brevi copias armavit. cum quibus [priusquam] 6
in Hispaniam angusto diremptam freto traiceret, Ma-
sinissa cum victore exercitu advenit, isque ibi cum Sy-
phace ingenti gloria per se sine ullis Carthaginiensium
opibus gessit bellum.

In Hispania nihil memorabile gestum, praeterquam 7
Celtiberûm quod iuventutem eadem mercede, qua pacta
cum Carthaginiensibus erat, imperatores Romani ad se
perduxerunt, et nobilissimos Hispanos supra trecentos in 8
Italiam ad sollicitandos populares – inter auxilia Hanni-
balis erant – miserunt. id modo eius anni in Hispania
ad memoriam insigne est, quod mercennarium militem in
castris neminem ante quam tum Celtiberos Romani
habuerunt.

[PERIOCHA LIBRI XXV.]

[P. Cornelius Scipio, postea Africanus, ante annos aedilis factus. Hannibal urbem Tarenton praeter arcem, in quam praesidium Romanorum fugerat, per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. ludi Apollinares ex Marci carminibus, quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem Poenorum ducem prospere pugnatum est. Ti. Sempronius Gracchus proconsul ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Paenula, qui centurio militaverat, cum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si impetrasset, de Hannibale victoriam, octo milibus acceptis militum dux factus conflixit acie cum Hannibale et cum exercitu caesus est. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Cn. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit, in quo proelio viginti milia hominum ceciderunt; ipse cum equitibus ducentis effugit. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit tertio

anno et ingentem se virum gessit. in eo tumultu captae urbis Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo quam in Hispaniam ierunt. amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marci equitis Romani virtute et industria, contractis exercituum reliquiis, eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent. ad viginti septem milia caesa, cum mille octingentis praeda ingens capta. dux Marcius appellatus est.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXV.

1 I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro Tarentino aestatem consumpsit spe per proditionem urbis Tarentinorum potiundae. ipsorum interim [ac] Sallentinorum ignobiles urbes ad eum defecerunt.
2 eodem tempore in Brittiis ex duodecim populis, qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et Tauriani in
3 fidem populi Romani redierunt, et plures redissent, ni T. Pomponius Veientanus praefectus sociûm, prosperis aliquot populationibus et in agro Bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto cum Hannone con-
4 flixisset. magna ibi vis hominum, sed inconditae turbae agrestium servorumque, caesa aut capta est. minimum iacturae fuit quod praefectus inter ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor et ante publicanus omnibus malis artibus et rei publicae et societatibus infidus dam-
5 nosusque. Sempronius consul in Lucanis multa proelia parva, haut ullum dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit.

6 Quo diutius trahebatur bellum et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis quam animos hominum, tanta religio, et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut homines aut dei repente alii vide-
7 rentur facti. nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus, sed in publico etiam ac foro

Capitoliоque mulierum turba erat nec sacrificantium nec
precantium deos patrio more. sacrificuli ac vates ce- 8
perant hominum mentes, quorum numerum auxit rustica
plebs ex incultis diutino bello infestisque agris egestate
et metu in urbem conpulsa et quaestus ex alieno errore
facilis, quem velut ex concessae artis usu exercebant.
primo secretae bonorum indignationes audiebantur, deinde 9
ad patres etiam ac publicam querimoniam excessit res.
incusati graviter ab senatu aediles triumvirique capitales, 10
quod non prohiberent, cum emovere eam multitudinem e
foro ac disicere adparatus sacrorum conati essent, haut
procul afuit, quin violarentur. ubi potentius iam esse id 11
malum apparuit quam ut minoris per magistratus sedare-
tur, M. Aemilio praetori urb. negotium ab senatu datum
est, ut his religionibus populum liberaret. is et in con- 12
tione senatus consultum recitavit et edixit, ut quicumque
libros vaticinios precationesve aut artem sacrificandi con-
scriptam haberet, eos libros omnis litterasque ad se ante
kal. Apriles deferret, neu quis in publico sacrove loco
novo aut externo ritu sacrificaret.

II. Aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, 1
L. Cornelius Lentulus pontufex maximus et C. Papirius
C. f. Masso pontifex et P. Furius Philus augur et C. Pa-
pirius L. f. Masso decemvir sacrorum. in Lentuli locum 2
M. Cornelius Cethegus, in Papiri Cn. Servilius Caepio
pontifices suffecti sunt, augur creatus L. Quinctius Fla-
mininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam adpetebat tempus, sed 3
quia consules (a) bello intentos avocare non placebat, Ti.
Sempronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C.
Claudium Centonem. ab eo magister equitum est dictus
Q. Fulvius Flaccus. dictator primo comitiali die creavit 4
consulem Q. Fulvium Flaccum magistrum equitum et Ap.
Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia in praetura
fuerat. tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus, [C.] 5
Claudius Nero, M. Iunius Silanus, P. Cornelius Sulla.
comitiis perfectis dictator magistratu abiit.

Aedilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio Cethego 6
P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen.

huic petenti aedilitatem cum obsisterent tribuni plebis,
negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad
7 petendum legitima aetas esset, 'si me' inquit 'omnes
Quirites aedilem facere volunt, satis annorum habeo'.
tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus
discursum est, ut tribuni repente incepto destiterint.
8 aedilicia largitio haec fuit: ludi Romani pro temporis
illius copiis magnifice facti et diem unum instaurati, et
congi olei in vicos singulos dati.

9 L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus ae-
diles plebei aliquot matronas aput populum probri accu-
sarunt, quasdam ex eis damnatas in exilium egerunt.
10 ludi plebei per biduum instaurati et Iovis epulum fuit
ludorum causa.

1 III. Q. Fulvius Flaccus tertium, Appius Claudius
2 consulatum ineunt. et praetores provincias sortiti sunt,
P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum
ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Clau-
3 dius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos. con-
sulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae:
alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter a Fulvio
4 Centumalo acciperet. praetorum Fulvi Flacci, quae Lu-
ceriae sub Aemilio praetore, Neronis Claudi, quae in
Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent, supple-
mentum in eas ipsi scriberent sibi. M. Iunio in Tuscos
5 legiones urbanae prioris anni datae. Ti. Sempronio
Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium provinciae-
que Lucani et Galliae cum suis exercitibus prorogatae,
6 item P. Lentulo, qua vetus provincia in Sicilia esset, M.
Marcello Syracusae et qua Hieronis regnum fuisset, T.
Otacilio classis, Graecia M. Valerio, Sardinia Q. Mucio
7 Scaevolae, Hispaniae P. et Cn. Corneliis. ad veteres
exercitus duae urbanae legiones a consulibus scriptae
summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est.

8 Dilectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno
9 prope motu rerum factum impediit. publicanus erat
Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque
neminem in civitate habuerat praeter T. Pomponium Veien-
tanum, quem populantem temere agros in Lucanis ductu

Hannonis priore anno ceperant Carthaginienses. hi, quia 10
publicum periculum erat a vi tempestatis in iis quae por-
tarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia,
et ea ipsa, quae vera renuntiaverant, fraude ipsorum facta
erant, non casu. in veteres quassasque naves paucis et 11
parvi preti rebus impositis, cum mersissent eas in alto
exceptis in praeparatas scaphas nautis, multiplices fuisse
merces ementiebantur. ea fraus indicata M. Aemilio prae- 12
tori priore anno fuerat ac per eum ad senatum delata,
nec tamen ullo senatus consulto notata, quia patres or-
dinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant.
populus severior vindex fraudis erat, excitatique tandem 13
duo tribuni plebis Spurius et L. Carvilii cum rem invisam
infamemque cernerent, ducentûm milium aeris multam
M. Postumio dixerunt. cui certandae cum dies advenisset 14
conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitu-
dinem area Capitoli vix caperet, perorata causa una spes
videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui 15
propinquus cognatusque Postumio erat, priusquam ad
suffragium tribus vocarentur, intercessisset. testibus da- 16
tis tribuni populum summoverunt sitellaque lata est, ut
sortirentur, ubi Latini suffragium ferrent. interim publi- 17
cani Cascae instare, ut concilio diem eximeret, populus
reclamare. et forte in cornu primus sedebat Casca, cui
simul metus pudorque animum versabat. cum in eo parum 18
praesidii esset, turbandae rei causa publicani per vacuum
(in) summoto locum cuneo inruperunt, iurgantes simul
cum populo tribunisque. nec procul dimicatione res erat, 19
cum Fulvius consul tribunis 'nonne videtis' inquit 'vos
in ordinem coactos esse et rem ad seditionem spectare, ni
propere dimittitis plebis concilium?'

IIII. Plebe dimissa senatus vocatur et consules re- 1
ferunt de concilio plebis turbato vi atque audacia publi-
canorum: M. Furium Camillum, cuius exilium ruina urbis 2
secutura fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse;
decemviros ante eum, quorum legibus ad eam diem vive- 3
rent, multos postea principes civitatis iudicium de se po-
puli passos: Postumium Pyrgensem suffragium populo Ro- 4
mano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordi-

nem coegisse, contra populum Romanum aciem instruxisse,
locum occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus
5 in suffragium vocari prohiberet. nihil aliud a caede ac
dimicatione continuisse homines nisi patientiam magistra-
tuum, quod cesserint in praesentia furori atque audaciae
6 paucorum vincique se ac populum Romanum passi sint et
comitia, quae reus vi atque armis prohibiturus erat, ne
causa quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsius
7 sustulerint. haec cum ab optimo quoque pro atrocitate
rei accepta essent vimque eam contra rem publicam et
8 pernicioso exemplo factam senatus decresset, confestim
Carvilii tribuni plebis omissa multae certatione rei capi-
talis diem Postumio dixerunt ac, ni vades daret, prendi
a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius
9 vadibus datis non adfuit. tribuni plebem rogaverunt ple-
besque ita scivit, si M. Postumius ante kal. Maias non
prodisset citatusque eo die non respondisset neque ex-
cusatus esset, videri eum in exilio esse, bonaque eius
10 venire, ipsi aqua et igni placere interdici. singulis deinde
eorum, qui turbae ac tumultus concitatores fuerant, rei
11 capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt. primo
non dantis, deinde etiam eos qui dare possent in car-
cerem coiciebant; cuius rei periculum vitantes plerique in
exilium abierunt.

1 V. Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem au-
2 dacia protegens exitum habuit. comitia inde pontufici
maximo creando sunt habita. ea comitia novus pontifex
3 M. Cornelius Cethegus habuit. tres ingenti certamine
petierunt, Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante bis con-
sul et censor fuerat, et T. Manlius Torquatus et ipse
duobus consulatibus et censura insignis, et P. Licinius
4 Crassus, qui aedilitatem curulem petiturus erat. hic senes
honoratosque iuvenis in eo certamine vicit. ante hunc
intra centum annos et viginti nemo praeter P. Cornelium
Calussam pontifex maximus creatus fuerat, qui sella cu-
ruli non sedisset.

5 Consules dilectum cum aegre conficerent, quod inopia
iuniorum non facile in utrumque, ut et novae urbanae le-
giones et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat,

senatus absistere eos incepto vetuit et triumviros binos 6
creari iussit, alteros qui citra, alteros qui ultra quinqua-
gensimum lapidem in pagis forisque et conciliabulis omnem
copiam ingenuorum inspicerent et si qui roboris satis ad 7
ferenda arma habere viderentur, etiamsi nondum militari
aetate essent, milites facerent. tribuni plebis, si îs vide- 8
retur, ad populum ferrent, ut, qui minores septemdecem
annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procede-
rent ac si septemdecem annorum aut maiores milites facti
essent. ex hoc senatus consulto creati triumviri bini con- 9
quisitionem ingenuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litterae Marci Marcelli de 10
postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabant, in se-
natu recitatae sunt. Cannensis reliquiae cladis hic exer- 11
citus erat, relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne
ante Punici belli finem in Italiam reportarentur.

VI. Hi permissu Lentuli primores equitum centurio- 1
numque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna
ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus potestate di-
cendi facta: 'consulem te, M. Marcelle, in Italiam adis- 2
semus, cum primum de nobis etsi non iniquum, certe
triste senatus consultum factum est, nisi hoc sperassemus,
in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bellum
adversus Siculos simul Poenosque mitti et sanguine no- 3
stro vulneribusque nos senatui satisfacturos esse, sicut
patrum memoria qui capti a Pyrrho ad Heracleam erant
adversus Pyrrhum ipsum pugnantes satisfecerunt. quam- 4
quam quod ob meritum nostrum suscensuistis, patres con-
scripti, nobis aut suscensetis? ambo mihi consules et 5
universum senatum intueri videor, cum te, Marcelle, in-
tueor, quem si ad Cannas consulem habuissemus, melior
et rei publicae et nostra fortuna esset. sine, quaeso, 6
priusquam de condicione nostra queror, noxam cuius ar-
guimur nos purgare. si non deum ira nec fato, cuius
lege immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa
periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? militum
an imperatorum? equidem miles nihil umquam dicam de 7
imperatore meo, cui praesertim gratias sciam ab senatu
actas, quod non desperaverit de re publica, cui post fu-

gam a Cannis per omnes annos prorogatum imperium.
8 ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos tribunos militum
habuimus, honores petere et gerere et provincias obtinere
9 audivimus. an vobis vestrisque liberis ignoscitis facile,
patres conscripti, in haec vilia capita saevire [libe]t? et
consuli primoribusque aliis civitatis fugere, cum spes alia
nulla esset, turpe non fuit, milites utique morituros in
10 aciem misistis? ad Alliam prope omnis exercitus fugit,
ad Furculas Caudinas ne expertus quidem certamen arma
tradidit hosti, ut alias pudendas clades exercituum ta-
11 ceam: tamen tantum afuit ab eo, ut ulla ignominia îs ex-
ercitibus quaereretur, ut et urbs Roma per eum exerci-
12 tum, qui ab Allia Veios transfugerat, reciperaretur et
Caudinae legiones, quae sine armis redierant Romam, ar-
matae remissae in Samnium eundem illum hostem sub
iugum miserint, qui hac sua ignominia laetatus fuerat.
13 Cannensem vero quisquam exercitum fugae aut pavoris
insimulare potest, ubi plus quinquaginta milia hominum
ceciderunt, unde consul cum equitibus septuaginta fugit,
unde nemo superest nisi quem hostis caedendo fessus re-
14 liquit? cum captivis redemptio negabatur, nos vulgo ho-
mines laudabant, quod rei publicae nos reservassemus,
quod ad consulem Venusiam redissemus et speciem iusti
15 exercitus fecissemus: nunc deteriore condicione sumus
quam aput patres nostros fuerant captivi. quippe illis
arma tantum atque ordo militandi locusque, in quo ten-
derent in castris, est mutatus, quae tamen semel navata
16 rei publicae opera et uno felici proelio recuperarunt: nemo
eorum relegatus in exilium est, nemini spes emerendi
stipendia adempta, hostis denique est datus, cum quo di-
17 micantes aut vitam semel aut ignominiam finirent; — nos,
quibus, nisi quod commisimus, ut quisquam ex Cannensi
acie miles Romanus superesset, nihil obici potest, non
solum a patria procul Italiaque, sed ab hoste etiam rele-
18 gati sumus, ubi senescamus in exilio, ne qua spes, ne
qua occasio abolendae ignominiae, ne qua placandae ci-
19 vium irae, ne qua denique bene moriendi sit. neque igno-
miniae finem nec virtutis praemium petimus: modo ex-
periri animum et virtutem exercere liceat. laborem et

periculum petimus, ut virorum, ut militum officio fun-
gamur. bellum in Sicilia iam alterum annum ingenti di- 20
micatione geritur, urbes alias Poenus, alias Romanus ex-
pugnat, peditum, equitum acies concurrunt, ad Syracusas
terra marique geritur res, clamorem pugnantium crepitum- 21
que armorum exaudimus, resides ipsi ac segnes tamquam
nec manus nec arma habeamus. servorum legionibus Ti.
Sempronius consul totiens iam cum hoste signis conlatis pu-
gnavit, operae pretium habent libertatem civitatemque;—
pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis simus, con- 22
gredi cum hoste liceat et pugnando quaerere libertatem.
vis tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis
experiri virtutem? asperrima quaeque ad laborem peri- 23
culumque deposcimus, ut quod ad Cannas faciundum
fuit, quam primum fiat, quoniam quidquid postea viximus,
id omne destinatum ignominiae est'.

VII. Sub haec dicta ad genua Marcelli procubuerunt. 1
Marcellus id nec iuris [nec] potestatis suae esse dixit:
senatui scripturum se omniaque de sententia patrum
facturum esse. eae litterae ad novos consules allatae ac 2
per eos in senatu recitatae sunt, consultusque de iis litteris
ita decrevit senatus, militibus, qui ad Cannas commilitones 3
suos pugnantis deseruissent, senatum nihil videre cur res
publica committenda esset. si M. Claudio proconsuli 4
aliter videretur, faceret quod e re publica fideque sua
duceret, dum ne quis eorum munere vacaret neu dono
militari virtutis ergo donaretur neu in Italiam reportare-
tur, donec hostis in terra Italia esset.

Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia 5
plebique scitu sunt habita, quibus creati sunt quinqueviri
muris, turribus reficiendis et triumviri bini, uni sacris
conquirendis donisque persignandis, alteri reficiendis ae- 6
dibus Fortunae et matris [Matutae] intra portam Carmen-
talem, sed et Spei extra portam, quae priore anno in-
cendio consumptae fuerant.

Tempestates foedae fuere, in Albano monte biduum 7
continenter lapidibus pluvit. tacta de caelo multa, duae
in Capitolio aedes, vallum in castris multis locis supra
Suessulam, et duo vigiles exanimati. murus turresque 8

quaedam Cumis non ictae modo fulminibus, sed etiam
decussae. Reate saxum ingens visum volitare, sol rubere
9 solito magis sanguineoque similis. horum prodigiorum
causa diem unum supplicatio fuit et per aliquot dies con-
sules rebus divinis operam dederunt et per eosdem dies
sacrum novemdiale fuit.

10 Cum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hanni-
bali et in suspicione Romanis esset, causa forte extrin-
11 secus maturandae eius intervenit. Phileas Tarentinus diu
iam per speciem legationis Romae cum esset, vir inquieti
animi et minime otium, quo tum diutino senescere vide-
batur, patientis, aditum sibi ad obsides Thurinos invenit.
12 custodiebantur in atrio Libertatis minore cura, quia nec
13 ipsis nec civitati eorum fallere Romanos expediebat. hos
crebris conloquiis sollicitatos corruptis aedituis duobus
cum primis tenebris custodia eduxisset, ipse comes oc-
14 culti itineris factus profugit. luce prima volgata per ur-
bem fuga est, missique qui sequerentur ab Tarracina
comprensos omnis retraxerunt. deducti in comitio virgis-
que adprobante populo caesi de saxo deiciuntur.

1 VIII. Huius atrocitas poenae duarum nobilissimarum
in Italia Graecarum civitatium animos inritavit cum pu-
2 blice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede
interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat.
3 ex iis tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniura-
4 verunt, quorum principes Nico et Philemenus erant. hi
priusquam aliquid moverent, conloquendum cum Hanni-
bale rati, nocte per speciem venandi urbe egressi ad eum
5 proficiscuntur. et cum haud procul castris abessent, ce-
teri silva prope viam sese occuluerunt, Nico et Philemenus
progressi ad stationes comprehensique, ultro id petentes,
6 ad Hannibalem deducti sunt. qui cum et causas consili
sui et quid pararent exposuissent, conlaudati oneratique
promissis iubentur, ut fidem popularibus facerent, prae-
dandi causa se urbe egressos, pecora Carthaginiensium,
7 quae pastum propulsa essent, ad urbem agere; tuto ac
sine certamine id facturos promissum est. conspecta ea
praeda iuvenum est, minusque iterum ac saepius id eos
8 audere miraculo fuit. congressi cum Hannibale rursus

fide sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia
habituros neque ullum vectigal Poeno pensuros praesi-
diumve invitos recepturos; prodita praesidia Carthaginien-
sium fore. haec ubi convenerunt, tunc vero Philemenus 9
consuetudinem nocte egrediundi redeundique in urbem fre-
quentiorem facere. et erat venandi studio insignis, canesque
et alius apparatus sequebatur, captumque ferme aliquid aut 10
ab hoste ex praeparato adlatum reportando donabat aut
praefecto aut custodibus portarum. nocte maxime commeare
propter metum hostium credebant. ubi iam eo consuetu- 11
dinis adducta res est, ut quocumque noctis tempore sibilo
dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei Han-
nibali visum est. tridui viam aberat; ubi, quo minus mirum 12
esset uno eodemque loco stativa eum tam diu habere,
aegrum simulabat. Romanis quoque, qui in praesidio Ta- 13
renti erant, suspecta esse iam segnis mora eius desierat.

VIIII. Ceterum postquam Tarentum ire constituit, 1
decem milibus peditum atque equitum, quos in expedi-
tione velocitate corporum ac levitate armorum aptissimos
esse ratus est, electis, quarta vigilia noctis signa movit
praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecipit, 2
ut discurrerent circa vias perlustrarentque omnia oculis,
ne quis agrestium procul spectator agminis falleret: prae- 3
gressos retraherent, obvios occiderent, ut praedonum
magis quam exercitus accolis species esset. ipse raptim
agmine acto quindecim ferme milium spatio castra ab
Tarento posuit et ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent, 4
tantum convocatos milites monuit, via omnes irent nec
deverti quemquam aut excedere ordinem agminis pateren-
tur et in primis intenti ad imperia accipienda essent neu
quid nisi ducum iussu facerent: se in tempore editurum
quae vellet agi. eadem ferme hora Tarentum fama prae- 5
venerat Numidas equites paucos populari agros terrorem-
que late agrestibus iniecisse. ad quem nuntium nihil ultra 6
motus praefectus Romanus, quam ut partem equitum
postero die luce prima iuberet exire ad arcendum popula-
tionibus hostem; in cetera adeo nihil ab eo intenta cura 7
est, ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numi-
darum, Hannibalem exercitumque castris non movisse.

8 Hannibal concubia nocte movit. dux Philemenus erat
cum solito captae venationis onere; ceteri proditores ea
9 quae composita erant expectabant. convenerat autem, ut
Philemenus portula adsueta venationem inferens armatos
induceret, parte alia portam Temenitida adiret Hannibal;
10 ea mediterranea regio est, orientem spectat, busta ali-
quantum intra moenia includuntur. cum portae adpro-
pinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est
refulsitque. idem redditum ab Nicone signum, extinctae
11 deinde utrinque flammae sunt. Hannibal silentio ducebat
ad portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in
12 cubilibus suis obtruncat portamque aperit; Hannibal cum
peditum agmine ingreditur, equites subsistere iubet, ut
13 quo res postulet occurrere libero campo possent. et Phi-
lemenus portulae parte alia, qua commeare adsuerat, ad-
propinquabat. nota vox eius et familiare iam signum
cum excitasset vigilem, dicente vix sustineri grandis
14 bestiae onus, portula aperitur. inferentes aprum duos
iuvenes secutus ipse cum expedito venatore vigilem, in-
cautius miraculo magnitudinis in eos qui ferebant versum,
15 venabulo traicit. ingressi deinde triginta fere armati ce-
teros vigiles obtruncant refringuntque portam proximam,
et agmen sub signis confestim inrupit. inde cum silentio
16 in forum ducti Hannibali sese coniunxerunt. tum duo
milia Gallorum Poenus in tres divisa partis per urbem
dimittit Tarentinos[que duces singulis partibus addit
17 binos]. itinera quam maxume frequentia occupare iubet,
tumultu orto Romanos passim caedi, oppidanis parci. sed
ut fieri id posset, praecipit iuvenibus Tarentinis, ut ubi
quem suorum procul vidissent, quiescere ac silere ac
bono animo esse iuberent.

1 X. Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in
capta urbe solet, sed, quid rei esset, nemo satis pro certo
2 scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem credere
coortos, Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab op-
3 pidanis mota. praefectus primo excitatus tumultu in
portum effugit, inde acceptus scapha in arcem circum-
4 vehitur. errorem et tuba audita ex theatro faciebat, nam
et Romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum praeparata,

et inscienter a Graeco inflata, quis aut quibus signum
daret, incertum efficiebat. ubi inluxit, et Romanis Pu- 5
nica et Gallica arma cognita tum dubitationem exemerunt,
et Graeci Romanos passim caede stratos cernentes ab
Hannibale captam urbem senserunt. postquam lux cer- 6
tior erat et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem
confugerant conticiscebatque paulatim tumultus, tum
Hannibal Tarentinos sine armis convocare iubet. con- 7
venere omnes praeterquam qui cedentis in arcem Ro-
manos ad omnem adeundam simul fortunam persecuti
fuerant. ibi Hannibal benigne adlocutus Tarentinos testa- 8
tusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Tra-
sumennum aut ad Cannas cepisset, simul in domina- 9
tionem superbam Romanorum invectus, recipere se in
domos suas quemque iussit et foribus nomen suum in-
scribere: se domos eas, quae inscriptae non essent, signo
extemplo dato diripi iussurum. si quis in hospitio civis
Romani – vacuas autem tenebant domos – nomen in-
scripsisset, eum se pro hoste habiturum. contione dimissa 10
cum titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili
domo fecissent, signo dato ad diripienda hospitia Romana
passim discursum est. et fuit praedae aliquantum.

XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit; quam 1
cum et a mari, quo in paeneinsulae modum pars maior
circumluitur, praealtis rupibus et ab ipsa urbe muro et
fossa ingenti saeptam videret eoque nec vi nec operibus
expugnabilem esse, ne aut se ipsum cura tuendi Taren- 2
tinos a maioribus rebus moraretur aut in relictos sine va-
lido praesidio Tarentinos impetum ex arce cum vellent
Romani facerent, vallo urbem ab arce intersaepire sta-
tuit, non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Ro- 3
manis manum posse conseri et, si ferocius procucur-
rissent, magna caede ita attenuari praesidii vires, ut facile
per se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. ubi 4
coeptum opus est, patefacta repente porta impetum in
munientis fecerunt Romani pellique se statio passa est,
quae pro opere erat, ut successu cresceret audacia plu-
resque et longius pulsos prosequerentur. tum signo dato 5
coorti undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal

tenuerat. nec sustinuere impetum Romani, sed ab effusa
fuga loci angustiae eos impeditaque alia opere iam coepto,
6 alia apparatu operis morabantur. plurimi in fossam praecipitavere occisique sunt plures in fuga quam in pugna.
7 inde et opus nullo prohibente fieri coeptum: fossa ingens
ducta et vallum intra eam erigitur; modicoque post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut vel
8 sine praesidio tueri se adversus Romanos possent. reliquit
tamen modicum praesidium, simul ut in perficiendo muro
adiuvaret. ipse profectus cum ceteris copiis ad Galaesum
9 flumen – quinque milia ab urbe abest – posuit castra. ex
his stativis regressus ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione eius celerius creverat, spem cepit etiam
arcem expugnari posse. et est non altitudine, ut cetera,
tuta, sed loco plano posita et ab urbe muro tantum ac
10 fossa divisa. cum iam machinationum omni genere et
operibus oppugnaretur, missum a Metaponto praesidium
Romanis fecit animum, ut nocte ex inproviso opera
hostium invaderent. alia disiecerunt, alia igni corruperunt.
11 isque finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnare. reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis efficax, quia
arcem tenentes, quae in paeneinsula posita imminet faucibus portus, mare liberum habebant, urbs contra exclusa
maritimis commeatibus, propiusque inopiam erant obsi-
12 dentes quam obsessi. Hannibal convocatis principibus
Tarentinis omnes praesentis difficultates exposuit: neque
arcis tam munitae expugnandae cernere viam neque in
obsidione quicquam habere spei, donec mari hostes po-
13 tiantur. quod si naves sint, quibus commeatus invehi prohibeat, extemplo aut arce cessuros aut dedituros se hostis.
14 adsentiebantur Tarentini; ceterum ei, qui consilium adferret, opem quoque in eam rem adferendam censebant esse.
15 Punicas enim naves ex Sicilia accitas id posse facere;
suas, quae sinu exiguo intus inclusae essent, cum claustra
portus hostis haberet, ecquem ad modum inde in apertum
16 mare evasuras? 'evadent;' inquit Hannibal 'multa, quae
inpedita natura sunt, consilio expediuntur. urbem in
campo sitam habetis. planae et satis latae viae patent in
17 omnis partis. via, quae in portum per mediam urbem a

mari transmissa est, plaustris transveham naves haut
magna mole. et mare nostrum erit, quo nunc hostes po-
tiuntur, et illinc mari, hinc terra circumsedebimus arcem,
immo brevi aut relictam ab hostibus aut cum ipsis hosti-
bus capiemus'. haec oratio non spem modo effectus sed 18
ingentem etiam ducis admirationem fecit. contracta ex-
templo undique plaustra iunctaque inter se et machinae
ad subducendas naves admotae munitumque iter, quo
faciliora plaustra minorque moles in transitu esset. iu- 19
menta inde et homines contracti et opus inpigre coeptum;
paucosque post dies classis instructa ac parata circum-
vehitur arcem et ante os ipsum portus ancoras iacit. hunc 20
statum rerum Hannibal Tarenti relinquit regressus ipse
in hiberna. ceterum defectio Tarentinorum utrum priore
anno an hoc facta sit, in diversum auctores trahunt. plu-
res propioresque aetate memoriae rerum hoc anno factum
tradunt.

XII. Romae consules praetoresque usque ante diem 1
v. kal. Maias Latinae tenuerunt. eo die perpetrato sacro 2
in monte in suas quisque provincias proficiscuntur. reli-
gio deinde nova obiecta est ex carminibus Marcianis.
vates hic Marcius inlustris fuerat, et cum conquisitio 3
priore anno ex senatus consulto talium librorum fieret, in
M. Aemili praetoris urbani, qui eam rem agebat, manus
venerant. is protinus novo praetori Sullae tradiderat. ex 4
huius Marcii duobus carminibus alterius post rem actam
editi cum rato auctoritas eventu alteri quoque, cuius non-
dum tempus venerat, adferebat fidem. priore carmine 5
Cannensis praedicta clades in haec fere verba erat:
'amnem, Troiugena (Romane), fuge Cannam, ne te alieni-
genae cogant in campo Diomedis conserere manus. sed 6
neque credes tu mihi, donec conpleris sanguine campum,
multaque milia occisa tua deferet amnis in pontum
magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus feris-
que, quae incolunt terras, îs fuat esca caro tua. nam
mihi ita Iuppiter fatus est'. et Diomedis Argivi campos 7
et Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta
atque ipsam cladem agnoscebant. tum alterum carmen 8
recitatum, non eo tantum obscurius, quia incertiora fu-

tura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae
9 genere. ‘hostis, Romani, si expellere vultis, vomica quae
gentium venit longe, Apollini vovendos censeo ludos, qui
quotannis comiter Apollini fiant, cum populus dederit ex
publico partem, privati uti conferant pro se atque suis.
10 iis ludis faciendis praeerit praetor is, qui ius populo ple-
beique dabit summum. decemviri Graeco ritu hostiis
sacra faciant. hoc si recte facietis, gaudebitis semper
fietque res vestra melior: nam is diûm extinguet per-
11 duellis vestros, qui vestros campos pascunt placide’. ad
id carmen expiandum diem unum sumpserunt. postero
die senatus consultum factum est, ut decemviri de ludis
12 Apollini reque divina facienda inspicerent. ea cum in-
specta relataque ad senatum essent, censuerunt patres,
Apollini ludos vovendos faciendosque et, quando ludi
facti essent, duodecim milia aeris praetori ad rem di-
13 vinam et duas hostias maioris dandas. alterum senatus
consultum factum est, ut decemviri sacrum Graeco ritu
facerent iisque hostiis, Apollini bove aurato et capris
14 duabus albis auratis, Latonae bove femina aurata. ludos
praetor in circo maximo cum facturus esset, edixit, ut
populus per eos ludos stipem Apollini, quantam commo-
15 dum esset, conferret. haec est origo ludorum Apollina-
rium, victoriae, non valetudinis ergo, ut plerique rentur,
votorum factorumque. populus coronatus spectavit, ma-
tronae supplicavere; vulgo apertis ianuis in propatulis
epulati sunt celeberque dies omni caerimoniarum genere
fuit.

1 XIII. Cum Hannibal circa Tarentum, consules ambo
in Samnio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur,
quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam famem
Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant
2 eos Romani exercitus. itaque legatos ad Hannibalem
miserunt orantes, ut, priusquam consules in agros suos
educerent legiones viaeque omnes hostium praesidiis in-
siderentur, frumentum ex propinquis locis convehi iuberet
3 Capuam. Hannibal Hannonem ex Bruttîs cum exercitu
in Campaniam transire et dare operam, ut frumenti copia
4 fieret Campanis, iussit. Hanno ex Bruttiis profectus cum

exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in
Samnio erant, cum Benevento iam adpropinquaret, tria 5
milia passuum ab ipsa urbe loco edito castra posuit; inde
ex sociis circa populis, quo aestate comportatum erat,
devehi frumentum in castra iussit praesidiis datis, quae
commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium 6
misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum prae-
sto essent omni undique genere vehiculorum iumentorum-
que ex agris contracto. id pro cetera socordia neglegen- 7
tiaque a Campanis actum: paulo plus quadringenta vehi-
cula missa et pauca praeterea iumenta. ob id castigatis
ab Hannone, quod ne fames quidem, quae mutas ac-
cenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia pro-
dicta dies ad frumentum maiore apparatu petendum. ea 8
omnia sicut acta erant cum enuntiata Beneventanis essent,
legatos decem extemplo ad consules circa Bovianum, ubi
castra Romanorum erant, miserunt. qui cum auditis, 9
quae ad Capuam agerentur, inter se comparassent, ut
alter in Campaniam exercitum duceret, Fulvius, cui ea
provincia obvenerat, profectus nocte Beneventi moenia
est ingressus. ex propinquo cognoscit, Hannonem cum 10
exercitus parte profectum frumentatum, per quaestorem
Campanis datum frumentum, duo milia plaustrorum in-
conditam inermemque aliam turbam advenisse, per tu-
multum ac trepidationem omnia agi castrorumque formam
et militarem ordinem inmixtis agrestibus iis externis sub-
latum. his satis compertis consul militibus edicit, signa 11
tantum armaque in proximam noctem expedirent: castra
Punica oppugnanda esse. quarta vigilia profecti sarcinis 12
omnibus impedimentisque Beneventi relictis paulo ante
lucem cum ad castra pervenissent, tantum pavoris in-
iecerunt, ut si in plano castra posita essent, haud dubie
primo impetu capi potuerint. altitudo loci et munimenta 13
defendere, quae nulla ex parte adiri nisi arduo ac difficili
ascensu poterant. luce prima proelium ingens accensum 14
est. nec vallum modo tutantur Poeni, sed ut quibus
locus aequior esset, deturbant nitentis per ardua hostes.

XIIII. Vincit tamen omnia pertinax virtus, et ali- 1
quot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est,

2 sed cum multis volneribus ac militum pernicie. itaque
convocatis [legatis] tribunisque militum consul absisten-
dum temerario incepto ait: tutius sibi videri reduci eo die
exercitum Beneventum, dein postero [castra] castris
hostium iungi, ne exire inde Campani neve Hanno re-
3 gredi posset; id quo facilius obtineatur, collegam quoque
et exercitum eius se acciturum totumque eo versuros
bellum. haec consilia ducis, cum iam receptui caneret,
clamor militum aspernantium tam segne imperium dis-
4 iecit. proxime portae hostium erat cohors Paeligna, cuius
praefectus Vibius Accaus arreptum vexillum trans vallum
5 hostium traiecit. execratus inde seque et cohortem, si
eius vexilli hostes potiti essent, princeps ipse per fossam
6 vallumque in castra inrupit. iamque intra vallum Paeligni
pugnabant, cum altera parte Valerio Flacco tribuno mi-
litum tertiae legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui
7 sociis captorum castrorum concederent decus, T. Pedanius
princeps primus centurio, cum signifero signum ademisset,
'iam hoc signum et hic centurio' inquit 'intra vallum
hostium erit: sequantur qui capi signum ab hoste prohi-
bituri sunt'. manipulares sui primum transcendentem
8 fossam, dein legio tota secuta est. iam et consul, ad
conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab
revocando [remorando]que ad incitandos hortandosque
versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac peri-
culo fortissima cohors sociorum et civium legio esset.
9 itaque pro se quisque omnes per aequa atque iniqua loca,
cum undique tela conicerentur, armaque et corpora hostes
obicerent, pervadunt inrumpuntque. multi volnerati, etiam
quos vires, sanguis desereret, ut intra vallum hostium ca-
10 derent nitebantur. capta itaque momento temporis velut
in plano sita nec permunita castra. caedes inde, non iam
11 pugna erat omnibus intra vallum permixtis. supra decem
milia hostium occisa, supra septem milia capitum cum
frumentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iu-
mentorum apparatu capta. et alia ingens praeda fuit,
quam Hanno, populabundus passim cum isset, ex socio-
12 rum populi Romani agris traxerat. inde deiectis hostium
castris Beneventum reditum, praedamque ibi ambo con-

sules — nam et Ap. Claudius eo post paucos dies venit —
vendiderunt diviseruntque. et donati quorum opera castra 13
hostium capta erant, ante alios Accaus Paelignus, T.
Pedanius princeps tertiae legionis. Hanno ab Cominio 14
Ocrito, quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis
frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugae magis
quam itineris modo in Bruttios rediit.

XV. Et Campani audita sua pariter sociorumque 1
clade legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent,
duos consules ad Beneventum esse diei iter a Capua,
tantum non ad portas et muros bellum esse: ni propere
subveniat, celerius Capuam quam Arpos in potestatem
hostium venturam. ne Tarentum quidem, non modo ar- 2
cem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini ae-
quare sit solitus, desertam indefensamque populo Romano
tradat. Hannibal curae sibi fore rem Campanam pollici- 3
tus in praesentia duo milia equitum cum legatis mittit,
quo praesidio agros populationibus possent prohibere.

Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Taren- 4
tinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura est. C. Ser-
vilius legatus, ex auctoritate patrum a P. Cornelio prae-
tore in Etruriam ad frumentum coemendum missus, cum
aliquot navibus onustis in portum Tarentinum inter ho-
stium custodias pervenit. cuius adventu, qui ante in 5
exigua spe vocati saepe ad transitionem ab hostibus per
conloquia erant, ultro ad transeundum hostis vocabant
sollicitabantque. et erat satis validum praesidium, tra-
ductis ad arcem Tarenti tuendam [Metaponti qui fuerant]
militibus. itaque Metapontini extemplo, metu quo tene- 6
bantur liberati, ad Hannibalem defecere. hoc idem ea-
dem ora maris et Thurini fecerunt. movit eos non Ta- 7
rentinorum magis defectio Metapontinorumque, quibus
indidem ex Achaia oriundi etiam cognatione iuncti erant,
quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos.
eorum amici cognatique litteras ac nuntios ad Hannonem 8
Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, mise-
runt, si exercitum ad moenia admovissent, se in potesta-
tem eorum urbem tradituros esse. M. Atinius Thuriis 9
cum modico praesidio praeerat, quem facile elici ad cer-

tamen temere ineundum rebantur posse, non militum,
quos perpaucos habebat, fiducia quam iuventutis Thu-
rinae: eam ex industria centuriaverat armaveratque ad
10 talis casus. divisis copiis inter se duces Poeni cum agrum
Thurinum ingressi essent, Hanno cum peditum agmine
infestis signis ire ad urbem pergit, Mago cum equitatu
tectus collibus apte ad tegendas insidias oppositis subsistit.
11 Atinius peditum tantum agmine per exploratores comperto
in aciem copias educit, et fraudis intestinae et hostium
12 insidiarum ignarus. pedestre proelium fuit persegne,
paucis in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis ex-
pectantibus magis quam adiuvantibus eventum: et Cartha-
giniensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga
collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret.
13 quo ubi est ventum, coorti cum clamore equites prope
inconditam Thurinorum turbam nec satis fido animo, unde
14 pugnabat, stantem extemplo in fugam averterunt. Ro-
mani, quamquam circumventos hinc pedes, hinc eques ur-
gebat, tamen aliquamdiu pugnam traxere. postremo et
15 ipsi terga vertunt atque ad urbem fugiunt. ibi proditores
conglobati cum popularium agmen patentibus portis ac-
cepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt,
conclamant, instare Poenum, permixtosque et hostis ur-
bem invasuros, ni propere portas claudant. ita exclusos
Romanos praebuere hosti ad caedem, Atinius tamen cum
16 paucis receptus. seditio inde paulisper tenuit, cum in fide
[alii manendum], alii cedendum fortunae et tradendam
17 urbem victoribus censerent. ceterum, ut plerumque, for-
tuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad mare
ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium in se mite
ac iustum consultum volebant quam respectu Romanorum,
Carthaginienses in urbem accipiunt.

18 Consules a Benevento in Campanum agrum legiones
ducunt non ad frumenta modo, quae iam in herbis erant,
19 corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam, nobilem se
consulatum tam opulentae urbis excidio rati facturos,
simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urbi
tam propinquae tertium annum inpunita defectio esset.
20 ceterum ne Beneventum sine praesidio esset et ut ad

subita belli, si Hannibal, quod facturum haud dubitabant,
ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equites vim
sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu
ac levi armatura Beneventum venire iubent: legionibus
stativisque ad obtinendas res in Lucanis aliquem prae-
ficeret.

XVI. Graccho, priusquam ex Lucanis moveret, sacri- 1
ficanti triste prodigium factum est: ad exta sacrificio perpe- 2
trato angues duo ex occulto adlapsi adedere iecur conspecti-
que repente ex oculis abierunt. id cum haruspicum monitu 3
sacrificium instauraretur atque intentius exta reservaren-
tur, iterum ac tertium tradunt libato(que) iocinere in-
tactos angues abisse. cum haruspices ad imperatorem id 4
pertinere prodigium praemonuissent et ab occultis caven-
dum hominibus consultisque, nulla tamen providentia
fatum imminens moveri potuit.

Flavus Lucanus fuit caput partis eius Lucanorum — 5
cum pars ad Hannibalem defecisset —, quae cum Romanis
stabat, et iam anno in magistratu erat, ab îsdem illis
creatus praetor. is mutata repente voluntate locum gratiae 6
apud Poenum quaerens neque transire ipse neque trahere
ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et
eiusdem hospitis proditi capite ac sanguine foedus cum
hostibus sanxisset. ad Magonem, qui in Bruttiis praeerat, 7
clam in colloquium venit, fideque ab eo accepta, si Ro-
manum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis le-
gibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Poenum in
locum: [eo cum] paucis Gracchum adducturum; Mago 8
ubi pedites equitesque armasset, caperet eas latebras, ubi
ingentem numerum occuleret. loco satis inspecto atque 9
undique explorato dies composita gerendae rei est. Flavus
ad Romanum imperatorem venit. rem se ait magnam in- 10
cohasse, ad quam perficiendam ipsius Gracchi opera opus
esse: omnium populorum praetoribus, qui ad Poenum in
illo communi Italiae motu descissent, persuasisse, ut re-
dirent in amicitiam Romanorum, quando res quoque Ro- 11
mana, quae prope exitium clade Cannensi venisset, in
dies melior atque auctior fieret, Hannibalis vis senesceret
ac prope ad nihilum venisset: veteri delicto haut inpla- 12

cabilis fore Romanos, nullam umquam gentem magis ex-
orabilem promptioremque veniae dandae fuisse. quotiens
13 rebellioni etiam maiorum suorum ignotum! haec ab se
sic dicta. ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire
malle eos praesentisque contingere dextram, id pignus
14 fidei secum ferre. locum se consciis dixisse a conspectu
amotum haud procul castris Romanis. ibi paucis verbis
transigi rem posse, ut omne nomen Lucanum in fide ac
15 societate Romana sit. Gracchus fraudem et sermoni et
rei abesse ratus ac similitudine veri captus cum lictoribus
ac turma equitum e castris profectus duce hospite in in-
16 sidias praecipitatur. hostes subito exorti, et, ne dubia
proditio esset, Flavus iis se adiungit. tela undique in
17 Gracchum atque equites coniciuntur. Gracchus ex equo
desilit, idem ceteros facere iubet hortaturque, ut, quod
unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute.
18 relicuum autem quid esse paucis a multitudine in valle
silva ac montibus saepta circumventis praeter mortem?
19 id referre, utrum praebentes corpora pecorum modo inulti
trucidentur an toti a patiendo expectandoque eventu in
impetum atque iram versi, agentes audentesque, perfusi
hostium cruore, inter exspirantium inimicorum cumulata
20 armaque et corpora cadant. Lucanum proditorem ac
transfugam omnes peterent; qui eam victimam prae se ad
inferos misisset, eum decus eximium, egregium solacium
21 suae morti inventurum. inter haec dicta paludamento
circa laevum brachium intorto – nam ne scuta quidem
22 secum extulerant – in hostis impetum fecit. maior quam
pro numero hominum editur pugna: iaculis maxime aperta
corpora Romanorum, et cum undique ex altioribus locis
23 in cavam vallem coiectus esset, transfiguntur. Gracchum
iam nudatum praesidio vivum capere Poeni nituntur; ce-
terum conspicatus Lucanum hospitem inter hostis, adeo
infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum per-
24 nicie non posset. exanimem eum Mago extemplo ad
Hannibalem misit poni que cum captis simul fascibus ante
25 tribunal imperatoris iussit. [si] haec vera fama est,
Gracchus in Lucanis ad campos, qui veteres vocantur,
periit.

XVII. Sunt qui in agro Beneventano prope Calorem 1
fluvium ostendant a castris cum lictoribus ac tribus servis
lavandi causa progressum, cum forte inter salicta innata 2
ripis laterent hostes, nudum atque inermem saxisque
quae volvit amnis propugnantem interfectum. sunt qui 3
haruspicum monitu quingentos passus a castris pro-
gressum, uti loco puro ea quae ante dicta prodigia sunt
procuraret; ab insidentibus forte locum duabus turmis
Numidarum circumventum scribant. adeo nec locus nec
ratio mortis in viro tam claro et insigni constat. funeris 4
quoque Gracchi variast fama. alii in castris Romanis se-
pultum ab suis, alii ab Hannibale – et ea vulgatior fama
est – tradunt: in vestibulo Punicorum castrorum rogum 5
exstructum esse, armatum exercitum decucurrisse cum
tripudiis Hispanorum motibusque armorum et corporum
suae cuique genti adsuetis, ipso Hannibale omni rerum
verborumque honore exequias celebrante. haec tradunt
qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. si illis, qui ad 6
Calorem fluvium interfectum memorant, credere velis,
capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt: eo delato ad 7
Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in
castra Romana ad Cn. Cornelium quaestorem deferret.
is funus imperatoris in castris celebrantibus cum exercitu
Beneventanis fecit.

XVIII. Consules agrum Campanum ingressi cum 1
passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis
cum equitatu territi et trepidi ad signa milites palatos
passim revocarunt et vixdum instructa acie fusi supra
mille et quingentos milites amiserunt. inde ingens ferocia 2
superbae suopte ingenio genti crevit, multisque proeliis
lacessebant Romanos; sed intentiores ad cavendum con-
sules una pugna fecerat incaute atque inconsulte inita.
restituit tamen his animos et illis minuit audaciam parva 3
una res: sed in bello nihil tam leve est, quod non magnae
interdum rei momentum faciat. T. Quinctio Crispino Ba- 4
dius Campanus hospes erat perfamiliari hospitio iunctus.
creverat consuetudo, quod aeger Romae aput Crispinum
Badius ante defectionem Campanam liberaliter comiter-
que curatus fuerat. is tum Badius progressus ante sta- 5

tiones, quae pro porta stabant, vocari Crispinum iussit.
quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus conloquium ami-
cum ac familiare quaeri, manente memoria etiam in
discidio publicorum foederum privati iuris, paulum a
6 ceteris processit. postquam in conspectum venere, 'pro-
voco te' inquit 'ad pugnam, Crispine,' Badius; 'conscen-
damus equos summotisque aliis, uter bello melior sit, de-
7 cernamus'. ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait hostes
deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiamsi in acie
occurrerit, declinaturum, ne hospitali caede dextram
8 violet; conversusque abibat. enimvero ferocius tum Cam-
panus increpare mollitiam ignaviamque et se digna probra
in insontem iacere, hospitalem hostem appellans simulan-
9 temque parcere, cui sciat parem se non esse. si parum
publicis foederibus ruptis dirempta simul et privata iura
esse putet, Badium Campanum T. Quinctio Crispino Ro-
mano palam duobus exercitibus audientibus renuntiare
10 hospitium. nihil sibi cum eo consociatum, nihil foedera-
tum hosti cum hoste, cuius patriam ac penates publicos
privatosque oppugnatum venisset. si vir esset, congre-
11 deretur. diu cunctantem Crispinum perpulere turmales,
12 ne inpune insultare Campanum pateretur; itaque tantum
moratus dum imperatores consuleret, permitterentne sibi
extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu
eorum arma cepit equumque conscendit et Badium nomine
13 compellans ad pugnam evocavit: nulla mora a Campano
facta est, infestis equis concurrerunt. Crispinus supra
scutum sinistrum umerum Badio hasta transfixit superque
delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacen-
14 tem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma
15 atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum ar-
maque capta et cruentam cuspidem insignis spoliis osten-
tans cum magna laude et gratulatione militum ad con-
sules est deductus laudatusque ibi magnifice et donis
donatus.

1 XVIIII. Hannibal ex agro Beneventano castra ad
Capuam cum movisset, tertio post die quam venit copias
2 in aciem eduxit, haudquaquam dubius, quod Campanis
absente se paucos ante dies secunda fuisset pugna, quin

multo minus se suumque totiens victorem exercitum susti-
nere Romani possent. ceterum postquam pugnari coeptum 3
est, equitum maxime incursu, cum iaculis obrueretur,
laborabat Romana acies, donec signum equitibus datum
est, ut in hostem admitterent equos. ita equestre proe- 4
lium erat, cum procul visus Sempronianus exercitus, cui
Cn. Cornelius quaestor praeerat, utrique parti parem
metum praebuit, ne hostes novi adventarent. velut ex 5
composito utrimque signum receptui datum, reductique
in castra prope aequo Marte discesserunt; plures tamen
ab Romanis primo incursu equitum ceciderunt. inde con- 6
sules, ut averterent Capua Hannibalem, nocte quae se-
cuta est diversi, Fulvius in agrum Cumanum, Claudius
in Lucanos abit. postero die, cum vacua castra Roma- 7
norum esse nuntiatum Hannibali esset et duobus agmini-
bus diversos abiisse, incertus primo, utrum sequeretur,
Appium institit sequi. ille, circumducto hoste qua voluit, 8
alio itinere ad Capuam redit.

Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna
oblata est. M. Centenius fuit cognomine Paenula, in- 9
signis inter primi pili centuriones et magnitudine corporis
et animo. is perfunctus militia per P. Cornelium Sullam 10
praetorem in senatum introductus petit a patribus, uti
sibi quinque milia militum darentur: se peritum et hostis 11
et regionum brevi operae pretium facturum et, quibus ar-
tibus ad id locorum nostri et duces et exercitus capti
forent, iis adversus inventorem usurum. id non promis- 12
sum magis stolide quam stolide creditum, tamquam eae-
dem militares et imperatoriae artes essent. data pro quin- 13
que octo milia militum, pars dimidia cives, pars socii. et
ipse aliquantum voluntariorum itinere in agris concivit ac
prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi Hanni-
bal nequiquam secutus Claudium substiterat. haud dubia 14
res est, quippe inter Hannibalem ducem et centurionem
exercitusque alterum vincendo veteranum, alterum novum
totum, magna ex parte etiam tumultuarium ac semermem.
ut conspecta inter se agmina sunt et neutra pars detrecta- 15
vit pugnam, extemplo instructae acies. pugnatum tamen,
ut in nulla pari re, duas amplius horas, concitata et,

16 donec dux stetisset, Romana acie. postquam is non pro
vetere fama solum, sed etiam metu futuri dedecoris, si
sua temeritate contractae cladi superesset, obiectans se
hostium telis cecidit, fusa extemplo est Romana acies.
17 sed adeo ne fugae quidem iter patuit, omnibus viis ab
equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evase-
rint, ceteri passim alii alia peste absumpti sint.

1 XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri
coepta est, quaeque in eam rem opus erant comportaban-
2 tur parabanturque. Casilinum frumentum convectum, ad
Volturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum communi-
tum, [in eo et Puteolis] – ante Fabius Maximus munierat –
praesidium impositum, ut mare proximum et flumen in
3 potestate essent. in ea duo maritima castella frumentum,
quod ex Sardinia nuper missum erat quodque M. Iunius
praetor ex Etruria coemerat, ab Ostia convectum est, ut
4 exercitui per hiemem copia esset. ceterum super eam
cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque
exercitus, qui vivo Graccho summa fide stipendia fecerat,
velut exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

5 Hannibal non Capuam neglectam neque, ut tanto
discrimine, desertos volebat socios, sed prospero ex te-
meritate unius Romani ducis successu in alterius ducis
6 exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn. Ful-
vium praetorem Apuli legati nuntiabant primo, dum urbes
quasdam Apulorum, quae ad Hannibalem descivissent,
oppugnaret, intentius rem egisse, postea nimio successu
et ipsum et milites praeda impletos in tantam licentiam
socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset.
7 cum saepe alias tum paucis diebus ante expertus, qualis
sub inscio duce exercitus esset, in Apuliam castra movit.

1 XXI. Circa Herdoneam Romanae legiones et praetor
Fulvius erat. quo ubi allatum est hostis adventare, prope
est factum, ut iniussu praetoris signis convulsis in aciem
exirent. nec res magis ulla tenuit quam spes haud dubia,
2 suo id arbitrio ubi vellent acturos. nocte insequenti
Hannibal, cum tumultuatum in castris et plerosque fero-
citer, signum ut daret, institisse duci ad arma vocantis
sciret, haut dubius prosperae pugnae occasionem dari,

tria milia expeditorum militum in villis circa vepribusque 3
et silvis disponit, qui signo dato simul omnes e latebris
existerent, et Magonem duo[que] ferme milia equitum, 4
qua fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere
iubet. his nocte praeparatis prima luce in aciem copias
educit. nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla spe 5
quam militum impetu fortuito tractus. itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa
acies ad libidinem militum forte procurrentium consisten-
tiumque quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per
libidinem aut metum deserentium locum. prima legio et 6
sinistra ala in primo instructae et in longitudinem porrecta
acies. clamantibus tribunis, nihil introrsus roboris ac 7
virium esse et quacumque impetum fecisset hostis per-
rupturos, nihil quod salutare esset non modo ad animum,
sed ne ad aures quidem admittebat. et Hannibal haud- 8
quaquam similis dux neque simili exercitu neque ita
instructo aderat. ergo ne clamorem quidem atque im-
petum primum eorum Romani sustinuere. dux, stultitia 9
et temeritate Centenio par, animo haudquaquam com-
parandus, ubi rem inclinatam ac trepidantis suos videt,
equo arrepto cum ducentis ferme equitibus effugit, cetera 10
a fronte pulsa in[de a] tergo atque alis circumventa
acies eo usque est caesa, ut ex duodeviginti milibus
hominum duo milia haut amplius evaserint. castris hostes
potiti sunt.

XXII. Hae clades super aliam alia Romam cum 1
essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor civi-
tatem cepit; sed tamen, quia consules, ubi summa rerum
esset, ad id locorum prospere rem gererent, minus iis
cladibus commovebantur. legatos ad consules mittunt C. 2
Laetorium, M. Metilium, qui nuntiarent, ut reliquias
duorum exercitûm cum cura colligerent darentque operam, 3
ne per metum ac desperationem hosti se dederent, id quod
post Cannensem accidisset cladem, et ut desertores de
exercitu volonum conquirerent. idem negoti P. Cornelio 4
datum, cui et dilectus mandatus erat, isque per fora con-
ciliabulaque edixit, ut conquisitio volonum fieret iique ad
signa reducerentur. haec omnia intentissima cura acta.

5 Ap. Claudius consul D. Iunio ad ostium Vulturni, M.
Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves
ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mit-
6 terent frumentum, ipse ad Capuam regressus Q. Fulvium
collegam invenit Casilini omnia inde portantem, molientem
7 ad oppugnandam Capuam. tum ambo circumsederunt
urbem et Claudium Neronem praetorem ab Suessula ex
8 Claudianis castris exciverunt. is quoque, modico ibi prae-
sidio ad tenendum locum relicto, ceteris omnibus copiis
ad Capuam descendit. ita tria praetoria circa Capuam
erecta, tres et exercitus diversis partibus opus adgressi
fossa valloque circumdare urbem parant et castella exci-
9 tant modicis intervallis multisque simul locis cum pro-
hibentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo
10 portis muroque se contineret Campanus. prius tamen
quam haec continuarentur opera, legati ad Hannibalem
missi, qui quererentur desertam ab eo Capuam ac prope
redditam Romanis obtestarenturque, ut tunc saltem opem
non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis ferret.
11 consulibus litterae a P. Cornelio praetore missae, ut prius-
quam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis
facerent, ut qui eorum vellent, exirent a Capua suasque
12 res secum inde ferrent: liberos fore suaque omnia habi-
turos qui ante idus Martias exissent, post eam diem qui-
que exissent quique ibi mansissent hostium futuros
13 numero. ea pronuntiata Campanis atque ita spreta, ut
14 ultro contumelias dicerent minarenturque. Hannibal ab
Herdonea Tarentum duxerat legiones spe aut vi aut dolo
arcis Tarentinae potiundae. quod ubi parum processit,
15 ad Brundisium flexit iter, prodi id oppidum ratus. ibi
quoque cum frustra tereret tempus, legati Campani ad
eum venerunt querentes simul orantesque. quibus Hanni-
bal magnifice respondit, et antea se solvisse obsidionem
16 et nunc adventum suum consules non laturos. cum hac
spe dimissi legati vix regredi Capuam iam duplici fossa
valloque cinctam potuerunt.

1 XXIII. Cum maxume Capua circumvallaretur, Sy-
racusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam vi
ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam proditione

adiuta. namque Marcellus initio veris incertus, utrum 2
Agrigentum ad Himilconem et Hippocraten verteret bellum
an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capi 3
videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ
urbem nec fame, ut quam prope liberi a Carthagine com-
meatus alerent, tamen, ne quid inexpertum relinqueret, 4
transfugas Syracusanos – erant autem aput Romanos ali-
qui nobilissimi viri inter defectionem ab Romanis, quia
ab novis consiliis abhorrebant, pulsi – conloquiis suae
partis temptare hominum animos iussit et fidem dare, si
traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus
victuros esse. non erat conloquii copia, quia multorum 5
animi suspecti omnium curam oculosque converterant, ne
quid falleret tale admissum. servus unus exulum pro 6
transfuga intromissus in urbem conventis paucis initium
conloquendi de tali re fecit. dein piscatoria quidam nave
retibus operti circumvectique ita ad castra Romana con-
locutique cum transfugis, et idem saepius eodem modo et
alii atque alii. postremo ad octoginta facti. et cum iam 7
composita omnia ad proditionem essent, indicio delato ad
Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem
creditam non esse, necati omnes cruciati sunt. alia subinde 8
spes, postquam haec vana evaserat, excepit. Damippus
quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philip-
pum regem, captus ab Romanis navibus erat. huius uti- 9
que redimendi et Epicydae cura erat ingens, nec abnuit
Marcellus, iam tum Aetolorum, quibus socii Lacedae-
monii erant, amicitiam adfectantibus Romanis. ad conlo- 10
quium de redemptione eius missis medius maxime atque
utrisque oportunus locus ad portum Trogilorum propter
turrim, quam vocant Galeagram, est visus. quo cum 11
saepius commearent, unus ex Romanis ex propinquo
murum contemplans, numerando lapides aestimandoque
ipse secum, quid in fronte paterent singuli, altitudinem 12
muri, quantum proxime coniectura poterat, permensus
humilioremque aliquanto pristina opinione sua et cetero-
rum omnium ratus esse et vel mediocribus scalis supera-
bilem, ad Marcellum rem defert. haud spernenda visa. 13
sed cum adiri locus, quia ob id ipsum intentius custodie-

14 batur, non posset, occasio quaerebatur; quam obtulit
transfuga nuntians, diem festum Dianae per triduum agi
et, quia alia in obsidione desint, vino largius epulas ce-
lebrari et ab Epicyde praebito universae plebei et per
15 tribus a principibus diviso. id ubi accepit Marcellus, cum
paucis tribunorum militum conlocutus electisque per eos
ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurio-
nibus militibusque et scalis in occulto comparatis, ceteris
signum dari iubet, ut mature corpora curarent quietique
16 darent: nocte in expeditionem eundum esse. inde ubi id
temporis visum, quo [de] die epulatis iam vini satias
principiumque somni esset, signi unius milites ferre scalas
iussit, et ad mille fere armati tenui agmine per silentium
17 eo deducti. ubi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt
in murum, secuti ordine alii, cum priorum audacia dubiis
etiam animum faceret.

1 XXIIII. Iam mille armatorum ceperant partem, cum
ceterae admotae [sunt copiae], pluribusque scalis in murum
2 evadebant signo ab hexapylo dato, quo per ingentem so-
litudinem erat perventum, quia magna pars in turribus
epulati aut sopiti vino erant aut semigraves potabant.
paucos tamen eorum in[proviso op]pressos in cubilibus
3 interfecerunt. prope hexapylon est portula magna vi re-
fringi coepta; et e muro ex composito tuba datum signum
erat et iam undique non furtim, sed vi aperte gerebatur
4 res. quippe ad Epipolas, frequentem custodiis locum,
perventum erat terrendique magis hostes erant quam fal-
5 lendi, sicut territi sunt. nam simul ac tubarum est audi-
tus cantus clamorque tenentium muros partemque urbis,
omnia teneri custodes rati alii per murum fugere, alii sa-
6 lire de muro praecipitarique turba paventium. magna
pars tamen ignara tanti mali erat et gravatis omnibus
vino somnoque et in vastae magnitudinis urbe partium
7 sensu non satis pertinente in omnia. sub luce hexapylo
effracto Marcellus omnibus copiis urbem ingressus exci-
tavit convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
8 quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epicy-
des ab insula, quam ipsi Nason vocant, citato profectus
agmine, haud dubius, quin paucos per neglegentiam

custodum transgressos murum expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos dictitans et maiora ac 9
terribiliora vero adferre, postquam conspexit omnia circa
Epipolas armis conpleta, lacessito tantum hoste paucis 10
missilibus retro in Achradinam agmen convertit, non tam
vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oreretur clausasque inter tumultum Achradinae atque insulae inveniret portas. Mar- 11
cellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem
omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam
oculis vidit, inlacrimasse dicitur partim gaudio tantae
perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Athenien- 12
sium classis demersae et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant et tot bella cum
Carthaginiensibus tanto cum discrimine gestae, tot tam 13
opulenti tyranni regesque, praeter ceteros Hiero cum recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus
ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum Romanum
insignis. ea cum universa occurrerent animo subiretque 14
cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia et ad
cineres reditura, priusquam signa Achradinam admoveret, 15
praemittit Syracusanos, qui intra praesidia Romana, ut
ante dictum est, fuerant, ut adloquio leni inpellerent hostis
ad dedendam urbem.

XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxume 1
transfugae, quibus nulla erat per condiciones veniae spes;
ei nec adire muros nec adloqui quemquam passi. itaque 2
Marcellus, postquam inceptum inritum fuit, ad Euryalum
signa referri iussit. tumulus est in extrema parte urbis
versus a mari viaeque imminens ferenti in agros mediterraneaque insulae, percommode situs ad commeatus excipiendos. praeerat huic arci Philodemus Argivus ab Epi- 3
cyde impositus; ad quem missus a Marcello Sosis, unus
ex interfectoribus tyranni, cum longo sermone habito dilatus per frustrationem esset, rettulit Marcello, tempus
eum ad deliberandum sumpsisse. cum is diem de die 4
differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent
castra, legiones, haut dubius, si in arcem accepisset eos,
deleri Romanum exercitum inclusum muris posse, Mar- 5

cellus ut Euryalum neque tradi neque capi vidit posse,
inter Neapolim et Tycham – nomina ea partium urbis et
instar urbium sunt – posuit castra, timens, ne, si fre-
quentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus
6 praedae non posset. legati eo ab Tycha et Neapoli cum
infulis et velamentis venerunt precantes, ut a caedibus et
7 ab incendiis parceretur. de quorum precibus quam postu-
latis magis consilio habito Marcellus ex omnium sen-
tentia edixit militibus, ne quis liberum corpus violaret:
8 cetera praedae futura. castraque tectis parietum pro
muro saepta. portis regione platearum patentibus sta-
tiones praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum
9 impetus in castra fieri posset. inde signo dato milites
discurrerunt; refractisque foribus cum omnia terrore ac
tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est,
rapinis nullus ante modus fuit quam omnia diuturna feli-
10 citate cumulata bona egesserunt. inter haec et Phi-
lodemus, cum spes auxili nulla esset, fide accepta, ut in-
violatus ad Epicyden rediret, deducto praesidio tradidit
11 tumulum Romanis. aversis omnibus ad tumultum ex
parte captae urbis Bomilcar noctem eam nactus, qua
propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana
12 classis non posset, cum triginta quinque navibus ex
portu Syracusano profectus libero mari vela in altum
dedit quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syra-
13 cusanis relictis: edoctisque Carthaginiensibus, in quanto
res Syracusana discrimine esset, cum centum navibus
post paucos dies redit, multis, ut fama est, donis ex
Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

1 XXVI. Marcellus Euryalo recepto praesidioque ad-
dito una cura erat liber, ne qua ab tergo vis hostium in
arcem accepta inclusos inpeditosque moenibus suos tur-
2 baret. Achradinam inde trinis castris per idonea dispo-
sitis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos re-
3 dacturum, circumsedit. cum per aliquot dies quietae
stationes utrinque fuissent, repente adventus Hippocratis
et Himilconis ut ultro undique oppugnarentur Romani
4 fecit. nam et Hippocrates castris ad magnum portum
communitis signoque iis dato, qui Achradinam tenebant,

castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus
praeerat, et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli
fecit et classis Punica litori, quod inter urbem et castra
Romana erat, adpulsa est, ne quid praesidi Crispino
submitti a Marcello posset. tumultum tamen maiorem 5
hostes praebuerunt quam certamen. nam et Crispinus
Hippocraten non reppulit tantum munimentis, sed inse-
cutus etiam est trepide fugientem, et Epicyden Marcellus
in urbem compulit. satisque iam etiam in posterum vi- 6
debatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excur-
sionibus periculi foret. accessit et ab pestilentia com- 7
mune malum, quod facile utrorumque animos averteret a
belli consiliis. nam tempore autumni et locis natura gra-
vibus, multo tamen magis extra urbem quam in urbe,
intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme
corpora movit. ac primo temporis ac loci vitio et aegri 8
erant et moriebantur; postea curatio ipsa et contactus
aegrorum volgabat morbos, ut aut neglecti desertique
qui incidissent morerentur, aut adsidentis curantisque
eadem vi morbi repletos secum traherent cotidianaque 9
funera et mors ob oculos esset et undique dies noctesque
ploratus audirentur. postremo ita adsuetudine mali effera- 10
verant animos, ut non modo lacrimis iustoque conploratu
prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut se-
pelirent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu
similem mortem expectantium, mortuique aegros, aegri 11
validos cum metu, tum tabe ac pestifero odore corporum
conficerent. et ut ferro potius morerentur, quidam in-
vadebant soli hostium stationes. multo tamen vis maior 12
pestis Poenorum castra quam Romana – diu circum-
sedendo Syracusas caelo aquisque adsuerant – [adfecerat]
magis. ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex 13
gravitate loci volgari morbos, in suas quisque propinquas
urbes dilapsi sunt; et Carthaginienses, quibus nusquam 14
receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himil-
cone ad internecionem omnes perierunt. Marcellus, ut 15
tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos infir-
maque corpora tecta et umbrae recreaverant. multi tamen
ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

1 XXVII. Deleto terrestri Punico exercitu Siculi, qui
Hippocratis milites fuerant, [.....] haud magna oppida,
ceterum et situ et munimentis tuta, tria milia alterum ab
Syracusis, alterum quindecim abest. eo et commeatus e
2 civitatibus suis comportabant et auxilia accersebant. in-
terea Bomilcar iterum cum classe profectus Carthaginem,
ita exposita fortuna sociorum, ut spem faceret non ipsis
modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos quoque
3 in capta quodam modo urbe capi, perpulit, ut onerarias
naves quam plurumas omni copia rerum onustas secum
4 mitterent classemque suam augerent. igitur centum tri-
ginta navibus longis, septingentis onerarîs profectus a
Carthagine satis prosperos ventos ad traiciendum in Sici-
liam habuit. sed idem venti superare eum Pachynum
5 prohibebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein
praeter spem mora cum gaudium et metum in vicem Ro-
6 manis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens,
ne, si pergerent idem qui tum tenebant ab ortu solis
flare per dies plures venti, classis Punica Africam re-
7 peteret, tradita Achradina mercennariorum militum du-
8 cibus ad Bomilcarem navigat. classem in statione versa
in Africam habentem atque timentem navale proelium,
non tam quod impar viribus aut numero navium esset —
quippe etiam plures habebat —, quam quod venti aptiores
Romanae quam suae classi flarent, perpulit tamen, ut
9 fortunam navalis certaminis experiri vellet. et Marcellus,
cum et Siculum exercitum ex tota insula conciri videret,
et cum ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne
simul terra marique inclusus urbe hostium urgeretur,
quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu
10 Syracusarum Bomilcarem constituit. duae classes in-
festae circa promunturium Pachynum stabant, ubi prima
11 tranquillitas maris in altum evexisset concursurae. itaque
cadente iam euro, qui per dies aliquot saevierat, prior
Bomilcar movit, cuius primo classis petere altum visa est,
12 quo facilius superaret promunturium. ceterum postquam
tendere ad se Romanas naves vidit, incertum qua subita
territus re Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis
Heracleam, qui onerarias retro inde Africam repetere

iuberent, ipse Siciliam praetervectus Tarentum petit.
Epicydes a tanta repente destitutus spe, ne [ad] obsi- 13
dionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum
navigat, expectaturus magis eventum quam inde quic-
quam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nun- 1
tiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus
relictam insulam et prope iterum traditam Romanis, le- 2
gatos de condicionibus dedendae urbis, explorata prius
per conloquia voluntate eorum qui obsidebantur, ad Mar-
cellum mittunt. cum haud ferme discreparet, quin quae 3
ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera
cum libertate ac legibus suis servarentur, evocatis ad
conloquium iis, quibus ab Epicyde creditae res erant,
missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu 4
Siculorum aiunt, ut una omnium, qui obsiderentur qui-
que extra obsidionem fuissent, fortuna esset neve alteri
proprie sibi paciscerentur quicquam. recepti deinde ab 5
iis, ut necessarios hospitesque adloquerentur, expositis
quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis
perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis Polyclitum
et Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat,
adgrederentur. interfectis iis et multitudine ad contionem 6
vocata, [famem] inopiamque, quae ipsi inter se fremere
occulti soliti erant, conquesti, quamquam tot mala ur-
gerent, negarunt, fortunam accusandam esse, quod in
ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur: Romanis 7
causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracu-
sanorum, non odium; nam ut occupatas res ab satelliti-
bus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque
Epicyde, audierint, tum bellum movisse et obsidere
urbem coepisse, ut crudelis tyrannos eius, non ut ipsam
urbem expugnarent. Hippocrate vero interempto, Epi- 8
cyde intercluso ab Syracusis et praefectis eius occisis,
Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra mari-
que pulsis — quam superesse causam Romanis, cur non
perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amici-
tiae cultor, incolumis Syracusas esse velint? itaque nec 9
urbi nec hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis

esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent – eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore –, (si) simul liber(a)tas ab impotentibus tyrannis apparuisset.

1 XXVIIII. Omnium ingenti adsensu audita ea oratio est. praetores tamen prius creari quam legatos nominari placuit. ex ipsorum deinde praetorum numero missi ora-
2 tores ad Marcellum, quorum princeps 'neque primo' inquit 'Syracusani a vobis defecimus, sed Hieronymus ne-
3 quaquam tam in vos impius quam in nos; nec postea pacem tyranni caede compositam Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis nobis hinc metu hinc fraude turbaverunt. nec quisquam dicere potest, aliquando nobis libertatis tempus fuisse,
4 quod pacis vobiscum non fuerit. nunc certe caede eorum, qui oppressas tenebant Syracusas, cum primum nostri arbitrii esse coepimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, moenia, nullam recusandam
5 fortunam, quae iam imposita a vobis fuerit. gloriam captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei tibi dederunt, Marcelle. quidquid umquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit.
6 famaene credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam posteris quoque eam spectaculo esse? quo quisquis terra, quisque mari venerit nunc nostra ab Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela
7 nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas. ne plus aput vos Hieronymi quam Hieronis memoria momenti faciat: diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis et illius benefacta etiam re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit'.

8 Omnia et impetrabilia et tuta erant aput Romanos, inter ipsos plus belli ac periculi erat. namque transfugae, tradi se Romanis rati, mercennariorum quoque
9 militum auxilia in eundem compulere metum, arreptisque armis praetores primum obtruncant, inde ad caedem Syracusanorum discurrunt, quosque fors obtulit, irati interficere, atque omnia quae in promptu erant diripuerunt.

tum, ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut 10
terni Achradinae ac Naso praeessent. sedato tandem tu-
multu exequentibus sciscitando, quae acta cum Romanis
essent, dilucere id quod erat coepit, aliam suam ac per-
fugarum causam esse.

XXX. In tempore legati a Marcello redierunt, falsa 1
eos suspicione incitatos memorantes nec causam expeten-
dae poenae eorum ullam Romanis esse. erat e tribus 2
Achradinae praefectis Hispanus, Moericus nomine. ad
eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispa-
norum auxiliaribus est missus, qui sine arbitris Moericum
nanctus, primum quo in statu reliquisset Hispaniam – et
nuper inde venerat – exponit: omnia Romanis ibi ob- 3
tineri armis. posse eum, si operae pretium faciat, prin-
cipem popularium esse, seu militare cum Romanis seu
in patriam reverti lubeat. contra, si malle obsideri
pergat, quam spem esse terra marique clauso? motus his 4
Moericus, cum legatos ad Marcellum mitti placuisset,
fratrem inter eos mittit, qui per eundem illum Hispanum
secretus ab aliis ad Marcellum deductus, cum fidem ac-
cepisset composuissetque agendae ordinem rei, Achra-
dinam redit. tum Moericus, ut ab suspicione proditionis 5
averteret omnium animos, negat, sibi placere legatos
commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam
neque mittendum, et quo intentius custodiae serventur,
opportuna dividenda praefectis esse, ut suae quisque
partis tutandae reus sit. omnes adsensi sunt. partibus 6
dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte usque ad
ostium magni portus. id ut scirent Romani fecit. itaque 7
Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco
quadriremis trahi ad Achradinam iussit exponique milites
regione portae, quae prope fontem Arethusam est. hoc 8
cum quarta vigilia factum esset expositosque milites
porta, ut convenerat, recepisset Moericus, luce prima
Marcellus omnibus copiis moenia Achradinae adgreditur
ita, ut non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se 9
converteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum con-
currerent relictis stationibus suis ad vim et impetum Ro-

10 manorum arcendum. in hoc tumultu actuariae naves
instructae iam ante circumvectaeque ad Nasum armatos
exponunt, qui inproviso adorti semiplenas stationes et
adapertas fores portae, qua paulo ante excurrerant
armati, haud magno certamine Nasum cepere deser-
11 tam trepidatione et fuga custodum. neque in ullis
minus praesidii aut pertinaciae ad manendum quam in
transfugis fuit, quia ne suis quidem satis credentes e
12 medio certamine effugerunt. Marcellus, ut captam esse
Nasum [videt] et Achradinae regionem unam teneri Moe-
ricumque cum praesidio suis adiunctum, receptui ceci-
nit, ne regiae opes, quarum fama maior quam res erat,
diriperentur.
1 XXXI. Suppresso impetu militum ut iis, qui in
Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae da-
2 tus est, Syracusani tandem liberi metu portis Achradinae
apertis oratores ad Marcellum mittunt, nihil petentes
3 aliud quam incolumitatem sibi liberisque suis. Marcellus
consilio advocato et adhibitis etiam Syracusanis, qui per
seditiones pulsi ab domo intra praesidia Romana fuerant,
4 respondit, non plura per annos quinquaginta benefacta
Hieronis quam paucis his annis maleficia eorum qui Sy-
racusas tenuerint erga populum Romanum esse. sed
pleraque eorum quo debuerint reccidisse foederumque
ruptorum ipsos ab se graviores multo quam populus Ro-
5 manus voluerit poenas exegisse: se quidem tertium an-
num circumsedere Syracusas, non ut populus Romanus
servam civitatem haberet, sed ne transfugarum [alieni-
6 genarum]que duces captam et oppressam tenerent. quid
potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syra-
cusanorum, qui intra praesidia Romana fuerint, vel Hi-
spanum ducem Moericum, qui praesidium tradiderit, vel
ipsorum Syracusanorum postremo serum quidem, sed
7 forte consilium. sibi omnium laborum periculorumque
circa moenia Syracusana terra marique tam diu exhau-
storum nequaquam tantum fructum esse, quod capere
8 Syracusas potuisset. inde quaestor cum praesidio ad
Nasum et accipiendam pecuniam regiam custodiendam-

que missus. urbs diripienda militi data est custodibus
divisis per domos eorum, qui intra praesidia Romana
fuerunt. cum multa irae, multa avaritiae foeda exempla 9
ederentur, Archimeden memoriae proditum est in tanto
tumultu, quantum capta urbs in discursu diripientium
militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere
discripserat, ab ignaro milite quis esset interfectum; aegre 10
id Marcellum tulisse sepulturaeque curam habitam et pro-
pinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen ac
memoriam eius fuisse. hoc maxume modo Syracusae 11
captae, in quibus praedae tantum fuit, quantum vix
capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis
certabatur.

Paucis ante diebus quam Syracusae caperentur T. 12
Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam ab Lily-
baeo transmisit et, cum ante lucem portum intrasset, 13
onerarias frumento onustas cepit egressusque in terram
depopulatus est aliquantum agri circa Uticam praedam-
que omnis generis retro ad navis egit. Lilybaeum tertio 14
die quam inde profectus erat cum centum triginta onera-
riis navibus frumento praedaque onustis redit, idque fru-
mentum extemplo Syracusas misit, quod ni tam in tem- 15
pore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa
fames instabat.

XXXII. Eadem aestate in Hispania, cum biennio 1
ferme nihil admodum memorabile factum esset consiliis-
que magis quam armis bellum gereretur, Romani impe-
ratores egressi hibernis copias coniunxerunt. ibi consi- 2
lium advocatum, omniumque in unum congruerunt sen-
tentiae, quando ad id locorum id modo actum esset, ut
Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus 3
esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur. et satis
ad id virium credebant accessisse viginti milia Celtibero-
rum ea hieme ad arma excitatorum. tres exercitus erant. 4
Hasdrubal Gisgonis filius et Mago coniunctis castris
quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. propior 5
erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania im-
perator; ad urbem nomine Amtorgim exercitum habebat.

6 cum volebant prius opprimi duces Romani, et spes erat
satis superque ad id virium esse; illa restabat cura, ne
fuso eo perculsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus
7 montesque recipientes sese bellum extraherent. optimum
igitur rati, divisis bifariam copiis totius simul Hispaniae
amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius
duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus
8 Magonem duceret atque Hasdrubalem, Cn. Cornelius
cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis cum
9 Hasdrubale Barcino bellum gereret. una profecti ambo
duces exercitusque Celtiberis praegredientibus ad urbem
Amtorgim in conspectu hostium dirimente amni ponunt
10 castra. ibi Cn. Scipio cum quibus ante dictum est co-
piis substitit, et P. Scipio profectus ad destinatam belli
partem.

1 XXXIII. Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum
Romanum exercitum in castris et spem omnem in Celti-
2 berorum auxiliis esse, peritus omnis barbaricae et prae-
cipue omnium earum gentium, in quibus per tot annos
3 militabat, perfidiae, facili linguae commercio, cum utra-
que castra plena Hispanorum essent, per occulta conlo-
quia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum prin-
4 cipibus, ut copias inde abducant. nec atrox visum fa-
cinus: non enim ut in Romanos verterent arma agebatur,
et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne
bellum gererent, et cum quies ipsa tum reditus domum
5 fructusque videndi suos suaque grata vulgo erant. itaque
non ducibus facilius quam multitudini persuasum est.
simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe tam
6 paucis, si vi retinerent. id quidem cavendum semper
Romanis ducibus erit exemplaque haec vere pro docu-
mentis habenda, ne ita externis credant auxiliis, ut non
plus sui roboris suarumque proprie virium in castris ha-
7 beant. signis repente sublatis Celtiberi abeunt, nihil
aliud quaerentibus causam obtestantibusque, ut manerent,
Romanis respondentes quam domestico se avocari bello.
8 Scipio, postquam socii nec precibus nec vi retineri
poterant, nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri

rursus coniungi vidit posse nec ullum aliud salutare con-
silium in promptu esse, retro quantum posset cedere 9
statuit, in id omni cura intentus, necubi hosti aequo se
committeret loco, qui transgressus flumen prope vestigiis
abeuntium insistebat.

XXXIIII. Per eosdem dies P. Scipionem par terror, 1
periculum maius ab novo hoste urgebat. Masinissa erat 2
iuvenis – eo tempore erat socius Carthaginiensium –, quem
deinde clarum potentemque Romana fecit amicitia. is 3
tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni
occurrit, et deinde adsidue dies noctesque infestus aderat,
ut non vagos tantum procul a castris lignatum pabula- 4
tumque progressos exciperet, sed ipsis obequitaret ca-
stris invectusque in medias saepe stationes omnia ingenti
tumultu turbaret. noctibus quoque saepe incursu repen- 5
tino in portis valloque trepidatum est, nec aut locus aut
tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Ro-
manis, compulsique intra vallum adempto rerum omnium 6
usu. cum prope iusta obsidio esset, futuramque artiorem
eam appareret, si se Indebilis, quem cum septem milibus
et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis
coniunxisset, dux cautus et providens Scipio victus ne- 7
cessitatibus temerarium capit consilium, ut nocte Indebili
obviam iret et quocumque occurrisset loco proelium con-
sereret. relicto igitur modico praesidio in castris prae- 8
positoque Ti. Fonteio legato, media nocte profectus cum
obviis hostibus manus conseruit. agmina magis quam 9
acies pugnabant, superior tamen, ut in tumultuaria pugna,
Romanus erat. ceterum et equites Numidae repente,
quos fefellisse se dux ratus erat, ab lateribus circumfusi
magnum terrorem intulere. contracto adversus Numidas 10
certamine novo tertius insuper advenit hostis, duces
Poeni adsecuti ab tergo iam pugnantis, ancepsque proe-
lium Romanos circumsteterat, incertos in quem potis-
simum hostem quamve in partem conferti eruptionem
facerent. pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, 11
ubi plurimus labor erat, latus dextrum lancea traicitur;
cuneusque is hostium, qui in confertos circa ducem im-

petum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem
vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nun-
12 tiantes discurrunt, imperatorem Romanum cecidisse. ea
pervagata passim vox ut et hostes haud dubie pro victo-
13 ribus et Romani pro victis essent fecit. fuga confestim
ex acie duce amisso fieri coepta est: ceterum ut ad erum-
pendum inter Numidas leviumque armorum alia auxilia
14 haud difficilis erat, ita effugere tantum equitum [atque]
aequantium equos velocitate peditum vix poterant, caesi-
que prope plures in fuga quam in pugna sunt, nec super-
fuisset quisquam, ni praecipiti iam ad vesperum die nox
intervenisset.

1 XXXV. Haud segniter inde duces Poeni fortuna
usi confestim e proelio, vix necessaria quiete data militi-
bus, ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen rapiunt,
non dubia spe, [si se] coniunxissent, debellari posse.
2 quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque victoria re-
centi laetos gratulatio ingens facta, imperatore tanto cum
omni exercitu deleto et alteram pro haud dubia parem
3 victoriam expectantes. ad Romanos nondum quidem fama
tantae cladis pervenerat, sed maestum quoddam silentium
erat et tacita divinatio, qualis iam praesagientibus animis
4 imminentis mali esse solet. imperator ipse, praeterquam
quod ab sociis se desertum, hostium tantum auctas co-
pias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem
acceptae cladis quam ad ullam bonam spem pronior erat:
5 quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, nisi de-
functos suo bello, sine certamine adducere exercitum po-
6 tuisse? quo modo autem non obstitisse aut ab tergo
secutum fratrem, ut, si prohibere quo minus in unum
coirent et duces et exercitus hostium non posset, ipse certe
7 cum fratre coniungeret copias? his anxius curis id modo
esse salutare in praesens credebat, cedere inde quantum
posset; et inde una nocte ignaris hostibus et ob id quietis
8 aliquantum emensus est iter. luce ut senserunt profectos
hostes, praemissis Numidis quam poterant maxime citato
agmine sequi coeperunt. ante noctem adsecuti Numidae,
9 nunc ab tergo, nunc in latera incursantes. consistere

coeperunt ac tutari agmen; quantum possent tamen tuto
ut simul pugnarent procederentque Scipio hortabatur,
priusquam pedestris copiae adsequerentur.

XXXVI. Ceterum nunc agendo, nunc sustinendo 1
agmen cum aliquamdiu haud multum procederetur et nox
iam instaret, revocat proelio suos Scipio et conlectos in 2
tumulum quendam non quidem satis tutum, praesertim
agmini perculso, sed editiorem tamen quam cetera circa
erant subducit. ibi primo impedimentis et equitatu in 3
medium receptis circumdati pedites haud difficulter im-
petus incursantium Numidarum arcebant; dein, post- 4
quam toto agmine tris imperatores cum tribus iustis
exercitibus aderant, apparebat parum armis ad tuendum
locum sine munimento valituros esse, circumspectare 5
atque agitare dux coepit, si quo modo posset vallum
circuminicere. sed erat adeo nudus tumulus et asperi
soli, ut nec virgulta vallo caedendo nec terra caespiti
faciendo aut ducendae fossae aliive ulli operi apta in-
veniri posset, nec natura quicquam satis arduum aut 6
abscisum erat, quod hosti aditum ascensumve difficilem
praeberet, omnia fastigio leni subvexa. ut tamen ali- 7
quam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas oneri-
bus velut struentes ad altitudinem solitam circumdabant,
cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad mo-
liendum clitellae defuerant. Punici exercitus postquam 8
advenere, in tumulum quidem perfacile agmen erexere;
munitionis facies nova primo eos velut miraculo quodam
tenuit, cum duces undique vociferarentur, quid starent et 9
non ludibrium illud vix feminis puerisve morandis satis
validum distraherent diriperentque? captum hostem
teneri latentem post sarcinas. haec contemptim duces 10
increpabant. ceterum neque transilire nec moliri onera
obiecta nec caedere stipatas clitellas ipsisque obrutas
sarcinis facile erat. tardatis diu cum amoliti obiecta 11
onera armatis dedissent viam pluribusque idem partibus
fieret, capta iam undique castra erant, pauci a multis 12
perculsique a victoribus passim caedebantur. magna
pars tamen militum cum in propinquas refugisset silvas,

in castra P. Scipionis, quibus Ti. Fonteius legatus prae-
13 erat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo
impetu hostium caesum tradunt, alii cum paucis in pro-
pinquam castris turrim perfugisse; hanc igni circum-
datam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri po-
tuerant vi, captam omnisque intus cum ipso imperatore
occisos.

14 Anno octavo postquam in Hispaniam venerat Cn.
Scipio, undetricensimo die post fratris mortem est inter-
fectus. luctus ex morte eorum non Romae maior quam
15 per totam Hispaniam fuit. quin aput civis partem do-
loris et exercitus amissi et alienata provincia et publica
16 trahebat clades: Hispaniae ipsos lugebant desiderabant-
que duces, Gnaeum magis, quod diutius praefuerat iis
priorque et favorem occupaverat et specimen iustitiae
temperantiaeque Romanae primus ediderat.

1 XXXVII. Cum deleti exercitus amissaeque Hispa-
2 niae viderentur, vir unus res perditas restituit. erat in
exercitu L. Marcius Septimi filius, eques Romanus, im-
piger iuvenis animique et ingeni aliquanto quam pro for-
3 tuna in qua erat natus maioris. ad summam indolem
accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot
4 annos omnis militiae artis edoctus fuerat. et ex fuga
collectis militibus et quibusdam de praesidiis deductis
[is] haud contemnendum exercitum fecerat iunxeratque
5 cum Ti. Fonteio P. Scipionis legato. set tantum prae-
stitit eques Romanus auctoritate inter milites atque ho-
nore, ut castris citra Hiberum communitis, cum ducem
6 exercitus comitiis militaribus creari placuisset, subeuntis
alii aliis in custodiam valli stationesque donec per omnis
suffragium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii
7 detulerint. omne inde tempus – exiguum id fuit – mu-
niendis castris convehendisque commeatibus consumpsit,
et omnia imperia milites cum inpigre, tum hautquaquam
8 abiecto animo exequebantur. ceterum postquam Has-
drubalem Gisgonis venientem ad reliquias belli delendas
transisse Hiberum et adpropinquare adlatum est signum-
que pugnae propositum ab novo duce milites viderunt,

recordati, quos paulo ante imperatores habuissent qui- 9
busque et ducibus et copiis freti prodire in pugnam so-
liti essent, flere omnes repente et offensare capita, et
alii manus ad caelum tendere deos incusantis, alii strati
humi suum quisque nominatim ducem implorare. neque 10
sedari lamentatio poterat excitantibus centurionibus mani-
pulares et ipso mulcente et increpante Marcio, quod
in muliebris et inutiles se proiecissent fletus potius, quam
ad tutandos semet ipsos et rem publicam secum acuerent
animos, et ne inultos imperatores suos iacere sinerent:
cum subito clamor tubarumque sonus – iam enim prope 11
vallum hostes erant – exauditur. inde verso repente in
iram luctu discurrunt ad arma ac velut accensi rabie
discurrunt ad portas et in hostem neglegenter atque in-
composite venientem incurrunt. extemplo inprovisa res 12
pavorem incutit Poenis, mirabundique, unde tot hostes
subito exorti prope deleto exercitu forent, unde tanta
audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis im-
perator duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris
praeesset, quis signum dedisset pugnae — ad haec tot 13
tam necopinata primo omnium incerti stupentesque re-
ferunt pedem, dein valida inpressione pulsi terga ver-
tunt. et aut fugientium caedes foeda fuisset aut teme- 14
rarius periculosusque sequentium impetus, ni Marcius
propere receptui dedisset signum obsistensque ad prima
signa et quosdam ipse retinens concitatam repressisset
aciem. inde in castra avidos adhuc caedisque et san-
guinis reduxit. Carthaginienses trepide primo ab ho- 15
stium vallo acti postquam neminem insequi viderunt,
metu substitisse rati, contemptim rursus et sedato gradu
in castra abeunt.

Par neglegentia in castris custodiendis fuit: nam 16
etsi propinquus hostis erat, tamen reliquias cum esse
duorum exercitûm ante paucos dies deletorum succur-
rebat. ob hoc cum omnia neglecta aput hostis essent, 17
exploratis iis Marcius ad consilium prima specie teme-
rarium magis quam audax animum adiecit, ut ultro
castra hostium oppugnaret, facilius esse ratus unius Has- 18

drubalis expugnari castra quam, si se rursus tres exer-
19 citus ac tres duces iunxissent, sua defendi: simul aut,
si successisset coeptis, erecturum se adflictas res aut,
si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma contemptum
sui dempturum.

1 XXXVIII. Ne tamen subita res et nocturnus terror
etiam non suae fortunae consilium perturbaret, adlo-
quendos adhortandosque sibi milites ratus contione ad-
2 vocata ita disseruit: 'vel mea erga imperatores nostros
vivos mortuosque pietas vel praesens omnium nostrum,
milites, fortuna fidem cuivis facere potest, mihi hoc
imperium, ut amplum iudicio vestro, ita re ipsa grave
3 ac sollicitum esse. quo enim tempore, nisi metus mae-
rorem obstupefaceret, vix ita compos mei essem, ut
aliqua solacia invenire aegro animo possem, cogor
vestram omnium vicem, quod difficillimum in luctu est,
4 unus consulere. et ne tum quidem, ubi, quonam modo
has reliquias duorum exercitûm patriae conservare pos-
sem, cogitandum est, avertere animum ab assiduo mae-
5 rore libet. praesto est enim acerba memoria et Scipiones
me ambo dies noctesque curis insomnîsque agitant et
6 excitant saepe somno, neu se, neu invictos per octo
annos in his terris milites suos, commilitones vestros,
neu rem publicam patiar inultam, et suam disciplinam
7 suaque instituta sequi iubent et, ut imperiis vivorum
nemo oboedientior me uno fuerit, ita post mortem suam,
quod in quaque re facturos illos fuisse maxime censeam,
8 id optimum ducere. vos quoque velim, milites, non
lamentis lacrimisque tamquam extinctos prosequi —
vivunt vigentque fama rerum gestarum —, sed quo-
tienscumque occurret memoria illorum, velut si adhor-
tantis signumque dantis videatis eos, ita proelia inire.
9 nec alia profecto species hesterno die oblata oculis animis-
que vestris memorabile illud edidit proelium, quo do-
10 cumentum dedistis hostibus, non cum Scipionibus ex-
tinctum esse nomen Romanum et, cuius populi vis atque
virtus non obruta sit Cannensi clade, ex omni profecto
11 saevitia fortunae emersuram esse. nunc quia tantum

ausi estis sponte vestra, experiri libet, quantum audea-
tis duce vestro auctore. non enim hesterno die, cum
signum receptui dedi sequentibus effuse vobis turbatum
hostem, frangere audaciam vestram, sed differre in
maiorem gloriam atque opportunitatem volui, ut post- 12
modo praeparati incautos, armati inermes atque etiam
sopitos per occasionem adgredi possetis. nec huius oc-
casionis spem, milites, forte temere, sed ex re ipsa con-
ceptam habeo. a vobis quoque profecto si quis quae- 13
rat, quonam modo pauci a multis, victi a victoribus
castra tutati sitis, nihil aliud respondeatis, quam id
ipsum timentis vos omnia et operibus firmata habuisse
et ipsos paratos instructosque fuisse. et ita se res habet: 14
ad id, quod ne timeatur fortuna facit, minime tuti sunt
homines, quia quod neglexeris incautum atque apertum
habeas. nihil omnium nunc minus metuunt hostes quam 15
ne obsessi modo ipsi atque oppugnati castra sua ultro
oppugnemus. audeamus, quod credi non potest ausuros
nos. eo ipso, quod difficillimum videtur, facilius erit.
tertia vigilia noctis silenti agmine ducam vos. explo- 16
ratum habeo, non vigiliarum ordinem, non stationes
iustas esse. clamor in portis auditus et primus impetus 17
castra ceperit. tum inter torpidos somno paventisque
ad necopinatum tumultum et inermis in cubilibus suis
oppressos illa caedes edatur, a qua vos hesterno die
revocatos aegre ferebatis. scio, audax videri consilium, 18
sed in rebus asperis et tenui spe fortissima quaeque
consilia tutissima sunt, quia, si in occasionis momento,
cuius praetervolat opportunitas, cunctatus paulum fueris,
nequiquam mox omissam quaeras. unus exercitus in 19
propinquo est, duo haud procul absunt. nunc adgre-
dientibus spes aliqua est; et iam temptastis vestras
atque illorum vires. si diem proferimus et hesternae 20
eruptionis fama contemni desierimus, periculum est, ne
omnes duces, omnes copiae conveniant. tres deinde
duces, tres exercitus sustinebimus hostium, quos Cn.
Scipio incolumi exercitu non sustinuit? ut dividendo co- 21
pias periere duces nostri, ita separatim ac divisi op-

primi possunt hostes. alia belli gerendi via nulla est.
proinde nihil praeter noctis proximae opportunitatem ex-
22 pectemus. ite deis bene iuvantibus, corpora curate, ut
integri vigentesque eodem animo in castra hostium in-
rumpatis, quo vestra tutati estis.'

23 Laeti et audire ab novo duce novum consilium, et
quo audacius erat magis placebat. reliquum diei ex-
pediendis armis et curatione corporum consumptum et
maior pars noctis quieti data est. quarta vigilia movere.

1 XXXVIIII. Erant ultra proxuma castra sex mi-
lium intervallo distantes aliae copiae Poenorum. valles
cava intererat, condensa arboribus. in huius silvae me-
dio ferme spatio cohors Romana arte Punica abditur et
2 equites. ita medio itinere intercepto ceterae copiae
silenti agmine ad proximos hostis ductae et, cum
statio nulla pro portis neque in vallo custodiae essent,
velut in sua castra nullo usquam obsistente penetravere.
3 inde signa canunt et tollitur clamor. pars semisomnos
hostis caedunt, pars ignes casis stramento arido tectis
iniciunt, pars portas occupant, ut fugam intercludant.
4 hostes simul ignis, clamor, caedes velut alienatos sen-
5 sibus nec audire nec providere quicquam sinunt. in-
cidunt inermes inter catervas armatorum. alii ruunt ad
portas, alii obsaeptis itineribus super vallum saliunt.
6 et ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt,
ubi ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus
7 circumventi caesique ad unum omnes sunt, quamquam,
etiamsi quis ex ea caede effugisset, adeo raptim a captis
propioribus castris in altera transcursum castra ab Ro-
8 manis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. ibi
vero, quo longius ab hoste aberant et quia sub lucem
pabulatum lignatumque et praedatum quidam dilapsi
fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenere, arma
tantum in stationibus posita, milites inermes aut humi
sedentes accubantesque aut obambulantes ante vallum
9 portasque. cum his tam securis solutisque Romani ca-
lentis adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria proe-
lium ineunt. itaque nequaquam resisti in portis potuit.

intra portas concursu ex totis castris ad primum cla-
morem et tumultum facto atrox proelium oritur. diuque 10
tenuisset, ni cruenta scuta Romanorum visa indicium
alterius cladis Poenis atque inde pavorem iniecissent. hic 11
terror in fugam avertit omnis: effusique qua iter est,
nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris. ita nocte
ac die bina castra hostium expugnata ductu L. Marcii.
ad triginta septem milia hostium caesa auctor est Clau- 12
dius, qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum ser-
monem vertit, captos ad mille octingentos triginta, prae-
dam ingentem paratam. in ea fuisse clupeum argen- 13
teum pondo centum triginta septem cum imagine Barcini
Hasdrubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta 14
tradidit, septem milia caesa hostium; altero proelio
eruptione pugnatum cum Hasdrubale, decem milia oc-
cisa, quattuor milia trecentos triginta captos. Piso 15
quinque milia hominum, cum Mago cedentis nostros
effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. apud omnis 16
magnum nomen Marcii ducis est. et verae gloriae eius
etiam miracula addunt, flammam ei contionanti fu-
sam e capite sine ipsius sensu cum magno pavore cir-
cumstantium militum, monimentumque victoriae eius 17
de Poenis usque ad incensum Capitolium fuisse in
templo clipeum Marcium appellatum cum imagine Has-
drubalis.

Quietae deinde aliquamdiu in Hispania res fuere, 18
utrisque post tantas in vicem acceptas inlatasque clades
cunctantibus periculum summae rerum facere.

XXXX. Dum haec in Hispania geruntur, Mar- 1
cellus captis Syracusis, cum cetera in Sicilia tanta fide
atque integritate composuisset, ut non modo suam glo-
riam, sed etiam maiestatem populi Romani augeret,
ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundabant
Syracusae, Romam devexit, hostium quidem illa spolia 2
et parta belli iure; ceterum inde primum initium mirandi
Graecarum artium opera licentiaeque huic sacra pro-
fanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quae postremo
in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod

3 a Marcello eximie ornatum est, vertit. visebantur enim
ab externis ad portam Capenam dedicata a M. Marcello
templa propter excellentia eius generis ornamenta, quo-
rum perexigua pars comparet.

4 Legationes omnium ferme civitatium Siciliae ad eum
conveniebant. dispar ut causa earum, ita condicio erat.
qui ante captas Syracusas aut non desciverant aut re-
dierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique;
quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi
5 a victore leges acceperunt. erant tamen haud parvae
reliquiae belli circa Agrigentum Romanis, Epicydes et
Hanno duces reliqui prioris belli et tertius novus ab
Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoeni-
cum generis Hippacritanus – Muttinen populares voca-
bant –, vir inpiger et sub Hannibale magistro omnis
6 belli artes edoctus. huic ab Epicyde et Hannone Nu-
midae dati auxiliares, cum quibus ita pervagatus est
hostium agros, ita socios ad retinendos in fide animos
7 eorum ferendoque in tempore cuique auxilium adit, ut
brevi tempore totam Siciliam impleret nominis sui nec
spes alia maior aput faventis rebus Carthaginiensium
8 esset. itaque inclusi ad tempus moenibus Agrigenti
dux Poenus Syracusanusque non consilio Muttinis quam
fiducia magis ausi egredi extra muros ad Himeram
9 amnem posuerunt castra. quod ubi perlatum ad Mar-
cellum est, extemplo copias movit et ab hoste quattuor
ferme milium intervallo consedit, quid agerent para-
10 rentve expectaturus. sed nullum neque locum neque
tempus cunctationi consiliove dedit Muttines, trans-
gressus amnem ac stationibus hostium cum ingenti ter-
11 rore ac tumultu invectus. postero die prope iusto proe-
lio compulit hostis intra munimenta. inde revocatus
seditione Numidarum in castris facta, cum trecenti ferme
eorum Heracleam Minoam concessissent, ad mitigandos
revocandosque eos profectus magno opere monuisse
duces dicitur, ne absente se cum hoste manus conse-
12 rerent. id ambo aegre passi duces, magis Hanno, iam
ante anxius gloria eius: Muttinem sibi modum facere,

degenerem Afrum imperatori Carthaginiensi, misso ab
senatu populoque! is perpulit cunctantem Epicyden, ut 13
transgressi flumen in aciem exirent: nam si Muttinem
opperirentur et secunda pugnae fortuna evenisset, haud
dubie Muttinis gloriam fore.

XXXXI. Enimvero indignum ratus Marcellus, 1
se, qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi ab
Nola reppulisset, his terra marique victis ab se hosti-
bus cedere, arma propere capere milites et efferri
signa iubet. instruente exercitum decem effusis equis 2
advolant ex hostium acie Numidae, nuntiantes popu-
lares suos, primum ea seditione motos, qua trecenti
ex numero suo concesserint Heracleam, dein quod prae- 3
fectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius sub
ipsam certaminis diem ablegatum videant, quieturos in
pugna. gens fallax promissi fidem praestitit. itaque 4
et Romanis crevit animus nuntio celeri per ordines
misso, destitutum ab equite hostem esse, quem maxime
timuerant, et territi hostes, praeterquam quod (quia) 5
maxima parte virium suarum non iuvabantur, timore
etiam incusso, ne ab suomet ipsi equite oppugnaren-
tur. itaque haud magni certaminis fuit, primus clamor 6
atque impetus rem decrevit. Numidae cum in concursu
quieti stetissent in cornibus, ut terga dantis suos vide-
runt, fugae tantum parumper comites facti, postquam 7
omnes Agrigentum trepido agmine petentes viderunt,
ipsi metu obsidionis passim in civitatis proxumas dilapsi.
multa milia hominum caesa captaque et octo elephanti.
haec ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit. victor inde
Syracusas rediit.

Iam ferme in exitu annus erat, itaque senatus Ro- 8
mae decrevit, ut P. Cornelius praetor litteras Capuam
ad consules mitteret, dum Hannibal procul abesset 9
nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur,
alter eorum, si ita videretur, ad magistratus subrogan-
dos Romam veniret. litteris acceptis inter se consules 10
compararunt, ut Claudius comitia perficeret, Fulvius
ad Capuam maneret. consules Claudius creavit Cn. Ful- 11

vium Centimalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam,
12 qui nullum antea curulem magistratum gessisset. praeto-
res deinde creati [L.] Cornelius [Lentulus, M. Cornelius]
13 Cethegus, C. Sulpicius, [C. Calpurnius] Piso. Pisoni
iuris dictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia,
Lentulo Sardinia evenit. consulibus prorogatum in an-
num imperium est.

[PERIOCHA LIBRI XXVI.]

[Hannibal ad tertium lapidem ab urbe Roma super Anienem castra posuit. ipse cum duobus milibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. et cum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam cum in castra redisset, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Appio Claudio consulibus. principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, literas a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit et lege agi iussit et supplicium peregit. cum comitiis aput populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium, nullo id volente suscipere, P. Scipio, P. filius eius, qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum et suffragio populi consensuque omnium missus Novam Carthaginem expugnavit, cum haberet annos viginti quattuor videreturque divina stirpe creatus, quia et ipse, postquam togam acceperat, cotidie in Capitolio erat et in cubiculo matris eius anguis saepe videbatur. res praeterea gestas in Sicilia continet et amicitiam cum Aetolis iunctam bellumque gestum adversus Acarnanes et Philippum Macedoniae regem.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVI.

I. Cn. Fulvius Centimalus, P. Sulpicius Galba con- 1
sules cum idibus Martiis magistratum inissent, senatu in Capitolium vocato de re publica, de administratione belli, de provinciis exercitibusque patres consuluerunt. Q. Ful- 2
vio, Ap. Claudio, prioris anni consulibus, prorogatum imperium est atque exercitus, quos habebant, decreti adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant, abscederent prius quam expugnassent. ea tum cura maxime intentos 3
habebat Romanos, non ab ira tantum, quae in nullam

4 umquam civitatem iustior fuit, quam quod urbs tam no-
bilis ac potens, sicut defectione sua traxerat aliquot po-
pulos, ita recepta inclinatura rursus animos videbatur ad
5 veteris imperii respectum. et praetoribus prioris anni,
M. Iunio in Etruria, P. Sempronio in Gallia, cum binis
legionibus, quas habuerant, prorogatum est imperium;
6 prorogatum et M. Marcello, ut pro consule in Sicilia re-
7 liqua belli perficeret eo exercitu, quem haberet: si supple-
mento opus esset, suppleret de legionibus, quibus P. Cor-
8 nelius propraetor in Sicilia praeesset, dum ne quem mili-
tem legeret ex eo numero, quibus senatus missionem
9 reditumque in patriam negasset ante belli finem. C. Sul-
picio, cui Sicilia evenerat, duae legiones, quas P. Cor-
nelius habuisset, decretae et supplementum de exercitu
Cn. Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fuga-
10 tusque erat. huic generi militum senatus eundem quem
Cannensibus finem statuerat militiae. additum etiam
utrorumque ignominiaest, ne in oppidis hibernarent neve
hiberna propius ullam urbem decem milibus passuum ae-
11 dificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones datae,
quibus Q. Mucius praefuerat; supplementum, si opus
12 esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M. Valerio
Siciliae Graeciaeque ora cum legionibus classibusque,
quibus praeerant, decretae. quinquaginta Graecia cum
legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus habe-
13 bant naves. tribus et viginti legionibus Romanis eo anno
bellum terra marique est gestum.

1 II. Principio eius anni cum de litteris L. Marcii re-
ferretur, res gestae magnificae senatui visae; titulus ho-
noris, quod imperio non populi iussu, non ex auctoritate
patrum dato 'propraetor senatui' scripserat, magnam
2 partem hominum offendebat: rem mali exempli esse, im-
peratores legi ab exercitibus et sollemne auspicatorum
comitiorum in castra et provincias procul ab legibus ma-
3 gistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et
cum quidam referendum ad senatum censerent, melius
visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur
4 equites, qui ab Marcio litteras attulerant. rescribi de
frumento et vestimentis exercitus placuit, eam utramque

rem curae fore senatui; adscribi autem 'propraetori L.
Marcio' non placuit, ne id ipsum, quod consultationi re-
liquerant, pro praeiudicato ferret. dimissis equitibus de 5
nulla re prius consules rettulerunt, omniumque in unum
sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis
esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem
cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exerci-
tum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. ea res cum 6
tribunis acta promulgataque est.

Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sem- 7
pronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in
Apulia amissum in contionibus vexabat, multos impera-
tores temeritate atque inscitia exercitum in locum praeci-
pitem perduxisse dictitans, neminem praeter Cn. Fulvium 8
ante conrupisse omnibus vitiis legiones suas quam proderet:
itaque vere dici posse, prius eos perisse quam viderent
hostem nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo victos
esse. neminem, cum suffragium ineat, satis cernere, cui 9
imperium, cui exercitum permittat. quid interfuisse [inter 10
Cn. Fulvium et] inter Ti. Sempronium? cum ei servorum
exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque im-
perio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in
acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent; Cumas,
Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hanni-
balis ereptas populo Romano restituisse: Cn. Fulvium 11
Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, libera-
liter educatos, servilibus vitiis imbuisse. ergo effecisse,
ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et inbelles inter
hostis essent nec impetum modo Poenorum, sed ne cla-
morem quidem sustinere possent. nec hercule mirum 12
esse, [cessisse] milites in acie, cum primus omnium im-
perator fugeret; magis mirari se aliquos stantis cecidisse 13
et non omnes comites Cn. Fulvi fuisse pavoris ac fugae.
C. Flaminium, L. Paulum, L. Postumium, Cn. ac P.
Scipiones cadere in acie maluisse quam deserere circum-
ventos exercitus: Cn. Fulvium prope unum nuntium de- 14
leti exercitus Romam redisse. facinus indignum esse,
Cannensem exercitum, quod ex acie fugerit, in Siciliam
deportatum, ne prius inde dimittatur quam hostis ex

15 Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvi legionibus
nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio ipsius teme-
ritate commisso impunitam esse, et eum in ganea lustris-
16 que, ubi iuventam egerit, senectutem acturum, milites,
qui nihil aliud peccaverint, quam quod imperatoris similes
fuerint, relegatos prope in exilium ignominiosam pati mi-
litiam. adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi,
honorato atque inhonorato esse.

1 III. Reus ab se culpam in milites transferebat: eos
ferociter pugnam poscentis productos in aciem, non eo
quo voluerint, quia serum diei fuerit, sed postero die, et
tempore et loco aequo instructos seu famam seu vim
2 hostium non sustinuisse. cum effuse omnes fugerent, se
quoque turba ablatum, ut Varronem Cannensi pugna,
3 ut multos alios imperatores. qui autem solum se restan-
tem prodesse rei publicae, nisi si mors sua remedio pu-
4 blicis cladibus futura esset, potuisse? non se inopia com-
meatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine
inexplorato euntem insidiis circumventum: vi aperta,
armis, acie victum. nec suorum animos nec hostium in
potestate habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut
5 pavorem facere. bis est accusatus pecuniaque anquisi-
tum; tertio, testibus datis, cum, praeterquam quod omni-
bus probris onerabatur, iurati permulti dicerent, fugae
6 pavorisque initium a praetore ortum, ab eo desertos mi-
lites, cum haud vanum timorem ducis crederent, terga
dedisse, tanta ira accensa est, ut capite anquirendum
7 contio succlamaret. de eo quoque novum certamen or-
tum: nam cum bis pecunia anquisisset, tertio capitis se
8 anquirere diceret, tribuni plebis appellati conlegae ne-
garunt se in mora esse, quo minus, quod ei more maio-
rum permissum esset, seu legibus seu moribus mallet,
anquireret, quoad vel capitis pel pecuniae iudicasset pri-
9 vato. tum Sempronius perduellionis se iudicare Cn.
Fulvio dixit diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore
10 urbis petit. inde alia spes ab reo temptata est, si adesse
iudicio Quintus Fulvius frater posset, florens tum et fama
11 rerum gestarum et propinqua spe Capuae potiundae. id
cum per litteras miserabiliter pro fratris capite scriptas

petisset Fulvius negassentque patres e re publica esse
abscedi a Capua, postquam dies comitiorum aderat, Cn. 12
Fulvius exulatum Tarquinios abiit. id ei iustum exilium
esse scivit plebs.

IIII. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam 1
erat. obsidebatur tamen acrius quam oppugnabatur; nec
aut famem tolerare servitia ac plebs poterant aut mittere
nuntios ad Hannibalem per custodias tam artas. inventus 2
est Numida, qui acceptis litteris evasurum se professus
praestaret promissum. per media Romana castra nocte
egressus spem accendit Campanis, dum aliquid virium
superesset ab omni parte eruptionem temptandi. ceterum 3
in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera
faciebant, pedites superabantur. sed nequaquam tam
laetum vincere quam triste vinci ulla parte erat ab ob-
sesso et prope expugnato hoste. inita tandem ratio est, 4
ut quod viribus deerat arte aequaretur. ex omnibus le-
gionibus electi sunt iuvenes maxime vigore ac levitate
corporum veloces: eis parmae breviores quam equestres
et septena iacula quaternos longa pedes data praefixa
ferro, quale hastis velitaribus inest. eos singulos in equos 5
suos accipientes equites adsuefecerunt et vehi post sese
et desilire perniciter, ubi datum signum esset. postquam 6
adsuetudine cotidiana satis intrepide fieri visum est, in
campum, qui medius inter castra murumque erat, ad-
versus instructos Campanorum equites processerunt, et 7
ubi ad coniectum teli ventum est signo dato velites desi-
liunt. pedestris inde acies ex equitatu repente in ho-
stium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super
alia emittunt. quibus plurimis in equos virosque passim 8
coniectis permultos volneraverunt, pavoris tamen plus ex
re nova atque inopinata iniectum est, et in perculsum
hostem equites invecti fugam stragemque eorum usque
ad portas fecerunt. inde equitatu quoque superior Ro- 9
mana res fuit. institutum ut velites in legionibus essent. 10
auctorem peditum equiti inmiscendorum centurionem Q.
Navium ferunt honorique id ei apud imperatorem fuisse.

V. Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hanni- 1
balem diversum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque

2 retinendae trahebant curae. vicit tamen respectus Ca-
puae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos
videbat animos, documento futurae, qualemcumque even-
3 tum defectio ab Romanis habuisset. igitur magna parte
impedimentorum relicta in Bruttiis et omni graviore ar-
matu cum delectis peditum equitumque, quam poterat
aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit.
secuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephanti.
4 in valle occulta post Tifata montem imminentem Capuae
consedit. adveniens cum castellum Galatiam praesidio vi
5 pulso cepisset, in circumsedentis Capuam se vertit. prae-
missis namque nuntiis Capuam, quo tempore castra Ro-
mana adgressurus esset, ut eodem et illi ad eruptionem
parati portis omnibus sese effunderent, ingentem praebuit
6 terrorem. nam alia parte ipse adortus est, alia Campani
omnes, equites peditesque, et cum iis Punicum praesi-
7 dium, cui Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani
ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid
indefensi relinquerent, ita inter sese copias partiti sunt:
8 Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est opposi-
tus; C. Nero propraetor cum equitibus sex legionum via
quae Suessulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus cum
9 sociali equitatu constitit e regione Volturni amnis. proe-
lium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum,
sed ad alium virorum, equorum armorumque sonum
disposita in muris Campanorum inbellis multitudo tantum
cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte
cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnan-
10 tium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat,
11 maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni urge-
bant. legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors Hispano-
rum cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit, ru-
peratque mediam aciem Romanorum et in ancipiti spe ac
periculo erat, utrum in castra perrumperet an includeretur
12 a suis. quem pavorem legionis periculumque castrorum
Fulvius ubi vidit, Q. Navium primoresque alios centurio-
num hortatur, ut cohortem hostium sub vallo pugnantem
13 invadant: in summo discrimine rem verti; aut viam dan-
dam iis esse, et minore conatu quam condensam aciem

inrupissent in castra inrupturos, aut conficiendos sub
vallo esse. nec magni certaminis rem fore: paucos esse 14
et ab suis interclusos, et quae dum paveat Romanus interrupta acies videatur, eam, si se utrimque in hostem
vertat, ancipiti pugna medios circumventuram. Navius 15
ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum ademptum signifero in hostis infert, iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites et partem
capessant pugnae. ingens corpus erat et arma honesta- 16
bant et sublatum alte signum converterat ad spectaculum
cives hostesque. ceterum postquam iam ad signa per- 17
venerat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae et prope tota in unum acies versa; sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere impetum eius viri potuerunt.

VI. Et M. Atilius legatus primi principis ex eadem 1
legione signum inferri in cohortem Hispanorum coegit, et qui castris praeerant L. Porcius Licinus et T. Popilius legati pro vallo acriter propugnant elephantosque trans-
gredientes in ipso vallo conficiunt. quorum corporibus 2
cum oppleta fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum hostibus dedit. ibi per stragem iacentium ele-
phantorum atrox edita caedes. altera in parte castrorum 3
iam inpulsi erant Campani Punicumque praesidium et sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert, pugnaba-
tur, neque tam armati inrumpentibus Romanis resiste- 4
bant, quam (quo) porta ballistis scorpionibusque instructa
missilibus procul hostis arcebat. et suppressit impetum 5
Romanorum vulnus imperatoris Appi Claudi, cui suos ante prima signa adhortanti sub laevo umero summum pectus gaeso ictum est. magna vis tamen hostium ante
portam est caesa, ceteri trepidi in urbem conpulsi. et 6
Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione recipere signa et convertere agmen peditum obiecto
ab tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit. legionum 7
ardor ingens ad hostem insequendum fuit; Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrumque profectum ratus, ut et Campani quam haud multum in Hannibale praesidii

8 esset et ipse Hannibal sentiret. caesa eo die qui huius
pugnae auctores sunt octo milia hominum de Hannibalis
exercitu, tria ex Campanis tradunt signaque Carthaginien-
9 sibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. aput
alios nequaquam tantam molem pugnae inveni plusque
pavoris quam certaminis fuisse, cum inopinato in castra
Romana Numidae Hispanique cum elephantis inrupissent,
10 elephanti per media castra vadentes stragem tabernacu-
lorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iu-
11 mentorum facerent; fraudem quoque super tumultum ad-
iectam inmissis ab Hannibale, qui habitu Italico, gnari
Latinae linguae, iuberent consulum verbis, quoniam
amissa castra essent, pro se quemque militum in pro-
12 xumos montis fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem
oppressamque magna caede hostium, elephantos igni e
13 castris exactos. hoc ultimum – utcumque initum finitum-
que est – ante deditionem Capuae proelium fuit. medix
tuticus, qui summus magistratus aput Campanos est, eo
anno Seppius Loesius erat, loco obscuro tenuique fortuna
14 ortus. matrem eius quondam pro pupillo eo procurantem
familiare ostentum, cum respondisset haruspex, summum
quod esset imperium Capuae perventurum ad eum pue-
15 rum, nihil ad eam spem adgnoscentem dixisse ferunt 'ne
tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos
16 ad filium meum perveniet.' ea ludificatio veri et ipsa in
verum vertit: nam cum fame ferroque urgerentur nec
spes ulla superesset sisti [posse, iis qui nati] in spem
17 honorum erant honores detrectantibus, Loesius querendo
desertam ac proditam a primoribus Capuam summum
magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

1 VII. Ceterum Hannibal ut nec hostis elici amplius
ad pugnam vidit neque per castra eorum perrumpi ad
2 Capuam posse, ne suos quoque commeatus intercluderent
novi consules, abscedere inrito incepto et movere a Capua
3 statuit castra. multa secum, quo iam inde ire pergeret,
volventi subiit animum impetus caput ipsum belli Romam
petendi, cuius rei semper cupitae praetermissam occasio-
nem post Cannensem pugnam et alii fremebant et ipse
4 non dissimulabat: necopinato pavore ac tumultu non esse

desperandum aliquam partem urbis occupari posse, et, si 5
Roma in discrimine esset, Capuam extemplo omissuros
aut ambo imperatores Romanos aut alterum ex iis et, si
divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi
aut Campanis bene gerendae rei fortunam daturos esse.
una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo 6
dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia
[agenda] audendaque donis perlicit, ut litteris acceptis
specie transfugae castra Romana ingressus altera parte
clam Capuam pervadat. litterae autem erant adhortatione 7
plenae: profectionem suam, quae salutaris illis foret, abs-
tracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Ca-
pua duces atque exercitus Romanos. ne desponderent 8
animos; tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem.
inde navis in flumine Vulturno conprehensas subigi ad id 9
quod iam ante praesidii causa fecerat castellum iussit.
quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traici 10
posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum
praeparatis deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem
traiecit.

VIII. Id priusquam fieret, ita futurum conpertum ex 1
transfugis Fulvius Flaccus senatui Romam cum scripsis-
set, varie animi hominum pro cuiusque ingenio adfecti
sunt. ut in re tam trepida senatu extemplo vocato P. 2
Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes duces exer-
citusque ex tota Italia neque Capuae neque ullius alterius
rei memor ad urbis praesidium revocabat, Fabius Maximus 3
abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus com-
minationesque Hannibalis flagitiosum ducebat: qui ad 4
Cannas victor ire tamen ad urbem ausus non esset, eum
a Capua repulsum spem potiundae urbis Romae cepisse!
non ad Romam obsidendam, sed ad Capuae liberandam 5
obsidionem ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem
esset, Iovem foederum ruptorum ab Hannibale testem
deosque alios defensuros esse. has diversas sententias 6
media sententia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei
memor imperatoribus qui ad Capuam essent scribendum
censuit, quid ad urbem praesidii esset: quantas autem
Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Capuam

7 obsidendam opus esset, ipsos scire. si ita Romam e
ducibus alter et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo
8 et duce et exercitu Capua recte obsideretur, inter se
compararent Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua,
utri ad prohibendam obsidione patriam Romam veniun-
9 dum esset. hoc senatus consulto Capuam perlato Quintus
Fulvius proconsul, cui collega ex vulnere aegro digrediun-
dum Romam erat, e tribus exercitibus milite electo, ad
quindecim milia peditum, mille equites Vulturnum tra-
10 ducit. inde cum Hannibalem Latina via iturum satis
comperisset, ipse per Appiae municipia quaeque propter
11 eam viam sunt, Setiam, Coram, Lavinium praemisit, ut
commeatus paratos et in urbibus haberent et ex agris
deviis in viam proferrent praesidiaque in urbes contra-
herent, ut sua cuique res publica in manu esset.
1 VIIII. Hannibal quo die Vulturnum est transgressus,
2 haud procul a flumine castra posuit; postero die praeter
Cales in agrum Sidicinum pervenit. ibi diem unum po-
pulando moratus per Suessanum Allifanumque et Casi-
natem agrum via Latina ducit sub Casinum. [ibi] biduo
3 stativa habita et passim populationes factae. inde praeter
Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad Li-
rim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fregellanis
4 morandi itineris causa invenit. et Fulvium Vulturnus
tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis rates ad
traiciendum exercitum in magna inopia materiae aegre
5 comparantem. traiecto ratibus exercitu reliquum Fulvio
expeditum iter non per urbes modo, sed circa viam ex-
positis benigne commeatibus erat, alacresque milites
alius alium, ut adderet gradum memor ad defendendam
6 iri patriam, hortabantur. Romam Fregellanus nuntius
diem noctemque itinere continuato ingentem attulit terro-
rem; tumultuosius quam allatum erat cursu hominum ad-
7 fingentium vana auditis totam urbem concibat. ploratus
mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur,
sed undique matronae in publicum effusae circa deûm
delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes nixae
8 genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes
orantesque, ut urbem Romanam e manibus hostium eri-

perent matresque Romanas et liberos parvos inviolatos
servarent. senatus magistratibus in foro praestost, si 9
quid consulere velint. alii accipiunt imperia disceduntque
ad suas quisque officiorum partes, alii offerunt se, si quo
usus operae sit. praesidia in arce, in Capitolio, in muris,
circa urbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana
ponuntur. inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem 10
profectum cum exercitu Capua adfertur; cui ne minueretur
tur imperium, si in urbem venisset, decernit senatus, ut
Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal 11
infestius perpopulato agro Fregellano propter intercisos
pontis, per Frusinatem Ferentinatemque et Anagninum
agrum in Labicanum venit. inde Algido Tusculum pe- 12
tiit, nec receptus moenibus infra Tusculum dextrorsus
Gabios descendit. inde in Pupiniam exercitu demisso
octo milia passuum ab Roma posuit castra. quo propius 13
hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium prae-
cedentibus Numidis, pluresque omnium generum atque
aetatium capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena 1
cum exercitu Romam ingressus media urbe per Carinas
Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilinam Col-
linamque portam posuit castra. aediles plebis commea- 2
tum eo conportarunt; consules senatusque in castra vene-
runt. ibi de summa re publica consultatum. placuit,
consules circa portas Collinam Esquilinamque ponerent
castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio at-
que arci praeesse et senatum frequentem in foro con-
tineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset.

Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium tria milia 3
passuum ab urbe castra admovit. ibi stativis positis ipse
cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque
ad Herculis templum est progressus atque unde proxume
poterat moenia situmque urbis obequitans contemplaba-
tur. id eum tam licenter atque otiose facere Flacco in- 4
dignum visum est, itaque immisit equites summoverique
atque in castra redigi hostium equitatum iussit. cum 5
commissum proelium esset, consules transfugas Numi-
darum, qui tum in Aventino ad mille et ducenti erant,

6 media urbe transire Esquilias iusserunt, nullos aptiores
inter convalles tectaque hortorum et sepulcra et cavas
undique vias ad pugnandum futuros rati. quos cum ex
arce Capitolioque clivo Publicio in equis decurrentis qui-
7 dam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. ea
res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut nisi castra
Punica extra urbem fuissent, effusura se omnis pavida
multitudo fuerit: tunc in domos atque in tecta refugiebant
vagosque in viis suos hostilibus lapidibus telisque in-
8 cessebant. nec comprimi tumultus aperirique error poterat
refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae re-
9 pentinus pavor in urbem compulerat. equestre proelium
secundum fuit summotique hostes sunt. et quia multis
locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur,
placuit omnes qui dictatores, consules censoresve fuissent
10 cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. et
diei quod reliquum fuit et nocte insequenti multi temere
excitati tumultus sunt compressique.

1 XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in
aciem omnis copias eduxit, nec Flaccus consulesque cer-
2 tamen detrectavere. instructis utrinque exercitibus in eius
pugnae casum, in qua urbs Roma victori praemium esset,
imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turba-
vit, ut vix armis retentis in castra sese receperint nullius
3 rei minore quam hostium metu. et postero die eodem
loco acies instructas eadem tempestas diremit. ubi rece-
pissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate
4 oriebatur. in religionem ea res aput Poenos versa est,
auditaque vox Hannibalis fertur, potiundae sibi urbis
5 Romae modo mentem non dari, modo fortunam. minuere
etiam spem eius et aliae, parva magnaque, res: magna
illa, quod, cum ipse ad moenia urbis Romae armatus
sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae
6 profectos audiit; parva autem, quod per eos dies eum
forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse nihil ob
7 id deminuto pretio cognitum ex quodam captivo est. id
vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli,
quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum
Romae emptorem, ut extemplo vocato praecone tabernas

argentarias, quae circa forum Romanum essent, iusserit
venire. his motus ad Tutiam fluvium castra rettulit, sex 8
milia passuum ab urbe. inde ad lucum Feroniae pergit
ire, templum ea tempestate inclutum divitiis. Capenates 9
aliique accolae eius erant. primitias frugum eo donaque
alia pro copia portantes multo auro argentoque id exornatum
habebant. iis omnibus donis tum spoliatum
templum. aeris acervi, cum rudera milites religione inducti
iacerent, post profectionem Hannibalis magni inventi.
huius populatio templi haud dubia inter scriptores 10
est. Coelius Romam euntem ab Ereto devertisse eo
Hannibalem tradit, iterque eius ab Reate Cutiliisque et
ab Amiterno orditur: ex Campania in Samnium, inde in 11
Paelignos pervenisse praeterque oppidum Sulmonem in
Marrucinos transisse, inde Albensi agro in Marsos, hinc
Amiternum Forulosque vicum venisse. neque ibi error 12
est, quod [tanti ducis] tantique exercitus vestigia intra
tam brevis aevi memoriam potuerint confundi – isse enim
ea constat –, tantum id interest, veneritne eo itinere ad 13
urbem an ab urbe in Campaniam redierit.

XII. Ceterum non quantum Romanis pertinaciae ad 1
premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad defendendam
Hannibali. namque ex Lucanis in Bruttium agrum 2
ad fretum ac Regium eo cursu contendit, ut prope repentino
adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo 3
segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum
Flacci sensit, et admiratio orta est, non simul regressum
Hannibalem. inde per conloquia intellexerunt, relictos 4
se desertosque et spem Capuae retinendae deploratam
aput Poenos esse. accessit edictum proconsulis ex sena- 5
tus consulto propositum vulgatumque aput hostis, ut qui
civis Campanus ante certam diem transisset, sine fraude
esset. nec ulla facta est transitio metu magis eos quam 6
fide continente, quia maiora in defectione deliquerant
quam quibus ignosci posset. ceterum quem ad modum 7
nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare
in medium consulebatur. nobilitas rem publicam 8
deseruerant neque in senatum cogi poterant, in magistratu
erat qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua

9 vim ac ius magistratui quem gerebat dempsisset; iam ne
in foro quidem aut publico loco principum quisquam ap-
parebat, domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio
10 in dies expectabant; summa curae omnis in Bostarem
Hannonemque, praefectos praesidii Punici, versa erat,
11 suo, non sociorum periculo sollicitos. ii conscriptis ad
Hannibalem litteris non libere modo, sed etiam aspere,
quibus non Capuam solam traditam in manum hostibus,
sed se quoque et praesidium in omnis cruciatus proditos
12 incusabant: abisse eum in Bruttios velut avertentem sese,
ne Capua in oculis eius caperetur; at hercule Romanos
ne oppugnatione quidem urbis Romanae abstrahi a Ca-
13 pua obsidenda potuisse, tanto constantiorem inimicum
Romanum quam amicum Poenum esse. si redeat Ca-
puam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos
14 paratos eruptioni fore. non cum Reginis neque Taren-
tinis bellum gesturos transisse Alpis; ubi Romanae
legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere
esse. sic ad Cannas, sic ad Trasumennum rem bene
gestam, coeundo conferundoque cum hoste castra, for-
15 tunam temptando. in hanc sententiam litterae conscriptae
Numidis proposita mercede iam professis operam dantur.
ii specie transfugarum cum ad Flaccum in castra venissent,
ut inde tempore capto abirent, famesque, quae tam diu
Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis
16 faceret, mulier repente Campana in castra venit, scortum
transfugarum unius, indicatque imperatori Romano, Nu-
midas fraude composita transisse litterasque ad Hanni-
17 balem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset,
arguere sese paratam esse. productus primo satis con-
stanter ignorare se mulierem simulabat; paulatim dein
convictus veris, cum tormenta posci et parari videret,
18 fassus id ita esse, litteraeque prolatae et additum etiam
indicio quod celabatur, et alios specie transfugarum Nu-
19 midas vagari in castris Romanis. ii supra septuaginta
comprensi et cum transfugis novis mulcati virgis mani-
busque praecisis Capuam rediguntur. conspectum tam
triste supplicium fregit animos Campanorum.

1 XIII. Concursus ad curiam populi factus coegit Loc-

sium senatum vocare; et primoribus, qui iam diu publicis
consiliis aberant, propalam minabantur, nisi venirent in
senatum, circa domos eorum ituros se et in publicum
omnis vi extracturos esse. is timor frequentem senatum
magistratui praebuit. ibi cum ceteri de legatis mittendis 2
ad imperatores Romanos agerent, Vibius Virrius, qui de-
fectionis auctor ab Romanis fuerat, interrogatus senten-
tiam negat eos, qui de legatis et de pace ac deditione 3
loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Ro-
manos in potestate habuissent, nec quid ipsis patiendum
sit. 'quid vos' inquit 'eam deditionem fore censetis, qua 4
quondam, ut adversus Samnites auxilium impetraremus,
nos nostraque omnia Romanis dedidimus? iam e memoria 5
excessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano
defecerimus? iam, quem ad modum in defectione prae-
sidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad contu-
meliam necarimus? quotiens in obsidentis quam inimice 6
eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem vocave-
rimus ad opprimendos eos? hoc, quod recentissimum
est, ad oppugnandam Romam hinc eum miserimus? age 7
contra, quae illi infeste in nos fecerint, repetite, ut ex eo
quid speretis habeatis. cum hostis alienigena in Italia esset,
et Hannibal hostis, et cuncta bello arderent, omissis omni-
bus, omisso ipso Hannibale ambo consules et duo con-
sulares exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt.
alterum annum circumvallatos inclusosque nos fame ma- 8
cerant, et ipsi nobiscum ultima pericula et gravissimos
labores perpessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati
ac prope ad extremum castris exuti. sed omitto haec: 9
vetus atque usitata res est in oppugnanda hostium urbe
labores ac pericula pati. illud irae atque odii [inexpia-
bilis] execrabilisque indicium est: Hannibal ingentibus 10
copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex parte
cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsidione; pro-
fectus trans Vulturnum perussit Calenum agrum: nihil
tanta sociorum clade avocati sunt; ad ipsam urbem 11
Romam infesta signa ferri iussit: eam quoque tempestatem
imminentem spreverunt; transgressus Anienem amnem
tria milia passûm ab urbe castra posuit, postremo ad

moenia ipsa et ad portas accessit, Romam se adempturum
eis, nisi omitterent Capuam, ostendit: non omiserunt.
12 feras bestias, caeco impetu ac rabie concitatas, si ad
cubilia et catulos earum ire pergas, ad opem suis feren-
13 dam avertas: Romanos Roma circumsessa, coniuges,
liberi, quorum ploratus hinc prope exaudiebantur, arae,
foci, deûm delubra, sepulcra maiorum temerata ac violata
a Capua non averterunt: tanta aviditas supplicii expe-
14 tendi, tanta sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec in-
iuria forsitan; nos quoque idem fecissemus, si data for-
tuna esset. itaque quoniam aliter dîs immortalibus est
visum, cum mortem ne recusare quidem debeam, crucia-
tus contumeliasque, quas sperat hostis, dum liber, dum
mei potens sum, effugere morte, praeterquam honesta,
15 etiam leni possum. non videbo Ap. Claudium et Q. Ful-
vium victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem
Romanam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in
carcere, aut ad palum deligatus lacerato virgis tergo cer-
vicem securi Romanae subiciam: nec dirui incendique
patriam videbo nec rapi ad stuprum matres Campanas
16 virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde ipsi oriundi
erant, a fundamentis proruerunt, ne stirps, ne memoria
originum suarum extaret: nedum eos Capuae parsuros
17 credam, cui infestiores quam Carthagini sunt. itaque
quibus vestrum ante fato cedere, quam haec tot tam
acerba videant, in animo est, iis aput me hodie epulae
18 instructae parataeque sunt. satiatis vino ciboque po-
culum idem quod mihi datum fuerit circumferetur: ea
potio corpus a cruciatu, animum a contumeliis, oculos,
auris a videndis audiendisque omnibus acerbis indignis-
que, quae manent victos, vindicabit. parati erunt qui
magno rogo in propatulo aedium accenso corpora exanima
19 iniciant. haec una via et honesta et libera ad mortem: et
ipsi virtutem mirabuntur hostes et Hannibal fortis socios
sciet ab se desertos ac proditos esse.'

1 XIIII. Hanc orationem Virri plures cum adsensu
audierunt, quam forti animo id quod probabant exsequi
2 potuerunt: maior pars senatus, multis saepe bellis ex-
pertam populi Romani clementiam haud diffidentes sibi

quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis
Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium 3
septem et viginti ferme senatores domum secuti sunt
epulatique cum eo et, quantum facere potuerant alienatis
mentibus vino ab imminentis sensu mali, venenum omnes
sumpserunt; inde misso convivio dextris inter se datis ul- 4
timoque conplexu conlacrimantes suum patriaeque casum,
alii ut eodem rogo cremarentur manserunt, alii domos
digressi sunt. inpletae cibis vinoque venae minus effi- 5
cacem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque
noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem
cum animam egissent, omnes tamen prius quam aperi-
rentur hostibus portae expirarunt.

Postero die porta Iovis, quae adversus castra Romana 6
erat, iussu proconsulis aperta est. ea intromissa legio
una et duae alae cum C. Fulvio legato. is cum omnium 7
primum arma telaque quae Capuae erant ad se con-
ferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne
quis exire aut emitti posset, praesidium Punicum com-
prehendit, senatum Campanum ire in castra ad impera-
tores Romanos iussit. quo cum venissent, extemplo iis 8
omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre
quod auri atque argenti haberent. auri pondo duo milia
septuaginta fuit, argenti triginta milia pondo et mille
ducenta. senatores quinque et viginti Cales in custo- 9
diam, duodetriginta Teanum misit, quorum de sententia
maxime descitum ab Romanis constabat.

XV. De supplicio Campani senatus haudquaquam 1
inter Fulvium Claudiumque conveniebat: facilis impe-
trandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia erat.
itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei 2
totum reiciebat: percunctandi etiam aequum esse potesta- 3
tem fieri patribus, num communicassent consilia cum ali-
quîs sociorum, Latini nominis, municipiorum, et num
ope eorum in bello forent adiuti. id vero minime com- 4
mittendum esse Fulvius dicere, ut sollicitarentur crimini-
bus dubiis sociorum fidelium animi et subicerentur indi-
cibus, quîs [neque quid dicerent,] neque quid facerent quic-
quam umquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem

5 oppressurum extincturumque. ab hoc sermone cum di-
gressi essent et Appius quamvis ferociter loquentem col-
legam non dubitaret tamen litteras super tanta re ab Roma
6 expectaturum, Fulvius, ne id ipsum impedimentum in-
cepto foret, dimittens praetorium tribunis militum ac
praefectis sociûm imperavit, uti duobus milibus equitum
delectis denuntiarent, ut ad tertiam bucinam praesto
7 essent. cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima
luce portam intravit atque in forum perrexit, concursuque
ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidi-
cinum citari iussit imperavitque, ut produceret Campanos
8 quos in custodia haberet. producti omnes virgisque caesi
ac securi percussi. inde citato equo Cales percurrit: ubi
cum in tribunali consedisset productique Campani deli-
garentur ad palum, eques citus ab Roma venit litterasque
a C. Calpurnio praetore Fulvio et senatus consultum
9 tradit. murmur ab tribunali totam contionem pervasit:
differri rem integram ad patres de Campanis. et Fulvius
id ita esse ratus acceptas litteras neque resolutas cum in
gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut lictorem lege
agere iuberet. ita de iis quoque qui Calibus erant sum-
10 ptum supplicium. tum litterae lectae senatusque consul-
tum serum ad impediendam rem actam, quae summa ope
11 adproperata erat, ne impediri posset. consurgentem iam
Fulvium Taurea Vibellius Campanus, per mediam vadens
turbam, nomine inclamavit et, cum mirabundus, quidnam
12 sese vellet, resedisset Flaccus, 'me quoque' inquit 'iube
occidi, ut gloriari possis multo fortiorem quam ipse es
13 virum abs te occisum esse'. cum Flaccus negaret pro-
fecto satis compotem mentis esse, modo prohiberi etiam
14 se, si id vellet, senatus consulto diceret, tum Vibellius
'quando quidem' inquit, 'capta patria, propinquis amicis-
que amissis, cum ipse manu mea coniugem liberosque
interfecerim, ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis
quidem copia eadem est, quae his civibus meis, petatur
15 a virtute invisae huius vitae vindicta', atque ita gladio,
quem veste texerat, per adversum pectus transfixus ante
pedes imperatoris moribundus procubuit.

1 XVI. Quia et quod ad supplicium attinet Campano-

rum et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant,
mortuum Ap. Claudium sub deditionem Capuae quidam
tradunt: hunc quoque ipsum Tauream neque sua sponte 2
venisse Cales neque sua manu interfectum, sed cum inter
ceteros ad palum deligatur, quia parum inter strepitus ex-
audiri possent quae vociferabatur, silentium fieri Flaccum
iussisse; tum Tauream illa quae ante memorata sunt 3
dixisse, virum se fortissimum ab nequaquam pari ad vir-
tutem occidi; sub haec dicta iussu proconsulis praeconem
ita pronuntiasse 'lictor, viro forti adde virgas et in eum
primum lege age'. lectum quoque senatus consultum, 4
priusquam securi feriret, quidam auctores sunt; sed quia
adscriptum in senatus consulto fuerit, si ei videretur, in-
tegram rem ad senatum reiceret, interpretatum esse,
quid magis e re publica duceret aestimationem sibi per-
missam.

Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia 5
in deditionem acceptae. ibi quoque in eos qui capita
rerum erant animadversum. ita ad septuaginta principes 6
senatus interfecti, trecenti ferme nobiles Campani in car-
cerem conditi; alii per sociorum Latini nominis urbes in
custodias dati variis casibus interierunt, multitudo alia
civium Campanorum venum data. de urbe agroque re- 7
liqua consultatio fuit, quibusdam delendam sciscentibus
urbem praevalidam, propinquam, inimicam. ceterum
praesens utilitas vicit; nam propter agrum, quem omni
fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse,
urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. urbi 8
frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et
institorum opificumque retenta, ager omnis et tecta pu-
blica populi Romani facta. ceterum habitari tantum tam- 9
quam urbem Capuam frequentarique placuit, corpus
nullum civitatis nec senatus nec plebis concilium nec
magistratus esse: sine consilio publico, sine imperio mul- 10
titudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum in-
habilem fore, praefectum ad iura reddenda ab Roma
quotannis missuros.

Ita ad Capuam res compositae consilio ab omni parte 11
laudabili. severe et celeriter in maxime noxios animad-

versum, multitudo civium dissipata in nullam spem re-
ditus, non saevitum incendiis ruinisque in tecta innoxia
12 murosque et cum emolumento quaesita etiam apud socios
lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentis-
simaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes qui Cam-
13 paniam circa accolunt populi ingemuissent: confessio ex-
pressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas poenas
ab infidelibus sociis et quam nihil in Hannibale auxilii
ad receptos in fidem tuendos esset.

1 XVII. Romani patres perfuncti, quod ad Capuam
attinebat, cura C. Neroni ex iis duabus legionibus, quas
ad Capuam habuerat, sex milia peditum et trecentos
equites, quos ipse legisset, et sociûm Latini nominis pe-
ditum numerum parem et octingentos equites decernunt.
2 eum exercitum Puteolis in naves inpositum Nero in Hi-
spaniam transportavit. cum Tarraconem navibus venisset
expositisque ibi copiis et navibus subductis socios quo-
3 que navalis multitudinis augendae causa armasset, pro-
fectus ad Hiberum flumen exercitum ab Ti. Fonteio et
4 Marcio accepit. inde pergit ad hostis ire. Hasdrubal
Hamilcaris ad Lapides atros castra habebat: in Ausetanis
5 is locus est inter oppida Iliturgim et Mentissam. huius
saltus fauces Nero [insedit. Hasdrubal cum] in arto res
esset, caduceatorem misit, qui promitteret, si inde missus
foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum.
6 quam rem cum laeto animo Romanus accepisset, diem
posterum Hasdrubal conloquio petivit, ut (Romani) leges
conscriberentur de tradendis arcibus urbium dieque sta-
tuenda, ad quam praesidia deducerentur suaque omnia
7 sine fraude Poeni deportarent. quod ubi impetravit, ex-
templo primis tenebris atque inde tota nocte, quod gra-
vissimum exercitus erat, Hasdrubal quacumque posset
8 evadere saltu iussit. data sedulo opera est, ne multi ea
nocte exirent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio
fallendum aptior, tum ad evadendum per artas semitas
9 ac difficilis esset. ventum insequenti die ad conloquium
est; sed loquendo plura scribendoque dedita opera quae
in rem non essent die consumpto, in posterum dilatum
10 est. addita insequens nox spatium dedit et alios emittendi.

nec postero die res finem invenit. ita aliquot dies dis- 11
ceptando palam de legibus noctesque emittendis clam e
castris Carthaginiensibus absumptae. et postquam pars
maior emissa exercitus erat, iam ne iis quidem, quae
ultro dicta erant, stabatur, minusque ac minus cum timore 12
simul fide decrescente conveniebat. iam ferme pedestres
omnes copiae evaserant e saltu, cum prima luce densa
nebula saltum omnem camposque circa intexit. quod ubi
sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem qui in posterum
diem conloquium differret: illum diem religiosum Car-
thaginiensibus ad agendum quicquam rei seriae esse. ne 13
tum quidem suspecta fraus. cum esset data venia eius
diei extemploque Hasdrubal cum equitatu elephantisque
castris egressus, sine ullo tumultu in tutum evasit. hora 14
ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque
hostium castra conspexerunt Romani. tum demum Clau- 15
dius Punicam fraudem adgnoscens, ut se dolo captum
sensit, proficiscentem instititi sequi, paratus confligere
acie; sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen proelia 16
inter extremum Punicum agmen praecursoresque Roma-
norum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi nec qui post 1
cladem acceptam defecerant redibant ad Romanos, nec
ulli novi deficiebant. et Romae senatui populoque post 2
receptam Capuam non Italiae iam maior quam Hispaniae
cura erat et exercitum augeri et imperatorem mitti place-
bat. nec tamen quem mitterent satis constabat, quam 3
illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta ceci-
dissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria
cura deligendum esse. cum alii alium nominarent, po- 4
stremum eo decursum est, ut populus proconsuli creando
in Hispaniam comitia haberet, diemque comitîs consules
edixerunt. primo expectaverant, ut qui se tanto imperio 5
dignos crederent nomina profiterentur. quae ut destituta
expectatio est, redintegratus luctus acceptae cladis desi-
deriumque imperatorum amissorum. maesta itaque civi- 6
tas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in cam-
pum descendit; atque in magistratus versi circumspectant
ora principum aliorum alios intuentium fremuntque, adeo

perditas res desperatumque de re publica esse, ut nemo
7 audeat in Hispaniam imperium accipere, cum subito P.
Cornelius, P. Cornelii, qui in Hispania ceciderat, filius,
quattuor et viginti ferme annos natus, professus se petere
8 in superiore, unde conspici posset, loco constitit. in quem
postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore
9 ominati extemplo sunt felix faustumque imperium. iussi
deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae
modo, sed etiam homines P. Scipioni imperium esse in
10 Hispania iusserunt. ceterum post rem actam, ut iam re-
sederat impetus animorum ardorque, silentium subito
ortum et tacita cogitatio, quidnam egissent? num favor
11 plus valuisset quam ratio? aetatis maxime paenitebat;
quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex
funestis duabus familiis in eas provincias, ubi inter se-
pulcra patris patruique res gerendae essent, proficis-
centis.

1 XVIIII. Quam ubi ab re tanto impetu acta sollici-
tudinem curamque hominum animadvertit, advocata con-
tione ita de aetate sua imperioque mandato et bello, quod
2 gerundum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ar-
dorem eum qui resederat excitaret rursus novaretque et
impleret homines certioris spei, quam quantam fides pro-
missi humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet.
3 fuit enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis,
sed arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem
4 earum compositus, pleraque aput multitudinem aut per
nocturnas visas species aut velut divinitus mente monita
agens, sive et ipse capti quadam superstitione animi sive
ut imperia consiliaque velut sorte oraculi missa sine cun-
5 ctatione exsequerentur. ad hoc iam inde ab initio prae-
parans animos, ex quo togam virilem sumpsit, nullo die
prius ullam publicam privatamque rem egit quam in Ca-
pitolium iret ingressusque aedem consideret et plerumque
6 solus in secreto ibi tempus tereret. hic mos, [quem] per
omnem vitam servabat, seu consulto seu temere vulgatae
opinioni fidem aput quosdam fecit, stirpis eum divinae
7 virum esse, rettulitque famam in Alexandro magno prius
vulgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis

concubitu conceptum et in cubiculo matris eius visam
persaepe prodigii eius speciem interventuque hominum
evolutam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis 8
numquam ab ipso elusa fides est, quin potius aucta arte
quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam adfir-
mandi. multa alia eiusdem generis, alia vera, alia ad- 9
simulata, admirationis humanae in eo iuvene excesserant
modum; quibus freta tunc civitas aetati haudquaquam
maturae tantam rerum molem tantumque imperium
permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania ha- 10
bebat quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant,
decem milia militum, mille equites adduntur; et M. Iunius
Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. ita 11
cum triginta navium classe – omnes autem quinqueremes
erant – ostiis Tiberinis profectus praeter oram Tusci
maris, Alpes atque Gallicum sinum et deinde Pyrenaei
circumvectus promunturium, Emporiis urbe Graeca –
oriundi et ipsi a Phocaea sunt – copias exposuit. inde 12
sequi navibus iussis Tarraconem pedibus profectus con-
ventum omnium sociorum – etenim legationes ad famam
eius ex omni se provincia effuderant – habuit. naves ibi 13
subduci iussit remissis quattuor triremibus Massiliensium,
quae officii causa ab domo prosecutae fuerant. responsa 14
inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare
coepit ita elato ab ingenti virtutium suarum fiducia animo,
ut nullum ferox verbum excideret ingensque omnibus
quae diceret cum maiestas inesset tum fides.

XX. Profectus ab Tarracone et civitates sociorum 1
et hiberna exercitus adiit conlaudavitque milites, quod
duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam obtinuis-
sent nec fructum secundarum rerum sentire hostis passi 2
omni cis Hiberum agro eos arcuissent sociosque cum fide
tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto honore, 3
ut facile appareret nihil minus quam vereri, ne quis
obstaret gloriae suae. successit inde Neroni Silanus, et 4
in hiberna milites novi deducti. Scipio omnibus, quae
adeunda agendaque erant, mature aditis peractisque Tar-
raconem concessit. nihilo minor fama aput hostis Sci-

pionis erat quam apud civis sociosque, et divinatio quae-
dam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti
6 temere, maiorem inferens metum. in hiberna diversi con-
cesserant, Hasdrubal Gisgonis usque ad oceanum et Ga-
dis, Mago in mediterranea maxime supra Castulonensem
saltum; Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Hibero
circa Saguntum hibernavit.
7 Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et Scipio
in Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia Tarentum
accita ad arcendos commeatus praesidii Romani, quod in
8 arce Tarentina erat, clauserat quidem omnis ad arcem a
mari aditus, sed adsidendo diutius artiorem annonam so-
9 ciis quam hostibus faciebat. non enim tantum subvehi
oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio
navium Punicarum poterat, quantum frumenti classis ipsa
turba navali mixta ex omni genere hominum adsumebat,
10 ut arcis praesidium etiam sine invecto, quia pauci erant,
ex ante praeparato sustentari posset, Tarentinis classique
11 ne invectum quidem sufficeret. tandem maiore gratia
quam venerat classis dimissa est. annona haud multum
laxaverat, quia remoto maritimo praesidio subvehi fru-
mentum non poterat.
1 XXI. Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Si-
cilia provincia cum ad urbem venisset, a C. Calpurnio
2 praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. ibi cum
de rebus ab se gestis disseruisset, questus leniter non
suam magis quam militum vicem, quod provincia con-
fecta exercitum deportare non licuisset, postulavit, ut
3 triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit. cum
multis verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius
nomine absentis ob res prospere ductu eius gestas suppli-
catio decreta foret et dîs immortalibus habitus honos, ei
4 praesenti negare triumphum, an quem tradere exercitum
successori iussissent, quod nisi manente in provincia bello
non decerneretur, eum quasi debellato triumphare, cum
exercitus testis meriti atque immeriti triumphi abesset,
5 medium visum, ut ovans urbem iniret. tribuni plebis ex
auctoritate senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello,
6 quo die urbem ovans iniret, imperium esset. pridie quam

urbem iniret, in monte Albano triumphavit; inde ovans
multam prae se praedam in urbem intulit: cum simulacro 7
captarum Syracusarum catapultae ballistaeque et alia
omnia instrumenta belli lata et pacis diuturnae regiaeque 8
opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti vis, alia
supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus
inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant;
Punicae quoque victoriae signum octo ducti elephanti; et 9
non minimum fuere spectaculum cum coronis aureis prae-
cedentes Sosis Syracusanus et Moericus Hispanus, quo- 10
rum altero duce nocturno Syracusas introitum erat, alter
Nasum quodque ibi praesidii erat prodiderat. his ambobus 11
civitas data et quingena iugera agri, Sosidi in agro Syra-
cusano, qui aut regius aut hostium populi Romani fuisset,
et aedes Syracusis cuius vellet eorum, in quos belli iure
animadversum esset; Moerico Hispanisque, qui cum eo 12
transierant, urbs agerque in Sicilia ex îs, qui a populo
Romano defecissent, iussa dari. id M. Cornelio mandatum 13
ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis adsignaret. in
eodem agro Belligeni, per quem inlectus ad transitionem
Moericus erat, quadringenta iugera agri decreta.

Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis 14
octo milia peditum, tria Numidarum equitum exposuit.
ad eos Murgentia et Erge[tium urbes defecere.] secutae
defectionem earum Hybla et Magella sunt ignobilioresque
quaedam aliae. et Numidae praefecto Muttine vagi per 15
totam Siciliam sociorum populi Romani agros urebant.
super haec exercitus Romanus iratus, partim quod cum 16
imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod
in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia
magisque eis auctor ad seditionem quam animus deerat.
inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum 17
animos nunc consolando, nunc castigando sedavit et civi-
tates omnis quae defecerant in dicionem redegit atque ex
iis Murgentiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur,
ex senatus consulto attribuit.

XXII. Consules cum ambo Apuliam provinciam ha- 1
berent minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset,
sortiri iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio

2 Macedonia evenit, isque Laevino successit. Fulvius
Romam comitiorum causa arcessitus cum comitia consu-
libus rogandis haberet, praerogativa Veturia iuniorum
T. Manlium Torquatum et T. Otacilium [absentem con-
3 sules dixit. cum ad Manlium,] qui praesens erat, gratu-
landi causa turba coiret nec dubius esset consensus po-
puli, magna circumfusus turba ad tribunal consulis venit
4 petitque, ut pauca sua verba audiret centuriamque, quae
5 tulisset suffragium, revocari iuberet. erectis omnibus ex-
pectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetu-
6 dinem excusavit: impudentem et gubernatorem et im-
peratorem esse, qui, cum alienis oculis ei omnia agenda
sint, postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi.
7 proinde, si videretur, et redire in suffragium Veturiam
iuniorum iuberet et meminisse in consulibus creandis
8 belli, quod in Italia sit, temporumque rei publicae. vix-
dum requiesse auris a strepitu et tumultu hostili, quo
paucos ante menses arserint prope moenia Romana. post
haec cum centuria frequens succlamasset, nihil se mutare
9 sententiae eosdemque consules dicturos esse, tum Tor-
quatus 'neque ego vestros' inquit 'mores consul ferre
potero neque vos imperium meum. redite in suffragium
et cogitate bellum Punicum in Italia et hostium ducem
10 Hannibalem esse.' tum centuria et auctoritate mota viri
et admirantium circa fremitu petiit a consule, ut Votu-
11 riam seniorum citaret: velle sese cum maioribus natu
conloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. citatis
Voturiae senioribus datum secreto in ovili cum iis con-
12 loquendi tempus. seniores de tribus consulendum dixerunt
esse, duobus plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Mar-
cello, et, si utique novum aliquem adversus Poenos con-
sulem creari vellent, M. Valerio Laevino: egregie ad-
13 versus Philippum regem terra marique rem gessisse. ita
de tribus consultatione data senioribus dimissis iuniores
suffragium ineunt. M. Marcellum Claudium fulgentem
tum Sicilia domita et M. Valerium absentis consules
dixerunt. auctoritatem praerogativae omnes centuriae se-
14 cutae sunt. eludant nunc antiqua mirantis: non equi-
dem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt

magis quam norunt, aut principes graviores temperan-
tioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius mo-
ratam censeam fieri posse. centuriam vero iuniorum
seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio
mandaret, vix ut veri simile sit, parentium quoque hoc
saeculo vilis levisque aput liberos auctoritas fecit.

XXIII. Praetoria inde comitia habita. P. Manlius 1
Vulso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cin-
cius Alimentus creati sunt. forte ita incidit, ut comitiis 2
perfectis nuntiaretur, T. Otacilium, quem T. Manlio, nisi
interpellatus ordo comitiorum esset, conlegam absentem
daturus fuisse videbatur populus, mortuum in Sicilia
esse.

Ludi Apollinares et priore anno fuerant et eo anno, 3
ut fierent referente Calpurnio praetore, senatus decrevit,
ut in perpetuum voverentur.

Eodem anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. 4
in aede Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine
icta decussaque ad Victorias, quae in antefixis erant,
haesit neque inde procidit. et Anagniae et Fregellis nun- 5
tiatum est murum portasque de caelo tactas et in foro
Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse et
Ereti lapidibus pluvisse et Reate mulam peperisse. ea 6
prodigia hostiis maioribus sunt procurata et obsecratio in
unum diem populo indicta et novemdiale sacrum.

Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt, 7
novique suffecti: in locum M'. Aemilii Numidae decemviri
sacrorum M. Aemilius Lepidus, in locum M. Pomponi
Mathonis pontificis C. Livius, in locum Sp. Carvili
Maximi auguris M. Servilius. T. Otacilius Crassus pon- 8
tufex quia exacto anno mortuus erat, ideo nominatio in
locum eius non est facta. C. Claudius flamen Dialis, quod
exta perperam dederat, flaminio abiit.

XXIIII. Per idem tempus M. Valerius Laevinus, 1
temptatis prius per secreta conloquia principum animis,
ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe
expedita venit. ubi cum Syracusas Capuamque captam 2
in fidem in [Sicilia] Italiaque rerum secundarum osten-
tasset adiecissetque, iam inde a maioribus traditum morem 3

Romanis colendi socios, ex quibus alios in civitatem at-
que aequum secum ius accepissent, alios in ea fortuna
4 haberent, ut socii esse quam cives mallent: Aetolos eo in
maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum in
5 amicitiam primi venissent. Philippum eis et Macedonas
gravis accolas esse, quorum se vim ac spiritus et iam
fregisse et eo redacturum esse, ut non iis modo urbibus,
quas per vim ademissent Aetolis, excedant, sed ipsam
6 Macedoniam infestam habeant. et Acarnanas, quos aegre
ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se
7 in antiquam formulam iurisque ac dicionis eorum. haec
dicta promissaque a Romano imperatore Scopas, qui tum
praetor gentis erat, et Dorimachus princeps Aetolorum
adfirmaverunt auctoritate sua, minore cum verecundia et
maiore cum fide vim maiestatemque populi Romani ex-
8 tollentes. maxime tamen spes potiundae movebat Acar-
naniae. igitur conscriptae condiciones, quibus in amici-
9 tiam societatemque populi Romani venirent, additumque,
ut si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei La-
cedaemoniique et Attalus et Pleuratus et Scerdilaedus
essent, Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges;
10 bellum ut extemplo Aetoli cum Philippo terra gererent:
navibus ne minus viginti quinque quinqueremibus ad-
11 iuvaret Romanus; urbium Corcyrae tenus ab Aetolia in-
cipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum, alia
omnis praeda populi Romani esset, darentque operam
12 Romani, ut Acarnaniam Aetoli haberent; si Aetoli pacem
cum Philippo facerent, foederi adscriberent, ita ratam
fore pacem, si Philippus arma ab Romanis sociisque qui-
13 que eorum dicionis essent abstinuisset: item, si populus
Romanus foedere iungeretur regi, ut caveret, ne ius ei
14 belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec con-
venerunt conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis,
in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis
15 essent, sunt posita. morae causa fuerant retenti Romae
diutius legati Aetolorum. nec tamen impedimento id
rebus gerendis fuit: et Aetoli extemplo moverunt ad-
versus Philippum bellum et Laevinus Zacynthum – parva
insula est propinqua Aetoliae, urbem unam eodem quo

ipsa est nomine habet —, eam praeter arcem vi cepit et
Oeniadas Nasumque Acarnanum captas Aetolis contri-
buit. Philippum quoque satis implicatum bello finitimo 16
ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum Hannibale
posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti 1
allata est. itaque, quia primo vere moturus exercitum in
Graeciam erat, [ut] Illyrios finitumasque eis urbes ab 2
tergo metu quietas Macedonia haberet, expeditionem
subitam in Oricinorum atque Apolloniatium fines fecit
egressosque Apolloniatas cum magno terrore ac pavore
compulit intra muros. vastatis proximis Illyrici in Pela- 3
goniam eadem celeritate vertit iter; inde Dardanorum
urbem Sintiam, in Macedoniam transitum Dardanis factu-
ram, cepit. his raptim actis memor Aetolici iunctique 4
cum eo Romani belli per Pelagoniam et Lyncum et Bot-
tiaeam in Thessaliam descendit: ad bellum secum ad- 5
versus Aetolos capessendum incitari posse homines cre-
debat. et relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quat-
tuor milibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, 6
priusquam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam
atque inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. in- 7
currere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem
occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum
sensisset. ad frangendos igitur vastare agros et urbem 8
Iamphorynam, caput arcemque Maedicae, oppugnare
coepit. Scopas ubi profectum in Thraciam regem occu- 9
patumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aeto-
lorum bellum inferre Acarnaniae parat. adversus quod 10
se Acarnanum gens et viribus imparem et iam Oeniadas
Nasumque amissa cernens Romanaque insuper arma in-
gruere, ira magis instruit quam consilio bellum. con- 11
iugibus liberisque et senioribus super sexaginta annos in
propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta
annos coniurant nisi victores se non redituros: qui victus 12
acie excessisset, eum ne quis urbe, tecto, mensa, lare
reciperet, diram execrationem in popularis, obtestationem
quam sanctissimam potuerunt adversus hospites compo-
suerunt precatique simul Epirotas sunt, ut qui suorum in 13

acie cecidissent, eos uno tumulo contegerent adhiberent-
14 que humatis titulum: 'hic siti sunt Acarnanes, qui ad-
versus vim atque iniuriam Aetolorum pro patria pugnantes
15 mortem occubuerunt'. per haec incitatis animis castra in
extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. nuntiis ad
Philippum missis, quanto res in discrimine esset, omittere
Philippum id quod in manibus erat coegerunt bellum
Iamphoryna per deditionem recepta et prospero alio suc-
16 cessu rerum. Aetolorum impetum tardaverat primo con-
iurationis fama Acarnanicae, deinde auditus Philippi ad-
17 ventus regredi etiam in intimos coegit finis. nec Philippus,
quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis
ierat, ultra Dium est progressus. inde, cum audisset re-
ditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

1 XXVI. Laevinus veris principio a Corcyra profectus
navibus superato Leucata promunturio cum venisset Nau-
pactum, Anticyram inde se petiturum edixit, ut praesto
2 ibi Scopas Aetolique essent. sita Anticyra est in Locride
laeva parte sinum Corinthiacum intranti. breve terra
3 iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. tertio ferme
post die utrimque oppugnari coepta est. gravior a mari
oppugnatio erat, quia et tormenta machinaeque omnis
generis in navibus erant et Romani inde oppugnabant.
itaque intra paucos dies recepta urbs per deditionem
Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit.

4 Litterae Laevino redditae, consulem eum absentem
declaratum, et successorem venire P. Sulpicium. ceterum
diuturno ibi morbo inplicitus serius spe omnium Romam
venit.

5 M. Marcellus cum idibus Martiis consulatum inisset,
senatum eo die moris modo causa habuit, professus nihil
se absente conlega neque de re publica neque de pro-
6 vinciis acturum: scire se frequentis Siculos prope urbem
in villis obtrectatorum suorum esse; quibus tantum abesse
ut per se non liceat palam Romae crimina edita, ficta ab
7 inimicis, vulgare, ut, ni simularent aliquem sibi timorem
absente conlega dicendi de consule esse, ipse eis ex-
templo daturus senatum fuerit. ubi quidem conlega
venisset, non passurum quicquam prius agi, quam ut

Siculi in senatum introducantur. dilectum prope a M. 8
Cornelio per totam Siciliam habitum, ut quam plurumi
questum de se Romam venirent; eundem litteris falsis
urbem inplesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem
minuat. moderati animi gloriam eo die adeptus consul 9
senatum dimisit; ac prope iustitium omnium rerum futu-
rum videbatur, donec alter consul ad urbem venisset.
otium, ut solet, excitavit plebis rumores: belli diuturni- 10
tatem et vastatos agros circa urbem, qua infesto agmine
isset Hannibal, exhaustam dilectibus Italiam et prope
quotannis caesos exercitus querebantur, et consules belli- 11
cosos ambo viros acresque nimis et feroces creatos, qui
vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in
bello respirare civitatem forent passuri.

XXVII. Interrupit hos sermones nocte, quae pridie 1
Quinquatrus fuit, pluribus simul locis circa forum incen-
dium ortum. eodem tempore septem tabernae, quae 2
postea quinque, et argentariae, quae nunc novae appel-
lantur, arsere. conprehensa postea privata aedificia – ne- 3
que enim tum basilicae erant –, conprehensae lautumiae
forumque piscatorium et atrium regium. aedis Vestae vix 4
defensast tredecim maxime servorum opera, qui in publi-
cum redempti ac manu missi sunt. nocte ac die con-
tinuatum incendium fuit; nec ulli dubium erat humana 5
id fraude factum esse, quod pluribus simul locis, et iis
diversis, ignes coorti essent. itaque consul ex auctoritate 6
senatus pro contione edixit, qui quorum opera id confla-
tum incendium profiteretur, praemium fore libero pecu-
niam, servo libertatem. eo praemio inductus Campano- 7
rum Calaviorum servus – Manus ei nomen erat – indi-
cavit dominos et quinque praeterea iuvenes nobiles Cam-
panos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant,
id incendium fecisse vulgoque facturos alia, ni conpren-
dantur. conprehensi ipsi familiaeque eorum. et primo 8
elevabatur index indiciumque: pridie eum verberibus
castigatum ab dominis discessisse, per iram ac levitatem
ex re fortuita crimen commentum. ceterum ut coram 9
coarguebantur et quaestio ex ministris facinoris foro me-
dio haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos

servosque conscios animadversum est. indici libertas
data et viginti milia aeris.
10 Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa
multitudo Campanorum est obsecrantium cum lacrimis,
ūt sibi Romam ad senatum ire liceret oratum, si qua
misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum per-
ditum irent nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri
11 sinerent. Flaccus sibi privatam simultatem cum Cam-
panis negare ullam esse, publicas inimicitias hostilis et
esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum Ro-
12 manum sciret; nullam enim in terris gentem esse, nullum
infestiorem populum nomini Romano: ideo se moenibus
inclusos tenere eos, quia, si qui evasissent aliqua, velut
feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare
13 quodcumque obvium detur. alios ad Hannibalem trans-
fugisse, alios ad Romam incendendam profectos. inven-
turum in semusto foro consulem vestigia sceleris Cam-
14 panorum. Vestae aedem petitam et aeternos ignes et
conditum in penetrali fatale pignus imperi Romani. se
minime censere tutum esse Campanis potestatem intrandi
15 Romana moenia fieri. Laevinus Campanos iure iurando
a Flacco adactos, quinto die quam ab senatu responsum
accepissent Capuam redituros, sequi se Romam iussit.
16 hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis
secutisque, Romam praeivit clarissimarum urbium ex-
cidio (ac) celeberrimis viris victos bello accusatores in
17 urbem adducens. de re publica tamen primum ac de
provinciis ambo consules ad senatum rettulere.
1 XXVIII. Ibi Laevinus, quo statu Macedonia et
Graecia, Aetoli, Acarnanes Locrique essent quasque ibi
2 res ipse egisset terra marique, exposuit: Philippum, in-
ferentem bellum Aetolis, in Macedoniam retro ab se con-
pulsum ad intuma penitus regni abisse, legionemque inde
deduci posse; classem satis esse ad arcendum Italia
3 regem. haec de se deque provincia, cui praefuerat. con-
sulum de provinciis communis relatio fuit. decrevere
patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Hanni-
bale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius prae-
fuisset Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore

obtineret. exercitus eis duo decreti, qui in Etruria Gallia- 4
que essent; eae quattuor erant legiones: urbanae duae
superioris anni in Etruriam, duae, quibus Sulpicius con-
sul praefuisset, in Galliam mitterentur; Galliae et legioni- 5
bus praeesset, quem consul, cuius Italia provincia esset,
praefecisset; in Etruriam C. Calpurnius post praeturam 6
prorogato in annum imperio missus. et Q. Fulvio Capua
provincia decreta prorogatumque in annum imperium;
exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus 7
legionibus una legio, quinque milia peditum et trecenti
equites essent, dimissis qui plurima stipendia haberent,
et sociorum septem milia peditum et trecenti equites re- 8
linquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteri-
bus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris 9
anni nec de provincia Apulia nec de exercitu, quem ha-
buerat, quicquam mutatum; tantum in annum prorogatum
imperium est. P. Sulpicius conlega eius omnem exerci-
tum praeter socios navalis iussus dimittere est. item ex 10
Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praeesset, ubi consul
in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio praetori 11
ad obtinendam Siciliam Cannenses milites dati duarum
instar legionum. totidem legiones in Sardiniam P. Manlio 12
Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem
provincia priore anno praefuerat. urbanas legiones ita 13
scribere consules iussi, ne quem militem facerent, qui in
exercitu M. Valerii, Q. Fulvi fuissent, neve eo anno
plures quam una et viginti Romana legiones essent.

XXVIIII. His senatus consultis perfectis sortiri pro- 1
vincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum
bello adversus Hannibalem Laevino evenit. quae sors, 2
velut iterum captis Syracusis, ita exanimavit Siculos ex-
pectatione sortis in consulum conspectu stantis, ut com-
ploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos
hominum converterint et postmodo sermones praebuerint.
circumibant enim senatum cum veste sordida adfirmantes, 3
se non modo suam quisque patriam, sed totam Siciliam
relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset.
nullo suo merito cum ante inplacabilem in se fuisse: quid 4
iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat,

facturum! obrui Aetnae ignibus aut mergi freto satius
5 illi insulae esse quam velut dedi noxae inimico. hac
Siculorum querellae domos primum nobilium circumlatae
celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia Sicu-
lorum, partim invidia Marcelli excitabat, in senatum
6 etiam pervenerunt. postulatum a consulibus est, ut de
permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus,
si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan fu-
7 turam fuisse sententiam suam dicere: nunc, ne quis timore
frenari eos dicere posset, quo minus de eo libere que-
rantur, in cuius potestate mox futuri sint, si conlegae
8 nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse. depre-
cari senatus praeiudicium: nam cum extra sortem con-
legae optionem dari provinciae inicum fuerit, quanto
maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam
9 ad eum transferri? ita senatus, cum quid placeret magis
ostendisset quam decresset, dimittitur. inter ipsos con-
sules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum
10 ad Hannibalem, facta est, ut ex quo primus post
adversa [secunda]e pugnae gloriam ceperat, in eius lau-
dem postremus Romanorum imperatorum, prosperis tum
maxime bellicis rebus, caderet.

1 XXX. Permutatis provinciis Siculi in senatum in-
troducti multa de Hieronis regis fide perpetua erga po-
pulum Romanum verba fecerunt in gratiam publicam
2 avertentes: Hieronymum ac postea Hippocraten atque
Epicyden tyrannos cum ob alia, tum propter defectionem
ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse sibi. ob eam
causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope
3 publico consilio interfectum et in Epicydis Hippocratisque
caedem septuaginta nobilissimorum iuvenum coniuratio-
nem factam; quos Marcelli mora destitutos, quia ad prae-
dictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset,
4 indicio facto omnis ab tyrannis interfectos. eam quoque
Hippocratis et Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse
5 Leontinis crudeliter direptis. numquam deinde principes Sy-
racusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique, se
urbem, cum vellet, ei tradituros: sed eum primo vi capere
6 maluisse; dein, cum id neque terra neque mari omnia ex-

pertus potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum
aerarium Sosim et Moericum Hispanum quam principes
Syracusanorum habere, totiens id nequiquam ultro offeren-
tis, praeoptasse, quo scilicet iustiore de causa vetustissimos
socios populi Romani trucidaret ac diriperet. si non Hie- 7
ronymus ad Hannibalem defecisset, sed populus Syra-
cusanus et senatus, si portas Marcello Syracusani publice
et non oppressis Syracusanis tyranni eorum Hippocrates
et Epicydes clausissent, si Carthaginiensium animis bellum
cum populo Romano gessissent, quid ultra quam quod 8
fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Mar-
cellum potuisse? certe praeter moenia et tecta exhausta 9
urbis ac refracta ac spoliata deûm delubra, dîs ipsis or-
namentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse.
bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo quidem solo, 10
reliquiis direptae fortunae, alere sese ac suos possent.
orare se patres conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem
quae compareant cognoscique possint, restitui dominis
iubeant. talia conquestos cum excedere ex templo, ut de 11
postulatis eorum patres consuli possent, Laevinus ius-
sisset, 'maneant,' inquit Marcellus, 'ut coram iis respon- 12
deam, quando ea condicione pro vobis, patres conscripti,
bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus.
duae captae hoc anno urbes, Capua Fulvium reum, Mar-
cellum Syracusae habeant'.

XXXI. Reductis in curiam legatis tum consul 'non 1
adeo maiestatis' inquit 'populi Romani imperiique huius
oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine am-
bigeretur, consul dicturus causam accusantibus Graecis
fuerim. sed non quid ego fecerim in disquisitionem venit, 2
quam quid isti pati debuerint. qui si non fuerunt hostes,
nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas viola-
verim. sin autem desciverunt [a populo Romano, hostibus 3
aperuerunt] portas, legatos nostros ferro atque armis pe-
tierunt, urbem ac moenia clauserunt exercituque Cartha-
giniensium adversus nos tutati sunt, quis passos esse
hostilia, cum fecerint, indignatur? tradentis urbem prin- 4
cipes Syracusanorum aversatus sum: Sosim et Moericum
Hispanum, quibus tantam crederem [rem], potiores habui.

non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humi-
5 litatem obiciatis; quis est vestrum qui se mihi portas
aperturum, qui armatos milites meos in urbem acceptu-
rum promiserit? odistis et exsecramini eos qui fecerunt
et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis:
tantum abest, ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis.
6 ipsa humilitas eorum, patres conscripti, quam isti ob-
iciunt, maximo argumento est, me neminem, qui navatam
7 operam rei publicae nostrae vellet, aversatum esse. et
antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis,
nunc ad conloquium eundo temptavi pacem; et postea-
quam neque legatos violandi verecundia erat nec mihi
ipsi congresso ad portas cum principibus responsum da-
batur, multis terra marique exhaustis laboribus tandem
8 vi atque armis Syracusas cepi. quae captis acciderint,
aput Hannibalem et Carthaginiensis victos iustius quam
9 apud victoris populi senatum quererentur. ego, patres
conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, num-
quam spoliis earum urbem Romam exornarem. quae
autem singulis victor aut ademi aut dedi, cum belli iure
10 tum ex cuiusque merito satis scio me fecisse. ea vos rata
habeatis, patres conscripti, necne, magis rei publicae
interest quam mea. quippe mea fides exsoluta est: ad
rem publicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in
11 posterum segniores duces faciatis. et quoniam coram et
Siculorum et mea verba audistis, patres conscripti, simul
templo excedemus, ut me absente liberius consuli senatus
possit'. ita dimissi Siculi, et ipse in Capitolium ad di-
lectum discessit.

1 XXXII. Consul alter de postulatis Siculorum ad
patres rettulit. ibi cum diu de sententiis certatum esset
et magna pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio
2 Torquato, cum tyrannis bellum gerendum fuisse cen-
serent, hostibus et Syracusanorum et populi Romani, et
urbem recipi, non capi, et receptam legibus antiquis et
libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello
3 adfligi: inter tyrannorum et ducis Romani certamina
praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam
ac nobilissimam perisse, horreum atque aerarium quon-

dam populi Romani, cuius munificentia ac donis multis
tempestatibus, hoc denique ipso Punico bello adiuta or-
nataque res publica esset. si ab inferis existat rex Hiero, 4
fidissimus imperii Romani cultor, quo ore aut Syracusas
aut Romam ei ostendi posse, cum, ubi semirutam ac spo-
liatam patriam respexerit, ingrediens Romam in vestibulo
urbis, prope in porta, spolia patriae suae visurus sit? —
haec taliaque cum ad invidiam consulis miserationemque 5
Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt patres:
acta M. Marcelli, quae is gerens bellum victorque egisset, 6
rata habenda esse; in relicum curae senatui fore rem Sy-
racusanam mandaturosque consuli Laevino, ut, quod sine
iactura rei publicae fieri posset, fortunis eius civitatis
consuleret. missis duobus senatoribus in Capitolium ad 7
consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis se-
natus consultum recitatum est, legatique benigne appellati 8
ac dimissi ad genua se Marcelli consulis proiecerunt
[orantes] et obsecrantes, ut, quae deplorandae ac le-
vandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret et in
fidem clientelamque se urbemque Syracusas acciperet.
pollicens hoc consul clementer appellatos eos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus est, quo- 1
rum oratio miserabilior, causa durior erat. neque enim 2
meritas poenas negare poterant nec tyranni erant, in quos
culpam conferrent, sed satis pensum poenarum tot veneno
absumptis, tot securi percussis senatoribus credebant:
paucos nobilium superesse, quos nec sua conscientia, ut 3
quicquam de se gravius consulerent impulerit, nec victoris
ira capitis damnaverit; eos libertatem sibi suisque et bo-
norum aliquam partem orare, cives Romanos adfinitatibus
plerosque et propinquis iamiam cognationibus ex conubio
vetusto iunctos. summotis deinde e templo paulisper du- 4
bitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset — mor-
tuus enim post captam Claudius consul erat —, ut coram
imperatore qui res gessisset, sicut inter Marcellum Sicu-
losque disceptatum fuerat, disceptaretur. dein cum M. 5
Atilium, C. Fulvium fratrem Flacci, legatos eius, et Q.
Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii lega-
tos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant, in senatu

viderent nec Fulvium avocari a Capua nec differri Cam-
6 panos vellent, interrogatus sententiam M. Atilius Regulus,
cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auctoritas
7 erat, 'in consilio' inquit 'arbitror me fuisse consulibus
Capua capta cum quaereretur, ecqui Campanorum bene
8 meritus de re publica nostra esset. duas mulieres con-
pertum est, Vestiam Oppiam Atellanam Capuae habitan-
tem et Fauculam Cluviam, quae quondam quaestum cor-
pore fecisset, illam cotidie sacrificasse pro salute et victoria
populi Romani, hanc captivis egentibus alimenta clam
9 suppeditasse, ceterorum omnium Campanorum eundem
erga nos animum quem Carthaginiensium fuisse securique
percussos a Q. Fulvio esse magis quorum dignitas inter
10 alios quam quorum culpa eminebat. per senatum agi de
Campanis, qui cives Romani sunt, iniussu populi non
video posse, idque et apud maiores nostros in Satricanis
factum esse, cum defecissent, ut M. Antistius tribunus
plebis prius rogationem ferret sciretque plebs, uti senatui
11 de Satricanis sententiae dicendae ius esset. itaque censeo
cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus plu-
resve rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi
12 de Campanis ius fiat'. L. Atilius tribunus plebis ex
auctoritate senatus plebem in haec verba rogavit: 'omnes
Campani, Atellani, Calatini, Sabatini, qui se dediderunt
in arbitrium dicionemque populi Romani Fulvio procon-
13 suli, quosque una secum dedidere quaeque una secum
dedidere, agrum urbemque, divina humanaque utensilia-
que sive quid aliud dediderunt, de iis rebus quid fieri
14 velitis, vos rogo, Quirites.' plebis sic iussit 'quod senatus
iuratus, maxima pars, censeat qui adsient, id volumus
iubemusque.'

1 XXXIIII. Ex hoc plebei scito senatus consultus
Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem restituit:
si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire eas
2 Romam. Campanis in familias singulas decreta facta,
3 quae non operae pretium est omnia enumerare. aliorum
bona publicanda, ipsos liberosque eorum et coniuges
vendendas extra filias, quae enupsissent, priusquam in
4 populi Romani potestatem venirent; alios in vincula con-

dendos ac de iis posterius consulendum; aliorum Cam-
panorum summam etiam census distinxerunt, publicanda
necne bona essent. pecua captiva praeter equos et man- 5
cipia praeter puberes virilis sexus et omnia, quae solo
non continerentur, restituenda censuerunt dominis. Cam- 6
panos omnis, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extra quam
qui eorum aut ipsi aut parentes eorum aput hostis essent,
liberos esse iusserunt ita, ut nemo eorum civis Romanus 7
aut Latini nominis esset neve quis eorum, qui Capuae
fuisset, dum portae clausae essent, in urbe agrove Cam-
pano intra certam diem maneret, locus ubi habitarent
trans Tiberim, qui non contingeret Tiberim, daretur. qui 8
nec Capuae nec in urbe Campana, quae a populo Romano
defecisset, per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem
Romam versus, qui ad Romanos transissent priusquam 9
Capuam Hannibal veniret, cis Vulturnum emovendos
censuerunt, ne quis eorum propius mare quindecim mili-
bus passuum agrum aedificiumve haberet. qui eorum 10
trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum us-
piam pararent haberentve nisi in Veiente, Sutrino, Nepe-
sinove agro, dum ne cui maior quam quinquaginta iugerum
agri modus esset. senatorum omnium quique magistratus 11
Capuae, Atellae, Calatiae gessissent bona venire Capuae
iusserunt, libera corpora, quae venum dari placuerat,
Romam mitti ac Romae venire. signa, statuas aeneas, 12
quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac
profana essent, ad pontificum collegium reiecerunt. ob 13
haec decreta maestiores aliquanto, quam Romam vene-
rant, Campanos dimiserunt. nec iam Q. Fulvii saevitiam
in sese, sed iniquitatem deûm atque execrabilem fortunam
suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque dilectus ha- 1
bitus. scripto deinde exercitu de remigum supplemento
agi coeptum; in quam rem cum neque hominum satis, 2
nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent, pecuniae
quicquam ea tempestate in publico esset, edixerunt con-
sules, ut privatim ex censu ordinibusque sicut antea re- 3
miges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta.
ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio 4

fuit, ut mage dux quam materia seditioni deesset: secun-
dum Siculos Campanosque plebem Romanam perdendam
5 lacerandamque sibi consules sumpsisse. per tot annos
tributo exhaustos nihil reliqui praeter terram nudam ac
vastam habere. tecta hostis incendisse, servos agri cul-
tores rem publicam abduxisse, nunc ad militiam parvo
6 aere emendo, nunc remiges imperando. si quid cui ar-
genti aerisve fuerit, stipendio remigum et tributis annuis
ablatum. se, ut dent quod non habeant, nulla vi, nullo
imperio cogi posse. bona sua venderent, in corpora, quae
reliqua essent, saevirent. ne unde redimantur quidem
7 quicquam superesse. haec non in occulto, sed propalam
in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba cir-
8 cumfusi fremebant nec eos sedare consules nunc casti-
gando, nunc consolando poterant. spatium deinde iis
tridui se dare ad cogitandum dixerunt, quo ipsi ad rem
9 inspiciendam [et] expediendam usi sunt. senatum postero
die habuerunt de remigum supplemento; ubi cum multa
disseruissent, cur aequa plebis recusatio esset, verterunt
orationem eo, ut dicerent, privatis id seu aequum seu
10 iniquum onus iniungendum esse: nam unde, cum pecunia
in aerario non esset, paraturos navalis socios? quo modo
autem sine classibus aut Siciliam obtineri aut Italia Phi-
lippum arceri posse aut tuta Italiae litora esse?

1 XXXVI. Cum in hac difficultate rerum consilium
haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum
2 mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui et se-
natum populo, sicut honore praestent, ita ad omnia, quae
dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse.
3 'si quid iniungere inferiori velis, [si] id prius in te ac
tuos ipse iuris statueris, facilius omnis oboedientis habeas.
nec impensa gravis est, cum [ex] ea plus quam pro virili
4 parte sibi quemque capere principum vident. itaque
classes habere atque ornare volumus populum Romanum,
privatos sine recusatione remiges dare: nobismet ipsis
5 primum imperemus. aurum, argentum, [aes] signatum
omnes senatores crastino die in publicum conferamus,
ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis et filio
bullam et quibus uxor filiaeve sunt singulas uncias pondo

auri relinquant, argenti, qui curuli sella sederunt, equi 6
ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint, ceteri senatores libram argenti
tantum; aeris signati quina milia in singulos patres fami- 7
liae relinquamus: ceterum omne aurum, argentum, aes 8
signatum ad triumviros mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria conlatio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulandum animos primum equestris ordinis, dein reliquae
plebis. hanc unam viam multa inter nos conlocuti con- 9
sules invenimus. ingredimini dîs bene iuvantibus. res publica incolumis et privatas res facile salvas praestat;
publica prodendo tua nequiquam serves.' in haec tanto 10
animo consensum est, ut gratiae ultro consulibus agerentur. senatu inde misso pro se quisque aurum, argentum 11
et aes in publicum conferunt tanto certamine iniecto, ut prima inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse, ut nec triumviri accipiundo nec scribae referundo
sufficerent. hunc consensum senatus equester ordo est 12
secutus, equestris ordinis plebs. ita sine edicto, sine coercitione magistratus nec remige in supplementum nec stipendio res publica eguit, paratisque omnibus ad bellum consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud magis tempus belli fuit, quo 1
Carthaginienses Romanique pariter variis casibus im-
mixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. nam Ro- 2
manis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res, hinc prosperae in Sicilia luctum et laetitiam miscuerant;
et in Italia cum Tarentum amissum damno et dolori, tum 3
arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit; et 4
terrorem subitum pavoremque urbis Romae obsessae et oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam
vertit. transmarinae quoque res quadam vice pensatae: 5
Philippus hostis tempore haud satis opportuno factus, Aetoli novi adsciti socii, Attalusque Asiae rex iam velut
despondente fortuna Romanis imperium orientis. Cartha- 6
ginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequabant, et ut ad moenia urbis Romanae nullo prohibente se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat inriti incepti

7 pudebatque adeo se spretos, ut sedentibus ipsis ad Ro-
mana moenia alia porta exercitus Romanus in Hispaniam
8 duceretur. ipsae quoque Hispaniae, quo propius spem
venerant tantis duobus ducibus exercitibusque caesis de-
bellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus, ab
L. Marcio tumultuario duce ad vanum et inritum victo-
9 riam redactam esse, indignationis praebebant. ita ae-
quante fortuna suspensa omnia utrisque erant integra
spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum in-
ciperent.
1 XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod
Capua pertinacius oppugnata ab Romanis quam defensa
2 ab se multorum Italiae populorum animos averterat, quos
neque omnis tenere praesidiis, nisi vellet in multas par-
vasque partis carpere exercitum, quod minime tum ex-
pediebat, poterat nec deductis praesidiis spei liberam vel
3 obnoxiam timori sociorum relinquere fidem. praeceps in
avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda quae tueri
4 nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. id
foedum consilium cum incepto, tum etiam exitu fuit. ne-
que enim indigna patientium modo abalienabantur animi,
sed ceterorum etiam: quippe ad pluris exemplum quam
5 per[nicies per]tinebat. nec consul Romanus temptandis
6 urbibus, sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Sa-
lapiae principes erant Dasius et Blattius; Dasius Hanni-
bali amicus, Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Ro-
manam fovebat et per occultos nuntios spem proditionis
fecerat Marcello. sed sine adiutore Dasio res transigi
7 non poterat. multum ac diu cunctatus, et tum quoque
magis inopia consilii potioris quam spe effectus Dasium
appellabat. at ille, cum ab re aversus, tum aemulo po-
8 tentatus inimicus, rem Hannibali aperit. arcessito utro-
que Hannibal cum pro tribunali quaedam ageret mox de
Blattio cogniturus starentque summoto populo accusator
9 et reus, Blattius de proditione Dasium appellabat. enim-
vero ille velut in manifesta re exclamat, sub oculis Hanni-
balis secum de proditione agi. Hannibali atque eis qui
aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa
10 est: aemulationem profecto atque odium esse et id crimen

adferri, quod, quia testem habere non posset, liberius
fingenti sit. ita inde dimissi sunt. nec Blattius ante ab- 11
stitit tamen tam audaci incepto, quam idem obtundendo
docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset,
pervicit, ut praesidium Punicum – [quingenti] autem Nu-
midae erant – Salapiaque traderetur Marcello. nec sine 12
caede multa tradi potuit. longe fortissimi equitum toto
Punico exercitu erant. itaque quamquam inprovisa res
fuit nec usus equorum in urbe erat, tamen armis inter
tumultum captis et eruptionem temptaverunt et, cum 13
evadere nequirent, pugnantes ad ultumum occubuerunt
nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi
venerunt. plusque aliquanto damni haec ala equitum 14
amissa Hannibali quam Salapia fuit, nec deinde umquam
Poenus, quo longe plurumum valuerat, equitatu superior
fuit.

XXXVIIII. Per idem tempus cum in arce Taren- 1
tina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium
quod ibi erat Romanum praefectusque praesidii atque
arcis M. Livius in conmeatibus ab Sicilia missis habe-
bant, qui ut tuto praeterveherentur oram Italiae, classis 2
viginti ferme navium Regii stabat. praeerat classi com- 3
meatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus, ceterum
multis fortibus factis militari gloria inlustris. primo quin- 4
que naves, quarum maximae duae triremes a Marcello ei
traditae erant, habuit; postea rem impigre saepe gerenti
tres additae quinqueremes; postremo ipse a sociis Reginis- 5
que et a Vellia et a Paesto debitas ex foedere exigendo
classem viginti navium, sicut ante dictum est, efficit.
huic ab Regio profectae classi Democrates cum pari classi 6
navium Tarentinarum numero quindecim milia ferme ab
urbe ad Sacriportum obvius fuit. velis tum forte inpro- 7
vidus futuri certaminis Romanus veniebat; sed circa Cro-
tonem Sybarimque suppleverat remigio navis, instructam-
que et armatam egregie pro magnitudine navium classem
habebat. et tum forte sub idem tempus et venti vis 8
omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad com-
ponenda armamenta expediendumque remigem ac militem
ad imminens certamen satis temporis esset.

9 Raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes,
quippe cum in maioris discrimen rei, quam ipsae erant,
10 pugnarent: Tarentini, ut recuperata urbe ac Romanis post
centesimum prope annum arcem etiam liberarent, spe
commeatus quoque hostibus, si navali proelio possessio-
11 nem maris ademissent, interclusuros; Romani, ut retenta
possessione arcis ostenderent, non vi ac virtute, sed pro-
12 ditione ac furto Tarentum amissum. itaque ex utraque
parte signo dato cum rostris concurrissent neque retro
navem inhiberent nec dirimi ab se hostem paterentur,
quam quis indeptus navem erat ferrea iniecta manu, ita
conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus
tantum, sed gladiis etiam prope conlato pede gereretur
13 res. prorae inter se iunctae haerebant, puppes alieno re-
migio circumagebantur. ita in arto stipatae erant naves,
ut vix ullum telum in mari vanum intercideret; frontibus
velut pedestres acies urgebant perviaeque naves pugnanti-
14 bus erant. insignis tamen inter ceteras pugna fuit dua-
15 rum, quae primae agminis concurrerant inter se. in Ro-
mana nave ipse Quinctius erat, in Tarentina Nico, cui
Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato
etiam odio invisus atque infestus Romanis, quod eius
16 factionis erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic
Quinctium simul pugnantem hortantemque suos incautum
hasta transfigit. ille atque praeceps cum armis procidit
17 ante proram, victor Tarentinus in turbatam duce amisso
navem inpigre transgressus cum summovisset hostis et
prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati
tuerentur Romani, repente et alia a puppe triremis ho-
18 stium apparuit. ita in medio circumventa Romana navis
capitur. hinc ceteris terror iniectus, uti praetoriam navem
captam videre; fugientesque passim aliae in alto mersae,
aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere Thu-
19 rinis Metapontinisque. ex onerariis, quae cum commeatu
sequebantur, perpaucae in potestatem hostium venere, aliae
ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes
20 vela in altum evectae sunt. nequaquam pari fortuna per
eos dies Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia ho-
minum frumentatum egressa cum in agris passim vaga-

rentur, Livius, qui arci praesidioque Romano praeerat, 21
intentus in omnis occasiones gerendae rei C. Persium in-
pigrum virum cum duobus milibus et [quingentis] armato-
rum ex arce emisit, qui vage effusos per agros palatosque 22
adôrtus cum diu passim cecidisset, paucos ex multis tre-
pida fuga incidentis semiapertis portarum foribus in urbem
compulit, ne urbs eodem impetu caperetur. ita aequatae 23
res ad Tarentum, Romanis victoribus [terra, Tarentinis
victoribus] mari. frumenti spes, quae in oculis fuerat,
utrosque frustrata pariter.

XXXX. Per idem tempus Laevinus consul, iam 1
magna parte anni circumacta, in Siciliam veteribus novis-
que sociis expectatus cum venisset, primum ac potissimum
omnium ratus Syracusis nova pace inconditas componere
res. Agrigentum inde, quod belli reliquum erat teneba- 2
turque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit legiones.
et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Cartha- 3
giniensium, sed omnem in Muttine Numidisque spem re-
positam habebant. per totam Siciliam vagus praedas 4
agebat ex sociis Romanorum neque intercludi ab Agri-
gento vi aut arte ulla nec, quin erumperet ubi vellet,
prohiberi poterat. haec eius gloria quia iam imperatoris 5
quoque famae officiebat, postremo in invidiam vertit, ut
ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem
satis laetae essent. (propter) postremo praefecturam eius 6
filio suo dedit, ratus, cum imperio auctoritatem quoque ei
inter Numidas erepturum. quod longe aliter venit: nam 7
veterem favorem eius sua insuper invidia auxit, neque ille
indignitatem iniuriae tulit confestimque ad Laevinum oc-
cultos nuntios misit de tradendo Agrigento. per quos ut 8
est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam
ad mare ferentem Numidae cum occupassent pulsis inde
custodibus aut caesis, Romanos ad id ipsum missos in
urbem acceperunt. et cum agmine iam in media urbis ac 9
forum magno tumultu iretur, ratus Hanno, non aliud
quam tumultum ac secessionem, id quod et ante acci-
derat, Numidarum esse, ad conprimendam seditionem
processit. atque ille, cum ei multitudo maior quam Nu- 10
midarum procul visa et clamor Romanus haudquaquam

ignotus ad auris accidisset, priusquam ad ictum teli
11 veniret, capessit fugam. per aversam portam emissus
adsumpto comite Epicyde cum paucis ad mare pervenit,
nactique opportune parvum navigium, relicta hostibus
Sicilia, de qua per tot annos certatum erat, in Africam
12 traiecerunt. alia multitudo Poenorum Siculorumque ne
temptato quidem certamine cum caeci in fugam ruerent
13 clausique exitus essent, circa portas caesa. oppido re-
cepto Laevinus qui capita rerum Agrigenti erant virgis
caesos securi percussit, ceteros praedamque vendidit,
omnem pecuniam Romam misit.

14 Fama Agrigentinorum cladis Siciliam cum pervasisset,
omnia repente ad Romanos inclinaverunt. prodita brevi
sunt viginti oppida, sex vi capta, voluntaria deditione in
15 fidem venerunt ad quadraginta. quarum civitatium prin-
cipibus cum pro cuiusque merito consul pretia poenasque
exsolvisset coegissetque Siculos positis tandem armis ad
16 agrum colendum animos convertere, ut esset non incola-
rum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romae
atque Italiae, id quod multis saepe tempestatibus fecerat,
annonam levaret, ab Agathyrna inconditam multitudinem
17 secum in Italiam transvexit. quattuor milia hominum
erant, mixti ex omni conluvione exules, obaerati, capi-
talia ausi plerique, et cum in civitatibus suis ac sub le-
gibus vixerant et postquam eos ex variis causis fortuna
similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac ra-
18 pinam tolerantes vitam. hos neque relinquere Laevinus
in insula tum primum nova pace coalescente velut ma-
teriam novandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis
usui futuri erant ad populandum Bruttium agrum adsue-
tam latrociniis quaerentibus manum. et quod ad Siciliam
attinet, eo anno debellatum est.

1 XXXXI. In Hispania principio veris P. Scipio, na-
vibus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum
auxiliis, classem onerariasque ostium inde Hiberi fluminis
2 petere iubet. eodem legiones ex hibernis convenire cum
iussisset, ipse cum quinque milibus sociorum ab Tarra-
cone profectus ad exercitum est. quo cum venisset, ad-
loquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerunt

cladibus, ratus contione advocata ita disseruit: ‘nemo 3
ante me novus imperator militibus suis, priusquam opera
eorum usus esset, gratias agere iure ac merito potuit;
me vobis, priusquam provinciam aut castra viderem, ob- 4
ligavit fortuna, primum quod ea pietate erga patrem pa-
truumque meum vivos mortuosque fuistis, deinde quod 5
amissam tanta clade provinciae possessionem integram et
populo Romano et successori mihi virtute vestra obti-
nuistis. sed cum iam benignitate deûm id paremus at- 6
que agamus, non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne
Poeni maneant, nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus
transitu hostis, sed ut ultro transeamus transferamusque 7
bellum, vereor, ne cui vestrum maius id audaciusque con-
silium quam aut pro memoria cladium nuper acceptarum
aut pro aetate mea videatur. adversae pugnae in Hispania 8
nullius in animo quam meo minus obliterari possunt,
quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium,
ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus,
interfecti sunt; sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo 9
frangit animum, ita publica cum fortuna, tum virtus de-
sperare de summa rerum prohibet. ea fato quodam data
nobis sors est, ut magnis omnibus bellis victi vicerimus.
vetera omitto, Porsinam, Gallos, Samnites: a Punicis 10
bellis incipiam. quot classes, quot duces, quot exercitus
priore bello amissi sunt! iam quid hoc bello memorem? 11
omnibus aut ipse adfui cladibus aut quibus afui, maxime
unus omnium eas sensi. Trebia, Trasumenus, Cannae,
quid aliud sunt quam monumenta occisorum exercitûm
consulumque Romanorum? adde defectionem Italiae, Si- 12
ciliae maioris partis, Sardiniae, adde ultimum terrorem
ac pavorem, castra Punica inter Anienem ac moenia Ro-
mana posita et visum prope in portis victorem Hanni-
balem: in hac ruina rerum stetit una integra atque im-
mobilis virtus populi Romani, haec omnia strata humi
erexit ac sustulit. vos omnium primi, milites, post Can- 13
nensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpis Italiamque,
qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen
esset populi Romani, ductu auspicioque patris mei obsti-
tistis, et hae secundae res illas adversas sustinuerunt.

14 nunc benignitate deûm omnia secunda, prospera, in dies
15 laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur; in Sicilia
Syracusae, Agrigentum captum, pulsi tota insula hostes
16 receptaque provincia in dicione populi Romani est; in
Italia Arpi recepti, Capua capta; iter omne ab urbe Roma
trepida fuga emensus Hannibal, in extremum angulum
agri Bruttii conpulsus, nihil iam maius precatur deos,
quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium terra
17 liceat. quid igitur minus conveniat, milites, quam, cum
aliae super alias clades cumularentur ac di prope ipsi
cum Hannibale starent, vos hic cum parentibus meis —
aequentur enim etiam honore nominis — sustinuisse la-
bantem fortunam populi Romani, nunc eosdem, quia illic
18 omnia secunda laetaque sunt, animis deficere? nuper
quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo luctu quam
[vestro transissent! nunc dii immortales imperii Romani
praesides, qui centuriis omnibus ut mihi imperium iu-
berent dari fuere auctores, iidem auguriis auspiciisque et
per nocturnos etiam visus omnia laeta ac prospera por-
19 tendunt. animus quoque meus, maximus mihi ad hoc
tempus vates, praesagit, nostram Hispaniam esse, brevi
extorre hinc omne Punicum nomen maria terrasque foeda
20 fuga impleturum. quod mens sua sponte divinat, idem
subicit ratio haud fallax. vexati ab iis socii nostram fidem
per legatos implorant, tres duces discordantes, prope ut
defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in diversas re-
21 giones distraxere: eadem in illos ingruit fortuna, quae
nuper nos adflixit; nam et deseruntur ab sociis, ut prius
ab Celtiberis nos, et diduxere exercitus, quae patri pa-
22 truoque meo causa exitii fuit. nec discordia intestina
coire eos in unum sinet neque singuli nobis resistere po-
terunt. vos modo, milites, favete nomini Scipionum,
suboli imperatorum vestrorum velut accisis recrescenti
23 stirpibus. agite, milites veteres, novum exercitum novum-
que ducem traducite Hiberum, traducite in terras cum mul-
24 tis fortibus factis saepe a vobis peragratas. brevi faciam
ut, quem ad modum noscitatis in me patris patruique si-
25 militudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita in-
genii, fidei virtutisque (exemplum) effigiem vobis reddam,

ut revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem impera-
torem dicat.'

XXXXII. Hac oratione accensis militum animis, 1
relicto ad praesidium regionis eius M. Silano cum tribus
milibus peditum, trecentis equitibus, ceteras omnes co-
pias – erant autem viginti quinque milia peditum, duo
milia quingenti equites – Hiberum traiecit. ibi quibus- 2
dam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas re-
giones discessissent Punici exercitus, proximum adgre-
deretur, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes
contraheret nec par esset unus tot exercitibus, Cartha-
ginem novam interim oppugnare statuit, urbem cum 3
ipsam opulentam suis opibus, tum hostium omni bellico
apparatu plenam – ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hi-
spaniae obsides erant –, sitam praeterea cum opportune 4
ad traiciendum in Africam, tum super portum satis am-
plum quantaevis classi et nescio an unum in Hispaniae
ora, qua nostro adiacet mari. nemo omnium quo iretur 5
sciebat praeter C. Laelium. is classe circummissus ita
cursum navium moderari iussus erat, ut eodem tempore
exercitus ostenderetur et classis portum intraret. septimo 6
die ab Hibero Carthaginem ventum est simul terra mari-
que. castra ab regione urbis, qua in septemtrionem versa
est, posita; his nisi ab tergo – nam natura tuta erant –
nullum vallum obiectum. ceterum sita Carthago sic est: 7
sinus est maris media fere Hispaniae ora, maxime Africo
vento oppositus, ad duo milia et quingentos passus in-
trorsus retractus, paulo plus mille passuum in latitu-
dinem patens. huius in ostio sinus parva insula obiecta 8
ab alto portum tutum ab omnibus ventis praeterquam
Africo facit. ab intimo sinu paeninsula excurrit, tumulus
is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meri-
die cincta mari; ab occasu stagnum claudit paululum
etiam ad septemtrionem fusum, incertae altitudinis ut-
cumque exaestuat mare. continenti urbem iugum ducen- 9
tos fere et quinquaginta passus patens coniungit. unde
cum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum
imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe ostentans 10
sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

1 XXXXIII. Cetera quae munienda erant cum per-
fecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque
ostentans obsidionem, instruxit; circumvectusque classem
cum monuisset praefectos navium, ut vigilias nocturnas
intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem
2 conari, regressus in castra, ut consilii sui rationem, quod
ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, mili-
tibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret,
3 contione advocata ita disseruit: 'ad urbem unam oppu-
gnandam si quis vos adductos credit, is magis operis
vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet.
oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una
4 urbe universam ceperitis Hispaniam. hic sunt obsides
omnium nobilium regum populorumque; qui simul in
potestate vestra erunt, extemplo omnia quae nunc sub
5 Carthaginiensibus sunt in dicionem tradent; hic pecunia
omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt,
quippe qui mercennarios exercitus alant, et quae nobis
6 maximo usui ad conciliandos barbarorum animos erit; hic
tormenta, arma, omnis apparatus belli est, qui simul
7 vos instruet et hostes nudabit. potiemur praeterea cum
pulcherrima opulentissimaque urbe, tum opportunissimo
portu egregio, unde terra marique quae belli usus poscunt
suppeditentur. quae cum magna ipsi habebimus, tum
8 dempserimus hostibus multo maiora. haec illis arx, hoc
horreum, aerarium, armamentarium, hoc omnium rerum
receptaculum est, huc rectus ex Africa cursus est, haec
una inter Pyrenaeum et Gades statio, hinc omni Hispaniae
9 imminet Africa. sed quoniam vos instructos et ordinatos
cognosco, ad Carthaginem novam oppugnandam totis
10 viribus et bono animo transeamus.' cumque omnes una
voce hoc faciendum succlamarent, eos Carthaginem duxit.
tum terra marique eam oppugnari iubet.

1 XXXXIIII. Mago Poenorum dux] cum terra marique
instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit:
2 oppidanorum duo milia ab ea parte, qua castra Romana
erant, opponit, quingentis militibus arcem insedit, quin-
gentos tumulo urbis in orientem verso inponit; multitu-
dinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, in-

tentam ad omnia occurrere iubet. patefacta deinde porta 3
eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat,
mittit. Romani duce ipso praecipiente parumper cessere,
ut propiores subsidiis in certamine ipso summittendis
essent. et primo haud impares stetere acies; subsidia 4
deinde identidem summissa e castris non averterunt solum
in fugam hostis, sed adeo effusis instituerunt, ut nisi re-
ceptui cecinisset, permixti fugientibus inrupturi fuisse in
urbem viderentur. trepidatio vero non in proelio maior 5
quam tota urbe fuit. multae stationes pavore atque fuga
desertae sunt relictique muri, cum qua cuique erat pro-
ximum desiluissent. quod ubi egressus Scipio in tumu- 6
lum, quem Mercuri vocant, animum advertit, multis par-
tibus nudata defensoribus moenia esse, omnis e castris
excitos ire ad oppugnandum et ferre scalas iubet. ipse 7
trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis – ingens
enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat – ad
urbem succedit, hortatur, imperat quae in rem sunt, quod 8
plurumum ad accendendos militum animos intererat,
testis spectatorque virtutis atque ignaviae cuiusque adest.
itaque in vulnera ac tela ruunt neque illos muri neque 9
superstantes armati arcere queunt, quin certatim ascen-
dant. et ab navibus eodem tempore ea, quae mari ad- 10
luitur, pars urbis oppugnari coeptast. ceterum tumultus
inde maior quam vis adhiberi poterat. dum adplicant, 11
dum raptim exponunt scalas militesque, dum qua cuique
proximum est in terram evadere properant, ipsa festina-
tione et certamine alii alios inpediunt.

XXXXV. Inter haec repleverat iam Poenus armatis 1
muros, et vis magna ex ingenti copia congesta telorum
suppeditabat. sed neque viri nec tela nec quicquam aliud 2
aeque quam moenia ipsa sese defendebant. rarae enim
scalae altitudini aequari poterant et quo quaeque altiores,
eo infirmiores erant. itaque cum summus quisque evadere 3
non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur.
quidam stantibus scalis cum altitudo caliginem oculis
offudisset, ad terram delati sunt. et cum passim homines 4
scalaeque ruerent et ipso successu audacia atque alacritas
hostium cresceret, signum receptui datum est; quod spem 5

non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis
obsessis, sed etiam in posterum dedit, scalis et corona
capi urbem non posse, opera et difficilia esse et tempus
datura ad ferendam opem imperatoribus suis.
6 Vix prior tumultus conticuerat, cum Scipio ab de-
fessis iam vulneratisque recentis integrosque alios ac-
7 cipere scalas iubet et vi maiore adgredi urbem. ipse, ut
ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores
Tarraconenses nunc levibus cumbis, nunc, ubi eae side-
rent, vadis pervagatos stagnum, conpertum habebat, fa-
cilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum arma-
8 tos [D] duxit. medium ferme diei erat et ad id, quod
sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer
etiam septemtrio ortus inclinatum stagnum eodem quo
aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico
9 tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. hoc cura ac
ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio,
qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna au-
ferrent viasque ante numquam initas humano vestigio
aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac
medio stagno evadere ad moenia.
1 XXXXVI. Ab terra ingens labor succedentibus erat;
nec altitudine tantum moenium impediebantur, sed quod
euntis ad ancipitis utrimque ictus subiectos habebant
Romanos, ut latera infestiora subeuntibus quam adversa
2 corpora essent. at parte in alia quingentis et per stagnum
facilis transitus et in murum ascensus inde fuit: nam ne-
que opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni
praesidio satis creditum foret, nec ulla armatorum statio
aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo feren-
3 dam, unde periculum ostendebatur. ubi urbem sine cer-
tamine intravere, pergunt inde quanto maximo cursu
poterant ad eam portam, circa quam omne contractum
4 certamen erat. in quod adeo intenti omnium non animi
solum fuere, set etiam oculi auresque pugnantium spectan-
5 tiumque et adhortantium pugnantis, ut nemo ab tergo
ante sentiret captam urbem, quam tela in aversos inci-
6 derunt. [ut] utrimque ancipitem hostem habebant, tunc
turbatis defensoribus metu et moenia capta et porta intus

forisque pariter refringi coepta; et mox caedendo con-
fectis ac distractis, ne iter inpediretur, foribus armati im-
petum fecerunt. magna multitudo et muros transcendebat, 7
sed ii passim ad caedem oppidanorum versi; illa, quae
portam ingressa erat, iusta acies cum ducibus, cum or-
dinibus media urbe in forum processit. inde cum duobus 8
itineribus fugientis videret hostis, alios ad tumulum in
orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum
praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum
omnibus fere armatis qui muris pulsi fuerant refugerat,
partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partim
ipse ad arcem ducit. et tumulus primo impetu est captus
et Mago, arcem conatus defendere, cum omnia hostium 9
plena videret neque spem ullam esse, se arcemque et
praesidium dedidit. quoad dedita arx est, caedes tota 10
urbe passim factae, nec ulli puberum, qui obvius fuit,
parcebatur; tum signo dato caedibus finis factus, ad prae-
dam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XXXXVII. Liberorum capitum virile secus ad 1
decem milia capta. inde qui cives novae Carthaginis
erant dimisit, urbemque et sua omnia, quae reliqua eis
bellum fecerat, restituit. opifices ad duo milia hominum 2
erant: eos publicos fore populi Romani edixit cum spe
propinqua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam
navassent. ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac 3
validorum servorum in classem ad supplementum re-
migum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem.
extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant, quo- 4
rum perinde ac si sociorum liberi essent cura habita.
captus et apparatus ingens belli: catapultae maximae 5
formae centum viginti, minores ducentae octoginta una,
ballistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae, 6
scorpionum maiorum minorumque et armorum telorum-
que ingens numerus, signa militaria septuaginta quattuor.
et auri argentique relata ad imperatorem magna vis: 7
paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras
ferme omnes pondo; argenti infecti signatique decem et
octo milia et trecenta pondo, vasorum argenteorum ma-
gnus numerus. haec omnia C. Flaminio quaestori ad- 8

pensa adnumerataque sunt. tritici quadringenta milia
9 modiûm, hordei ducenta septuaginta. ac naves onerariae
sexaginta tres in portu expugnatae, quaedam cum suis
oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et lin-
teis et sparto et navali alia materia ad classem aedifican-
10 dam, ut minimum omnium inter tantas opes belli captas
Carthago ipsa fuerit.

1 XXXXVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis
navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones
2 reduxit fessosque milites omnibus uno die belli operibus,
quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe tantum
laboris periculique adissent et capta cum iis, qui in arcem
confugerant, iniquo etiam loco pugnassent, curare cor-
3 pora iussit. postero die militibus navalibusque sociis
convocatis primum dîs immortalibus laudes gratesque
egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in
Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo con-
gessissent omnis Africae atque Hispaniae opes, ut neque
hostibus quicquam relinqueretur et sibi ac suis omnia
4 superessent. militum deinde virtutem conlaudavit, quod
eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non in-
explorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm,
non munitissima arx deterruisset, quo minus transcen-
5 derent omnia perrumperentque: itaque quamquam omni-
bus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus
eius esse, qui primus murum ascendisset; profiteretur qui
6 se dignum eo duceret dono. duo professi sunt, Q. Ti-
berilius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius
navalis. nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam
7 studia excitaverant uterque sui corporis hominum. sociis
C. Laelius praefectus classis, legionariis M. Sempronius
8 Tuditanus aderat. ea contentio cum prope seditionem
veniret, Scipio tris recuperatores cum se daturum pro-
nuntiasset, qui cognita causa testibusque auditis iudi-
9 carent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio
et M. Sempronio advocatis partis utriusque P. Cornelium
Caudinum de medio adiecit eosque tris recuperatores con-
10 sidere et causam cognoscere iussit. cum res eo maiore
ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis non tam

advocati quam moderatores studiorum fuerant, C. Laelius,
relicto consilio ante tribunal ad Scipionem accedit eum-
que docet, rem sine modo ac modestia agi ac prope esse, 11
ut manus inter se conferant: ceterum etiam si vis absit,
nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi
fraude ac periurio decus petatur virtutis. stare hinc le- 12
gionarios milites, hinc classicos, per omnis deos appara-
tos iurare magis quae velint quam quae sciant vera esse
et obstringere periurio non se solum suumque caput, sed
signa militaria et aquilas sacramentique religionem. haec 13
ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre.
Scipio conlaudato Laelio ad contionem advocavit pro-
nuntiavitque, se satis compertum habere Q. Tiberilium
et Sex. Digitium pariter in murum escendisse seque eos
virtutis causa coronis muralibus donare. tum reliquos, 14
prout cuique meritum virtusque erat, donavit; ante omnis
C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis
sibimet ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus
donavit.

XXXXVIIII. Tum obsides civitatium Hispaniae 1
vocari iussit; quorum quantus numerus fuerit piget scri-
bere, quippe ubi alibi trecentos ferme, alibi tria milia
septingentos viginti quattuor fuisse inveniam. aeque et 2
alia inter auctores discrepant. praesidium Punicum alius
decem, alius septem, alius haut plus quam duum milium
fuisse scribit. capta alibi [. .] milia capitum, alibi supra
quinque et viginti invenias. scorpiones maiores minores- 3
que ad sexaginta captos scripserim, si auctorem Graecum
sequar Silenum; si Valerium Antiatem, maiorum scor-
pionum sex milia, minorum decem tria milia: adeo nullus
mentiendi modus est. ne de ducibus quidem convenit. 4
plerique Laelium praefuisse classi, sunt qui M. Iunium
Silanum dicant; Arinen praefuisse Punico praesidio de- 5
ditumque Romanis Antias Valerius, Magonem alii scri-
ptores tradunt. non de numero navium captarum, non 6
de pondere auri atque argenti et redactae pecuniae con-
venit. si aliquîs adsentiri necesse est, media simillima
veris sunt. ceterum vocatis obsidibus primum universos 7
bonum animum habere iussit: venisse eos in populi Ro- 8

mani potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines malit exterasque gentis fide ac societate iunctas
9 habere quam tristi subiectas servitio. deinde acceptis nominibus civitatium recensuit captivos, quot cuiusque populi essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quis-
10 que recipiendos veniret. si quarum forte civitatium legati aderant, eis praesentibus suos restituit, ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit.
11 Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandoni uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli erat, flens ad pedes imperatoris procubuit obtestarique coepit, ut curam cultumque feminarum impensius custodibus
12 commendaret. cum Scipio nihil defuturum profecto diceret, tum rusus mulier: 'hau magni ista facimus' inquit; 'quid enim huic fortunae non satis est? alia me cura aetatem harum intuentem – nam ipsa iam extra
13 periculum iniuriae muliebris sum – stimulat.' et aetate et forma florentes circa eam Indibilis filiae [erant aliae]que nobilitate pari, quae omnes eam pro parente colebant.
14 tum Scipio 'meae populique Romani disciplinae causa facerem,' inquit 'ne quid, quod sanctum usquam esset,
15 aput nos violaretur; nunc ut id curem inpensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem
16 oblitae decoris matronalis estis.' spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.
1 L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo adeo eximia forma, ut quacumque incedebat
2 converteret omnium oculos. Scipio, percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit, desponsam eam prin-
3 cipi Celtiberorum adulescenti, Aluccio nomen erat. extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, cum interim audiret, deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone quam parentis adloqui-
4 tur: 'iuvenis' inquit 'iuvenem appello, [quo] minor sit inter nos huius sermonis verecundia. ego, cum sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta esset audirem-
5 que tibi eam cordi esse et forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis – praesertim in recto et legitimo

amore — et non res publica animum nostrum occupasset, veniam mihi dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius possum, amori faveo. fuit sponsa tua apud me 6
eadem qua apud soceros tuos parentisque suos verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque dari tibi donum posset. hanc mercedem unam pro eo 7
munere paciscor: amicus populo Romano sis et, si me virum bonum credis esse, qualis patrem patruumque meum iam ante hae gentes norant, scias, multos nostri similes in civitate Romana esse nec ullum in terris hodie 8
populum dici posse, quem minus tibi hostem tuisque esse velis aut amicum malis.' adulescens simul pudore et 9
gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnis invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis pro suo animo atque illius erga se esset. parentes inde cognatique virginis appellati; qui, 10
quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam satis magnum attulissent auri pondus, orare Sci- 11
pionem, ut id ab se donum acciperet coeperunt, haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse adfirmantes quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, 12
quando tanto opere peterent accepturum se pollicitus, poni ante pedes iussit vocatoque ad se Aluccio 'super dotem,' inquit 'quam accepturus a socero es, haec tibi a me dotalia dona accedent' aurumque tollere ac sibi habere iussit. his laetus donis honoribusque dimissus domum 13
implevit popularis laudibus meritis Scipionis: venisse dîs simillimum iuvenem, vincentem omnia cum armis, tum benignitate ac beneficiis. itaque dilectu clientium habito 14
cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium dum captivos 1
obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret, satis 2
omnibus compositis, data quinquereme captivisque Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul cum eo capti erant, in navem inpositis nuntium victoriae Romam mittit. ipse paucos dies, quibus morari Carthagine sta- 3
tuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit. primo die legiones in armis quattuor milium 4

spatio decurrerunt; secundo die arma curare et tergere
ante tentoria iussi; tertio die rudibus inter se in modum
iustae pugnae concurrerunt praepilatisque missilibus iacu-
lati sunt; quarto die quies data; quinto iterum in armis
5 decursum est. hunc ordinem laboris quietisque, quoad
6 Carthagine morati sunt, servarunt. remigium classicique
milites tranquillo in altum evecti agilitatem navium si-
7 mulacris navalis pugnae experiebantur. haec extra urbem
terra marique corpora simul animosque ad bellum acue-
bant; urbs ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium
8 generum in publica officina inclusis. dux cuncta pari
cura obibat: nunc operibus aspiciendis tempus dabat,
nunc quae in officinis quaeque in armamentarioque ac
navalibus fabrorum multitudo pluruma in singulos dies
9 certamine ingenti faciebat. his ita incohatis refectisque
qua quassati erant muris dispositisque praesidiis ad custo-
diam urbis Tarraconem est profectus, a multis legationi-
10 bus protinus in via aditus, quas partim dato responso ex
itinere dimisit, partim distulit Tarraconem, quo omnibus
novis veteribusque sociis edixerat conventum. et cuncti
fere qui cis Hiberum incolunt populi, multi etiam ulterioris
11 provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces primo
ex industria famam captae Carthaginis compresserunt;
deinde, ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari
12 posset, elevabant verbis: necopinato adventu ac prope
furto unius diei urbem unam Hispaniae interceptam,
cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem
inmodico gaudio speciem magnae victoriae inposuisse.
13 at ubi adpropinquare tres duces, tris victores hostium
exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum
14 funerum memoriam. haec in vulgus iactabant, haudqua-
quam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium Car-
thagine amissa decessisset.

[PERIOCHA LIBRI XXVII.]

[Cn. Fulvius proconsul cum exercitu ab Hannibale ad Herdoneam caesus est. meliore eventu ab Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistronem pugnatum est. inde Hannibal nocte recessit; Marcellus insecutus est, et subinde cedentem pressit, donec confligeret. priore pugna Hannibal superior, Marcellus sequenti. Fabius Maximus consul pater Tarentinos per proditionem recepit. Claudius Marcellus, T. Quinctius Crispinus consules, speculandi causa progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus, Crispinus fugit. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita centum triginta septem milia centum et octo, ex quo numero apparuit, quantum hominum tot proeliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. in Hispania ad Baeculam Scipio cum Hasdrubale et Hamilcare conflixit et vicit. inter alia captum regalem puerum eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis dimisit. Hasdrubal, qui cum exercitu novo Alpes transcenderat, ut se Hannibali coniungeret, cum milibus hominum quinquaginta sex caesus est, capta quinque milia trecenti M. Livi consulis ductu, sed non minore opera Claudi Neronis consulis, qui, cum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita ut hostem falleret, cum electa manu profectus Hasdrubalem circumvenerat. res praeterea a P. Scipione in Hispania et a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaeos gestas continet.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVII.

I. Hic status rerum in Hispania erat. in Italia con- 1
sul Marcellus Salapia per proditionem recepta Marmoreas
et Meles de Samnitibus vi cepit. ad tria milia militum 2
ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta erant, oppressa. praeda – et aliquantum eius fuit – militi concessa. tritici quoque ducenta quadraginta milia modiûm
et centum decem milia hordei inventa. ceterum nequa- 3
quam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra

paucos dies accepta est haud procul Herdonea urbe.
4 castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat spe recipiendae
Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis
defecerat, nec loco satis tuto posita nec praesidiis firmata.
5 neglegentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod
labare iis adversus Poenum fidem senserant, postquam
Salapia amissa excessisse iis locis in Bruttios Hannibalem
6 auditum est. ea omnia ab Herdonea per occultos nuntios
delata Hannibali simul curam sociae retinendae urbis et
spem fecere incautum hostem adgrediendi. exercitu ex-
pedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis itineribus
ad Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obi-
7 ceret, acie instructa accessit. pari audacia Romanus, con-
silio et viribus impar, copiis raptim eductis conflixit.
8 quinta legio et sinistra ala acriter pugnam inierunt. cete-
rum Hannibal signo equitibus dato, ut, cum pedestres
acies occupassent praesenti certamine oculos animosque,
circumvecti pars castra hostium, pars terga necopinantium
9 invaderent, ipse in Fulvi similitudinem nominis, quia Cn.
Fulvium praetorem biennio ante in îsdem devicerat locis,
10 increpans, similem eventum pugnae fore adfirmabat. ne-
que ea spes vana fuit; nam cum comminus acie et pedi-
tum certamine multi cecidissent Romanorum, starent
11 tamen ordines signaque, equestris tumultus a tergo, simul
a castris clamor hostilis auditus sextam ante legionem,
quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata
est, quintam deinde atque eos qui ad prima signa erant
12 avertit. pars in fugam effusi, pars in medio caesi, ubi
et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum cecidit.
13 Romanorum sociorumque quot caesa in eo proelio milia
sint, quis pro certo adfirmet, cum tredecim milia alibi,
14 alibi hau plus quam septem inveniam? castris praedaque
victor potitur. Herdoneam quia et defecturam fuisse ad
Romanos comperit nec mansuram in fide, si inde absces-
sisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta
incendit; occidit principes, qui cum Fulvio conloquia oc-
15 culta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta
clade evaserant, diversis itineribus semermes ad Mar-
cellum consulem in Samnium perfugerunt.

II. Marcellus nihil admodum tanta clade territus 1
litteris Romam ad senatum de duce et exercitu ad Her-
doneam amisso scribit: ceterum eundem se, qui post 2
Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem con-
tudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua
exultet, facturum. et Romae quidem cum luctus ingens 3
ex praeterito, tum timor in futurum erat. consul ex 4
Samnio in Lucanos transgressus ad Numistronem in con-
spectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem teneret,
posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, quod 5
prior in aciem eduxit; nec detractavit Hannibal, ut signa
portis efferri vidit. ita tamen aciem instruxerunt, ut
Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sini-
strum ad oppidum adplicarent. ab hora tertia cum ad 6
noctem pugnam extendissent fessaeque pugnando primae
acies essent – ab Romanis prima legio et dextra ala, ab
Hannibale Hispani milites et funditor Baliaris, elephanti
quoque commisso iam certamine in proelium acti –, diu
pugna neutro inclinata stetit. primae legioni tertia, dextrae 7
alae sinistra subiit, et apud hostis integri a fessis pugnam
accepere. novum atque atrox proelium ex tam segni re- 8
pente exarsit recentibus animis corporibusque, set nox
incerta victoria diremit pugnantis. postero die Romani 9
ab sole orto in multum diei stetere in acie: ubi nemo
hostium adversus prodiit, spolia per otium legere et
congestos in unum locum cremavere suos. nocte inse- 10
quenti Hannibal silentio movit castra, in Apuliam abiit.
Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum
praesidio modico Numistrone relictis praepositoque iis L.
Furio Purpurione tribuno militum, vestigiis institit sequi.
ad Venusiam adeptus eum est. ibi per dies aliquot, cum 11
ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque
tumultuosa magis proelia [quam magna, et ferme omnia
Romanis secunda fuerunt. inde per Apuliam ducti exer- 12
citus sine ullo memorando certamine, cum Hannibal nocte
signa moveret, locum insidiis quaerens, Marcellus nisi
certa luce et explorato ante non sequeretur.

III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum 1
vendendis, agro qui publicatus erat locando – locavit

autem omnem frumento – tempus terit, ne deesset materia
in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per
2 indicium protractum est facinus. milites aedificiis emotos,
simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul
metuens, ne suum quoque exercitum sicut Hannibalis
nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibi-
3 met ipsos tecta militariter coegerat aedificare. erant autem
pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia harundine
texta, stramento intecta omnia, velut de industria ali-
4 mentis ignis. haec noctis una hora omnia incendere cen-
tum septuaginta Campani principibus fratribus Blossiis
5 coniuraverant. indicio eius rei ex familia Blossiorum
facto, portis repente iussu proconsulis clausis, cum ad
arma signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes
qui in noxa erant et quaestione acriter habita damnati
necatique; indicibus libertas et aeris dena milia data.
6 Nucerinos et Acerranos, querentes ubi habitarent non
esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam
7 Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut ae-
dificarent quae incensa erant; Nucerini Atellam,] quia id
maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis traducti.
8 Inter multas magnasque res, quae nunc secundae,
nunc adversae occupabant cogitationes hominum, ne Ta-
9 rentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et
P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum coemendum,
quod Tarentum portaretur, profecti et mille milites de
exercitu urbano, par numerus sociorum eodem in praesi-
dium cum frumento missi.
1 IIII. Iam aestas in exitu erat comitiorumque consu-
larium instabat tempus. sed litterae Marcelli, negantis e
re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui ce-
denti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam
2 iniecerant, ne aut consulem tum maxime res agentem a
3 bello avocarent aut in annum consules deessent. optimum
visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium po-
4 tius consulem ex Sicilia revocari. ad eum litterae iussu
senatus ab L. Manlio praetore urbis missae cum litteris
consulis M. Marcelli, ut ex iis nosceret, quae causa patribus
eum potius quam collegam rovocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam 5
venerunt, quaeque prospera proelia rex cum Carthaginiensibus
fecisset memorantes, regem nec inimiciorem 6
ulli populo quam Carthaginiensi nec amiciorem quam Ro-
mano esse adfirmabant. misisse eum antea legatos Hi-
spaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Romanos,
nunc ab ipso velut fonte petere Romanam amicitiam vo-
luisse. senatus non legatis modo benigne respondit, sed 7
et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium,
P. Poetelium, P. Popillium. dona tulere togam et tuni- 8
cam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque
pondo auri factam. protinus et alios Africae regulos iussi 9
adire. iis quoque quae darentur portata, togae praetextae
et terna pondo paterae aureae. et Alexandream ad Pto- 10
lemaeum et Cleopatram reges M. Atilius, M'. Acilius
legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam
missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream
cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo
purpureo.

Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis 11
urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tusculi agnum
cum ubere lactenti natum, Iovis aedis culmen fulmine
ictum ac prope omni tecto nudatum; îsdem ferme diebus 12
Anagniae terram ante portam ictam diem ac noctem sine
ullo ignis alimento arsisse, et aves ad Compitum Ana-
gninum in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse;
Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitu- 13
dinis mirae lascivientium piscium modo exultasse; Tar- 14
quiniis porcum cum ore humano genitum, et in agro
Capenate ad lucum Feroniae quattuor signa sanguine
multo diem ac noctem sudasse. haec prodigia hostiis 15
maioribus procurata decreto pontificum et supplicatio diem
Romae ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati agro ad
Feroniae lucum indicta.

V. M. Valerius consul litteris excitus, provincia 1
exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla
praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum
simul speculatumque quae populus Carthaginiensis ageret
pararetque misso; ipse decem navibus Romam profectus 2

cum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit, ubi
3 de suis rebus gestis commemoravit: cum annos prope
sexaginta in Sicilia terra marique magnis saepe cladibus
4 bellatum esset, se eam provinciam confecisse; neminem
Carthaginiensem in Sicilia esse, neminem Siculum, qui
fugati metu inde afuerint, non esse; omnis in urbes, in
5 agros suos reductos arare; desertam recoli terram tandem,
frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace ac
6 bello fidissimum annonae subsidium. exim Muttine et si
quorum aliorum merita erga populum Romanum erant in
senatum introductis, honores omnibus ad exsolvendam
7 fidem a consule habiti. Muttines etiam civis Romanus
factus rogatione ab tribuno plebis ex auctoritate patrum
ad plebem lata.

8 Dum haec Romae geruntur, M. Valerius quinqua-
ginta navibus cum ante lucem ad Africam accessisset, in-
9 proviso in agrum Uticensem escensionem fecit, eumque
late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis generis
praeda captis ad naves redit et (ad) Siciliam tramisit,
tertio decumo die quam profectus inde Lilybaeum re-
10 vectus. ex captivis quaestione habita haec comperta con-
sulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo
11 in statu Africae res essent: quinque milia Numidarum
cum Masinissa Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine
esse, et alios per totam Africam milites mercede conduci,
12 qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traicerentur, ut is
quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam
transgressus iungeret se Hannibali; in eo positam victo-
13 riam credere Carthaginienses. classem praeterea ingen-
tem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere
brevi traiecturam.

14 Haec recitata a consule ita movere senatum, ut non
expectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem
comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in pro-
15 vinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod consul
in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi prae-
esset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres extra Ro-
manum agrum – eum autem in Italia terminari – negabant
16 dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis cum

de ea re consuleret, ita decrevit senatus, ut consul, prius-
quam ab urbe discederet, populum rogaret, quem dicta-
torem dici placeret eumque quem populus iussisset diceret
dictatorem: si consul noluisset, praetor populum rogaret;
si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent.
cum consul se populum rogaturum negasset, quod suae 17
potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni
plebis rogarunt plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum
ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die id plebis 18
concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam
abiit, destitutique patres litteras ad M. Claudium mittendas
censuerunt, ut desertae ab conlega rei publicae subveniret
diceretque quem populus iussisset dictatorem. ita a M. 19
Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem
plebi scito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus
pontifex maximus magister equitum dictus.

VI. Dictator postquam Romam venit, C. Sempronium 1
Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etru-
riam provinciam ad exercitum misit in locum C. Calpurni
praetoris, quem, ut Capuae exercituique suo praeesset,
litteris excivit. ipse comitia in quem diem primum potuit 2
edixit; quae certamine inter tribunos dictatoremque in-
iecto perfici non poterant. Galeria iuniorum, quae sorte 3
praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules
dixerant, eodemque iure vocatae inclinassent, ni se tri-
buni plebis C. et L. Arri(an)i interposuissent, qui neque 4
magistratum continuari satis civile esse aiebant et multo
foedioris exempli eum ipsum creari, qui comitia haberet:
itaque si suum nomen dictator acciperet, se comitiis inter- 5
cessuros; si aliorum praeterquam ipsius ratio haberetur,
comitiis se moram non facere. dictator causam comitio- 6
rum auctoritate senatus, plebis scito, exemplis tutabatur:
namque Cn. Servilio consule, cum C. Flaminius alter 7
consul ad Trasumennum cecidisset, ex auctoritate patrum
ad plebem latum plebemque scivisse, ut quoad bellum in
Italia esset, ex îs, qui consules fuissent, quos et quotiens
vellet reficiendi consules populo ius esset; exemplumque 8
in eam rem se habere vetus L. Postumi Megelli, qui in-
terrex iis comitiis, quae ipse habuisset, consul cum C.

Iunio Bubulco creatus esset, recens Q. Fabii, qui sibi
continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, pro-
9 fecto numquam sisset. iis orationibus cum diu certatum
esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit,
10 ut eo quod censuisset senatus staretur. patribus id tem-
pus rei publicae visum est, ut per veteres et expertos
bellique peritos imperatores res publica gereretur: itaque
11 moram fieri comitiis non placere. concedentibus tribunis
comitia habita: declarati consules Q. Fabius Maximus
12 quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. praetores inde creati
L. Veturius Philo, T. Quinctius Crispinus, C. Hostilius
Tubulus, C. Aurunculeius. magistratibus in annum crea-
tis Q. Fulvius dictatura se abdicavit.

13 Extremo aestatis huius classis Punica navium quadra-
ginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta Ol-
14 biensem primo, dein, postquam ibi P. Manlius Volso
praetor cum exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum
insulae latus, Caralitanum agrum vastavit, et cum praeda
omnis generis in Africam redit.

15 Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suffecti-
que: C. Servilius pontifex factus in locum T. Otacilii
Crassi; Ti. Sempronius Ti. f. Longus augur factus in
16 locum T. Otacilii Crassi; decemvir item sacris faciendis
in locum Ti. Semproni C. f. Longi Ti. Sempronius Ti.
f. Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus
est et M. Aemilius Papus maximus curio, neque in eorum
locum sacerdotes eo anno suffecti.

17 Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem
et P. Licinium Crassum, maximum pontificem. Crassus
Licinius nec consul nec praetor ante fuerat quam censor
18 est factus; ex aedilitate gradum ad censuram fecit. sed
hi censores neque senatum legerunt neque quicquam pu-
blicae rei egerunt: mors diremit L. Veturi, inde et Lici-
19 nius censura se abdicavit. aediles curules L. Veturius et
P. Licinius Varus ludos Romanos diem unum instaura-
runt. aediles plebei Q. Catius et L. Porcius Licinus ex
multaticio argento signa aenea ad Cereris dedere, et
ludos pro temporis huius copia magnifici apparatus
fecerunt.

VII. Exitu anni huius C. Laelius die quarto et tri- 1
censimo quam a Tarracone profectus erat Romam venit,
isque cum agmine captivorum ingressus urbem magnum
concursum hominum fecit. postero die in senatum intro- 2
ductus captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die
receptasque aliquot urbes, quae defecissent, novasque in
societatem adscitas exposuit. ex captivis comperta his 3
fere congruentia, quae in litteris fuerant M. Valerii Mes-
sallae. maxime movit patres Hasdrubalis transitus in
Italiam vix Hannibali atque eius armis subsistentem.
productus et in contionem Laelius eadem edisseruit. 4
senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplica-
tionem in unum diem decrevit; C. Laelium primo quoque
tempore cum quibus venerat navibus redire in Hispaniam
iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum con- 5
tuli multis auctoribus, haud nescius quosdam esse, qui
anno insequenti captam tradiderint, quod mihi minus si- 6
mile veri visum est annum integrum Scipionem nihil
gerundo in Hispania consumpsisse.

Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum 7
consulibus idibus Martiis, quo die magistratum inierunt,
Italia ambobus provincia decreta, regionibus tamen par-
titum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis
ac Bruttiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum 8
imperium. praetores sortiti provincias, C. Hostilius Tu-
bulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia,
T. Quinctius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sar-
diniam. exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae 9
legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet,
Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius [praefuisset
decretae. urbanus] exercitus ut in Etruriam succederet, 10
C. Calpurnius eidem praeesset provinciae, exercitumque,
quem Quintus Fulvius habuisset, T. Quinctius obtineret;
C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore provinciam exer- 11
citumque, qui tum iam Arimini erat, acciperet. M. Mar-
cello, quibus consul rem gesserat, legiones decretae.
M. Valerio cum L. Cincio – iis quoque enim prorogatum 12
in Sicilia imperium – Cannensis exercitus datus, eumque
supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvi superes-

13 sent, iussi. conquisitos eos consules in Siciliam miserunt,
additaque eadem ignominia, sub qua Cannenses milita-
bant quique ex praetoris Cn. Fulvi exercitu ob similis
14 iram fugae missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio
eaedem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Volso
15 eam provinciam obtinuerat, decretae. P. Sulpicio eadem
legione eademque classe Macedoniam obtinere iusso pro-
rogatum in annum imperium. triginta quinqueremes ex
Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae;
16 cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium
Laevinum traicere, aut mittere seu L. Cincium seu M.
17 Valerium Messallam. nec de Hispania quicquam muta-
tum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed
donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium
est. ita provinciae exercitûmque in eum modum partita
imperia.

1 VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi
curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur,
2 vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C. Ma-
mili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem
esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus id sacerdotium
3 habuisset. tribuni appellati ad senatum [rem] reiecerunt;
senatus populi potestatem fecit: ita primus ex plebe crea-
4 tus maximus curio C. Mamilius Atellus. et flaminem
Dialem invitum inaugurari coegit P. Licinius pontifex
maximus C. Valerium Flaccum. decemvirûm sacris fa-
ciundis creatus in locum Q. Muci Scaevolae demortui C.
5 Laetorius. causam inaugurari coacti flaminis libens reti-
cuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset. ob adu-
lescentiam neglegentem luxuriosamque C. Flaccus flamen
captus a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri
6 germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. is, ut
animum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita
repente exuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute ha-
beretur prior nec probatior primoribus patrum, suis pa-
7 riter alienisque, esset. huius famae consensu elatus ad
iustam fiduciam sui rem intermissam per multos annos
ob indignitatem flaminum priorum repetivit, in senatum
8 ut introiret. ingressum eum curiam cum L. Licinius

praetor inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen.
vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga
praetexta et sella curuli et flaminio esse. praetor non 9
exoletis vetustate annalium exemplis stare ius, sed recen-
tissimae cuiusque consuetudinis usu volebat: nec patrum
nec avorum memoria Dialem quemquam id ius usurpasse.
tribuni rem inertia flaminum obliteratam ipsis, non sacer- 10
dotio damno fuisse cum aequum censuissent, ne ipso
quidem contra tendente praetore magno adsensu patrum
plebisque flaminem in senatum introduxerunt, omnibus
ita existimantibus, magis sanctitate vitae quam sacerdotii
iure eam rem flaminem obtinuisse.

Consules priusquam in provincias irent, duas urbanas 11
legiones, in supplementum quantum opus erat ceteris
exercitibus militum scripserunt. urbanum veterem exer- 12
citum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato – frater hic
consulis erat – in Etruriam dedit ducendum et legiones,
quae in Etruria erant, Romam deducendas. et Fabius 13
consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas – fuere
autem ad quattuor milia trecenti quadraginta quattuor –
Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium
proconsulem iussit atque ab eo duas legiones et triginta
quinqueremes accipere. nihil eae ductae ex insula le- 14
giones minuerunt nec viribus nec specie eius provinciae
praesidium. nam cum praeter egregie suppletas duas 15
veteres legiones transfugarum etiam Numidarum equitum
peditumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in
exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos
viros, milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis 16
Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exer-
cituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, re-
gnum qua Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse cete- 17
ram insulam tuebatur, divisam quondam Romani Punici-
que imperii finibus, classe quoque navium septuaginta
partita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritumae
essent. ipse cum Muttinis equitatu provinciam peragra- 18
bat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret et per-
inde dominos laudaret castigaretque. ita tantum ea cura 19
frumenti provenit, ut et Romam mitteret et Catinam con-

veheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus
esset, posset praeberi.

1 VIIII. Ceterum transportati milites in Siciliam – et
erant maior pars Latini nominis sociorumque – prope
magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe magna-
2 rum momenta rerum pendent. fremitus enim inter La-
tinos sociosque in conciliis ortus, decimum annum di-
lectibus, stipendiis se exhaustos esse: quotannis ferme
3 clade magna pugnare; alios in acie occidi; alios morbo
absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano miles
lectus sit, quam qui ab Poeno captus, quippe ab hoste
gratis remitti in patriam, ab Romanis extra Italiam in
4 exilium verius quam in militiam ablegari. octavum iam
ibi annum senescere Cannensem militem, moriturum ante,
quam Italia hostis, quippe nunc cum maxime florens viri-
5 bus, excedat. si veteres milites non redeant in patriam,
novi legantur, brevi neminem superfuturum. itaque, quod
propediem res ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam
solitudinem atque egestatem perveniant, negandum po-
6 pulo Romano esse. si consentientis in hoc socios videant
Romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda
cogitaturos. aliter numquam vivo Hannibale sine bello
Italiam fore.

7 Haec acta in conciliis. triginta tum coloniae populi
Romani erant: ex iis duodecim, cum omnium legationes
Romae essent, negaverunt consulibus esse, unde milites
pecuniamque darent. eae fuere Ardea, Nepete, Sutrium,
Alba, Carseoli, Cora, Suessa, Cercei, Setia, Cales, Narnia,
8 Interamna. nova re consules icti cum absterrere eos a
tam detestabili consilio vellent, castigando increpandoque
plus quam leniter agendo profecturos rati, eos ausos esse
9 consulibus dicere aiebant, quod consules in senatu ut
pronuntiarent in animum inducere non possent: non enim
detrectationem eam munerum militiae, sed apertam de-
10 fectionem a populo Romano esse. redirent itaque propere
in colonias et tamquam integram rem, locuti magis quam
ausi tantum nefas, cum suis consulerent. admonerent
non Campanos neque Tarentinos esse eos, sed Romanos,
11 inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello

captum urbis augendae causa missos. quae liberi paren-
tibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas, si
memoria antiquae patriae esset. consulerent igitur de in- 12
tegro: nam tum quidem quae temere agitassent, ea pro-
dendi imperi Romani, tradendae Hannibali victoriae esse.
cum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti le- 13
gati neque se quod domum renuntiarent habere dixerunt
neque senatum suum quid novi consuleret, ubi nec miles
qui legeretur nec pecunia quae daretur in stipendium
esset. cum obstinatos eos viderent consules, rem ad se- 14
natum detulerunt, ubi tantus pavor animis hominum est
iniectus, ut magna pars actum de imperio diceret: idem
alias colonias facturas, idem socios; consensisse omnis ad
prodendam Hannibali urbem Romanam.

X. Consules hortari et consolari senatum et dicere, 1
alias colonias in fide atque officio pristino fore: eas quo-
que ipsas, quae officio decessissent, si legati circa eas
colonias mittantur qui castigent, non qui precentur, vere-
cundiam imperi habituras esse. permissum ab senatu iis 2
cum esset, facerent agerentque ut e re publica ducerent,
pertemptatis prius aliarum coloniarum animis citaverunt
legatos quaesiveruntque ab iis, ecquid milites ex formula
paratos haberent. pro duodeviginti coloniis M. Sextilius 3
Fregellanus respondit et milites paratos ex formula esse,
et pluribus [si] opus esset, pluris daturos et quidquid 4
aliud imperaret velletque populus Romanus, enixe factu-
ros: ad id sibi neque opes deesse, animum etiam super-
esse. consules parum sibi videri praefati pro merito eorum 5
sua voce conlaudari eos, nisi universi patres iis in curia
gratias egissent, sequi in senatum eos iusserunt. senatus 6
quam poterat honoratissimo decreto adlocutus eos mandat
consulibus, ut ad populum eos producerent et inter multa
alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent,
recens etiam meritum eorum in rem publicam comme-
morarent. ne nunc quidem post tot saecula sileantur 7
fraudenturve laude sua: Signini fuere et Norbani Saticu-
lanique et Fregellani et Lucerini [et Venusini] et Brundisini
et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari 8
Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani

et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses.
9 harum coloniarum subsidio tum imperium populi Romani
stetit iisque gratiae in senatu et apud populum actae.
10 duodecim aliarum coloniarum, quae detractaverunt im-
perium, mentionem fieri patres vetuerunt neque illos
dimitti neque retineri neque appellari a consulibus. ea
tacita castigatio maxime ex dignitate populi Romani
visa est.

11 Cetera expedientibus quae ad bellum opus erant con-
sulibus aurum vicesimarium, quod in sanctiore aerario
12 ad ultimos casus servabatur, promi placuit. prompta ad
quattuor milia pondo auri. inde quingena pondo data
consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et
L. Veturio praetori, qui Galliam provinciam erat sortitus,
13 additumque Fabio consuli centum pondo auri praeci-
puum, quod in arcem Tarentinam portaretur; cetero usi
sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui,
qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque
gerebat.

1 XI. Prodigia quoque, priusquam ab urbe consules
2 proficiscerentur, procurari placuit. in Albano monte tacta
de caelo erant signum Iovis arborque templo propinqua,
et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaeque aedis, et
3 Sinuessae murus portaque: haec de caelo tacta. cruen-
tam etiam fluxisse aquam Albanam quidam auctores
erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunae de
capite signum, quod in corona erat, in manum sponte
4 sua prolapsum; et Priverni satis constabat bovem locu-
tum, volturiumque frequenti foro in tabernam devolasse,
et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam
5 sexu infantem, quos androgynos volgus, ut pleraque, fa-
ciliore ad duplicanda verba Graeco sermone, appellat, et
6 lacte pluvisse, et cum elephanti capite puerum natum. ea
prodigia hostiis maioribus procurata et supplicatio circa
omnia pulvinaria, obsecratio in unum diem indicta et de-
cretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut iis
annis voti factique erant, voveret faceretque.

7 Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul
comitia habuit. creati censores, ambo qui nondum con-

sules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius
Tuditanus. censores ut agrum Campanum fruendum 8
locarent, ex auctoritate patrum latum in plebem est ple-
besque scivit. senatus lectionem contentio inter censores 9
de principe legendo tenuit. Semproni lectio erat; ceterum
Cornelius morem traditum patribus sequendum aiebat, ut 10
qui primus censor ex iis qui viverent fuisset, eum prin-
cipem legerent: et is T. Manlius Torquatus erat; Sem- 11
pronius, cui di sortem legendi dedissent, et ius liberum
eosdem dedisse deos: se id suo arbitrio facturum lectu-
rumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem Ro-
manae civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset.
cum diu certatum verbis esset, concedente conlega lectus 12
a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus
consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter
quos M. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deseren-
dae Italiae post Cannensem cladem. in equestribus quo- 13
que notis eadem servata causa; sed erant perpauci quos
ea infamia attingeret. illis omnibus – et multi erant – 14
adempti equi, qui Cannensium legionum equites in Sicilia
erant. addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita
stipendia procederent iis, quae equo publico emeruerant,
sed dena stipendia equis privatis facerent. magnum prae- 15
terea numerum eorum conquisiverunt qui equo mereri
deberent; atque ex iis, qui principio eius belli septem-
decim annos nati fuerant neque militaverant, omnis aera-
rios fecerunt. locaverunt inde reficienda quae circa forum 16
incendio consumpta erant, septem tabernas, macellum,
atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, 1
consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus 2
Capuam; post paucos dies consecutus Fabius, qui et con-
legam coram obtestatus et per litteras Marcellum, ut
quam acerrimo bello detineret Hannibalem, dum ipse
Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undi- 3
que pulso, nec ubi consisteret nec quid fidum respiceret
habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore.
Regium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, 4
quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum

5 erat, octo milia hominum, pars maxima ab Agathyrna,
sicut ante dictum est, ex Sicilia traducta, rapto vivere
hominum adsuetorum. additi erant Bruttiorum indidem
perfugae, et audacia et audendi omnia necessitatibus
6 pares. hanc manum ad Bruttium primum agrum depo-
pulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem oppu-
gnandam. imperata non inpigre solum, sed etiam avide
executi direptis fugatisque cultoribus agri summa vi arcem
7 oppugnabant. Marcellus et consulis litteris excitus et
quia induxerat in animum neminem ducem Romanum
tam parem Hannibali quam se esse, ubi primum in agris
pabuli copia fuit, ex hibernis profectus ad Canusium
8 Hannibali occurrit. sollicitabat ad defectionem Canusinos
Poenus; ceterum ut adpropinquare Marcellum audivit,
castra inde movit. aperta erat regio sine ullis ad insidias
9 latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit. Mar-
cellus vestigiis instabat castraque castris conferebat et
opere perfecto extemplo in aciem legiones inducebat.
Hannibal turmatim per equites peditumque iaculatores
levia certamina serens casum universae pugnae non ne-
cessarium ducebat. tractus est tamen ad id quod vitabat
10 certamen. nocte praegressum adsequitur locis planis ac
patentibus Marcellus; castra inde ponentem pugnando
undique in munitores operibus prohibet. ita signa conlata
pugnatumque totis copiis et, cum iam nox instaret, Marte
aequo discessum est. castra exiguo distantia spatio
raptim ante noctem permunita.

11 Postero die luce prima Marcellus in aciem copias
eduxit, nec Hannibal detractavit certamen multis verbis
adhortatus milites, ut memores Trasumenni Cannarumque
12 contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum,
non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere.
cotidie simul orientem solem et Romanam aciem in cam-
13 pis videndam esse. si uno proelio haut incruentus abeat,
quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum. his inri-
tati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium co-
tidie instantium lacessentiumque acriter proelium ineunt.
14 pugnatum amplius duabus horis est. cedere inde ab Ro-
manis dextra ala et extraordinari coepere. quod ubi Mar-

cellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem
inducit. dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, 15
turbata tota acies est, dein prosus fusa, et vincente pu-
dorem metu terga dabant. cecidere in pugna fugaque ad 16
duo milia et septingenti civium sociorumque, in iis quat-
tuor Romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius
et M. Helvius. signa militaria quattuor de ala, prima 17
quae fugit, duo de legione, quae cedentibus sociis suc-
cesserat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, 1
contionem adeo saevam atque acerbam aput milites ha-
buit, ut proelio per diem totum infeliciter tolerato tristior
îs irati ducis oratio esset. 'dîs immortalibus, ut in tali 2
re, laudes gratesque' inquit 'ago, quod victor hostis cum
tanto pavore incidentibus vobis in vallum portasque non
ipsa castra est adgressus: deseruissetis profecto eodem
terrore castra, quo omisistis pugnam. qui pavor hic, qui 3
terror, quae repente, qui et cum quibus pugnaretis, ob-
livio animos cepit? nempe idem sunt hi hostes, quos
vincendo et victos sequendo priorem aestatem absum-
psistis, quibus dies noctesque fugientibus per hos dies in- 4
stitistis, quos levibus proeliis fatigastis, quos hesterno
die nec iter facere nec castra ponere passi estis. omitto 5
ea, quibus gloriari potestis; cuius et ipsius pudere ac
paenitere vos oportet, referam. nempe aequis manibus
hesterno die diremistis pugnam. quid haec nox, quid hic 6
dies attulit? vestrae îs copiae inminutae sunt an illo-
rum auctae? non equidem mihi cum exercitu meo loqui
videor nec cum Romanis militibus; corpora tantum atque
arma sunt eadem. an, si eosdem animos habuissetis, 7
terga vestra vidisset hostis, signa alicui manipulo aut
cohorti abstulisset? adhuc caesis legionibus Romanis
gloriabatur; vos illi hodierno die primum fugati exercitus
dedistis decus.' clamor inde ortus, ut veniam eius diei 8
daret; ubi vellet deinde experiretur militum suorum
animos. 'ego vero experiar,' inquit 'milites, et vos cra-
stino die in aciem educam, ut victores potius quam victi
veniam impetretis quam petitis.' cohortibus quae signa 9
amiserant, hordeum dari iussit centurionesque manipulo-

rum, quorum signa amissa fuerant, destrictis gladiis dis-
cinctos destitui iussit et ut postero die omnes, equites
10 pedites, armati adessent edixit. ita contio dimissa faten-
tium, iure ac merito sese increpitos neque illo die virum
quemquam in acie Romana fuisse praeter unum ducem,
cui aut morte satisfaciendum aut egregia victoria esset.
11 postero die ornati armatique ad edictum aderant. im-
perator eos conlaudat pronuntiatque, a quibus orta pridie
fuga esset cohortesque, quae signa amisissent, se in
12 primam aciem inducturum: edicere iam sese, omnibus
pugnandum ac vincendum esse et adnitendum singulis
universisque, ne prius hesternae fugae quam hodiernae
13 victoriae fama Romam perveniat. inde cibo corpora fir-
mare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent.
ubi omnia dicta factaque sunt quibus excitarentur animi
militum, in aciem procedunt.
1 XIIII. Quod ubi Hannibali nuntiatum est, 'cum eo
nimirum' inquit 'hoste res est, qui nec bonam nec malam
ferre fortunam possit! seu vicit, ferociter instat victis;
2 seu victus est, instaurat cum victoribus certamen.' signa
inde canere iussit, copias educit. pugnatum utrimque
aliquanto quam pridie acrius est, Poenis ad obtinendum
hesternum decus adnitentibus, Romanis ad demendam
3 ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes, quae
amiserant signa, in prima acie pugnabant et legio vicen-
4 sima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus
et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant, Marcellus
5 mediam aciem hortator testisque praesens firmabat. ab
Hannibale Hispani primam obtinebant frontem, et id ro-
6 boris in omni exercitu erat. cum anceps diu pugna esset,
Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si
7 quem inicere ea res tumultum ac pavorem posset. et
primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis
partim dissupatis terrore qui circa erant nudaverant una
8 parte aciem, latiusque fuga manasset, ni C. Decimius
Flavus tribunus militum signo arrepto primi hastati ma-
nipulum eius sequi se iussisset. duxit ubi maxime tumul-
tum conglobatae beluae faciebant pilaque in eas conici
9 iussit. haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in

tanta corpora ictu et tum conferta turba. sed ut non
omnes vulnerati sunt, ita in quorum tergis infixa stetere
pila, ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros
avertere. tum iam non unus manipulus, sed pro se quis- 10
que miles, qui modo adsequi agmen fugientium elephan-
torum poterat, pila conicere. eo magis ruere in suos
beluae tantoque maiorem stragem edere quam inter hostis
ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit quam
insidentis magistri imperio regitur. in perturbatam trans- 11
cursu beluarum aciem signa inferunt Romani pedites et
haud magno certamine dissupatos trepidantisque avertunt.
tum in fugientes equitatum inmittit Marcellus, nec ante 12
finis sequendi est factus quam in castra paventes conpulsi
sunt. nam super alia, quae terrorem trepidationemque 13
facerent, elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant,
coactique erant milites per fossam vallumque ruere in
castra. ibi maxima hostium caedes facta. caesa ad octo
milia hominum, quinque elephanti. nec Romanis incruenta 14
victoria fuit: mille ferme et septingenti de duabus legioni-
bus et sociorum supra mille trecenti occisi, vulnerati per-
multi civium sociorumque. Hannibal nocte proxima 15
castra movit; cupientem insequi Marcellum prohibuit mul-
titudo sauciorum.

XV. Speculatores, qui prosequerentur agmen, missi 1
postero die rettulerunt, Bruttios Hannibalem petere. îsdem 2
ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem Irpini et Lucani
et Vulcientes traditis praesidiis Hannibalis, quae in urbi-
bus habebant, dediderunt sese clementerque a consule
cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum
accepti sunt, et Bruttîs similis spes veniae facta est, cum 3
ab iis Vibius et Paccius fratres, longe nobilissimi gentis
eius, eandem, quae data Lucanis erat, condicionem de-
ditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum 4
in Sallentinis Manduriam vi cepit. ibi ad tria milia ho-
minum capta et ceterae praedae aliquantum.

Inde Tarentum profectus in ipsis faucibus portus po-
suit castra. navis, quas Livius tutandis commeatibus 5
habuerat, partim machinationibus onerat apparatuque
moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis

omnique missilium telorum genere instruit, onerarias quo-
6 que, non eas solum, quae remis agerentur, ut alii ma-
chinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus
7 vulnerarent moenium propugnatores. hae naves ab aperto
mari ut urbem adgrederentur instructae parataeque sunt.
et erat liberum mare classe Punica, cum Philippus op-
8 pugnare Aetolos pararet, Corcuram tramissa. in Bruttiis
interim Caulonis oppugnatores sub adventu Hannibalis,
ne opprimerentur, in tumulum a praesenti impetu tutum
se recepere.
9 Fabium Tarentum obsidentem leve dictu ad rem in-
gentem potiundam adiuvit. praesidium Bruttiorum datum
ab Hannibale Tarentini habebant. eius praesidii prae-
fectus deperibat amore mulierculae, cuius frater in exer-
10 citu Fabii consulis erat. is certior litteris sororis factus
de nova consuetudine advenae locupletis atque inter po-
pularis tam honorati, spem nanctus per sororem quolibet
inpelli amantem posse, quid speraret ad consulem detulit.
11 quae cum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga
iussus Tarentum transire, ac per sororem praefecto con-
ciliatus, primo occulte temptando animum, dein satis ex-
plorata levitate blanditiis muliebribus perpulit eum ad
12 proditionem custodiae loci, cui praepositus erat. ubi et
ratio agendae rei et tempus convenit, miles nocte per in-
tervalla stationum clam ex urbe emissus ea, quae acta
erant quaeque ut agerentur convenerat, ad consulem re-
13 fert. Fabius vigilia prima dato signo iis, qui in arce
erant quique custodiam portus habebant, ipse circumito
portu ab regione urbis in orientem versa occultus con-
14 sedit. canere inde tubae simul ab arce, simul a portu et
ab navibus, quae ab aperto mari adpulsae erant, clamor-
que undique cum ingenti tumultu, unde minimum peri-
culi erat, de industria ortus. consul interim silentio con-
15 tinebat suos. igitur Democrates, qui praefectus classis
fuerat, forte illo loco praepositus, postquam quieta omnia
circa se vidit, alias partis eo tumultu personare, ut captae
16 urbis interdum excitaretur clamor, veritus, ne inter cun-
ctationem suam consul aliquam vim faceret ac signa in-
ferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis ac-

cidebat sonus, traducit. Fabius cum et ex temporis spatio 17
et ex silentio ipso, quod, ubi paulo ante strepebant ex-
citantes vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox,
deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem
muri, qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare pro-
ditionis conciliator nuntiaverat, iubet. ea primum captus 18
est murus adiuvantibus recipientibusque Bruttiis et tran-
scensum in urbem est. inde et proxuma refracta porta,
ut frequenti agmine signa inferrentur. tum clamore sub- 19
lato sub ortum ferme lucis nullo obvio armato in forum
perveniunt, omnisque undique, qui ad arcem portumque
pugnabant, in se converterunt.

XVI. Proelium in aditu fori maiore impetu quam 1
perseverantia commissum est: non animo, non armis, non
arte belli, non vigore ac viribus corporis par Romano
Tarentinus erat. igitur pilis tantum coniectis, prius paene 2
quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique per
nota urbis itinera in suas amicorumque domos. duo ex 3
ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere;
Philemenus, qui proditionis ad Hannibalem auctor fuerat,
cum citato equo ex proelio avectus esset, vagus paulo 4
post equus errans per urbem cognitus, corpus numquam
inventum est: creditum vulgo est in puteum apertum ex
equo praecipitasse; Carthalonem autem, praefectum Pu- 5
nici praesidii, cum commemoratione paterni hospitii po-
sitis armis venientem ad consulem miles obvius obtruncat.
alii alios passim sine discrimine armatos, inermis caedunt, 6
Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque
multi interfecti, seu per errorem seu vetere in eos insito
odio seu ad proditionis famam, ut vi potius atque armis
captum Tarentum videretur, extinguendam. tum a caede 7
ad diripiendam urbem discursum. milia triginta servilium
capitum dicuntur capti, argenti vis ingens facti signati-
que, auri octoginta tria milia pondo, signa atque tabulae
prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. sed ma- 8
iore animo generis eius praeda abstinuit Fabius quam
Marcellus; qui interroganti scribae, quid fieri signis vellet
ingentis magnitudinis – di sunt, suo quisque habitu in
modum pugnantium formati –, deos iratos Tarentinis re-

9 linqui iussit. murus inde, qui urbem ab arce dirimebat,
dirutus est ac disiectus.
Dum haec aguntur, Hannibal, îs qui Cauloniam ob-
10 sidebant in deditionem acceptis, audita oppugnatione Ta-
renti dies noctesque cursim agmine acto, cum festinans
ad opem ferendam captam urbem audisset, 'et Romani
suum Hannibalem' inquit 'habent: eadem qua ceperamus
11 arte Tarentum amisimus.' ne tamen fugientis modo con-
vertisse agmen videretur, quo constituerat loco, quinque
milia ferme ab urbe posuit castra. ibi paucos moratus
12 dies Metapontum sese recepit. inde duos Metapontinos
cum litteris principum eius civitatis ad Fabium Tarentum
mittit, fidem ab consule accepturos, inpunita iis priora
fore, si Metapontum (iis) cum praesidio Punico prodi-
13 dissent. Fabius vera quae adferrent esse ratus, diem,
qua accessurus esset Metapontum, constituit litterasque
ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt.
14 enimvero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem
dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias
15 ponit. Fabio auspicanti, priusquam egrederetur ab Ta-
rento, aves semel atque iterum non addixerunt; hostia
quoque caesa consulenti deos haruspex cavendum a fraude
16 hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam
ad constitutum non venerat diem, remissi ut cunctantem
hortarentur ac repente conprehensi metu gravioris quae-
stionis detegunt insidias.
1 XVII. Aestatis eius principio, qua haec agebantur,
P. Scipio in Hispania cum hiemem totam reconciliandis
barbarorum animis partim donis, partim remissione ob-
sidum captivorumque absumpsisset, Edesco ad eum clarus
2 inter duces Hispanos venit. erant coniunx liberique eius
apud Romanos; sed praeter eam causam etiam velut for-
tuita inclinatio animorum, quae Hispaniam omnem aver-
3 terat ad Romanum a Punico imperio, traxit eum. eadem
causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hi-
spaniae principibus, cum omni popularium manu relicto
Hasdrubale secedendi in imminentis castris eius tumulos,
unde per continentia iuga tutus receptus ad Romanos
4 esset. Hasdrubal, cum hostium res tantis augescere

incrementis cerneret, suas imminui ac fore ut, nisi au-
dendo aliquid moveret, qua coepissent fluerent, dimicare
quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis 5
erat, cum a spe, quam successus rerum augebat, tum
quod, priusquam iungerentur hostium exercitus, cum uno
dimicare duce exercituque quam simul cum universis ma-
lebat. ceterum, etiamsi cum pluribus pariter dimicandum 6
foret, arte quadam copias auxerat. nam cum videret,
nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae
ora classibus, subductis navibus Tarracone navalis socios
terrestribus copiis addidit. et armorum adfatim erat, [et] 7
captorum Carthagine et quae post captam eam fecerat
tanto opificum numero incluso. cum iis copiis Scipio veris 8
principio ab Tarracone egressus – iam enim et Laelius
redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum vole-
bat – ducere ad hostem pergit. per omnia pacata eunti, 9
ut cuiusque populi finis transiret, prosequentibus exci-
pientibusque sociis, Indibilis et Mandonius occurrerunt.
Indibilis pro utroque locutus, haudquaquam [tamquam] 10
barbarus stolide incauteve, sed potius cum verecundia
[ac] gravitate propiorque excusanti transitionem ut neces-
sariam quam glorianti eam velut primam occasionem
raptam: scire enim se transfugae nomen execrabile vete- 11
ribus sociis, novis suspectum esse; neque eum se repre-
hendere morem hominum, si iam anceps odium causa,
non nomen faciat. merita inde sua in duces Carthaginien- 12
sis commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque
et omnis generis iniurias in se atque popularis. itaque 13
corpus dumtaxat suum ad id tempus apud eos fuisse,
animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent
coli. ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant
hominum vim atque iniurias pati; se id Scipionem orare, 14
ut transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit.
qualis ex hac die experiundo cognorit, perinde operae
eorum pretium faceret. ita prosus respondet facturum 15
Romanus nec pro transfugis habiturum qui non duxerint
societatem ratam, ubi nec divini quicquam nec humani
sanctum esset. productae deinde in conspectum îs con- 16
iuges liberique lacrumantibus gaudio redduntur. atque 17

eo die in hospitium abducti, postero die foedere accepta
fides demissique ad copias adducendas. îsdem deindė
castris tendebant, donec ducibus îs ad hostem perven-
tum est.

1 XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Has-
drubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris equitum
2 stationes habebant. in eas velites antesignanique et qui
primi agminis erant, advenientis ex itinere, priusquam
castris locum caperent, adeo contemptim impetum fece-
runt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum
3 esset. in castra trepida fuga conpulsi equites sunt signa-
4 que Romana portis prope ipsis inlata. atque illo quidem
die inritatis tantum ad certamen animis castra Romani
5 posuerunt. nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit
plano campo in summo patentem: fluvius ab tergo, ante
circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat.
6 suberat et altera inferior summissa fastigio planities; eam
quoque altera crepido haud facilior in ascensum ambibat.
7 in hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, post-
quam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites
Numidas leviumque armorum Baliaris et Afros demisit.
8 Scipio circumvectus ordines signaque ostendebat, ho-
stem praedamnata spe dimicandi aequo campo captantem
tumulos loci fiducia, non virtutis armorumque stare in
conspectu: sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae
9 transcendisset miles Romanus; nec tumulos nec arcem,
ne mare quidem armis obstitisse suis. ad id fore altitu-
dines, quas cepissent hostes, ut per praecipitia et prae-
rupta salientes fugerent. eam quoque se illis fugam clau-
10 surum. cohortesque duas alteram tenere fauces vallis,
per quam deferretur amnis, iubet, alteram viam insidere,
quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. ipse
expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad
11 levem armaturam intimo stantem supercilio ducit. per
aspera primo, nihil aliud quam via impediti, iere. deinde,
ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis
12 ingens effusa in eos est, ipsi contra saxa, quae locus
strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere,
non milites solum, sed etiam turba calonum inmixta ar-

matis. ceterum quamquam ascensus difficilis erat et 13
prope obruebantur telis saxisque, adsuetudine tamen suc-
cedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. qui 14
simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent
gradu, levem et concursatorem hostem atque intervallo
tutum, cum procul missilibus pugna eluditur, instabilem
eundem ad comminus conserendas manus, expulerunt
loco et cum caede magna in aciem altiore superstantem
tumulo inpegere. inde Scipio iussis adversus mediam 15
evadere aciem victoribus ceteras copias cum Laelio dividit
atque cum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris
ascensus viam inveniret, iubet; ipse ab laeva circumitu
haud magno in transversos hostis incurrit. inde primo 16
turbata acies est, dum ad circumsonantem undique cla-
morem flectere cornua et obvertere ordines volunt. hoc 17
tumultu et Laelius subiit et, dum pedem referunt ne ab
tergo vulnerarentur, laxata prima acies locusque ad eva-
dendum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum 18
stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa loca-
tis numquam evasissent. cum ab omni parte caedes fieret, 19
Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime
in nuda latera hostium pugnabat. et iam ne fugae qui- 20
dem patebat locus. et stationes utrimque Romanae dextra
laevaque insederant vias et porta castrorum ducis prin-
cipumque fuga clausa erat, addita trepidatione elephanto-
rum, quos territos aeque atque hostis timebant. caesa
igitur ad octo milia hominum.

XVIIII. Hasdrubal, iam antequam dimicaret, pecunia 1
rapta elephantisque praemissis, quam plurumos poterat
de fuga excipiens praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum
tendit. Scipio castris hostium potitus, cum praeter libera 2
capita omnem praedam militibus concessisset, in recen-
sendis captivis decem milia peditum, duo milia equitum
invenit. ex his Hispanos sine pretio omnes domum di-
misit, Afros vendere quaestorem iussit. circumfusa inde 3
multitudo Hispanorum et ante deditorum et pridie capto-
rum regem eum ingenti consensu appellavit. tum Scipio 4
silentio per praeconem facto sibi maximum nomen im-
peratoris esse dixit, quo se milites sui appellassent: re-

gium nomen, alibi magnum, Romae intolerabile esse.
5 regalem animum in se esse; si id in hominis ingenio am-
plissimum ducerent, tacite iudicarent, vocis usurpatione
6 abstinerent. sensere etiam barbari magnitudinem animi,
cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam
magno fastigio aspernantis.
7 Dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa,
et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos
8 vellet, eligere Indibilem iussit. cum Afros venderet iussu
imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma
insigni cum audisset regii generis esse, ad Scipionem
9 misit. quem cum percunctaretur Scipio, quis et cuias et
cur id aetatis in castris fuisset, Numidam esse ait, Mas-
sivam populares vocare: orbum a patre relictum, aput
maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum,
cum avunculo Masinissa, qui nuper cum equitatu subsi-
dio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam traiecisse.
10 prohibitum propter aetatem a Masinissa numquam ante
proelium inisse; eo die, quo pugnatum cum Romanis
esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto in
aciem exisse. ibi prolapso equo effusum in praeceps
11 captum ab Romanis esse. Scipio cum adservari Numi-
dam iussisset, quae pro tribunali agenda erant, peragit;
inde cum se in praetorium recepisset, vocatum eum inter-
12 rogat, velletne ad Masinissam reverti. cum effusis gaudio
lacrimis cupere vero diceret, tum puero anulum aureum,
tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et aurea fibula
equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad
vellet, equitibus dimisit.
1 XX. De bello inde consilium habitum. et auctori-
bus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem consequeretur,
2 anceps id ratus, ne Mago atque Hasdrubal cum eo iun-
gerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum
misso ipse relicuum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae
3 populis absumpsit. paucis post proelium factum ad Bae-
culam diebus, cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu
Castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et
Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem
venere, serum post male gestam rem auxilium, consilio

in cetera exequenda belli haud parum opportuni. ibi 4
conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione animo-
rum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis ultimam
Hispaniae oram, quae ad oceanum et Gadis vergit, igna-
ram adhuc Romanorum esse eoque Carthaginiensibus
satis fidam censebat; inter Hasdrubalem alterum et Ma- 5
gonem constabat, beneficiis Scipionis occupatos omnium
animos publice privatimque esse nec transitionibus finem
ante fore, quam omnes Hispani milites aut in ultima Hi-
spaniae amoti aut traducti in Galliam forent. itaque, 6
etiam si senatus Carthaginiensium non censuisset, eun-
dum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput,
rerum summa esset, simul ut Hispanos omnis procul ab
nomine Scipionis ex Hispania abduceret: exercitus eius 7
cum transitionibus, tum adverso proelio imminutum Hi-
spanis repleri militibus. et Magonem, Hasdrubali Gis-
gonis filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pacunia ad
conducenda mercede auxilia in Baliaris traicere. Hasdru- 8
balem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire
nec cum Romanis manus conserere. Masinissae ex omni
equitatu, quod roboris esset, tria milia equitum expleri eum-
que vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, ho-
stium oppida atque agros populari. his decretis ad exequenda
quae statuerant digressi. haec eo anno in Hispania acta. 9
Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Taren-
tum captum astu magis quam virtute gloriae tamen esse,
Fulvi senescere fama, Marcellus etiam adverso rumore
esse, super quam quod primo male pugnaverat, quia va- 10
gante per Italiam Hannibale media aestate Venusiam in
tecta milites abduxisset. inimicus erat ei C. Publicius 11
Bibulus tribunus plebis. is iam a prima pugna, quae ad-
versa fuerat, adsiduis contionibus infamem invisumque
plebei Claudium fecerat et iam de imperio abrogando
eius agebat, cum tamen necessarii Claudi obtinuerunt, 12
relicto Venusiae legato Marcellus Romam rediret ad pur-
ganda ea, quae inimici decernerent, nec de imperio eius
abrogando absente ipso ageretur. forte sub idem tempus 13
et Marcellus ad deprecandam ignominiam et Q. Fulvius
consul comitiorum causa Romam venit.

1 XXI. Actum de imperio Marcelli in circo Flaminio
2 est ingenti concursu plebisque et omnium ordinum, accu-
savitque tribunus plebis non Marcellum modo, sed omnem
nobilitatem: fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hanni-
bal decimum iam annum Italiam provinciam habeat, diu-
3 tius ibi quam Carthagine vixerit. habere fructum imperi
prorogati Marcello populum Romanum: bis caesum exer-
4 citum eius aestiva Venusiae sub tectis agere. hanc tri-
buni orationem ita obruit Marcellus commemoratione re-
rum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius ab-
rogando antiquaretur, sed postero die consulem cum in-
5 genti consensu centuriae omnes crearent. additur conlega
T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat. postero
die praetores creati P. Licinius Crassus Dives pontifex
maximus, P. Licinius Varus, Sextus Iulius Caesar, Q.
Claudius.
6 Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etru-
riae defectione fuit. principium eius rei ab Arretinis fieri
C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro prae-
7 tore obtinebat. itaque confestim eo missus Marcellus con-
sul designatus, qui rem inspiceret ac, si digna videretur,
exercitu accito bellum ex Apulia in Etruriam transferret.
8 eo metu conpressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum le-
gatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis re-
sponsum ab senatu est, ut redirent, cum Fabius consul
Romam venisset.
9 Ludi et Romani et plebei eo anno in singulos dies in-
staurati. aediles curules fuere L. Cornelius Caudinus et
Ser. Sulpicius Galba, plebei C. Servilius et Q. Caecilius
10 Metellus. Servilium negabant iure aut tribunum plebis
fuisse aut aedilem esse, quod patrem eius, quem trium-
virûm agrariûm occisum a Boiis circa Mutinam esse
opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium
potestate esse satis constabat.
1 XXII. Undecimo anno Punici belli consulatum in-
ierunt M. Marcellus quintum – ut numeretur consulatus,
quem vitio creatus non gessit – et T. Quinctius Crispinus.
2 utrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo con-
sulum prioris anni exercitus – tertius Venusiae tum erat,

cui Marcellus praefuerat –, ita ut ex tribus eligerent duo,
quos vellent, tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallen-
tini provincia evenisset. ceterae provinciae ita divisae: 3
praetoribus P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso
pontifici maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex.
Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. pro- 4
rogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut
provinciam Capuam, quae T. Quincti praetoris fuerat,
cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio 5
Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones
succederet C. Calpurnio. prorogatum et L. Veturio Phi-
loni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum
îsdem duabus legionibus obtineret, quibus praetor ob-
tinuisset. quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio 6
decretum ab senatu latumque de prorogando imperio ad
populum est, qui praetor Sardiniam provinciam cum dua-
bus legionibus obtinuerat. additae et ad praesidium pro-
vinciae quinquaginta naves, quas P. Scipio ex Hispania
misisset. et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae 7
suique exercitus in annum decreti; Scipio ex octoginta
navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas
Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam tramittere
iussus, quia fama erat magnum navalem apparatum eo 8
anno Carthagine esse, ducentis navibus omnem oram
Italiae, Siciliae Sardiniaeque inpleturos. et in Sicilia ita 9
divisa res est: Sexto Caesari exercitus Cannensis datus
est, M. Valerius Laevinus – ei quoque enim prorogatum
imperiumst – classem, quae ad Siciliam erat, navium
septuaginta obtineret, adderet eo triginta naves, quae ad
Tarentum priore anno fuerant; cum ea centum navium
classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiceret.
et P. Sulpicio, ut eadem classe Macedoniam Graeciam- 10
que provinciam haberet, prorogatum in annum imperium
est. de duabus, quae ad urbem Romam fuerant, legioni-
bus nihil mutatum. supplementum, quo opus esset, scri- 11
berent consules permissum. una et viginti legionibus eo
anno defensum imperium Romanum est. et P. Licinio 12
Varo praetori urbis negotium datum, ut navis longas tri-
ginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti novas

navis sociis navalibus inpleret, ut quinquaginta navium
classe oram maris vicinam urbi Romanae tueri posset.
13 C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi
cum successor venisset; idem et Tubulo imperatum, ut
inde praecipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

1 XXIII. Praetores in provincias profecti: consules
religio tenebat, quod prodigiis aliquot nuntiatis non facile
2 litabant. et ex Campania nuntiata erant, Capuae duas
aedis, Fortunae et Martis, et sepulchra aliquot de caelo
tacta, Cumis — adeo minimis etiam rebus prava religio
inserit deos — mures in aede Iovis aurum rosisse, Casini
3 examen apium ingens in foro consedisse, et Ostîs murum
portamque de caelo tactam, Caere vulturium volasse in
4 aedem Iovis, Vulsinîs sanguine lacum manasse. horum
prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit. per dies
aliquot hostiae maiores sine litatione caesae, diuque non
impetrata pax deûm. in capita consulum re publica in-
columi exitiabilis prodigiorum eventus vertit.

5 Ludi Apollinares Q. Fulvio Ap. [Claudio consulibus
a P.] Cornelio Sulla praetore urbis primum facti erant.
inde omnes deinceps praetores urbani fecerant, sed in
6 unum annum vovebant dieque incerto faciebant. eo anno
pestilentia gravis incidit in urbem agrosque, quae tamen
7 magis in morbos longos quam in perniciabilis evasit. eius
pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe
est et P. Licinius Varus praetor urbis legem ferre ad po-
pulum iussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem
voverentur. ipse primus ita vovit, fecitque ante diem ter-
tium nonas Quintilis. is dies deinde sollemnis servatus.

1 XXIIII. De Arretinis et fama in dies gravior et
cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum est,
ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet
Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio
2 missus. qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam,
quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre
iussit praesidiaque locis idoneis disposuit, tum in foro
3 citatis senatoribus obsides imperavit. cum senatus bi-
duum ad considerandum tempus peteret, aut ipsos ex-
templo dare aut se postero die senatorum omnis liberos

sumpturum edixit. inde portas custodire iussi tribuni
militum praefectique sociûm et centuriones, ne quis nocte
urbe exiret. id segnius neglegentiusque factum: septem 4
principes senatus, priusquam custodiae in portis locaren-
tur, ante noctem cum liberis evaserunt. postero die luce 5
prima, cum senatus in forum citari coeptus esset, desi-
derati, bonaque eorum venierunt. a ceteris senatoribus
centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti traditique
C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora 6
quam ante fuerant in senatu fecit. itaque tamquam im-
minente Etrusco tumultu legionem unam, alteram ex
urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eam-
que habere in praesidio urbis; C. Hostilium cum cetero 7
exercitu placet totam provinciam peragrare et cavere, ne
qua occasio novare cupientibus res daretur. C. Terentius 8
ut Arretium cum legione venit, claves portarum cum
magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude
amotas magis ratus quam neglegentia intercidisse, ipse alias
clavis omnibus portis imposuit, cavitque cum cura, ut
omnia in potestate sua essent; Hostilium intentius mo- 9
nuit, ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos po-
neret, si ne quid moveri posset cavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in se- 1
natu actum coram Fabio, defendente ipso quos ceperat
armis, aliis infensis et plerisque aequantibus eos Campa-
norum noxae poenaeque. senatus consultum in senten- 2
tiam M'. Acili factum est, ut oppidum praesidio custo-
diretur Tarentinique omnes intra moenia continerentur,
res integra postea referretur, cum tranquillior status Ita-
liae esset. et de M. Livio praefecto arcis Tarentinae 3
haud minore certamine actum est, aliis senatus consulto
notantibus praefectum, quod eius socordia Tarentum pro-
ditum hosti esset, aliis praemia decernentibus, quod per 4
quinquennium arcem tutatus esset maximeque unius eius
opera receptum Tarentum foret, mediis ad censores, non 5
ad senatum notionem de eo pertinere dicentibus. cuius sen-
tentiae et Fabius fuit; adiecit tamen fateri se, opera Livi
Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactas-
sent: neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.

6 Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exercitum,
quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in
7 Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae ob-
iectae animo religiones tenebant, in quibus quod, cum
bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vo-
8 visset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur, quod
negabant, unam cellam duobus recte dedicari, quia, si
de caelo tacta aut prodigi aliquid in ea factum esset,
9 difficilis procuratio foret, quod utri deo res divina fieret,
sciri non posset: neque enim duobus nisi certis deis rite
una hostia fieri. ita addita Virtutis aedis adproperato
opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt.
10 tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae
reliquerat, cum supplemento proficiscitur.

11 Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia
magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne
genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat;
et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare
12 partem urbis oppugnarent. ea omissa oppugnatio est,
quia Lacinium Hannibal admoverat copias et conlegam
eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui con-
13 iungi volebat. itaque in Apuliam ex Bruttiis reditum, et
inter Venusiam Bantiamque minus trium milium passuum
14 intervallo consules binis castris consederant. in eandem
regionem et Hannibal rediit averso ab Locris bello. ibi
consules ambo ingenio feroces prope cotidie in acie stare
haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis
commisisset sese hostis, debellari posse.

1 XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore anno
congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si di-
micandum foret, nec spem nec metum ex vano haberet,
ita duobus consulibus haud quaquam sese parem futurum
2 credebat. itaque totus in suas artis versus insidiis locum
3 quaerebat. levia tamen proelia inter bina castra vario
eventu fiebant; quibus cum extrahi aestatem posse con-
sules crederent, nihilo minus oppugnari Locros posse
rati, L. Cincio ut ex Sicilia Locros cum classe traiceret
4 scribunt. et ut ab terra quoque oppugnari moenia possent,
a Tarento partem exercitus, quae in praesidio erat, duci

eo iusserunt. ea ita futura per quosdam Thurinos con- 5
perta Hannibali cum essent, mittit ad insidendam ab Ta-
rento viam. ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum,
duo peditum in occulto locata; in quae inexplorato euntes 6
Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum caesa,
mille et quingenti ferme vivi capti, alii dissupati fuga per
agros saltusque Tarentum rediere.

Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana castra, 7
ab neutris primo occupatus, quia Romani, qualis pars eius
quae vergeret ad hostium castra esset, ignorabant, Han-
nibal insidiis quam castris aptiorem eum crediderat. ita- 8
que nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio
in saltu condiderat, quorum interdiu nemo ab statione
movebatur, ne aut arma aut ipsi procul conspicerentur.
fremebant vulgo in castris Romanis, occupandum eum 9
tumulum esse et castello firmandum, ne, si occupatus ab
Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem.
movit ea res Marcellum, et conlegae 'quin imus' inquit 10
'ipsi cum equitibus paucis exploratum? subiecta res ocu-
lis nostris certius dabit consilium.' consentienti Crispino 11
cum equitibus ducentis et viginti, ex quibus quadraginta
Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur. secuti 12
tribuni militum M. Marcellus consulis filius et A. Man-
lius, simul et duo praefecti sociûm L. Arrenius et M'.
Aulius. immolasse eo die quidam prodidere memoriae 13
consulem Marcellum, et prima hostia caesa iecur sine
capite inventum, in secunda omnia conparuisse quae ad-
solent, auctum etiam visum in capite, nec id sane haru- 14
spici placuisse, quod secundum trunca et turpia exta
nimis laeta apparuissent.

XXVII. Ceterum consulem Marcellum tanta cupidi- 1
tas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut numquam satis
castra castris conlata crederet. tum quoque vallo egre- 2
diens signum dedit, ut ad locum miles esset paratus, ut,
si collis in quem speculatum irent placuisset, vasa colli-
gerent et sequerentur. exiguum campi ante castra erat; 3
inde in collem aperta undique et conspecta ferebat via.
Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei posi-
tus, sed si quos vagos pabuli aut lignorum causa longius

a castris progressos posset excipere, signum dat, ut pa-
4 riter ab utrisque lateribus exorerentur. non ante appa-
ruere quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat,
5 quam circumiere qui ab tergo includerent viam. tum
undique omnes exorti et clamore sublato impetum fecere.
cum in ea valle consules essent, ut neque evadere pos-
sent in iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo
circumventi haberent, extrahi tamen diutius certamen
potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris
6 iniecisset. non tamen omisere pugnam deserti ab Etru-
scis Fregellani, donec integri consules hortando ipsique
7 ex parte pugnando rem sustinebant; sed postquam vul-
neratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lan-
cea prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi
– perpauci autem supererant – cum Crispino consule
duobus iaculis icto et Marcello adulescente saucio et ipso
8 effugerunt. interfectus Aulus Manlius tribunus militum,
et ex duobus praefectis sociûm Manius Aulius occisus,
Arrenius captus. et lictores consulum quinque vivi in
hostium potestatem venerunt, ceteri aut interfecti aut
9 cum consule effugerunt. equitum tres et quadraginta
aut in proelio aut in fuga ceciderunt, duodeviginti vivi
10 capti. tumultuatum in castris fuerat, ut consulibus irent
subsidio, cum consulem et filium alterius consulis saucios
exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra veni-
11 entes cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis
fuit, tum quod nec pro aetate – maior iam enim sexa-
ginta annis erat – neque pro veteris prudentia ducis
tam inprovide se conlegamque et prope totam rem publi-
cam in praeceps dederat.
12 Multos circa unam rem ambitus fecerim, si quae de
13 Marcelli morte variant auctores omnia exequi velim. ut
omittam alios, Coelius triplicem gestae rei ordinem edit:
unam traditam fama, alteram scriptam laudatione fili, qui
rei gestae interfuerit, tertiam, quam ipse pro inquisita ac
14 sibi conperta adfert. ceterum ita fama variat, ut tamen
plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes
insidiis circumventum tradant.
1 XXVIII. Hannibal magnum terrorem hostibus morte

consulis unius, vulnere alterius iniectum esse ratus, ne
cui deesset occasioni, castra in tumulum, in quo pugna-
tum erat, extemplo transfert. ibi inventum Marcelli cor- 2
pus sepelit. Crispinus, et morte conlegae et suo vulnere
territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proxu-
mos nanctus est montis, in iis loco alto et tuto undique
castra posuit. ibi duo duces sagaciter moti sunt, alter 3
ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. anulis Mar- 4
celli simul cum corpore Hannibal potitus erat. eius signi
errore ne cui dolus necteretur a Poeno metuens, Crispi-
nus circa civitates proximas miserat nuntios, occisum
conlegam esse anulisque eius hostem potitum: ne quibus
litteris crederent nomine Marcelli compositis. paulo ante 5
hic nuntius consulis Salapiam venerat, cum litterae ab
Hannibale allatae sunt Marcelli nomine compositae: se
nocte quae diem illum secutura esset Salapiam venturum;
[intenti] milites essent, qui in praesidio erant, si quo
opera eorum opus esset. sensere Salapitani fraudem et 6
ab ira non defectionis modo, sed etiam equitum inter-
fectorum rati occasionem supplicii peti, remisso retro 7
nuntio – perfuga autem Romanus erat –, ut sine arbitro
milites quae vellent agerent, oppidanos per muros urbis-
que opportuna loca in stationibus disponunt, custodias 8
vigiliasque in eam noctem intentius instruunt, circa por-
tam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in
praesidio erat opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme 9
ad urbem accessit. primi agminis erant perfugae Roma-
norum et arma Romana habebant. ii, ubi ad portam est
ventum, Latine omnes loquentes excitant vigiles aperiri-
que portam iubent: consulem adesse. vigiles velut ad 10
vocem eorum excitati tumultuari, trepidare, moliri por-
tam. cataracta deiecta clausa erat. eam partim vectibus
levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis,
ut subire recte possent. vixdum satis patebat iter, cum 11
perfugae certatim ruunt per portam; et cum sescenti
ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cata-
racta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas 12
neglegenter ex itinere suspensa umeris, ut inter pacatos,
gerentis arma invadunt, alii e turri eius portae murisque

13 saxis, sudibus, pilis absterrent hostem. ita inde Hanni-
bal suamet ipse fraude captus abiit, profectusque ad Lo-
crorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi,
operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto
14 oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti retenturum
defensurumque se urbem prima spes morte nuntiata Mar-
15 celli adfulsit. secutus inde nuntius, Hannibalem Numi-
darum equitatu praemisso ipsum, quantum adcelerare
16 posset, cum peditum agmine sequi. itaque ubi primum
Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse
patefacta repente porta ferox in hostis erumpit. et primo
magis quia inproviso id fecerat, quam quod par viribus
17 esset, anceps certamen erat; deinde, ut supervenere Nu-
midae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad
mare ac naves fugerent relictis operibus machinisque,
quibus muros quatiebant. ita adventu Hannibalis soluta
Locrorum obsidio est.

1 XXVIIII. Crispinus postquam in Bruttios profectum
Hannibalem sensit, exercitum, cui conlega praefuerat,
M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere ius-
2 sit; ipse cum legionibus suis Capuam profectus, vix
lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens,
Romam litteras de morte conlegae scripsit quantoque
3 ipse in discrimine esset: se comitiorum causa non posse
Romam venire, quia nec viae laborem passurus videretur
et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttîs Hannibal eo
converteret agmen. legatos opus esse ad se mitti, viros
prudentis, cum quibus quae vellet de re publica loquere-
4 tur. hae litterae recitatae magnum et luctum morte alte-
rius consulis et metum de altero fecerunt. itaque et Q.
Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad
consulem tres legati missi, Sex. Iulius Caesar, L. Licinius
Pollio, L. Cincius Alimentus, cum paucis ante diebus ex
5 Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad co-
mitia venire Romam non posset, dictatorem in agro Ro-
6 mano diceret comitiorum causa. si consul Tarentum
profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam
regionem inde abducere legiones, in qua plurimas socio-
rum urbes tueri posset.

Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium 7
ex Sicilia in Africam tramisit et ad Clupeam urbem
escensione facta agrum late nullo ferme obvio armato
vastavit. inde ad naves raptim praedatores recepti, quia
repente fama accidit, classem Punicam adventare. octo-
ginta erant et tres naves. cum his haud procul Clupea 8
prospere pugnat Romanus. decem et octo navibus captis,
fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda Lily-
baeum rediit.

Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis 9
auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedaemo-
niorum finitimo bello urebat et Aetoli navibus per fretum,
quod Naupactum et Patras interfluit – Rhion incolae vo-
cant –, exercitu traiecto depopulati erant. Attalum quo- 10
que regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae ma-
gistratum ad eum proximo concilio detulerunt, fama erat
in Europam traiecturum.

XXX. Ob haec Philippo in Graeciam descendenti 1
ad Lamiam urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in
eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurre-
runt. habebant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme 2
ex Romana classe a P. Sulpicio missos. adversus hunc
ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu
pugnavit, mille admodum hostium utraque pugna occidit.
inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus 3
tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum duxit: in
Maliaco sinu is locus est, quondam frequenter habitatus
propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam
opportunitatem maritumam terrestremque. eo legati ab 4
rege Aegypti Ptolemaeo Rhodiisque et Atheniensibus et
Chiis venerunt ad dirimendum inter Philippum atque
Aetolos bellum. adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pa-
cificator Amynander rex Athamanum. omnium autem 5
non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioris quam pro in-
geniis Graecorum gentis, quam ne Philippus regnumque
eius rebus Graeciae, grave libertati futurum, immiscere-
tur. de pace dilata consultatio est in concilium Achaeo- 6
rum. concilio et locus et dies certa indicta, interim
triginta dierum indutiae impetratae. profectus inde rex 7

per Thessaliam Boeotiamque Chalcidem Euboeae venit,
ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat,
8 portibus et litorum adpulsu arceret. inde praesidio relicto
adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus
ipse cum paucis equitum levisque armaturae Argos venit.
9 ibi curatione Heraeorum Nemeorumque suffragiis populi
ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate
oriundos referunt, Heraeis peractis ab ipso ludicro ex-
templo Aegium profectus est ad indictum multo ante
sociorum concilium.
10 Ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa aut
11 Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed ea
omnia vixdum indutiarum tempore circumacto Aetoli tur-
bavere, postquam et Attalum Aeginam venisse et Roma-
12 nam classem stare ad Naupactum audivere. vocati enim
in concilium Achaeorum, in quo et eae legationes erant,
quae ad Phalara egerant de pace, primo questi sunt
quaedam parva contra fidem conventionis tempore in-
13 dutiarum facta, postremo negarunt dirimi bellum posse,
nisi Messenîs Achaei Pylum redderent, Romanis resti-
tueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei.
14 enimvero indignum ratus Philippus victos victori sibi
ultro condicionis ferre, ne antea quidem se aut de pace
audisse aut indutias pepigisse dixit spem ullam habentem
quieturos Aetolos, sed ut omnis socios testis haberet, se
15 pacis, illos belli causam quaesisse. ita infecta pace con-
cilium dimisit quattuor milibus armatorum relictis ad
praesidium Achaeorum et quinque longis navibus ac-
16 ceptis, quas si adiecisset missae nuper ad se classi Car-
thaginiensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus
navibus, statuerat navali proelio lacessere Romanos iam
17 diu in regione ea potentis maris. ipse ab eo concilio
Argos regressus; iam enim Nemeorum adpetebat tempus,
quae celebrare volebat praesentia sua.
1 XXXI. Occupato rege apparatu ludorum, et per
dies festos licentius quam inter belli tempora remittente
animum, P. Sulpicius a Naupacto profectus classem ad-
pulit inter Sicyonem et Corinthum, [felicissimaeque
2 agrum] fertilitatis effuse vastavit. fama eius rei Philip-

pum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu profectus,
iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros gra-
visque praeda, ut qui nihil tale metuerent, adortus Ro-
manos compulit in naves. classis Romana haudquaquam 3
laeta praeda Naupactum rediit. Philippo ludorum quoque,
qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque, de Ro-
manis tamen, victoriae partae fama auxerat, laetitiaque 4
ingenti celebrati festi dies, eo magis etiam, quod popu-
lariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio
habitu aequaverat ceteris se in speciem, quo nihil gratius
est civitatibus liberis. praebuissetque haud dubiam eo 5
facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine
foeda ac deformia effecisset. vagabatur enim cum uno
aut altero comite per maritas domos dies noctesque, et 6
summittendo se in privatum fastigium quo minus con-
spectus, eo solutior erat, et libertatem cum aliis vanam
ostendisset, totam in suam licentiam verterat. neque 7
enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim flagitiis
adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat
moram incommoda severitate libidini regiae fecisse. uni 8
etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine
Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam
asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto paucis- 9
que additis diebus Dymas est profectus ad praesidium
Aetolorum, quod ab Eleis adcitum acceptumque in urbem
erat, eiciundum. Cycliadas – penes eum summa imperi 10
erat – Achaeique ad Dymas regi occurrere, et Eliorum
accensi odio, quod a ceteris Achaeis dissentirent, et in-
fensi Aetolis, quos Romanum quoque adversus se mo-
visse bellum credebant. profecti a Dymis coniuncto 11
exercitu transeunt Larisum amnem, qui Eleum agrum a
Dymaeo dirimit.

XXXII. Primum diem, quo finis hostium ingressi 1
sunt, populando absumpserunt. postero die acie instructa
ad urbem accesserunt praemissis equitibus, qui obequi-
tando promptum ad excursiones genus lacesserent Aeto-
lorum. ignorabant Sulpicium cum quindecim navibus ab 2
Naupacto Cyllenen traiecisse et expositis in terram quat-

tuor milibus armatorum silentio noctis, ne conspici agmen
3 posset, intrasse Elim. itaque inprovisa res ingentem in-
iecit terrorem, postquam inter Aetolos Eleosque Romana
4 signa atque arma cognovere. et primo recipere suos vo-
luerat rex; deinde contracto iam inter Aetolos et Trallis
– Illyriorum id est genus – certamine cum urgeri videret
suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem Romanam
5 incurrit. ibi equus pilo traiectus cum prolapsum per
caput regem effudisset, atrox pugna utrimque accensa
est et ab Romanis impetu in regem facto et protegenti-
6 bus regiis. insignis et ipsius pugna fuit, cum pedes inter
equites coactus esset proelium inire. dein, cum iam im-
par certamen esset caderentque circa eum multi et vul-
nerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus
7 fugit. eo die castra quinque milia passuum ab urbe Elio-
rum posuit. postero die ad castellum – Pyrgum vocant –
copias omnis eduxit, quo agrestium multitudinem cum
8 pecoribus metu populationum compulsam audierat. eam
inconditam inermemque multitudinem primo statim ter-
rore adveniens cepit; compensaveratque ea praeda quod
9 ignominiae ad Elim acceptum fuerat. dividenti praedam
captivosque – fuerant autem quattuor milia hominum,
pecoris omnis generis ad milia viginti – nuntius ex Ma-
cedonia venit, Eropum quendam corrupto arcis praesidii-
que praefecto Lychnidum cepisse, tenere et Dassaretio-
10 rum quosdam vicos et Dardanos etiam concire. omisso
igitur Achaico bello, relictis tamen duobus milibus et
quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et
11 Polyphanta ducibus ad praesidium sociorum, profectus
ab Dymis per Achaiam Boeotiamque et Euboeam de-
cumis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit.
1 XXXIII. Ibi alii maiorem adferentes tumultum
nuntii occurrunt: Dardanos in Macedoniam effusos Ore-
stidem iam tenere ac descendisse in Argestaeum campum
famamque inter barbaros celebrem esse, Philippum oc-
2 cisum. expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad
Sicyonem pugnavit, in arborem inlatus impetu equi ad
3 eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit. id in-
ventum ab Aetolo quodam perlatumque in Aetoliam ad

Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam in-
terfecti regis vulgavit. post profectionem ex Achaia 4
regis Sulpicius Aeginam classe profectus cum Attalo
sese coniunxit. Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul 5
Messene prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P.
Sulpicius Aeginae hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore comi- 6
tiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio
Torquato, ex volnere moritur. alii Tarenti, alii in Cam-
pania mortuum tradunt. id quod nullo ante bello ac- 7
ciderat, duo consules sine memorando proelio interfecti
velut orbam rem publicam reliquerant. dictator Manlius
magistrum equitum C. Servilium – tum aedilis curulis
erat – dixit. senatus quo die primum est habitus, ludos 8
magnos facere dictatorem iussit, quos M. Aemilius prae-
tor urbis C. Flaminio, Cn. Servilio consulibus fecerat et
in quinquennium voverat. tum dictator et fecit ludos et
in insequens lustrum vovit. ceterum cum duo consulares 9
exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus
aliis omissis una praecipua cura patres populumque in-
cessit consules primo quoque tempore creandi, et ut eos
crearent potissimum, quorum virtus satis tuta a fraude
Punica esset: cum toto eo bello damnosa praepropera ac 10
fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso anno
consules nimia cupiditate conserendi cum hoste manum
in necopinatam fraudem lapsos esse. ceterum deos im- 11
mortalis, miseritos nominis Romani, pepercisse innoxiis
exercitibus, temeritatem consulum ipsorum capitibus
damnasse.

XXXIIII. Cum circumspicerent patres, quosnam 1
consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius
Nero; ei conlega quaerebatur. et virum quidem eum 2
egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque quam
tempora belli postularent aut hostis Hannibal: temperan- 3
dum acre ingenium eius moderato et prudenti viro ad-
iuncto conlega censebant. M. Livius erat, multis annis
ante ex consulatu populi iudicio damnatus, quam igno- 4
miniam adeo aegre tulerat, ut rus migraret et per multos
annos et urbe et omni coetu careret hominum. octavo 5

ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et
M. Valerius Laevinus consules redduxerant eum in urbem; sed erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, prae se ferens in vultu habituque insignem memo-
6 riam ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius
censores eum tonderi et squalorem deponere et in senatum venire fungique aliis publicis muneribus coegerunt.
7 sed tum quoque aut verbo adsentiebatur aut pedibus in
sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa Marci
Livii Macati, cum fama eius ageretur, stantem cogit in
8 senatu sententiam dicere. tunc ex tanto intervallo audi-
tus convertit ora hominum in se, causamque sermonibus
praebuit, indigno iniuriam a populo factam magnoque id
damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera nec con-
9 silio talis viri usa res publica esset: C. Neroni neque Q.
Fabium neque M. Valerium Laevinum dari conlegas
10 posse, quia duos patricios creari non liceret. eandem
causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset
delatum consulatum recusaturusque esset. egregium par
consulum fore, si M. Livium C. Claudio conlegam ad-
11 iunxissent. nec populus mentionem eius rei ortam a patri-
12 bus est aspernatus. unus eam rem in civitate is, cui defere-
batur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans: sor-
didati rei non miseritos candidam togam invito offerre;
13 eodem honores poenasque congeri. si bonum ducerent,
quid ita pro noxio damnassent? si noxium comperissent,
quid ita male credito priore consulatu alterum crederent?
14 haec taliaque arguentem et querentem castigabant patres,
et M. Furium memorantes revocatum de exilio patriam
pulsam sede sua restituisse: ut parentium saevitiam, sic
15 patriae patiendo ac ferendo leniendam esse. adnisi omnes
cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

1 XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum co-
mitia habita. praetores creati L. Porcius Licinus, C.
Mamilius, C. et A. Hostilii Catones. comitiis perfectis
ludisque factis dictator et magister equitum magistratu
2 abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam pro praetore
missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad
eum exercitum iret, quem T. Quinctius consul habuerat.

et T. Manlius trans mare legatus iret, viseretque quae 3
ibi gererentur: simul quod Olympiae ludicrum ea aestate
futurum erat, quod maximo coetu celebraretur, ut, si
tuto per hostem posset, adiret id concilium, ut qui Siculi 4
bello ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab Hanni-
bale essent, domos redirent scirentque, sua omnia
iis, quae ante bellum habuissent, reddere populum
Romanum.

Quia periculosissimus annus inminere videbatur ne- 5
que consules in re publica erant, in consules designatos
omnes versi, quam primum eos sortiri provincias et prae-
sciscere, quam quisque eorum provinciam, quem hostem
haberet, volebant. de reconciliatione etiam gratiae eorum 6
in senatu actum est principio facto a Q. Fabio Maximo.
inimicitiae autem nobiles inter eos erant et acerbiores 7
eas indignioresque Livio sua calamitas fecerat, quod
spretum se in ea fortuna credebat. itaque is magis in- 8
placabilis erat et nihil opus esse reconciliatione aiebat:
acrius et intentius omnia gesturos timentis, ne crescendi
ex se inimico conlegae potestas fieret. vicit tamen aucto- 9
ritas senatus, ut positis simultatibus communi animo
consilioque administrarent rem publicam. provinciae iis 10
non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed
diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hanni-
balem Brutti, Lucani, alteri Gallia adversus Hasdru-
balem, quem iam Alpibus adpropinquare fama erat, de-
creta. exercitum e duobus, qui in Gallia quique in 11
Etruria esset, addito urbano, eligeret quem mallet, qui
Galliam esset sortitus. cui Brutti provincia evenisset, 12
novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum
prioris anni exercitum sumeret; relictum a consule exer- 13
citum Q. Fulvius proconsul acciperet eique in annum im-
perium esset. et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum 14
mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt.
legio una data est, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura 1
in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntia-
verunt eum in Galliam transgressum erectosque adventu 2
eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad

3 mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. missi
deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Rae-
cius ad rem inspiciendam rettulerant, misisse se cum
Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, prin-
4 cipes Gallorum, omnia explorata referrent: pro comperto
habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo
vere Alpis traiecturum, nec tum eum quicquam aliud
morari, nisi quod clausae hieme Alpes essent.

5 In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus
inauguratusque, et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum
inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante
6 mortuus erat. hoc eodem anno et lustrum conditum est
a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Ce-
7 thego. censa civium capita centum triginta septem milia
centum octo, minor aliquanto numerus quam qui ante
8 bellum fuerat. eo anno primum, ex quo Hannibal in
Italiam venisset, comitium tectum esse memoriae prodi-
tum est et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus
9 curulibus Q. Metello et C. Servilio. et plebeis ludis
biduum instauratum a C. Mamilio et M. Caecilio Metello
aedilibus plebis; et tria signa ad Cereris îdem dederunt;
et Iovis epulum fuit ludorum causa.

10 Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius
iterum. qui quia designati provincias sortiti erant, prae-
11 tores sortiri iusserunt. C. Hostilio urbana evenit; addita
et peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Ho-
stilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit.
12 summa legionum trium et viginti ita per provincias di-
visa, ut binae consulum essent, quattuor Hispania habe-
ret, binas tres praetores, in Sicilia, in Sardinia et Gallia,
13 duas C. Terentius in Etruria, duas Quintus Fulvius in
Bruttiis, duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos,
unam C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut
14 scriberentur. primis quattuor legionibus populus tribunos
creavit, in ceteras consules miserunt.

1 XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, no-
vendiale sacrum fuit, quia Veiis de caelo lapidaverat. sub
unius prodigii, ut fit, mentionem alia quoque nuntiata,
2 Menturnis aedem Iovis et lucum Maricae, item Atellae

murum et portam de caelo tacta. Menturnenses, terri- 3
bilius quod esset, adiciebant, sanguinis rivum in porta
fluxisse. et Capuae lupus nocte portam ingressus vigilem
laniaverat. haec procurata hostîs maioribus prodigia et 4
supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum. inde
iterum novendiale instauratum, quod in Armilustro lapi-
dibus visum pluere. liberatas religione mentes turbavit 5
rursus nuntiatum Frusinone natum infantem esse qua-
drimo parem, nec magnitudine tam mirandum quam quod
is quoque, ut Sinuessae biennio ante, incertus, mas an
femina esset, natus erat. id vero haruspices ex Etruria 6
adciti foedum ac turpe prodigium dicere, extorre agro
Romano, procul terrae contactu, alto mergendum. vivum
in arcam condidere provectumque in mare proiecerunt.
decrevere item pontifices, ut virgines ter novenae per 7
urbem euntes carmen canerent. id cum in Iovis Statoris
aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta
de caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae; prodigium- 8
que id ad matronas pertinere haruspices cum respon-
dissent donoque divam placandam esse, aedilium curu- 9
lium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe
Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia
essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad
quas ex dotibus stipem conferrent. inde donum pelvis 10
aurea facta lataque in Aventinum, pure casteque a ma-
tronis sacrificatum. confestim ad aliud sacrificium eidem 11
divae ab decemviris edicta dies, cuius ordo talis fuit: ab
aede Apollinis boves feminae albae duae porta Carmen-
tali in urbem ductae. post eas duo signa cupressea Iu- 12
nonis reginae portabantur. tum septem et viginti vir-
gines, longam indutae vestem, carmen in Iunonem re-
ginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile 13
rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum, si re-
feratur. virginum ordinem sequebantur decemviri coro-
nati laurea praetextatique. a porta Iugario vico in forum 14
venere. in foro pompa constitit; per manus reste data
virgines sonum vocis pulsu pedum modulantes incesse-
runt. inde vico Tusco Velabroque per Bovarium forum 15
in clivum Publicium atque aedem Iunonis reginae per-

rectum. ibi duae hostiae ab decemviris immolatae et
simulacra cupressea in aedem inlata.

1 XXXVIII. Deis rite placatis dilectum consules ha-
bebant acrius intentiusque, quam prioribus annis quisquam
2 meminerat habitum; nam et belli terror duplicatus novi
hostis in Italiam adventu et minus iuventutis erat, unde
3 scriberent milites. itaque colonos etiam maritimos, qui
sacrosanctam vacationem dicebantur habere, dare milites
cogebant. quibus recusantibus edixere in diem certam,
ut, quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum de-
4 ferret. ea die ad senatum hi populi venerunt: Ostiensis,
Alsiensis, Antias, Anxurnas, Menturnensis, Sinuessanus
5 et ab supero mari Senensis. cum vacationes suas quisque
populus recitaret, nullius, cum in Italia hostis esset, praeter
Antiatem Ostiensemque vacatio observata est, et earum
coloniarum iuniores iure iurando adacti, supra dies tri-
ginta non pernoctaturos se extra moenia coloniae suae,
6 donec hostis in Italia esset. cum omnes censerent, primo
quoque tempore consulibus eundum ad bellum – nam et
Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Alpibus, ne
Gallos Cisalpinos neve Etruriam erectam in spem rerum
7 novarum sollicitaret, et Hannibalem suo proprio occupan-
dum bello, ne emergere ex Bruttiis atque obviam ire fratri
posset –, Livius cunctabatur, parum fidens suarum pro-
8 vinciarum exercitibus: conlegam ex duobus consularibus
egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti prae-
esset, electionem habere, intuleratque mentionem de vo-
9 lonibus revocandis ad signa. senatus liberam potestatem
consulibus fecit et supplendi unde vellent et eligendi de
omnibus exercitibus quos vellent permutandique et ex
provinciis quos e re publica censerent esse traducendi.
10 omnia cum summa concordia consulum acta. volones in
11 undevicensimam et vicensimam legiones scripti. magni
roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione, M. Livio
missa quidam ad id bellum auctores sunt, octo milia Hi-
spanorum Gallorumque et duo milia de legione militum,
12 equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque, M. Lucre-
tium has copias navibus adduxisse; et sagittariorum fun-
ditorumque ad tria milia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXVIIII. Auxerunt Romae tumultum litterae ex 1
Gallia allatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem mo- 2
visse ex hibernis et iam Alpes transire; octo milia Ligu-
rum conscripta armataque coniunctura se transgresso in
Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello
occuparet; se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret,
progressurum. hae litterae consules raptim confecto di- 3
lectu maturius quam constituerant exire in provincias
coegerunt ea mente, ut uterque hostem in sua provincia
contineret neque coniungi aut conferre in unum vires
pateretur. plurimum in eam rem adiuvit opinio Hanni- 4
balis, quod, etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem
crediderat, recordando, quae ipse in transitu nunc Rho-
dani, nunc Alpium cum hominibus locisque pugnando
per quinque menses exhausisset, hauquaquam tam faci- 5
lem maturumque transitum expectabat. ea tardius mo-
vendi ex hibernis causa fuit. ceterum Hasdrubali et sua 6
et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere.
non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque
aliae Gallicae atque Alpinae gentes, sed etiam secutae
sunt ad bellum. et cum per munita pleraque transitu 7
fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam
duodecim annorum adsuetudine perviis Alpibus factis
inter mitiora iam transibant hominum ingenia. invisitati 8
namque antea alienigenis nec videre ipsi advenam in sua
terra adsueti, omni generi humano insociabiles erant. et
primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rupes suaque
castella et pecorum hominumque praedam peti credide-
rant; fama deinde Punici belli, quo duodecimum annum 9
urebatur Italia, satis edocuerat, viam tantum Alpis esse,
duas praevalidas urbes, magno inter se maris terrarum-
que spatio discretas, de imperio et opibus certare. hae 10
causae aperuerant Alpis Hasdrubali. ceterum quod cele- 11
ritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam,
dum frustra obsidet magis quam oppugnat, conrupit.
crediderat campestris oppidi facilem expugnationem esse 12
et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio
eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. non ipsum 13
solum ea oppugnatio inpediit, set Hannibalem post famam

transitus eius tanto spe sua celeriorem iam moventem ex
14 hibernis continuerat, quippe reputantem, non solum quam
lenta urbium oppugnatio esset, set etiam quam ipse frustra
eandem illam coloniam ab Trebia victor regressus tem-
ptasset.

1 XXXX. Consules diversis itineribus profecti ab urbe
velut in duo pariter bella distenderant curas hominum,
simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis in-
2 tulisset Italiae cladis, simul cum illa angeret cura, quos
tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut eodem
tempore utrubique res publica prospere gereretur? adhuc
adversa secundis pensando rem ad id tempus extractam
3 esse: cum in Italia ad Trasumennum et Cannas praeci-
pitasset Romana res, prospera bella in Hispania pro-
4 lapsam eam erexisse; postea, cum in Hispania alia super
aliam clades duobus egregiis ducibus amissis duos exer-
citus ex parte delesset, multa secunda in Italia Siciliaque
5 gesta quassatam rem publicam excepisse; et ipsum inter-
vallum loci quod in ultimis terrarum oris alterum bellum
6 gereretur, spatium dedisse ad respirandum; nunc duo
bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces
circumstare urbem Romanam et unum in locum totam
periculi molem, omne onus incubuisse. qui eorum prior
vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum.
7 terrebat et proximus annus lugubris duorum consulem
funeribus.

His anxii curis homines digredientis in provincias
8 consules prosecuti sunt. memoriae proditumst plenum
adhuc irae in civis M. Livium ad bellum proficiscentem
monenti Q. Fabio, ne priusquam genus hostium cognosset
temere manu consereret, respondisse, ubi primum hostium
9 agmen conspexisset, pugnaturum. cum quaereretur, quae
causa festinandi esset, 'aut ex hoste egregiam gloriam'
inquit 'aut ex civibus victis gaudium meritum certe, etsi
non honestum, capiam.'

10 Priusquam Claudius consul in provinciam veniret,
per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sallen-
tinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus adortus
C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tu-

multum intulit; ad quattuor milia hominum occidit, novem 11
signa militaria cepit. moverat ex hibernis ad famam hostis
Q. Claudius, qui per urbes agri Sallentini castra disposita
habebat. itaque ne cum duobus exercitibus simul confli- 12
geret, Hannibal nocte castra ex agro Tarentino movit
atque in Bruttios concessit. Claudius in Sallentinos agmen 13
convertit, Hostilius Capuam petens obvius ad Venusiam
fuit consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa pe- 14
ditum quadraginta milia, duo milia et quingenti equites,
quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas
copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio pro-
consuli traderet.

XXXXI. Hannibal undique contracto exercitu, quem 1
in hibernis aut in praesidiis agri Brutti habuerat, in Lu-
canos ad Grumentum venit spe recipiendi oppida, quae
per metum ad Romanos defecissent. eodem a Venusia 2
consul Romanus exploratis itineribus contendit, et mille
fere et quingentos passus castra locat ab hoste. Grumenti 3
moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum;
quingenti passus intererant. castra Punica ac Romana 4
inter iacebat campus; colles imminebant nudi sinistro la-
teri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris su-
specti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum
habebant. in medio campo ab stationibus procursantes 5
certamina haud satis digna dictu serebant. id modo Ro-
manum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur:
Hannibal e[labi] inde cupiens totis viribus in aciem de-
scendebat. tum consul ingenio hostis usus, quo minus 6
in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque
cohortis additis quinque manipulis nocte iugum superare
et in aversis collibus considere iubet. tempus exurgendi 7
ex insidiis et adgrediendi hostem Ti. Claudium Asellum
tribunum militum et P. Claudium praefectum sociûm edo-
cet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias omnis 8
peditum equitumque in aciem eduxit. paulo post et ab
Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in
castris ad arma discurrentium est sublatus. inde eques
pedesque certatim portis ruere ac palati per campum
properare ad hostis. quos ubi effusos consul videt, tribuno 9

militum tertiae legionis C. Aurunculeio inperat, ut equites
legionis quanto maximo impetu possit in hostem emittat:
10 ita pecorum modo incompositos toto passim se campo
fudisse, ut sterni obterique priusquam instruantur pos-
sint.

1 XXXXII. Nondum Hannibal e castris exierat, cum
pugnantium clamorem audivit. itaque excitus tumultu
2 raptim ad hostem copias agit. iam primos occupaverat
equester terror, peditum etiam prima legio et dextra ala
proelium inibat: incompositi hostes, ut quemque aut pe-
3 diti aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. crescit
pugna subsidiis et procurrentium ad certamen numero
augetur; pugnantisque, quod nisi in vetere exercitu et
duci veteri hau facilest, inter tumultum ac terrorem in-
4 struxisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decursu
per collis clamor ab tergo auditus metum, ne interclude-
5 rentur castris, iniecisset. inde pavor incussus et fuga
passim fieri coepta est. minorque caedes fuit, quia pro-
pinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit.
6 equites enim tergo inhaerebant; in transversa latera in-
vaserant cohortes secundis collibus via nuda ac facili
7 decurrentes. tamen supra octo milia hominum occisa,
supra septingenti capti, signa militaria novem adempta;
elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tu-
8 multuaria pugna fuerat, quattuor occisi, duo capti. circa
quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt.
postero die Poenus quievit; Romanus in aciem copiis
ductis postquam neminem signa contra efferre vidit, spo-
lia legi caesorum hostium et suorum corpora conlata in
9 unum sepeliri iussit. inde insequentibus continuis diebus
aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur,
10 donec Hannibal tertia vigilia crebris ignibus tabernaculis-
que, quae pars castrorum ad hostis vergebat, et Numidis
paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis pro-
11 fectus Apuliam petere intendit. ubi inluxit, successit vallo
Romana acies et Numidae ex composito paulisper in por-
tis se valloque ostentavere frustratique aliquamdiu hostis
12 citatis equis agmen suorum adsequuntur. consul ubi
silentium in castris et ne paucos quidem, qui prima luce

obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus
speculatum in castra praemissis postquam satis tuta
omnia esse exploratum est, inferri signa iussit, tantum- 13
que ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, re-
ceptui deinde cecinit multoque ante noctem copias red-
duxit. postero die prima luce profectus, magnis itineribus 14
famam et vestigia agminis sequens haud procul Venusia
hostem adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit, 15
supra duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis mon-
tanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret,
Metapontum petiit. Hanno inde – is enim praesidio eius 16
loci praefuerat – in Bruttios cum paucis ad exercitum
novum comparandum missus, Hannibal copiis eius ad
suas additis Venusiam retro quibus venerat itineribus
repetiit, atque inde Canusium procedit. numquam Nero 17
vestigiis hostis abstiterat et Q. Fulvium, cum Metapon-
tum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine
praesidio esset, arcessierat.

XXXXIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a 1
Placentiae obsidione abscessit, quattuor Galli equites,
duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum per
medium hostem totam ferme longitudinem Italiae emensi
essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequun- 2
tur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis per agros
pabulatoribus Romanis ad Quintum Claudium propraeto-
rem deducuntur. eum primo incertis inplicantes respon- 3
sis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coegit,
edocuerunt, litteras se ab Hasdrubale ad Hannibalem
ferre. cum iis litteris sicut erant signatis L. Verginio 4
tribuno militum ducendi ad Claudium consulem tradun-
tur. duae simul turmae Samnitium praesidii causa mis- 5
sae. qui ubi ad consulem pervenerunt litteraeque lectae
per interpretem sunt et ex captivis percunctatio facta,
tum Claudius non id tempus esse rei publicae ratus, quo 6
consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus per
exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum
gereret: audendum aliquid inprovisum, inopinatum, quod 7
coeptum non minorem aput cives quam hostis terrorem
faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu

8 verteret. litteris Hasdrubalis Romam ad senatum missis
simul et ipse patres conscriptos quid pararet edocet, ut,
cum in Umbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat,
9 legionem a Capua Romam arcessant, dilectum Romae
habeant, exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant.
10 haec senatu scripta. praemissi item per agrum Larina-
tem, Marrucinum, Frentanum, Praetutianum, qua exer-
citum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque com-
meatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent,
equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis
11 copia esset. ipse de toto exercitu civium sociorumque
quod roboris erat delegit, sex milia peditum, mille equi-
tes, pronuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem
Punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati
12 omnes essent. profectus nocte flexit in Picenum. et
consul quidem quantis maximis itineribus poterat ad con-
legam ducebat relicto Q. Catio legato, qui castris prae-
esset.

1 XXXXIIII. Romae haud minus terroris ac tumultus
erat, quam fuerat biennio ante, cum castra Punica ob-
iecta Romanis moenibus portisque fuerant. neque satis
constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vi-
tuperarentne; apparebat, quo nihil iniquius est, ex eventu
2 famam habiturum: castra prope Hannibalem hostem re-
licta sine duce, cum exercitu, cui detractum foret omne
quod roboris, quod floris fuerit, et consulem in Lucanos
3 ostendisse iter, cum Picenum et Galliam peteret, castra
relinquentem nulla alia re tutiora quam errore hostis, qui
ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret.
4 quid futurum, si id palam fiat et aut insequi Neronem
cum sex milibus armatorum profectum Hannibal toto
exercitu velit aut castra invadere praedae relicta sine
5 viribus, sine imperio, sine auspicio? veteres eius belli
clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant:
et ea omnia accidisse, cum unus imperator, unus exerci-
tus hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica facta,
duos ingentis exercitus, duos prope Hannibales in Italia
6 esse. quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamilcare
genitum, aeque inpigrum ducem, per tot in Hispania

annos Romano exercitatum bello, gemina victoria insignem
duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. nam 7
itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma
Gallicis gentibus multo magis quam Hannibalem ipsum
gloriari posse: quippe in iis locis hunc coegisse exerci- 8
tum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore,
quae miserrima mortis genera sint, amisisset. adiciebant 9
etiam periti rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce
C. Nerone congressurum, sed quem in saltu impedito
deprensus forte haud secus quam puerum conscribendis
fallacibus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia 10
maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu
interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.

XXXXV. Nero postquam tantum intervalli ab hoste 1
fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset, paucis mi-
lites alloquitur. negat ullius consilium imperatoris in 2
speciem audacius, re ipsa tutius fuisse quam suum. ad 3
certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum
collega non ante, quam ad satietatem ipsius peditum at-
que equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores in-
structioresque quam si adversus ipsum Hannibalem iret,
profectus sit, eo ipsos, quantumcumque virium momen-
tum addiderint, rem omnem inclinaturos. auditum modo 4
in acie – nam ne ante audiretur, daturum operam –, al-
terum consulem et alterum exercitum advenisse haud
dubiam victoriam facturum. famam bellum conficere et 5
parva momenta in spem metumque impellere animos:
gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope
omnem ipsos laturos; semper quod postremum adiectum 6
sit, id rem totam videri traxisse. cernere ipsos quo con-
cursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum
celebretur. et hercule per instructa omnia ordinibus vi- 7
rorum mulierumque undique ex agris effusorum inter vota
et preces et laudes ibant; illos praesidia rei publicae,
vindices urbis Romanae imperiique appellabant: in illo-
rum armis dextrisque suam, liberorum suorum salutem
ac libertatem repositam esse. deos omnis deasque pre- 8
cabantur, ut illis faustum iter(que), felix pugna, matura
ex hostibus victoria esset damnarenturque ipsi votorum,

9 quae pro iis suscepissent, ut, quem ad modum nunc sol-
liciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovan-
10 tibus victoria obviam irent. invitare inde pro se quisque
et offerre et fatigare precibus, ut quae ipsis iumentisque
usui essent ab se potissimum sumerent, benigne omnia
11 cumulata dare; modestia certare milites, ne quid ultra
usum necessarium sumerent, nihil morari, nec absistere
ab signis nec subsistere cibum capientes, diem ac noctem
ire, vix quod satis ad naturale desiderium corporum esset,
12 quieti dare. et ad collegam praemissi erant qui nuntia-
rent adventum percunctarenturque, clam an palam, inter-
diu an noctu venire sese vellet, îsdem an aliis considere
castris. nocte clam ingredi melius visum est.
1 XXXXVI. Tessera per castra ab Livio consule
data erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem,
2 eques equitem, pedes peditem acciperet: neque enim di-
latari castra opus esse, ne hostis adventum alterius con-
sulis sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium
facilior futura erat, quod Claudianus exercitus nihil fere
3 praeter arma secum in expeditionem tulerat. ceterum in
ipso itinere auctum voluntariis agmen erat, offerentibus
ultro sese et veteribus militibus perfunctis iam militia et
iuvenibus, quos certatim nomina dantis, si quorum cor-
poris species roburque virium aptum militiae videbatur,
4 conscripserat. ad Senam castra alterius consulis erant,
et quingentos ferme inde passus Hasdrubal aberat. ita-
que cum iam adpropinquaret, tectus montibus substitit
5 Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. silentio in-
gressi ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria ab-
ducti, cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiun-
tur. postero die consilium habitum, cui et L. Porcius
6 Licinus praetor adfuit. castra iuncta consulum castris
habebat, et ante adventum eorum per loca alta ducendo
exercitum, cum modo insideret angustos saltus, ut trans-
itum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet
agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat;
7 is tum in consilio aderat. multorum eo inclinant senten-
tiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem
Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret

dies, tempus pugnae differretur; Nero non suadere 8
modo, sed summa ope orare institit, ne consilium suum,
quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando fa-
cerent: errore, qui non diuturnus futurus esset, velut 9
torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta
adgredi nec ad sequendum se iter intendisse. antequam
se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse redirique
in Apuliam. qui prolatando spatium hosti det, eum et 10
illa castra prodere Hannibali et aperire in Galliam iter,
ut per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. ex- 11
templo signum dandum et eundum in aciem abutendum-
que errore hostium absentium praesentiumque, dum ne-
que illi sciant cum paucioribus nec hi cum pluribus et
validioribus rem esse. consilio dimisso signum pugnae 12
proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XXXXVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. 1
moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, provectus ante
signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium notavit,
quae ante non viderat, et strigosiores equos, multitudo
quoque maior solita visa est. suspicatus enim id quod 2
erat receptui propere cecinit ac misit ad flumen unde
aquabantur, ubi et excipi aliqui possent et notari oculis,
si quid forte adustioris coloris ut ex recenti via essent;
simul circumvehi procul castra iubet specularique, num 3
auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel
bisne signum canat in castris. ea cum ordine omnia re- 4
lata essent, castra nihil aucta errorem faciebant. bina
erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant, una
M. Livii, altera L. Porci, neutris quicquam, quo latius
tenderetur, ad munimenta adiectum. illud veterem du- 5
cem adsuetumque Romano hosti movit, quod semel in
praetoris castris signum, bis in consularibus referebant
cecinisse. duos profecto consules esse, et quonam modo
alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. minime 6
id quod erat suspicari poterat, tantae rei frustratione
Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset,
cum quo castra conlata habuerit, ignoraret: profecto 7
haud mediocri clade absterritum insequi non ausum.
magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxi-

lium venisset Romanisque eadem iam fortuna in Italia
8 quae in Hispania esset. interdum litteras suas ad eum
non pervenisse credere interceptisque îs consulem ad sese
opprimendum adcelerasse. his anxius curis extinctis igni-
bus vigilia prima dato signo, ut taciti vasa colligerent,
9 signa ferri iussit. in trepidatione et nocturno tumultu
duces parum intente adservati, alter in destinatis iam
ante animo latebris subsedit, alter per vada nota Metau-
rum flumen tranavit. ita desertum ab ducibus agmen
primo per agros palatur, fessique aliquot somno ac vigiliis
sternunt corpora passim atque infrequentia relinquunt
10 signa. Hasdrubal dum lux viam ostenderet, intentius
signa ferre iubet, et per tortuosi amnis sinus flexusque
(cum) errorem volvens haud multum processit, ubi prima
11 lux transitum opportunum ostendisset transiturus. sed
cum, quantum mare abscedebat, tanto altioribus coercen-
tibus amnem ripis non inveniret vada, diem terendo spa-
tium dedit ad insequendum sese hosti.

1 XXXXVIII. Nero primum cum omni equitatu ad-
2 venit, Porcius deinde adsecutus cum levi armatura. qui
cum fessum agmen carperent ab omni parte incursarent-
que et iam omisso itinere, quod fugae simile erat, castra
metari Poenus in tumulo super fluminis ripam vellet,
3 advenit Livius peditum omnibus copiis non itineris modo,
sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatis-
4 que. sed ubi omnis copias coniunxerunt derectaque acies
est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam
5 instruit, media acies praetori tuenda data. Hasdrubal
omissa munitione castrorum postquam pugnandum vidit,
in prima acie ante signa elephantos conlocat, circa eos
laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud
tantum iis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat.
6 ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hi-
spanis – et ibi maxime in vetere milite spem habebat –
7 sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi; sed
longior quam latior acies erat: Gallos prominens collis
8 tegebat. ea frons, quam Hispani tenebant, cum sinistro
Romanorum cornu concurrit; dextra omnis acies extra
proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne

aut a fronte aut ab latere adgrederentur. inter Livium 9
Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat atrox-
que caedes utrimque edebatur. ibi duces ambo, ibi pars 10
maior peditum equitumque Romanorum, ibi Hispani,
vetus miles peritusque Romanae pugnae, et Ligures, du-
rum in armis genus. eodem versi elephanti, qui primo
impetu turbaverant antesignanos et iam signa moverant
loco; deinde crescente certamine et clamore inpotentius 11
iam regi et inter duas acies versari, velut incerti, quorum
essent, haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis.
Claudius 'quid ergo praecipiti cursu tam longum iter 12
emensi sumus?' clamitans militibus, cum in adversum
collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea 13
regione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortis
aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis
segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem cir-
cumducit et non hostibus modo, sed etiam suis inopinan- 14
tibus in dextrum hostium latus incurrit; tantaque celeri-
tas fuit, ut cum ostendissent se ab latere, mox in terga
iam pugnarent. ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab 15
latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque, et ad
Gallos iam caedes pervenerat. ibi minimum certaminis 16
fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi
stratique somno passim per agros, et qui aderant, itinere
ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora, vix
arma umeris gestabant. et iam diei medium erat sitis- 17
que et calor hiantis caedendos capiendosque adfatim
praebebat.

XXXXVIIII. Elephanti plures ab ipsis rectoribus 1
quam ab hoste interfecti. fabrile scalprum cum malleo
habebant; id, ubi saevire beluae ac ruere in suos coepe-
rant, magister inter aures positum, ipso in articulo, quo
iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adige-
bat. ea celerrima via mortis in tantae molis belua in- 2
venta erat, ubi regendi spem vicissent, primusque id
Hasdrubal instituerat, dux cum saepe alias memorabilis,
tum illa praecipue pugna. ille pugnantis hortando pari- 3
terque obeundo pericula sustinuit, ille fessos abnuentis-
que taedio et labore nunc precando, nunc castigando

accendit, ille fugientis revocavit omissamque pugnam
4 aliquot locis restituit; postremo, cum haud dubie for-
tuna hostium esset, ne superstes tanto exercitui suum
nomen secuto esset, concitato equo se in cohortem Ro-
manam inmisit. ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale
fratre dignum erat, pugnans cecidit.
5 Numquam eo bello una acie tantum hostium inter-
fectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel ducis
6 vel exercitus interitu videbatur. quinquaginta sex milia
hostium occisa, capta quinque milia et quadringenti;
magna praeda alia cum omnis generis, tum auri etiam
7 argentique. civium etiam Romanorum, qui capti aput
hostes erant, supra tria milia capitum recepta. id so-
lacii fuit pro amissis eo proelio militibus. nam haud-
quaquam incruenta victoria fuit: octo ferme milia Ro-
8 manorum sociorumque occisa. adeoque etiam victores
sanguinis caedisque ceperat satietas, ut postero die, cum
esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Li-
gurisque, qui aut proelio non adfuissent aut inter
caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce,
sine signis, sine ordine ullo aut imperio, posse, si una
9 equitum ala mittatur, omnes deleri —: 'quin supersint
aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis.'
1 L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, cita-
tiore quam inde venerat agmine die sexto ad stativa sua
2 atque hostem pervenit. iter eius frequentia minore,
quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix
ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum
3 est. nam Romae neuter animi habitus satis dici enar-
rarique potest, nec quo incerta expectatione eventus ci-
4 vitas fuerat nec quo victoriae famam accepit. numquam per
omnis dies, ex quo Claudium consulem profectum fama
attulit, ab orto sole ad occidentem aut senator quis-
quam a curia atque ab magistratibus abscessit aut po-
5 pulus e foro. matronae, quia nihil in ipsis opis erat,
in preces obtestationesque versae, per omnia delubra
vagae supplices votisque fatigare deos.
6 Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta
primo accidit, duos Narnienses equites in castra, quae

in faucibus Umbriae opposita erant, venisse ex proelio,
nuntiantes caesos hostis. et primo magis auribus quam 7
animis id acceptum erat ut maius laetiusque quam quod
mente capere aut satis credere possent, et ipsa cele-
ritas fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dice-
batur. litterae deinde de L. Manlio Acidino missae ex 8
castris adferuntur de Narniensium equitum adventu. hae 9
litterae per forum ad tribunal praetoris latae senatum
curia exciverunt, tantoque certamine ac tumultu populi
ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non
posset, traheretur a percunctantibus vociferantibusque,
ut in rostris prius quam in senatu litterae recitarentur.
tandem summoti et coerciti a magistratibus; dispensari- 10
que laetitia inter inpotentis eius animos potuit. in senatu 11
primum, deinde in contione litterae recitatae sunt; et
pro cuiusque ingenio aliis iam certum gaudium, aliis
nulla ante futura fides erat quam legatos consulumve
litteras audissent.

LI. Ipsos deinde adpropinquare legatos allatum 1
est. tunc enim vero omnis aetas currere obvii, primus
quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium cu-
pientes. ad Mulvium usque pontem continens agmen 2
pervenit. legati – erant L. Veturius Philo, P. Licinius 3
Varus, Q. Caecilius Metellus – circumfusi omnis generis
hominum frequentia in forum pervenerunt, cum alii
ipsos, alii comites eorum quae acta essent percunctaren-
tur. et ut quisque audierat exercitum hostium imperato- 4
remque occisum, legiones Romanas incolumes, salvos
consules esse, extemplo aliis porro impertierant gaudium
suum. cum aegre in curiam perventum esset, multo 5
aegrius summota turba, ne patribus misceretur, litterae
in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem le-
gati. L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia 6
quae acta erant exposuit cum ingenti adsensu, postremo
etiam clamore universae contionis, cum vix gaudium
animis caperent. discursum inde ab aliis circa templa 7
deûm, ut grates agerent, ab aliis domos, ut coniugibus
liberisque tam laetum nuntium impertirent. senatus, 8
quod M. Livius et C. Claudius consules incolumi exer-

citu ducem hostium legionesque occidissent, supplica-
tionem in triduum decrevit. eam supplicationem C. Ho-
9 stilius praetor edixit. celebrata a viris feminisque est:
omnia templa per totum triduum aequalem turbam ha-
buere, cum matronae amplissima veste cum liberis,
perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu deis
10 immortalibus grates agerent. statum quoque civitatis ea
victoria movit, ut iam inde haut secus quam in pace res
inter se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando,
argentum creditum solvendo auderent.
11 C. Claudius consul cum in castra redisset, caput
Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proici
ante hostium stationes captivosque Afros vinctos, ut
erant, ostendi, duos etiam ex his solutos ire ad Hanni-
12 balem et expromere quae acta essent iussit. Hannibal,
tanto simul publico familiarique ictus luctu, agnoscere se
13 fortunam Carthaginis fertur dixisse; castrisque inde
motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non
poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contra-
heret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos
sedibus suis, et Lucanorum qui suae dicionis erant in
Bruttium agrum traduxit.

[PERIOCHA LIBRI XXVIII.]

[Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio proconsule socio Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Macedonum pro Aetolis referuntur. cum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invectus est, Nero, qui in collegae provinciam, ut victoriam eius adiuvaret, venerat, equo secutus est et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque habuit; nam et plus in bello quam collega fecerat. ignis in aede Vestae neglegentia virginis, quae non custodierat, extinctus est; caesa est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit quarto decimo anno eius belli, quinto post anno quam ierat, praeclusisque in totum possessione provinciae eius hostibus Hispanias recepit, et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Massyliorum transvectus

foedus iunxit. Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto cenavit. munus gladiatorium in honorem patris patruique Carthagini nova edidit, non ex gladiatoribus, sed ex his, qui aut in honorem ducis aut ex provocatione descendebant; in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. cum Gisia urbs obpugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo extructo occiderunt et se insuper praecipitaverunt. ipse Scipio, dum gravi morbo inplicitus est, seditionem in parte exercitus motam confirmatus discussit rebellantesque Hispaniae populos coegit in deditionem venire. et amicitia facta cum Masinissa rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset, pollicebatur, cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui Carthagine scriptum erat, ut in Italiam traiceret, Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam petenti contradicente Q. Fabio Maximo Sicilia data est permissumque, ut in Africam traiceret, si id e re publica esse censeret. Mago Hamilcaris filius a minore Baleari insula, ubi hiemaverat, in Italiam traiecit.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVIII.

I. Cum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam 1
declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae viderentur,
renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea 2
tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal
Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gadisque concesserat,
nostri maris ora omnisque ferme Hispania, qua [ad] 3
orientem vergit, Scipionis ac Romanae dicionis erat.
novus imperator Hanno, in locum Barcini Hasdrubalis 4
novo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique
iunctus, cum in Celtiberia, quae media inter duo maria
est, brevi magnum numerum armasset, Scipio adversus 5
eum M. Silanum cum decem haud plus milibus militum,
equitibus quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit 6
itineribus – inpediebant autem et asperitates viarum et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae – tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia
transfugis ad hostem pervenit. eisdem auctoribus con- 7

pertum est, cum decem circiter milia ab hoste abessent,
bina castra circa viam qua irent esse: laeva Celtiberos,
novum exercitum, supra novem milia hominum, dextra
8 Punica tenere castra. ea stationibus, vigiliis, omni iusta
militari custodia tuta et firma esse, illa altera soluta ne-
glectaque, ut barbarorum et tironum et minus timentium,
9 quod in sua terra essent. ea prius adgredienda ratus Si-
lanus signa quam maxime ad laevam iubebat ferri, nec-
unde ab stationibus Punicis conspiceretur; ipse praemis-
sis speculatoribus citato agmine ad hostem pergit.
1 II. Tria milia ferme aberat, cum hauddum quisquam
hostium senserat: confragosa loca et obsiti virgultis tege-
2 bant colles. ibi in cava valle atque ob id occulta con-
sidere militem et cibum capere iubet. [ut] speculatores
3 transfugarum dicta adfirmantes venerunt, tum sarcinis in
medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta in
pugnam vadunt. mille passûm aberant, cum ab hoste
conspecti sunt, trepidarique repente coeptum. et Mago
ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum
4 advehitur. erant in Celtibero exercitu quattuor milia
scutata et ducenti equites; hanc iustam legionem – et id
ferme roboris erat – in prima acie locat, ceteros, levem
5 armaturam, in subsidîs posuit. cum ita instructos educe-
ret e castris, vixdum in egressos vallo eos Romani pila
6 coniecerunt. subsidunt Hispani adversus emissa tela ab
hoste, inde ad mittenda ipsi consurgunt: quae cum Ro-
mani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis, tum
pes cum pede conlatus et gladîs geri res coepta est.
7 ceterum asperitas locorum Celtiberis, quibus in proelio
concursare mos est, velocitatem inutilem faciebat et haud
8 iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae adsuetis, nisi
quod angustiae et internata virgulta ordines dirimebant
et singuli binique velut cum paribus conserere pugnam
9 cogebantur. quod ad fugam impedimento hostibus erat,
10 id ad caedem eos velut vinctos praebebat. et iam ferme
omnibus scutatis Celtiberorum interfectis levis armatura
et Carthaginienses, qui ex alteris castris subsidio vene-
11 rant, perculsi caedebantur. duo haud amplius milia pe-
ditum et equitatus omnis vix inito proelio cum Magone

effugerunt; Hanno, alter imperator, cum eis, qui postremi
iam profligato proelio advenerant, vivus capitur. Mago- 12
nem fugientem equitatus ferme omnis et quod veterum
peditum erat secuti decimo die in Gaditanam provinciam
ad Hasdrubalem pervenerunt, Celtiberi, novus miles, in
proximas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam con- 13
flatum bellum, quanta futuri materia belli, si licuisset îs
Celtiberorum gente excita et alios ad arma sollicitare
populos, oppressa erat. itaque conlaudato benigne Silano 14
Scipio spem debellandi, si nihil eam ipse cunctando mo-
ratus esset, nanctus, ad id quod relicuum belli erat in
ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Poe- 15
nus cum castra tum forte ad sociorum animos in Baetica
continendos in fide haberet, signis repente sublatis fugae
magis quam itineris modo penitus ad Oceanum et Gadis
ducit. ceterum, quoad continuisset exercitum, propositum 16
bello se fore ratus, antequam freto Gadis traiceret, exer-
citum omnem passim in civitates divisit, ut et muris se
ipsi et armis muros tutarentur.

III. Scipio, ubi animadvertit dissipatum passim bel- 1
lum et circumferre ad singulas urbes arma diutini magis
quam magni esse operis, retro vertit iter. ne hostibus 2
tamen eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem
cum decem milibus peditum mille equitum, ad oppu-
gnandam opulentissimam in iis locis urbem – Orongin
barbari appellabant – mittit. sita in Maesessum finibus 3
est, Hispanae gentis, ager frugifer, argentum etiam in-
colae fodiunt. ea arx fuerat Hasdrubali ad excursiones
circa mediterraneos populos faciendas. Scipio castris 4
prope urbem positis priusquam circumvallaret urbem,
misit ad portas qui ex propinquo alloquio animos tempta-
rent suaderentque, ut amicitiam potius quam vim experi-
rentur Romanorum. ubi nihil pacati respondebatur, fossa 5
duplicique vallo circumdata urbe in tris partis exercitum
dividit, ut una semper pars quietis interim duabus oppu-
gnaret. prima pars cum adorta oppugnare est, atrox sane 6
et anceps proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad
muros prae incidentibus telis facile erat; etiam qui erexe- 7

rant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis de-
trudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in
periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur.
8 quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum
exaequatum certamen esse et iam eo superare hostem
quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus, prima
9 recepta, urbem est adgressus. quae res tantum pavoris
iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidani
moenia repentina fuga desererent et Punicum praesidium
metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum
10 se colligeret. timor inde oppidanos incessit, ne, si hostis
urbem intrasset, sine di[scrimine], Poenus an Hispanus
11 esset, obvii passim caederentur; atque patefacta repente
porta frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se
tenentes, ne tela procul coicerentur, dextras nudas osten-
12 tantes, ut gladios abiecisse appareret. id utrum parum
ex intervallo sit conspectum an dolus aliquis suspectus
fuerit, inconpertum est: impetus hostilis in transfugas
13 factus nec secus quam adversa acies caesa, eademque
porta signa infesta urbi inlata. et aliis partibus securibus
dolabrisque caedebantur portae et ut quisque intraverat
eques, ad forum occupandum – ita enim praeceptum
14 erat – citato equo pergebat. additum erat et triariorum
equiti praesidium, legionarii ceteras partis pervadunt;
direptione et caede obviorum, nisi qui armis se tueban-
15 tur, abstinuerunt. Carthaginienses omnes in custodiam
dati sunt, oppidanorum mille ferme, qui clauserant por-
16 tas; ceteris traditum oppidum, suae redditae res. ceci-
dere in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme,
Romanorum haud amplius nonaginta.

1 IIII. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius ex-
pugnatio fuit, et imperatori ceteroque exercitui, et specio-
sum adventum suum ingentem turbam captivorum prae
2 se agentes fecerunt. Scipio conlaudato fratre cum, quanto
poterat verborum honore, Carthagini ab se captae captam
3 ab eo Orongim aequasset, quia et hiems instabat, ut nec
temptare Gadis nec disiectum passim per provinciam
exercitum Hasdrubalis consectari posset, in citeriorem
4 Hispaniam omnis suas copias reduxit dimissisque in hi-

berna legionibus, L. Scipione fratre Romam misso et
Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus capti-
vis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio Laevino 5
proconsule ex Sicilia in Africam transmissa in Uticensi
Carthaginiensique agro late populationes fecit. extremis
finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Uticae prae-
dae actae sunt. repetentibus Siciliam classis Punica – 6
septuaginta erant longae naves – occurrit. decem et
septem naves ex iis captae sunt, quattuor in alto mersae,
cetera fusa ac fugata classis. terra marique victor Ro- 7
manus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum re-
petit. tuto inde mari pulsis hostium navibus magni com-
meatus frumenti Romam subvecti.

V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta, P. 1
Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae, sicut
ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde classe iun-
cta, Romanae quinque et viginti quinqueremes, regiae
quinque et triginta transmiserunt. et Philippus, ut, seu 2
terra, seu mari obviam eundum hosti foret, paratus ad
omnis conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descen-
dit, Larisam diem ad conveniendum exercitui edixit.
undique ab sociis legationes Demetriadem ad famam re- 3
gis convenerunt. sustulerant enim animos Aetoli cum ab 4
Romana societate, tum post Attali adventum, finitimos-
que depopulabantur. nec Acarnanes solum Boeotique et 5
qui Euboeam incolunt in magno metu erant, sed Achaei
quoque, quos super Aetolicum bellum Machanidas etiam
Lacedaemonius tyrannus haud procul Argivorum fine
positis castris terrebat. hi omnes suis quisque urbibus 6
quae pericula terra marique portendebantur memorantes,
auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius tran- 7
quillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque
motos esse et Thracum maxime Maedos, si quo longin-
quum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae in-
cursuros. Boeotii quidem et interiores Graeciae populi 8
Thermopylarum saltus, ubi angustae fauces coartant iter,
fossa valloque intercludi ab Aetolis nuntiabant, ne trans-
itum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. vel 9

segnem ducem tot excitare tumultus circumfusi poterant.
legationes dimittit pollicitus, prout tempus ac res sineret,
10 omnibus laturum se auxilium; in praesentia, quae maxime
urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit, unde
allatum erat Attalum ab Lemno classe transmissa omnem
11 circum urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum
modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex
regîs ducibus cum mille peltatis – pelta caetrae haud dis-
12 similis est – Chalcidem mittit; additi quingenti Agrianum,
ut omnes insulae partis tueri posset. ipse Scotussam est
profectus, eodemque ab Larisa Macedonum copias tra-
13 duci iussit. eo nuntiatum est, concilium Aetolis Hera-
cleam indictum regemque Attalum ad consultandum de
14 summa belli venturum. hunc conventum ut turbaret
15 subito adventu, magnis itineribus Heracleam duxit. et
concilio quidem dimisso iam venit; segetibus tamen, quae
prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum eva-
statis Scotussam copias reducit. ibi exercitu omni relicto
16 cum cohorte regia Demetriadem sese recepit. inde ut ad
omnis hostium motus posset occurrere, in Phocidem at-
que Euboeam et Peparethum mittit qui loca alta elige-
17 rent, unde editi ignes apparerent; ipse in Tisaeo – mons
est in altitudinem ingentem cacuminis editi – speculam
posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid moli-
rentur hostes, momento temporis acciperet.

18 Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Ni-
caeam traiecerunt; inde classem in Euboeam ad urbem
Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem
et Euripum petenti ad laevam prima urbium Euboeae
19 posita est. ita inter Attalum ac Sulpicium convenit, ut
Romani a mari, regii a terra oppugnarent.

1 VI. Quadriduo post quam adpulsa classis est urbem
adgressi sunt. id tempus occultis cum Platore, qui a
Philippo praepositus urbi erat, conloquiis absumptum
2 est. duas arces urbs habet, unam imminentem mari,
altera urbis media est; cuniculo inde via ad mare ducit,
quam a mari turris quinque tabulatorum, egregium pro-
3 pugnaculum, claudebat. ibi primo atrocissimum con-
tractum est certamen et turre instructa omni genere

telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam eam
ex navibus expositis. cum omnium animos oculosque id 4
certamen avertisset, porta maritumae arcis Plator Romanos accepit, momentoque arx occupata est. oppidani pulsi inde in mediam urbem ad alteram tendere arcem.
et ibi positi erant qui fores portae obicerent. ita exclusi 5
in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesi- 6
dium conglobatum sub arcis muro stetit; nec fuga effuse
petita nec pertinaciter proelium initum. eos Plator venia 7
ab Sulpicio impetrata in naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit, ipse ad Attalum se recepit.

Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus Chal- 8
cidem inde protinus victrici classe petit; ubi haudquaquam
ad spem eventus respondit. ex patenti utrimque coactum 9
in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebere, sed haud facile alia infestior
classi statio est. nam et venti ab utriusque terrae prae- 10
altis montibus subiti ac procellosi deiciunt et fretum ipsum Euripi non septiens die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed temere in modum venti nunc huc, nunc illuc verso mari velut monte praecipiti devolu-
tus torrens rapitur. ita nec nocte nec die quies navibus 11
datur. cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum praesidioque valido firmatum et praecipue fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana apud
Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. id pru- 12
denter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstitit incepto classemque inde ad Cynum Locridis – emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae – traiecit.

VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant, 1
sed serius Platoris fraude ex specula elati; et inpari maritumis viribus haud facilis erat in insulam classi acces-
sus. ita per cunctationem [re] omissa ad Chalcidis 2
auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus; nam et ipsa Chalcis quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte continenti

iungatur terraque aditum faciliorem quam mari habeat.
3 igitur Philippus deiecto praesidio fusisque Aetolis, qui
saltum Thermopylarum insidebant, cum a Demetriade
Scotusam, inde de tertia vigilia profectus trepidos hostis
Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam
4 milia amplius sexaginta contendit. eodem ferme die ab
Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur. con-
cesserat eam regi praedam Sulpicius, quia Oreum pau-
cos ante dies ab Romano milite expertibus regiis direptum
5 fuerat. cum Romana classis eo se recepisset, Attalus
ignarus adventus Philippi pecuniis a principibus exigen-
6 dis terebat tempus, adeoque inprovisa res fuit, ut, nisi
Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe longius pro-
gressi agmen hostium procul conspexissent, opprimi po-
7 tuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu effuso
mare ac naves petit, et molientibus ab terra navis Phi-
lippus supervenit tumultumque etiam ex terra nauticis
8 praebuit. inde Opuntem rediit deos hominesque accu-
sans, quod tantae rei fortunam ex oculis prope raptam
9 amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod,
cum trahere obsidionem in adventum suum potuissent,
viso statim hoste prope in voluntariam deditionem con-
cessissent. compositis circa Opuntem rebus Thronium
10 est profectus. et Attalus primo Oreum est profectus;
inde, cum fama accidisset Prusian Bithyniae regem in
finis regni sui transgressum, omissis rebus atque Aetolico
11 bello in Asiam traiecit. et Sulpicius Aeginam classem
12 recepit, unde initio veris profectus erat. haud maiore
certamine, quam [ad] Opuntem Attalus decert[ar]at,
Philippus Thronium cepit. incolebant urbem eam pro-
fugi ab Thebis Phthioticis; urbe sua capta a Philippo
cum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli
eam dederant urbis vastatae ac desertae priore eiusdem
13 Philippi bello. tum ab Thronio, sicut ante dictum est,
recepta profectus Tithronon et Drumias, Doridis parva
atque ignobilia oppida, cepit. inde Elatiam, iussis ibi se
14 opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis, venit. ubi cum
de finiendo Aetolico bello ageretur – adfuerant enim le-
gati nuper Heracleae concilio Romanorum Aetolorum-

que –, nuntius adfertur, Machanidam Olympiorum sol-
lemne ludicrum parantis Eleos adgredi statuisse. prae- 15
vertendum id ratus legatis cum benigno responso dimissis,
se neque causam eius belli fuisse nec moram, si modo
aequa et honesta condicione liceat, paci facturum, cum 16
expedito agmine profectus per Boeotiam Megara atque
inde Corinthum descendit, unde commeatibus sumptis
Phliunta Pheneumque petit. et iam cum Heraeam ve- 17
nisset, audit, Machanidam fama adventus sui territum
refugisse Lacedaemonem, Aegiumque se ad concilium
Achaeorum recepit, simul classem Punicam, ut mari
quoque aliquid possit, accitam ibi ratus se inventurum.
paucis ante diebus inde Oxeas traiecerant Poeni, inde 18
portus Acarnanum petierant, cum ab Oreo profectum
Attalum Romanosque audissent, veriti, ne ad se [si] ire-
tur intra Rhium – fauces eae sunt Corinthii sinus – op-
primerentur.

VIII. Philippus maerebat quidem et angebatur, cum 1
ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore
occurrisse et rapientem omnia ex oculis elusisse celerita-
tem suam fortunam? in concilio autem dissimulans aegri- 2
tudinem elato animo disseruit, testatus deos hominesque,
se nullo loco nec tempore defuisse, quin, ubi hostium
arma concrepuissent, eo quanta maxima posset celeritate
tenderet, sed vix rationem iniri posse, utrum a se auda- 3
cius an fugacius ab hostibus geratur bellum: sic ab
Opunte Attalum, sic Sulpicium ab Chalcide, sic eis ipsis
diebus Machanidam e manibus suis elapsum. sed non 4
semper felicem esse fugam, nec pro difficili id bellum
habendum, in quo si modo congressus cum hostibus
sis, viceris. quod primum esset, confessionem se ho- 5
stium habere nequaquam pares esse sibi; brevi et
victoriam haud dubiam habiturum nec meliore eventu
eos secum quam spe pugnaturos. laeti regem socii au-
dierunt. reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam, 6
Alipheram autem Megalopolitis, quod suorum fuisse
finium satis probabant, restituit. inde navibus acceptis 7
ab Achaeis – erant autem tres quadriremes et biremes
totidem – Anticyram traiecit. inde quinqueremibus septem 8

et lembis viginti amplius, quos ut adiungeret Cartha-
giniensium classi, miserat in Corinthium sinum, pro-
fectus ad Eruthras Aetolorum, quae prope Eupalium
9 sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos: nam ho-
minum quod aut in agris aut in propinquis castellis Po-
tidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque re-
10 fugit; pecora, quae inter festinationem abigi nequierant,
sunt direpta et in naves conpulsa. cum iis ceteraque
praeda Nicia praetore Achaeorum Aegium misso, cum
Corinthum petisset, pedestris inde copias per Boeotiam
11 terra duci iussit. ipse ab Cenchreis praeter terram At-
ticam super Sunium navigans inter medias prope hostium
12 classes Chalcidem pervenit; inde conlaudata fide ac vir-
tute, quod neque timor nec spes flexisset eorum animos,
hortatusque oppugna[ti ut eadem constantia permanerent
in societate, si suam quam Oritanorum atque Opun]tio-
13 rum fortunam mallent, ab Chalcide Oreum navigat prin-
cipumque iis, qui fugere capta urbe quam se Romanis
tradere maluerant, summa rerum et custodia urbis per-
missa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primum ad
14 opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassan-
dreae deinde centum navium longarum carinis positis
contractaque ad effectum eius operis multitudine fabro-
rum navalium, quia res in Graecia tranquillas et pro
fectio Attali fecerat et in tempore laborantibus sociis
latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut
Dardanis bellum inferret.

1 VIIII. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia
gesta sunt, cum Q. Fabius Maximi filius legatus ab M.
Livio consule Romam ad senatum nuntiasset, consulem
satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum
suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exerci-
2 tum consularem posse, patres non M. Livium tantum
redire ad urbem, sed conlegam quoque eius C. Claudium
3 iusserunt. id modo in decreto interfuit, quod M. Livi
exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas
4 manere in provincia iusserunt. inter consules ita per
litteras convenit, ut quem ad modum uno animo rem pu-
blicam gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus

convenirent, uno tempore ad urbem accederent; Prae- 5
neste qui prior venisset, conlegam ibi opperiri iussus.
forte ita evenit, ut eodem die ambo Praeneste venirent.
inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus
ad aedem Bellonae adesset, omni multitudine obviam
effusa ad urbem accessere. non salutabant modo uni- 6
versi circumfusi, sed pro se quisque victrices dextras
consulum capientes, alii gratulabantur, alii gratias age-
bant, quod eorum opera incolumis res publica esset. in 7
senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus
ab se gestis postulassent, ut pro re publica fortiter feli-
citerque administrata et deis immortalibus haberetur
honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret, se vero 8
ea quae postularent decernere patres merito deorum
primum, dein secundum deos consulum responderunt;
et supplicatione amborum nomine et triumpho utrique 9
decreto, inter ipsos, ne cum bellum communi animo
gessissent, triumphum separarent, ita convenit, ut, quo- 10
niam et in provincia M. Livii res gesta esset et eo die
quo pugnatum foret eius forte auspicium fuisset et exer-
citus Livianus deductus Romam venisset, Neronis de-
duci de provincia non potuisset, ut M. Livium quadrigis
urbem ineuntem milites sequerentur, C. Claudius equo
sine militibus inveheretur. ita consociatus triumphus cum 11
utrique, tum magis ei, qui, quantum merito anteibat,
tantum honore conlegae cesserat, gloriam auxit. illum 12
equitem aiebant sex dierum spatio transcurrisse longitu-
dinem Italiae et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis
conlatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in
Apulia posita habere Hannibal credidisset: ita unum 13
consulem pro utraque parte Italiae adversus duos duces,
duos imperatores hinc consilium suum, hinc corpus op-
posuisse. nomen Neronis satis fuisse ad continendum 14
castris Hannibalem; Hasdrubalem vero qua alia re quam
adventu eius obrutum atque extinctum esse? itaque iret 15
alter consul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis;
uno equo per urbem verum triumphum vehi, Neronem-
que, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta
eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones

spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt.
16 pecuniae in aerarium tulerunt sestertiûm triciens, octo-
17 ginta milia aeris. militibus M. Livius quinquagenos
senos asses divisit; tantundem C. Claudius absentibus
militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset.
18 notatum eo die plura carmina militaribus iocis in C. Clau-
19 dium quam consulem suum iactata, equites L. Veturium
et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus hortatos-
que esse plebem, ut eos consules in proxumum annum
20 crearent, adiecisse equitum praerogativae auctoritatem
consules postero die in contione, quam forti fidelique
duorum praecipue legatorum opera usi essent, comme-
morantes.

1 X. Cum comitiorum tempus adpeteret et per dicta-
torem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M.
Livium conlegam dictatorem dixit, Livius Q. Caecilium
2 magistrum equitum. a M. Livio dictatore creati con-
sules L. Veturius, Q. Caecilius, is ipse qui tum erat
3 magister equitum. inde praetorum comitia habita: creati
C. Servilius, M. Caecilius Metellus, Ti. Claudius Asellus,
4 Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis erat. comi-
tiis perfectis dictator magistratu abdicato dimissoque ex-
ercitu in Etruriam provinciam ex senatus consulto est
5 profectus ad quaestiones habendas, qui Etruscorum Um-
brorumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem
sub adventum eius consilia agitassent quique eum auxiliis
6 aut commeatu aut ope aliqua iuvissent. haec eo anno
7 domi militiaeque gesta. ludi Romani ter toti instaurati
ab aedilibus curulibus Cn. Servilio Caepione, Ser. Cor-
nelio Lentulo; item ludi plebei semel toti instaurati ab
aedilibus plebis M. Pomponio Mathone et Q. Mamilio
Turrino.

8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Philone et
Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum
9 Hannibale bellum gererent, provincia decreta. praetores
exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus urbanam, Q.
Mamilius peregrinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius
10 Sardiniam. exercitus ita divisi: consulum alteri, quem
C. Claudius prioris anni consul, alteri, quem Q. Claudius

propraetor – eae binae legiones erant – habuissent exer-
citum; in Etruria duas volonum legiones a C. Terentio 11
propraetore M. Livius proconsul, cui prorogatum in an-
num imperium erat, acciperet. et Q. Mamilio, ut collegae 12
iuris dictione tradita Galliam cum exercitu, cui L. Porcius
praetor praefuerat, obtineret, decretum est, iussusque
populari agros Gallorum, qui ad Poenos sub adventum
Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum Cannensibus 13
duabus legionibus, sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia
tuenda data. ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hosti- 14
lius praefuerat, deportatus; novam legionem, quam Ti.
Claudius traiceret secum, consules conscripserunt. Q. 15
Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio Tubulo, ut Capuam
provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est.
M. Valerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam mari- 16
tumae orae praefuerat, triginta navibus C. Servilio prae-
bitis cum cetera omni classe redire ad urbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, cum 1
omnium secundorum adversorumque causas in deos ver-
terent, multa prodigia nuntiabantur: Tarracinae Iovis 2
aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tactam; Satri-
canos haud minus terrebant in aedem Iovis foribus in
ipsis duo perlapsi angues; ab Antio nuntiatum est, cruen-
tas spicas metentibus visas esse; Caere porcus biceps et 3
agnus mas idemque femina natus erat; et Albae duo
soles visos ferebant et nocte Fregellis lucem obortam.
et bos in agro Romano locutus et ara Neptuni multo 4
manasse sudore in circo Flaminio dicebantur, et aedes
Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae. prodigia con- 5
sules hostîs maioribus procurare iussi et supplicationem
unum diem habere. ea ex senatus consulto facta. plus 6
omnibus aut nuntiatis peregre aut visis domi prodigiis
terruit animos hominum ignis in aede Vestae extinctus,
caesaque flagro est Vestalis, cuius custodia eius noctis
fuerat, iussu P. Licini pontuficis. id quamquam nihil 7
portendentibus deis ceterum neglegentia humana acci-
derat, tamen et hostîs maioribus procurari et supplica-
tionem ad Vestae haberi placuit.

Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, moniti 8

a senatu sunt, ut in agros redducendae plebis curam habe-
rent: deûm benignitate summotum bellum ab urbe Romana
et Latio esse, posse sine metu in agris habitari, minime
convenire Siciliae quam Italiae colendae maiorem curam
9 esse. sed res haudquaquam erat populo facilis, liberis
cultoribus bello absumptis et inopia servitiorum et pecore
direpto villisque dirutis aut incensis. magna tamen pars
auctoritate consulum compulsa in agros remigravit.
10 moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum
et Cremonensium legati, querentes, agrum suum ab ac-
colis Gallis incursari ac vastari magnamque partem co-
lonorum suorum dilapsam esse et iam infrequentis se
11 urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio prae-
tori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur; consules
ex senatus consulto edixerunt, qui cives Cremonenses
atque Placentini essent, ante certam diem in colonias
reverterentur. principio deinde veris et ipsi ad bellum
profecti sunt.

12 Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L. Ve-
turius a Q. Claudio propraetore accepit novisque militi-
13 bus, quos ipse conscripserat, supplevit. in Consentinum
agrum consules exercitum duxerunt passimque depopu-
lati, cum agmen iam grave praeda esset, in saltu an-
gusto a Bruttiis iaculatoribusque Numidis turbati sunt,
14 ita ut non praeda, set armati quoque in periculo fuerint.
maior tamen tumultus quam pugna fuit et praemissa
15 praeda incolumes et legiones in loca tuta evasere. inde
in Lucanos profecti. ea sine certamine tota gens in di-
cionem populi Romani rediit.

1 XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est.
nam neque ipse se obtulit in tam recenti volnere publico
privatoque neque lacessierunt quietum Romani: tantam
inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo
2 duce censebant. ac nescio an mirabilior adversis quam
3 secundis rebus fuerit, quippe qui, cum et in hostium
terra per annos tredecim tam procul ab domo varia for-
tuna bellum gereret [et] exercitu non suo civili, sed
mixto ex conluvione omnium gentium, quibus non lex,
non mos, non lingua communis, alius habitus, alia vestis,

alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei essent, ita 4
quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter
ipsos nec adversus ducem seditio extiterit, cum et pe- 5
cunia saepe in stipendium et commeatus in hostium agro
deesset, quorum inopia priore Punico bello multa in-
fanda inter duces militesque commissa fuerant. post 6
Hasdrubalis vero exercitum cum duce, in quibus spes
omnis reposita victoriae fuerat, deletum cedendoque in
angulum Bruttium cetera Italia concessum, cui non vi-
deatur mirabile nullum motum in castris factum? nam 7
ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem ex-
ercitus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis
coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat;
tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agro- 8
rum bellum occupaverat et mos vitio etiam insitus genti
per latrocinia militiam exercendi. nec ab domo quic- 9
quam mittebatur de Hispania retinenda sollicitis, tam-
quam omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, 10
quadam longe disparem habebant: eandem, quod proelio
victi Carthaginienses duce amisso in ultimam Hispaniae
oram usque ad oceanum compulsi erant, disparem autem, 11
quod Hispania non quam Italia modo, sed quam ulla
pars terrarum bello reparando aptior erat locorum ho-
minumque ingeniis. itaque ergo prima Romanis inita 12
provinciarum, quae quidem continentis sint, postrema
omnium, nostra demum aetate, ductu auspicioque Au-
gusti Caesaris perdomita est. ibi tum Hasdrubal Gis- 13
gonis, maximus clarissimusque eo bello secundum Bar-
cinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adiu-
vante Magone Hamilcaris filio, dilectibus per ulteriorem
Hispaniam habitis ad quinquaginta milia peditum, quat-
tuor milia et quingentos equites armavit. de equestribus 14
copiis ferme inter auctores convenit, peditum septuaginta
milia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. ibi 15
super campos patentis duo duces Poeni ea mente, ne
detrectarent certamen, considerunt.

XIII. Scipio, cum ad eum fama tanti comparati 1
exercitus perlata esset, neque Romanis legionibus tantae

se fore parem multitudini ratus, ut non in speciem saltem
2 opponerentur barbarorum auxilia, neque in iis tamen
tantum virium ponendum, ut mutando fidem, quae cladis
causa fuisset patri patruoque, magnum momentum face-
3 rent. praemisso Silano ad Culcham duodetriginta op-
pidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se
4 per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse
ab Tarracone profectus protinus ab sociis, qui accolunt
viam, modica contrahendo auxilia Castulonem pervenit.
5 eo adducta ab Silano auxilia tria milia peditum, quin-
genti equites. inde ad Baeculam urbem progressus omni
exercitu civium sociorum, peditum equitumque quinque
6 et quadraginta milibus. castra ponentis eos Mago et
Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassent-
que munientis, ni abditi post tumulum opportune ad id
positum ab Scipione equites inproviso in effusos incur-
7 rissent. ei promptissimum quemque et proxime vallum
atque in ipsos munitores primum invectum vixdum proelio
inito fuderunt. cum ceteris, qui sub signis atque ordine
agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit.
8 sed cum ab stationibus primum expeditae cohortes,
deinde ex opere deducti milites atque arma capere iussi
plures et integri fessis subirent magnumque iam agmen
armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie
9 vertunt Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant
nihil praeter pavorem festinationemve confusis ordinibus;
dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque
sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores
passim quacumque proximum fuit in fugam effunduntur.
10 et quamquam eo proelio aliquantum Romanis aucti et de-
minuti hostibus animi erant, tamen aliquotiens [per ins]e-
quentis dies ab excursionibus equitum levisque armaturae
cessatum est.

1 XIIII. Ubi satis temptatae per haec levia certamina
vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias eduxit, deinde
2 et Romani processere. sed utraque acies pro vallo stetit
instructa, et cum ab neutris pugna coepta esset, iam die
ad occasum inclinante a Poeno prius, deinde ab Romano
3 in castra copiae reductae. hoc idem per dies aliquot

factum. prior semper Poenus copias castris educebat,
prior fessis stando signum receptui dabat: ab neutra
parte procursum telumve missum aut vox ulla orta. me- 4
diam aciem hinc Romani, illinc Carthaginienses mixti
Afris, cornua socii tenebant, erant autem utrisque Hi-
spani pro cornibus. ante Punicam aciem elephanti ca-
stellorum procul speciem praebebant. iam hoc in utris- 5
que castris sermonis erat, ita ut instructi stetissent
pugnaturos, medias acies Romanum Poenumque, quos
inter belli causa esset, pari robore animorum armorum-
que concursuros. Scipio ubi haec obstinate credita animo 6
advertit, omnia de industria in eum diem, quo pugna-
turus erat, mutavit, tesseram vesperi per castra dedit, ut 7
ante lucem viri equique curati, pransi essent, armatus
eques frenatos instratosque teneret equos. vixdum satis 8
certa luce equitatum omnem cum levi armatura in sta-
tiones Punicas immisit; inde confestim ipse cum gravi
agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam 9
suorum hostiumque Romano milite cornibus firmatis,
sociis in mediam aciem acceptis.

Hasdrubal clamore equitum excitatus ut ex taber- 10
naculo prosiluit tumultumque ante vallum et trepida-
tionem suorum et procul signa legionum fulgentia plenos-
que hostium campos vidit, equitatum omnem extemplo
in equites emittit; ipse cum peditum agmine castris egre- 11
ditur nec ex ordine solito quicquam acie instruenda
mutat. equitum iam diu anceps pugna erat nec ipsa per 12
se decerni poterat, quia pulsis, quod prope in vicem fie-
bat, in aciem peditum tutus receptus erat: sed ubi iam 13
haud plus quingentos passus acies inter sese aberant,
signo receptui dato Scipio patefactisque ordinibus equi-
tatum omnem levemque armaturam, in medium acceptam
divisamque in partes duas, in subsidiis post cornua locat.
inde, ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos 14
– ea media acies fuit – presso gradu incedere iubet; ipse 15
e dextro cornu – ibi namque praeerat – nuntium ad Si-
lanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sini-
stram partem, quem ad modum se tendentem ad dextram
vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius 16

pugnam consererent cum hoste quam coire inter se me-
17 diae acies possent. ita diductis cornibus cum ternis pe-
ditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc veli-
tibus, citato gradu in hostem ducebant, sequentibus in
18 obliquum aliis. sinus in medio erat, qua segnius Hispa-
19 norum signa incedebant. et iam conflixerant cornua,
cum quod roboris in acie hostium erat, Poeni veterani
Afrique nondum ad teli coniectum venissent neque in
cornua, ut adiuvarent pugnantes, discedere auderent, ne
20 aperirent mediam aciem venienti ex adverso hosti. cornua
ancipiti proelio urgebantur: eques levisque armatura, ve-
lites, circumductis alis in latera incurrebant, cohortes a
fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera acie.
1 XV. Et cum ab omni parte haudquaquam par pugna
erat, tum quod turba Baliarium tironumque Hispanorum
2 Romano Latinoque militi obiecta erat et procedente iam
die vires deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, op-
pressos matutino tumultu coactosque, priusquam cibo
3 corpora firmarent, raptim in aciem exire. ad id sedulo
diem extraxerat Scipio, ut sera pugna esset: nam ab
septima demum hora peditum signa cornibus incucur-
4 rerunt, ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna,
ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub
armis et simul fames sitisque corpora adficerent quam
5 manus cum hoste consererent. ita steterunt scutis innixi.
nam super cetera elephanti etiam, tumultuoso genere
pugnae equitum velitumque et levis armaturae conster-
6 nati, e cornibus in mediam aciem sese intulerant. fessi
igitur corporibus animisque rettulere pedem, ordines
tamen servantes, haud secus quam si imperio ducis ce-
7 derent integra acies. sed cum eo ipso acrius, ubi in-
clinatam sensere rem, victores se undique inveherent
8 nec facile impetus sustineri posset, quamquam retinebat
obsistebatque cedentibus Hasdrubal, ab tergo esse collis
tutumque receptum, si modice se reciperent clamitans,
9 tamen vincente metu verecundiam cum proximus quis-
que hostem cederet, terga extemplo data atque in fugam
10 sese omnes effuderunt. ac primo consistere signa in ra-
dicibus collium ac revocare in ordines militem coeperant

cunctantibus in adversum collem erigere aciem Romanis; deinde, ut inferri inpigre signa viderunt, integrata fuga in castra pavidi compelluntur. nec procul vallo Romanus 11
aberat, cepissentque tanto impetu castra, ni se ex vehementi sole, qualis inter gravis imbre nubes effulget, tanta vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores, quosdam etiam religio ceperit ulterius quicquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam fessos 12
labore ac vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus et periculum cessandi non 13
dabat tempus, prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis vallibus congestis augent vallum, munimento sese, quando in armis parum praesidi foret, defensuri. sed transitio sociorum fuga ut 14
tutior mora videretur, fecit. principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum factum est: is cum magna 15
popularium manu transfugit; inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano. et ne latius 16
inclinatis semel ad defectionem animis serperet res, silentio proximae noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce qui in stationibus erant 1
rettulerunt profectos hostis, praemisso equitatu signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, ut si via 2
recta vestigia sequentes issent, haud dubie adsecuturi fuerint. ducibus est creditum, brevius aliud esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntis adgrederentur. Hasdrubal 3
clauso transitu fluminis ad Oceanum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abibant. itaque ab legionibus Romanis aliquantum intervalli fecit, eques levisque ar- 4
matura nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo fatigabat morabaturque; sed cum ad crebros tumultus signa 5
consisterent et nunc equestria, nunc cum velitibus auxilîsque peditum proelia consererent, supervenerunt legiones. inde non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri, 6
donec ipse dux fugae auctor in proximos collis cum sex milibus ferme semermium evasit; ceteri caesi captique. castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo com- 7
muniverunt atque inde, cum hostis nequiquam subire iniquo ascensu conatus esset, haud difficulter sese tutati

8 sunt. sed obsidio in loco nudo atque inopi vix in paucos
dies tolerabilis erat, itaque transitiones ad hostem fiebant.
postremo dux ipse navibus accitis – nec procul inde
aberat mare – nocte relicto exercitu Gadis perfugit.
9 Scipio fuga ducis hostium audita decem milia peditum,
mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem;
10 ipse cum ceteris copiis septuagensimis castris protinus
causis regulorum civitatiumque cognoscendis, ut praemia
ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarra-
11 conem rediit. post profectionem eius Masinissa cum
Silano clam congressus, ut ad nova consilia gentem quo-
que suam oboedientem haberet, cum paucis popularibus
12 in Africam traiecit, non tam evidenti eo tempore subitae
mutationis causa, quam documento post id tempus con-
stantissima ad ultimam senectam fide, ne tum quidem
13 eum sine probabili causa fecisse. Mago inde remissis ab
Hasdrubale navibus Gadis petit; ceteri deserti ab duci-
bus, pars transitione, fuga dissupati per proximas civi-
tates sunt, nulla numero aut viribus manus insignis.
14 hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Scipionis
pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto decimo anno
post bellum initum, quinto quam P. Scipio provinciam
15 et exercitum accepit. haud multo post Silanus, debella-
tum referens, Tarraconem ad Scipionem rediit.
1 XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis nun-
2 tius receptae Hispaniae Romam est missus. et cum
ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent,
unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis,
parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi
3 concepisset, receptas Hispanias ducebat. iam Africam
magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque
4 velut consummatam eius belli gloriam spectabat. itaque
praemoliendam sibi ratus iam rem conciliandosque regum
gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit
5 temptare. Masaesuliorum is rex erat: Masaesuli, gens
adfinis Mauris, in regionem Hispaniae maxime qua sita
6 nova Carthago est spectant. foedus ea tempestate regi cum
7 Carthaginiensibus erat; quod haud gravius ei sanctiusque
quam vulgo barbaris, quibus ex fortuna pendet fides,

ratus fore, oratorem ad eum C. Laelium cum donis mittit.
quibus barbarus laetus et quia res tum prosperae ubique 8
Romanis, Poenis autem in Italia adversae, in Hispania
nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere an-
nuit: firmandae eius fidem nec dare nec accipere nisi
cum ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo 9
fide ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem
redit. magnum in omnia momentum Syphax adfectanti 10
res erat Africae, opulentissimus eius terrae rex, bello
iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni
apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, po-
sitis. dignam itaque rem Scipio ratus, quae, quoniam 11
non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio
Tarracone, M. Silano Carthagine nova, quo pedibus ab
Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium Hispa-
niae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus 12
ab Carthagine profectus tranquillo mari plurumum remis,
interdum et leni adiuvante vento in Africam traiecit.
forte ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrubal pulsus 13
Hispania, septem triremibus portum invectus, ancoris
positis terrae adplicaret naves, cum conspectae duae 14
quinqueremes, haud cuiquam dubio, quin hostium essent
opprimique a pluribus priusquam portum intrarent pos-
sent, nihil aliud quam tumultum ac trepidationem simul
militum ac nautarum nequiquam armaque et naves ex-
pedientium fecerunt. percussa enim ex alto vela paulo 15
acriori vento prius in portum intulerunt quinqueremes
quam Poeni ancoras molirentur, nec ultra tumultum ciere 16
quisquam in regio portu audebat. ita in terram prior
Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi ad regem
pergunt.

XVIII. Magnificumque id Syphaci – nec erat aliter 1
– visum, duorum opulentissimorum ea tempestate duces
populorum uno die suam pacem amicitiamque petentis
venisse. utrumque in hospitium invitat. et quoniam fors 2
eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates voluisset,
contrahere ad conloquium dirimendarum simultatium causa
est conatus, Scipione abnuente aut privatim sibi ullum 3
cum Poeno odium esse, quod conloquendo finiret, aut de

re publica quicquam se cum hoste agere iniussu senatus
4 posse. illud magno opere tendente rege, ne alter hospi-
tum exclusus mensa videretur, ut in animum induceret
5 ad easdem venire epulas, haud abnuit; cenatumque simul
apud regem est et eodem etiam lecto Scipio atque Has-
6 drubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. tanta autem
inerat comitas Scipioni atque ad omnia naturalis ingeni
dexteritas, ut non Syphacem modo, barbarum insuetum-
que moribus Romanis, sed hostem etiam infestissimum
7 facunde adloquendo sibi conciliaret; mirabilioremque sibi
eum virum congresso coram visum prae se ferebat quam
8 bello rebus gestis, nec dubitare, quin Syphax regnumque
eius iam in Romanorum essent potestate: eam artem illi
9 viro ad conciliandos animos esse. itaque non quo modo
Hispaniae amissae sint quaerendum magis Carthaginien-
sibus esse quam quo modo Africam retineant cogitandum.
10 non peregrinabundum neque circa amoenas oras vagan-
tem tantum ducem Romanum relicta provincia novae
dicionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam
traiecisse sese in hostilem terram, regiam in fidem inex-
11 pertam, sed potiundae Africae spem adfectantem. hoc
eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere,
quod non, quem ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio
12 in Africa bellum gereret. Scipio foedere icto cum Sy-
phace profectus ex Africa, dubiisque et plerumque saevis
in alto iactatus ventis die quarto novae Carthaginis por-
tum tenuit.
1 XVIIII. Hispaniae sicut a bello Punico quietae
erant, ita quasdam civitates propter conscientiam culpae
metu magis quam fide quietas esse apparebat, quarum
maxume insignes et magnitudine et noxa Iliturgi et Ca-
2 stulo erant. Castulo cum prosperis rebus socii fuissent,
post caesos cum exercitibus Scipiones defecerant ad
Poenos; Iliturgitani prodendis, qui ex illa clade ad eos
perfugerant, interficiendisque scelus etiam defectioni ad-
3 diderant. in eos populos primo adventu, cum dubiae
Hispaniae essent, merito magis quam utiliter saevitum
4 foret; tunc iam tranquillis rebus quia tempus expetendae
poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Mar-

cium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppu-
gnandum mittit; ipse cum cetero exercitu quintis ferme
ad Iliturgin castris pervenit. clausae erant portae omnia- 5
que instructa et parata ad oppugnationem arcendam:
adeo conscientia, quid se meritos scirent, pro indicto eis
bello fuerat. hinc et hortari milites Scipio orsus est: 6
ipsos claudendo portas indicasse Hispanos, quid ut time-
rent meriti essent. itaque multo infestioribus animis cum
eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum esse:
quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria cer- 7
tari, ab his perfidiae et crudelitatis et sceleris poenas
expetendas esse. venisse tempus, quo et nefandam com- 8
militonum necem et in semet ipsos, si eodem fuga delati
forent, instructam fraudem ulciscerentur, et in omne
tempus gravi documento sancirent, ne quis umquam Ro-
manum civem militemve in ulla fortuna opportunum in-
iuriae duceret. ab hac cohortatione ducis incitati scalas 9
electis per manipulos viris dividunt; partito exercitu ita,
ut parti alteri Laelius praeesset legatus, duobus simul
locis ancipiti terrore urbem adgrediuntur. non dux unus 10
aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum con-
scientia culpae metus ad defendendam inpigre urbem
hortatur; et meminerant, et admonebant alios, suppli- 11
cium ex se, non victoriam peti: ubi quisque mortem op-
peteret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars
communis et victum saepe erigeret et adfligeret victorem,
an postmodo cremata et diruta urbe ante ora captarum 12
liberorumque, inter verbera et vincula, omnia foeda at-
que indigna passi exspirarent. igitur non militaris modo 13
aetas aut viri tantum, sed feminae puerique super animi
corporisque vires adsunt, pugnantibus tela ministrant,
saxa in muros munientibus gerunt. non libertas solum 14
agebatur, quae virorum fortium tantum pectora acuit,
sed ultima omnium supplicia et foeda mors ob oculos
erat. accendebantur animi et certamine laboris ac peri-
culi atque ipso inter se conspectu. itaque tanto ardore 15
certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae ex-
ercitus ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a muris
haud satis decoro proelio trepidaret. id ubi vidit Scipio, 16

veritus, ne vanis conatibus suorum et hostibus cresceret
animus et segnior miles fieret, sibimet conandum ac par-
tem periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia
militum ferri scalas iubet et se ipsum, si ceteri cuncten-
17 tur, escensurum minatur. iam subierat haud mediocri
periculo moenia, cum clamor undique ab sollicitis vicem
imperatoris militibus sublatus scalaeque multis simul par-
18 tibus erigi coeptae. et ex altera parte Laelius instat.
tum victa oppidanorum vis deiectisque propugnatoribus
occupantur muri. arx etiam ab ea parte, qua inexpu-
gnabilis videbatur, inter tumultum capta est.

1 XX. Transfugae Afri, qui tum inter auxilia Ro-
mana erant, et oppidanis in ea tuenda unde periculum
videbatur versis et Romanis subeuntibus qua adire pote-
2 rant, conspexerunt editissimam urbis partem, quae rupe
praealta tegebatur, neque opere ullo munitam et ab de-
3 fensoribus vacuam. levium corporum homines et multa
exercitatione pernicium clavos secum ferreos portantis,
qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt.
4 sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos
per modica intervalla figentes cum velut gradus fecissent,
5 primi sequentis extrahentis manu, postremi sublevantis
eos qui praeirent, in summum evadunt: inde decurrunt
6 cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. tum
vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse.
nemo capiendi vivos, nemo patentibus ad direptionem
omnibus praedae memor est: trucidant inermis iuxta at-
que armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infan-
7 tium caedem ira crudelis pervenit. ignem deinde tectis
iniciunt ac diruunt quae incendio absumi nequeunt; adeo
vestigia quoque urbis extinguere ac delere memoriam
hostium sedis cordi est.

8 Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam urbem
non Hispani modo convenae, sed Punici etiam exercitus
9 ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. sed ad-
ventum Scipionis praevenerat fama cladis Iliturgitanorum
10 terrorque deinde ac desperatio invaserat: et in diversis
causis cum sibi quisque consultum sine alterius respectu
vellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia se-

cessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit.
his Cerdubelus propalam deditionis auctor; Himilco Pu- 11
nicis auxiliaribus praeerat, quos urbemque clam fide ac-
cepta Cerdubelus Romano prodit. mitior ea victoria fuit; 12
nec tantundem noxae admissum erat et aliquantum irae
lenierat voluntaria deditio.

XXI. Marcius inde in barbaros, si qui nondum per- 1
domiti erant, sub ius dicionemque redigendos missus;
Scipio Carthaginem ad vota solvenda deis munusque gla-
diatorium, quod mortis causa patris patruique paraverat,
edendum rediit. gladiatorum spectaculum fuit non ex eo 2
genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est, ser-
vorum qui[ve] venalem sanguinem habent: voluntaria 3
omnis et gratuita opera pugnantium fuit. nam alii missi
ab regulis sunt ad specimen insitae genti virtutis osten-
dendum, alii ipsi professi se pugnaturos in gratiam ducis, 4
alios aemulatio et certamen, ut provocarent, provocative
haud abnuerent, traxit; quidam quas disceptando contro- 5
versias finire nequierant aut noluerant pacto inter se, ut
victorem res sequerentur, ferro decreverunt. neque ob- 6
scuri generis homines, sed clari inlustresque, Corbis et
Orsua patrueles fratres, de principatu civitatis, quam
Idem vocabant, ambigentes, ferro se certaturos professi
sunt. Corbis maior erat aetate; Orsuae pater princeps 7
proxime fuerat, a fratre maiore post mortem eius princi-
patu accepto. cum verbis disceptare Scipio vellet ac 8
sedare iras, negatum id ambo dicere cognatis communi-
bus nec alium deorum hominumve quam Martem se iu-
dicem habituros esse. robore maior, minor flore aetatis 9
ferox, mortem in certamine quam ut alter alterius im-
perio subiceretur praeoptantes, cum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere do-
cumentumque, quantum cupiditas imperi malum inter
mortales esset. maior usu armorum et astu facile sto- 10
lidas vires minoris superavit. huic gladiatorum specta-
culo ludi funebres additi pro copia et provinciali et
castrensi apparati.

XXII. Res interim nihilo minus ab legatis gereban- 1
tur. Marcius superato Baete amni, quem incolae Certim

appellant, duas opulentas civitates sine certamine in de-
2 ditionem accepit. Astapa urbs erat, Carthaginiensium
semper partis; neque id tam dignum ira erat, quam quod
extra necessitates belli praecipuum in Romanos gerebant
3 odium. nec urbem aut situ aut munimento tutam habe-
bant, quae ferociores iis animos faceret, sed ingenia in-
colarum latrocinio laeta ut excursiones in finitimum
agrum sociorum populi Romani facerent impulerant et
vagos milites Romanos lixasque et mercatores exciperent.
4 magnum etiam comitatum, quia paucis parum tutum
fuerat, transgredientem fines positis insidiis circumven-
5 tum iniquo loco interfecerunt. ad hanc urbem oppugnan-
dam cum admotus exercitus esset, oppidani conscientia
scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur
neque spes moenibus aut armis tuendae salutis erat, fa-
6 cinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt. locum
in foro destinant, quo pretiosissima rerum suarum con-
gererent. super eum cumulum coniuges ac liberos con-
sidere cum iussissent, ligna extruunt fascesque virgulto-
7 rum coniciunt. quinquaginta deinde armatis iuvenibus
praecipiunt, ut, donec incertus eventus pugnae esset,
praesidium eo loco fortunarum suarum corporumque,
8 quae cariora fortunis essent, servarent: si rem inclinatam
viderent atque in eo iam esse, ut urbs caperetur, scirent,
omnis, quos euntis in proelium cernerent, mortem in ipsa
9 pugna obituros; illos se per deos superos inferosque
orare, ut memores libertatis, quae illo die aut morte
honesta aut servitute infami finienda esset, nihil relin-
10 querent, in quod saevire iratus hostis posset. ferrum
ignemque in manibus esse. amicae ac fideles potius ea
quae peritura essent absumerent manus quam insultarent
11 superbo ludibrio hostis. his adhortationibus execratio
dira adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi
flexisset. inde concitato agmine patentibus portis ingenti
12 tumultu erumpunt. neque erat ulla satis firma statio op-
posita, quia nihil minus quam ut egredi hostes moenibus
auderent timeri poterat: perpaucae equitum turmae levis-
que armatura repente e castris ad id ipsum emissa occurrit.
13 acrior impetu atque animis quam compositior ullo ordine

pugna fuit. itaque pulsus eques, qui primus se hosti obtulerat, terrorem intulit levi armaturae, pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum perexiguo ad in-
struendum dato tempore aciem derexisset. ibi quoque 14
trepidatum parumper circa signa est, cum caeci furore in vulnera ac ferrum vaecordi audacia ruerent. dein vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax, caede
primorum insequentis suppressit. conatus paulo post 15
ultro inferre pedem, ut neminem cedere atque obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, patefacta acie, quod ut facere posset multitudo armatorum facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in orbem pugnantis ad unum omnis occidit.

XXIII. Atque haec tamen hostium iratorum ac tum 1
maxime dimicantium [vis et impetus in viros armatos]
pugnantisque edebant; foedior alia in urbe trucidatio 2
erat, cum turbam feminarum puerorumque inbellem inermemque cives sui caederent et in succensum rogum semianima pleraque inicerent corpora rivique sanguinis flammam orientem restinguerent: postremo ipsi, caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio incendio se
iniecerunt. iam caedi perpetratae victores Romani super- 3
venerunt. ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi
parumper obstipuerunt; dein, cum aurum argentumque 4
cumulo rerum aliarum interfluens aviditate ingeni humani rapere ex igni vellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti adflatu vaporis, cum receptus primis urgente turba
non esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique 5
absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in deditionem acceptis victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, 6
pollicentes urbem Punicumque praesidium, quod in ea urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe prodi-
turos esse. Mago ibi ex fuga substiterat navibusque in 7
Oceano collectis aliquantum auxiliorum et trans fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis per Han-
nonem praefectum coegerat. fide accepta dataque per- 8
fugis et Marcius eo cum expeditis cohortibus et Laelius

cum septem triremibus, quinqueremi una est missus, ut
terra marique communi consilio rem gererent.
1 XXIIII. Scipio ipse gravi morbo implicitus, gra-
viore tamen fama, cum ad id quisque quod audierat in-
sita hominum libidine alendi de industria rumores adi-
ceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua
2 eius turbavit: apparuitque, quantam excitatura molem
vera fuisset clades, cum vanus rumor tantas procellas ex-
civisset. non socii in fide, non exercitus in officio mansit.
3 Mandonius et Indibilis, quibus, quia regnum sibi Hispa-
niae pulsis inde Carthaginiensibus destinarant animis,
4 nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus — Lace-
tani autem erant — et iuventute Celtiberorum excita agrum
Suessetanum Sedetanumque sociorum populi Romani
5 hostiliter depopulati sunt. civilis alius furor in castris
ad Sucronem ortus. octo ibi milia militum erant, prae-
sidium gentibus, quae cis Hiberum incolunt, inpositum.
6 motae eorum autem mentes sunt non tum primum, cum
de vita imperatoris dubii allati sunt nuntii, sed iam ante
licentia ex diutino, ut fit, otio conlecta, et non nihil,
quod in hostico laxius rapto suetis vivere artiores in pace
7 res erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur:
si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos fa-
cere? si debellatum iam et confecta provincia esset, cur
8 in Italiam non revehi? flagitatum quoque stipendium
procacius quam ex more et modestia militari erat et ab
custodibus probra in circumeuntis vigilias tribunos iacta;
et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum
ierant, postremo interdiu ac propalam sine commeatu ab
9 signis abibant. omnia libidine ac licentia militum, nihil
instituto aut disciplina militiae aut imperio eorum, qui
10 praeerant, gerebatur. forma tamen Romanorum castro-
rum constabat una ea specie, quod tribunos, ex con-
tagione furoris haud expertis seditionis defectionisque
rati fore, et iura reddere in principiis sinebant et signum
ab eis petebant et in stationem ac vigilias in ordinem
11 ibant; et ut vim imperi abstulerant, ita speciem dicto
12 parentium, ultro sibi imperantes, servabant. erupit deinde
seditio, postquam reprehendere atque inprobare tribunos

ea quae fierent et conari obviam ire et propalam abnuere
furoris eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque 13
e principiis ac post paulo e castris tribunis, ad principes
seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et C.
Atrium Umbrum, delatum omnium consensu imperium
est. qui nequaquam tribunicîs contenti ornamentis in- 14
signia etiam summi imperi, fasces securesque, adtrectare
ausi: neque venit in mentem suis tergis suisque cervici-
bus virgas illas securesque imminere, quas ad metum
aliorum praeferrent. mors Scipionis falso credita obcae- 15
cabat animos, sub cuius vulgatam mox famam non dubi-
tabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et 16
sociis pecunias imperari et diripi propinquas urbes posse,
et turbatis rebus, cum omnia omnes auderent, minus in-
signia fore quae ipsi fecissent.

XXV. Cum alios subinde recentis nuntios non mor- 1
tis modo, sed etiam funeris expectarent neque super-
veniret quisquam evanesceretque temere ortus rumor, tum
primi auctores requiri coepti. et subtrahente se quoque, 2
ut credidisse potius temere quam finxisse rem talem vi-
deri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia et pro
vana imagine imperi, quod gererent, veram iustamque
mox in se versuram potestatem horrebant. stupente ita 3
seditione cum vivere primo, mox etiam valere Scipionem
certi auctores adferrent, tribuni militum septem qui
[lenirent seditionem missi] ab ipso Scipione sunt. ad 4
quorum primum adventum exasperati animi, mox ipsis
placido sermone permulcentibus notos, cum quibus con-
gressi erant, leniti sunt. circumeuntis enim tentoria 5
primo, deinde in principiis, praetorio, ubi sermones inter
se serentium circulos vidissent, adloquebantur percun-
ctantes magis, quae causa irae consternationisque subitae
foret, quam factum accusantes. vulgo stipendium non 6
datum ad diem iactabatur et, cum eodem tempore, quo
scelus Iliturgitanorum extitisset, post duorum imperato-
rum duorumque exercitûm stragem sua virtute defensum
nomen Romanum ac retenta provincia esset, Iliturgitanos
poenam noxae meritam habere, suis recte factis gratiam
qui exsolvat non esse. talia querentis aequa orare seque 7

ea relaturos ad imperatorem respondebant: laetari quod
nihil tristius nec insanabilius esset, et P. Scipionem deûm
benignitate et rem publicam esse gratiae referendae.
8 Scipionem bellis adsuetum, ad seditionum procellas
rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando
9 aut ipse puniendo modum excederet. in praesentia, ut
coepisset, leniter agi placuit et missis circa stipendiarias
civitates exactoribus stipendi spem propinquam facere.
10 edictum subinde [pro]positum, ut ad stipendium peten-
dum convenirent Carthaginem, seu carptim partes seu
11 universi mallent. tranquillam seditionem per se lan-
guescentem repentina quies rebellantium Hispanorum
fecit. redierant enim in finis omisso incepto Mandonius
12 et Indibilis, postquam vivere Scipionem allatum est, nec
iam erat aut civis aut externus, cum quo furorem suum
13 consociarent. omnia circumspectantes consilia nihil re-
liqui habebant praeter non tutissimum a malis consiliis
receptum, ut imperatoris vel iustae irae vel non despe-
randae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum
14 ignovisse, cum quibus ferro dimicasset; suam seditionem
sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem
nec atroci poena dignam, — ut ingenia humana sunt ad
15 suam cuique levandam culpam nimio plus facunda. illa
dubitatio erat, singulaene cohortes an universi ad stipen-
dium petendum irent. inclinavit sententia, quod tutius
censebant, universos ire.
1 XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consulta-
2 bant, consilium de îs Carthagini erat, certabaturque sen-
tentiis, utrum in auctores tantum seditionis — erant autem
ii numero haud plus quam quinque et triginta — animad-
verteretur an plurium supplicio vindicanda tam foedi
3 exempli defectio magis quam seditio esset. vicit sen-
tentia lenior, ut unde culpa orta esset, ibi poena con-
4 sisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. con-
silio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus
Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui Cartha-
gine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur.
5 tribunis septem, qui et antea Sucronem ad leniendam
seditionem ierant, obviam exercitui missis quina nomina

principum seditionis edita sunt, ut eos per idoneos ho- 6
mines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos
sopitosque vino vincirent. haud procul iam Carthagine 7
aberant, cum ex obviis auditum, postero die omnem ex-
ercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci, non metu
omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed
laetitiam ingentem fecit, quod magis habituri solum im-
peratorem quam ipsi futuri in potestate eius essent. sub 8
occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque alterum
parantem omnia ad iter viderunt. excepti sermonibus 9
de industria compositis, laetum opportunumque adven-
tum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem
alterius exercitus venissent, corpora curant. ab tribunis 10
sine ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines
perducti in hospitia, comprensi ac vincti sunt. vigilia 11
quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter,
proficisci coepere, sub lucem signa mota et ad portam
retentum agmen custodesque circa omnes portas missi,
ne quis urbe egrederetur. vocati deinde ad contionem 12
qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal im-
peratoris, ut ultro territuri succlamationibus, concurrunt.
simul et imperator in tribunal escendit et reducti armati 13
a portis inermi contioni se ab tergo circumfuderunt. tum 14
omnis ferocia concidit et, ut postea fatebantur, nihil ae-
que eos terruit quam praeter spem robur et colos im-
peratoris, quem adfectum visuros crediderant, vultusque,
qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. sedit ta- 15
citus paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum
auctores seditionis et parata omnia esse.

XXVII. Tum silentio per praeconem facto ita coe- 1
pit: 'numquam mihi defuturam orationem, qua exercitum
meum adloquerer, credidi, non quo verba umquam po- 2
tius quam res exercuerim, sed quia prope a pueritia in
castris habitus adsueram militaribus ingeniis; ad vos 3
quem ad modum loquar, nec consilium nec oratio sup-
peditat, quos ne quo nomine quidem appellare debeam
scio. cives? qui a patria vestra descistis, — an milites? 4
qui imperium auspiciumque abnuistis, sacramenti reli-
gionem rupistis, — hostis? corpora, ora, vestitum, habitum

civium adgnosco, facta, dicta, consilia, animos hostium
5 video. quid enim vos, nisi quod Ilergetes aut Lacetani,
aut optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium
atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris
secuti sunt, vos auspicium et imperium ad Umbrum Atrium
6 et Calenum Albium detulistis. negate vos id omnes fe-
cisse aut factum voluisse, milites; paucorum eum furo-
rem atque amentiam esse libenter credam negantibus.
nec enim ea sunt commissa, quae vulgata in omnem ex-
7 ercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. invitus
ea tamquam vulnera attingo, sed nisi tacta tractataque
8 sanari non possunt. equidem pulsis Hispania Cartha-
giniensibus nullos homines credebam esse, ubi vita invisa
esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram,
9 sed etiam adversus hostis. in castris en meis – quantum
opinio fefellit! – fama mortis meae non accepta solum,
10 sed etiam expectata est. non quod ego vulgari facinus
per omnis velim – equidem, si totum exercitum mortem
mihi optasse crederem, hic statim ante oculos vestros
morerer nec me vita iuvaret invisa civibus et militibus
11 meis –, sed multitudo omnis sicut natura maris per se
inmobilis est, et venti et aurae cient — ita aut tranquillum
aut procellae in vobis sunt. et causa atque origo omnis
12 furoris penes auctores est; vos contagione insanistis, qui
mihi ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae pro-
gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam paren-
tisque ac liberos vestros, quid in deos sacramenti testes,
quid adversus auspicia, sub quibus militatis, quid ad-
versus morem militiae disciplinamque maiorum, quid ad-
13 versus summi imperi maiestatem ausi sitis. de me ipso
taceo – temere potius quam avide credideritis, denique
ego sim, cuius imperi taedere exercitum minime miran-
dum sit –: patria quid de vobis meruerat, quam cum
Mandonio et Indibili consociando consilia prodebatis?
14 quid populus Romanus, cum imperium ablatum ab tri-
bunis suffragio populi creatis ad homines privatos detu-
listis, cum eo ipso non contenti, si pro tribunis illos ha-
beretis, fasces imperatoris vestri ad eos, quibus servus,
cui imperarent, numquam fuerat, Romanus exercitus

detulistis? in praetorio tetenderunt Albius et Atrius, 15
classicum apud eos cecinit, signum ab iis petitum est,
sederunt in tribunali P. Scipionis, lictor apparuit, sum-
moto incesserunt, fasces cum securibus praelati sunt.
lapides pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos fetus 16
animalia edere vos portenta esse putatis: hoc est porten-
tum, quod nullis hostiis, nullis supplicationibus sine
sanguine eorum, qui tantum ausi facinus sint, expiari
possit.

XXVIII. Atque ego, quamquam nullum scelus ra- 1
tionem habet, tamen, ut in re nefaria, quae mens, quod
consilium vestrum fuerit, scire velim. Regium quondam 2
in praesidium missa legio interfectis per scelus principi-
bus civitatis urbem opulentam per decem annos tenuit;
propter quod facinus tota legio, milia hominum quattuor, 3
in foro Romae securi percussi sunt. sed illi primum non 4
Atrium Umbrum semilixam, nominis etiam abominandi
ducem, sed D. Vibellium tribunum militum secuti sunt,
nec cum Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hosti-
bus populi Romani, se coniunxerunt; vos cum Mandonio 5
et Indibili consilia communicastis et arma consociaturi
fuistis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis veteribus 6
cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia Messanam, sic
Regium habituri perpetuam sedem erant, nec populum
nec socios populi Romani ultro lacessituri bello: — Su-
cronemne vos domicilium habituri eratis? ubi si vos de- 7
cedens confecta provincia imperator relinquerem, deûm
hominumque fidem implorare debebatis, quod non redie-
ritis ad coniuges liberosque vestros. sed horum quoque 8
memoriam, sicut patriae meique, eieceritis ex animis
vestris. viam consili scelerati, sed non ad ultimum de-
mentis exsequi volo. mene vivo et cetero incolumi exer- 9
citu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo
quattuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugavi, expuli,
vos octo milia hominum, minoris certe omnes preti quam
Albius et Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam
provinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et 10
amoveo nomen meum; nihil ultra facile creditam mortem
meam vobis violatus sim—: quid? si ego morerer, mecum 11

expiratura res publica, mecum casurum imperium populi
Romani erat? ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit,
urbem auspicato deis auctoribus in aeternum conditam
12 huic fragili et mortali corpori aequalem esse. Postumio
Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn. Fulvio,
Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus uno
bello absumptis superstes est populus Romanus eritque
mille aliis nunc ferro, nunc morbo morientibus —: meo
13 unius funere elata res publica esset? vos ipsi hic in Hi-
spania patre et patruo meo, duobus imperatoribus, inter-
fectis Septimum Marcium ducem vobis adversus exul-
tantis recenti victoria Poenos delegistis. et sic loquor,
14 tamquam sine duce Hispaniae futurae fuerint —: M. Si-
lanus eodem iure, eodem imperio mecum in provinciam
missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati, vin-
15 dices maiestatis imperi deessent? utrum exercitus exer-
citui an duces ducibus an dignitas an causa comparari
poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma
contra patriam, contra cives vestros ferretis? Africam
Italiae, Carthaginem urbi Romanae imperare velletis?
quam ob noxam patriae?
1 XXVIIII. Coriolanum quondam damnatio iniusta,
miserum et indignum exilium ut iret ad oppugnandam
patriam impulit, revocavit tamen a publico parricidio
2 privata pietas; vos qui dolor, quaeve ira incitavit? sti-
pendiumne diebus paucis imperatore aegro serius nume-
ratum satis digna causa fuit, cur patriae indiceretis bellum,
cur ad Ilergetes descisceretis a populo Romano, cur nihil
divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis esset?
3 insanistis profecto, milites, nec maior in corpus meum
4 vis morbi quam in vestras mentes invasit. horret animus
referre, quid crediderint homines, quid speraverint, quid
optaverint: auferat omnia inrita oblivio, si potest, si non,
5 utcumque silentium tegat. non negaverim, tristem atro-
cemque vobis visam orationem meam: quanto creditis
facta vestra atrociora esse quam dicta mea? et me ea
quae fecistis pati aequum censetis; vos ne dici quidem
6 omnia aequo animo fertis! sed ne ea quidem ipsa ultra
7 exprobrabuntur. utinam tam facile vos obliviscamini

eorum quam ego obliviscar! itaque quod ad universos
vos attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum
habeo. Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri ne- 8
fariae seditionis auctores sanguine luent quod admiserunt;
vobis supplici eorum spectaculum non modo non acer-
bum, sed laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse:
de nullis enim quam de vobis infestius aut inimicius con-
suluerunt.'

Vix finem dicendi fecerat, cum ex praeparato simul 9
omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. ex- 10
ercitus, qui corona contionem circumdederat, gladiis
ad scuta concrepuit; praeconis audita vox, citantis
nomina damnatorum in consilio; nudi in medium pro- 11
trahebantur et simul omnis apparatus supplici exprome-
batur; deligati ad palum virgisque caesi et securi per-
cussi, adeo torpentibus metu qui aderant, ut non modo
ferocior vox adversus atrocitatem poenae, sed ne gemitus
quidem exaudiretur. tracti inde de medio omnes, pur- 12
gatoque loco citati milites nominatim aput tribunos mili-
tum in verba P. Scipionis iurarunt stipendiumque ad
nomen singulis persolutum est. hunc finem exitumque
seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, 1
praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva manu
Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quattuor milia
iuvenum armavit. castris deinde exutus ab L. Marcio, 2
maxima parte militum inter tumultum captorum castro-
rum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos perse-
quente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius in- 3
terim freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe ac-
cessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e
faucibus angustis panditur mare. Gadis sine certamine 4
per deditionem recipiendi, ultro qui eam rem polliceren-
tur in castra Romana venientibus, spes, sicut ante dictum
est, fuerat. patefacta inmatura proditio est, conprensos-
que omnis Mago Adherbali praetori Carthaginem deve-
hendos tradit. Adherbal coniuratis in quinqueremem in- 5
positis praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat,

6 ipse cum octo triremibus modico intervallo sequitur. iam
fretum intrabat quinqueremis, cum Laelius et ipse in
quinqueremi portu Carteiae sequentibus septem triremibus
evectus in Adherbalem invehitur, quinqueremem satis
credens deprensam rapido in freto in adversum aestum
7 reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper in-
certus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur, an in
8 hostis rostra converteret. ipsa cunctatio facultatem de-
trectandae pugnae ademit; iam enim sub ictu teli erant
et undique instabant hostes, aestus quoque arbitrium
moderandi naves ademerat. neque erat navali pugna si-
milis, quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut con-
9 silii esset. una natura freti aestusque, totius certaminis
potens, suis, alienis navibus nequiquam remigio in con-
trarium tendentis invehebat, et fugientem navem videres
vertice retro intortam victoribus inlatam, et sequentem,
si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo
10 sese avertentem. iam in ipsa pugna haec cum infesta
rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius
rostri accipiebat, illa, cum transversa obiceretur hosti,
11 repente torta in proram circumagebatur. cum inter tri-
remes fortuna regente anceps proelium misceretur, quin-
queremis Romana seu pondere tenacior seu pluribus
remorum ordinibus scindentibus vertices cum facilius re-
geretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu
12 lateris alterius remos detersit, ceterasque, quas indepta
esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Ad-
herbal velis in Africam transmisisset.

1 XXXI. Laelius victor Carteiam revectus auditis,
quae acta Gadibus erant, patefactam proditionem coniu-
ratosque missos Carthaginem, spem ad inritum redactam
2 qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si
terere frustra tempus sedendo ad Gadis vellent, redeun-
dum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio paucos
3 post dies ambo Carthaginem rediere. ad quorum disces-
sum non respiravit modo Mago, cum terra marique an-
cipiti metu urgeretur, sed etiam, audita rebellione Iler-
4 getum spem recuperandae Hispaniae nanctus, nuntios
Carthaginem ad senatum mittit, qui simul seditionem

civilem in castris Romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes hortentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset.

Mandonius et Indibilis in finis regressi paulisper, dum 5
quidnam de seditione statueretur scirent, suspensi quieverunt, si civium errori ignosceretur, non diffidentes sibi
quoque ignosci posse. postquam vulgata est atrocitas 6
supplicii, suam quoque noxam pari poena aestimatam
rati, vocatis rursus ad arma popularibus contractisque 7
quae ante habuerant auxiliis in Sedetanum agrum, ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti milibus peditum, equitum duobus milibus et quingentis transcenderunt.

XXXII. Scipio, cum fide solvendi pariter omnibus 1
noxiis innoxîsque stipendi, tum vultu ac sermone in omnis placato facile reconciliatis militum animis, priusquam
castra ab Carthagine moveret, contione advocata multis 2
verbis in perfidiam rebellantium regulorum invectus, ne- 3
quaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit: tum 4
se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasse octo milium seu inprudentiam seu noxam; nunc laeto et erecto
animo ad caedem Ilergetum ire. non enim eos neque 5
natos in eadem terra nec ulla secum societate iunctos esse; eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae, ipsos
per scelus rupisse. in exercitu suo se, praeterquam quod 6
omnis cives aut socios Latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit miles, qui non ex Italia aut a patruo suo Cn. Scipione, quì primus Romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule aut a se
sit (ex Italia) advectus: Scipionum nomini, auspiciis omnis 7
adsuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit, quos consulatum petenti, velut si omnium
communis agatur honos, adfuturos speret. quod ad ex- 8
peditionem attineat, quae instet, immemorem esse rerum suarum gestarum qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano

insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam
9 esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem Carthaginien-
sem et quantumcumque Punicum praesidium esse, hic
latrones latronumque duces esse, quibus ut ad populandos
finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora ali-
qua vis sit, ita in acie ac signis conlatis nullam esse;
magis velocitate ad fugam quam armis fretos pugnaturos
10 esse. itaque non quod ullum inde periculum aut semen
maioris belli videat, ideo se, priusquam provincia dece-
11 dat, opprimendos Ilergetes duxisse, sed primum ne im-
punita tam scelerata defectio esset, deinde ne quis in
provincia simul virtute tanta et felicitate perdomita re-
12 lictus hostis dici posset. proinde deis bene iuvantibus
sequerentur non tam ad bellum gerendum, neque enim
cum pari hoste certamen esse, quam ad expetendas ab
hominibus scelestis poenas.

1 XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se com-
parare in diem posterum iubet, profectusque decumis
castris pervenit ad Hiberum flumen. inde superato amni
2 die quarto in conspectu hostium posuit castra. campus
arte montibus circa saeptus erat. in eam vallem Scipio
cum pecora rapta pleraque ex hostium agris propelli ad
inritandam feritatem barbarorum iussisset, velites sub-
3 sidio misit, a quibus ubi per procursationem commissa
pugna esset, Laelium cum equitatu impetum ex occulto
4 facere iubet. mons opportune prominens equitum insi-
dias texit, nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in
conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda oc-
5 cupatos incurrere. primo missilibus territavere, deinde
emissis levibus telis, quae inritare magis quam decernere
pugnam poterant, gladios nudant, et conlato pede res
geri coepta est, ancepsque pedestre certamen erat, nisi
6 equites supervenissent. neque ex adverso tantum inlati
obvios obtrivere, sed circumvecti etiam quidam per in-
fima clivi ab tergo se, ut plerosque intercluderent, ob-
iecerunt, maiorque caedes fuit quam quantam edere levia
7 per excursiones proelia solent. ira magis accensa adverso
proelio barbaris est quam imminuti animi. itaque ne
pulsi viderentur, prima luce postero die in aciem pro-

cessere. non capiebat omnis copias angusta, sicut ante 8
dictum est, valles; duae ferme peditum partes, omnis
equitatus in aciem descendit, quod relicum peditum erat,
obliquo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci an- 9
gustias ratus et quod in arto pugna Romano aptior quam
Hispano militi futura videbatur et quod in eum locum
detracta hostium acies esset, qui non omnem multitudi-
nem eorum caperet, novo etiam consilio adiecit animum:
equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto 10
spatio et hosti, quem cum pedite deduxisset, inutilem
fore. itaque imperat Laelio, ut per collis quam occul- 11
tissimo itinere circumducat equites segregetque, quantum
posset, equestrem ab pedestri pugnam; ipse omnia signa 12
peditum in hostis vertit, quattuor cohortis in fronte sta-
tuit, quia latius pandere aciem non poterat. moram pu- 13
gnandi nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab con-
spectu transeuntium per colles equitum. neque ante cir-
cumductos sensere quam tumultum equestris pugnae ab
tergo accepere. ita duo proelia erant: duae peditum acies, 14
duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex
genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pu-
gnabant. Hispanorum cum neque pedes equiti neque eques 15
pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus
campo caederetur, eques circumventus nec peditem a
fronte – iam enim stratae pedestris copiae erant – nec ab
tergo equitem sustineret, et ipsi, cum diu in orbem sese
stantibus equis defendissent, ad unum omnes caesi sunt,
nec quisquam peditum equitumve superfuit, qui in valle
pugnaverunt. tertia pars, quae in colle ad spectaculum 16
magis tutum quam ad partem pugnae capessendam stete-
rat, et locum et tempus ad fugiendum habuit. inter eos 17
et reguli ipsi fugerunt, priusquam tota circumveniretur
acies inter tumultum elapsi.

XXXIIII. Castra eodem die Hispanorum praeter 1
ceteram praedam cum tribus ferme milibus hominum
capiuntur. Romani sociique ad mille ducenti eo proelio 2
ceciderunt, vulnerata amplius tria milia hominum. minus
cruenta victoria fuisset, si patentiore campo et ad fugam
capessendam facili foret pugnatum.

3 Indibilis abiectis belli consiliis nihil tutius adflictis
rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mando-
4 nium fratrem ad eum mittit; qui advolutus genibus fata-
lem rabiem temporis eius accusat, cum velut contagione
quadam pestifera non Ilergetes modo et Lacetani, sed
5 castra quoque Romana insanierint. suam quidem et
fratris et reliquorum popularium eam condicionem esse,
ut aut, si ita videatur, reddant spiritum P. Scipioni ab
eodem illo acceptum aut servati bis uni debitam vitam
6 pro eo in perpetuum devoveant. antea in causa sua
fiduciam sibi fuisse nondum experta clementia eius; nunc
contra nullam in causa, omnem in misericordia victoris
7 spem positam habere. mos vetustus erat Romanis, cum
quo nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia,
non prius imperio in eum tamquam pacatum uti quam
omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti, arma
8 adempta, praesidia urbibus imposita forent. Scipio multis
invectus in praesentem Mandonium absentemque Indibi-
lem verbis, illos quidem merito perisse ipsorum maleficio
9 ait, victuros suo atque populi Romani beneficio. ceterum
– quippe ea pignera timentium rebellionem esse, – se
libera îs arma relinquere, solutos animos: neque se in
10 obsides innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saeviturum,
nec ab inermi, sed ab armato hoste poenas expetiturum:
utramque fortunam expertis permittere sese, utrum pro-
11 pitios an iratos habere Romanos mallent. ita dimissus
Mandonius pecunia tantummodo imperata, ex qua stipen-
12 dium militi praestari posset. ipse Marcio in ulteriorem
Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso paucos
moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes per-
numerarent, cum expeditis Marcium iam adpropinquan-
tem Oceano adsequitur.

1 XXXV. Incohata res iam ante de Masinissa aliis
atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum ipso
utique congredi Scipione volebat atque eius dextra fidem
sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii causa
2 Scipioni fuit. Masinissa cum Gadibus esset, certior ad-
ventare eum a Marcio factus, causando corrumpi equos
inclusos in insula penuriamque omnium rerum et facere

ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desi- 3
dia, [Poenum] perpulit, ut se traicere in continentem ad
depopulandos proximos Hispaniae agros pateretur. trans- 4
gressus tris principes Numidarum praemittit ad tempus
locumque conloquio statuendum; duos pro obsidibus re-
tineri ab Scipione iubet. remisso tertio, qui quo iussus
erat adduceret Masinissam, cum paucis in conloquium
venerunt. ceperat iam ante Numidam ex fama rerum 5
gestarum admiratio viri substitueratque animo speciem
quoque corporis amplam ac magnificam; ceterum maior 6
praesentis veneratio cepit: et, praeterquam quod suapte
natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesa-
ries habitusque corporis, non cultus munditiis, sed virilis
vere ac militaris et aetas in medio virium robore, quod 7
plenius nitidiusque ex morbo velut renovatus flos iuven-
tae faciebat. prope attonitus ipso congressu Numida 8
gratias de fratris filio remisso agit. ex eo tempore ad-
firmat eam se quaesisse occasionem, quam tandem obla-
tam deûm immortalium beneficio non omiserit: cupere 9
se illi populoque Romano operam navare ita, ut nemo
unus externus magis enixe adiuverit rem Romanam. id 10
se, etiamsi iam pridem vellet, minus praestare in Hispa-
nia, aliena atque ignota terra, potuisse, — in qua autem
genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile
praestaturum. si quidem eundem Scipionem ducem in 11
Africam Romani mittant, satis sperare perbrevis aevi
Carthaginem esse. laetus eum Scipio vidit audivitque, 12
cum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam
fuisse sciret et ipse iuvenis specimen animi prae se ferret.
fide data acceptaque profectus retro Tarraconem est. Masi-
nissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in con-
tinentem videretur, populatus proximos agros Gadis rediit.

XXXVI. Magoni desperatis in Hispania rebus, in 1
quarum spem seditio primum militaris, deinde defectio
Indibilis animos eius sustulerant, paranti traicere in Afri-
cam nuntiatum ab Carthagine est, iubere senatum, ut
classem, quam Gadibus haberet, in Italiam traiceret,
conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima pos- 2
set iuventute coniungeret se Hannibali neu senescere

bellum maximo impetu, maiore fortuna coeptum sineret.
3 ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni advecta est,
et ipse quantam potuit a Gaditanis exigit, non aerario
modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim
omnibus coactis aurum argentumque in publicum con-
4 ferre. cum praeterveheretur Hispaniae oram, haud pro-
cul Carthagine nova expositis in terram militibus proxi-
mos depopulatur agros, inde ad urbem classem adpulit.
5 ibi cum interdiu milites in navibus tenuisset, nocte in
litus expositos ad partem eam muri, qua capta Carthago
ab Romanis fuerat, ducit, nec praesidio satis valido ur-
bem teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem novandi
6 res aliquid moturos. ceterum nunti ex agris trepidi simul
populationem agrestiumque fugam et hostium adventum
7 adtulerant, et visa interdiu classis erat, nec sine causa
electam ante urbem stationem apparebat. itaque instructi
armatique intra portam ad stagnum ac mare versam con-
8 tinebantur. ubi effusi hostes, mixta inter milites navalis
turba, ad muros tumultu maiore quam vi subierunt, pate-
9 facta repente porta Romani cum clamore erumpunt tur-
batosque hostes et ad primum incursum coniectumque
telorum aversos usque ad litus cum multa caede perse-
10 quuntur; nec, nisi naves litori adpulsae trepidos accepis-
11 sent, superfuisset fugae aut pugnae quisquam. in ipsis
quoque trepidatum navibus est, dum, ne hostes cum suis
simul inrumperent, trahunt scalas, orasque et ancoras,
12 ne in moliendo mora esset, praecidunt. multique ad-
nantes navibus, incerto prae tenebris, quid aut peterent
13 aut vitarent, foede interierunt. postero die cum classis
inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad octin-
genti homines caesi inter murum litusque et ad duo milia
armorum inventa.

1 XXXVII. Mago cum Gadis repetisset, exclusus
inde, classe ad Cimbios – haud procul a Gadibus is locus
abest – (classe) adpulsa, mittendis legatis querendoque,
2 quod portae sibi socio atque amico clausae forent, pur-
gantibus iis multitudinis concursu factum infestae ob
direpta quaedam abs conscendentibus naves militibus,
ad conloquium sufetes eorum, qui summus Poenis est

magistratus, cum quaestore elicuit laceratosque verberi-
bus cruci adfigi iussit; inde navibus ad Pityusam insulam 3
centum milia ferme a continenti – Poeni tum eam incole-
bant – traiecit. itaque classis bona cum pace accepta 4
est nec commeatus modo benigne praebiti, sed in supple-
mentum classi iuventus armaque data. quorum fiducia
Poenus in Baliares insulas – quinquaginta inde milia ab-
sunt – tramisit. duae sunt Baliares insulae: maior altera 5
atque opulentior armis virisque et portum habet, ubi com-
mode hibernaturum se – et iam extremum autumni erat –
credebat. ceterum haud secus, quam si Romani eam in- 6
sulam incolerent, hostiliter classi occursum est. fundis ut
nunc plurimum, ita tum solo eo telo utebantur, nec quis-
quam alterius gentis unus tantum ea arte quantum inter
alios omnes Baliares excellunt. itaque tanta vis lapidum 7
creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae
classem effusa est, ut intrare portum non ausi averterent
in altum naves. in minorem inde Baliarium insulam tra- 8
iecerunt, fertilem agro, viris, armis haud aeque validam.
itaque egressi navibus super portum loco munito locant 9
castra ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus mi-
libus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem,
ad hibernandum naves subduxerunt. post Magonis ab 10
oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.

XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu 1
auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Acidino
provincia tradita decem navibus Romam rediit et senatu 2
extra urbem dato in aede Bellonae, quas res in Hispania
gessisset, disseruit, quotiens signis conlatis dimicasset,
quot oppida ex hostibus vi cepisset, quas gentes in di-
cionem populi Romani redegisset: adversus quattuor se 3
imperatores, quattuor victores exercitus in Hispaniam isse,
neminem Carthaginiensem in iis terris reliquisse. ob has 4
res gestas magis temptata est triumphi spes quam petita
pertinaciter, quia neminem ad eam diem triumphasse, qui
sine magistratu res gessisset, constabat. senatu misso 5
urbem est ingressus argentique prae se in aerarium tulit
decem quattuor milia pondo trecenta quadraginta duo et
signati argenti magnum numerum.

6 Comitia inde creandis consulibus habuit L. Veturius
Philo, centuriaeque omnes ingenti favore P. Scipionem
7 consulem dixerunt. collega additur ei P. Licinius Crassus
pontifex maximus. ceterum comitia maiore quam ulla per
id bellum celebrata frequentia proditum memoriae est:
8 convenerant undique non suffragandi modo, sed etiam
spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum
frequenter et in Capitolium ad immolantem eum cum
9 centum bobus votis in Hispania Iovi sacrificaret, spondebantque animis, sicut C. Lutatius superius bellum Puni-
cum finisset, ita id quod instaret P. Cornelium finiturum
10 atque, uti Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia
pulsurum esse, Africamque ei, perinde ac debellatum in
11 Italia foret, provinciam destinabant. praetoria inde co-
mitia habita. creati duo qui tum aediles plebis erant,
Sp. Lucretius, Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius
Caepio et L. Aemilius Papus.

12 Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius Scipio
et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae
consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem,
concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maxi-
13 mum in Italia retinebat, Brutti Crasso. tum praetoriae
provinciae in sortem coniectae. urbana Cn. Servilio ob-
tigit, Ariminum – ita Galliam appellabant – Sp. Lucretio,
Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio Sardinia.

1 XXXVIIII. Senatus in Capitolio habitus. ibi re-
ferente P. Scipione senatus consultum factum est, ut quos
ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex
ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.
2 tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. ex eis
maximus natu: 'etsi nihil ultra malorum est, patres con-
scripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem
vobis praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorum-
que vestrorum erga nos fuerunt, ut nos cladium nostra-
3 rum non paeniteat. bellum propter nos suscepistis, sus-
ceptum quartum decimum annum tam pertinaciter geritis,
ut saepe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis et popu-
lum Carthaginiensem adduxeritis. cum in Italia tam atrox
bellum et Hannibalem hostem haberetis, consulem cum

exercitu in Hispaniam velut ad colligendas reliquias nau-
fragii nostri misistis. P. et Cn. Cornelii ex quo in pro- 4
vinciam venerunt, nullo tempore destiterunt quae nobis
secunda quaeque adversa hostibus nostris essent facere.
iam omnium primum oppidum nobis restituerunt, per 5
omnem Hispaniam civis nostros venum datos, dimissis
qui conquirerent, ex servitute in libertatem restituerunt.
cum iam prope esset, ut optabilem ex miserrima fortuna 6
haberemus, P. et Cn. Corneli imperatores vestri luctuo-
sius nobis quoque quam vobis perierunt. tum vero ad 7
hoc retracti ex distantibus locis in sedem antiquam vide-
bamur, ut iterum periremus et alterum excidium patriae
videremus nec ad perniciem nostram Carthaginiensi uti- 8
que aut duce aut exercitu opus esse, ab Turdulis nos
veterrimis hostibus, qui prioris quoque excidii causa nobis
fuerunt, extingui posse –, cum ex insperato repente mi- 9
sistis nobis hunc P. Scipionem, quem fortunatissimi omnium
Saguntinorum videmur quia consulem declaratum videmus
ac vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem
omnem salutemque nostram. qui cum plurimas hostium 10
vestrorum cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum
numero excretos Saguntinos in patriam remisit, postremo 11
Turdetaniam, adeo infestam nobis, ut illa gente incolumi
stare Saguntum non posset, ita bello adflixit, ut non modo
nobis – absit verbo invidia –, ne posteris quidem timenda
nostris esset. deletam urbem cernimus eorum, quorum 12
in gratiam Saguntum deleverat Hannibal, vectigal ex agro
eorum capimus, quod nobis non tam fructu iucundius est
quam ultione. ob haec, quibus maiora nec sperare nec 13
optare ab dîs immortalibus poteramus, gratias actum nos
decem legatos Saguntinus senatus populusque ad vos mi-
sit, simul gratulatum, quod ita res hos annos in Hispania 14
atque Italia gessistis, uti Hispaniam non Hibero amne
tenus, sed qua terrarum ultimas finit oceanus, domitam
armis habeatis, Italiae, nisi quatenus vallum castrorum
cingit, nihil reliqueritis Poeno. Iovi optimo maximo, 15
praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum ob haec
agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si vos permit- 16
teretis, coronam auream in Capitolium victoriae ergo ferre.

id uti permittatis quaesumus, utique, si vobis ita videtur,
quae nobis imperatores vostri commoda tribuerunt, ea
rata atque perpetua auctoritate vestra faciatis.'
17 Senatus legatis Saguntinis respondit, et dirutum et
restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae do-
18 cumentum omnibus gentibus fore: suos imperatores recte
et ordine et ex voluntate senatus fecisse, quod Saguntum
restituerint civesque Saguntinos servitio exemerint; quae-
que alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri.
19 donum permittere ut in Capitolio ponerent. locus inde
lautiaque legatis praeberi iussa, et muneris dari ne minus
20 dena milia aeris. legationes deinde ceterae in senatum
21 introductae auditaeque. et petentibus Saguntinis, ut,
quatenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati
litteraeque per oppida missae, ut Hispanos comiter acci-
22 perent. tum de re publica, de exercitibus scribendis, de
provinciis relatum.
1 XXXX. Cum Africam novam provinciam extra sor-
tem P. Scipioni destinari homines fama ferrent et ipse
nulla iam modica gloria contentus non ad gerendum modo
bellum, sed ad finiendum diceret se consulem declaratum
2 esse, neque aliter id fieri posse quam si ipse in Africam
exercitum transportaret, acturum se id per populum aperte
ferret, si senatus adversaretur, — id consilium haudqua-
quam primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum
aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus
3 sententiam: 'scio multis vestrum videri, patres conscripti,
rem actam hodierno die agi, et frustra habiturum oratio-
nem qui tamquam de integra re de Africa provincia sen-
4 tentiam dixerit. ego autem primum illud ignoro, quem
ad modum certa iam provincia Africa consulis viri fortis
ac strenui sit, quam nec senatus censuit in hunc annum
5 provinciam esse nec populus iussit. deinde, si est, con-
sulem peccare arbitror, qui de re transacta simulando se
referre senatum ludibrio habet, non senatorem modo, qui
6 de quo consulitur suo loco dicit sententiam. atque ego
certum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in
Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem
7 esse: unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam metum

pigritiamque homines adulescentes sane appellent, dum
ne paeniteat adhuc aliorum speciosiora primo aspectu
consilia semper visa, mea usu meliora; alterius, obtrecta- 8
tionis atque invidiae adversus crescentem in dies gloriam
fortissimi consulis. a qua suspicione si me neque vita 9
acta et mores mei neque dictatura cum quinque consula-
tibus tantumque gloriae belli domique partae vindicat, ut
propius fastidium eius sim quam desiderium, aetas sal-
tem liberet. quae enim mihi aemulatio cum eo esse po-
test, qui ne filio quidem meo aequalis sit? me dictatorem 10
cum vigerem adhuc viribus et in cursu maximarum rerum
essem, recusantem nemo aut in senatu aut aput populum
audivit, quo minus insectanti me magistro equitum, quod
fando numquam ante auditum erat, imperium mecum
aequaretur – rebus quam verbis adsequi malui, ut qui 11
aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox confessione
me sibi praeferret –: nedum ego perfunctus honoribus 12
certamina mihi atque aemulationem cum adulescente flo-
rentissimo proponam, — videlicet ut mihi iam vivendo, 13
non solum rebus gerendis fesso, si huic negata fuerit,
Africa provincia decernatur. cum ea gloria, quae parta
est, vivendum atque moriendum est. vincere ego pro- 14
hibui Hannibalem, ut a vobis, quorum vigent nunc vires,
etiam vinci posset.

XXXXI. Illud te mihi ignoscere, P. Corneli, aequum 1
erit, si, cum in me ipso numquam pluris famam hominum
quam rem publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam
bono publico praeponam, quamquam, si aut bellum nul- 2
lum in Italia aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae
quaereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono publico
faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse ere-
ptum videri posset. cum vero Hannibal hostis incolumi 3
exercitu quartum decimum annum Italiam obsideat, pae-
nitebit te, P. Corneli, gloriae tuae, si hostem eum, qui
tot funerum, tot cladium nobis causa fuit, tu consul Ita-
lia expuleris et, sicut penes C. Lutatium prioris Punici
perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi 4
aut Hamilcar Hannibali dux est praeferundus aut illud
bellum huic aut victoria illa maior clariorque quam haec

5 — modo contingat ut te consule vincamus — futurast. a
Drepanis aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia
6 expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu quidem,
etsi magis paratam quam speratam gloriam amplecteris,
Hispania potius quam Italia bello liberata gloriatus fueris.
7 nondum is est Hannibal, quem non magis timuisse videa-
8 tur quam contempsisse qui aliud bellum maluerit. quin
igitur ad hoc accingeris nec per istos circumitus, ut, cum
in Africam traieceris, secuturum te illuc Hannibalem spe-
res, potius quam recto hinc itinere, ubi Hannibal est, eo
bellum intendis? egregiam istam palmam belli Punici
9 patrati petis — hoc et natura prius est, tua cum defenderis,
aliena ire oppugnatum; pax ante in Italia quam bellum in
Africa sit; et nobis prius decedat timor quam ultro aliis
10 inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri potest,
Hannibale hic victo illic Carthaginem expugna; si altera
utra victoria novis consulibus relinquenda est, prior cum
maior clariorque, tum causa etiam insequentis fuerit.
11 nam nunc quidem, praeterquam quod et in Italia et in
Africa duos diversos exercitus alere aerarium non potest,
12 praeterquam quod, unde classes tueamur, unde commea-
tibus sufficiamus praebendis, nihil reliqui est, quid peri-
culi tandem quantum adeatur, quem fallit? P. Licinius
13 in Italia, P. Scipio bellum in Africa geret: quid? si —
quod omnes dei omen avertant et dicere etiam reformidat
animus, sed quae acciderunt accidere possunt — et victor
Hannibal ire ad urbem perget, tum demum te consulem
14 ex Africa, sicut Q. Fulvium a Capua, arcessemus? quid?
quod in Africa quoque Mars communis belli erit? domus
tibi tua, pater patruusque intra triginta dies cum exercitibus
15 caesi documento sint, ubi per aliquot annos maxumis rebus
terra marique gerendis amplissimum nomen apud exteras
16 gentes populi Romani vestraeque familiae fecerant. dies me
deficiat, si reges imperatoresque temere in hostium terram
transgressos cum maximis cladibus suis exercituumque suo-
17 rum enumerare velim. Athenienses, prudentissima civitas,
bello domi relicto, auctore aeque inpigro ac nobili iuvene
magna classe in Siciliam tramissa, una pugna navali flo-
rentem rem publicam suam in perpetuum adflixerunt.

XXXXII. Externa et nimis antiqua repeto: Africa 1
eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque fortunae ex-
emplum, nobis documento sint. ne tibi, P. Corneli, cum 2
ex alto Africam conspexeris, ludus et iocus fuisse Hispa-
niae tuae videbuntur! quid enim simile? pacato mari 3
praeter oram Italiae Galliaeque vectus Emporias in urbem
sociorum classem adpulisti; expositos milites per tutissima
ad socios et amicos populi Romani Tarraconem duxisti;
ab Tarracone deinde iter per praesidia Romana; circa 4
Hiberum exercitus patris patruique tui post amissos im-
peratores ferociores et calamitate ipsa; dux tumultuarius 5
quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus
lectus, ceterum si nobilitas ac iusti honores adornarent,
claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata
per summum otium Carthago nullo trium Punicorum
exercituum socios defendente; cetera, neque ea elevo, 6
nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non por-
tus ullus classi nostrae apertus, non ager pacatus. non
civitas socia, non rex amicus, non consistendi usquam
locus, non procedendi: quacumque circumspexeris, hosti- 7
lia omnia atque infesta. an Syphaci Numidisque credis?
satis sit semel creditum: non semper temeritas est felix et
fraus fidem in parvis sibi praestruit, ut, cum operae pre-
tium sit, cum mercede magna fallat. non hostis patrem 8
patruumque tuum armis prius quam Celtiberi socii fraude
circumvenerunt nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale,
hostium ducibus, quantum ab Indibile et Mandonio, in
fidem acceptis, periculi fuit. Numidis tu credere potes, 9
defectionem militum tuorum expertus? et Syphax et Ma-
sinissa se quam Carthaginiensis malunt potentis in Africa
esse, Carthaginiensis quam quemquam alium. nunc illos 10
aemulatio inter se et omnes causae certaminum acuunt,
quia procul externus metus est; ostende Romana arma et
exercitum alienigenam, velut ad commune restinguendum
incendium concurrent. aliter eidem illi Carthaginienses 11
Hispaniam defenderunt, aliter moenia patriae, templa
deûm, aras et focos defendent, cum euntis in proelium
pavida prosequetur coniunx et parvi liberi occursabunt.
quid porro? si satis confisi Carthaginienses consensu 12

Africae, fide sociorum regum, moenibus suis, cum tuo
exercitusque tui praesidio nudatam Italiam viderint, ultro
ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa miserint
13 aut Magonem, quem a Baliaribus classe transmissa iam
praeter oram Ligurum Alpinorum vectari constat, Han-
14 nibali se coniungere iusserint? nempe in eodem terrore
erimus, in quo nuper fuimus, cum Hasdrubal in Italiam
transcendit; quem tu, qui non solum Carthaginem, sed
omnem Africam exercitu tuo es clusurus, e manibus
15 tuis in Italiam emisisti. victum a te dices: eo quidem
minus vellem, et id tua, non rei publicae solum causa,
iter datum victo in Italiam esse. patere nos omnia, quae
prospera tibi ac populi Romani imperio evenere, tuo
concilio adsignare, adversa casibus incertis belli et for-
16 tunae delegare —: quo melior fortiorque es, eo magis
talem praesidem sibi patria atque universa Italia retinet.
non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi Hannibal sit,
ibi caput atque arcem huïus belli esse, quippe qui prae
te feras eam tibi causam traiciendi in Africam esse, ut
17 Hannibalem eo trahas: sive hic igitur sive illic, cum
Hannibale est tibi futura res. utrum tandem ergo firmior
eris in Africa solus, an hic tuo conlegaeque tui exercitu
coniuncto? ne Claudius quidem et Livius consules tam
recenti exemplo, quantum id intersit, documento sunt?
18 quid? Hannibalem utrum tandem extremus angulus agri
Brutti, frustra iam diu poscentem ab domo auxilia, an
propinqua Carthago et tota socia Africa potentiorem
19 armis virisque faciet? quod istud consilium est, ibi malle
decernere, ubi tuae dimidio minores copiae sint, hostium
multo maiores, quam ubi duobus exercitibus adversus
unum tot proeliis et tam diuturna et gravi militia fessum
20 pugnandum sit? quam compar consilium tuum parentis
tui consilio sit, reputa. ille consul profectus in Hispa-
niam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret,
in Italiam ex provincia rediit: tu, cum Hannibal in Italia
21 sit, relinquere Italiam paras, non quia rei publicae id
utile, sed quia tibi amplum et gloriosum censes esse,
sicut cum provincia et exercitu relicto sine lege, sine
senatus consulto duabus navibus populi Romani im-

perator fortunam publicam et maiestatem imperi, quae
tum in tuo capite periclitabantur, commisisti. ego P. 22
Cornelium rei publicae nobisque, non sibi ipsi privatim creatum consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per superbiam consules, quo terrarum velint, traiciant.'

XXXXIII. Cum oratione ad tempus parata Fabius, 1
tum auctoritate et inveteratae prudentiae fama magnam partem senatus et seniores maxime movisset pluresque consilium senis quam animum adulescentiae ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: 'et ipse Q. Fabius prin- 2
cipio orationis, patres conscripti, commemoravit in sententia sua posse obtrectationem suspectam esse. cuius ego 3
rei non tam ipse ausim tantum virum insimulare, quam ea suspicio – vitio orationis an rei – haud sane purgata est.
sic enim honores suos et famam rerum gestarum extulit 4
verbis ad extinguendum invidiae crimen, tamquam mihi ab infimo quoque periculum sit, ne mecum aemuletur, et non ab eo, qui quia super ceteros excellat, quoque niti non dissimulo, me sibi aequari nolit. sic senem se per- 5
functumque et me infra aetatem fili etiam sui posuit, tamquam non longius, quam quantum vitae humanae spatium est, cupiditas gloriae extendatur maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem promineat. maximo 6
cuique id accidere animo certum habeo, ut se non cum praesentibus modo, sed cum omnis aevi claris viris comparent. equidem haud dissimulo, me tuas, Quinte Fabi, 7
laudes non adsequi solum velle, sed – bona venia tua dixerim – si possim etiam exuperare. illud nec tibi in 8
me neu mihi in minoribus natu animi sit, ut nolimus quemquam nostri similem evadere civem: id enim non eorum modo, quibus inviderimus, sed rei publicae et paene omnis generis humani detrimentum sit. comme- 9
moravit, quantum essem periculi aditurus, si in Africam traicerem, ut meam quoque, non solum rei publicae et exercitus vicem videretur sollicitus. unde haec repente 10
cura de me exorta? cum pater patruusque meus interfecti, cum duo exercitus eorum prope occidione occisi es-

sent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exercitus
Poenorum quattuorque duces omnia metu armisque tene-
11 rent, cum quaesitus ad id bellum imperator nemo se
ostenderet praeter me, nemo profiteri ausus esset, cum
mihi quattuor et viginti annos nato detulisset imperium
12 populus Romanus — quid ita tum nemo aetatem meam,
vim hostium, difficultatem belli, patris patruique recen-
tem cladem commemorabat? utrum maior aliqua nunc in
Africa calamitas accepta est quam tunc in Hispania erat?
13 an maiores nunc sunt exercitus in Africa et duces plures
melioresque quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas
14 mea tunc maturior bello gerendo fuit quam nunc est? an
cum Carthaginiensi hoste in Hispania quam in Africa
bellum geri aptius est? facilest, post fusos fugatosque
quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi captas aut
metu subactas in dicionem, post perdomita omnia usque
15 ad oceanum, tot regulos, tot saevas gentes, post re-
ceptam totam Hispaniam ita, ut vestigium belli nullum
16 reliquum sit, elevare meas res gestas, tam hercule, quam,
si victor ex Africa redierim, ea ipsa elevare, quae nunc
retinendi mei causa, ut terribilia eadem videantur, verbis
17 extolluntur. negat aditum esse in Africam, negat ullos
patere portus: M. Atilium captum in Africa commemorat,
tamquam M. Atilius primo accessu ad Africam offen-
derit; neque recordatur illi ipsi tam infelici imperatori
patuisse tamen portus Africae et res egregias primo anno
gessisse et quantum ad Carthaginienses duces adtinet in-
18 victum ad ultimum permansisse. nihil igitur me isto
exemplo terrueris. si hoc bello, non priore, si nuper et
non annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus
19 occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthippum
Lacedaemonium Carthagini quam me patriae meae sine-
rem natum esse cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod
20 possit in hominis unius virtute tantum momenti esse. at
etiam Athenienses audiendi sunt, temere in Siciliam
21 omisso domi bello transgressi; — cur ergo, quoniam
Graecas fabulas enarrare vacat, non Agathoclem potius
Syracusanum regem, cum diu Sicilia Punico bello urere-

tur, transgressum in hanc eandem Africam avertisse eo
bellum, unde venerat, refers?

XXXXIIII. Sed quid ultro metum inferre hosti et 1
ab se remoto periculo alium in discrimen adducere quale
sit, veteribus externisque exemplis admonere opus est?
multum interest, alienos populere finis an tuos uri, ex- 2
cindi videas; plus animi est inferenti periculum quam
propulsanti; ad hoc maior ignotarum rerum est terror: 3
bona malaque hostium ex propinquo ingressus finis aspi-
cias. non speraverat Hannibal fore ut tot in Italia ad se 4
deficerent [gentes] post Cannensem cladem; quanto minus
quicquam in Africa Carthaginiensibus firmum aut stabile
sit, infidis sociis, gravibus ac superbis dominis! ad hoc 5
nos, etiam deserti ab sociis, viribus nostris, milite Ro-
mano stetimus: Carthaginiensi nihil civilis roboris est,
mercede paratos milites habent, Afros Numidasque, le-
vissima fidei mutandae ingenia. hic modo nihil morae 6
sit: una et traiecisse me audietis et ardere bello Africam
et molientem hinc Hannibalem et obsideri Carthaginem.
laetiores et frequentiores ex Africa expectate nuntios
quam ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit 7
fortuna populi Romani, di foederis ab hoste violati testes,
Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei ita innitar,
ut bene tutus a perfidia sim. multa, quae nunc ex inter- 8
vallo non apparent, bellum aperiet. id est viri et ducis,
non deesse fortunae praebenti se et oblata casu flectere
ad consilium. habebo, Q. Fabi, parem, quem das, Han- 9
nibalem; sed illum ego potius traham quam ille me re-
tineat: in sua terra cogam pugnare eum et Carthago
praemium victoriae erit quam semiruta Bruttiorum ca-
stella. ne quid interim, dum traicio, dum expono exerci- 10
tum in Africa, dum castra ad Carthaginem promoveo,
res publica hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum
victor tota volitaret Italia Hannibal, potuisti praestare,
hoc vide ne contumeliosum sit concusso iam et paene 11
fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem,
virum fortissimum, praestare, qui, ne a sacris absit pon-
tifex maximus, ideo in sortem tam longinquae provinciae
non venit. si hercules nihilo maturius hoc quo ego cen- 12

seo modo perficeretur bellum, tamen ad dignitatem po-
puli Romani famamque aput reges gentesque externas
pertinebat, non ad defendendam modo Italiam, sed ad
inferenda etiam Africae arma videri nobis animum esse,
13 nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal ausus sit ne-
minem ducem Romanorum audere et priore Punico bello
tum, cum de Sicilia certaretur, totiens Africam ab nostris
exercitibusque et classibus oppugnatam, nunc, cum de
14 Italia certetur, Africam pacatam esse. requiescat ali-
quando vexata tam diu Italia, uratur evasteturque in
15 vicem Africa; castra Romana potius Carthaginis portis
immineant, quam nos iterum vallum hostium ex moeni-
bus nostris videamus; Africa sit reliqui belli sedes, illuc
terror fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum,
ceterae belli clades, quae in nos per quattuordecim an-
16 nos ingruerunt, vertantur. quae ad rem publicam per-
tinent et bellum, quod instat, et provincias, de quibus
17 agitur, dixisse satis est: illa longa oratio nec ad vos per-
tinens sit, si, quem ad modum Q. Fabius meas res
gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam eius
18 eludere et meam verbis extollere velim. neutrum fa-
ciam, patres conscripti, et, si ulla alia re, modestia
certe et temperando linguae adulescens senem vicero.
ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam
vestra sponte conceptam animis haberetis, facile conten-
tus essem.'

1 XXXXV. Minus aequis animis auditus est Scipio,
quia vulgatum erat, si aput senatum non obtinuisset, ut
provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo
2 laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater fuerat,
postulavit a consule, ut palam in senatu diceret, per-
mitteretne patribus, ut de provinciis decernerent, staturus-
que eo esset quod censuissent, an ad populum laturus.
3 cum Scipio respondisset, se quod e re publica esset factu-
4 rum, tum Fulvius: 'non ego ignarus, quid responsurus
facturusve esses, quaesivi, quippe cum prae te feras
temptare te magis quam consulere senatum et, ni pro-
vinciam tibi quam volueris extemplo decernamus, para-
5 tam rogationem habeas. itaque a vobis, tribuni plebis,

postulo,' inquit 'ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod,
etsi in meam sententiam discedatur, non sit ratum habitu-
rus consul, auxilio sitis.' inde altercatio orta, cum consul 6
negaret aequum esse tribunos intercedere, quo minus suo
quisque loco rogatus sententiam diceret. tribuni ita de-
creverunt: 'si consul senatui de provinciis permittit, stari 7
eo, quod senatus censuerit fieri, placet nec de ea re ferri
ad populum patiemur; si non permittit, qui de ea re sen-
tentiam recusabit dicere auxilio erimus.' consul diem ad 8
conloquendum cum conlega petit. postero die permissum
senatui est. provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia
et triginta rostratae naves, quas C. Servilius superiore
anno habuisset, permissumque, ut in Africam, si id e re
publica esse censeret, traiceret; alteri Bruttii et bellum 9
cum Hannibale cum eo exercitu, quem [L. Veturius aut
Q. Caecilius]. L. Veturius et Q. Caecilius sortirentur inter
se compararentve, uter in Bruttiis duabus legionibus,
quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque in an-
num prorogaretur cui ea provincia evenisset. et ceteris 10
praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciis-
que praefuturi erant, prorogata imperia. Q. Caecilio sorti 11
evenit, ut cum consule in Bruttîs adversus Hannibalem
bellum gereret.

Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore 12
spectantium celebrati. legati Delphos ad donum ex praeda
Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius Matho ac
Q. Catius. tulerunt coronam auream ducentûm pondo et
simulacra spoliorum ex mille pondo argenti facta.

Scipio cum ut dilectum haberet neque impetrasset ne- 13
que magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi mi-
lites liceret tenuit et, quia inpensae negaverat rei publicae 14
futuram classem, ut quae ab sociis darentur ad novas
fabricandas naves acciperet. Etruriae primum populi pro
suis quisque facultatibus consulem adiuturos polliciti:
Caerites frumentum sociis navalibus commeatumque 15
omnis generis, Populonienses ferrum, Tarquinienses
lintea in vela, Volaterrani interamenta navium et frumen-
tum, Arretini tria milia scutorum, galeas totidem, pila, 16
gaesa, hastas longas, milium quinquaginta summam pari

17 cuiusque generis numero expleturos, secûris, rutra, fal-
ces, alveolos, molas, quantum in quadraginta longas
naves opus esset, tritici centum et viginti milia modiûm,
18 et in viaticum decurionibus remigibusque conlaturos; Pe-
rusini, Clusini, Russellani abietes in fabricandas naves
et frumenti magnum numerum. abiete ex publicis silvis
19 est usus. Umbriae populi et praeter hos Nursini et Rea-
tini et Amiternini Sabinusque omnis ager milites polliciti;
Marsi, Paeligni Marrucinique multi voluntari nomina in
20 classem dederunt; Camertes cum aequo foedere cum Ro-
manis essent, cohortem armatam sescentorum hominum
21 miserunt. triginta navium carinae – viginti quinqueremes,
decem quadriremes – cum essent positae, ipse ita institit
operi, ut die quadragesimo quinto quam ex silvis detracta
materia erat, naves instructae armataeque in aquam de-
ductae sint.

1 XXXXVI. Profectus in Siciliam est triginta navi-
bus longis voluntariorum septem ferme milibus in naves
2 impositis. et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus
consulares venit. ex iis eum sibi sumpsit, quem L. Ve-
3 turius consul habuerat; Metello (ut) quibus praefuisset,
facilius cum adsuetis imperio rem gesturum ratus, per-
4 misit. et praetores diversi in provincias profecti. et quia
pecunia ad bellum deerat, agri Campani regionem a fossa
5 Graeca ad mare versam vendere quaestores iussi, indicio
quoque permisso, qui ager civis Campani fuisset, uti is
publicus populi Romani esset. indici praemium constitu-
tum, quantae pecuniae ager indicatus esset pars decuma.
6 et Cn. Servilio praetori urbis negotium datum, ut Cam-
pani cives, ubi cuique ex senatus consulto liceret habi-
tare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi
habitarent.

7 Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore Ba-
liarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem
imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et
multis onerarîs duodecim milia peditum, duo ferme equi-
8 tum traiecit Genuamque nullis praesidiis maritumam oram
tutantibus repentino adventu cepit. inde ad oram Ligu-
rum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem

appulit. Ingauni – Ligurum ea gens est – bellum ea 9
tempestate gerebant cum Epanteriis montanis. igitur 10
Poenus Savone, oppido Alpino, praeda deposita et decem
longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris
Carthaginem missis ad tuendam maritumam oram, quia
fama erat Scipionem traiecturum, ipse societate cum In- 11
gaunis, quorum gratiam malebat, composita Montanos
instituit oppugnare. et crescebat exercitus in dies, ad
famam nominis eius Gallis undique confluentibus. ea 12
[causa] litteris cognita Sp. Lucreti, ne frustra Hasdrubale
cum exercitu deleto biennio ante forent laetati, si par
aliud inde bellum, duce tantum mutato, oriretur, curam
ingentem accendit patribus. itaque et M. Livium pro- 13
consulem ex Etruria volonum exercitum admovere Ari-
minum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium datum,
ut si e re publica censeret esse, urbanas legiones, impe-
rio cui videretur dato, ex urbe duci iuberet. M. Valerius
Laevinus Arretium eas legiones duxit.

Eisdem diebus naves onerariae Poenorum ad octo- 14
ginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae
praeerat, captae. captas Coelius frumento misso ad
Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam
Etruscam Ligurumque et Montanorum captivos Car-
thaginem portantis tradit. in Bruttiis nihil ferme anno 15
eo memorabile gestum. pestilentia incesserat pari clade
in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum
super morbum etiam fames adfecit. propter Iunonis La- 16
ciniae templum aestatem Hannibal egit, ibique aram con-
didit dedicavitque cum ingenti rerum gestarum titulo,
Punicis Graecisque litteris insculpto.

[PERIOCHA LIBRI XXVIIII.]

[Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus ingentem praedam reportavit et mandata Masinissae Scipioni exposuit querentis, quod nondum exercitum in Africam traiecisset. bellum in Hispania finitum victore Romano, quod Indebilis excitaverat; ipse in acie occisus, Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus. Magoni, qui Albingauni in Liguribus erat, ex Africa et militum ampla manus missa et pecuniae, quibus auxilia conduceret, praeceptumque, ut se Hannibali coniungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit et Locros pulso Punico praesidio fugatoque Hannibale recepit. pax cum Philippo facta est. mater Idaea deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset. tradita est autem Romanis per Attalum regem Asiae. lapis erat quem matrem deûm incolae dicebant. excepit P. Scipio Nasica, Cn. filius eius, qui in Hispania perierat, vir optimus a senatu iudicatus, adulescens nondum quaestorius, quoniam ita responsum iubebat, ut id numen ab optimo viro reciperetur consecrareturque. Locrenses legatos Romam miserunt, qui de inpudentia Plemini legati quererentur, qui pecuniam Proserpinae sustulerat et liberos eorum ac coniuges stupraverat. in catenis Romam perductus in carcere est mortuus. cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in urbem perlatus esset, tamquam ibi luxuriaretur, missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent an ea vera essent, purgatus infamia Scipio in Africam permissu senatus traiecit. Syphax accepta in matrimonium filia Hasdrubalis Gisgonis amicitiam, quam cum Scipione iunxerat, renuntiavit. Masinissa rex Massyliorum, dum pro Carthaginiensibus in Hispania militat, amisso patre Gala de regno exciderat. quo per bellum saepe repetito aliquot proeliis a Syphace rege Numidarum victus in totum privatus est et cum ducentis equitibus exsul Scipioni se iunxit et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu interemit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum milibus armatorum venerant, ab obsidione Uticae depulsus hiberna communivit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit. inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegae ecum ademit, quod a populo damnatus actusque in exilium fuerat, et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset et quod non bona fide secum in gratiam redisset.

idem omnes tribus extra unam aerarias reliquit, quod et innocentem se damnassent et posthac consulem censoremque fecissent. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita ducenta quattuordecim milia.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXVIIII.

I. Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios milites 1
ordinavit centuriavitque. ex iis trecentos iuvenes, florentes 2
aetate et virium robore inermis circa se habebat, ignorantis,
quem ad usum neque centuriati neque armati servarentur.
tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere 3
et fortuna trecentos equites, qui secum in Africam trai-
cerent, legit, diemque iis, qua equis armisque instructi
atque ornati adessent, edixit. gravis ea militia procul 4
domo terra marique multos labores, magna pericula alla-
tura videbatur; neque ipsos modo, sed parentis cognatos-
que eorum ea cura angebat. ubi dies quae dicta erat ad- 5
venit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio renuntiari
sibi dixit, quosdam equites Siculorum tamquam gravem
et duram horrere eam militiam. si qui ita animati essent, 6
malle eos sibi iam tum fateri quam postmodo querentis
segnes atque inutiles milites rei publicae esse: exprome- 7
rent, quid sentirent; cum bona venia se auditurum. ubi
ex iis unus ausus est dicere, se prosus, si sibi utrum
velit liberum esset, nolle militare, tum Scipio ei, 'quo- 8
niam igitur, adulescens, quid sentires non dissimulasti,
vicarium tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera
instrumenta militiae tradas, et tecum hinc extemplo
domum ducas, exerceas, docendum cures equo armis-
que.' laeto condicionem accipienti unum ex trecentis, 9
quos inermes habebat, tradit. ubi hoc modo exauctora-
tum equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se
quisque excusare et vicarium accipere. ita trecentis Si- 10
culis Romani equites substituti sine publica inpensa. docen-
dorum curam Siculi habuerunt, quia edictum imperatoris

11 erat, ipsum militaturum, qui ita non fecisset. egregiam
hanc alam equitum evasisse ferunt multisque proeliis rem
12 publicam adiuvisse. legiones inde cum inspiceret, pluri-
morum stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui
13 sub duce Marcello militaverant; quos cum optima disci-
plina institutos credebat, tum etiam ab longa Syracusarum
obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum: nihil
enim parvum, sed Carthaginis iam excidia agitabat animo.
14 inde exercitum per oppida dispertit; frumentum Siculorum
civitatibus imperat, ex Italia advecto parcit; veteres naves
reficit et cum îs C. Laelium in Africam praedatum mittit,
novas Panhormi subducit, quia ex viridi materia raptim
factae erant, ut in sicco hibernarent.

15 Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas nondum
16 ex magnis belli motibus satis tranquillas venit. Graeci
res a quibusdam Italici generis, eadem vi qua per bellum
ceperant retinentibus, concessas sibi ab senatu repete-
17 bant. omnium primum ratus tueri publicam fidem, par-
tim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obti-
nendam iniuriam redditis suas res Syracusanis restituit.
18 non ipsis tantum ea res, sed omnibus Siciliae populis
grata fuit, eoque enixius ad bellum adiuverunt.

19 Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum
conciente Indibili, nulla alia de causa quam per admira-
tionem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto.
20 eum superesse unum ducem Romanis ceteris ab Hanni-
bale interfectis rebantur: eo nec in Hispania caesis Sci-
pionibus alium quem mitterent habuisse, et postquam in
Italia gravius bellum urgueret, adversus Hannibalem eum
21 arcessitum. praeterquam quod nomina tantum ducum in
Hispania Romani habeant, exercitum quoque inde vete-
22 rem deductum: trepida omnia ut inconditam turbam tiro-
num esse. numquam talem occasionem liberandae Hi-
23 spaniae fore. servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus
aut Romanis nec in vicem his aut illis, sed interdum
24 utrisque simul. pulsos ab Romanis Carthaginiensis; ab
Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
omni imperio externo soluta in perpetuum Hispania in
25 patrios rediret mores ritusque. haec aliaque dicendo non

popularis modo, sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat et alios finitimos sibi atque illis populos. itaque 26
intra paucos dies triginta milia peditum, quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum, quo edictum erat, convenerunt.

II. Romani quoque imperatores L. Lentulus et L. 1
Manlius Acidinus, ne glisceret primo neglegendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus per agrum Ausetanum hostico 2
tamquam pacato clementer ductis militibus ad sedem hostium pervenere et trium milium spatio procul a castris eorum posuerunt castra. primo per legatos nequiquam 3
temptatum, ut discederetur ab armis. dein, cum in pabulatores Romanos impetus repente ab equitibus Hispanis factus esset, summisso ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit haut sane memorando in partem ullam eventu. sole oriente postero die armati instructique 4
omnes mille ferme passus procul a castris Romanis aciem ostendere. medii Ausetani erant. cornua dextrum Ilergetes, laevum ignobiles tenebant Hispani populi; inter 5
cornua et mediam aciem intervalla patentia satis late fecerunt, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. et Romani more suo exercitum cum struxissent, id modo 6
hostium imitati sunt, ut inter legiones et ipsi patentis equiti relinquerent vias. ceterum Lentulus ei parti usum 7
equitis fore ratus, quae prior in dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno 8
militum imperat, equites per patentis in hostium acie vias permittere equos iubeat. ipse coepta parum prospere 9
pedestri pugna, tantum moratus dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu adversus Ilergetes pugnaverat, tertiam decumam legionem ex subsidiis in primam aciem firmamentum ducit, postquam aequata ibi pugna 10
est, ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac subsidia quibus res postulabat locis inducentem venit. indicat tuta ab laevo cornu esse: iam missum esse ab se 11
Cornelium Servium procella equestri hostis circumfusurum. vix haec dicta dederat, cum Romani equites in 12
medios invecti hostes simul pedestris acies turbant, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos clauserunt.

13 itaque omissa pugna equestri ad pedestrem Hispani de-
scenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium or-
dines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt
signa, hortantur, orant milites, ut perculsos invadant neu
14 restitui aciem patiantur. non sustinuissent tam infestum
impetum barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus
ad pedes degressis ante prima signa peditum se obiecis-
15 set. ibi aliquamdiu atrox pugna stetit. tandem postquam
ii, qui circa regem seminecem restantem, deinde pilo
16 terrae adfixum pugnabant, obruti telis occubuerunt, tum
fuga passim coepta plures caesi, quia equos conscendendi
equitibus spatium non fuerat et quia perculsis acriter in-
stiterunt Romani. nec ante abscessum est quam castris
17 quoque exuerunt hostem. decem tria milia Hispanorum
caesa eo die, mille octingenti ferme capti. Romanorum
sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo
18 cornu, ceciderunt. pulsi castris Hispani aut qui ex proe-
lio effugerant sparsi primo per agros, deinde in suas
quisque civitates redierunt.

1 III. Tum a Mandonio evocati in concilium conquesti-
que ibi clades suas, increpitis auctoribus belli, legatos
mittendos ad arma tradenda deditionemque faciendam
2 censuere. quibus culpam in auctorem belli Indibilem
ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent,
conferentibus, tradentibusque arma et dedentibus sese
3 responsum est: in deditionem ita accipi eos, si Mando-
nium ceterosque belli concitores tradidissent vivos; si
minus, exercitum se in agrum Ilergetum Ausetanorum-
4 que et deinceps aliorum populorum ducturos. haec dicta
legatis renuntiataque in concilium. ibi Mandonius ceteri-
5 que principes conprehensi et traditi ad supplicium. Hi-
spaniae populis reddita pax, stipendium eius anni duplex
et frumentum sex mensum imperatum sagaque et togae
exercitui, et obsides ab triginta ferme populis accepti.

6 Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno motu
intra paucos dies concito et compresso in Africam omnis
7 terror versus. C. Laelius nocte ad Hipponem Regium
cum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub
8 signis milites sociosque navalis duxit. omnibus pacis

modo incuriose agentibus magna clades inlata; nuntiique
trepidi Carthaginem terrore ingenti conplevere, classem
Romanam Scipionemque imperatorem – et fama fuerat,
iam in Siciliam transgressum – advenisse. nec quot naves 9
vidissent nec quanta manus agros popularetur, satis gnari
omnia in maius metu augente accipiebant. itaque primo
terror pavorque, dein maestitia animos incessit: tantum 10
fortunam mutasse, ut qui modo ipsi exercitum ante moe-
nia Romana habuissent victores stratisque tot hostium
exercitibus omnis Italiae populos aut vi aut voluntate in
deditionem accepissent, ii verso Marte Africae populatio- 11
nes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequaquam
pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent. illis Ro- 12
manam plebem, illis Latium iuventutem praebuisse maio-
rem semper frequentioremque pro tot caesis exercitibus
subolescentem; suam plebem inbellem in urbe, inbellem 13
in agris esse; mercede parari auxilia ex Afris, gente ad
omnem auram spei mobili atque infida. iam regem Sy- 14
phacem post conloquium cum Scipione alienatum, Masi-
nissam aperta defectione infestissimum hostem. nihil 15
usquam spei, nihil auxilii esse. nec Magonem ex Gallia
movere tumultus quicquam nec coniungere sese Hanni-
bali, et Hannibalem ipsum iam et fama senescere et
viribus.

IIII. In haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio 1
animos rursus terror instans revocavit ad consultandum,
quonam modo obviam praesentibus periculis iretur. di- 2
lectus raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad
conducenda Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum
convehere, tela, arma parare, instruere naves ac mittere
ad Hipponem adversus Romanam classem. iam haec 3
agentibus nuntius tandem venit Laelium, non Scipionem,
copiasque, quantae ad incursiones agrorum satis sint,
transvectas: summae belli molem adhuc in Sicilia esse.
ita respiratum, mittique ad Syphacem legationes aliosque 4
regulos firmandae societatis causa coeptae. ad Philippum
quoque missi, qui ducenta argenti talenta pollicerentur,
ut in Siciliam aut in Italiam traiceret. missi et ad suos 5
imperatores in Italiam, ut omni terrore Scipionem retine-

6 rent; ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque
longae naves, sex milia peditum, octingenti equites et
septem elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda
auxilia, quibus fretus propius urbem Romanam exercitum
7 admoveret coniungeretque se Hannibali. haec Carthagine
parabant agitabantque. ad Laelium praedas ingentis ex
agro inermi ac nudo praesidiis agentem Masinissa, fama
8 Romanae classis excitus, cum equitibus paucis venit. is
segniter rem agi ab Scipione questus, quod tum non iam
exercitum in Africam traiecisset, perculsis Carthaginiensi-
bus, Syphace impedito finitumis bellis, quem incertum
haerere: si spatium ad sua, ut velit, componenda detur,
9 nihil sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur et
stimularet Scipionem, ne cessaret; se, quamquam regno
pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum
peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in Africa
esse; classem credere profectam a Carthagine, cum qua
absente Scipione non satis tutum esse contrahi certamen.
1 V. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Laelius po-
stero die naves praeda onustas ab Hippone solvit re-
vectusque in Siciliam mandata Scipioni exposuit.
2 Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad
Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures Ge-
3 nuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago tenebat
classem; qui legatorum auditis verbis iubentium exercitus
quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligu-
rum – namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat
4 – concilium habuit. et missum se ad eos vindicandos in
libertatem ait et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo prae-
sidia, sed quantis viribus, quanto exercitu id bellum ge-
5 ratur in eorum potestate esse: duos exercitus Romanos,
unum in Gallia, alterum in Etruria esse. satis scire,
Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum. multa milia
armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus
6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam volunta-
tem esse dicere; sed cum una castra Romana intra finis,
altera in finitima terra Etruria prope in conspectu ha-
beant, si palam fiat auxiliis adiutum ab sese Poenum,
extemplo infestos utrimque exercitus in agrum suum in-

cursuros; ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari
posset. Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum 7
castra Romana sint, libera consilia esse; illos armare iu-
ventutem et capessere pro parte bellum aequum esse.
Ligures haud abnuere, tempus modo duorum mensum
petere ad dilectus habendos. interim Mago milites Gallis 8
dimissis clam per agros eorum mercede conducere; com-
meatus quoque omnis generis occulte ad eum a Gallis
populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex 9
Etruria in Galliam traducit iunctusque Lucretio, si se
Mago ex Liguribus propius urbem moveat, obviam ire
parat, si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat,
et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio
futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laeli et Scipione 1
stimulato Masinissae adhortationibus et militibus, prae-
dam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, ac-
censis ad traiciendum quam primum, intervenit maiori
minor cogitatio Locros urbem recipiendi, quae sub de-
fectionem Italiae desciverat et ipsa ad Poenos. spes autem 2
adfectandae eius rei ex minima re adfulsit. latrociniis
magis quam iusto bello in Bruttiis gerebantur res, prin-
cipio ab Numidis facto et Bruttiis non societate magis
Punica quam suopte ingenio congruentibus in eum mo-
rem. postremo Romani quoque iam contagione quadam 3
rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones
in hostium agros facere. ab iis egressi quidam urbem 4
Locrenses circumventi Regiumque abstracti fuerant. in
eo captivorum numero fabri quidam fuere, adsueti aput
Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. hi cogniti 5
ab Locrensium principibus, qui pulsi ab adversa factione,
quae Hannibali Locros tradiderat, Regium se contulerant,
cum cetera percunctantibus – ut mos est qui diu absunt – 6
quae domi agerentur exposuissent, spem fecerunt, si re-
dempti ac remissi forent, arcem se iis tradituros: ibi se
habitare, fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginien-
ses esse. itaque ut qui simul desiderio patriae angeren- 7
tur, simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redem-
ptis extemplo iis remissisque, cum ordinem agendae rei 8

composuissent signaque, quae procul edita observarent,
ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars
exulum erat, referentes ibi promissa captivorum cum
9 spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent, tri-
buni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus missi
iussique ab Regio tria milia militum Locros ducere, et
Q. Pleminio propraetori scriptum, ut rei agendae adesset.
10 profecti ab Regio, scalas ad editam altitudinem arcis
fabricatas portantes, media ferme nocte ex eo loco, unde
11 convenerat, signum dedere proditoribus arcis; qui parati
intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas cum demisis-
sent pluribusque simul locis scandentes accepissent, prius-
quam clamor oreretur, in vigiles Poenorum, ut in nullo
12 tali metu sopitos, impetus est factus. quorum gemitus
primo morientium exauditus, dein subita consternatio ex
somno et tumultus, cum causa ignoraretur, postremo cer-
13 tior res aliis excitantibus alios. iamque ad arma pro se
quisque vocabat: hostis in arce esse et caedi vigiles;
oppressique forent Romani nequaquam numero pares, ni
clamor ab iis qui extra arcem erant sublatus incertum,
unde accidisset, omnia vana augente nocturno tumultu,
14 fecisset. itaque velut plena iam hostium arce territi Poeni
omisso certamine in alteram arcem – duae sunt haud
15 multum inter se distantes – confugiunt. oppidani urbem
habebant victoribus praemium in medio positam. ex arci-
16 bus duabus proeliis cotidie levibus certabatur. Q. Plemi-
nius Romano, Hamilcar Punico praesidio praeerat; arces-
17 sentes ex propinquis locis subsidia copias augebant. ipse
postremo veniebat Hannibal, nec sustinuissent Romani,
nisi Locrensium multitudo, exacerbata superbia atque
avaritia Poenorum, ad Romanos inclinasset.

1 VII. Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine
2 Locris rem verti ipsumque Hannibalem adventare, ne
praesidio etiam periclitaretur haud facili inde receptu, et
ipse a Messana L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto,
cum primum aestu fretum inclinatumst, naves mari se-
3 cundo misit. Hannibal a Buloto amni – haud procul is
ab urbe Locris abest – nuntio praemisso, ut sui luce
prima summa vi proelium cum Romanis ac Locrensibus

consererent, dum ipse aversis omnibus in eum tumultum
ab tergo urbem incautam adgrederetur, ubi luce coeptam 4
invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba
locum artum inpediturus, voluit neque scalas, quibus
scanderet muros, attulerat. sarcinis in acervum coniectis 5
cum haud procul muris ad terrorem hostium aciem osten-
disset, cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum
scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant parantur,
ad visendum qua maxime parte adgrederetur. progressus 6
ad murum, scorpione icto qui proximus eum forte steterat,
territus inde tam periculoso casu receptui canere cum
iussisset, castra procul ab ictu teli communit. classis 7
Romana a Messana Locros aliquot horis die superante
accessit; expositi omnes e navibus et ante occasum solis
urbem ingressi sunt. postero die coepta ex arce a Poenis 8
pugna, et Hannibal iam scalis aliisque omnibus ad op-
pugnationem paratis subibat muros, cum repente in eum
nihil minus quam tale quicquam timentem patefacta porta
erumpunt Romani. ad ducentos inprovidos cum invasis- 9
sent occidunt: ceteros Hannibal, ut consulem adesse
sensit, in castra recipit, nuntioque misso ad eos qui in
arce erant, ut sibimet ipsi consulerent, nocte motis castris
abiit. et qui in arce erant, igni iniecto tectis quae tene- 10
bant, ut is tumultus hostem moraretur, agmen suorum
fugae simili cursu ante noctem adsecuti sunt.

VIII. Scipio ut et arcem relictam ab hostibus et 1
vacua vidit castra, vocatos ad contionem Locrenses gra-
viter ob defectionem incusavit; de auctoribus supplicium 2
sumpsit bonaque eorum alterius factionis principibus ob
egregiam fidem adversus Romanos concessit. publice 3
nec dare nec eripere se quicquam Locrensibus dixit:
Romam mitterent legatos; quam senatus aequum cen-
suisset, eam fortunam habituros. illud satis scire, etsi 4
male de populo Romano meriti essent, in meliore statu
sub iratis Romanis futuros quam sub amicis Carthaginien-
sibus fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque, quod 5
arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus
venerat copiis Messanam traiecit.

Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Cartha- 6

giniensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut mo-
dicas iniurias non aequo modo animo pati, sed prope lu-
7 benti possent; verum enim vero tantum Pleminius Hamil-
carem praesidii praefectum, tantum praesidiari milites
Romani Poenos scelere atque avaritia superaverunt, ut
8 non armis, sed vitiis videretur certari. nihil omnium,
quae inopi invisas opes potentioris faciunt, praetermissum
in oppidanos est ab duce aut a militibus: in corpora
ipsorum, in liberos, in coniuges infandae contumeliae
9 editae. nam avaritia ne sacrorum quidem spoliatione abs-
tinuit, nec alia modo templa violata, sed Proserpinae
etiam intacti omni aetate thensauri, praeterquam quod a
Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias
10 rettulit, spoliati dicebantur. ergo sicut ante regiae
naves laceratae naufragiis nihil in terram integri praeter
sacram pecuniam deae, quam asportabant, extulerant,
11 tum quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omni-
bus contactis ea violatione templi furorem obiecit atque
inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili
vertit.

1 VIIII. Summae rei Pleminius praeerat; militum pars
sub eo, quam ipse ab Regio abduxerat, pars sub tribunis
2 erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo Plemini
miles fugiens, sequentibus quorum erat, obvius forte
3 Sergio et Matieno tribunis militum fuit; cui cum iussu
tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et
clamor, pugna postremo orta inter Plemini milites tri-
bunorumque, ut suis quisque opportunus advenerat, mul-
4 titudine simul ac tumultu crescente. victi Plemini milites
cum ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non
sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra
in eum ipsum iactata in iurgiis referentes, accensus ira
domo sese proripuit. vocatosque tribunos nudari ac virgas
5 expediri iubet. dum spoliandis iis – repugnabant enim
militemque implorabant – tempus teritur, repente milites
feroces recenti victoria ex omnibus locis, velut adversus
6 hostis ad arma conclamatum esset, concurrerunt. et cum
violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero
in multo inpotentiorem subito rabiem accensi, sine re-

spectu non maiestatis modo, set etiam humanitatis, in
legatum impetum lictoribus prius indignum in modum
mulcatis faciunt; tunc ipsum ab suis interceptum et se- 7
clusum hostiliter lacerant et prope exsanguem naso auri-
busque mutilatis relinquunt. his Messanam nuntiatis 8
Scipio, post paucos dies Locros hexere advectus, cum
causam Plemini et tribunorum audisset, Pleminio noxa
liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis son-
tibus iudicatis et in vincla coniectis, ut Romam ad sena-
tum mitterentur, Messanam atque inde Syracusas rediit.
Pleminius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis 9
leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam aesti- 10
mare alium eam litem posse nisi qui atrocitatem eius pa-
tiendo sensisset, tribunos adtrahi ad se iussit, laceratos-
que omnibus quae pati corpus ullum potest suppliciis
interfecit nec satiatus vivorum poena insepultos proiecit.
simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, 11
quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos
audivit; et quae antea per lubidinem atque avaritiam 12
foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia
edere, infamiae atque invidiae non sibi modo, sed etiam
imperatori esse.

X. Iam comitiorum adpetebat tempus, cum P. Li- 1
cinii consulis litterae Romam allatae, se exercitumque
suum gravi morbo adfectari, nec sisti potuisse, ni eadem
vis mali aut gravior etiam in hostis ingruisset: itaque, 2
quoniam ipse venire ad comitia non posset, si ita patribus
videretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitio-
rum causa dicturum: exercitum Q. Caecili dimitti e re
publica esse, nam neque usum eius ullum in praesentia 3
esse, cum Hannibal iam in hiberna suos receperit, et
tanta incesserit in ea castra vis morbi, ut, nisi mature
dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur. ea con-
suli a patribus facienda, ut e re publica fideque sua du-
ceret, permissa.

Civitatem eo tempore recens religio invaserat, invento 4
carmine in libris Sibyllinis propter crebrius eo anno de
caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis alienigena 5
terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique

posse, si Mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret.
6 id carmen ab decemviris inventum eo magis patres movit,
quod et legati, qui donum Delphos portaverant, refere-
bant, et sacrificantibus ipsis Pythio Apolloni laeta exta
fuisse et responsum oraculo editum, maiorem multo victo-
riam quam cuius ex spoliis dona portarent adesse populo
7 Romano. in eiusdem spei summam conferebant P. Sci-
pionis velut praesagientem animum de fine belli, quod
8 depoposcisset provinciam Africam. itaque, quo maturius
fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriae
compotes fierent, id cogitare, quae ratio transportandae
Romam deae esset.

1 XI. Nullasdum in Asia socias civitates habebat po-
pulus Romanus; tamen memores, Aesculapium quoque
ex Graecia quondam hauddum ullo foedere sociata vale-
2 tudinis populi causa arcessitum, tunc iam cum Attalo
rege propter commune adversus Philippum bellum coeptam
amicitiam esse, facturum eum quae posset populi Romani
3 causa, legatos ad eum decernunt, M. Valerium Laevinum,
qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Cae-
cilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam ae-
dilicium, duos quaestorios, Cn. Tremellium Flaccum et
4 M. Valerium Faltonem. iis quinque naves quinqueremes,
ut ex dignitate populi Romani adirent eas terras, ad quas
concilianda maiestas nomini Romano esset, decernunt.
5 legati Asiam petentes protinus Delphos cum escendissent,
oraculum adierunt consulentes, ad quod negotium domo
missi essent, perficiendi eius quam sibi spem populoque
6 Romano portenderet. responsum esse ferunt, per Attalum
regem compotes eius fore quod peterent; cum Romam
deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus
7 Romae esset, hospitio exciperet. Pergamum ad regem
venerunt. is legatos comiter acceptos Pessinuntem in
Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem, quam matrem
deûm esse incolae dicebant, tradidit ac deportare Romam
8 iussit. praemissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit,
deam adportari: quaerendum virum optimum in civitate
esse, qui eam rite hospitio acciperet.

9 Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in Bruttiis

comitiorum causa dictus exercitusque eius dimissus, ma-
gister equitum L. Veturius Philo. comitia habita per 10
dictatorem. consules facti M. Cornelius Cethegus, P.
Sempronius Tuditanus absens, cum provinciam Graeciam
haberet. praetores inde creati Ti. Claudius Nero, M. 11
Marcius Ralla, L. Scribonius Libo, M. Pomponius Matho.
comitiis peractis dictator sese magistratu abdicavit.
Ludi Romani ter, plebei septiens instaurati. curules 12
erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli. L. Hispaniam
provinciam habebat; absens creatus absens eum honorem
gessit. Ti. Claudius Asellus et M. Iunius Pennus plebei 13
aediles fuerunt. aedem Virtutis eo anno ad portam Ca-
penam M. Marcellus dedicavit septumo decumo anno,
postquam a patre eius primo consulatu vota in Gallia ad
Clastidium fuerat. et flamen Martialis eo anno est mor- 14
tuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. ita- 1
que Philippus Aetolos desertos ab Romano, cui uni fide-
bant auxilio, quibus voluit condicionibus ad petendam et
paciscendam subegit pacem. quod nisi omni vi perficere 2
maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius
proconsul, successor imperii missus Sulpicio cum decem
milibus peditum et mille equitibus et triginta quinque ro-
stratis navibus, haud parvum momentum ad opem feren-
dam sociis, oppressisset. vixdum pace facta nuntius regi 3
venit, Romanos Dyrrachium venisse, Parthinosque et pro-
pinquas gentis alias motas esse ad spem novandi res Di-
mallumque oppugnare. eo se verterant auxilia, irati quod 4
sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecis-
sent. ea cum audisset Philippus, ne qui motus maior in 5
finitimis gentibus populisque oriretur, magnis itineribus
Apolloniam contendit, quo Sempronius se receperat, misso
Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim navibus
in Aetoliam ad visendas res pacemque, si posset, turban-
dam. Philippus agros Apolloniatium vastavit et ad urbem 6
admotis copîs potestatem pugnae Romano fecit; quem 7
postquam quietum muros tantummodo tueri vidit, nec
satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et cum Ro-
manis quoque sicut cum Aetolis cupiens pacem si posset,

si minus indutias facere, nihil ultra inritatis novo certamine odiis in regnum se recepit.

8 Per idem tempus taedio diutini belli Epirotae temptata
prius Romanorum voluntate legatos de pace communi ad
9 Philippum misere, satis confidere conventuram eam ad-
firmantes, si ad conloquium cum P. Sempronio impera-
10 tore Romano venisset. facile impetratum – neque enim
ne ipsius quidem regis abhorrebat animus –, ut in Epirum
11 transiret. Phoenice urbs est Epiri: ibi prius conlocutus
rex cum Aeropo et Darda et Philippo Epirotarum prae-
12 toribus, postea cum P. Sempronio congreditur. adfuit
conloquio Amynander Athamanum rex et magistratus alii
Epirotarum et Acarnanum. primus Philippus praetor
verba fecit et petit simul ab rege et ab imperatore Ro-
mano, ut finem belli facerent darentque eam Epirotis
13 veniam. P. Sempronius condiciones pacis dixit, ut Par-
thini et Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum
essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu im-
14 petrasset, ut Macedoni accederet. in eas condiciones cum
pax conveniret, ab rege foederi adscripti Prusia Bithyniae
rex, Achaei, Boeotii, Thessali, Acarnanes, Epirotae, ab
Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lace-
15 daemoniorum tyrannus, Elei, Messenii, Athenienses. haec
conscripta consignataque sunt, et in duos menses indutiae
factae, donec Romam mitterentur legati, ut populus in
16 has condiciones pacem iuberet. iusseruntque omnes tri-
bus, quia verso in Africam bello omnibus aliis in prae-
sentia levari volebant bellis. P. Sempronius pace facta
ad consulatum Romam decessit.

1 XIII. P. Sempronio, M. Cornelio consulibus – quin-
tus decimus is annus belli Punici erat – provinciae, Cor-
nelio Etruria cum vetere exercitu, Sempronio Brutti, ut
2 novas scriberet legiones, decretae. praetoribus M. Marcio
urbana, L. Scribonio Liboni peregrina et eidem Gallia,
M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti. Claudio Neroni Sardi-
3 nia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe,
quam habebat, prorogatum in annum imperium est; item
P. Licinio, ut Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad
eum in provincia cum imperio morari consuli e re publica

visum esset. et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis le- 4
gionibus, quibus adversus Magonem Galliae praesidio
fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Octavio, ut 5
cum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse
navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus fini-
bus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori 6
in Sicilia Cannensis exercitus, duae legiones, decretae:
T. Quinctius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam
propraetores sicut priore anno cum vetere praesidio ob-
tinerent. de Hispaniae imperio, quos in eam provinciam 7
duos proconsules mitti placeret, latum ad populum est.
omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Man-
lium Acidinum, pro consulibus, sicut priore anno tenuis-
sent, obtinere eas provincias iusserunt. consules dilectum 8
habere instituerunt et ad novas scribendas in Bruttios le-
giones et in ceterorum – ita enim iussi ab senatu erant –
exercitûm supplementum.

XIIII. Quamquam nondum aperte Africa provincia 1
decreta erat, occultantibus id, credo, patribus, ne prae-
scriscerent Carthaginienses, tamen in eam spem erecta
civitas erat, in Africa eo anno bellatum iri finemque bello
Punico adesse. impleverat ea res superstitionum animos, 2
pronique et ad nuntianda et ad credenda prodigia erant.
eo plura vulgabantur: duos soles visos, et nocte inter- 3
luxisse, et facem stellae ab ortu solis ad occidentem por-
rigi visam; Tarracinae portam, Anagniae et portam et
multis locis murum de caelo tactum; in aede Iunonis
Sospitae Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.
eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit, 4
et novendiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset,
factum. eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda, 5
quam praeterquam quod M. Valerius unus ex legatis prae-
gressus actutum in Italia fore nuntiaverat, recens nuntius
aderat Tarracinae iam esse. haud parvae rei iudicium 6
senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset: veram 7
certe victoriam eius rei sibi quisque malle quam ulla im-
peria honoresve suffragio seu patrum seu plebis delatos.
P. Scipionem Cn. f. eius, qui in Hispania ceciderat, 8
adulescentem nondum quaestorium, iudicaverunt in tota

9 civitate virum bonorum optimum esse. id quibus virtuti-
bus inducti ita iudicarint, sicut traditum a proximis me-
moriae temporum illorum scriptoribus libens posteris tra-
derem, ita meas opiniones coniectando rem vetustate
10 obrutam non interponam. P. Cornelius cum omnibus
matronis Ostiam ire iussus obviam deae, isque eam de
nave accipere et in terram elatam tradere ferendam ma-
11 tronis. postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit,
sicut erat iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus
12 deam accepit extulitque in terram. matronae primores
civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae insigne est
nomen, accepere; cui dubia, ut traditur, antea fama cla-
riorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam
13 fecit. eae per manus, succedentes deinde aliae aliis,
omni obviam effusa civitate, turibulis ante ianuas positis,
qua praeferebatur, atque accenso ture, precantibus ut
volens propitiaque urbem Romam iniret, in aedem Victo-
riae, quae est in Palatio, pertulere deam pr. idus Apr.,
14 isque dies festus fuit. populus frequens dona deae tulit,
lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.

1 XV. Cum de supplemento legionum, quae in pro-
vinciis erant, ageretur, tempus esse a quibusdam senato-
ribus subiectum est, quae dubiis in rebus utcumque tole-
rata essent, ea dempto iam tandem deûm benignitate metu
2 non ultra pati. erectis expectatione patribus subiecerunt
colonias Latinas duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio
consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme
sextum vacationem militiae quasi honoris et beneficii causa
3 habere, cum interim boni oboedientesque socii pro fide
atque obsequio in populum Romanum continuis omnium
4 annorum dilectibus exhausti essent. sub hanc vocem non
memoria magis patribus renovata rei prope iam oblitera-
5 tae quam ira irritata est. itaque nihil prius referre con-
sules passi decreverunt, ut consules magistratus denosque
principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseo-
lis, Cora, Suessa, Setia, Cerceiis, Narnia, Interamna –
hae namque coloniae in ea causa erant – Romam excirent;
6 iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum mili-
tum plurumum dedisset populo Romano, ex quo hostes

in Italia essent, duplicatum eius summae numerum pedi-
tum daret et equites centenos vicenos: si qua eum nu- 7
merum equitum explere non posset, pro equite uno tris
pedites liceret dare. pedites equitesque quam locupletis-
simi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam
supplemento opus esset. si qui ex iis recusarent, retinere 8
eius coloniae magistratus legatosque placere, neque, si
postularent, senatum dari, priusquam imperata fecissent.
stipendium praeterea iis coloniis in milia aeris asses sin- 9
gulos imperari exigique quotannis, censumque in iis co-
loniis agi ex formula ab Romanis censoribus data; dari 10
autem placere eandem quam populo Romano deferrique
Romam ab iuratis censoribus coloniarum, priusquam
magistratu abirent. ex hoc senatus consulto accitis Ro- 11
mam magistratibus primoribusque earum coloniarum con-
sules cum militem stipendiumque imperassent, alii alîs
magis recusare ac reclamare, negare tantum militum effici 12
posse: vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros.
orare atque obsecrare, ut sibi senatum adire ac deprecari
liceret. nihil se, quare perire merito deberent, admisisse; 13
sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum ne-
que iram populi Romani, ut plus militum darent, quam
haberent, posse efficere. consules obstinati legatos ma- 14
nere Romae iubent, magistratus ire domum ad dilectus
habendos: nisi summa militum, quae imperata esset, Ro-
mam adducta, neminem iis senatum daturum. ita prae- 15
cisa spe senatum adeundi deprecandique dilectus in iis
duodecim coloniis, per longam vacationem numero iunio-
rum aucto, haud difficulter est perfectus.

XVI. Altera item res, prope aeque longo neglecta 1
silentio, relata a M. Valerio Laevino est, qui privatis
conlatas pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi tan-
dem aequum esse dixit: nec mirari quemquam debere, 2
in publica obligata fide suam praecipuam curam esse;
nam praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius
anni, quo conlatae pecuniae essent, pertineret, etiam se
auctorem ita conferendi fuisse inopia aerari nec plebe ad
tributum sufficiente. grata ea patribus admonitio fuit, 3
iussisque referre consulibus decreverunt, ut tribus pen-

sionibus ea pecunia solveretur: primam praesentem ii qui
tum essent, duas tertii et quinti consules numerarent.
4 Omnis deinde alias curas una occupavit, postquam
Locrensium clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant,
5 legatorum adventu vulgatae sunt. nec tam Plemini scelus
quam Scipionis in eo aut ambitio aut neglegentia iras
6 hominum inritavit. decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicium, ramos oleae, ut Graecis mos est, porgentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi pro-
7 cubuerunt. quaerentibus consulibus Locrenses se dixerunt esse, ea passos a Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quae pati ne Carthaginiensis quidem velit populus Romanus: rogare uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.
1 XVII. Senatu dato maximus natu ex iis: 'scio, quanti aestimentur nostrae apud vos querellae, patres conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probe sciatis, et quo modo proditi Locri Hannibali sint et quo modo pulso Hannibalis praesidio restituti in dicionem vestram:
2 quippe si et culpa defectionis procul a publico consilio absit, et reditum in vestram dicionem appareat non voluntate solum, sed etiam ope et virtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus sociis tam indignas iniurias
3 ab legato vestro militibusque fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae in aliud tempus differendam ar-
4 bitror esse duarum rerum gratia: unius, ut coram P. Scipione, qui Locros recepit, omnium nobis recte perperamque factorum est testis, agatur; alterius, quod, qualescumque sumus, tamen ea quae passi sumus pati non
5 debuimus. non possumus dissimulare, patres conscripti, nos, cum praesidium Punicum in arce nostra haberemus, multa foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare et ab Numidis Afrisque passos esse; sed quid illa sunt
6 conlata cum iis quae hodie patimur! cum bona venia, quaeso, audiatis, patres conscripti, id quod invitus dicam: in discrimine est nunc humanum omne genus, utrum vos
7 an Carthaginienses principes terrarum videat. si ex is, quae Locrenses aut ab illis passi sumus aut a vestro

praesidio nunc cum maxime patimur, aestimandum Ro-
manum ac Punicum imperium sit, nemo non illos sibi
quam vos dominos praeoptet. et tamen videte, quemad- 8
modum in vos Locrenses animati sint. cum a Cartha-
giniensibus iniurias tanto minores acciperemus, ad vestrum
imperatorem confugimus; cum a vestro praesidio plus
quam hostilia patiamur, nusquam alio quam ad vos que-
rellas detulimus. aut vos respicietis perditas res nostras, 9
patres conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus
quod precemur quicquam superest. Q. Pleminius legatus 10
missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginien-
sibus Locros et cum eodem ibi relictus est praesidio. in 11
hoc legato vestro – dant enim animum ad loquendum libere
ultimae miseriae – nec hominis quicquam est, patres con-
scripti, praeter figuram et speciem neque Romani civis
praeter habitum vestitumque et sonum Latinae linguae:
pestis ac belua inmanis, qualis fretum quondam, quo ab 12
Sicilia dividimur, ad perniciem navigantium circumsedisse
fabulae ferunt. ac si scelus libidinemque et avaritiam 13
solus ipse exercere in socios vestros satis haberet, unam
profundam quidem voraginem tamen patientia nostra ex-
pleremus: nunc omnis centuriones militesque vestros – 14
adeo in promiscuo licentiam atque improbitatem esse vo-
luit – Pleminios fecit; omnes rapiunt, spoliant, verberant, 15
volnerant, occidunt, constuprant matronas, virgines, in-
genuos raptos ex conplexu parentium; cotidie capitur urbs 16
nostra, cotidie diripitur; dies noctesque omnia passim
mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque asportantur,
ploratibus sonant. miretur qui sciat, quo modo aut nos 17
ad patiendum sufficiamus, aut illos, qui faciunt, nondum
tantarum iniuriarum satietas ceperit. neque ego exequi
possum nec vobis operae est audire singuli quae passi
sumus; communiter omnia amplectar. nego domum ullam 18
Locris, nego quemquam hominem expertem iniuriae esse,
nego ullum genus sceleris, lubidinis, avaritiae superesse,
quod in ullo, qui pati potuerit, praetermissum sit. vix 19
ratio iniri potest, uter casus civitatis sit detestabilior;
cum hostes bello urbem cepere an cum exitiabilis ty-
rannus vi atque armis oppressit. omnia, quae captae 20

urbes patiuntur, passi sumus et cum maxime patimur,
patres conscripti, omnia, quae crudelissimi atque inpor-
tunissimi tyranni scelera in oppressos civis edunt, Plemi-
nius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.

1 XVIII. Unum est, de quo nominatim et nos queri
religio infixa animi cogat et vos audire et exsolvere rem
publicam vestram religione, si ita vobis videbitur, velimus,
2 patres conscripti. vidimus enim, cum quanta caerimonia
non vestros solum colatis deos, sed etiam externos acci-
3 piatis. fanum est apud nos Proserpinae, de cuius sancti-
tate templi credo aliquam famam ad vos pervenisse Pyrrhi
4 bello, qui, cum ex Sicilia rediens Locros classe praeter-
veheretur, inter alia foeda quae propter fidem erga vos
in civitatem nostram facinora edidit, thensauros quoque
Proserpinae intactos ad eam diem spoliavit; atque ita,
5 pecunia in naves imposita, ipse terra est profectus. quid
ergo evenit, patres conscripti? classis postero die foedis-
sima tempestate lacerata omnesque naves, quae sacram
6 pecuniam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. qua
tanta clade edoctus tandem deos esse superbissimus rex
pecuniam omnem conquisitam in thesauros Proserpinae
referri iussit. nec tamen illi umquam postea prosperi quic-
quam evenit, pulsusque Italia ignobili atque inhonesta morte
7 temere nocte ingressus Argos occubuit. haec cum audisset
legatus vester tribunique militum et mille alia, quae non
augendae religionis causa, sed praesenti deae numine
saepe conperta nobis maioribusque nostris referebantur,
8 ausi sunt nihilo minus sacrilegas admovere manus intactis
illis thensauris et nefanda praeda se ipsos ac domos con-
9 taminare suas et milites vestros. quibus, per vos fidem-
que vestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus
expietis, neque in Italia neque in Africa quicquam rei
gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo solum
10 sanguine, sed etiam publica clade luant. quamquam ne
nunc quidem, patres conscripti, aut in ducibus aut in
militibus vestris cessat ira deae: aliquotiens iam inter se
signis conlatis concucurrerunt; dux alterius partis Plemi-
nius, alterius duo tribuni militum erant. non acrius cum
Carthaginiensibus quam inter se ipsi ferro dimicaverunt,

praebuissentque occasionem furore suo Locros recipiendi 11
Hannibali, nisi accitus ab nobis Scipio intervenisset. at 12
hercule milites contactos sacrilegio furor agitat, in duci-
bus ipsis puniendis nullum deae numen apparuit. immo 13
ibi praesens maxime fuit: virgis caesi tribuni ab legato
sunt; legatus deinde insidiis tribunorum interceptus, prae-
terquam quod toto corpore laceratus, naso quoque auri-
busque decisis exsanguis est relictus; recreatus dein le- 14
gatus ex vulneribus tribunos militum in vincla coniectos,
dein verberatos servilibusque omnibus suppliciis truci-
datos cruciando occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri.
has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec ante 15
desinet omnibus eos agitare furiis quam reposita sacra
pecunia in thesauris fuerit. maiores quondam nostri gravi 16
Crotoniensium bello, quia extra urbem templum est,
transferre in urbem eam pecuniam voluerunt. noctu au-
dita ex delubro vox, abstinerent manus: deam sua templa
defensuram. quia movendi inde thensauros religio in- 17
cussa erat, muro circumdari templum voluerunt. ali-
quantum iam altitudinis excitata erant moenia, cum
subito conlapsa ruina sunt. sed et nunc et saepe alias 18
dea suam sedem suumque templum aut tutata est aut a
violatoribus gravia piacula exegit: nostras iniurias nec
potest nec possit alius ulcisci quam vos, patres con-
scripti; ad vos vestramque fidem supplices confugimus. 19
nihil nostra interest, utrum sub illo legato, sub illo prae-
sidio Locros esse sinatis, an irato Hannibali et Poenis
ad supplicium dedatis. non postulamus, ut extemplo no-
bis, ut de absente, ut indicta causa credatis: veniat, 20
coram ipse audiat, ipse diluat. si quicquam sceleris,
quod homo in homines edere potest, in nos praetermisit,
non recusamus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati
possumus, patiamur, et ille omni divino humanoque libe-
retur scelere.'

XVIIII. Haec cum ab legatis dicta essent quaesisset- 1
que ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querellas ad P.
Scipionem, responderunt, missos legatos esse, sed eum
belli apparatu occupatum esse et in Africam aut iam
traiecisse aut intra paucos dies traiecturum; et legati 2

gratia quanta esset aput imperatorem expertos esse, cum
inter eum et tribunos cognita causa tribunos in vincla
coniecerit, legatum aeque sontem aut magis etiam in ea
3 potestate reliquerit. iussis excedere templo legatis, non
Pleminius modo, sed etiam Scipio principum orationibus
lacerari. ante omnis Q. Fabius natum eum ad conrum-
4 pendam disciplinam militarem argüere: sic et in Hispania
plus propter seditionem militum quam bello amissum.
externo et regio more et indulgere licentiae militum et
saevire in eos. sententiam deinde aeque trucem orationi
5 adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari
placere et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent
quae Locrenses quererentur, in carcere necari bonaque
6 eius publicari; P. Scipionem, quod de provincia decessis-
set iniussu senatus, revocari, agique cum tribunis plebis,
7 ut de imperio eius abrogando ferrent ad populum; Lo-
crensibus coram senatum respondere, quas iniurias sibi
factas quererentur, eas neque senatum neque populum
factas velle, viros bonos sociosque et amicos eos appel-
lari, liberos, coniuges quaeque alia erepta essent restitui;
pecuniam, quanta ex thensauris Proserpinae sublata esset,
conquiri duplamque pecuniam in thensauros reponi et
8 sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad conlegium ponti-
ficum referretur, quod sacri thensauri moti violati essent,
quae piacula quibus deis quibus hostiis fieri placeret;
9 milites, quiqui Locris essent, omnes in Siciliam transpor-
tari, quattuor cohortes sociorum Latini nominis in prae-
10 sidium Locros adduci. perrogari eo die sententiae ac-
censis studiis pro Scipione et adversus Scipionem non
11 potuere. praeter Plemini facinus Locrensiumque cladem
ipsius etiam imperatoris non Romanus modo, sed ne mi-
12 litaris quidem cultus iactabatur: cum pallio crepidisque
inambulare in gymnasio, libellis eum palaestraeque ope-
ram dare, aeque segniter, molliter cohortem totam Syra-
13 cusarum amoenitate frui, Carthaginem atque Hannibalem
excidisse de memoria, exercitum omnem licentia cor-
ruptum, qualis Sucrone in Hispania fuerit, qualis nunc
Locris, socîs magis quam hosti metuendum.
1 XX. Haec quamquam partim vera, partim mixta

eoque similia veris iactabantur, tamen vicit Q. Metelli
sententia, qui de ceteris Maximo adsensus de Scipionis
causa dissensit: qui enim convenire, quem modo civitas 2
iuvenem admodum recuperandae Hispaniae delegerit du-
cem, quem recepta ab hostibus Hispania ad imponendum
Punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit
Africam subacturum, Hannibalem ex Italia detracturum,
cum repente tamquam Q. Pleminium, indicta causa prope 3
damnatum, ex provincia revocari, cum ea, quae in se
nefarie facta Locrenses quererentur, ne praesente quidem
Scipione facta dicerent, neque aliud quam patientia aut
pudor, quod legato pepercisset, insimulari posset? sibi 4
placere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia
sorti venisset, triduo proximo in provinciam proficisci,
consules decem legatos quos iis videretur ex senatu le-
gere, quos cum praetore mitterent, et duos tribunos ple-
bei atque aedilem, cum eo consilio praetorem cognoscere:
si ea, quae Locrenses facta quererentur, iussu aut volun- 5
tate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia dece-
dere iuberent; si P. Scipio iam in Africam traiecisset, 6
tribuni plebis atque aedilis cum duobus legatis, quos
maxime idoneos praetor censuisset, in Africam proficis-
cerentur: tribuni atque aedilis, qui reducerent inde Sci-
pionem, legati, qui exercitui praeessent, donec novus 7
imperator ad eum exercitum venisset; si M. Pomponius 8
et decem legati comperissent, neque iussu neque volun-
tate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio
maneret bellumque ut proposuisset gereret. hoc facto 9
senatus consulto cum tribunis plebis actum est, ut con-
pararent, qui duo cum praetore ac legatis irent; ad con- 10
legium pontificum relatum est de expiandis, quae Locris
in templo Proserpinae tacta, violata elataque inde essent.
tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. 11
Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus. aedilis ple-
bis datus, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens
non esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere
tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis reduce-
rent. prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium 1

attinet. alii, auditis quae Romae acta essent, in exilium
Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum ex legatis,
2 incidisse et ab eo Regium vi retractum tradunt, alii ab
ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum
missum, qui Pleminium in catenas et cum eo seditionis
3 principes conicerent. ii omnes, seu ante Scipionis seu
4 tum praetoris iussu, traditi in custodiam Reginis. praetor
legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat,
religionis curam habuere: omnem enim sacram pecuniam,
quaeque apud Pleminium quaeque apud milites erat, con-
quisitam cum ea quam ipsi secum attulerant in thensauris
5 reposuerunt ac piaculare sacrum fecerunt. tum vocatos
ad contionem milites praetor signa extra urbem efferre
iubet castraque in campo locat cum gravi edicto, si quis
miles aut in urbe restitisset aut secum extulisset quod
suum non esset: Locrensibus se permittere, ut quod sui
quisque cognosset prenderet, si quid non compareret,
6 vindicaret. ante omnia libera corpora placere sine mora
Locrensibus restitui; non levi defuncturum poena qui non
7 restituisset. Locrensium deinde contionem habuit atque
iis libertatem legesque suas populum Romanum senatum-
que restituere dixit. si qui Pleminium aliumve accusare
8 vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione publice
queri vellent, ea quae Locris nefarie in deos hominesque
facta essent iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse,
legatos mitterent Messanam: ibi se cum consilio cognitu-
9 rum. Locrenses praetori legatisque, senatui ac populo
Romano gratias egerunt: se ad Pleminium accusandum
10 ituros; Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae
doluerit, eum esse virum, quem amicum sibi quam ini-
micum mallent esse. pro certo se habere neque iussu
neque voluntate P. Scipionis tot tam nefanda commissa;
11 sed aut Pleminio nimium aut sibi parum creditum, aut
natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint,
quam satis animi ad vindicanda peccata habeant. et prae-
tori et consilio haud mediocre onus demptum erat de
12 Scipione cognoscendi: Pleminium et ad duo et triginta
homines cum eo damnaverunt atque in catenis Romam
13 miserunt. ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque,

quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae, comperta oculis referrent Romam.

XXII. Venientibus iis Syracusas Scipio res, non 1
verba ad purgandum sese paravit. exercitum omnem eo convenire, classem expediri iussit, tamquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. quo 2
die venerunt hospitio comiter acceptis, postero die terrestrem navalemque exercitum, non instructos modo, sed hos decurrentis, classem in portu simulacrum et ipsam edentem navalis pugnae, ostendit; tum circa armamenta- 3
ria et horrea aliumque belli apparatum visendum praetor legatique ducti; tantaque admiratio singularum universa- 4
rumque rerum incussa, ut satis crederent aut illo duce atque exercitu vinci Carthaginiensem populum aut alio nullo posse, iuberentque, quod di bene verterent, traicere, 5
et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent, primo quoque tempore compotem populum Romanum facere. adeoque laetis inde animis 6
profecti sunt, tamquam victoriam, non belli magnificum apparatum nuntiaturi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, postquam 7
Romam est ventum extemplo in carcerem conditi. ac primo producti ad populum ab tribunis apud praeoccupatos Locrensium clade animos nullum misericordiae locum habuerunt. postea cum saepius producerentur, iam 8
senescente invidia molliebantur irae et ipsa deformitas Plemini memoriaque absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. mortuus tamen prius in vinclis est, 9
quam iudicium de eo populi perficeretur. hunc Plemi- 10
nium Clodius Licinus in libro tertio rerum Romanarum refert ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruperat, aliquot locis urbem incendere, ut frangendi carceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere delegatum in Tullianum ex senatus consulto. de Scipione 11
nusquam nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni, classem eam, exercitum ducemque verbis extollentes, fecerunt, ut senatus censeret, primo quoque tem-

12 pore in Africam traiciendum, Scipionique permitteretur,
ut ex îs exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse eligeret,
quos in Africam secum traiceret, quos provinciae relin-
queret praesidio.

1 XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Cartha-
ginienses quoque, cum speculis per omnia promunturia
positis percunctantes paventesque ad singulos nuntios
2 sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae
Africae momentum adiecerunt societatem Syphacis regis,
cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanum
3 crediderunt. erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium
modo cum rege, de quo ante dictum est, cum ex Hispa-
nia forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal con-
venerunt, sed mentio quoque incohata adfinitatis, ut rex
4 duceret filiam Hasdrubalis. ad eam rem consummandam
tempusque nuptiis statuendum – iam enim et nubilis erat
virgo – profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate – et
sunt ante omnis Numidae barbaros effusi in Venerem –
sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque nuptias,
5 et inter aliam gratulationem, ut publicum quoque foedus
privato adiceretur, societas inter populum Carthaginien-
sium regemque, data ultro citroque fide eosdem amicos
6 inimicosque habituros, iure iurando adfirmatur. ceterum
Hasdrubal, memor et cum Scipione initae regi societatis
et quam vana et mutabilia barbarorum ingenia essent,
veritus, ne si traiecisset in Africam Scipio, parvum vin-
7 culum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore
Numidam habet, perpellit blanditîs quoque puellae ad-
hibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per
quos moneat eum, ne prioribus suis promissis fretus in
8 Africam traiciat: se et nuptiis civis Carthaginiensis, filiae
Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico
etiam foedere cum populo Carthaginiensi iunctum optare
9 primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum
Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse
certaminibus eorum armaque aut haec aut illa, abnuen-
10 tem alteram societatem, sequi necesse sit. si non abs-
tineat Africa Scipio et Carthagini exercitum admoveat,
sibi necessarium fore et pro terra Africa, in qua et ipse

sit genitus, et pro patria coniugis suae proque parente
ac penatibus dimicare.

XXIIII. Cum iis mandatis ab rege legati ad Sci- 1
pionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio quam- 2
quam magno momento rerum in Africa gerendarum
magnaque spe destitutus erat, legatis propere, priusquam
res vulgaretur, remissis in Africam litteras dat ad regem,
quibus etiam atque etiam monet eum, ne iura hospitii 3
secum neu cum populo Romano initae societatis neu fas,
fidem, dexteras, deos, testis atque arbitros conventorum
fallat. ceterum quando neque celari adventus Numida- 4
rum poterat — vagati enim in urbe obversatique praetorio
erant — et, si sileretur quid petentes venissent, periculum
erat, ne vera eo ipso quod celarentur sua sponte magis
emanarent timorque in exercitum incideret, ne simul cum
rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero
falsis praeoccupando mentes hominum et vocatis ad con- 5
tionem militibus non ultra esse cunctandum ait: instare,
ut in Africam quam primum traiciat, socios reges; Ma-
sinissam ipsum prius ad Laelium venisse querentem,
quod cunctando tempus tereretur; nunc Syphacem mittere 6
legatos idem admirantem, quae tam diuturnae morae sit
causa, postulantemque, ut aut traiciatur tandem in Afri-
cam exercitus aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut
et ipse sibi ac regno suo posset consulere. itaque satis 7
[paratis] iam omnibus instructisque et re iam non ultra
recipiente cunctationem in animo sibi esse, Lilybaeum
classe traducta eodemque omnibus peditum equitumque
copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret,
deis bene iuvantibus in Africam traicere. litteras ad M. 8
Pomponium mittit, ut si ei videretur, Lilybaeum veniret,
ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et
quantum militum numerum in Africam traiceret. item 9
circum oram maritimam misit, ut naves onerariae com-
prensae Lilybaeum omnes contraherentur. quidquid mili- 10
tum naviumque in Sicilia erat, cum Lilybaeum convenisset
et nec urbs multitudinem hominum neque portus naves
caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiciendi, 11
ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae

praemia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu
milites illo, non alio duce credebant navata rei publicae
12 opera finire se militiam ignominiosam posse. et Scipio
minime id genus militum aspernabatur, ut qui neque ad
Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret neque
ullos aeque veteres milites in exercitu Romano esse, ex-
pertosque non variis proeliis modo, set urbibus etiam
13 oppugnandis. quinta et sexta Cannenses erant legiones;
eas se traiecturum in Africam cum dixisset, singulos
milites inspexit, relictisque quos non idoneos credebat in
locum eorum subiecit quos secum ex Italia adduxerat,
14 supplevitque ita eas legiones, ut singulae sena milia et
ducenos pedites, trecenos haberent equites. sociorum
item Latini nominis pedites equitesque de exercitu Can-
nensi legit.

1 XXV. Quantum militum in Africam transportatum
2 sit, non parvo numero inter auctores discrepat. alibi
decem milia peditum, duo milia et ducentos equites, alibi
sedecim milia peditum, mille et sescentos equites, alibi
parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta milia
peditum equitumque in naves imposita invenio. quidam
non adiecere numerum, inter quos me ipse in re dubia
3 poni malim. Coelius ut abstinet numero, ita ad immen-
4 sum multitudinis speciem auget: volucres ad terram de-
lapsas clamore militum, atque tantam multitudinem con-
scendisse naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in
Sicilia relinqui videretur.

5 Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscende-
rent, ipse eam sibi curam sumpsit. nauticos C. Laelius,
qui classis praefectus erat, in navibus, ante conscendere
6 coactos, continuit. commeatus imponendi M. Pomponio
praetori cura data: quinque et quadraginta dierum ciba-
7 ria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. ut
omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit, ut ex
navibus gubernatoresque et magistri navium et bini mili-
8 tes in forum convenirent ad imperia accipienda. post-
quam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam
hominibus iumentisque in totidem dies quot frumentum
9 imposuissent. ubi responderunt, aquam dierum quinque

et quadraginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut
silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria ex-
sequenda bene oboedientes praestarent. cum viginti ro- 10
stratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, laevum, to-
tidem rostratas, et C. Laelium praefectum classis cum
M. Porcio Catone – quaestor is tum erat – onerariis fu-
turum praesidio: lumina in navibus singula rostratae, 11
bina onerariae haberent; in praetoria nave insigne noctur-
num trium luminum fore. Emporia ut peterent guber- 12
natoribus edixit. fertilissimus ager eoque abundans
omni copia rerum est regio, et inbelles, quod plerumque
in uberi agro evenit, barbari sunt, priusque quam Car-
thagine subveniretur opprimi videbantur posse. iis editis 13
imperiis redire ad naves iussi, et postero die deis bene
iuvantibus signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes Romanae e Sicilia atque ipso 1
illo portu profectae erant; ceterum non eo bello solum –
nec id mirum, praedatum enim tantummodo pleraeque
classes ierant –, sed ne priore quidem ulla profectio tanti
spectaculi fuit, quamquam, si magnitudine classis aesti- 2
mares, et bini consules cum binis exercitibus ante traie-
cerant et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant,
quot onerariis Scipio tum traiciebat; nam praeter quadra- 3
ginta longas naves quadringentis ferme onerariis exerci-
tum travexit. sed et bellum bello secundum priori ut 4
atrocius Romanis videretur, cum quod in Italia bellaba-
tur, tum ingentes strages tot exercituum simul caesis
ducibus effecerant, et Scipio dux partim factis fortibus, 5
partim suapte fortuna quadam ingenti ad incrementa
gloriae celebratus converterat animos; simul et mens ipsa 6
traiciendi nulli ante eo bello duci temptata, ad Hanni-
balem trahendum ex Italia transferendumque et finien-
dum in Africa bellum se transire, vulgata erat. concur- 7
rerat ad spectaculum in portum omnis turba non habitan-
tium modo Lilybaei, sed legationum omnium ex Sicilia,
quae ad prosequendum Scipionem officii causa convene-
rant et praetorem provinciae M. Pomponium secutae
fuerant. ad hoc legiones, quae in Sicilia relinqueban- 8
tur, ad prosequendos commilitones processerant; nec

classis modo prospectantibus e terra, sed (tamen) terra
etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus
erat.
1 XXVII. Ubi inluxit, Scipio e praetoria nave silentio
2 per praeconem facto 'divi divaeque,' inquit 'maria terrasque
que qui colitis, vos precor quaesoque, uti quae in meo
imperio gesta sunt, geruntur, ea mihi populo plebique
Romanae, sociis nominique Latino, qui populi Romani
quique meam sectam, imperium, auspiciumque terra,
3 mari, amnibusque secuntur, bene verruncent eaque vos
omnia bene iuvetis, bonis auctibus auxitis; salvos incolumesque
columesque victis perduellibus victores, spolîs decoratos,
praeda onustos triumphantesque mecum domos reduces
sistatis; inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam
4 faxitis; quaeque populus Carthaginiensis in civitatem
nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque Romano
in civitatem Carthaginiensium exempla edendi facultatem
5 detis.' secundum has preces cruda exta victimae, uti
mos est, in mare porricit tubaque signum dedit proficiscendi.
6 cendi. vento secundo vehementi satis provecti celeriter
e conspectu terrae ablati sunt; et a meridie nebula occepit
cepit ita, vix ut concursus navium inter se vitarent;
7 lenior ventus in alto factus. noctem insequentem eadem
caligo obtinuit; sole orto est discussa et addita vis vento.
8 iam terram cernebant. haud ita multo post gubernator
Scipioni ait, non plus quinque milia passuum Africam
abesse, Mercuri promunturium se cernere; si iubeat eo
9 dirigi, iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in
conspectu terra fuit, precatus uti bono rei publicae suoque
que Africam viderit, dare vela et alium infra navibus
10 accessum petere iubet. vento eodem ferebantur; ceterum
nebula sub idem ferme tempus quo pridie exorta conspectum
spectum terrae ademit et ventus premente nebula cecidit.
11 nox deinde incertiora omnia fecit. itaque ancoras, ne
aut inter se concurrerent naves aut terrae inferrentur,
12 iecere. ubi inluxit, ventus idem coortus, nebula disiecta
aperuit omnia Africae litora. Scipio, quod esset proximum
ximum promunturium percunctatus, cum Pulchri promunturium
munturium id vocari audisset, 'placet omen,' inquit

'huc dirigite naves.' eo classis decurrit copiaeque omnes 13
in terram expositae sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu 14
fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi.
Coelius, praeterquam quod non mersas fluctibus naves,
ceteros omnis caelestis maritimosque terrores, postremo
abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Ae-
gimurum, inde aegre correctum cursum exponit et prope 15
obrutis navibus iniussu imperatoris scaphis, haud secus
quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu
in terram evasisse.

XXVIII. Expositis copiis Romani castra in proximis 1
tumulis metantur. iam non in maritimos modo agros 2
conspectu primum classis, dein tumultu egredientium in
terram pavor terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes.
neque enim hominum modo turba, mulierum puerorum- 3
que agminibus immixta, omnis passim compleverat vias,
sed pecora quoque prae se agrestes agebant, ut relinqui
subito Africam diceres. urbibus vero ipsis maiorem quam 4
quem secum attulerant terrorem inferebant, praecipue
Carthaginis prope ut captae tumultus fuit. nam post M. 5
Atilium Regulum et L. Manlium consules, annis prope
quinquaginta, nullum Romanum exercitum viderant
praeter praedatorias classes, quibus escensiones in agros
factae erant, raptisque, quae obvia fors fecerat, prius re- 6
cursum semper ad naves quam clamor agrestis conciret
fuerat: eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit. et her- 7
cule neque exercitus domi validus neque dux quem op-
ponerent erat. Hasdrubal Gisgonis filius genere, fama,
divitîs, regia tum etiam adfinitate longe primus civitatis
erat: sed eum ab illo Scipione aliquot proeliis fusum pul- 8
sumque in Hispania meminerant nec magis ducem duci
parem quam tumultuarium exercitum suum Romano ex-
ercitui esse. itaque velut si urbem extemplo adgressurus 9
Scipio foret, ita conclamatum ad arma est portaeque
raptim clausae et armati in muris vigiliaeque et stationes
dispositae, ac nocte insequenti vigilatum est. postero 10
die mille equites, speculatum ad mare turbandosque egre-
dientis ex navibus missi, in stationes Romanorum in-

11 ciderunt. iam enim Scipio classe Uticam missa ipse haud
ita multum progressus a mari tumulos proximos ceperat,
equites et in stationibus locis idoneis posuerat et per
agros miserat praedatum.

1 XXVIIII. Hi cum Carthaginiensi equitatu proelium
cum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque
fugientes persecuti, in quibus praefectum quoque Han-
2 nonem, nobilem iuvenem, occiderunt. Scipio non agros
modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afro-
3 rum satis opulentam cepit, ubi praeter cetera, quae ex-
templo in naves onerarias imposita missaque in Siciliam
erant, octo milia liberorum servorumque capitum sunt
4 capta. laetissimus tamen omnibus in principio rerum
gerendarum adventus fuit Masinissae; quem quidam cum
ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum mi-
5 lium equitatu tradunt venisse. ceterum cum longe maxi-
mus omnium aetatis suae regum hic fuerit, plurimumque
rem Romanam iuverit, operae pretium videtur excedere
paulum ad enarrandum, quam varia fortuna usus sit in
amittendo recuperandoque paterno regno.

6 Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei
moritur: Galae nomen erat. regnum ad fratrem regis
Oesalcen pergrandem natu – ita mos apud Numidas est
7 – pervenit. haud multo post Oesalce quoque mortuo
maior ex duobus filiis eius Capussa, puero admodum al-
8 tero, paternum imperium accepit. ceterum cum magis
iure gentis quam auctoritate inter suos aut viribus ob-
tineret regnum, extitit quidam Mazaetullus nomine, non
alienus sanguine regibus, familiae semper inimicae ac de
imperio varia fortuna cum iis qui tum obtinebant cer-
9 tantis. is concitatis popularibus, apud quos invidia regum
magnae auctoritatis erat, castris palam positis descen-
10 dere regem in aciem ac dimicare de regno coegit. in eo
proelio Capussa cum multis principum cecidit; gens Mae-
suliorum omnis in dicionem imperiumque Mazaetulli con-
11 cessit. regio tamen nomine abstinuit contentusque no-
mine modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis re-
12 giae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem
feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime Oesalci

regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe Cartha-
giniensium societatis et cum Syphace hospitium vetustum 13
legatis missis renovat, omnia ea auxilia praeparans ad-
versus Masinissam.

XXX. Et Masinissa, audita morte patrui, dein nece 1
fratris patruelis, ex Hispania in Mauretaniam – Baga ea
tempestate Maurorum erat – traiecit. ab eo supplex in- 2
fimis precibus auxilium itineri, quoniam bello non poterat,
quattuor milia Maurorum impetravit. cum iis, praemisso 3
nuntio ad paternos suosque amicos, cum ad finis regni
pervenisset, quingenti ferme Numidae ad eum convene-
runt. igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad re- 4
gem remissis quamquam aliquanto minor spe multitudo
nec cum qua tantam rem adgredi satis auderet convene-
rat, ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum 5
aliquid conlecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacu-
mazae regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen 6
cum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu
capit, ex regiis alios tradentis se recipit, alios vim pa-
rantis occidit. pars maxima cum ipso puero inter tumul-
tum ad Syphacem, quo primum intenderant iter, per-
venerunt. fama huius modicae rei in principio rerum 7
prospere actae convertit ad Masinissam Numidas, adflue-
bantque undique ex agris vicisque veteres milites Galae
et invitabant iuvenem ad reciperandum paternum regnum.
numero militum aliquantum Mazaetullus superabat: nam 8
et ipse eum exercitum, quo Capussam vicerat, et ex re-
ceptis post caedem regis aliquot habebat et puer Lacu-
mazes ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. quindecim 9
milia peditum Mazaetullo, decem milia equitum erant,
quibus cum Masinissa nequaquam tantum peditum equi-
tumve habente acie conflixit. vicit tamen et veterum
militum virtus et prudentia inter Romana et Punica arma
exercitati ducis; regulus cum tutore ex exigua Masaesu-
liorum manu in Carthaginiensem agrum perfugit. ita re- 10
cuperato regno paterno Masinissa, quia sibi adversus
Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cer-
nebat, optimum ratus cum fratre patruele gratiam recon-
ciliare, missis qui et puero spem facerent, si in fidem 11

Masinissae sese permisisset, futurum eum in eodem ho-
12 nore, quo apud Galam Oesalces quondam fuisset, et qui
Mazaetullo praeter inpunitatem sua omnia cum fide re-
stitui sponderent, ambo praeoptantis exilio modicam domi
fortunam, omnia ne id fieret Carthaginiensibus de in-
dustria agentibus, ad sese perduxit.

1 XXXI. Hasdrubal tum forte, cum haec gerebantur,
apud Syphacem erat; qui Numidae, haud sane multum
ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumazen an
2 Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli eum magno-
pere ait, si Masinissam eisdem contentum fore quibus
patrem Galam aut patruum eius Oesalcem credat: multo
maiorem indolem in eo animi ingeniique esse quam in
3 ullo gentis eius umquam fuisset. saepe eum in Hispania
rarae inter homines virtutis specimen dedisse sociis pa-
riter hostibusque. et Syphacem et Carthaginiensis, nisi
orientem illum ignem oppressissent, ingenti mox incendio,
4 cum iam nullam opem ferre possent, arsuros; adhuc
teneras et fragiles vires eius esse, vixdum coalescens
foventis regnum. instando stimulandoque pervincit, ut
5 exercitum ad finis Maesuliorum admoveat atque in agro,
de quo saepe cum Gala non verbis modo disceptatum,
sed etiam armis certatum fuerat, tamquam hau dubii
iuris sui, castra locet: si quis arceat, ut quod maxime
6 opus sit, acie dimicaturum; sin per metum agro cedatur,
in medium regnum eundum; aut sine certamine conces-
suros in dicionem eius Maesulios, aut nequaquam pares
7 futuros armis. his vocibus incitatus Syphax Masinissae
bellum infert et primo certamine Maesulios fundit fugat-
que. Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem
8 – Bellum incolae vocant – perfugit. familiae aliquot cum
mapalibus pecoribusque suis – ea pecunia illis est – per-
secuti sunt regem, cetera Maesuliorum multitudo in di-
9 cionem Syphacis concessit. quem ceperant exules montem
herbidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo
erat, hominum quoque carne ac lacte vescentium abunde
10 sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac furtivis in-
cursionibus, deinde aperto latrocinio infesta omnia circa
esse; maxime uri Carthaginiensis ager, quia et plus

praedae quam inter Numidas et latrocinium tutius erat.
iamque adeo licenter eludebant, ut ad mare devectam 11
praedam venderent mercatoribus appellentibus naves ad
id ipsum pluresque quam iusto saepe in bello Cartha-
ginienses caderent caperenturque. deplorabant ea aput 12
Syphacem Carthaginienses incensumque et ipsum ad re-
liquias belli persequendas instigabant. sed vix regium
videbatur latronem vagum in montibus consectari.

XXXII. Bucar ex praefectis regîs, vir acer et in- 1
piger, ad id delectus, et data quattuor milia peditum,
duo equitum; praemiorumque ingenti spe oneratus, si
caput Masinissae rettulisset aut vivum – id vero inaesti-
mabile gaudium fore – cepisset, palatos incuriose agentis 2
inproviso adortus, pecorum hominumque ingenti multi-
tudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum
cum paucis in verticem montis compellit. inde prope 3
iam ut debellato, nec praeda modo pecorum hominumque
captorum missa ad regem, sed copiis, ut aliquanto maio-
ribus quam pro reliquîs belli, remissis, cum [M] haud 4
amplius peditibus ducentisque equitibus degressum iugis
Masinissam persecutus, in valle arta faucibus utrimque
oppositus inclusit, ubi ingens caedes Maesuliorum facta:
Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per 5
anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. tenuit 6
tamen vestigia Bucar adeptusque eum patentibus prope
Clupeam urbem campis ita circumvenit, ut praeter quat-
tuor equites omnes ad unum interficeret. cum îs ipsum
quoque Masinissam saucium prope e manibus inter tu-
multum amisit. in conspectu erant fugientes; ala equi- 7
tum dispersa toto campo, quibusdam ut occurrerent per
obliqua tendentibus, quinque hostes sequebatur. amnis 8
ingens fugientis accepit – neque enim cunctanter, ut quos
maior metus urgeret, immiserant equos – raptique gurgite
in obliquum praelati. duobus in conspectu hostium in 9
praerapidum gurgitem haustis ipse perisse creditus. at
duo reliqui equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae
emerserunt. is finis Bucari sequendi fuit nec ingredi
flumen auso nec habere credenti se iam quem sequeretur.
inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit, 10

missique qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent, to-
taque Africa fama mortis Masinissae repleta varie animos
adfecit.
11 Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret vul-
nus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit.
12 ubi primum ducta cicatrix patique posse visa iactationem,
audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque
in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus collectis
13 cum in Maesulios palam iam quis esset ferens venisset,
tantum motum cum favore pristino, tum gaudio inspe-
rato, quod quem perisse crediderant incolumem cerne-
bant, fecit, ut intra paucos dies sex milia peditum arma-
14 torum, quattuor equitum ad eum convenirent iamque non
in possessione modo paterni regni esset, sed etiam socios
Carthaginiensium populos Masaesuliorumque fines – id
Syphacis regnum erat – vastaret. inde inritato ad bellum
Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportuno-
rum ad omnia montium consedit.
1 XXXIII. Maiorem igitur iam rem Syphax ratus,
quam ut per praefectos ageret, cum filio iuvene – nomen
Verminae erat – parte exercitus missa imperat, ut cir-
cumducto agmine in se intentum hostem ab tergo invadat.
2 nocte profectus Vermina, qui ex occulto adgressurus erat;
Syphax autem interdiu aperto itinere, ut qui signis con-
3 latis acie dimicaturus esset, movit castra. ubi tempus
visum est, quo pervenisse iam circummissi videri pote-
rant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, cum multitu-
dine fretus, tum praeparatis ab tergo insidiis, per adver-
4 sum montem erectam aciem ducit. Masinissa maxime
loci fiducia, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse
derigit suos. atrox proelium et diu anceps fuit, loco et
virtute militum Masinissam, multitudine, quae nimio
5 maior erat, Syphacem iuvante. ea multitudo divisa, cum
pars a fronte urgeret, pars ab tergo se circumfudisset,
victoriam haud dubiam Syphaci dedit, et ne effugium
quidem patebat hinc a fronte, hinc ab tergo inclusis.
6 itaque ceteri pedites equitesque caesi aut capti; ducentos
ferme equites Masinissa circa se conglobatos divisosque
turmatim in tris partis erumpere iubet, loco praedicto in

quem ex dissipata convenirent fuga. ipse, qua intenderat, 7
inter media tela hostium evasit; duae turmae haesere:
altera metu dedita hosti, pertinacior in repugnando telis
obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instan- 8
tem in alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et
desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit.
ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim pervenit.
ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni 9
inter Punica Emporia gentemque Garamantum omne tem-
pus usque ad C. Laeli classisque Romanae adventum in
Africam consumpsit. haec animum inclinant, ut cum 10
modico potius quam cum magno praesidio equitum ad
Scipionem quoque postea venisse Masinissam credam,
quippe illa regnanti multitudo, haec paucitas exulis for-
tunae conveniens est.

XXXIIII. Carthaginienses ala equitum cum prae- 1
fecto amissa, alio equitatu per novum dilectum compa-
rato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Hasdru- 2
balem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque,
postremo etiam per legatos arcessunt: Hasdrubalem opem
ferre prope circumsessae patriae iubent, Syphacem orant,
ut Carthagini, ut universae Africae subveniat. ad Uticam 3
tum castra Scipio, ferme mille passus ab urbe, habebat,
tralata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi
fuerant. Hanno, nequaquam satis valido non modo ad 4
lacessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a popu-
lationibus agros equitatu accepto, id omnium primum
egit, ut per conquisitionem numerum equitum augeret.
nec aliarum gentium aspernatus, maxime tamen Numidas 5
– id longe primum equitum in Africa est genus – con-
ducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum Sa- 6
laecam nomine urbem occupavit quindecim ferme milia
ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum est, 7
'aestiva sub tectis equitatus!' inquit: 'sint vel plures,
dum talem ducem habeant.' eo minus sibi cessandum 8
ratus, quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum
equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad
pugnam elicere iubet. ubi omnis multitudo se effudisset
graviorque iam in certamine esset quam ut facile sustineri

posset, cederet paulatim: se in tempore pugnae obven-
9 turum. tantum moratus, quantum satis temporis prae-
gresso visum ad eliciendos hostis, cum Romano equitatu
secutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae
10 flexus oppositi erant, occultus processit. Masinissa ex
composito nunc terrentis, nunc timentis modo aut ipsis
obequitabat portis aut cedendo, cum timoris simulatio
audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat.
11 nondum omnes egressi erant varieque dux fatigabatur,
alios vino et somno gravis arma capere et frenare equos
cogendo, alîs, ne sparsi et inconditi sine ordine, sine
12 signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. primo in-
caute se evehentis Masinissa excipiebat; mox plures simul
conferti porta effusi aequaverant certamen; postremo
iam omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra
13 nequiere. non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo
sensim impetus eorum accipiebat, donec ad tumulos te-
14 gentis Romanum equitatum pertraxit. inde exorti equites,
et ipsi integris viribus et recentibus equis, Hannoni Afris-
que pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et
15 Masinissa flexis subito equis in pugnam rediit. mille
fere, qui primi agminis fuerant, quibus haud facilis re-
ceptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque in-
16 terfecti sunt; ceteros, ducis praecipue territos caede,
effuse fugientis per triginta milia passuum victores secuti
ad duo praeterea milia equitum aut ceperunt aut occide-
17 runt. inter eos satis constabat non minus ducentos Car-
thaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere
inlustres.

1 XXXV. Eodem forte quo haec gesta sunt die naves,
quae praedam in Siciliam vexerant, cum commeatu re-
diere, velut ominatae ad praedam alteram repetendam
2 sese venisse. duos eodem nomine Carthaginiensium duces
duobus equestribus proeliis interfectos non omnes aucto-
res sunt, veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res;
Caelius quidem et Valerius captum etiam Hannonem
tradunt.

3 Scipio praefectos equitesque prout cuiusque opera
fuerat, ante omnis Masinissam, insignibus donis donat;

et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero ex- 4
ercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat,
populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicisque expu-
gnatis, late fuso terrore belli, septimo die quam profectus 5
erat magnam vim hominum et pecoris et omnis generis
praedae trahens in castra redit gravesque iterum hostili-
bus spoliis naves dimittit. inde omissis expeditionibus 6
parvis populationibusque ad oppugnandam Uticam omnes
belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad
cetera exequenda habiturus. simul et a classe navales 7
socii, qua ex parte urbs mari adluitur, simul et terrestris
exercitus ad imminentem prope ipsis moenibus tumulum
est admotus. tormenta machinasque et advexerat secum 8
et ex Sicilia missa cum commeatu erant et nova in arma-
mentario, multis talium operum artificibus de industria
inclusis, fiebant. Uticensibus tanta undique mole circum- 9
sessis in Carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in
Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis
erat. sed desiderio indigentium auxili tardius cuncta move-
bantur. Hasdrubal intentissima conquisitione cum ad tri- 10
ginta milia peditum, tria equitum confecisset, non tamen
ante adventum Syphacis castra propius hostem movere
est ausus. Syphax cum quinquaginta milibus peditum, 11
decem equitum advenit confestimque motis a Carthagine
castris haud procul Utica munitionibusque Romanis con-
sedit. quorum adventus hoc tamen momenti fecit, ut 12
Scipio, cum quadraginta ferme dies nequiquam omnia
experiens obsedisset Uticam, abscederet inde inrito in-
cepto. et — iam enim hiems instabat — castra hiberna in 13
promunturio, quod tenui iugo continenti adhaerens in ali-
quantum maris spatium extenditur, communit, uno vallo
et navalia castra amplectitur. iugo medio legionum castris 14
inpositis latus ad septentrionem versum subductae naves
navalesque socii tenebant, meridianam vallem ad alterum
litus devexam equitatus. haec in Africa usque ad ex- 15
tremum autumni gesta.

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis 1
circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque
Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab

Ti. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, ingentem
2 vim frumenti advexit, horreaque non solum quae iam
facta erant repleta, sed nova aedificata. vestimenta ex-
ercitui deerant: id mandatum Octavio, ut cum praetore
ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset.
3 ea quoque haud segniter curata res: mille ducentae togae
brevi spatio et duodecim milia tunicarum missa.
4 Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. Sem-
pronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro Cro-
toniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio
conflixit. agminibus magis quam acie pugnatum est.
5 Romani pulsi et tumultu verius quam pugna ad mille et
6 ducenti de exercitu consulis interfecti: in castra trepide
reditum, neque oppugnare tamen ea hostes ausi. ceterum
silentio proximae noctis profectus inde consul, praemisso
nuntio ad P. Licinium proconsulem, ut suas legiones ad-
moveret, copias coniunxit. ita duo duces, duo exercitus
7 ad Hannibalem redierunt. nec mora dimicandi facta, cum
consuli et duplicatae vires, Poeno recens victoria animo
8 esset. in primam aciem suas legiones Sempronius in-
duxit, in subsidiis locatae P. Licinii legiones. consul
principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae vovit, si
9 eo die hostis fudisset; composque eius voti fuit. fusi ac
fugati Poeni, supra quattuor milia armatorum caesa,
paulo minus trecenti vivi capti et equi quadraginta et
undecim militaria signa. perculsus adverso proelio Han-
nibal Crotonem exercitum reduxit.
10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte
Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore Etruriam
continet, totam ferme ad Magonem ac per eum ad spem
11 novandi res versam. eas quaestiones ex senatus consulto
minime ambitiose habuit; multique nobiles Etrusci, qui
aut ipsi ierant aut miserant ad Magonem de populorum
suorum defectione, primo praesentis erant condemnati;
12 postea conscientia sibimet ipsi exilium consciscentes, cum
absentis damnati essent, corporibus subtractis bona tantum,
quae publicari poterant, pigneranda poenae praebebant.
1 XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus
agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Claudius

senatum recitaverunt: princeps iterum lectus Q. Fabius
Maximus, notati septem, nemo tamen qui sella curuli
sedisset. sarta tecta acriter et cum summa fide exege- 2
runt; viam e foro bovario et ad Veneris circa foros pu-
blicos et aedem Matris Magnae in Palatio faciendam
locaverunt. vectigal etiam novum ex salaria annona sta- 3
tuerunt. sextante sal et Romae et per totam Italiam erat.
Romae pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis, et
alio alibi pretio praebendum locaverunt. id vectigal com- 4
mentum alterum ex censoribus satis credebant, populo
iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset; et
in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera
damnatus erat, credebant. inde Salinator Livio inditum
cognomen.

Lustrum conditum serius, quia per provincias dimise- 5
runt censores, ut civium Romanorum in exercitibus quan-
tus ubique esset referretur numerus. censa cum iis du- 6
centa decem quattuor milia hominum. condidit lustrum
C. Claudius Nero. duodecim deinde coloniarum, quod 7
numquam ante factum erat, deferentibus ipsarum colo-
niarum censoribus, censum acceperunt, ut, quantum
numero militum, quantum pecunia valerent, in publicis
tabulis monumenta extarent. equitum deinde census agi 8
coeptus est; et ambo forte censores equum publicum ha-
bebant. cum ad tribum Polliam ventum est, in qua M.
Livi nomen erat, et praeco cunctaretur citare ipsum cen-
sorem, 'cita' inquit Nero 'M. Livium' et sive ex residua 9
vetere simultate sive intempestiva iactatione severitatis
inflatus M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus,
equum vendere iussit. item M. Livius, cum ad tribum 10
Arniensem et nomen conlegae ventum est, vendere equum
C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius, quod
falsum adversum se testimonium dixisset, alterius, quod
non sincera fide secum in gratiam redisset. aeque foe- 11
dum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae
damno factum est exitu censurae. cum in leges iurasset 12
C. Claudius et in aerarium escendisset, inter nomina
eorum, quos aerarios relinquebat, dedit conlegae nomen.
deinde M. Livius in aerarium venit: praeter Maeciam 13

tribum, quae se neque condemnasset neque condemna-
tum aut consulem aut censorem fecisset, populum Ro-
manum omnem, quattuor et triginta tribus, aerarios reli-
14 quit, quod et innocentem se condemnassent et condemna-
tum consulem et censorem fecissent, neque infitiari pos-
sent, aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum esse:
15 inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium aerarium
fore; quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relin-
quendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse
16 relicturum. pravum certamen notarum inter censores;
castigatio inconstantiae populi censoria et gravitate tem-
17 porum illorum digna. in invidia censores cum essent,
crescendi ex iis ratus esse occasionem Cn. Baebius tri-
bunus plebis diem ad populum utrisque dixit. ea res
consensu patrum discussa est, ne postea obnoxia populari
aurae censura esset.

1 XXXVIII. Eadem aestate in Bruttîs Clampetia a
consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles aliae
2 civitates voluntate in dicionem venerunt. et cum comi-
tiorum iam adpeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria,
3 ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit. is consules Cn.
Servilium Caepionem et C. Servilium Geminum creavit.
4 inde praetoria comitia habita. creati P. Cornelius Len-
tulus, P. Quintilius Varus, P. Aelius Paetus, P. Villius
5 Tappulus: hi duo cum aediles plebis essent, praetores
creati sunt. consul comitiis perfectis ad exercitum in
Etruriam redit.

6 Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suf-
fecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum M.
Aemili Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus in-
7 auguratusque; in M. Pomponi Mathonis et auguris et de-
cemviri locum creati decemvir M. Aurelius Cotta, augur
Ti. Sempronius Gracchus admodum adulescens, quod tum
8 perrarum in mandandis sacerdotiis erat. quadrigae aureae
eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus C. Livio
et M. Servilio Gemino. et ludi Romani biduum instaurati,
item per biduum plebei ab aedilibus P. Aelio, P. Villio. et
Iovis epulum fuit ludorum causa.

[PERIOCHA LIBRI XXX.]

[Scipio in Africa Carthaginienses et eundem Syphacem Numidiae regem Hasdrubalemque pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa, bina hostium castra expugnavit, in quibus quadraginta milia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonibam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit. castigatus a Scipione venenum ei misit, quo illa hausto decessit. effectumque multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses, in desperationem acti, in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent. itaque anno sexto decimo Italia decedens in Africam traiecit, temptavitque per conloquium pacem cum Scipione conponere, et cum de condicionibus pacis non convenisset, acie victus est. pax Carthaginiensibus petentibus data est. Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit; excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit. Masinissae regnum restitutum est. reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pilleatus secutus est. Scipio Africanus — incertum militari prius favore an populari aura ita cognominatus sit — primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est. Mago bello, quo in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, dum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est.]

TITI LIVI

AB VRBE CONDITA

LIBER XXX.

I. Cn. Servilius et C. Servilius consules – sextus 1
decimus is annus belli Punici erat – cum de re publica
belloque et provincîs ad senatum rettulissent, censue- 2
runt patres, ut consules inter se compararent sortirentur-
ve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter Etruriam
ac Ligures provinciam haberet: cui Brutti evenissent, ex- 3
ercitum a P. Sempronio acciperet, P. Sempronius – ei

quoque enim proconsuli imperium in annum prorogaba-
4 tur — P. Licinio succederet. is Romam reverteretur, bello
quoque bonus habitus ad cetera, quibus nemo ea tem-
5 pestate instructior civis habebatur. congestis omnibus
humanis ab natura fortunaque bonis nobilis idem ac dives
erat, forma viribusque corporis excellebat, facundissimus
habebatur seu causa oranda seu in senatu, ad populum
suadendi ac dissuadendi locus esset, iuris pontificii peri-
6 tissimus. super haec bellicae quoque laudis consulatus
7 compotem fecerat. quod in Bruttiis provincia, idem in
Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius novo con-
suli tradere exercitum iussus; ipse prorogato imperio
Galliam provinciam obtinere cum legionibus iis, quas L.
8 Scribonius priore anno habuisset. sortiti deinde provin-
cias: Caepioni Brutti, Servilio Gemino Etruria evenit. tum
9 praetorum provinciae in sortem coniectae: iuris dictionem
urbanam Paetus Aelius, Sardiniam P. Lentulus, Siciliam
P. Villius, Ariminum cum duabus legionibus — sub Lucretio
Spurio eae fuerunt — Quintilius Varus est sortitus. et
Lucretio prorogatum imperium, ut Genuam oppidum a
10 Magone Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non
temporis, sed rei gerendae fine, donec debellatum in
11 Africa foret, prorogatum imperium est decretumque, ut
supplicatio fieret, quod is in Africam provinciam traie-
cisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique duci
atque exercitui esset.

1 II. In Siciliam tria milia militum sunt scripta, et
quia quod roboris ea provincia habuerat in Africam trans-
vectum fuerat et quia, ne qua classis ex Africa traiceret,
quadraginta navibus custodiri placuerat Siciliae mari-
2 tumam oram. tredecim novas naves Villius secum in
3 Siciliam duxit, ceterae in Sicilia veteres refectae. huic
classi M. Pomponius, prioris anni praetor, prorogato im-
perio praepositus novos milites ex Italia advectos in naves
4 imposuit. parem navium numerum Cn. Octavio, praetori
item prioris anni, cum pari iure imperi ad tuendam Sar-
diniae oram patres decreverunt; Lentulus praetor duo
5 milia militum dare in naves iussus. et Italiae ora, quia
incertum erat, quo missuri classem Carthaginienses forent,

videbantur autem quidquid nudatum praesidiis esset peti-
turi, M. Marcio, praetori prioris anni, cum totidem navi-
bus tuenda data est. tria milia militum in eam classem ex 6
decreto patrum consules scripserunt et duas legiones ur-
banas ad incerta belli. Hispaniae cum exercitibus im- 7
perioque veteribus imperatoribus, L. Lentulo et L. Manlio
Acidino, decretae. viginti omnino legionibus et centum
sexaginta navibus longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in provincias ire iussi. consulibus impera- 8
tum, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos magnos
facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator in quintum
annum vovisset, si eodem statu res publica staret. et 9
novas religiones excitabant in animis hominum prodigia
ex pluribus locis nuntiata. aurum in Capitolio corvi non
lacerasse tantum rostris crediti, sed etiam edisse; mures
Antii coronam auream adrosere. circa Capuam omnem 10
agrum lucustarum vis ingens, ita ut unde advenissent
parum constaret, complevit. eculeus Reate cum quinque 11
pedibus natus. Anagniae sparsi primum ignes in caelo,
dein fax ingens arsit; Frusinone arcus solem tenui linea 12
amplexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis
extrinsecus inclusit. Arpini terra campestri agro in in-
gentem sinum consedit. consulum alteri primam hostiam 13
immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia maioribus
hostiis procurata, editi a collegio pontificum dei quibus
sacrificaretur.

III. His transactis consules praetoresque in provin- 1
cias profecti. omnibus tamen, velut eam sortitis, Africae
cura erat, seu quia ibi summam rerum bellique verti
cernebant seu ut Scipioni gratificarentur, in quem tum
omnis versa civitas erat. itaque non ex Sardinia tantum, 2
sicut ante dictum est, sed ex Sicilia quoque et Hispania
vestimenta frumentumque, et arma etiam ex Sicilia et
omne genus commeatus eo portabantur. nec Scipio ullo 3
tempore hiemis belli opera remiserat, quae multa simul
undique eum circumstabant: Uticam obsidebat; castra in
conspectu Hasdrubalis erant; Carthaginienses deduxerant 4
naves, classem paratam instructamque ad commeatus in-
tercipiendos habebant.

Inter haec ne Syphacis quidem reconciliandi curam
ex animo miserat, si forte iam satias amoris in uxore ex
5 multa copia cepisset. ab Syphace magis pacis cum Car-
thaginiensibus condiciones, ut Romani Africa, Poeni Italia
excederent, quam, si bellaretur, spes ulla desciturum ad-
6 ferebatur. haec per nuntios acta magis equidem credi-
derim – et ita pars maior auctores sunt – quam ipsum
Syphacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana
7 ad conloquium venisse. primo eas condiciones imperator
Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa probabilis
suis commeandi foret in castra hostium, mollius eadem
illa abnuere ac spem facere saepius ultro citroque agitan-
tibus rem conventuram.
8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere ex
9 agris materia exaedificata, lignea ferme tota erant. Nu-
midae praecipue harundine textis storeaque pars maxima
tectis passim nullo ordine, quidam, ut sine imperio oc-
cupatis locis, extra fossam etiam vallumque habitabant.
10 haec relata Scipioni spem fecerant castra hostium per
occasionem incendendi.
1 IIII. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, ca-
lonum loco primos ordines spectatae virtutis atque pru-
2 dentiae servili habitu mittebat, qui, dum in conloquio
legati essent, vagi per castra, alius alia aditus exitusque
omnes, situm formamque et universorum castrorum et
partium, qua Poeni, qua Numidae haberent, quantum
intervalli inter Hasdrubalis ac regia castra esset, specu-
3 larentur moremque simul noscerent stationum vigiliarum-
que, nocte an interdiu opportuniores insidianti essent. et
inter crebra conloquia alii atque alii de industria, quo
4 pluribus omnia nota essent, mittebantur. cum saepius
agitata res certiorem spem pacis in dies et Syphaci et
Carthaginiensibus per eum faceret, legati Romani vetitos
se reverti ad imperatorem aiunt nisi certum responsum
5 detur: proinde, seu ipsi staret iam sententia, seu con-
sulendus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret;
tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter geri.
6 dum consulitur Hasdrubal ab Syphace, ab Hasdrubale
Carthaginienses, et speculatores omnia visendi et Scipio

ad conparanda ea, quae in rem erant, tempus habuit. et 7
mentione ac spe pacis neglegentia, ut fit, apud Poenos
Numidamque orta cavendi, ne quid hostile interim pateren-
tur. tandem relatum responsum quibusdam, quia nimis 8
cupere Romanus pacem videbatur, iniquis per occasionem
adiectis; quae peropportune cupienti tollere indutias Sci-
pioni causam praebuere. ac nuntio regis, cum relaturum 9
se ad consilium dixisset, postero die respondit, se uno
frustra tendente nulli alii pacem placuisse; renuntiaret
igitur, nullam aliam spem pacis quam relictis Cartha-
giniensibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit indu- 10
tias, ut libera fide incepta exequeretur; deductisque navi-
bus – et iam veris principium erat – machinas tormentaque,
velut a mari adgressurus Uticam, imponit. et duo milia 11
militum ad capiendum quem antea tenuerat tumulum su-
per Uticam mittit, simul ut ab eo, quod parabat, in al-
terius rei curam converteret hostium animos, simul ne 12
qua, cum ipse ad Syphacem Hasdrubalemque profectus
esset, eruptio ex urbe et impetus in castra sua relicta
cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere ex- 1
ploratoribus iussis, quae conperta adferrent, Masinissa-
que, cui omnia hostium nota erant, postremo ipse quid
pararet in proximam noctem proponit; tribunis edicit, ut, 2
ubi praetorio dimisso signa concinuissent, extemplo edu-
cerent castris legiones. ita ut imperaverat signa sub oc- 3
casum solis efferri sunt coepta. ad primam ferme vigiliam
agmen explicaverunt; media nocte – septem enim milia
itineris erant – modico gradu ad castra hostium perven-
tum est. ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissam- 4
que ac Numidas attribuit et castra Syphacis invadere
ignesque conicere iubet. singulos deinde separatim Lae- 5
lium ac Masinissam deductos obtestatur, ut, quantum
nox providentiae adimat, tantum diligentia expleant cu-
raque: se Hasdrubalem Punicaque castra adgressurum,
ceterum non ante coepturum quam ignem in regiis castris 6
conspexissent. neque ea res morata diu est: nam ut 7
proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo proxima
quaeque et deinceps continua amplexus totis se passim

8 dissipavit castris. et trepidatio quidem, quanta necesse
erat, in nocturno effuso tam late incendio orta est: cete-
rum fortuitum, non hostilem ac bellicum ignem rati esse,
sine armis ad restinguendum incendium effusi in armatos
9 incidere hostis, maxime Numidas ab Masinissa notitia
regiorum castrorum ad exitus itinerum idoneis locis dis-
10 positos. in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma;
multi in praecipiti fuga ruentes super alios alii in angustîs
portarum obtriti sunt.

1 VI. Relucentem flammam primo vigiles Carthaginien-
sium, deinde excitati alii nocturno tumultu cum conspe-
xissent, ab eodem errore credere et ipsi sua sponte in-
2 cendium ortum, et clamor inter caedem et vulnera sub-
latus an ex trepidatione nocturna esset confusus, sensum
3 veri adimebat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus
nihil hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique
proximum erat, ea modo quae restinguendo igni forent
4 portantes, in agmen Romanum ruebant. quibus caesis
omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne quis nuntius
effugeret, extemplo Scipio neglectas ut in tali tumultu
5 portas invadit; ignibusque in proxima tecta coniectis
effusa flamma primo velut sparsa pluribus locis reluxit,
dein per continua serpens uno repente omnia incendio
6 hausit. ambusti homines iumentaque foeda primum fuga,
dein strage obruebant itinera portarum: quos non op-
presserat ignis, ferro absumpti, binaque castra clade una
7 deleta. duces tamen ambo, ex tot milibus armatorum
duo milia peditum et quingenti equites semermes, magna
8 pars saucii adflatique incendio effugerunt. caesa aut
hausta flammis quadraginta milia hominum sunt, capta
supra quinque milia; multi Carthaginiensium nobiles,
9 undecim senatores; signa militaria centum septuaginta
quattuor, equi Numidici supra duo milia septingenti; ele-
phanti sex capti, octo ferro flammaque absumpti; magna
vis armorum capta: ea omnia imperator Vulcano sacrata
incendit.

1 VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum urbem
proximam petierat, eoque omnes qui supererant vestigia
ducis sequentes se contulerant; metu deinde, ne dedere-

tur Scipioni, urbe excessit. mox eodem patentibus por- 2
tis Romani accepti; nec quicquam hostile, quia voluntate
concesserant in dicionem, factum. duae subinde urbes
captae direptaeque: ea praeda et quae castris incensis ex
igne rapta erat militi concessa est. Syphax octo milium 3
ferme inde spatio loco communito consedit; Hasdrubal
Carthaginem contendit, ne quid per metum ex recenti
clade mollius consuleretur. quo tantus primo terror est 4
adlatus, ut omissa Utica Carthaginem crederent extemplo
Scipionem obsessurum. senatum itaque sufetes, quod 5
velut consulare imperium apud eos erat, vocaverunt. ibi 6
tribus [e partibus] una de pace legatos ad Scipionem de-
cernebat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili
bello patriam revocabat, tertia – Romanae in adversis
rebus constantiae erat – reparandum exercitum Sypha- 7
cemque hortandum, ne bello absisteret, censebat. haec
sententia, quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes
factionis bellum malebant, vincit. inde dilectus in urbe 8
agrisque haberi coeptus et ad Syphacem legati missi,
summa ope et ipsum reparantem bellum, cum uxor non
iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad animum aman-
tis, sed precibus et misericordia valuisset, plena lacrima-
rum obtestans, ne patrem suum patriamque proderet is- 9
demque flammis Carthaginem, quibus castra conflagras-
sent, absumi sineret. spem quoque opportune oblatam 10
adferebant legati: quattuor milia Celtiberorum circa ur-
bem nomine Obbam, ab conquisitoribus suis conducta in
Hispania, egregiae iuventutis, sibi occurrisse, et Has-
drubalem prope diem adfore cum manu haudquaquam
contemnenda. igitur non benigne modo legatis respondit, 11
sed ostendit etiam multitudinem agrestium Numidarum,
quibus per eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem
iuventutem adfirmat ex regno exciturum: scire incendio, 12
non proelio cladem acceptam; eum bello inferiorem esse,
qui armis vincatur. haec legatis responsa; et post dies 13
paucos rusus Hasdrubal et Syphax copias iunxerunt. is
omnis exercitus fuit triginta ferme milia armatorum.

VIII. Scipionem, velut iam debellato, quod ad Sy- 1
phacem Carthaginiensesque attineret, Uticae oppugnandae

intentum, iamque machinas admoventem muris advertit
2 fama redintegrati belli, modicisque praesidis ad speciem
modo obsidionis terra marique relictis ipse cum robore
3 exercitus ire ad hostis pergit. primo in tumulo quattuor
milia ferme distante ab castris regiis consedit; postero
die cum equitatu in magnos – ita vocant – campos sub-
iectos ei tumulo degressus, succedendo ad stationes ho-
4 stium lacessendoque levibus proeliis diem absumsit. et
per insequens biduum tumultuosis hinc atque illinc ex-
cursionibus in vicem nihil dictu satis dignum fecerunt:
5 quarto die in aciem utrimque descensum est. Romanus
principes post hastatorum prima signa, in subsidiis tria-
rios constituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab
6 laevo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Has-
drubalque Numidicis adversus Italicum equitatum, Car-
thaginiensium contra Masinissam locatis, Celtiberos me-
diam aciem in adversa signa legionum accepere. ita in-
7 structi concurrunt. primo impetu simul utraque cornua
et Numidae et Carthaginienses pulsi: nam neque Nu-
midae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum ne-
que Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinissam
8 recenti super cetera victoria terribilem sustinuere. nudata
utrimque cornibus Celtiberûm acies stabat, quod nec in
fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis neque spes
veniae ab Scipione erat, quem bene meritum de se et
gente sua mercennariis armis in Africam oppugnatum
9 venissent. igitur circumfusis undique hostibus alii super
alios cadentes obstinate moriebantur; omnibusque in eos
versis aliquantum ad fugam temporis Syphax et Hasdru-
bal praeceperunt. fatigatos caede diutius quam pugna
victores nox oppressit.

1 VIIII. Postero die Scipio Laelium Masinissamque
cum omni Romano et Numidico equitatu expeditisque
militum ad persequendos Syphacem atque Hasdrubalem
2 mittit; ipse cum robore exercitus urbes circa, quae omnis
Carthaginiensium dicionis erant, partim spe, partim
3 metu, partim vi subicit. Carthagini erat quidem ingens
terror, et circumferentem arma Scipionem omnibus fini-
timis raptim perdomitis ipsam Carthaginem repente ad-

gressurum credebant. itaque et muri reficiebantur pro- 4
pugnaculisque armabantur, et pro se quisque, quae diu-
tinae obsidionis tolerandae sunt, ex agris convehit. rara 5
mentio est pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem
arcessendum mittendorum, pars maxima classem, quae 6
ad commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad
opprimendam stationem navium ad Uticam incaute agen-
tem: forsitan etiam navalia castra, relicta cum levi prae-
sidio, oppressuros. in hoc consilium maxime inclinant; 7
legatos tamen ad Hannibalem mittendos censent: quippe
classi ut felicissime gerantur res, parte aliqua levari
Uticae obsidionem, Carthaginem ipsam qui tueatur ne- 8
que imperatorem alium quam Hannibalem neque exer-
citum alium quam Hannibalis superesse. deductae ergo 9
postero die naves, simul et legati in Italiam profecti.
raptimque omnia stimulante fortuna agebantur; et in
quo quisque cessasset, prodi ab se salutem omnium
rebatur.

Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exerci- 10
tum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra ad
Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occupat re-
lictum fuga custodum Tyneta. abest a Carthagine quin- 11
decim milia ferme passuum locus cum operibus, tum 12
suapte natura tutus et qui et ab Carthagine conspici
et praebere ipse conspectum [in] circumfusum mare urbi
possit.

X. Inde, cum maxime vallum Romani iacerent, con- 1
specta classis hostium est Uticam a Carthagine petens.
igitur omisso opere pronuntiatum iter signaque raptim 2
ferri sunt coepta, ne naves in terram et obsidionem
versae ac minime navali proelio aptae opprimerentur.
qui enim restitissent agili et nautico instrumento aptae 3
et armatae classi naves tormenta machinasque portantes
et aut in onerariarum usum versae aut ita pulsae ad
muros, ut pro aggere ac pontibus praebere ascensus pos-
sent? itaque Scipio, contra quam in navali certamine 4
solet, rostratis, quae praesidio aliis esse poterant, in
postremam aciem receptis prope terram, onerariarum 5
quadriplicem ordinem pro muro adversus hostem oppo-

suit easque ipsas, ne in tumultu pugnae turbari ordines
possent, malis antennisque de nave in navem traiectis
ac validis funibus velut uno inter se vinculo inligatis
conprendit tabulasque superinstravit et pervium ordinem
6 fecit; set et sub ipsis pontibus intervalla fecit, qua pro-
currere speculatoriae naves in hostem ac tuto recipi pos-
7 sent. his raptim pro tempore instructis mille ferme de-
lecti propugnatores onerariis imponuntur, telorum missi-
lium, ut quamvis longo certamine sufficerent, vis ingens
8 congeritur. ita parati atque intenti hostium adventum
opperiebantur. Carthaginienses, qui, si maturassent,
omnia permixta turba trepidantium primo impetu oppres-
9 sissent, perculsi terrestribus cladibus atque inde ne in
mari quidem, ubi ipsi plus poterant, satis fidentes, die
segni navigatione absumpto sub occasum solis in portum
10 – Rusucmona Afri vocant – classe adpulere: postero die
sub ortum solis instruxere ab alto naves velut ad iustum
proelium navale et tamquam exituris contra Romanis.
11 cum diu stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus
12 viderunt, tum demum onerarias adgrediuntur. erat res
minime certamini navali similis, proxime speciem muros
oppugnantium navium. altitudine aliquantum onerariae
13 superabant; ex rostratis Poeni vana pleraque, utpote
supino iactu, tela in locum superiorem mittebant; gravior
ac pondere ipso libratior superne ex onerariis ictus erat:
14 speculatoriae naves ac levia ipsa navigia, quae sub con-
stratis pontium per intervalla excurrebant, primo ipsae
tanto impetu et magnitudine rostratarum obruebantur;
15 deinde et propugnatoribus quoque incommodae erant,
quod permixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela
16 cogebant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. postremo
asseres ferreo unco praefixi – harpagones vocat miles –
17 ex Punicis navibus inici in Romanas coepti. quos cum
neque ipsos neque catenas, quibus suspensi iniciebantur,
incidere possent, ut quaeque retro inhibita rostrata one-
18 rariam haerentem unco traheret, scindi videres vincula,
quibus alia aliis innexa erat, seriem aliam simul plurium
19 navium trahi. hoc maxime modo lacerati quidem omnes
pontes, et vix transiliendi in secundum ordinem navium

spatium propugnatoribus datum est. sex ferme onerariae 20
puppibus abstractae Carthaginem sunt. maior quam pro
re laetitia, sed eo gratior, quod inter adsiduas clades ac
lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium
adfulserat cum eo, ut appareret haud procul exitio fuisse 21
Romanam classem, ni cessatum a praefectis suarum na-
vium foret et Scipio in tempore subvenisset.

XI. Per eosdem forte dies cum Laelius et Masinissa 1
quinto decumo ferme die in Numidiam pervenissent,
Maesuli, regnum paternum Masinissae, laeti ut ad regem
diu desideratum concessere. Syphax pulsis inde prae- 2
fectis praesidiisque suis vetere se continebat regno neu-
tiquam quieturus. stimulabat aegrum amore uxor socer- 3
que, et ita viris equisque abundabat, ut subiectae oculis
regni per multos florentis annos vires etiam minus bar-
baro atque inpotenti animo spiritus possent facere. igitur 4
omnibus, qui bello apti erant, in unum coactis equos,
arma, tela dividit; equites in turmas, pedites in cohortis,
sicut quondam ab Romanis centurionibus didicerat, distri-
buit. exercitu haud minore quam quem prius habuerat, 5
ceterum omni prope novo atque incondito, ire ad hostis
pergit. et castris in propinquo positis primo pauci equi- 6
tes ex tuto speculantes ab stationibus progredi, dein
iaculis summoti recurrere ad suos; inde excursiones in-
vicem fieri et, cum pulsos indignatio accenderet, plures
subire, quod inritamentum certaminum equestrium est, 7
cum aut vincentibus spes aut pulsis ira adgregat suos.
ita tum a paucis proelio accenso omnem utrimque po- 8
stremo equitatum certaminis studium effundit. ac dum
sincerum equestre proelium erat, multitudo Masaesulio-
rum, ingentia agmina Syphace emittente, sustineri vix
poterat; deinde, ut pedes Romanus repentino per turmas 9
suas viam dantis intercursu stabilem aciem fecit abster-
ruitque effuse invehentem sese hostem, primo barbari
segnius permittere equos, dein stare ac propere turbati 10
novo genere pugnae postremo non pediti solum cedere,
sed ne equitem quidem sustinere peditis praesidio au-
dentem. iam signa quoque legionum adpropinquabant. 11
tum vero Masaesuli non modo primum impetum, sed ne

conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt:
tantum seu memoria priorum cladium seu praesens terror
valuit.

1 XII. Ibi Syphax, dum obequitat hostium turmis, si
pudore, si periculo suo fugam sistere posset, equo gra-
2 viter icto effusus opprimitur capiturque et vivus, laetum
ante omnis Masinissae praebiturus spectaculum, ad Lae-
lium pertrahitur.

3 Cirta caput regni Syphacis erat; eo se ingens ho-
4 minum contulit vis. caedes in eo proelio minor quam
victoria fuit, quia equestri tantummodo proelio certatum
5 fuerat. non plus quinque milia occisa, minus dimidium
eius hominum captum est impetu in castra facto, quo
6 perculsa rege amisso multitudo se contulerat. Masinissa
sibi quidem dicere nihil esse in praesentia pulcrius quam
victorem recuperatum tanto post intervallo patrium in-
visere regnum; sed tam secundis quam adversis rebus
7 non dari spatium ad cessandum. si se Laelius cum
equitatu vinctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, tre-
pida omnia metu se oppressurum: Laelium cum pediti-
8 bus subsequi modicis itineribus posse. adsentiente Laelio
praegressus Cirtam evocari ad conloquium principes Cir-
tensium iubet. sed apud ignaros regis casus nec quae
acta essent promendo nec minis nec suadendo ante va-
9 luit quam rex vinctus in conspectum datus esset. tum
ad spectaculum tam foedum comploratio orta, et partim
pavore moenia sunt deserta, partim repentino consensu
gratiam apud victorem quaerentium patefactae portae.
10 et Masinissa praesidio circa portas opportunaque moe-
nium dimisso, ne cui fugae pateret exitus, ad regiam
occupandam citato vadit equo.

11 Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba, uxor
Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et cum in
medio agmine armatorum Masinissam insignem cum ar-
mis, tum cetero habitu conspexisset, regem esse, id quod
12 erat, rata, genibus advoluta eius: 'omnia quidem ut
posses in nobis, di dederunt virtusque et felicitas tua;
sed si captivae apud dominum vitae necisque suae vocem
13 supplicem mittere licet, si genua, si victricem attingere

dextram, precor quaesoque per maiestatem regiam, in
qua paulo ante nos quoque fuimus, per gentis Numida-
rum nomen, quod tibi cum Syphace commune fuit, per
huiusce regiae deos, qui te melioribus ominibus accipiant
quam Syphacem hinc miserunt, hanc veniam supplici 14
des, ut ipse quodcumque fert animus de captiva statuas
neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele
arbitrium venire sinas. si nihil aliud quam Syphacis 15
uxor fuissem, tamen Numidae atque in eadem mecum
Africa geniti quam alienigenae et externi fidem experiri
mallem: quid Carthaginiensi ab Romano, quid filiae 16
Hasdrubalis timendum sit, vides. si nulla re alia potes,
morte me ut vindices a Romanorum arbitrio oro ob-
testorque.' forma erat insignis et florentissima aetas: 17
itaque cum modo dextram amplectens in id, ne cui Ro-
mano traderetur, fidem exposceret propiusque blanditias
oratio esset quam preces, non in misericordiam modo 18
prolapsus est animus victoris, sed, ut est genus Numi-
darum in Venerem praeceps, amore captivae victor
captus. data dextra in id quod petebatur obligandae
fidei in regiam concedit. institit deinde reputare secum 19
ipse, quem ad modum promissi fidem praestaret. quod
cum expedire non posset, ab amore temerarium atque
impudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum 20
diem parari repente iubet, ne quid relinqueret integri
aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in captivam,
quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis super- 21
venit Laelius et adeo non dissimulavit improbare se
factum, ut primo etiam cum Syphace et ceteris captivis
detractam eam geniali mittere ad Scipionem conatus sit.
victus deinde precibus Masinissae orantis, ut arbitrium, 22
utrius regum duorum fortunae accessio Sophoniba esset,
ad Scipionem reiceret, misso Syphace et captivis ceteras
urbes Numidiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adiu-
vante Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci cum esset nun- 1
tiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multitudo
effusa est. praecedebat ipse vinctus, sequebatur grex 2
nobilium Numidarum. tum, quantum quisque plurimum

poterat, magnitudini Syphacis, famae gentis victoriam
3 suam augendo addebat: illum esse regem, cuius tantum
maiestati duo potentissimi in terris tribuerint populi, Ro-
4 manus Carthaginiensisque, ut Scipio imperator suus ad
amicitiam eius petendam, relicta provincia Hispania ex-
ercituque, duabus quinqueremibus in Africam navigarit,
5 Hasdrubal Poenorum imperator non ipse modo ad eum
in regnum venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit.
habuisse eum uno tempore in potestate duos imperatores,
6 Poenum Romanumque. sicut ab dîs immortalibus pars
utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo
7 utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas habuisse
opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit, ut vita
eius fama mortis et latebris, ferarum modo in silvis rapto
8 viventis, tegeretur. his sermonibus circumstantium ce-
lebratus rex in praetorium ad Scipionem est perductus.
movit et Scipionem cum fortuna pristina viri praesenti
fortunae conlata, tum recordatio hospitii dextraeque da-
9 tae et foederis publice ac privatim iuncti. eadem haec
et Syphaci animum dederunt in adloquendo victore.
nam cum Scipio quid sibi voluisset quaereret, qui non
societatem solum abnuisset Romanam, sed ultro bellum
10 intulisset, tum ille peccasse quidem sese atque insanisse
fatebatur, sed non tum demum, cum arma adversus po-
pulum Romanum cepisset: exitum sui furoris fuisse,
11 non principium; tum se insanisse, tum hospitia privata
et publica foedera omnia ex animo eiecisse, cum Car-
12 thaginiensem matronam domum acceperit. illis nuptia-
libus facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam
pestemque omnibus delenimentis animum suum aver-
tisse atque alienasse nec conquiesse, donec ipsa mani-
bus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque
13 amicum indueret. perdito tamen atque adflicto sibi hoc
in miseriis solacii esse, quod in omnium hominum ini-
micissimi sibi domum ac penates eandem pestem ac fu-
14 riam transisse videat. neque prudentiorem neque con-
stantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam
iuventa incautiorem; certe stultius illum atque intem-
perantius eam quam se duxisse.

XIIII. Haec non hostili modo odio, sed amoris 1
etiam stimulis amatam apud aemulum cernens cum di-
xisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit. et 2
fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae neque
consulto neque expectato Laelio faciebant tamque prae-
ceps festinatio, ut quo die captam hostem vidisset, eo-
dem matrimonio iunctam acciperet et ad penates hostis
sui nuptiale sacrum conficeret. eo foediora haec vide- 3
bantur Scipioni, quod ipsum in Hispania iuvenem nullius
forma pepulerat captivae. haec secum volutanti Laelius
ac Masinissa supervenerunt. quos cum pariter ambo et
benigno vultu excepisset et egregîs laudibus frequenti
praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam 4
sic adloquitur: 'aliqua te existimo, Masinissa, intuentem
in me bona et principio in Hispania ad iungendam me-
cum amicitiam venisse, et postea in Africa te ipsum
spesque omnis tuas in fidem meam commisisse. atqui 5
nulla earum virtus est, propter quas tibi adpetendus
visus sim, qua ego aeque ac temperantia et continentia
libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras 6
tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. non
est, non – mihi crede – tantum ab hostibus armatis ae-
tati nostrae periculum, quantum ab circumfusis undique
voluptatibus. qui eas temperantia sua frenavit ac do- 7
muit, multo maius decus maioremque victoriam sibi
peperit quam nos Syphace victo habemus. quae me ab- 8
sente strenue ac fortiter fecisti libenter et commemoravi
et memini, cetera te ipsum reputare tecum quam me di-
cente erubescere malo. Syphax populi Romani auspiciis
victus captusque est. itaque ipse, coniunx, regnum, ager, 9
oppida, homines qui incolunt, quidquid denique Sypha-
cis fuit praeda populi Romani est, et regem coniugemque 10
eius, etiamsi non civis Carthaginiensis esset, etiamsi non
patrem eius imperatorem hostium videremus, Romam opor-
teret mitti ac senatus populique Romani de ea iudicium
atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alienasse
atque in arma egisse praecipitem dicatur. vince animum; 11
cave deformes multa bona uno vitio et tot meritorum gra-
tiam maiore culpa, quam causa culpaest, conrumpas.'

1 XV. Masinissae haec audienti non rubor solum
suffusus, sed lacrimae etiam obortae; et cum se quidem
in potestate futurum imperatoris dixisset orassetque eum,
ut quantum res sineret fidei suae temere obstrictae con-
2 suleret – promisisse enim se in nullius potestatem eam
traditurum –, ex praetorio in tabernaculum suum con-
3 fusus concessit. ibi arbitris remotis cum crebro suspi-
ritu et gemitu, quod facile ab circumstantibus taberna-
4 culum exaudiri posset, aliquantum temporis consumpsis-
set, ingenti ad postremum edito gemitu fidum e servis
vocat, sub cuius custodia regio more ad incerta fortunae
venenum erat, et mixtum in poculo ferre ad Sophonibam
5 iubet ac simul nuntiare, Masinissam libenter primam ei
fidem praestaturum fuisse, quam vir uxori debuerit:
quoniam eius arbitrium qui possint adimant, secundam
fidem praestare, ne viva in potestatem Romanorum ve-
6 niat. memor patris, imperatoris patriaeque et duorum
regum, quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. hunc
nuntium ac simul venenum ferens minister cum ad So-
7 phonibam venisset, 'accipio' inquit 'nuptiale munus, ne-
que ingratum, si nihil maius vir uxori praestare potuit:
hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse, si non
8 in funere meo nupsissem.' non locuta est ferocius quam
acceptum poculum nullo trepidationis signo dato inpa-
9 vide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipioni, ne quid
aeger animi ferox iuvenis gravius consuleret, accitum
10 eum extemplo nunc solatur, nunc, quod temeritatem te-
meritate alia luerit, tristioremque rem, quam necesse
11 fuerit, fecerit, leniter castigat. postero die, ut a prae-
senti motu averteret animum eius, in tribunal escendit
et contionem advocari iussit. ibi Masinissam, primum
regem appellatum eximiisque ornatum laudibus, aurea
corona, aurea patera, sella curuli et scipione eburno,
12 toga picta et palmata tunica donat. addit verbis hono-
rem: neque magnificentius quicquam triumpho apud Ro-
manos neque triumphantibus ampliorem eo ornatu esse,
quo unum omnium externorum dignum Masinissam po-
13 pulus Romanus ducat. Laelium deinde et ipsum con-
laudatum aurea corona donat. et alii militares viri, prout

a quoque novata opera erat, donati. his honoribus mol- 14
litur regis animus, erectusque in spem propinquam sub-
lato Syphace omnis Numidiae potiundae.

XVI. Scipio C. Laelio cum Syphace alîsque capti- 1
vis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati pro-
fecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert et quae
munimenta incohaverat permunit. Carthaginienses non 2
brevi solum, sed prope vano gaudio ab satis prospera in
praesens oppugnatione classis perfusi, post famam capti
Syphacis, in quo plus prope quam in Hasdrubale atque
exercitu suo spei reposuerunt, perculsi, iam nullo auctore 3
belli ultra audito oratores ad pacem petendam mittunt
triginta seniorum principes. id erat sanctius apud illos
consilium maximaque ad ipsum senatum regendum vis.
qui ubi in castra Romana et in praetorium pervenerunt, 4
more adulantium – accepto, credo, ritu ex ea regione,
ex qua oriundi erant – procubuerunt. conveniens oratio 5
tam humili adulationi fuit, non culpam purgantium, sed
transferentium initium culpae in Hannibalem potentiae-
que eius fautores. veniam civitati petebant civium te- 6
meritate bis iam eversae, incolumi futurae iterum hostium
beneficio: imperium ex victis hostibus populum Ro- 7
manum, non perniciem petere. paratis oboedienter ser-
vire imperaret quae vellet. Scipio et venisse ea spe in 8
Africam se ait et spem suam prospero belli eventu
auctam, victoriam se, non pacem domum reportaturum
esse. tamen, cum victoriam prope in manibus habeat, 9
pacem non abnuere, ut omnes gentes sciant, populum
Romanum et suscipere iuste bella et finire. leges pacis 10
se has dicere: captivos et perfugas et fugitivos resti-
tuant; exercitus ex Italia et Gallia deducant; Hispania
abstineant; insulis omnibus, quae inter Italiam atque
Africam sint, decedant; naves longas praeter viginti 11
omnes tradant, tritici quingenta, hordei trecenta milia
modiûm. pecuniae summam quantam imperaverit, parum 12
convenit; alibi quinque milia talentûm, alibi quinque
milia pondo argenti, alibi duplex stipendium militibus
imperatum invenio. 'his condicionibus' inquit 'placeatne 13
pax, triduum ad consultandum dabitur. si placuerit,

mecum indutias facite, Romam ad senatum mittite le-
14 gatos.' ita dimissi Carthaginienses nullas recusandas
condiciones pacis cum censuissent, quippe qui moram
temporis quaererent, dum Hannibal in Africam traiceret,
15 legatos alios ad Scipionem, ut indutias facerent, alios
Romam ad pacem petendam mittunt, ducentis paucos in
speciem captivos perfugasque et fugitivos, qua impetra-
bilior pax esset.

1 XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace
primoribusque Numidarum captivis Romam venit quae-
que in Africa gesta essent omnia ordine exposuit patri-
bus, ingenti hominum et in praesens laetitia et in futu-
2 rum spe. consulti inde patres regem in custodiam Albam
mittendum censuerunt, Laelium retinendum, donec le-
3 gati Carthaginienses venirent. supplicatio in quadriduum
decreta est. P. Aelius praetor senatu misso et contione
4 inde advocata cum C. Laelio in rostra escendit. ibi
vero audientes fusos Carthaginiensium exercitus, de-
victum et captum ingentis nominis regem, Numidiam
5 omnem egregia victoria peragratam, tacitum continere
gaudium non poterant, quin clamoribus quibusque aliis
6 multitudo solet laetitiam inmodicam significarent. ita-
que praetor extemplo edixit, uti aeditui aedes sacras
tota urbe aperirent, circumeundi salutandique deos agen-
dique grates per totum diem populo potestas fieret.
7 postero die legatos Masinissae in senatum introduxit.
gratulati primum senatui sunt, quod P. Scipio prospere
8 res in Africa gessisset; deinde gratias egerunt, quod
Masinissam non appellasset modo regem, sed fecisset
restituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem
sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et cer-
9 tamine esset regnaturus, dein conlaudatum pro contione
amplissimis decorasset honoribus; quibus ne indignus
esset et dedisse operam Masinissam et porro daturum
10 esse. petere, ut regium nomen ceteraque Scipionis be-
11 neficia et munera senatus decreto confirmaret; ac, nisi
molestum esset, illud quoque petere Masinissam, ut
Numidas captivos, qui Romae in custodia essent, re-
mitterent: id sibi amplum apud populares futurum esse.

ad ea responsum legatis: rerum gestarum prospere in 12
Africa communem sibi cum rege gratulationem esse;
Scipionem recte atque ordine videri fecisse, quod eum
regem appellaverit, et quidquid aliud fecerit, quod cordi
foret Masinissae, ea patres comprobare ac laudare. mu- 13
nera, quae legati ferrent regi, decreverunt sagula purpurea
duo cum fibulis aureis singulis et lato clavo tunicis, equos
duo phaleratos, bina equestria arma cum loricis et taber-
nacula militaremque supellectilem, qualem praeberi con-
suli mos esset. haec regi praetor mittere iussus. legatis 14
in singulos dona ne minus quinûm milium, comitibus
eorum milium aeris et vestimenta bina legatis, singula
comitibus Numidisque, qui ex custodia emissi red-
derentur regi; ad hoc aedes liberae, loca, lautia legatis
decreta.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae 1
et in Africa gesta sunt, P. Quinctilius Varus praetor et
M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallorum cum
Magone Poeno signis conlatis pugnarunt. praetoris le- 2
giones in prima acie fuerunt, Cornelius suas in subsidiis
tenuit, ipse ad prima signa equo advectus, proque duo-
bus cornibus praetor ac proconsul milites ad inferenda
in hostis signa summa vi hortabantur. postquam nihil 3
commovebant, tum Quinctilius Cornelio: 'lentior, ut vi-
des, fit pugna et induratus praeter spem resistendo ho-
stium timor, ac ne vertat in audaciam periculum est.
equestrem procellam excitemus oportet, si turbare ac 4
statu movere volumus. itaque vel tu ad prima signa
proelium sustine, ego inducam in pugnam equites, vel
ego hic in prima acie rem geram, tu quattuor legionum
equites in hostem emitte.' utram vellet praetor muneris 5
partem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum
filio, cui Marco praenomen erat, inpigro iuvene ad
equites pergit iussosque escendere in equos repente in
hostem emittit. tumultum equestrem auxit clamor ab 6
legionibus additus. nec stetisset hostium acies, ni
Mago ad primum equitum motum paratos elephantos ex-
templo in proelium induxisset. ad quorum stridorem 7
odoremque et aspectum territi equi vanum equestre

auxilium fecerunt. et ut intermixtus, [ubi] uti cuspide,
uti comminus gladio posset, roboris maioris Romanus
eques erat, ita in ablatum paventibus procul equis me-
8 lius ex intervallo Numidae iaculabantur. simul et pedi-
tum legio duodecima, magna ex parte caesa, pudore
9 magis quam viribus tenebat locum, nec diutius tenuisset,
ni ex subsidîs tertia decuma legio in primam aciem in-
ducta proelium dubium excepisset. Mago quoque ex
10 subsidiis Gallos integrae legioni opposuit. quibus haud
magno certamine fusis hastati legionis undecimae con-
globant sese atque elephantos iam peditum aciem tur-
11 bantis invadunt. in quos cum pila confertos coniecis-
sent, nullo ferme frustra emisso omnis retro in aciem
suorum averterunt; quattuor gravati vulneribus conrue-
12 runt. tum prima commota hostium acies, simul omnibus
peditibus, ut aversos videre elephantos, ad augendum
pavorem ac tumultum effusis. sed donec stetit ante
signa Mago, gradum sensim referentes ordines et teno-
13 rem pugnae servabant, postquam femine transfixo ca-
dentem auferrique ex proelio prope exsanguem videre,
extemplo in fugam omnes versi. ad quinque milia ho-
stium eo die caesa et signa militaria duo et viginti capta.
14 nec Romanis incruenta victoria fuit: duo milia et trecenti
de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione
duodecima amissi: inde et tribuni militum duo, M. Cos-
15 conius et M. Maevius; tertiae decimae quoque legionis,
quae postremo proelio adfuerat, C. Helvius tribunus mi-
litum in restituenda pugna cecidit et duo et viginti ferme
equites inlustres obtriti ab elephantis cum centurionibus
aliquot perierunt. et longius certamen fuisset, ni vulnere
ducis concessa victoria esset.

1 XVIIII. Mago proximae silentio noctis profectus,
quantum pati viae per vulnus poterat itineribus extentis,
2 ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. ibi eum legati
ab Carthagine paucis ante diebus in sinum Gallicum ad-
pulsis navibus adierunt iubentes, primo quoque tempore
3 in Africam traiceret: id et fratrem eius Hannibalem —
nam ad eum quoque isse legatos eadem iubentis — factu-
rum. non in eo esse Carthaginiensium res, ut Galliam

atque Italiam armis obtineant. Mago non imperio modo 4
senatus periculoque patriae motus, sed metuens etiam,
ne victor hostis moranti instaret Liguresque ipsi, relin-
qui Italiam a Poenis cernentes, ad eos quorum mox in
potestate futuri essent deficerent, simul sperans leniorem 5
in navigatione quam in via iactationem vulneris fore et
curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves
profectus, vixdum superata Sardinia ex vulnere moritur.
naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto a classe
Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur. haec 6
terra marique in parte Italiae, qua iacet ad Alpis, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in provincia
Etruria et Gallia – quoniam eo quoque processerat –
gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex servitute post 7
sextum decimum annum receptis, qui ad vicum Tanne-
tum a Boiis capti fuerant, hinc patre, hinc Catulo lateri 8
circumdatis privato magis quam publico decore insignis
Romam rediit. latum ad populum est, ne C. Servilio 9
fraudi esset, quod patre, qui sella curuli sedisset, vivo,
cum id ignoraret, tribunus plebis atque aedilis plebis
fuisset contra quam sanctum legibus erat. hac rogatione
perlata in provinciam rediit.

Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, Con- 10
sentia, Aufugum, Bergae, Besidiae, Ocriculum, Lym-
phaeum, Argentanum, Clampetia multique ignobiles po-
puli, senescere Punicum bellum cernentes, defecere.
idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie con- 11
flixit. obscura eius pugnae fama est. Valerius Antias
quinque milia hostium caesa ait. quae tanta res est, ut
aut impudenter ficta sit aut neglegenter praetermissa.
nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale gestum. nam 12
ad eum quoque legati ab Carthagine vocantes in Africam
iis forte diebus, quibus ad Magonem, venerunt.

XX. Frendens gemensque ac vix lacrimis temperans 1
dicitur legatorum verba audisse. postquam edita sunt 2
mandata, 'iam non perplexe,' inquit 'sed palam revocant,
qui vetando supplementum et pecuniam mitti iam pri-
dem trahebant. vicit ergo Hannibalem non populus Ro- 3
manus, totiens caesus fugatusque, sed senatus Cartha-

4 giniensis obtrectatione atque invidia. neque hac defor-
mitate reditus mei tam P. Scipio exultabit atque efferet
sese quam Hanno, qui domum nostram, quando alia re
5 non potuit, ruina Carthaginis oppressit.' iam hoc ipsum
praesagiens animo praeparaverat ante naves. itaque
inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii
agri, quae pauca magis (quam) metu quam fide contine-
bantur, dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam
6 transvexit, multis Italici generis, quia in Africam secu-
turos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae de-
lubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso foede
7 interfectis. raro quemquam alium patriam exilii causa
relinquentem tam maestum abiisse ferunt quam Hanni-
balem hostium terra excedentem. respexisse saepe Ita-
liae litora et, deos hominesque accusantem, in se quo-
8 que ac suum ipsius caput execratum, quod non cruentum
ab Cannensi victoria militem Romam duxisset: Sci-
pionem ire ad Carthaginem ausum, qui consul hostem
9 Poenum in Italia non vidisset, se centum milibus arma-
torum ad Trasumennum aut Cannas caesis circa Casi-
linum Cumasque et Nolam consenuisse. haec accusans
querensque ex diutina possessione Italiae est detractus.

1 XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et
Hannibalem profectos allatum est. cuius duplicis gratu-
lationis minuit laetitiam, et quod parum duces in retinen-
dis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut animi aut
2 virium habuisse videbantur et quod solliciti erant, omni
belli mole in unum exercitum ducemque inclinata quo
evasura esset res.

3 Per eosdem dies legati Saguntini venerunt conpren-
sos cum pecunia adducentes Carthaginienses, qui ad
4 conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. ducentûm
et quinquaginta auri, octingentûm pondo argenti in vesti-
5 bulo curiae posuerunt. hominibus acceptis in carcerem
conditis, auro argentoque reddito gratiae legatis actae
atque insuper munera data ac naves, quibus in Hispaniam
reverterentur.

6 Mentio deinde ab senioribus facta est, segnius ho-
mines bona quam mala sentire: transitu in Italiam Hanni-

balis quantum terroris pavorisque esse meminisse; quas
deinde clades, quos luctus incidisse! visa castra hostium 7
e muris urbis; quae vota singulorum universorumque
fuisse! quotiens in conciliis voces manus ad caelum por-
gentium auditas, en umquam ille dies futurus esset, quo 8
vacuam hostibus Italiam bona pace florentem visuri
essent! dedisse id deos tandem sexto decimo demum 9
anno, nec esse (fuit) qui deis grates agendas censeant;
adeo ne advenientem quidem gratiam homines benigne
accipere, nedum ut praeteritae satis memores sint. con- 10
clamatum deinde ex omni parte curiae est, uti referret
P. Aelius praetor, decretumque, ut quinque dies circa
omnia pulvinaria supplicaretur victumaeque maiores im-
molarentur centum viginti.

Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae cum Car- 11
thaginiensium legatos de pace ad senatum venientis Pu-
teolis visos, inde terra venturos adlatum esset, revocari
C. Laelium placuit, ut coram eo de pace ageretur. Q. 12
Fulvius Gillo, legatus Scipionis, Carthaginienses Romam
adduxit. quibus vetitis ingredi urbem hospitium in villa
publica, senatus ad aedem Bellonae datus est.

XXII. Orationem eandem ferme quam apud Sci- 1
pionem habuerunt, culpam omnem belli a publico con-
silio in Hannibalem vertentes: eum iniussu senatus non 2
Alpis modo, sed Hiberum quoque transgressum, nec
Romanis solum, sed ante etiam Saguntinis privato con-
silio bellum intulisse: senatui ac populo Carthaginiensi, 3
si quis vere aestimet, foedus ad eam diem inviolatum
esse cum Romanis. itaque nihil aliud sibi mandatum 4
esse uti peterent quam ut in ea pace, quae postremo cum
C. Lutatio facta esset, manere liceret. cum more tra- 5
dito a patribus potestatem interrogandi, si quis quid
vellet, legatos praetor fecisset senioresque, qui foederi-
bus interfuerant, alia alii interrogarent nec meminisse
per aetatem — etenim omnes ferme iuvenes erant — dice-
rent legati, conclamatum ex omni parte curiae est, Pu- 6
nica fraude electos qui veterem pacem repeterent, cuius
ipsi non meminissent.

XXIII. Emotis deinde curia legatis sententiae inter- 1

rogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem, qui
propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace agere-
2 tur, censebat – cum de re maiore quam quanta ea esset
consultatio incidere non posset, non videri sibi absente
consulum altero ambobusve eam rem agi satis ex digni-
3 tate populi Romani esse –, Q. Metellus, qui triennio ante
consul dictatorque fuerat: cum P. Scipio caedendo exer-
citus, agros populando in eam necessitatem hostis com-
4 pulisset, ut supplices pacem peterent, et nemo omnium
verius existumare posset, qua mente ea pax peteretur,
quam tum qui ante portas Carthaginis bellum gereret,
nullius alterius consilio quam Scipionis accipiendam ab-
5 nuendamve pacem esse. M. Valerius Laevinus, qui bis
consul fuerat, speculatores, non legatos venisse arguebat
iubendosque Italia excedere et custodes cum iis usque
ad naves mittendos Scipionique scribendum, ne bellum
6 remitteret. Laelius Fulviusque adiecerunt, et Scipionem
in eo positam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago
7 ex Italia non revocarentur: omnia simulaturos Cartha-
ginienses duces eos exercitusque spectantis, deinde quam-
vis recentium foederum et deorum omnium oblitos bellum
8 gesturos. eo magis in Laevini sententiam discessum.
legati pace infecta ac prope sine responso dimissi.
1 XXIIII. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud
dubius quin pacatae Italiae penes se gloria esset, velut
pulsum ab se Hannibalem persequens in Siciliam, inde
2 et Africam transiturus, traiecit. quod ubi Romae vul-
gatum est, primo censuerant patres, ut praetor scriberet
consuli, senatum aequum censere in Italiam reverti eum,
3 deinde cum praetor spreturum eum litteras suas diceret,
dictator ad id ipsum creatus P. Sulpicius pro iure maioris
4 imperi consulem in Italiam revocavit. relicuum anni cum
M. Servilio magistro equitum circumeundis Italiae urbi-
bus, quae bello alienatae fuerant, noscendisque singula-
rum causis consumpsit.
5 Per indutiarum tempus et ex Sardinia ab Lentulo
praetore centum onerariae naves cum commeatu viginti
rostratarum praesidio et ab hoste et ab tempestatibus
6 mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. Octavio du-

centis onerariis, triginta longis navibus ex Sicilia trai-
cienti non eadem fortuna fuit. in conspectum ferme 7
Africae prospero cursu vectum primo destituit ventus,
deinde versus in Africum turbavit ac passim naves dis-
iecit. ipse cum rostratis per adversos fluctus ingenti re- 8
migum labore enisus Apollinis promunturium tenuit;
onerariae pars maxima ad Aegimurum – insula ea sinum 9
ab alto claudit, in quo sita Carthago est, triginta ferme
milia ab urbe –, aliae adversus urbem ipsam ad Calidas
Aquas delatae sunt. omnia in conspectu Carthaginis 10
erant. itaque ex tota urbe in forum concursum est: ma-
gistratus senatum vocare, populus in curiae vestibulo
fremere, ne tanta ex oculis manibusque amitteretur
praeda. cum quidam pacis petitae, alii indutiarum – nec- 11
dum enim dies exierat – fidem opponerent, permixto
paene senatus populique concilio consensum est, ut clas-
sem quinquaginta navium Hasdrubal Aegimurum trai-
ceret, inde per litora portusque dispersas Romanas naves
colligeret. desertae fuga nautarum primum ab Aegi- 12
muro, deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus
tractae sunt.

XXV. Nondum ab Roma reverterant legati, neque 1
sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace sen-
tentia esset, necdum indutiarum dies exierat; eo in- 2
digniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petissent
pacem et indutias, et spem pacis et fidem indutiarum
violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium, M. Ser-
vilium, L. Fabium extemplo misit. qui cum multitudinis 3
concursu prope violati essent nec reditum tutiorem futu-
rum cernerent, petierunt a magistratibus, quorum auxilio
vis prohibita erat, ut naves mitterent, quae se proseque-
rentur. datae triremis duae cum ad Bagradam flumen 4
pervenissent, unde castra Romana conspiciebantur, Car-
thaginem rediere. classis Punica ad Uticam stationem 5
habebat. ex ea tres quadriremes – seu clam misso a
Carthagine nuntio, uti fieret, seu Hasdrubale, qui classi
praeerat, sine publica fraude auso facinus – quinque-
remem Romanam superantem promunturium ex alto re-
pente adgressae sunt. sed neque rostro ferire celeritate 6

superlabentem poterant neque transilire armati ex humi-
7 lioribus in altiorem navem, et defendebatur egregie,
quoad tela suppeditarunt. quis deficientibus iam nulla
alia res eam quam propinquitas terrae multitudoque a
8 castris in litus effusa tueri potuit. concitatam enim remis
quanto maximo impetu poterant in terram cum inmisis-
sent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi evase-
9 runt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie indu-
tiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma cum le-
10 gatis Carthaginiensibus supervenerunt. quibus Scipio,
etsi non indutiarum fides modo a Carthaginiensibus, sed
ius etiam gentium in legatis violatum esset, tamen se
nihil nec institutis populi Romani nec suis moribus in-
dignum in iis facturum esse cum dixisset, dimissis lega-
tis bellum parabat.

11 Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e nau-
ticis unus escendere in malum, ut specularetur, quam
tenerent regionem, cum dixisset, sepulchrum dirutum
12 proram spectare, abominatus praetervehi iusso guber-
natore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias ex-
posuit.

1 XXVI. Haec eo anno in Africa gesta: insequentia
excedunt in eum annum, quo M. Servilius, qui tum ma-
gister equitum erat, et Ti. Claudius Nero consules facti
2 sunt. ceterum exitu superioris anni cum legati sociarum
urbium ex Graecia questi essent, vastatos agros ab regiis
praesidiis profectosque in Macedoniam legatos ad res re-
3 petendas non admissos ad Philippum regem, simul nun-
tiassent, quattuor milia militum cum Sopatro duce tra-
iecta in Africam dici, ut essent Carthaginiensibus prae-
4 sidio, et pecuniae aliquantum una missum: legatos ad
regem, qui haec adversus foedus facta videri patribus
nuntiarent, mittendos censuit senatus. missi C. Teren-
tius Varro, C. Mamilius, M. Aurelius. iis tres quinque-
remes datae.

5 Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Publicius
ad solum exustus, et aquarum magnitudine, sed annonae
vilitate fuit, praeterquam quod pace omnis Italia erat
6 aperta, etiam quod magnam vim frumenti ex Hispania

missam M. Valerius Falto et M. Fabius Buteo aediles
curules quaternis aeris vicatim populo discripserunt.
Eodem anno Quintus Fabius Maximus moritur ex- 7
actae aetatis, si quidem verum est augurem duos et
sexaginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. vir 8
certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab eo
inciperet. superavit paternos honores, avitos aequavit.
victòrîs et maioribus proeliis avus insignis Rullus; sed
omnia aequare unus hostis Hannibal potest. cautior 9
tamen quam promptior hic habitus, et sicut dubites,
utrum ingenio cunctator fuerit an quia ita bello proprie
quod tum gerebatur aptum erat, sic nihil certius est quam
unum hominem nobis cunctando rem restituisse, sicut
Ennius ait. augur in locum eius inauguratus Quintus 10
Fabius Maximus filius, in eiusdem locum pontifex – nam
duo sacerdotia habuit – Ser. Sulpicius Galba.
Ludi Romani diem unum, plebei ter toti instaurati 11
ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio Flacco.
ii ambo praetores facti et cum iis C. Livius Salinator et
C. Aurelius Cotta. comitia eius anni utrum C. Servilius 12
consul habuerit an, quia eum res in Etruria tenuerint
quaestiones ex senatus consulto de coniurationibus prin-
cipum habentem, dictator ab eo dictus P. Sulpicius, in-
certum ut sit diversi auctores faciunt.
XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius et 1
Ti. Claudius senatu in Capitolium vocato de provinciis
rettulerunt. Italiam atque Africam in sortem coici, Afri- 2
cam ambo cupientes, volebant. ceterum Q. Metello ma-
xime adnitente neque negata neque data est Africa: con- 3
sules iussi cum tribunis plebis agere, ut, si îs videretur,
populum rogarent, quem vellent in Africa bellum gerere.
omnes tribus P. Scipionem iusserunt. nihilo minus con- 4
sules provinciam Africam – ita enim senatus decreverat –
in sortem coniecerunt. Ti. Claudio Africa evenit, ut 5
quinquaginta navium classem, omnes quinqueremes, in
Africam traiceret parique imperio cum Scipione impera-
tor esset; M. Servilius Etruriam sortitus. in eadem pro- 6
vincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consulem
manere ad urbem senatu placuisset. praetores M. Sextius 7

Galliam est sortitus, ut duas legiones provinciamque
traderet ei P. Quintilius Varus; C. Livius Bruttios cum
duabus legionibus, quibus P. Sempronius proconsul priore
8 anno praefuerat; Cn. Tremellius Siciliam, ut a P. Villio
Tappulo praetore prioris anni provinciam et duas legiones
acciperet; Villius pro praetore viginti navibus longis,
9 militibus mille oram Siciliae tutaretur; M. Pomponius
viginti navibus reliquis mille et quingentos milites Romam
deportaret; C. Aurelio Cottae urbana evenit; ceteris ita,
uti quisque obtinebant provincias exercitusque, prorogata
10 imperia – sedecim non amplius eo anno legionibus de-
11 fensum imperium est –; et ut placatis dîs omnia inci-
perent agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello, T.
Quinctio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias
maiores voverat, si per quinquennium res publica eodem
statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam ad bellum
12 proficiscerentur, facerent; votivi in circo per quadriduum
facti hostiaeque quibus votae erant dîs caesae.

1 XXVIII. Inter haec simul spes, simul cura in dies
crescebat, nec satis certum constare aput animum poterat,
utrum gaudio dignum esset, Hannibalem post sextum
decimum annum ex Italia decedentem vacuam posses-
sionem eius reliquisse populo Romano, an magis me-
tuendum, quod incolumi exercitu in Africam transisset:
2 locum nimirum, non periculum mutatum; cuius tantae
dimicationis vatem, qui nuper decessisset, Q. Fabium
haut frustra canere solitum, graviorem in sua terra futu-
3 rum hostem Hannibalem quam in aliena fuisset. nec
Scipioni aut cum Syphace, inconditae barbariae rege,
cui Statorius semilixa ducere exercitus solitus sit, aut
cum socero eius Hasdrubale, fugacissimo duce, rem fu-
turam aut tumultuarîs exercitibus ex agrestium semermi
4 turba subito conlectis, sed cum Hannibale, prope nato
in praetorio patris, fortissimi ducis, alito atque educato
inter arma, puero quondam milite, vixdum iuvene im-
peratore, qui senex vincendo factus Hispanias, Gallias,
Italiam ab Alpibus ad fretum monumentis ingentium
5 rerum complesset. ducere exercitum aequalem stipendiis
suis, duratum omnium rerum patientia, quas vix fides

fiat homines passos, perfusum miliens cruore Romano,
exuvias non militum tantum, sed etiam inperatorum por-
tantem. multos occursuros Scipioni in acie, qui prae- 6
tores, qui imperatores, qui consules Romanos sua manu
occidissent, muralibus vallaribusque insignes coronis,
pervagatos capta castra, captas urbes Romanas. non 7
esse hodie tot fasces magistratibus populi Romani, quot
captos ex caede imperatorum praeferre posset Hannibal.
has formidines agitando animis ipsi curas et metus auge- 8
bant; etiam quod, cum adsuessent per aliquot annos
bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae partibus
lenta spe in nullum propinquum debellandi finem gerere,
erexerant omnium animos Scipio et Hannibal, velut ad
supremum certamen comparati duces. ei quoque, quibus 9
erat ingens in Scipione fiducia et victoriae spes, quo
magis in propinquam eam imminebant animis, eo curae
erant intentioris. haud dispar habitus animorum Car- 10
thaginiensibus erat, quos modo petisse pacem, intuentis
Hannibalem ac rerum gestarum eius magnitudinem, pae-
nitebat, modo, cum respicerent bis sese acie victos, Sy- 11
phacem captum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque
ea omnia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut
fatalem eum ducem in exitium suum natum horrebant.

XXVIIII. Iam Hadrumetum venerat Hannibal, unde, 1
ad reficiendum ex iactatione maritima militem paucis die-
bus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia circa Cartha-
ginem obtineri armis adferentium, magnis itineribus
Zamam contendit. Zama quinque dierum iter a Cartha- 2
gine abest. inde praemissi speculatores cum excepti a
custodibus Romanis deducti ad Scipionem essent, tradi-
tos eos tribunis militum iussosque omisso metu visere
omnia per castra, qua vellent, circumduci iussit per- 3
cunctatusque, satin per commodum omnia explorassent,
datis qui prosequerentur retro ad Hannibalem dimisit.
Hannibal nihil quidem eorum quae nuntiabantur – nam 4
et Masinissam cum sex milibus peditum, quattuor equi-
tum venisse eo ipso forte die adferebant – laeto animo
audit, maxime scilicet hostis fiducia [audacia]que, non
de nihilo profecto concepta, percussus est. itaque quam- 5

quam et ipse causa belli erat et adventu suo turbaverat
et pactas indutias et spem foederum, tamen si integer
quam si victus peteret pacem aequiora impetrari posse
ratus, nuntium ad Scipionem misit, ut conloquendi secum
6 potestatem faceret. id utrum sua sponte fecerit an pu-
7 blico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Valerius
Antias primo proelio victum eum a Scipione, quo duo-
decim milia armatorum in acie sint caesa, mille et sep-
tingenti capti, legatum cum aliis decem legatis tradit in
8 castra ad Scipionem venisse. ceterum Scipio cum con-
loquium haud abnuisset, ambo ex composito duces castra
9 protulerunt, ut coire ex propinquo possent. Scipio haud
procul Naraggara urbe cum ad cetera loco opportuno,
tum quod aquatio intra teli coniectum erat, consedit.
10 Hannibal tumulum a quattuor milibus inde, tutum com-
modumque alioqui, nisi quod longinquae aquationis erat,
cepit. ibi in medio locus conspectus undique, ne quid
insidiarum esset, delectus.
1 XXX. Summotis pari spatio armatis cum singulis
interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis ma-
ximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium gen-
2 tium cuilibet regum imperatorumve pares. paulisper
alter alterius conspectu, admiratione mutua prope attoniti
3 conticuere. tum Hannibal prior: 'si hoc ita fato datum
erat, ut qui primus bellum intuli populo Romano quique
totiens prope in manibus victoriam habui, is ultro ad
pacem petendam venirem, laetor, te mihi sorte potis-
4 simum datum, a quo peterem. tibi quoque inter multa
egregia non in ultimis laudum hoc fuerit, Hannibalem,
cui tot de Romanis ducibus victoriam di dedissent, tibi
cessisse teque huic bello, vestris plus quam nostris cladi-
5 bus insigni, finem imposuisse. hoc quoque ludibrium
casus ediderit fortuna, ut cum patre tuo consule ceperim
arma, cum eodem primum Romano imperatore signa
contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam
6 veniam. optimum quidem fuerat eam patribus nostris
mentem datam ab dîs esse, ut et vos Italiae et nos Afri-
7 cae imperio contenti essemus; neque enim ne vobis qui-
dem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro tot

classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis du-
cibus. sed praeterita magis reprehendi possunt quam
corrigi. ita aliena adpetiimus, ut de nostris dimicaremus, 8
nec in Italia solum vobis bellum, nobis in Africa esset,
sed et vos in portis vestris prope ac moenibus signa ar-
maque hostium vidistis et nos ab Carthagine fremitum
castrorum Romanorum exaudimus. quod igitur nos ma- 9
xime abominamur, vos autem ante omnia optaretis, in
meliore vestra fortuna de pace agitur. agimus ei, quo-
rum maxime interest pacem esse, et qui quodcumque
egerimus, ratum civitates nostrae habiturae sint. animo
tantum nobis opus est non abhorrente a quietis consiliis.
quod ad me adtinebat, iam aetas senem in patriam re- 10
vertentem, unde puer profectus sum, iam secundae, iam
adversae res ita fraudaverunt, ut rationem sequi quam
fortunam malim: tuam et adulescentiam et perpetuam 11
felicitatem, ferociora utraque quam quietis opus est con-
siliis, metuo. non temere incerta casuum reputat, quem
fortuna numquam decipit. quod ego fui ad Trasumen- 12
num, ad Cannas, id tu hodie. vixdum militari aetate
imperio accepto omnia audacissime incipientem nusquam
fefellit fortuna. patris et patrui persecutus mortem ab 13
calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pietatis-
que eximiae cepisti: amissas Hispanias reciperasti quat-
tuor inde Punicis exercitibus pulsis; consul creatus, cum 14
ceteris ad tutandam Italiam parum animi esset, trans-
gressus in Africam, duobus hic exercitibus caesis, binis
eadem hora captis simul incensisque castris, Syphace
potentissimo rege capto, tot urbibus regni eius, tot nostri
imperii ereptis, me sextum decimum iam annum haeren-
tem in possessione Italiae detraxisti. potest victoriam 15
malle quam pacem animus. novi spiritus magnos magis
quam utiles: et mihi talis aliquando fortuna adfulsit.
quodsi in secundis rebus bonam quoque mentem darent
dei, non ea solum quae evenissent, sed etiam ea quae
evenire possent reputaremus. ut omnium obliviscaris 16
aliorum, satis ego documenti in omnis casus sum. quem 17
modo castris inter Anienem atque urbem vestram positis
signa inferentem in moenia Romana — hic cernas duobus

fratribus, fortissimis viris, clarissimis imperatoribus or-
batum, ante moenia prope obsessae patriae, quibus terrui
vestram urbem, ea pro mea deprecantem. maximae cui-
18 que fortunae minime credendum est. in bonis tuis rebus,
nostris dubiis, iam ampla ac speciosa danti [tibi] est
pax, nobis petentibus magis necessaria quam honesta.
19 melior tutiorque est certa pax quam sperata victoria;
haec in tua, illa in deorum manu est. ne tot annorum
20 felicitatem in unius horae dederis discrimen; cum tuas
vires, tum vim fortunae Martemque belli communem
propone animo. utrimque ferrum, utrimque corpora hu-
mana erunt; nusquam minus quam in bello eventus re-
21 spondent. non tantum ad id, quod data pace iam habere
potes, si proelio vincas, gloriae adieceris, quantum ad-
emeris, si quid adversi eveniat. simul parta ac sperata
22 decora unius horae fortuna evertere potest. omnia in
pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli: tunc ea
23 habenda fortuna erit, quam di dederint. inter pauca fe-
licitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in hac
eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus dedisset
patribus nostris; non statuendo felicitati modum nec co-
hibendo efferente se fortuna, quanto altius elatus erat,
24 eo foedius conruit. est quidem eius qui dat, non qui
petit, condiciones dicere pacis; sed forsitan non indigni
25 simus, qui nobismet ipsi multam irrogemus: (qui) non
recusamus quin omnia, propter quae ad bellum itum est,
vestra sint, Sicilia, Sardinia, Hispania, quidquid insula-
26 rum toto inter Africam Italiamque continetur mari; Car-
thaginienses inclusi Africae litoribus vos, quando ita dîs
placuit, externa etiam terra marique videamus regentis
27 imperia. haut negaverim, propter non nimis sincere pe-
titam aut expectatam nuper pacem suspectam esse vobis
Punicam fidem. multum, per quos petita sit, ad fidem
28 tuendae pacis pertinet, Scipio. vestri quoque, ut audio,
patres non nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in
29 legatione erat, negaverunt pacem; — Hannibal peto pa-
cem, qui neque peterem, nisi utilem crederem, et propter
30 eandem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. et
quem ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne

quem eius paeniteret, quoad id ipsi invidere dei, prae-
stiti, ita adnitar, ne quem pacis per me partae paeniteat.'

XXXI. Adversus haec imperator Romanus in hanc 1
fere sententiam respondit: 'non me fallebat, Hannibal,
per adventus tui spem Carthaginienses et praesentem in-
dutiarum fidem et spem pacis turbasse, neque tu id sane 2
dissimulas, qui de condicionibus superioribus pacis omnia
subtrahas praeter ea, quae iam pridem in nostra po-
testate sunt. ceterum ut tibi curae est sentire cives tuos, 3
quanto per te onere leventur, sic mihi laborandum est,
ne (si) quae tum pepigerunt hodie subtracta ex condi-
cionibus pacis praemia perfidiae habeant. indigni, qui-
bus eadem pateat condicio, etiam ut prosit vobis fraus
petitis. neque patres nostri priores de Sicilia neque nos 4
de Hispania fecimus bellum; et tunc Mamertinorum so-
ciorum periculum et nunc Sagunti excidium nobis pia ac
iusta induerunt arma: vos lacessere et tu ipse fateris et 5
dei testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius
fasque dederunt et huius dant et dabunt. quod ad me 6
attinet, et humanae infirmitatis memini et vim fortunae
reputo et omnia quaecumque agimus subiecta esse mille
casibus scio; ceterum, quem ad modum superbe et vio- 7
lenter me faterer facere, si, priusquam in Africam traie-
cissem, te tua voluntate cedentem Italia et inposito in
naves exercitu ipsum venientem ad pacem petendam
aspernarer, sic nunc, cum prope manu consertum resti- 8
tantem ac tergiversantem in Africam attraxerim, nulla
sum tibi verecundia obstrictus. proinde si quid ad ea, 9
quae tum pax conventura videbatur, quasi multa navium
cum commeatu per indutias expugnatarum legatorumque
violatorum, adicitur, est quod referam ad consilium; sin
illa quoque gravia videntur, bellum parate, quoniam pa-
cem pati non potuistis.'

Ita infecta pace ex conloquio ad suos cum se rece- 10
pissent, frustra verba peracta renuntiant: armis decer-
nendum esse habendamque eam fortunam, quam dei
dedissent.

XXXII. In castra ut est ventum, pronuntiant ambo, 1
arma expedirent milites animosque ad supremum cer-

tamen, non in unum diem, sed in perpetuum, si felicitas
2 adesset, victores: Roma an Carthago iura gentibus da-
rent ante crastinam noctem scituros; neque enim Africam
aut Italiam, sed orbem terrarum victoriae praemium fore,
par periculum praemio, quibus adversae pugnae fortuna
3 fuisset. nam neque Romanis effugium ullum patebat in
aliena ignota terra et Carthagini supremo auxilio effuso
adesse videbatur praesens excidium.

4 Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum opu-
lentissimorum populorum duo longe clarissimi duces, duo
fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut cumu-
5 laturi eo die aut eversuri. anceps igitur spes, metus
miscebant animos; contemplantibusque modo suam, modo
hostium aciem, cum oculis magis quam ratione pensarent
vires, simul laeta, simul tristia obversabantur. quae
ipsis sua sponte non succurrebant, ea duces admonendo
6 atque hortando subiciebant. Poenus sedecim annorum
in terra Italia res gestas, tot duces Romanos, tot exer-
citus occidione occisos et sua cuique decora, ubi ad in-
signem alicuius pugnae memoria militem venerat, refere-
7 bat; Scipio Hispanias et recentia in Africa proelia et con-
fessionem hostium, quod neque non petere pacem propter
metum neque manere in ea prae insita animis perfidia
8 potuissent. ad hoc conloquium Hannibalis, in secreto
9 habitum ac liberum fingenti, qua vult flectit; ominatur,
quibus quondam auspiciis patres eorum ad Aegatis pu-
gnaverint insulas, ea illis exeuntibus in aciem porten-
10 disse deos: adesse finem belli ac laboris, in manibus
esse praedam Carthaginis, reditum domum in patriam
11 ad parentes, liberos, coniuges penatesque deos. celsus
haec corpore vultuque ita laeto, ut vicisse iam crederes,
dicebat. instruit deinde primos hastatos, post eos prin-
cipes, triariis postremam aciem clausit.

1 XXXIII. Non confertas autem cohortes ante sua
quamque signa instruebat, sed manipulos aliquantum
inter se distantis, ut esset spatium, qua elephanti hostium
2 acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati,
eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto opera
utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu, Ma-

sinissam Numidasque ab dextro opposuit. vias patentis 3
inter manipulos antesignanorum velitibus – ea tunc levis
armatura erat – complevit, dato praecepto, ut ad im-
petum elephantorum aut post directos refugerent ordines
aut in dextram laevamque discursu adplicantes se ante-
signanis viam, qua inruerent in ancipitia tela, beluis
darent. Hannibal ad terrorem primos elephantos – octo- 4
ginta autem erant, quot nulla umquam in acie ante ha-
buerat – instruxit, deinde auxilia Ligurum Gallorumque 5
Balearibus Maurisque admixtis; in secunda acie Cartha-
giniensis Afrosque et Macedonum legionem; modico 6
deinde intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum
militum – Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures
quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti – in-
struxit. equitatum et ipse circumdedit cornibus; dextrum 7
Carthaginiensis, sinistrum Numidae tenuerunt.

Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, 8
quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non
vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset.
auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda merces 9
ostentabatur; Galli proprio atque insito in Romanos odio
accenduntur; Liguribus campi uberes Italiae deductis ex
asperrumis montibus in spem victoriae ostentantur; Mau- 10
ros Numidasque Masinissae inpotenti futuro dominatu
terrent; aliae aliis spes ac metus iactantur. Cartha- 11
giniensibus moenia patria, di penates, sepulchra maio-
rum, liberi cum parentibus coniugesque pavidae, aut ex-
cidium servitiumque aut imperium orbis terrarum, nihil
aut in metum aut in spem medium, ostentantur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses, 12
duces suarum gentium inter populares, pleraque per in-
terpretes inter immistos alienigenis ageret, tubae cornua-
que ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor ortus, ut 13
elephanti in suos sinistro maxime cornu verterentur,
Mauros ac Numidas. addidit facile Masinissa perculsis
terrorem nudavitque ab ea parte aciem equestri auxilio.
paucae tamen bestiarum intrepidae in hostem actae inter 14
velitum ordines cum multis suis vulneribus ingentem
stragem edebant. resilientes enim ad manipulos velites, 15

cum viam elephantis, ne obtererentur, fecissent, in an-
cipitis ad ictum utrimque coniciebant hastas, nec pila ab
16 antesignanis cessabant, donec undique incidentibus telis
exacti ex Romana acie hi quoque in suo dextro cornu
ipsos Carthaginiensium equites in fugam verterunt. Lae-
lius ut turbatos vidit hostis, addidit perculsis terrorem.

1 XXXIIII. Utrimque nudata equite erat Punica
acies, cum pedes concurrit, nec spe nec viribus iam par.
ad hoc dictu parva, sed magna eadem in re gerenda mo-
menta: congruens clamor a Romanis eoque maior et ter-
ribilior, dissonae illis, ut gentium multarum discrepanti-
2 bus linguis, voces; pugna Romana stabilis et suo et
armorum pondere incumbentium in hostem, concursatio
3 et velocitas illinc maior quam vis. igitur primo impetu
extemplo movere loco hostium aciem Romani. ala deinde
et umbone pulsantes, in summotos gradu inlato, aliquan-
4 tum spati velut nullo resistente incessere, urgentibus et
novissimis primos, ut semel motam aciem sensere, quod
5 ipsum vim magnam ad pellendum hostem addebat. apud
hostis auxiliaris cedentis secunda acies, Afri et Cartha-
ginienses, adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne re-
sistentis pertinaciter primos caedendo ad se perveniret
6 hostis, pedem referrent. igitur auxiliares terga dant re-
pente, et in suos versi partim refugere in secundam
aciem, partim non recipientes caedere, ut et paulo ante
7 non adiuti et tunc exclusi. et prope duo iam permixta
proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hostibus,
8 simul cum suis cogerentur manus conserere. non tamen
ita perculsos iratosque in aciem accipere, sed densatis
ordinibus in cornua vacuumque circa campum extra proe-
lium eicere, ne pavido fuga, vulneribus milite sinceram
9 et integram aciem miscerent. ceterum tanta strages ho-
minum armorumque locum, in quo steterant paulo ante
auxiliares, compleverat, ut prope difficilior transitus
10 esset, quam per confertos hostes fuerat. itaque qui primi
erant, hastati per cumulos corporum armorumque et tabem
sanguinis qua quisque poterat sequentes hostem et signa
et ordines confuderunt. principum quoque signa fluctuari
11 coeperant vagam ante se cernendo aciem. quod Scipio

ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit; sauciis
in postremam aciem subductis principes triariosque in
cornua inducit, quo tutior firmiorque media hastatorum
acies esset. ita novum de integro proelium ortum est, 12
quippe ad veros hostis perventum erat, et armorum
genere et usu militiae et fama rerum gestarum et magni-
tudine vel spei vel periculi pares. sed et numero superior 13
Romanus erat et animo, quod iam equites, iam elephan-
tos fuderat, iam prima acie pulsa in secundam pugnabat.

XXXV. In tempore Laelius ac Masinissa, pulsos 1
per aliquantum spatii secuti equites, revertentes in aver-
sam hostium aciem incurrere. is demum equitum im-
petus fudit hostem. multi circumventi in acie caesi; per 2
patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia equi-
tatu passim interierunt. Carthaginiensium sociorumque 3
caesa eo die supra milia viginti, par ferme numerus ca-
ptus cum signis militaribus centum triginta duobus, ele-
phanti undecim. victores ad mille et quingenti cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum elapsus 4
Hadrumetum perfugit, omnia et in proelio et ante aciem
priusquam excederet pugna expertus et confessione etiam 5
Scipionis omniumque peritorum militiae omnem illam
laudem adeptus, singulari arte aciem eo die instruxisse:
elephantos in prima fronte, quorum fortuitus impetus at- 6
que intolerabilis vis signa sequi et servare ordines, in quo
plurimum spei ponerent, Romanos prohiberent; deinde 7
auxiliares ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti
ex conluvione omnium gentium, quos non fides teneret,
sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul 8
primum ardorem atque impetum hostium excipientes fa-
tigarent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum hostium
hebetarent; tum, ubi omnis spes, milites Carthaginien- 9
ses Afrosque, ut omnibus rebus aliis pares, eo quod in-
tegri cum fessis ac sauciis pugnarent, superiores essent;
Italicos incertos socii an hostes essent in postremam
aciem summotos. hoc edito velut ultimo virtutis opere 10
Hannibal cum Hadrumetum refugisset accitusque inde
Carthaginem sexto ac tricesimo post anno quam puer
inde profectus erat redisset, fassus in curia est, non 11

proelio modo se, sed bello victum, nec spem salutis alibi
quam in pace impetranda esse.
1 XXXVI. Scipio confestim a proelio expugnatis ho-
stium castris direptisque cum ingenti praeda ad mare ac
2 naves rediit nuntio adlato, P. Lentulum cum quinqua-
ginta rostratis, centum onerariis, cum omni genere com-
3 meatus ad Uticam accessisse. admovendum igitur un-
dique terrorem perculsae Carthagini ratus, misso Laelio
Romam cum victoriae nuntio Octavium terrestri itinere
ducere legiones Carthaginem iubet; ipse ad suam veterem
nova Lentuli classe adiuncta profectus ab Utica portum
4 Carthaginis petit. haud procul aberat, cum velata in-
fulis ramisque oleae Carthaginiensium occurrit navis.
decem legati erant, principes civitatis, auctore Hannibale
5 missi ad petendam pacem. qui cum ad puppim prae-
toriae navis accessissent velamenta supplicum porrigen-
tes, orantes implorantesque fidem ac misericordiam Sci-
6 pionis, nullum iis aliud responsum datum quam ut
Tynetem venirent: eo se moturum castra. ipse ad con-
templandum Carthaginis situm, non tam noscendi in
praesentia quam deprimendi hostis causa [provectus],
7 Uticam, eodem et Octavio revocato, rediit. inde pro-
cedentibus ad Tynetem nuntius adlatus, Verminam Sy-
phacis filium cum equitibus pluribus quam peditibus
8 venire Carthaginiensibus auxilio. pars exercitus cum
omni equitatu Saturnalibus primis agmen adgressa Nu-
midarum levi certamine fudit. exitu quoque fugae inter-
cluso parte omni circumdatis equitibus quindecim milia
hominum caesa, mille et ducenti vivi capti sunt et equi
Numidici mille et quingenti, signa militaria duo et sep-
tuaginta. regulus inter tumultum cum paucis effugit.
9 tum ad Tynetem eodem quo ante loco castra posita, le-
gatique triginta Carthagine ad Scipionem venerunt. et
illi quidem multo miserabilius quam antea, quo magis
cogebat fortuna, egerunt, sed aliquanto minore cum mise-
10 ricordia ab recenti memoria perfidiae auditi sunt. in con-
silio quamquam iusta ira omnis ad delendam stimulabat
Carthaginem, tamen cum et quanta res esset, quam
longi temporis obsidio tam munitae et tam validae urbis

reputarent et ipsum Scipionem expectatio successoris 11
venturi ad paratam alterius labore ac periculo finiti belli famam sollicitaret, ad pacem omnium animi versi sunt.

XXXVII. Postero die revocatis legatis et cum multa 1
castigatione perfidiae monitis, ut tot cladibus edocti tandem deos et ius iurandum esse crederent, condiciones
pacis dictae, ut liberi legibus suis viverent: quas urbis 2
quosque agros quibusque finibus ante bellum tenuissent tenerent populandique finem eo die Romanus faceret.
perfugas fugitivosque et captivos omnis redderent Ro- 3
manis et naves rostratas praeter decem triremes traderent elephantosque quos haberent domitos, neque domarent
alios; bellum neve in Africa neve extra Africam iniussu 4
populi Romani gererent; Masinissae res redderent foedusque cum eo facerent; frumentum stipendiumque au- 5
xiliis, donec ab Romanis legati redissent, praestarent; decem milia talentûm argenti, discripta pensionibus aequis in annos quinquaginta, solverent. obsides centum arbitratu Scipionis darent, ne minores quattuordecim
annis neu triginta maiores. indutias ita se daturum, si 6
per priores indutias naves onerariae captae, quaeque fuissent in navibus, restituerentur; aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati cum domum referre iussi in 7
contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem processisset audireturque a multitudine inquieta eadem et
inbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore au- 8
dirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore loco detraxit. quae insueta liberae civitati species cum fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir urbana
libertate 'novem' inquit 'annorum a vobis profectus post 9
sextum et tricesimum annum redii. militaris artes, quas me a puero fortuna nunc privata, nunc publica docuit, probe videor scire: urbis ac fori iura, leges, mores vos
me oportet doceatis.' excusata inprudentia de pace mul- 10
tis verbis disseruit, quam nec iniqua et necessaria esset.
id omnium maxime difficile erat, quod ex navibus per 11
indutias captis nihil praeter ipsas comparebat naves; nec inquisitio erat facilis, adversantibus paci qui arguerentur.

12 placuit naves reddi et homines utique inquiri, cetera
quae abessent aestimanda Scipioni permitti, atque ita
13 pecunia luere Carthaginienses. sunt qui Hannibalem ex
acie ad mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem
Antiochum extemplo profectum tradant postulantique
ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, respon-
sum esse, Hannibalem in Africa non esse.

1 XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem le-
gati, quae publica in navibus fuerant ex publicis descripta
rationibus quaestores, quae privata profiteri domini iussi;
2 pro ea summa pecuniae viginti quinque milia pondo ar-
genti praesentia exacta, indutiaeque Carthaginiensibus
3 datae in tres menses. additum, ne per indutiarum tem-
pus alio usquam quam Romam mitterent legatos, et qui-
cumque legati Carthaginem venissent, ne ante dimitte-
rent eos quam Romanum imperatorem, quid petentes
4 venissent, certiorem facerent. cum legatis Carthaginien-
sibus Romam missi L. Veturius Philo et M. Marcius
5 Ralla et L. Scipio imperatoris frater. per eos dies com-
meatus ex Sicilia Sardiniaque tantam vilitatem annonae
fecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator re-
linqueret.

6 Romae ad nuntium primum rebellionis Carthaginien-
sium trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Claudius ma-
ture classem in Siciliam ducere atque inde in Africam
traicere et alter consul M. Servilius ad urbem morari,
7 donec quo statu res in Africa essent sciretur. segniter
omnia in comparanda deducendaque classe ab Ti. Claudio
consule facta erant, quod patres de pace Scipionis potius
arbitrium esse, quibus legibus daretur, quam consulis
8 censuerant. prodigia quoque nuntiata sub ipsam famam
rebellionis terrorem attulerant: Cumis solis orbis minui
visus et pluit lapideo imbri et in Veliterno agro terra in-
gentibus cavernis consedit arboresque in profundum
9 haustae, Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus
aliquot locis et porta de caelo tacta et in Palatio lapidi-
bus pluit. id prodigium more patrio novemdiali sacro,
10 cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam aqua-
rum insolita magnitudo in religionem versa, nam ita

abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inundato
extra portam Collinam ad aedem Erucinae Veneris parati
sint. ceterum ludorum ipso die subita serenitate orta 11
pompa duci coepta ad portam Collinam revocata ducta-
que in circum est, cum cessisse inde aquam nuntiatum
esset, laetitiamque populo et ludis celebritatem addidit 12
sedes sua sollemni spectaculo reddita.

XXXVIIII. Claudium consulem, profectum tandem 1
ab urbe, inter portus Cosanum Loretanumque atrox vis
tempestatis adorta in metum ingentem adduxit. Popu- 2
lonium inde cum pervenisset stetissetque ibi, dum reli-
quum tempestatis exsaeviret, in Ilvam insulam et ab Ilva
Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi superan-
tem Insanos montis multo et saevior et infestioribus locis
tempestas adorta disiecit classem; multae quassatae ar- 3
mamentisque spoliatae naves, quaedam fractae. ita vexata
ac lacerata classis Caralis tenuit. ubi dum subductae re-
ficiuntur naves, hiems oppressit, circumactumque anni
tempus et nullo prorogante imperium privatus Ti. Clau-
dius classem Romam reduxit. M. Servilius, ne comitio- 4
rum causa ad urbem revocaretur, dictatore dicto C. Ser-
vilio Gemino in provinciam est profectus. dictator ma-
gistrum equitum P. Aelium Paetum dixit. saepe comitia 5
indicta perfici tempestates prohibuerunt. itaque cum
pridie idus Martias veteres magistratus abissent, novi
suffecti non essent, res publica sine curulibus magistra-
tibus erat.

T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus; in 6
locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Licinio
Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Romani ter
toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae viatoresque 7
aedilicii clam egessisse per indicem damnati sunt, non
sine infamia Luculli aedilis. P. Aelius Tubero et L. 8
Laetorius aediles plebis vitio creati magistratu se abdi-
caverunt, cum ludos ludorumque causa epulum Iovi fe-
cissent et signa tria ex multaticio argento facta in Capi-
tolio posuissent. Cerialia ludos dictator et magister
equitum ex senatus consulto fecerunt.

XXXX. Legati ex Africa Romani simul Cartha- 1

giniensesque cum venissent Romam, senatus ad aedem
2 Bellonae habitus est. ubi cum L. Veturius Philo pugna-
tum cum Hannibale esse suprema Carthaginiensibus pugna
finemque tandem lugubri bello impositum ingenti laetitia
3 patrum exposuisset, adiecit Verminam etiam Syphacis
filium, quae parva bene gestae rei accessio erat, de-
victum. in contionem prodire iussus gaudiumque id po-
4 pulo inpertire. tum patefacta gratulationi omnia in urbe
templa, supplicationesque in triduum decretae. legatis
Carthaginiensium et Philippi regis – nam ii quoque ve-
nerant – petentibus, ut senatus sibi daretur, responsum
iussu patrum ab dictatore est, consules novos iis sena-
5 tum daturos esse. comitia inde habita. creati consules
Cn. Cornelius Lentulus, P. Aelius Paetus; praetores M.
Iunius Pennus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto
Bruttios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero
6 Siciliam est sortitus. de provinciis consulum nihil ante
placebat agi quam legati Philippi regis et Carthaginien-
sium auditi essent; belli finem alterius, alterius princi-
7 pium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul cupi-
ditate flagrabat provinciae Africae: seu bellum foret,
facilem victoriam fore, seu iam finiretur, finiti tanti belli
8 se consule gloriam petens. negare itaque prius quic-
quam agi passurum quam sibi provincia Africa decreta
esset, concedente conlega, moderato viro et prudenti,
qui gloriae eius certamen cum Scipione, praeterquam
quod iniquum esset, etiam impar futurum cernebat.
9 Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Glabrio tribuni ple-
bis rem nequiquam temptatam ab Ti. Claudio consule
10 Cn. Cornelium temptare aiebant: ex auctoritate patrum
latum ad populum esse, cuius vellent imperium in Africa
esse, omnes quinque et triginta tribus P. Scipioni id im-
11 perium decresse. multis contentionibus et in senatu et
ad populum acta res postremo eo deducta est, ut senatui
12 permitterent. patres igitur iurati – ita enim convenerat –
censuerunt, uti consules provincias inter se compararent
sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quin-
13 quaginta haberet: cui classis obvenisset, in Siciliam na-
vigaret; si pax cum Carthaginiensibus componi nequisset,

in Africam traiceret, consul mari, Scipio eodem quo ad-
huc iure imperii terra rem gereret; si condiciones con- 14
venirent pacis, tribuni plebis populum rogarent, utrum
consulem an P. Scipionem iuberent pacem dare et quem,
si deportandus exercitus victor ex Africa esset, depor-
tare; si pacem per P. Scipionem dari atque ab eodem 15
exercitum deportari iussissent, ne consul ex Sicilia in
Africam traiceret. alter consul, cui Italia evenisset, duas
legiones a M. Sextio praetore acciperet.

XXXXI. P. Scipioni cum exercitibus quos haberet 1
in provincia Africa prorogatum imperium. praetori M.
Valerio Faltoni duae legiones in Bruttîs, quibus C. Livius
priore anno praefuerat, decretae: P. Aelius praetor duas 2
legiones in Sicilia ab Cn. Tremellio acciperet. legio una
M. Fabio in Sardiniam, quam P. Lentulus pro praetore
habuisset, decernitur. M. Servilio prioris anni consuli 3
cum suis duabus item legionibus in Etruria prorogatum
imperium est: quod ad Hispanias attineret, aliquot annos 4
iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum
esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si îs videre-
tur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispania imperium
esse: is ex duobus exercitibus in unam legionem con- 5
scriberet Romanos milites et in quindecim cohortes so-
cios Latini nominis, quibus provinciam obtineret; veteres
milites L. Cornelius et L. Manlius in Italiam deportarent.
consuli quinquaginta navium classis ex duabus classibus, 6
Cn. Octavi, quae in Africa esset, et P. Villi, quae Si-
ciliae oram tuebatur, decreta, ut quas vellet naves deli-
geret: P. Scipio quadraginta naves longas, quas habuis- 7
set, haberet. quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset,
praeesse vellet, Octavio pro praetore in eum annum im-
perium esset; si Laelium praeficeret, Octavius Romam 8
decederet reduceretque naves, quibus consuli usus non
esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves
decretae. et consules duas urbanas legiones scribere 9
iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno, centum na-
vibus longis res publica administraretur.

XXXXII. Tum de legatis Philippi et Carthaginien- 1
sium actum. priores Macedonas introduci placuit, quo- 2

rum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi erant missi ad regem ab Roma legati de populatione sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios po-
3 puli Romani, sed multo infestius M. Aurelium, quem ex tribus ad se missis legatis dilectu habito substitisse et se bello lacessisse contra foedus et saepe cum praefectis
4 suis signis conlatis pugnasse, partim postulantium, ut Macedones duxque eorum Sopater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum capti in vinclis essent, sibi re-
5 stituerentur. adversus ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Macedonia, disseruit, Aurelium relictum, ne socii populi Romani fessi populationibus vi atque in-
6 iuria ad regem deficerent: finibus sociorum non excessisse, dedisse operam, ne impune in agros eorum populatores transcenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis esse; eum cum quattuor milibus Macedonum et pecunia missum nuper in Africam esse Hannibali et
7 Carthaginiensibus auxilio. de his rebus interrogati Macedones cum perplexe responderent, neque ipsi mite responsum tulerunt: bellum quaerere regem et, si pergat,
8 propediem inventurum. dupliciter ab eo foedus violatum, et quod sociis populi Romani iniurias fecerit ac bello armisque lacessiverit, et quod hostis auxiliis et pecunia
9 iuverit. et P. Scipionem recte atque ordine fecisse videri et facere, quod eos, qui arma contra populum Romanum ferentes capti sint, hostium numero in vinclis habeat,
10 et M. Aurelium e re publica facere gratumque id senatui esse, quod socios populi Romani, quando iure foederis non possit, armis tueatur.

11 Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedonibus legati Carthaginienses vocati; quorum aetatibus dignitatibusque conspectis – nam longe primi civitatis erant –
12 tum pro se quisque dicere vere de pace agi. insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat – Haedum populares cognomine appellabant – pacis semper auctor adversus-
13 que factioni Barcinae. eo tum plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum cupiditatem ab re publica trans-
14 ferenti. qui cum varia oratione usus esset nunc purgando crimina, nunc quaedam fatendo, ne impudenter

certa negantibus difficilior venia esset, nunc monendo
etiam patres conscriptos, ut secundis modeste ac mode-
rate uterentur — si se atque Hannonem audissent Car- 15
thaginienses et tempore uti voluissent, daturos fuisse
pacis condiciones, quas tunc peterent. raro simul homi-
nibus bonam fortunam bonamque mentem dari; populum 16
Romanum eo invictum esse, quod in secundis rebus sa-
pere et consulere meminerit. et hercule mirandum fuisse,
si aliter faceret. ex insolentia quibus nova bona fortuna 17
sit inpotentis laetitiae insanire; populo Romano usitata ac
prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse ac plus paene
parcendo victis quam vincendo imperium auxisse —, ce- 18
terorum miserabilior oratio fuit commemorantium, ex
quantis opibus quo recidissent Carthaginiensium res:
nihil îs, qui modo orbem prope terrarum obtinuerint ar-
mis, superesse praeter Carthaginis moenia. his inclusos 19
non terra, non mari quicquam sui iuris cernere; urbem
quoque ipsam ac penates ita habituros, si non in ea quo-
que, quo nihil ulterius sit, saevire populus Romanus
vellet. cum flecti misericordia patres appareret, senatorem 20
unum infestum perfidiae Carthaginiensium succlamasse
ferunt, per quos deos foedus icturi essent, cum eos, per 21
quos ante ictum esset, fefellissent; 'per eosdem,' inquit
Hasdrubal, 'quoniam tam infesti sunt foedera violantibus.'

XXXXIII. Inclinatis omnium ad pacem animis Cn. 1
Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus con-
sulto intercessit. tum M'. Acilius et Q. Minucius tribuni 2
plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne senatum
decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret: quem
eam pacem dare quemque ex Africa exercitum deportare
iuberent. de pace uti rogatae erant omnes tribus ius- 3
serunt, pacem dare P. Scipionem, eundem exercitus de-
portare. ex hac rogatione senatus decrevit, ut P. Scipio 4
ex decem legatorum sententia pacem cum populo Cartha-
giniensium quibus legibus ei videretur faceret. gratias 5
deinde patribus egere Carthaginienses et petierunt, ut
sibi in urbem introire et conloqui cum civibus suis liceret,
qui capti in publica custodia essent: esse in iis partim 6
propinquos amicosque suos, nobiles homines, partim ad

7 quos mandata a propinquis haberent. quibus conventis
cum rursus peterent, sibi quos vellent ex iis redimendi
potestas fieret, iussi nomina edere; et cum ducenta ferme
8 ederent, senatus consultum factum est, ut legati Romani
ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent, ad P.
Cornelium in Africam deportarent nuntiarentque ei, ut,
si pax convenisset, sine pretio eos Carthaginiensibus red-
9 deret. fetiales cum in Africam ad foedus feriendum ire
iuberentur, ipsis postulantibus senatus consultum factum
est in haec verba, ut privos lapides silices privasque ver-
benas secum ferrent: uti praetor Romanus imperaret, ut
foedus ferirent, illi praetorem sagmina poscerent. herbae
id genus ex arce sumptum fetialibus dari solet.

10 Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in Africam
venissent ad Scipionem, quibus ante dictum est legibus
11 pacem fecerunt. naves longas, elephantos, perfugas, fu-
gitivos, captivorum quattuor milia tradiderunt, inter quos
12 Q. Terentius Culleo senator fuit. naves provectas in
altum incendi iussit. quingentas fuisse omnis generis,
quae remis agerentur, quidam tradunt: quarum conspe-
ctum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis quam
13 si ipsa Carthago arderet. de perfugis gravius quam de
fugitivis consultum; nominis Latini qui erant, securi per-
cussi, Romani in crucem sublati.

1 XXXXIIII. Annis ante quadraginta pax cum Car-
thaginiensibus postremo facta erat Q. Lutatio, A. Manlio
2 consulibus. bellum initum annis post tribus et viginti
P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus, finitum est
septimo decimo anno Cn. Cornelio, P. Aelio Paeto con-
3 sulibus. saepe postea Scipionem ferunt dixisse, Ti. Claudi
primum cupiditatem, dein Cn. Cornelii fuisse in mora,
quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

4 Carthagini cum prima conlatio pecuniae diutino bello
exhaustis difficilis videretur maestitiaque et fletus in curia
5 esset, ridentem Hannibalem ferunt conspectum. cuius
cum Hasdrubal Haedus risum increparet in publico fletu,
6 cum ipse lacrimarum causa esset, 'si quem ad modum
oris habitus cernitur oculis,' inquit 'sic et animus intus
cerni posset, facile vobis appareret, non laeti, sed prope

amentis malis cordis hunc, quem increpitas, risum esse.
qui tamen nequaquam adeo est intempestivus quam
vestrae istae absurdae atque abhorrentes lacrimae sunt.
tunc flesse decuit, cum adempta sunt nobis arma, in- 7
censae naves, interdictum externis bellis, illo enim
vulnere concidimus. nec esse (est ne) vos otio vestro
consultum ab Romanis credatis. nulla magna civitas 8
quiescere potest. si foris hostem non habet, domi in-
venit, ut praevalida corpora ab externis causis tuta vi-
dentur, sed suis ipsa viribus onerantur. tantum nimirum 9
ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res per-
tinet; nec in iis quicquam acrius quam pecuniae damnum
stimulat. itaque cum spolia victoriae Carthagini detra- 10
hebantur, cum inermem iam ac nudam destitui inter tot
armatas gentes Africae cerneretis, nemo ingemuit; nunc, 11
quia tributum ex privato conferendum est, tamquam in
publico funere comploratis. quam vereor, ne prope diem
sentiatis levissimo in malo vos hodie lacrimasse.' haec
Hannibal apud Carthaginienses.

Scipio contione advocata Masinissam ad regnum pa- 12
ternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque, quae ex
regno Syphacis in populi Romani potestatem venissent,
adiectis donavit. Cn. Octavium classem in Siciliam 13
ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit, legatos Car-
thaginiensium Romam proficisci, ut, quae a se ex decem
legatorum sententia acta essent, ea patrum auctoritate
populique iussu confirmarentur.

XXXXV. Pace terra marique parta, exercitu in 1
naves imposito, in Siciliam Lilybaeum traiecit. inde 2
magna parte militum navibus missa ipse per laetam pace
non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus
modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba
obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium
clarissimo urbem est invectus. argenti tulit in aerarium 3
pondo centum triginta tria milia. militibus ex praeda
quadringenos aeris divisit. morte subtractus spectaculo 4
magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax est,
Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba tra-
ductus fuerat. conspecta mors tamen eius fuit, quia pu-

5 blico funere est elatus. hunc regem in triumpho ductum
Polybius, hautquaquam spernendus auctor, tradit. secu-
tus Scipionem triumphantem est pilleo capiti inposito Q.
Terentius Culleo, omnique deinde vita, ut dignum erat,
6 libertatis auctorem coluit. Africani cognomen militaris
prius favor an popularis aura celebraverit an, sicuti
Felicis Syllae Magnique Pompei patrum memoria, coe-
ptum ab adsentatione familiari sit, parum compertum
7 habeo. primus certe hic imperator nomine victae a se
gentis est nobilitatus. exemplo deinde huius nequaquam
victoria pares insignis imaginum titulos claraque nomina
familiae liquerunt.

